ئالىي مەكتەپلەر، ئۆزلۈكىدىن ئوقۇغۇچىلار ۋە
كەسپىي مەكتەپلەر ئوچۇن دەرسلىك

ئالىي مەكتەپ تىل ئەدەبىياتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئالىي مەكتەپلەر، ئۆزلۈكسىز ئۆگەنگۈچىلەر ۋە
كەسپىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك

ئالىي مەكتەپ تىل ـ ئەدەبىياتى

باش تۈزگۈچى: خەمىت زاكىر (دوتسېنت ، دوكتور)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

«ئالىي مەكتەپ تىل ـ ئەدەبىياتى» نى تۈزگۈچىلەر: (ئىسىملىكلەر تۈزگەن دەرسلىكلەرى تەرتىپى بويىچە بېرىلدى)

تاش راخمان (دوتسېنت)، كۆرەش مەھمۇتجان (دوتسېنت)، ئەنەيتۈللا قۇربان (دوتسېنت)، ئەركىن مۇساجان (دوتسېنت)، تۇرسۇن قۇربان (كەلپىن) (لېكتور)، ھەسەنجان سادىق (دوتسېنت)، غەيرەتجان ئوسمان (دوتسېنت)، ئەشرەپ ئابدۇللا (لېكتور)، ئابدۇشۈكۈر مولله‌ك (دوتسېنت)، مۇھەممەت ئەيساجامى (دوتسېنت)، ئوسمان ئىسمائىل (دوتسېنت)، تۇرسۇنـ مۇھەممەت ساۋۇت (لېكتور)، راھىلە داۋۇت (دوتسېنت)، ئالىيە جىلىل (لېكتور)، ئابدۇللا مەتقۇربان (دوتسېنت).

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

图书在版编目(CIP)数据

大学语文/海米提·扎克尔等主编. —乌鲁木齐:新疆人民出版社,2002.7
自治区高等教育自学考试教材
ISBN 7-228-07315-0

Ⅰ.大… Ⅱ.海… Ⅲ.汉语—高等教育—自学考试—教材—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.H1

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2002)第 045032 号

责任编辑：艾合买提·伊明
审　　订：库热西·买合木提江
责任校对：祖来哈·艾则孜
封面设计：艾克白·沙力

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码：830001)
新疆各地新华书店经销
乌鲁木齐得贝儿印刷厂印刷
850×1168 毫米 32 开本 19.875 印张 2 插页
2002 年 7 月第 1 版 2002 年 9 月第 1 次印刷
印数：1—3000

ISBN7-228-07315-0/H.538 定价：33.00 元

تۇزگۇچىدىن

«ئالىي مەكتەپ تىل - ئەدەبىياتى» دەرسى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تەبىئىي پەن ۋە ئىجتىمائىي پەن كەسىپلىرىدە (ئەدەبىيات كەسپىدىن باشقا) ئوقۇتۇلىدىغان ئاساسىي دەرسلەرنىڭ بىرى. بۇ دەرسلىك «جۇڭگو ماۋارىپ تەرەققىيات پروگراممىسى» بىلەن نۆۋەتتىكى ئالىي ماۋارىپنىڭ تەرەققىيات ئالاھىدىلىكى، ئىسلاھات، ئىچىۋېتىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنىڭ تەلىپىنى ئۇزاراسىرلەشتۇرۇش، ۋەقۇنۇپ ئارنىڭ ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى، خەنزۇ ئەدەبىياتى ۋە چەت ئەل [illegible] ئاساسىي بىلىم ۋە نەزەرىيىلەرنى ئىگىلەش، مەشھۇر ئەسەرلەرنى ئوقۇش، ئوقۇپ چۈشىنىش، ھوزۇرلىنىش، بىلىش ۋە ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش، شۇنىڭدەك ئەمەلىي ئىپادىلەش ماھارىتىنى ئۆستۈرۈش، بۇ ئارقىلىق ساپا ماۋارىپىنى ئۈزلۈكسىز ئىلگىرى سۈرۈش ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە تۈزۈلدى.

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇتۇش باشقارمىسى بىلەن فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى ش ئۇ ئا ر ئالىي ماۋارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشلەردىن ئىمتىھان ئېلىش كومىتېتىنىڭ ھاۋالىسىگە ئاساسەن مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىسلەردىن تەشكىل ناپقان «ئالىي مەكتەپ تىل - ئەدەبىياتى پروگراممىسى»نى مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتىش گۇرۇپپىسىنى تەشكىللىدى. پروفېسسور، دوكتور ئۇستازى ئازاد سۇلتان. (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، مەكتەپنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى) نىڭ بىۋاسىتە يېتەكچىلىك قىلىشى، پروفېسسور، ماگىستىر ئۇستازى ئارسلان ئابدۇللا (فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرى)، پروفېسسور، ماگىستىر ئۇستازى خالىق نىياز، دوتسېنت كۇرەش

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى 1

§ 1 . تىل ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى 3

§ 2 . دىئالېكت ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرى 5

§ 3 . هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ نورمالىرى 8

§ 4 . ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى 35

§ 5 . هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى 41

§ 6 . هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى ... 47

ئىككىنچى باب ئومۇمىي لوگىكا 63

§ 1 . مۇقەددىمە 65

§ 2 . ئۇقۇم 69

§ 3 . ئاددىي هۆكۈم ۋە ئاددىي هۆكۈملۈك خۇلاسە ... 80

§ 4 . قوشما هۆكۈم ۋە قوشما هۆكۈملۈك خۇلاسە ... 91

§ 5 . تەپەككۇرنىڭ ئاساسىي قانۇنىيەتلىرى 104

§ 6 . يىغما خۇلاسە 109

§ 7 . سىلىشتۇرما خۇلاسە 112

مەھمۇتجان (مەكتەپ ئوقۇتۇش باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى) قاتارلىق مۇتەخەسسىسلەر ۋە «ئالىي مەكتەپ تىل ـ ئەدەبىياتى» دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلگەن هەرقايسى پەنلەردىكى غوللۇق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئىلگىرى تۈزۈلگەن ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە دەرسلىكلەرنىڭ سىستېمىسىدىن ئىجادىي پايدىلىنىش هەم هازىرقى ئالىي مائارىپنىڭ ئوقۇتۇش تەلىپىنى چىقىش قىلىش ئاساسىدا دەرسلىكنىڭ پروگراممىسىنى مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتتى هەم شۇ پروگراما ئاساسىدا بۇ دەرسلىك مەيدانغا چىقتى. دەرسلىكنىڭ ئىش تەقسىماتى مۇنداق: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدىن دوتسېنت، دوكتور خەمىت زاكىر (فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى) باش تۈزگۈچى بولۇپ، كىتابنىڭ پۈتۈن سىستېمىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە مەسئۇل بولدى. بىرىنچى بابنى دوتسېنت تاش راخمان، ئىككىنچى بابنى دوتسېنت كۇرەش مەھمۇتجان، ئۈچىنچى بابنى دوتسېنت ئەنەيتۇللا قۇربان بىلەن دوتسېنت ئەركىن مۇساجان، تۆتىنچى بابنى لېكتور تۇرسۇن قۇربان (كەلپىن)، بەشىنچى بابنى دوتسېنت هەسەنجان سادىق، ئالتىنچى بابنى دوتسېنت غەيرەتجان ئوسمان بىلەن لېكتور ئەشرەپ ئابدۇللا، يەتتىنچى، ئون بىرىنچى بابنى دوتسېنت ئابدۇشۈكۈر موللاك، سەككىزىنچى، ئون ئىككىنچى بابنى مۇهەممەت ئەيسا جامى، توققۇزىنچى بابنى دوتسېنت ئوسمان ئىسمائىل، دوتسېنت راهىلە داۋۇت، لېكتور تۇرسۇنمۇهەممەت ساۋۇت، ئونىنچى بابنى لېكتور ئالىيە جىلىل، ئون ئۈچىنچى بابنى دوتسېنت ئابدۇللا مەتقۇربان تۇزدى. كۇرەش مەھمۇتجان تەكشۈرۈپ بېكىتىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى.

مەزكۇر دەرسلىك ئۇنىۋېرسال ئالىي مەكتەپلەر، پىداگوگىكا ئالىي مەكتەپلىرى، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە ئالىي مەكتەپلىرى، چوڭلار ئالىي مەكتەپلىرى هەم ئالىي مائارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەردىن ئىمتىهان ئېلىنىدىغان مۇناسىۋەتلىك كەسىپلەردە بىر تۇتاش ئىشلىتىلىدىغان دەرسلىك قىلىپ لايىهىلەندى.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

§ 8 . ئىسپات، رەددىيە ۋە سەپسەتە 113

ئۈچىنچى باب يېزىقچىلىق ئاساسىي بىلىملىرى ... 127

§ 1 . باش تېما ۋە ئۇنىڭ مەزمۇن دائىرىسى 129

§ 2 . ماتېرىيال ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك چۈشەنچە ... 137

§ 3 . قورۇلما ئۇقۇمى ۋە قورۇلمىنىڭ ئاساسى ... 145

§ 4 . ماقالىنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى 156

§ 5 . ماقالە ـ ئەسەرنىڭ تىلى 166

§ 6 . ئەدەبىي ژانىرلار 171

تۆتىنچى باب ئەملىي يېزىقچىلىق 195

§ 1 . ئائىلە نەسەبنامىسى 197

§ 2 . تەكشۈرۈش دوكلاتى 203

§ 3 . ئىقتىسادىي توختام 210

§ 4 . تاۋار ئېلانى 217

§ 5 . ماقالە يېزىقچىلىقى 231

بەشىنچى باب ئەدەبىيات نەزەرىيىسى 257

§ 1 . ئەدەبىيات ۋە ئۇنىڭ ئېستېتىك ئالاھىدىلىكى ... 259

§ 2 . بەدىئىي تەپەككۇر ۋە بەدىئىي تىپ 271

§ 3 . ئەدەبىي زوق ۋە ئەدەبىي تەنقىد 284

ئالتىنچى باب ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى 297

§ 1 . «ئوغۇزنامە» 299

§ 2 . مەڭگۈ تاش ئەدەبىياتى 302

§ 3 . قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى شېئىرىيەت ... 306

§ 4 . يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە «قۇتادغۇبىلىك» ... 310

§ 5 . مەھمۇد قەشقەرى ۋە «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» 314

§ 6 . ئەھمەد يۈكنەكى ۋە «ئەتەبەتۈلھەقايىق» 318

§ 7 . ئەلىشىر نەۋائى 320

§ 8 . ھىرقەتى 328

§ 9 . ئابدۇرېھىم نىزارى 330

§ 10 . موللا بىلال نازىمى 333

يەتتىنچى باب ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخى 337

§ 1 . ئومۇمىي بايان 339

§ 2 . ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 350

§ 3 . مەمتىلى توختاجى (تەۋپىق) 355

§ 4 . لۇتپۇللا مۇتەللىپ 360

§ 5 . زۇنۇن قادىرى 365

سەككىزىنچى باب ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىيات تارىخى 371

§ 1 . ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى 373

§ 2 . ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدا شېئىرىيەت 388

§ 3 . ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدا پروزا ... 401

§ 4 . ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدا دراما-

تورگىيە 410
5 § . ئۇيغۇر بوگۇنكى زامان ئەدەبىياتىدا نەسر ... 417
توققۇزىنچى باب خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى 425
1 § . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي چۈ-
شەنچە 427
2 § . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ژانىرلىرى 436
ئونىنچى باب جۇڭگو كلاسسىك ئەدەبىيات
تارىخى 465
1 § . ئومۇمىي بايان 467
2 § . «جۇدالىق زارى» ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى چۈيۈەن
ھەققىدە 474
3 § . «لەشكىرىي يۈرۈش توغرىسىدا نەزمە» ۋە ئۇ-
نىڭ ئاپتورى دۇفۇ ھەققىدە 483
4 § . «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى
ساۋشۆچىن ھەققىدە 489
ئون بىرىنچى باب جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدە-
بىيات تارىخى 503
1 § . ئومۇمىي بايان 505
2 § . لۇشۈن 515
3 § . گومورو 526
4 § . لاۋشى 534
ئون ئىككىنچى باب جۇڭگو بوگۇنكى زامان ئەدە-
بىيات تارىخى 543

1 § . جۇڭگو بوگۇنكى زامان ئەدەبىياتىدىن ئومۇمىي
بايان 545
2 § . ئەي چىڭ ۋە ئۇنىڭ «نۇر قەسىدىسى» ناملىق
داستانى 573
3 § . ۋاڭ مېڭ ۋە ئۇنىڭ «ئەڭ قىممەتلىك» ناملىق
ھېكايىسى 577
ئون ئۈچىنچى باب چەت ئەل ئەدەبىياتى 585
1 § . چەت ئەل ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي چە-
شەنچە 587
2 § . «ھاملېت» ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى شېكسپىر
ھەققىدە 600
3 § . «گورىيو بوۋاي» ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى بالزاك
ھەققىدە 610
4 § . «بوۋاي ۋە دېڭىز» ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى ھېمىڭۋاي
ھەققىدە 618

ئۇيغۇر كىتاب نۇر بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بىرىنچى باب

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

تۈزگۈچى: تاش راخمان

§1. تىل ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

1. تىل

تىلنىڭ رولىدىن قارىغاندا، ئۇ ئالدى بىلەن ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى ۋە تەپەككۇر قورالى. چۈنكى، ئىنسانلارنىڭ ئىشلىتىۋاتقان ئالاقىلىشىش قورالى يالغۇز تىللا ئەمەس، يەنىمۇ، ئىما ـ ئىشارەت، قاتناش چىراغلىرى، بايراق قاتارلىقلارمۇ كىشىلەر ئىشلىتىۋاتقان ئالاقىلىشىش قورالىدۇر. ئەمما بۇ ئالاقىلىشىش قوراللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدىغان مەزمۇن چەكلىك، تىل ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدىغان مەزمۇن بولسا مىسلىسىز كۆپ. چوڭقۇر مەنىلىك ئوي ـ پىكىرلەر، نازۇك ھېسسىياتلارنى تىل ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدۇ. تىل يالغۇز ئالاقە قورالى بولۇپلا قالماي، ئۇ يەنە تەپەككۇر قورالىدۇر. تىلنىڭ تەپەككۇر قورالى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، تىل بىلەن تەپەككۇر ھەر ئىككىسىنىڭ چوڭ مېڭىنىڭ فۇنكسىيەسى ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىش كېرەك. بۇ يەردىكى تەپەككۇر ئەڭ ۋاقىتتە ئۇقۇم، ھۆكۈم ۋە خۇلاسىلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە قارىتىلغان لوگىكىلىق ئابستراكت تەپەككۇردۇر. تىل بىلەن تەپەككۇر ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىككىسى بىر نەرسە ئەمەس. تىل ئاساسەن مىللەت بويىچە ئايرىلىدۇ. شۇڭا ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ تىلى ھەر خىل بولىدۇ. تەپەككۇر قانۇنىيەتلىرى پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغاچقا، تەپەككۇر نەتىجىلىرىنى (ئىدىيىنى) تەرجىمە قىلىش مۇمكىنچىلىكى بولىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىللىرى ئوخشاش بولمىغاچقا،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تەرجىمە قىلىش ئېھتىياجى توغۇلىدۇ.

دېمەك، تىل ھەم ئالاقە قورالى ھەم تەپەككۇر قورالى. بۇ ئىككى تەرەپ بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ. تەپەككۇردىن ئايرىلغان ھالدا پىكىر ئالماشتۇرۇش توغرىسىدا گەپ ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. پىكىر ئالماشتۇرۇش بولمىسا، ئالاقىلىشىش دېگەن يوق نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. ئالاقىلىشىش ئېھتىياجى بولمىسا، تىلمۇ پەيدا بولمىغان بولاتتى، تەپەككۇر قورالى دەيدىغان نەرسىمۇ بولمىغان بولاتتى. مۇئەييەن بىر تىل ئالاقە قورالى قىلىنمىسا، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا تەپەككۇر قورالى بولۇش سالاھىيىتىدىنمۇ مەھرۇم بولىدۇ.

2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

بۈگۈنكى كۈندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ، ئۇيغۇر تىلىنى ئالاقىلەشتۈرۈش ۋاستىسى قىلغان بارلىق كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش، بىر - بىرىنى چۈشىنىش ۋە ئالاقە باغلاشتىكى ئەڭ مۇھىم ئالاقە قورالى — ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللىي تىلى بولغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئىلمىي ئاساستا ئۆگىتىدىغان، تەتقىق قىلىدىغان پەنمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت جەھەتتىن ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى، تۈركىي تىللار ئائىلىسى، غەربىي ھون تىل تارمىقى ئىچىدىكى ئۇيغۇر - قارلۇق تىللىرى گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ تىل بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىگە ئوخشاشلا ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئۇيغۇر يېزىق تىل تارىخىنى ئۆزىنىڭ ئومۇمىي تارىخىي تەرەققىيات جەريانىغا ئاساسەن ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (مىلادىيەنىڭ ئالدى - كەينىدىن IX ئەسىرگىچە قوللانغان تىلنى كۆرسىتىدۇ)، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى (IX ئەسىردىن XIII—XIV ئەسىرلەرگىچە قوللانغان تىلنى كۆرسىتىدۇ)، يېقىنقى زامان

ئۇيغۇر تىلى ياكى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى (XIII ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە قوللانغان تىلنى كۆرسىتىدۇ) ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى (XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن باشلاپ شەكىللەنگەن تىلدۇر) دېگەن تۆت چوڭ دەۋرگە بۆلۈش مۇمكىن.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى — پۈتكۈل ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ مۇشۇ زامانىمىزدىكى ھاسلاتى. شۇنداقلا، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. ئۇ مەركىزىي دىئالېكت ئاساسىدا ۋە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ تۇرغان ئۇرۇمچى تەلەپپۇزىنى ئۆلچەم قىلغان ھالدا يېزىق شەكلى ۋە جانلىق تىل شەكلى جەھەتتىن خېلى قېلىپلاشتۇرۇلغان ئەدەبىي تىلدۇر. ئۇ دەۋرىمىزدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئورتاق ئالاقە قورالى بولۇپ خىزمەت قىلىشۋاتقانلىقى نۇقتىسىدىن ئالغاندا ئورتاق مىللىي تىلدۇر.

§ 2. دىئالېكت ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرى

1. دىئالېكت

دىئالېكت — ئومۇمىي خەلق تىلىنىڭ رايون خاراكتېرلىك تارمىقىدۇر. ئۇ مەلۇم جەمئىيەتنىڭ مەلۇم رايونىدىكى خەلقنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئەمما، دىئالېكتنى ئورتاق تىلدىن ياكى باشقا دىئالېكتلاردىن پەرقلەندۈرگۈچ ئايرىم سۆزلەرنىڭلا تەلەپپۇز قىلىنىشى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئۇ ئورتاق تىل بىلەن ئوخشاشلىقلارنى ئۆز

ئىچىگە ئالغان سۆزلۈك ۋە گراممماتىكىدىن تەشكىل تاپقان بىر پۈتۈن سىستېما. دىئالېكت بىر جەمئىيەت دائىرىسىدىكى ھەرقايسى رايونلارنىڭ پۈتۈنلەي پارچىلىنىپ كەتمىگەنلىكى ياكى بىر قانچە جەمئىيەتنىڭ پۈتۈنلەي بىرلىككە كېلىپ بولالمىغانلىقى تۈپەيلىدىن پەيدا بولىدۇ. دىئالېكتلار ئارىسىدىكى پەرق ئالدى بىلەن فونېتىكا جەھەتتە، ئاندىن قالسا سۆزلۈك جەھەتتە كۆرۈلىدۇ. گراممماتىكا جەھەتتىكى پەرق يوق دېيەرلىك ياكى ناھايىتى ئاز بولىدۇ.

بىر دىئالېكت ئىچىدە بىر - بىرىدىن مەلۇم جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان رايونلارنىڭ تىلى شېۋە دەپ ئاتىلىدۇ.

دىئالېكت ئورتاق تىلنىڭ رايون خاراكتېرلىك تارمىقى بولىسا، شېۋە دىئالېكتنىڭ يەرلىك تارمىقىدۇر. بىر تىلدىكى دىئالېكت - شېۋە پەرقلىرى ھەرقانچە چوڭ بولسىمۇ، ئورتاقلىقلار يەنىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. مەسىلەن، مائارىپ، نەشرىياتچىلىق، قاتناش ۋە رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، دىئالېكت - شېۋە پەرقلىرى كىچىكلەپ بارىدۇ. دىئالېكتلار مەيلى لېكسىكا جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى گراممماتىكا جەھەتتىن بولسۇن، ئەدەبىي تىلنى بېيىتىدىغان مۇھىم مەنبەلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. مەلۇم بىر تىلنىڭ دىئالېكتلىرى ئىچىدە مەلۇم بىر دىئالېكت ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولىدۇ. ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغۇچى دىئالېكت يېتەكچى دىئالېكت ياكى مەركىزىي دىئالېكت دەپ ئاتىلىدۇ. ئەينى بىر تىلنىڭ دىئالېكتلىرى ئىچىدە قايسىسىنىڭ يېتەكچى دىئالېكت بولۇشى كىشىلەرنىڭ سۆبىيېكتىپ ئارزۇسىغا ئەمەس، بەلكى مەلۇم دىئالېكتنىڭ پۈتۈن جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنىغا باغلىق. ئەگەر مەلۇم بىر دىئالېكت رايونى جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولسا، ئۇ كەڭ تەسىرگە ھەم ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇش سۈپىتى بىلەن

مەركىزىي (يېتەكچى) دىئالېكت بولۇپ قالىدۇ.

2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرى

ھەرقانداق بىر تىلنىڭ دىئالېكتلىرىنى ئايرىشتا مەلۇم ئىلمىي ئاساسقا ئىگە پرىنسىپ ئۆلچەم قىلىنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرىنى ئايرىشتا، پېئىللارنىڭ ھازىرقى، كەلگۈسى زامان فورمىسى بىلەن پۈتمىگەن سۈپەتداش فورمىسى ئۆلچەم قىلىنغان. بۇ ئۆلچەم بويىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى مەركىزىي دىئالېكت، خوتەن دىئالېكتى ۋە لوپنۇر دىئالېكتىدىن ئىبارەت ئۈچ دىئالېكتقا بۆلۈنىدۇ.

مەركىزىي دىئالېكت شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە ئىلىغىچە، شىمالدا ئۇرۇمچىدىن جەنۇبتا يەكەنگىچە بولغان رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دىئالېكت رايونى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۇيغۇرلار ياشايدىغان جايلارنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ ۋە بۇ دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى باشقا ئىككى دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانىدىن تەخمىنەن بەش ھەسسە ئارتۇق. بۇ دىئالېكت رايونى ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا، شۇنىڭدەك كېيىنكى دەۋرلەردە مەركەز بولۇپ كەلگەن قەشقەر، تۇرپان، ئىلى، قۇمۇل، كۇچا، ئاقسۇ، ئۇرۇمچى قاتارلىق مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى باشقا دىئالېكت رايونلىرىغا نىسبەتەن يۇقىرى، شۇنىڭدەك بۇ دىئالېكتنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزغا يېقىنلىق دەرىجىسى باشقا دىئالېكتلارغا قارىغاندا ئۇستۇن. مانا بۇلار مەزكۇر دىئالېكتنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە يېتەكچى دىئالېكت بولۇشىدىكى سەۋەبلەردۇر.

خوتەن دىئالېكتى شەرقتە چاقىلىق، غەربتە گۇما ناھىيىسىگىچە بولغان توققۇز ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خوتەن دىئا-

ئۇيغۇر كىتاب نۇر بېكىتى
www.uygurkitap.com

لېكتى تەۋەسىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەر ئارا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە بەزى شېۋە پەرقلىرى بار.

لوپنۇر دىئالېكتى لوپنۇر ناھىيىسى تەۋەسىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دىئالېكتنىڭ دائىرىسى تار، سۆزلىشىدىغان ئادەم سانى ياشقا ئىككى دىئالېكتقا قارىغاندا خېلىلا ئاز بولسىمۇ، فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ياشقا ئىككى دىئالېكت بىلەن سېلىشتۇرغاندا مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە بولغاچقا، ئايرىم بىر دىئالېكت قىلىپ بېكىتىلگەن.

§ 3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ نورمىلىرى

1. ئەدەبىي تىل ۋە ئۇنى قېلىپلاشتۇرۇش

ئورتاق تىلنىڭ قېلىپلاشتۇرۇلغان شەكلى ئەدەبىي تىل دەپ ئاتىلىدۇ. قېلىپلاشتۇرۇلغانلىقى (ئۆلچەملەشتۈرۈلگەنلىكى) ئۈچۈن ئۆلچەملىك تىل دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئەدەبىي تىل يېزىقچە ۋە ئېغىزچە شەكىلدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئەدەبىي تىلنىڭ يېزىقچە شەكلى (يېزىق تىلى) ئەدەبىي، سىياسىي، ئىلمىي ئەسەرلەر، دەرسلىكلەر ۋە گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئىشلىتىلىدۇ؛ ئېغىزچە شەكلى (ئېغىز تىلى) رادىئو، تېلېۋىزىيە، كىنو، سەھنە، دەرسخانىلاردا ۋە باشقا رەسمىي سورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ.

تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش دېگەنلىك، ئورتاق تىلغا فونېتىكا، سۆزلۈك، گرامماتىكا ۋە يېزىق قائىدىلىرىنى جەھەتلەردە ئۆلچەم بەلگىلەش دېمەكتۇر. دىئالېكتلارنىڭ سىڭىپ كىرىشى، باشقا تىللارنىڭ تەسىرى، شەخسلەرنىڭ ئىجادىيىتى ۋە قەدىمكى تىللارنىڭ قالدۇقلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تىلدا دائىم چۈشىنىكسىز ئەھۋاللار ئۈچرايدۇ. بۇنداق چۈشىنىكسىز ئەھۋاللارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كىشىلەرنىڭ ئالاقىلىشىشىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھاجەتسىز نەرسىلەرنى چىقىرىپ تاشلاش، ئېنىقسىز نەرسىلەرنى ئازايتىپ، بىردەكلىكنى كۆچەيتىش، مانا مۇشۇنداق مەسىلىلەرنى شۇ تىلنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇش تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش بولىدۇ. تىلنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئۆلچىمى شەخسلەرنىڭ سۈبيېكتىپ خاھىشى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئوبيېكتىپ ئاساس بويىچە بېكىتىلىدۇ، يەنى سۆزلۈك ۋە گرامماتىكا جەھەتتە مەركىزىي دىئالېكت، فونېتىكا جەھەتتە مەركىزىي دىئالېكت رايونىدىكى مەلۇم بىر نۇقتا ئۆلچەم قىلىنىدۇ. تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش تىلنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇش ياكى چەكلەش ئەمەس، بەلكى تىلنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىشىنى، ئۇنىڭ ئالاقە قوراللىق رولىنىڭ ياخشى جارى قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش، شۇنىڭدەك تىلنىڭ ئىگىسى بولغان مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ يۇكسىلىشىگە تۈرتكە بولۇشتىن ئىبارەت. زامانىۋىلىشىش دەۋرىدە تۈرلۈگانلار بىر مىللەت، ئەلۋەتتە، ئۆزىنىڭ تىل ـ يېزىقىنى ئۆلچەملەشتۈرۈشى ۋە قوللىنىشتۇرۇشى كېرەك. مۇنداق تىلنى شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ نورمىلىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ نورمىلىرى، يەنى ئىملا قائىدىسى بىلەن تەلەپپۇز قائىدىسى ئەدەبىي تىلنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئۆلچىمىدۇر. ئەدەبىي تىل نورمىسىدا يېزىش ۋە سۆزلەش يالغۇز تىل خادىملىرىنىڭ ۋەزىپىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى پۈتۈن مىللەتنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى

يۇكسەلدۇرۇشىگە مۇناسىۋەتلىك بىر ئىش. مەلۇم مەنبەدىن ئېيتقاندا، ئەدەبىي تىل نورمىسىدا يېزىش ۋە سۆزلەش كىشىلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ياھالايدىغان ئۆلچەملەرنىڭ بىرى، شۇنىڭدەك كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تىلىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى، تەربىيە كۆرۈش دەرىجىسى قاتارلىقلارنىڭ ئەڭ روشەن بەلگىلىرىدىن بىرى. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى بىلەن تەلەپپۇز قائىدىسىدە يېزىش بىلەن تەلەپپۇز قىلىشتا پەرقلىنىدىغان بەزى ھادىسىلەرگە مۇۋاپىق قائىدە بېرىلگەن. كىشىلەر كۆپ ھاللاردا، ئۆزلىرىنىڭ ئادەتتى نۇقتىسىدىن، ئۆزىگە قۇلاي بولۇش نۇقتىسىدىن، سۆزلەرنىڭ يېزىلىشى بىلەن ئوقۇلۇشىنىڭ بىردەك بولۇشىنى، يەنى قانداق يېزىلغان بولسا، شۇنى ئوقۇش، قانداق تەلەپپۇز قىلىنسا، شۇ بويىچە يېزىشنى ئارزۇ قىلىدۇ ئەمما تىل بىلەن يېزىق ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، ئۇنداق ئىجتىمائىي ھادىسە. شەخسلەر پەقەت پۈتۈن جەمئىيەت ئورتاق ئېتىراپ قىلغان قائىدە بويىچە سۆزلەش ۋە يېزىشقا مەجبۇر. ئەدەبىي تىل نورمىسى شۇ تىلنى تېخىمۇ بېيىتىش، تېخىمۇ ئاۋام تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، شۇ تىلنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن ھالدا جەمئىيەتنىڭ (جەمئىيەتنىڭ ۋەكىلى مۇپتەدە ھاكىمىيەت ئورگانلىرى، تىل - يېزىق مۇتەخەسسىسلىرى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك خادىملارنىڭ) مەقسەتلىك ئارىلىششى ئارقىسىدا مەيدانغا كېلىدۇ. بۇ خىل نورما تەبىئىي ھالدا شەخسلەرنىڭ بەزى ئادەتلىرىنى رەت قىلىدۇ.

1) ئىملا قائىدىسى

(1) ئىملا قائىدىسى ۋە ئۇنىڭ رولى

ئىملا قائىدىسى توغرا يېزىش قائىدىسى دېگەنلىك بولۇپ، مەلۇم بىر ئەدەبىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەم شۇ تىل ئارقىلىق ئالاقە قىلىدىغان بارلىق كىشىلەرنىڭ توغرا يېزىشنى تەمىن ئېتىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ يېزىقتا ئورتاق ئەملىي قىلىشى زۆرۈر

بولغان قائىدىلەر سىستېمىسىدۇر.

ئىملا قائىدىسى ئۆز يېزىقىغا ئىگە بولغان ھەر مىللەت خەلق مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى، مۇكەممەللەشكەن يېزىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش، مەدەنىيەت، ماۋارىپ، پەن - تېخنىكا، ئاخبارات، نەشرىيات ئىشلىرىدا ئەدەبىي تىلنىڭ توغرا يۈرگۈزۈلۈشىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان، يەنە ئۆز نۆۋىتىدە تىلنىڭ قېلىپلىشىپ، تاكامۇللىشىشىغا تۈرتكە بولىدىغان مۇھىم قورالدۇر. مانا بۇ ئۇنىڭ رولى.

(2) ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈشنىڭ پرىنسىپلىرى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈشتىكى يېتەكچى پرىنسىپ

ئېلىپبەلىك يېزىقلاردا ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈشتە تۆۋەندىكىدەك پرىنسىپلار قوللىنىلىدۇ ھەم ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر - ئىككىسى يېتەكچى پرىنسىپ قىلىنىدۇ.

① فونېتىكىلىق پرىنسىپ — سۆز ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچىلىرى ئەدەبىي جانلىق تىلدا قانداق تەلەپپۇز قىلىنسا، يېزىقتا ئېلىپبەدىكى ھەرپلەر بىلەن ئىنكاسىيەت يار بەرگەن دائىرىدە تەلەپپۇز قىلىنغىنى بىلەن ئوخشاش يېزىش دېگەنلىكتۇر. مەسىلەن، ئىجات - ئىجادىي، ئىقتىسات - ئىقتىسادىي، ...

② مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ — سۆزلەرنىڭ جانلىق تىلدىكى تەلەپپۇزىنى ئاساس قىلماي، ئۇنىڭ مورفولوگىيىلىك قۇرۇلمىسىنى ئاساس قىلىپ، سۆزنىڭ يىلتىزىنى ئۆزگەرتمەي يېزىش دېگەنلىكتۇر. مەسىلەن، ئازاب - ئازابى، تەركىب - تەركىبى، جاۋاب - جاۋابى، ...

③ تارىخىي پرىنسىپ — تىلنىڭ ئۆزۈن يىللىق تەرەققىياتى جەريانىدا سۆزلەرنىڭ ئۆزاق ۋاقىتتىن بېرى مەلۇم بىر شەكىلدە قېلىپلىشىپ قېلىشى ۋە شۇنداق يېزىلىشىغا قارىتىلغان. مەسىلەن، باغاق (بار+غاق)، بۆك (بۆرك)، يامغۇر (ياغمۇر)...

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

④ ئايرىش پرىنسىپى — مەنە جەھەتتىن ئايرىلغان سۆزلەر-
نىڭ يېزىقتىكى شەكلىنى پەرقلەندۈرۈپ بېرىش. مەسىلەن، ئەتە-
ۋار - ئېتىبار، زېھىن - زەن، غۇبار - غۇۋا...
ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسىدە ئومۇمەن مورفولوگىيە-
لىك پرىنسىپ يېتەكچى پرىنسىپ قىلىنغان. پۈتۈنلەي مورفولو-
گىيىلىك پرىنسىپقا تارتقىلى بولمايدىغان، مۇنداق قىلىنسا، جاز-
لىق تىلدىن كۆپ دەرىجىدە يىراقلىشىپ كېتىدىغان، خەلق تىلى-
دا كۆپ ئىختىلاپ بولماي، ئاساسەن مۇقىملىشىپ قالغان سۆز-
لەردە مۇۋاپىق دەرىجىدە باشقا پرىنسىپلارغا ئېتىبار بېرىلگەن.

(3) ئىملا قائىدىسىنىڭ مەزمۇنلىرى

① سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى — بۇ مۇنداق ئىككى جەھەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئو-
رۇن ئالماشلىنىشى — سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق
تاۋۇشنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولۇشىغا
قاراپ، قوشۇمچىلارنىڭ شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ۋارىيانتى
قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، ئال + غان، كەل + گەن...
يەنە بىرى، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئالماشلىنىشى —
لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆز-
لەرگە ۋە ئاخىرقى بوغۇملىرىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەل-
گەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشكەن سو-
زۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن،
يول+لۇق، ئۇزۇم+لۇك...؛ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن
تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ۋە ئاخىرقى بوغۇملىرىدا
لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە
قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن ۋارى-
يانتى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، ياز+لىق، بىلىم+لىك،...
② ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئىملاسى — ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن
ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، تۈپ سۆزنىڭ

ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشتا پەيدا بولغان فونېتىكىلىق ئۆزگە-
رىشلەر يېزىقتا ئىپادىلەنمەيدۇ. مەسىلەن، ئاتاق + لىق =
ئاتاقلىق (ئاتاغلىق ئەمەس)، كېرەك + لىك = كېرەكلىك
(كېرەگلىك ئەمەس)؛ «د، ب» دىن باشقا جارانگلىق ئۇزۇك
تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ جارانگلىق
ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان ۋارىيانتى ھەمدە جارانگسىز
ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ
جارانگسىز ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان ۋارىيانتى قوشۇلىدۇ.
مەسىلەن، باج + دىن، ئاچ + قان...
③ تۈپ سۆز ۋە ياسالما سۆزلەرنىڭ ئىملاسى — تۈپ سۆز
ۋە ياسالما سۆزلەر بىر - بىرىدىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن،
چوش ئىنسانلار يەر يۈزىگە ئاپىرىدە بولغاندىن تارتىپ تاكى ھا-
زىرغىچە ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدىن مۇستەسنا بولغىنى يوق.
④ بىرىككەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسى — بىرىككەن سۆزلەر
فونېتىكىلىق پرىنسىپ بويىچە قوشۇپ يېزىلىدۇ. بىرىككەن
سۆزلەرنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى فونېتىكىلىق
ئۆزگىرىش ئاساسەن ساقلىنىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، ئاشتاختا،
كۆزەينەك، قارىمۇچ، ئەتىياز، بالىياتقۇ، بەكئاۋاش...
ئىككى سۆزنى بىرىكتۈرۈش يولى بىلەن قويۇلغان كىشى
ئىسىملىرى، يەر ناملىرى قوشۇپ يېزىلىدۇ. ئىككى تەركىبىي
قىسىم ئوتتۇرىسىدىكى سوزۇق، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ فونېتىكە-
لىق ئۆزگىرىشى ساقلانمايدۇ. مەسىلەن، شامالباغ، قۇمباغ،
مارالبېشى، ئەمەتباقى، ئارائۆستەك، قاراماي، تۇرسۇنمۇھەم-
مەت، مۇھەممەتسىدىق، قادىرئاخۇن، توختىقارى،...
ئۈچ ياكى تۆت سۆزدىن تەركىب تاپقان بىرىككەن سۆزلەردە
بىرىكىش ئىقتىدارىغا قاراپ، ئالدىنقى ياكى كېيىنكى ئىككى
تەركىب قوشۇپ يېزىلىدۇ. ئۈچ ياكى تۆت سۆزنى قوشۇپ يېزىش-

قا بولمايدۇ. مەسىلەن، غازقانات ئوت، كۆزەينەكلىك يىلان، ياۋا قامچىگۈل...

⑤ جۈپ سۆزلەرنىڭ ئىملاسى — جۈپ سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا سىزىقچە قويۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، ئاتا - ئانا، بالا - قازا، ئارىلاپ - ئارىلاپ، جاي - جايىدا، بىر - بىرىنىڭ، زامان - زاماندىن، كۈندىن - كۈنگە...

⑥ سانلارنىڭ ئىملاسى — دەرىجە سانلار رەقەم بىلەن يېزىلسا، كەينىدىن دەرىجە سان بەلگىسى (-) قويۇلىدۇ. مەسىلەن، 12 - قېتىم، 11 - سېنتەبىر ۋەقەسى...

ئەگەر بىر قانچە دەرىجە سان قاتار كېلىدىغان بولۇپ قالسا، مەيلى ھەرپلىك ئىپادىسى بولسۇن، مەيلى رەقەملىك ئىپادىسى بولسۇن، ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن، ئىككىنچى، ئۈچىنچى سىنىپلار؛ نويابىرنىڭ 21 -، 22 - كۈنلىرى،...

تۆت خانىلىقتىن يۇقىرى بولغان ساناق سانلار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن سانلىق مەلۇماتلاردىكى ساناق سانلار ئارىلاش يېزىلسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، 532 مىڭ 424 كىلوگرام بۇغداي؛

ئاددىي كەسىر ۋە ئونلۇق كەسىرلىك سانلارنى ھەرپلىك ئىپادە بىلەن يازغاندا، بەشتىن ئۈچ (3/5)، ئۈچ پۈتۈن ئوندىن ئىككى (3.2) دەپ يېزىلىدۇ.

بىر ئىش ياكى ۋەقەنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بىلەن تاماملىنىش نۇقتىسىنى بىلدۈرىدىغان سانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت سۆز بىلەن ئىپادە قىلىنمىسا، ئوتتۇرىغا سىزىق قويۇلۇپ، ئوخشىتىش سۆلگا يېزىلىدۇ. ئەگەر مىلادىيە يىللىرى ھېسابى بولۇپ قالسا، كىچىك سان ئالدىغا، چوڭ سان كەينىگە يېزىلىدۇ. مىلادىيىدىن بۇرۇنقىلىرىدا چوڭ سان ئالدىغا، كىچىك سان كەينىگە يېزىلىدۇ. مەسىلەن، لى بەي (701 — 762)، پلاتون (مىلادىيىدىن ئىلگىرى 427 — 347).

رىم رەقەملىرى ئەسىرلەر، سۆلالىلەر، كىتاب بابلىرى ۋە

تومۇرلىرىنى ئىپادىلەشتە دەرىجە سانلار ئورنىدا، خىمىيە فورمۇلىلىرىدا ئىشلىتىلىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا رىم رەقەملىرىدىن كېيىن ھېچقانداق بەلگە قويۇلمايدۇ. مەسىلەن، I باب، XXI ئەسىر، V تۇم، كاربون (IV) ئوكسىدى...

مەلۇم مۇددەت ئىچىدە ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان كۆرگەزمە ياكى يەرمەنكىلەردىكى يىلغا ۋەكىللىك قىلىدىغان سانلاردىن كېيىن «-يىللىق» دېگەن سۆزنى قوشماي، خەلقئارا قائىدە بويىچە تۆۋەندىكى ئەسىرنىڭ بەلگىسى شۇ يىلنى بىلدۈرىدىغان سانناڭ باش تەرىپىگە يېزىپ قويۇلىدۇ. مەسىلەن، 94' ئۇرۇمچى چېگرا سودا يەرمەنكىسى...

رەقەم بىلەن يېزىلغان سانلار، جۈملىدىن پىرسەنت بەلگىسى بىلەن يېزىلغان سانلارنىڭ كېيىن ئەگەر شەخس قوشۇمچىسى قوشۇشقا توغرا كەلسە، شەخس قوشۇمچىسى سانلارغا بىۋاستە ئۇلاپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، بۇ دەپتەرنىڭ 14 ى تۇرسۇنىڭ، 16 سى سەمەتنىڭ، ۋەزىپىنىڭ 90% ى ئورۇندالدى...

فورمۇلىلار سولدىن ئوڭغا يېزىلىدۇ. مەسىلەن:

...F=ma

ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ يېزىلىش يۆنىلىشىگە ئويغۇنلاشتۇرۇلۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، سۇنىڭ ئېقىش مىقدارى: سېكۇنتىغا 20 لېتىر.

كۆپ خانىلىق سانلارنى ئىپادىلەشتە سانلارنىڭ ھەر ئۈچ خانىسىدىن كېيىن بىر ئوڭ پەش (,) قويۇلىدۇ، ئونلۇق كەسىرده بولسا، پۈتۈن سان بىلەن پارچە سان ئارىسىغا چېكىت (.) قويۇلىدۇ. مەسىلەن، 221,516، 1,224,435، 5.3...

پاراگراف بەلگىسى (§) ساندىن كېيىن يېزىلىدۇ، پاراگراف بەلگىسىدىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن، §1.، §2.....

⑦ باغلىغۇچىلارنىڭ ئىملاسى — باغلىغۇچىلار ئۆزىنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئالدى ۋە كەينىدىكى سۆزلەرنىڭ ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، پاكىز ھەم رەتلىك...

⑧ تىركەلمىلەرنىڭ ئىملاسى — بۇلارمۇ ئۆزىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدىكى سۆزلەردىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. (مەسىلەن، ھەم توغرۇ-لۇق، مېنىڭ ئۈچۈن...

⑨ ئۇلانمىلارنىڭ ئىملاسى — ئۇلانمىلار ئۇمۇمەن ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، مەنغۇ كېلەرمەن، شۇنداققۇ دەيمەن،... پەقەت «دە، ھە» ئۇلانمىلىرى يېزىق ئەنئەنىمىزگە ئاساسەن، ئالدىدىكى سۆزلەردىن سىزىقچە ئارقىلىق ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، شۇنداق ئويلاپسەن — دە، ئۇلارنىڭ غەيرىتى نەمىدىگەن ئۇستۇن — ھە!

⑩ يىغىرمەنچى پېئىللارنىڭ ئىملاسى — «ئال —، قال —، سال —، بول —، كەل —» پېئىللىرى ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان رايى فورمىلىسىدا كەلسە ياكى ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان رايى فورمىسىدا كېلىپ تۇرغۇچى بىلدۈرسە، مەزكۇر پېئىل-لارنىڭ ئاخىرىدىكى «ل» تاۋۇشى جانلىق تىلدا چۈشۈپ قالىدۇ ۋە شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن، ئاپتۇ، قاپتۇ، ساپتۇ، بوپتۇ، كەپتۇ... ئەگەر بۇ پېئىللار ئۆتكەن زامان ۋاستىسىز بايان رايى فورمىسىدا كەلسە ۋە مۇشۇ فورمىدا كېلىپ، مۇشۇ پېئىللارغا تۇرغۇچى مەنە ئارتتۇرسا، ھەر ئىككى فورمىدىكى ئەھۋالدا «ل» تاۋۇشى چۈشۈرۈلمەي يېزىلىدۇ. مەسىلەن، ئېلىپ قالدى، سېلىپ قالدى، كېلىپ بولدى... بۇ پېئىللاردىن پەقەت «ئال —» پېئىلى ھەر ئىككى خىل ئەھۋالدا تۇرغۇچى فورمىدا كەلسە، ئالدىدىكى پېئىلغا قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، ئېلىۋالدى، كۆرۈۋاپتۇ...

«ئال —» پېئىلى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل-لارنىڭ ئاخىرىغا «ئا، ئە، ي» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلاردىن كېيىن كېلىپ، ئىمكانىيەت تۇرغۇنى

بىلدۈرسە، مەزكۇر «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قالمايدۇ ھەم شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن، ئىشلىمەلەيمەن...

«ئات —» پېئىلى «پ» لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن كېلىپ، تۇرغۇچى مەنە بىلدۈرسە، جانلىق تىلدا «ئەت —» كە ئايلىنىپ كېتىدۇ ۋە ئالدىنقى پېئىلغا قوشۇپ يېزىلىدۇ، رەۋىشداشتىكى «پ» تاۋۇشى «ۋ» غا ئايلىنىدۇ. ئىملادا ھەم شۇنداق يېزىلىدۇ. مەسىلەن، تاشلىۋەت —، ئوقۇۋەت —...

«بەر —» پېئىلى «ئا، ئە» بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلاردىن كېيىن كېلىپ، تۇس مەنىسىنى بىلدۈرسە، مەزكۇر «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى «ئ» غا ئاجىزلىشىدۇ، «بەر —» پېئىلىدىكى «ب» تاۋۇشى «ۋ» غا ئۆزگىرىدۇ، ھەر ئىككى خىل فونېتىكىلىق ئۆز-گىرىش ئىملادا ساقلىنىدۇ. مەسىلەن، يېزىۋەر، كۆرىۋەر...

سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارنىڭ رەۋىشداش فورمىسى «ي» بىلەن ياسالسىپ، تەلەپپۇزدا ۋە يېزىقتا چۈشۈپ قالىدىغانلىقى ئۈچۈن، مۇنداق پېئىللاردا مەزكۇر «ئا، ئە» تا-ۋۇشلىرى ئاجىزلاشمايدۇ ۋە ئاجىزلاشمىغىنى بويىچە يېزىلىدۇ. مەسىلەن، ئىشلەۋەر، ياساۋەر...

«ئىكەن، ئىدى، ئىمىش» يارەمچى پېئىللىرى تۇرغۇن سۆزلەر بىلەن بىللە كەلسە، ئالدىدىكى سۆزلەردىن ئايرىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، كىتاب ئىدى، قىزىل ئىكەن، قىزىل ئىمىش، شۇنداق ئىكەن... بۇ پېئىللار سۈپەتداشلار، رەۋىشداشلار ۋە پې-ئىللارنىڭ شەرت — پەرەز رايى، ئۆتكەن زامان ۋاستىلىك بايان رايىدىن كېيىن كەلسە، ئالدىدىكى تەركىبلەرگە قوشۇپ يېزىلە-دۇ. مەسىلەن، ئوقۇغانىكەن، ئوقۇغانىدى، ئوقۇغانمىش...

⑪ خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىم-لاسى — خەنزۇ تىلىدىن تىلىمىزغا بۇرۇن كىرىپ ئۆزلىشىپ كەت-كەن سۆزلەر ئۆزلەشكىنى بويىچە يېزىلىدۇ. كېيىنرەك قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر، كىشى ئىسىملىرى، يەر ناملىرى، پەن —

تېخنىكا ئاتالغۇلىرى تىلىمىزنىڭ خۇسۇسىيىتىگە، تىلىمىزنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە، يېزىقىمىزنىڭ ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە قاراپ مۇمكىنقەدەر ئەينەن يېزىلىدۇ.

خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىكى تاۋۇش يۇنمۇ «a، o، e، i، u، ü» ھەم قوشما يۇنمۇ «ia، ie، iu، ang، un، ün، eng، en، ing، in» لار پۈتۈنلۈكۈا تەلەپپۇزى بويىچە ئەينەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن، لۈيجاڭ (lüzhang)، بوخەي (Bohai)، لىيۇجۇ (liuzhou)، شىڭشىڭشيا (Xingxingxia)، ...

خەنزۇ تىلى پۈتۈنلۈكۈاسىدا «an، ian، iang، uan، üan، ai، ei، uai، ui» يۇنمۇلىرىدىكى «a» تاۋۇشى ئۇيغۇرچىدىكى «ئە» تاۋۇشىغا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنغىنى ئۈچۈن يېزىقىمىزدا «ئە» يېزىلىدۇ. بۇلاردىكى ئاخىرقى تاۋۇش ياكى ئۆتكۈنچى تاۋۇش بولۇپ كېلىدىغان «i» تاۋۇشى ئۇزۇك تاۋۇش «ي» غا يېقىن تەلەپپۇز قىلىنغىنى ئۈچۈن ئۇيغۇرچىدا «ي» يېزىلىدۇ. مەسىلەن، تيەنجىن (Tianjin)، يەنئەن (Yan'an) ...

خەنزۇ تىلى پۈتۈنلۈكۈاسىنىڭ «ao، iao» قوشما يۇنمۇسىدىكى «o» تاۋۇشى «ۆ» ھەرپى بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن، شاۆشەن (Shaoshan)، لىياۆنىڭ (Liaoning)، ماۆزېدۇڭ (Maozedong) ...

خەنزۇ تىلى پۈتۈنلۈكۈاسىدىكى «ou، uo، üe» قوشما يۇنمۇلىرى ئۇيغۇرچىدا «ئۇ، ئو، ئۆ» ھەرپلىرى بىلەن يېزىلىدۇ. مەسىلەن، يۈفېي (YüeFei)، گوۋۇيۈەن (guowuyuan)، جۇئېنلەي (Zhou Enlai)، ...

خەنزۇ تىلى پۈتۈنلۈكۈاسىدىكى «iong، ong» يۇنمۇلىرى ئۇيغۇرچىدا «يۇڭ، ئۇڭ» قىلىپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، گۇڭشى (gongshe)، زۇڭلى (zongli) ...

خەنزۇ تىلى پۈتۈنلۈكۈاسىدىكى «zh، ch، sh، c» تاۋۇشلىرى ئۇيغۇرچىدا «ج، چ، ش، س» ھەرپلىرى بىلەن يېزىلىدۇ.

مەسىلەن، جۇڭگو (Zhongguo)، جېجياڭ (Zhejiang)، چى خاۆتيەن (ChiHaotian) ...

⑫ رۇس تىلى ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق ياۋروپادىكى بەزى تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى — جانلىق تىلىمىزغا بۇرۇن ئۆزلىشىپ كەتكەن سۆزلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش، يەنى - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، كىشى ئىسىملىرى ۋە يەر - جاي ناملىرىنى يېزىقىمىزنىڭ ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئاساسەن مۇمكىنقەدەر ئەينەن يېزىش لازىم. مەسىلەن، سىنگارمونىزم، پرولېتارىيات، تۇرگېنېف، ھەيدەروف...

⑬ قىسقارتىلما سۆزلەرنىڭ ئىملاسى — ھەرپ بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەر ھەرپلەرنىڭ يەككە شەكلى بىلەن يېزىلىدۇ. ئارىسىغا چېكىت قويۇلمايدۇ. مەسىلەن، ب د ت (بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى)، ئا ق ش (ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى)...

بوغۇم بويىچە قىسقارتىلغان سۆزلەر قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، پارتكوم (پارتىيە كومىتېتى)...

كىشى ئىسىم - فامىلىلىرىنىڭ قىسقارتىلغان ھەرپىدىن كېيىن چېكىت قويۇلىدۇ. مەسىلەن، ك. ماركس (كارل ماركس)...

⑭ قوشۇمچىلارنىڭ ئىملاسى — ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ياكى سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچە بولسۇن، سۆز ئالدىغا ئۇلىنىدىغان قوشۇمچە ياكى سۆز ئاخىرىغا ئۇلىنىدىغان قوشۇمچىلار بولسۇن، سۆز يىلتىزىغا ياكى ئۆزەككە قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، بىتەلەي، كىتابخانا، بالىلار، ئۇيغە...

⑮ بوغۇم كۆچۈرۈش قائىدىسى — قۇر ئاخىرىغا كېلىپ قالغان كۆپ بوغۇملۇق سۆزنىڭ شۇ قۇرغا سىغمايلا قالغان قىسمىنى كېيىنكى قۇرغا بوغۇم بويىچە كۆچۈرۈش. ئادەتتە بۆلۈنگەن بوغۇمنىڭ ئاخىرىغا سىزىقچە (-) قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تىرىش - ئوقۇغۇ -
چانلىق، چىلار

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

رەقەم بىلەن يېزىلغان ساناق سانلار قۇرنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ قالسا، ئۇلارنى پارچىلاپ ئىككىنچى قۇرغا بۆلۈپ كۆچۈرۈشكە بولمايدۇ. مەسىلەن، 1984 - يىلى ... 19 -
84 - يىلى ئەمەس.
336,520 جىلك ... ، 336-
520 جىلك ئەمەس.
ھەر بىر سۆزنىڭ بىرىنچى تاۋۇشى ئېلىنىپ قىسقارتىلغان سۆزلەرنى ئىككىنچى قۇرغا بۆلۈپ يېزىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن،
ش ئۇ ئا ر ... ش ئۇ
ئا ر ئەمەس.
كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە بىر سوزۇق تاۋۇش بىر بوغۇم بولۇپ كەلسە، بۇ سوزۇق تاۋۇشنى ئالدىنقى قۇردا يالغۇز قالدۇرۇشقا بولمايدۇ. مەسىلەن، ئاساسلىق... ئا-
ساسلىق ئەمەس.
بىر قانچە تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنى پارچىلاپ كېيىنكى قۇرغا كۆچۈرۈشكە بولمايدۇ. مەسىلەن، دوست ... دو-
ست ئەمەس.
خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان قوشما سوزۇق تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنى پارچىلاپ كېيىنكى قۇرغا كۆچۈرۈشكە بولمايدۇ. مەسىلەن:
يۇەن ... يۇ-
ەن ئەمەس.
⑯ تىنىش بەلگىلىرى — جۈملىدە ئوي - پىكىرنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەش ۋە ئۇنىڭ قىسىم، بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان شەرتلىك بەلگىلەردۇر.
تىنىش بەلگىلىرى يازما نۇتۇقنى توغرا، ئېنىق، راۋان

ئىپادىلەشكە ياردەم بېرىدۇ.
يازما نۇتۇقتىكى سۆز - جۈملىلەرنى قانداق ئاھاڭدا ۋە قانداق سۈرەتتە ئوقۇش، توختاش، تىنىش رىتىملىرى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدۇ.
جۈملە ۋە جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، باغلىنىشى ھەم ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىدۇ.
مۇرەككەپ جۈملىلەرنى ئوقۇپ چۈشىنىشنى ئوڭايلاشتۇرىدۇ.
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تىنىش بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قوللىنىشى
△ چېكىت (.) ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى
چېكىت — جۈملىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە ئاخىرى تىنىش بەلگىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئوي - پىكىرنىڭ بايان تەرزىدە تولۇق ئاياغلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ قويۇلۇش ئورنى تۆۋەندىكىچە:
بايان جۈملىلىرىدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
بۇ كىتابنى كۆتۈپخانىدىن ئالىيەت ئالدىم.
بۇيرۇق ۋە ئۈندەش ئاھاڭدا ئېيتىلماي، بايان ئاھاڭدا ئېيتىلغان بۇيرۇق، ئۈندەش جۈملىلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:
بۇگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويما.
خوش، ئامان بولۇڭلار.
رەقەم بىلەن يېزىلغان، رەت - تەرتىپىنى بىلدۈرىدىغان سانلار ياكى باش ماۋزۇ بىلەن تارماق ماۋزۇنىڭ رېتىنى بىلدۈرىدىغان سانلاردىن كېيىن قويۇلىدۇ (ئەسكەرتىش: رىم رەقەملىرى مۇستەسنا). مەسىلەن:
1. قانلىق دەريا
2. ئېلشاتنىڭ راۋابى

3. قۇتلۇق خەۋەر

قىسقارتىپ يېزىلغان ئىسىم بىلەن فامىلە ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ل. مۇتەللىپ، ك. ماركس

يەل، ئاي، كۈنلەر رەقەم بىلەن ئىپادىلەنسە، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن، 1949.10.1

ئونلۇق كەسىرىدىكى پۈتۈن سان بىلەن كەسىر سان ئارىسىغا، جۈملىدىن سائەت بىلەن مىنۇت تەڭ كۆرسىتىلگەندە، سائەت بىلەن مىنۇت ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن، 1.5 (بىر پۈتۈن ئوندىن بەش)، سائەت 3.20 (سائەت ئۈچتىن يىگىرمە مىنۇت ئۆتكەندە)

△ سوئال بەلگىسى (؟) ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

سوئال بەلگىسى جۈملىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە ئاخىرى تىنىش بەلگىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئوي - پىكىرنىڭ سوراق تەرزىدە ئايانلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ قويۇلۇش ئورنى تۆۋەندىكىچە:

ھەر خىل سوئال جۈملىدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن، قانچە ياشقا كىردىڭىز؟

كەينى - كەينىدىن ئۇلىنىپ كەلگەن سوئاللارنىڭ پەقەت كەينىدىكىسىگىلا قويۇلىدۇ، ئالدىنقىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن، بۇ ئىشنى ئۇ ئۇقامدۇ، ئۇقمامدۇ؟

جۈملىدە ئاپتورغا نامەلۇم بولغان ياكى ئاپتور گۇمان بىلەن قارىغان تەرىكىبلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

سەلەي چاققان (? — 1905) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داڭلىق لەتىپچىلىرىدىن بىرى.

ئەسكەرتىش: ئەگەر جۈملە ھەم سوئال، ھەم ئۇندەش تەرزىدە ئىپادىلسا، ئاۋۋال سوئال بەلگىسى، ئاندىن ئۇندەش بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

شەرۋان: ھوي، سېپىق گەپنى نەدىن ئۆگەندىڭ؟!

△ ئۇندەش بەلگىسى (!) ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

ئۇندەش بەلگىسى جۈملىنىڭ مەنە ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە ئاخىرى تىنىش بەلگىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئوي - پىكىرنىڭ ئۇندەش ۋە بۇيرۇق تەرزىدە ئايانلاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ قويۇلۇش ئورنى تۆۋەندىكىچە:

ئۇندەش جۈملىلەر ۋە بۇيرۇق ئاھاڭىدا ئېيتىلغان بۇيرۇق جۈملىدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ياشىسۇن تىنچلىق!

ۋەزىپىڭىزنى ۋاقتىدا ئورۇندىڭ!

ئۇندەش ئاھاڭىدا ئېيتىلغان ئۇندەش سۆزلەر ۋە قاراتما سۆزلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تۇڭا! بۇلارنىڭ سېپىق ۋالغان قۇلىمىدىڭ؟

يولداشلار، غەيرەت قىلىڭلار!

△ چېكىتلىك پەش (؛) ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

بۇ بەلگە تەڭداش تەرىكىبلەرنى ئايرىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان، تەڭداش تەرىكىبلەرنى ئايرىشتىكى رولى پەش (،) كە نىسبەتەن ئۇستۇن تۇرىدىغان تىنىش بەلگىسى.

تەڭداش تەرىكىبلەرنىڭ ھەر قايىسىسى ياكى ئۇلارنىڭ بىرى يەنە بىر قانچە تەڭداش تەرىكىبلەرنى ئېلىپ كەلگەن بولسا، ئۇلارنىڭ قاتلاملىق مۇناسىۋىتىنى ئېنىق ئايرىش ئۈچۈن ئۇستۇنكى قاتلامدىكى تەڭداش تەرىكىبلەر ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

كىمكى مېنى چېلىشىپ يېڭەلىسە، شۇ كىشىگە قىزىمنى بېرىمەن؛ ئەگەر يېڭەلمىسە، جېنىنى تېنىدىن جۇدا قىلىمەن.

△ پەش (،) ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

بۇ بەلگە ئاساسەن تەڭداش تەرىكىبلەرنى ئايرىش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان، تەڭداش تەرىكىبلەرنى ئايرىشتىكى رولى چېكىتلىك پەشكە نىسبەتەن تۆۋەن بولغان تىنىش بەلگىسى. ئۇنىڭ قويۇلۇش

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئورنى تۆۋەندىكىچە:

ئاددىي جۈملىلەردە

ئاددىي جۈملىنىڭ تەڭداش بۆلەكلىرى (بۇ بۆلەكلەر مەيلى سۆز ياكى سۆز بىرىكمىسى بولسۇن) ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭ سىكىلەكلىرى، تال ـ تال ئۆرۈلگەن چاچلىرى، چېچىغا ئېسىۋالغان چاچ چانقۇچ، چاچ تومارلىرى بەكمۇ ياراشقانىدى.

ئۇ ھەم شائىر، ھەم ئۇستا رەسسام.

قوشما جۈملىلەردە

تەڭداش تارماق جۈملىلەردىن قۇرۇلغان قوشما جۈملىلەرنىڭ ھەر بىر تارماق جۈملىلىرى ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

شەرق ئاسمىنى ئاستا ـ ئاستا سۈزۈلمەكتە، يۇلتۇزلار يېنىپ ئۆچمەكتە، جىلۋىلىك سەھەر قۇچاق ئېچىپ كېلىۋاتىدۇ.

بېقىنىش ـ بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدىكى قوشما جۈملىلەردە باش جۈملە بىلەن بېقىندى جۈملە ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

شۇنى بىلىپ قويغىنكى، مەن سېنىڭ دېگىنىڭدەك قىلمايمەن.

قولدىن چىقىرىپ قويسىڭىز، ئارىلىشالمايمەن.

ئەگەر «— سا، — سە» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ھاسىل بولغان مۇنداق بېقىندى جۈملە باش جۈملىنىڭ ئىگىسى بىلەن خەۋىرى ئارىسىغا ئورۇنلاشقان بولسا، ئىككى چېتىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ساڭا ئوخشاش ئىرادىسىز ئادەملەر، قىزلار مەيىقىدا كۆلۈپ قويسىلا، شامەك ئېرىپ كېتىدۇ.

مۇستەقىل تەركىبلەردە

مۇستەقىل تەركىبلەر جۈملىنىڭ بېشىدا بولسا، ئاخىرىدىن، ئوتتۇرىسىدا بولسا، ئىككى چېتىدىن، ئاخىرىدا بولسا،

ئالدىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

قەدىرلىك ئانا، ئۇرۇشتا يارىلىنىپ قايتىۋاتقان جەڭچىلىرىمىز كېچە دۈشمەننىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. (قاراتما تەركىب)

نەچچە زامانلار بولدى، بىرەر قېتىم كۆرۈپ كېتەيمۇ دېمىدىڭ، قىزىم. (قاراتما تەركىب)

بەختكە يارىشا، شۇ كۈنى كەچقۇرۇن تۆمۈر خەلىپىمۇ بارىكۆلدىن قايتىپ كەلدى. (قىستۇرما تەركىب)

سەپەرقۇلنىڭ ساناق نۆۋىتى، نېمىشقىدۇر، ھەممىدىن كېيىنكى قاتارغا قويۇلغانىدى. (قىستۇرما تەركىب)

بەللى، يارايسىز، ئوغلۇم! (ئىملىق تەركىب)

باغلىغۇچىلاردا

«بىراق، ئەمما، لېكىن، ئەكسىچە، ۋەھالەنكى، شۇنداقتىمۇ» قاتارلىق قارىمۇ قارشى باغلىغۇچىلار چېكىت قويۇپ ئايرىلاشتۇرۇلغان ئىككى جۈملىنى ياكى ئۆزئارا ئالاقىدار ئىككى ئابزاسنى باغلاپ كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىستېمال قىممىتى ھامان ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ماددىي مەزمۇنىنى ھاسىل قىلىدۇ. بىراق، ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئۆزى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

ئۇلارنىڭ ئۇستۇبشى لايغا مىلەنگەن، لېكىن نېمىگىدۇر خۇشال ئىدى.

«شۇڭا، شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇڭلاشقا، چۈنكى، شۇ سەۋەبتىن» قاتارلىق سەۋەب باغلىغۇچىلىرى ئەگەر چېكىت بىلەن ئايرىلاشقان جۈملىدىن كېيىن كەلسە، ياكى ئابزاسنىڭ بېشىدا كەلسە، كەينىدىن پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

دەل مۇشۇ سەۋەبتىن، تاۋار باشقا ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا، قىممەت تاۋارنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك خۇسۇ-

سىيىتى، بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسانىيەت ئەنە شۇنداق ياشايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ھاياتنىڭ قىزىقى بار.

باشقىلاردا

بىر تۇتاش ئېلىنماي، بۆلۈپ ئېلىنغان دېئالوگلاردا بۆلۈنگەن قىسىم بىلەن ئاپتور سۆزىنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تازا چاتاق بولدى، دەپ گېپىنى باشلىدى دادام، يەنى چاتاق شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، نېمە دېيىشىمنىمۇ بىلمەيمەن.

كۆپ خانىلىق سانلار تۇركۈمگە ئايرىلغاندا، ھەرقايسى تۈركۈملەر ئارىسىغا سانىنىڭ يېزىلىش يۆنىلىشى بويىچە پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن، 13,500 1,000,000

تەكرار كەلگەن سوئال خەۋەرلەرنىڭ ئارىسىغا پەش قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ كەلدىمۇ، كەلمىدىمۇ؟

جۈملىدىكى A بۆلەكنىڭ ئۆزىنىڭ كەينىدىن كەلگەن تۆۋەن قاتلامدىكى B بۆلەككە باغلىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش زۆرۈر بولغاندا، A بۆلەك پەش بىلەن ئايرىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇزاق ئۆتمەيلا، يۇقىرىغا ئۆرلەۋاتقان تۇتۇننى كۆرۈپ قالدىم.

△ يالاڭ تىرناق (‹ ›) ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

يالاڭ تىرناق قوش تىرناققا نىسبەتەن رولى كىچىك بولغاچقا، تىنىش بەلگىسى بولۇپ، جۈملىدە قوش تىرناق ئىچىدە كەلگەن كۆچۈرمە تەركىبلەر يالاڭ تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. بۇ خۇددى پەش بىلەن چېكىتلىك پەشنىڭ قاتلام مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىگەنگە ئوخشاش، كۆچۈرمە تەركىبلەرنىڭ قاتلام مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

مەن ‹ پولات قانداق تاۋلاندى › ، رومانى ھەققىدە قىسقىچە

تەسىراتى› دېگەن ئوبزورنى ئوقۇدۇم.

△ قوش تىرناق (« ») ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

قوش تىرناق كۆچۈرمە تەركىبلەرنى ئاپتور سۆزىدىن ئايرىپ كۆرسىتىدىغان بەلگە بولۇپ، ئۇنىڭ رولى يالاڭ تىرناققا نىسبەتەن چوڭ. ئۇ تۆۋەندىكىدەك جايلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

جۈملىدە ئاتاپ كۆرسىتىلگەن ۋە ئەسلىي مەنىسىدە ئىشلىتىلمىگەن تەركىبلەر قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

قادىر بەزىدە ئوغرىلىق قىلىپ قويساتتى، شۇڭلاشقا كىشىلەر ئۇنىڭغا «ئوڭچى» دەپ لەقەم قويۇپ قويغانىدى.

جۈملىدىكى ھۆججەت، ئەسەرلەر، ماقالە، گېزىت ـ ژۇرنال ناملىرى قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ «تارىم» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدە ئىشلەيدۇ.

بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» ماقۇللاندى.

ئىدارە، جەمئىيەت، زاۋۇت، كان، كارخانا، سودا دۇكانلىرى، يول، تاۋار ماركىلىرى قاتارلىقلاردا ئاتاپ قويۇلغان ناملار كۆچۈرمە تەركىب ھېسابلىنىپ، قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

«بۇغدا كۆلى» ئاق ھارىقى

«كوئېنلۇن» مېھمانخانىسى

تارىخىي ۋەقە، بايرام، مۇھىم مەجلىس ياكى يىغىلىشلارغا قويۇلغان ناملار قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

«1 ـ ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى

«خەلقئارا بالىلار رەسىم كۆرگەزمىسى»

«1 ـ ئۆكتەبىر» دۆلەت بايرىمى

جۈملىدىكى كۆچۈرمە تەركىبلەر كۆپىنچە «دېمەك» پېئىلى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. تۆۋەندە «دېمەك» پېئىلى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەرنى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

مەركەز قىلغان ھالدا قوش تىرناقنىڭ ئىشلىتىلىشى بايان قىلىنىدۇ.

راي فورمىسىدا كەلگەن «دېمەك» پېئىلىنىڭ ئالدىدىكى تەركىب دائىم قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

«خوپ!» دەپتۇ ژۆزىر دەندان.

... چۈشەندۈرۈپ، «قانۇنغا خىلاپ كېلىدىغان ھەرقانداق تەدبىرنى قوللانمىسىڭىز!» دېدىم.

ئەگەر «دېمەك» پېئىلى «-پ» قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، رەۋىشداش بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلسا، مەيلى كۆچۈرمە تەركىب ئېنىق نەقىل بولسۇن، مەيلى تەخمىنىي كۆچۈرمە بولسۇن، ئوخشاشلا قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

«ھوقۇق قولىمىزدا» دەپ شاپائەت بىلەن ئاداۋەتنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمەيلى.

«دېگەن» سۈپەتدىشى جۈملىدە تەكتىلەش مەنىسىدە كەلمىسە، ئۇنىڭ ئالدىدىكى كۆچۈرمە تەركىب قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

«باشقا يەرگە ئاتىمەن» دېگەن ئوق ئۇنىڭغا تېگىپ كېتىپ قاپتۇ.

«دەپ، دېگەن» سۆزلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەن خاس ئىسىم، ئۇندەش سۆز، قاراتما سۆز قاتارلىق ئاتاش كۆچۈرمىلەر قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنى «ئەيسانىڭ قىلىچى» دەپ ماختىشىدىكەن.

قاتلاملىق كۆچۈرمىلەردە «دېمەك» پېئىلى ئارقىلىق ھاسىل بولغان بىرىكمىنىڭ تۆۋەن قاتلامدىكىسى يالاڭ تىرناققا، يۇقىرىقى قاتلامدىكىسى قوش تىرناققا ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

لېكىن، قوغدىنىش تۇيغۇسى مېنىڭدە يەنە رول ئوينىدى، مۇبادا ئۇ بىردىنلا مېنى «سەن، تولۇق ئالىي مەلۇماتلىق ئەمەس، دېمەكچى بولسەن» دەپ تۇرۇۋالسا، ئۇ ھالدا قانداق قىلىمەن.

ئۇ «بىلىمگە بېرىلىڭ، لېكىن ئۆزىڭىزنى چەبدەس تۇتۇڭ، ناپولېئوننىڭ «پاسكىنا كىيىمىڭنى ئۆيگە مۆكۈنۈۋېلىپ يۇغىن، دېگەن سۆزى «ئۆز ئەيىبىڭنى سازايە قىلما، دېگەن مەنىدە ئىپادىلىنىدۇ» دېگەندى.

△ تىرناق (( )) ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

تىرناق ئىزاھ بەلگىسى بولۇپ، ئۇ تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

جۈملىدە مەلۇم جۈملە بۆلىكىنى تولۇقلاش، ئىزاھلاش ياكى شەرھلەش مەنىسىدە كەلگەن تەركىبلەر تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ يەتتە گەز (بەش مېتىرغا يېقىن) رەخت سېتىۋالدى.

سەھنە ئەسەرلىرىدە ئاپتورنىڭ پېرسوناژلارنىڭ ھەرىكىتى، كەيپىياتى توغرىسىدا بەرگەن ئىلاۋىلىرى تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

زورىخان: (ئاڭلىماسقا سېلىپ) نۇرۇم، چاي قايىنىدىمىكىن، چىقىپ باققىنا (نۇرۇم باغقا چىقىدۇ).

نەقىل كەلتۈرۈلگەن مىسالغا ئۇلاپلا ئۇنىڭ ئېلىنغان جايىنى كۆرسەتكەندە، ئاپتور ۋە كىتاب نامى تىرناق ئىچىگە ئېلىنىدۇ. مەسىلەن:

يىللار، مەيدەڭنى تۇتۇپ قاقاقلاپ كۈلمە.

(ل. مۇتەللىپ: «يىللارغا جاۋاب»)

△ سىزىقچە (-) ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

سىزىقچە ئاساسەن يېرىم قوشۇپ يېزىش بەلگىسىدۇر. ئۇ تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ:

جۈپ سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا ۋە سۆزلەرگە قوشۇلۇپ يېزىلمايدىغان ئۇلانمىلارنىڭ ئالدىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

بالا - قازا، پۇت - قول، ئېگىز - پەس، بەش - ئالتە، ...

بۇ نېمىدېگەن مەنزىرىلىك جاي - ھە!
تازا ۋاقتىدا كەلدىڭ - دە.
سۆزلەر قۇردىن قۇرغا بوغۇم بويىچە ئايرىپ كۆچۈرۈلگەندە، ئايرىلغان بوغۇمدىن كېيىن قويۇلىدۇ، ئادەتتە بۇ نورمال سىزىق-چىدىن سەل قىسقا بولىدۇ. مەسىلەن:

تىرىشـ — تەرەققـ
چانلىق — بات

رەقەم بىلەن ئىپادىلەنگەن دەرىجە سانلاردىن كېيىن قويۇلـ-دۇ. بۇ سىزىقچە دەرىجە سان قوشۇمچىسى «-نچى / -نچى» ئورنىدا كەلگەن سىزىقچىدۇر. مەسىلەن:

ئۇ 2 - سىنىپتا ئوقۇۋاتىدۇ.

تىلشۇناسلىققا دائىر تېخنىكىستلاردا پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى، قوشۇمچىلار كۆرسىتىلگەندە، پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى (يىلتىز ياكى تومۇر) دىن كېيىن، سۆز ئاخىرقا قوشۇمچىلارنىڭ ئالدىدىن، سۆز ئالدى قوشۇمچىلارنىڭ كەينىدىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

كەل -، بار -، تۇر -، كەلتۈرۈش -
- چان، - سىز، - لىق
بـ -، بەت -، نا-

△ سىزىق (—) ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

سىزىق رولى ئاساسەن تىرناقتا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل ئىزاھ بەلگىسى بولۇپ، كۆپىنچە ئىزاھ، بايان، چەك مەنىلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. ئۇنىڭ قويۇلىدىغان ئورۇنلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىچە:

جۈملىدە بىر خىل گرامماتىكىلىق شەكىلدە كەلگەن ئىزاھـ-لىغۇچى بىلەن ئىزاھلانغۇچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلىدۇ. مەسـ-لەن:

بىزنىڭ مەكتەپتە — شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا 30 مىڭ ئوقۇغۇچى ئوقۇيدۇ.

ئومۇملاشتۇرغۇچى سۆز بىلەن ئومۇملاشتۇرۇلغان تەڭداش تەركىبلەر ئارىسىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە ھەر خىل پائالىيەتلەر — يۈگۈرۈش، سەكرەش، پۈتبول، ۋاسكېتبول، ۋالىبول قاتارلىقـ-لار بار.

زامان ۋە ماكان مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككى سۆز (ياكى سان) نىڭ ئارىسىغا قويۇلىدۇ. بۇنداق سىزىق «ۋە، ھەم» مەنىلىرىنى، شۇنىڭدەك، «... دىن... غىچە» مەنىلىرىنى ئىپادـ-لەيدۇ. مەسىلەن:

لەنجۇ — شىنجاڭ تاشيولىنىڭ تۇرپان تەۋەسىدىكى بۆلىكـ-نى ئۆزگەرتىپ ياساش قۇرۇلۇشىدا رەسمىي ئىش باشلاندى.

ئۇ 1959 -- 1960 - يىللىق ئوقۇش مەۋسۇمىدا سىنىپ بويىچە ئالاچى بولدى.

ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى دېئالوگلارنىڭ ئالدىغا قويۇلىدۇ. ئاپتور سۆزى بىلەن دېئالوگ ئارىسىغا پەش قويۇلۇپ، ئاندىن يەنە سىزىق بىلەن ئايرىلىدۇ. مەسىلەن:

— بۈگۈنكى ئىسسىقتا ئۆرۈك تازا پىشىدۇ، — دېدىم.
— بىراق، كۈننىڭ شۇنچە تەپتىدە سىز تېنىلا غورا ئىكەنـ-سىز، — دېدى باھار كۈلۈپ.

△ قوش چېكىت (:) ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

قوش چېكىت ئاساسەن بايان بەلگىسىدۇر. ئۇ تۆۋەندىكى ئورۇنلاردا قوللىنىلىدۇ:

مۇستەقىل سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىلارنىڭ كېيىنكى قىسـ-مى ئالدىنقى قىسمىنىڭ پۈتۈن مەزمۇنىنى ياكى بىرەر تەركىبىنى تولۇقلاپ، شەرھلەپ كەلسە، ئالدىنقى قىسمىدىن كېيىن قويۇلـ-دۇ. مەسىلەن:

خۇشتارخان يەنە ئېتىز سەھىسىدىن كېلىدىغان مۇزىكا ئاۋاـ-زىنى بېرىلىپ تىڭشىدى: نەدىندۇر ناخشا كېلەتتى، ئاللىقەيەر-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

لەردىن قىيقاس - چۇقان، ئۆستەك بويلىرىدىن قۇشلارنىڭ ئاۋاز-لىرى، خامان تەرەپتىن ئايالارنىڭ كۈلكىلىرى كېلەتتى.

ھۆرمەت تەرىقىسىدە ئېيتىلغان قاراتما سۆزلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ، بۇنداق قاراتما سۆز كۆپىنچە خەت - ئالاقىلەردە، تەكلىپ قەغەزلىرىدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

... ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە:

سەھنە ئەسەرلىرىدە دىئالوگلارنىڭ ئالدىدا كەلگەن پېرسو-ناژلارنىڭ ئىسمى ياكى ئىسمى ئورنىدا كەلگەن سۆزلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. بۇنداق قوش چېكىت يەنىلا بايان مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

ئىداره باشلىقى: ھەممە تەييارلىق پۈتتىمۇ؟

بىرەر مەسىلىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن قۇر بېشىدىن ئېلىنغان جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كەلگەن «مەسىلەن» سۆزىدىن كېيىن قويۇ-لىدۇ.

ئاپتورنىڭ ئىسىم - فامىلىسى بىلەن ئەسىرى بىللە كۆرسە-تىلگەندە، ئاپتورنىڭ ئىسىم - فامىلىسىدىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

زوردۇن سابىر: «ئانا يۇرت»

تۇرلۇك ھالەتلەردىن كېيىنكى جۈملە دىئالوگ سۈپىتىدە قۇر بېشىدىن باشلانسا ياكى قۇر بېشىدىن باشلانمىغاندىمۇ، قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىنسا، مەزكۇر ھالەتلەردىن كېيىن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

قوللىرىنى بىر - بىرىگە ئۇرۇپ:

— يالغان دەپتىمەنمۇ، تېخى بالا ئىكەنسەن! — دەپ قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.

△ كۆپ چېكىت (...) ۋە ئۇنىڭ ئىشلىتىلىشى

كۆپ چېكىت قىسقارتىش بەلگىسى بولۇپ، تۆۋەندىكى ئۇ-رۇنلاردا قوللىنىلىدۇ:

جۈملىدە قىسقارتىلغان تەركىبلەر ئورنىغا، نۇتۇققا سۈكۈت ئىپادىلەنگەن ئورۇنغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئىككىسى چاي ئىچىشىپ ئولتۇرۇپ، موللانىياز ھەققىدە ئۇزۇن پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى... (قىسقارتىلغان تەركىب ئورنى-دا)

پاتەمخان: ... (سۈكۈت ئورنىدا)

نۇتۇقتا سۆزنىڭ ئۈزۈلۈپ - ئۈزۈلۈپ تەلەپپۇز قىلىنغانلى-قىنى ياكى مەلۇم سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئادەتتىكىدىن سوزۇلۇپراق تەلەپپۇز قىلىنغانلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قويۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئامانقۇل تۆمۈر خېلىپىگە قاراپ: «را... زى... بول... ئاكا!» دېدى - دە، كۆزىنى يۇمدى.

2) تەلەپپۇز قائىدىسى

(1) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائى-دىسى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى

تەلەپپۇز قائىدىسى — توغرا سۆزلەش قائىدىسى دېگەنلىك-تۇر. ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، تەلەپپۇز قائىدىسى — مەلۇم بىر ئەدەبىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ۋە شۇ تىل ئارقىلىق ئالاقە قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ توغرا تەلەپپۇز قىلىشىنى تەمىن ئېتىدى-غان ۋە ئۇلارنىڭ نۇتۇقتا ئورتاق ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان قائىدىلەر سىستېمىسىدۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائى-دىسى — ئۇيغۇر تىلىنى توغرا سۆزلەش، توغرا تەلەپپۇز قىلىش قائىدىسى دېگەنلىكتۇر. يەنى ئويغۇر تىلىدا سۆزلىشىدىغان كە-شىلەرنىڭ توغرا تەلەپپۇز قىلىشىنى تەمىن ئېتىدىغان ۋە ئۇلار-نىڭ نۇتۇقتا ئورتاق ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان قائىدىلەر سىستېمىسىدۇر.

ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئەدە-بىي تىلىمىزنى قېلىپلاشتۇرۇش، ئۇلچەملىك تەلەپپۇزنى ئومۇم-

لاشتۇرۇش ۋە مىللەتىمىزنىڭ تىل مەدەنىيىتى سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

(2) ئۆلچەملىك تەلەپپۇز ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى

مەلۇم بىر تىلدا سۆزلىشىدىغان ۋە شۇ تىل ئارقىلىق ئالاقە قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ھەمدە شۇ مىللەتنىڭ تىل تەلەپپۇزىدا ئۆلگىلىك رول ئوينىيالايدىغان رايونىنىڭ تەلەپپۇزى ئۆلچەملىك تەلەپپۇز دەپىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى — ئۇرۇمچى تەلەپپۇزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ نۇقتىنى ئۇرۇمچى شېۋىسىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىغا ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقى، بۇ رايوننىڭ زامانىمىزدا ئالدى بىلەن سىياسىي مەركەز، شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى مەركەزگە ئايلانغانلىقى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ بۇ رايونغا توپلىشىشى ئارقىلىق، ھەرقايسى يەرلىك دىئالېكتلار ۋە شېۋىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى يىغىنچاقلىغان ھالدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي جانلىق تىلىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر جانلىق تىل ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەنلىكى، بۇنىڭ ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغانلىقى قاتارلىق جەھەتلەردىن كۆرۈنگىلى بولىدۇ. بولۇپمۇ XX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن ئېتىبارەن، بۇ رايوندا مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ كۈنسايىن گۈللىنىشى، يەنى كىنو ـ تىياتىر، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە، مەتبۇئات ۋە نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى، ھەر دەرىجىلىك مەكتەپ، ئوقۇتۇش ئورۇنلىرىنىڭ كۆپىيىشى ئۇرۇمچى شېۋىسىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى بولۇشى لازىملىقىنى تېخىمۇ مۇئەييەنلەشتۈردى.

(3) تەلەپپۇز قائىدىسىنىڭ مەزمۇنلىرى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسىنىڭ مەزمۇنلىرى:

① سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ تەلەپپۇزى؛ ② ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ تەلەپپۇزى؛ ③ بوغۇملارنىڭ تەلەپپۇزى؛ ④ كىشى ئىسىملىرىنىڭ تەلەپپۇزى؛ ⑤ باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇز؛ ⑥ قىسقارتىلغان سۆزلەرنىڭ تەلەپپۇزى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

§ 4 . ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى

1. فونېتىكا ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى

تىل تاۋۇشلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن فونېتىكا دەپ ئاتىلىدۇ.

فونېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، تىل تاۋۇشىدۇر. يەنى فونېتىكا تىل تاۋۇشلىرى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ قانداق ئاساسلارغا ئاساسەن تۇرلەرگە بۆلۈنۈشى، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيەتلىرى ھەم بۇ خىل قانۇنىيەتلەر تۇپەيلىدىن كېلىپ چىقىدىغان ھەرخىل تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى قاتارلىقلارنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى مەنە پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولغان (فونېما بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتقان) تىل تاۋۇشلىرىنى يۇقىرىقى تەرەپلەردىن تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

2. ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىكىلىق بىرلىكلەر

1) فونېما — سۆزنىڭ فونېتىكىلىق شەكلىنى پەرقلەندۈرۈش ئارقىلىق سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولغان ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا فونېمىلىق رولغا ئىگە بولغان تىل تاۋۇشى جەمئىي 32 بولۇپ، بۇ 32 تاۋۇش ئەڭ ئالدى بىلەن سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۆزۈك تاۋۇش دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

سوزۇق تاۋۇش — ئۆپكىدىن چىققان هاۋا ئېقىمىنىڭ ئېغىز بوشلۇقى ياكى بوغۇزدا هېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىماي ئەركىن هالدا چىقىشىدىن هاسىل بولغان تاۋۇشلاردۇر. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا فونېما هېسابلانغان سوزۇق تاۋۇش جەمئىي سەككىز (ئا، ئە، ئې، ئى، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ) بولۇپ، ئۇلار ئۆز خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئۆزئارا تاۋۇشلاردىنلا پەرقلىنىپ قالماستىن، يەنە ئۆزئارامۇ پەرقلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلار ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسىگە قاراپ، كەڭ سوزۇق تاۋۇش (ئا) كەڭرەك سوزۇق تاۋۇش (ئە، ئې، ئو، ئۆ) ۋە تار سوزۇق تاۋۇش (ئۇ، ئۈ، ئى) دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنسە؛ تىلنىڭ ئېغىز بوشلۇقىدىكى ئورنىغا قاراپ، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش (ئا، ئو، ئۇ)، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش (ئە، ئۆ، ئۈ) ۋە تىل ئارا سوزۇق تاۋۇش (ئې، ئى) دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ؛ لەۋ هالىتىگە قاراپ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش (ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ) ۋە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش (ئا، ئە، ئې، ئى) دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئۆزۈك تاۋۇش — ئۆپكىدىن چىققان هاۋا ئېقىمىنىڭ ئېغىز بوشلۇقى ياكى بوغۇزدا مەلۇم توسالغۇغا ئۇچراپ، ئۇنى يېڭىپ چىقىشتىن هاسىل بولغان تاۋۇشلاردۇر. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا فونېما هېسابلانغان ئۆزۈك تاۋۇش جەمئىي 24 (ب، د، ف، گ، خ، ج، ك، ل، م، ن، پ، چ، ر، س، ت، ۋ،

ش، ي، ز، ژ، غ، ھ، ق، ك) بولۇپ، ئۇلار تاۋۇش چىقىرىش ئورنى (ئۆزۈك تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆپكىدىن چىققان هاۋا ئېقىمى توسالغۇغا ئۇچرىغان جاي) ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى (ئۆپكىدىن چىقىرىلغان هاۋا ئېقىمى ئۇچرىغان توسالغۇنىڭ قانداق يېڭىلگەنلىكى هەم تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش — تىترىمەسلىكى) جەهەتتىن بىر — بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى تاۋۇش چىقىرىش ئورنىغا قاراپ، قوش لەۋ تاۋۇشى (پ، ب، م)، چىش — لەۋ تاۋۇشى (ف، ۋ)، تىل ئۇچى — چىش تاۋۇشى (س، ز)، تىل ئۇچى — چىش تۈۋى تاۋۇشى (ت، د، ن، ر، ل)، تىل ئوستى ئالدى — قاتتىق تاڭلاي تاۋۇشى (چ، ج، ش، ژ)، تىل ئوستى ئارقا — قاتتىق تاڭلاي تاۋۇشى (ك، گ، ي)، تىل تۈۋى — يۇمشاق تاڭلاي تاۋۇشى (ق، ك، خ، غ) ۋە بوغۇز تاۋۇشى (ھ) دەپ سەككىز تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلىغا قاراپ، پارتلىغۇچى تاۋۇشلار (پ، ب، ت، د، ك، گ، ق)، پارتلىغۇچى — سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار (چ، ج)، سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار (ف، ۋ، س، ز، ش، ژ، ي، خ، غ، ھ)، دىماغ تاۋۇشلىرى (م، ن، ك)، تىترەڭگۈ تاۋۇش (ر) ۋە يان تاۋۇش (ل) دەپ ئالتە تۈرگە؛ تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش — تىترىمەسلىكىگە ئاساسەن، جارانلىق ئۆزۈك تاۋۇش (ب، د، گ، ج، ل، م، ن، ك، ر، ۋ، ز، ژ، ي، غ، ھ) ۋە جارانسىز ئۆزۈك تاۋۇش (پ، ت، ك، ق، چ، س، ش، خ، ف) دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنى يۇقىرىقىدەك تۈرلەرگە بۆلۈش هەر بىر تاۋۇشنىڭ تېمبىر جەهەتتىكى خۇسۇسىيىتىنى توغرا ئىگىلەش، ئۇلارنى توغرا تەلەپپۇز قىلىش، تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتىنى توغرا ئىگىلەش ۋە ئۇنى توغرا قوللىنىش، تاۋۇشلاردىكى هەرخىل ئۆزگىرىشلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش قاتارلىق جەهەتلەردە مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە.

2) تاۋۇش ئېلېمېنتى — ئىنسان تاۋۇشىنى تاۋۇش تېمبېرى نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىش نەتىجىسىدە ئېنىقلانغان ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق بىرلىك. مەسىلەن: «ئەتە» دېگەن سۆز ئۈچ تاۋۇش ئېلېمېنتىدىن تەركىب تاپقان.

3) بوغۇم — فونېتىكىلىق قۇرۇلمىدىكى ئەڭ كىچىك بىرلىك بولۇپ، ئاڭلاش سېزىمىدا تەبىئىي ھېس قىلىشقا بولىدىغان تاۋۇش ئۈزۈندىسىدۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى تۆۋەندىكىدەك 11 خىل (ئەسكەرتىش: سوزۇق تاۋۇشلارغا «A»نى، ئۈزۈك تاۋۇشلارغا «B»نى ۋەكىل قىلىپ ئېلىپ، بوغۇملارنىڭ شەكلىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىمىز. بۇ بەلگىلەر ئوخشىدىن سولغا قارىتىپ بېرىلگەن):

① A— ئە - تە، ئۇ - رۇن...
② AB— با- لا، قۇ - تا ...
③ BA— ئال، ئەت ...
④ BAB— يول، ماڭ ...
⑤ BBA— ئارت، ئىشت ...
⑥ BBAB— خەلق، دوست ...
⑦ ABB— گرا - دۇس، ستا - نوك...
⑧ BABB— گرام، پرېز - سىپ...
⑨ BBABB— فرانك، فرونت ...
⑩ AAB— جۇڭ - خۇا ...
⑪ BAAB— يۇەن، گۇاڭ - جۇ...

3. فونېمىلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى

ئۇيغۇر تىلىدا سۆزدە ياكى سۆزگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، سوزۇق تاۋۇشنىڭ تىل ئورنى (تاڭلاي ئاھاڭداشلىقى) ۋە لەۋ ھالىتى (لەۋ ئاھاڭداشلىقى) جەھەتتىن، ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ جارانغلىق - جارانغسىزلىق جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلىشىپ كېلىشى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى ياكى تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «ئورغاق» دېگەن سۆزنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئارقا بولۇش جەھەتتىن ماسلاشقان بولسا؛ «ئۆكۈنۈش» دېگەن سۆزنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋلىشىش ھەم تىل ئالدى بولۇش جەھەتتىن ماسلاشقان. «تىلدىن» دېگەن سۆزدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلار («ل» بىلەن «د») جارانغلىق بولۇش جەھەتتىن ماسلىشىپ كەلگەن.

4. ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇتۇق ئېقىمىدا يۇز بېرىدىغان تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى

نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشى (فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش) تىل تاۋۇشلىرىنىڭ مەلۇم بىر دەۋرىدىكى ئۆزگىرىش ھادىسىسىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، تىل تاۋۇشلىرىنى بىر - بىرىگە ئۇلاپ تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۆزئارا تەسىر قىلىش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نۇتۇق ئېقىمىدا يۇز بېرىۋاتقان مۇھىم فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر تۆۋەندىكىچە:

1) ئاسسىمىلياتسىيە — قوشنا كەلگەن ئوخشىمايدىغان ئىككى تاۋۇشنىڭ بىرىنىڭ يەنە بىرىنى تولۇق ياكى قىسمەن ھالدا ئۆزىگە ئوخشىتىۋېلىشى.

ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى ئاسسىمىلياتسىيىلەش ۋە ئاسسىمىلياتسىيىلىنىش دەرىجىسىگە قاراپ، تولۇق ئاسسىمىلياتسى-

ئۇيغۇر كىتاب نۇر بېكىتى www.uygurkitap.com

يە (قوشنا كەلگەن ئوخشمايدىغان ئىككى تاۋۇشتىن بىرىنىڭ يەنە بىرىنى ھەم تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ھەم تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۆزىگە ئوخشىتىۋېلىشى. مەسىلەن، «ئون يەتتە» دېگەن سۆز جانلىق تىلدا «ئوييەتتە» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ۋە قىسمەن ئاسسىمىلياتسىيە (قوشنا كەلگەن ئوخشمايدىغان ئىككى تاۋۇشتىن بىرىنىڭ يەنە بىرىنى ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ياكى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۆزىگە ئوخشىتىۋېلىشى. مەسىلەن، «مەنمۇ» دېگەن سۆز جانلىق تىلدا «مەممۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنسە؛ ئاسسىمىلياتسىيىلەش ۋە ئاسسىمىلياتسىيىلىنىش يۈنىلىشىگە ئاساسەن، ئوك ئاسسىمىلياتسىيە (قوشنا كەلگەن ئىككى تاۋۇشتىن ئالدىنقىسىنىڭ كەينىكىسىنى تولۇق ياكى قىسمەن ھالدا ئۆزىگە ئوخشىتىۋېلىشى. مەسىلەن، «شەنبە» دېگەن سۆز جانلىق تىلدا «شەمبە» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ۋە تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيە (قوشنا كەلگەن ئىككى تاۋۇشتىن كەينىكىسىنىڭ ئالدىنقىسىنى تولۇق ياكى قىسمەن ھالدا ئۆزىگە ئوخشىتىۋېلىشى. مەسىلەن، «تۈرسىز» دېگەن سۆز جانلىق تىلدا «تۈسسىز» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

2) دىسسىمىلياتسىيە — بىر - بىرىگە ئوخشاش ياكى ئوخشاپ كېتىدىغان ئىككى تاۋۇش ئۆزئارا ئۇلىنىپ كەلگەندە، ئىككىسى چىقىشالماي، بىرىنىڭ باشقا تاۋۇشقا ئۆزگىرىپ كېتىش ھادىسىسى. مەسىلەن، «ياغاچچى» دېگەن سۆز جانلىق تىلدا «ياغاشچى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنسا، «باقتىك» دېگەن سۆز «باختىك» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

3) تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى — نۇتۇق جەريانىدا، بەزى سۆزلەرگە ئايرىم تەلەپپۇز قىلغاندا كۆرۈلمەيدىغان تاۋۇشلارقوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى. مەسىلەن، دە + مش = دېمىش، يە + مش = يېمىش...

4) تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى — نۇتۇق جەريانىدا، بەزى سۆزلەردىكى ئەسلىدە بار تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى. مەسىلەن، ئوغۇل+ۇم = ئوغلۇم، ئۆمۇر+ۇم = ئۆمرۇم...

5) تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى — نۇتۇق جەريانىدا، ئاۋاز كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشى تۈپەيلىدىن تاۋۇش تېمبىرىنىڭ ئۆزگىرىش ھادىسىسى. مەسىلەن، باش+ى = بېشى، ئالما+لار = ئالمىلار...

6) تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىشى — نۇتۇق جەريانىدا، ئىككى تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى. مەسىلەن، «قاملاشمىغان»، دېگەن سۆز ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە «قالماشمىغان»؛ «تەكشۈرمەك» دېگەن سۆز «تەشكۈرمەك» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشى.

§ 5. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى

1. لۇغەت تەركىبى ۋە ئۇنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق سۆزلەر ۋە تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ يىغىندىسى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز - ئىبارىلەر قوللىنىش دائىرىسى ۋە تىل ئىستېمالىدىكى رولىغا قاراپ مۇنداق ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرى، ئاساسىي لۇغەت تەركىبى — ئومۇمىي خەلققە چۈشىنىشلىك بولغان، كۈندىلىك تۇرمۇشتا دائىم دېگۈدەك قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنىڭ يىغىندىسىدۇر؛ يەنە بىرى، ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى — لۇغەت تەركىبىدىكى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە كىرمەيدىغان سۆزلەرنىڭ يىغىندىسىدۇر.

2. لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر توپلىمى

ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بىلەن سۆز ياكى مەنە جەھەتتىن، ياكى تاۋۇش جەھەتتىن بەلگىلىك باغلىنىشتا بولغانلىقى تۈپەيلىدىن ھەر خىل كىچىك توپلاملارنى (گۇرۇپپىلارنى) شەكىللەندۈرىدۇ. بۇنداق توپلام سۆزلەر توپلىمى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھەر بىر سۆزلەر توپلىمىدا كەم دېگەندە ئىككى سۆز بولىدۇ. بىر مەنىلىك ۋە كۆپ مەنىلىك سۆز دېگەنلەر بىر سۆزگە قارىتىلغان. بۇ يەردە دېيىلۈاتقان سۆزلەر توپلىمى بىر سۆزگە قارىتىلماستىن، بەلكى ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزنى كۆرسىتىدۇ. تىل سىزدا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك سۆزلەر توپلىمى بار:

1) مەنداش سۆزلەر توپلىمى — تىلىمىزدىكى ئىدىئاكى مەنىسى (ئوقۇم بىلەن باغلىق بولغان مەنە) ئوخشاش ياكى يېقىن كېلىدىغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزلەردىن شەكىللەنگەن توپلامدۇر. بۇنداق سۆزلەر ئىدىئاكى مەنە جەھەتتىن ئوخشاش بولسا، تۇس مەنىسىدە پەرق بولىدۇ. مەنداش سۆزلەردىن توغرا پايدىلىنىلسا، ئۇلار ئاربىسىدىكى ئىنچىكە پەرقلەر توغرا ئىگىلەنسە، تىلنىڭ تېپادىلەش ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئويۇم سەندە، يىگىرىم سەندە، خىيالىم سەندە، بۇ مىسالدا مەنداش سۆزلەر قاتار ئىشلىتىلىپ، ئوي - پىكىر تەسىرلىك ۋە ھېسسىياتلىق ئىپادىلەنگەن.

2) قارىمۇقارشى مەنىلىك سۆزلەر توپلىمى — تىلىمىزدىكى مەنە جەھەتتە تەڭداش مۇناسىۋەتتە تۇرىدىغان ھەم بىر - بىرىگە قارشى ئىككى سۆزدىن شەكىللەنگەن توپلامدۇر. ئۇ روشەن سېزىلىشتۇرما خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، پىكىرنىڭ ئېنىقلىقى ۋە جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

سەندە سەزدىم قىش بىلەن يازنى،
ئىسسىق - سوغۇق، ئاچچىق - چۈچۈكنى.

سەندە بايقىدىم راست - يالغاننى،
ياخشى - يامان، چوڭ ھەم كىچىكنى.

3) ئاھاڭداش ۋە شەكىللىنىش سۆزلەر توپلىمى

ئاھاڭداش سۆزلەر توپلىمى ئېيتىلىشى ۋە يېزىلىشى ئوخشاش، ئەمما ئىپادىلىگەن مەنىلىرى ئوخشىمايدىغان سۆزلەردۇر. مەسىلەن:

بۇرادەر، ئۆمرۈڭگە بولۇپ قالدى چۈش،
سەن تېخى يۇرەمسەن كۆرۈپ شىرىن چۈش.
يەتمىسۇن ئۆمرۈمگە زاۋاللىق دېسەك،
بىدار يول، غەپلەتتىمىز بۆشۈكىدىن چۈش.

بۇ تۈيۇقتىكى «چۈش» دېگەن سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر توپلىمى ھاسىل قىلغان.

شەكىللىنىش سۆزلەر تۈرلىمى — يېزىلىشى ئوخشاش، ئېيتىلىشىدا پەرق بار، مەنىلىرى ئوخشىمايدىغان سۆزلەردۇر. مەسىلەن، «جازالىماق» دېگەن مەنىدىكى «جازا» دېگەن سۆز بىلەن «ئۆي جازىسى» دېگەن مەنىدىكى «جازا» سۆزى شەكىللىنىش سۆز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەيلى ئاھاڭداش سۆزلەر بولسۇن ياكى شەكىللىنىش سۆزلەر بولسۇن، ئۇلار ئۆزلىرىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇئەييەن ئاكتىپ رول ئوينايدۇ. شائىرلىرىمىز قەدىمدىن ھازىرغىچە مۇشۇ توپلامدىكى سۆزلەردىن پايدىلىنىپ، تۈيۇق شەكىلدىكى شېئىرلارنى كۆپلەپ يېزىپ، شېئىرىيەت گۈلزارىمىزنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرۈپ كەلمەكتە.

3. ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشنىڭ يولى ۋە پرىنسىپى

1) سۆز ياساش

ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشتا ئالدى بىلەن تىل-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

جىزنىڭ سۆز ياساش ئىقتىدارىدىن پايدىلىنىپ، ھەر خىل يوللار بىلەن يېڭى سۆزلەرنى ياساشنى ئاساس قىلىش كېرەك. ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ياساشنىڭ مۇنداق ئىككى خىل ئۇسۇلى بار: بىرى، مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل — سۆزلەرگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق يېڭى سۆزلەرنى ياساش. مەسىلەن، كىملىك، ئىشچى... بۇ ئۇسۇل ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى ئۈنۈملۈك ئۇسۇل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇيغۇر تىلى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ناھايىتى باي بىر تىل بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا 80 نەچچە يۈرۈش سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە بار. يەنە بىرى، سىنتاكسىسلىق ئۇسۇل — سۆزگە سۆز قوشۇش ئارقىلىق يېڭى سۆزلەرنى ياساش. بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن سۆز ياساشمۇ خېلى ئۈنۈملۈك. تىلىمىزدىكى بىرىككەن سۆزلەر، جۈپ سۆزلەر مۇشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ياسالغاندۇر. مەسىلەن، بەلۋاغ، كۆزەينەك، ئاتا ـ ئانا، قاتار ـ قاتار...

يېڭى سۆزلەرنى ياساش پرىنسىپى شۇكى، يېڭى ياسالغان سۆز ـ ئاتالغۇلار ئوبيېكتىپ تەلەپكە ئۇيغۇن بولۇشى، تىلىمىزنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولۇشى، مەنىسى ئېنىق، توغرا، ئىنىق بولۇشى، قۇرۇلمىسى ئىخچام بولۇشى كېرەك.

2) قېلىش

ھايات كۆچىكە ئىگە بولغان ئەدەبىي سۆزلەر ۋە دىئالېكت سۆزلىرىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، يېڭى شەيئى ۋە ئۇقۇملارنى ئىپادە قىلىشتىن ئىبارەت. مەسىلەن، يېقىندىن بۇيان ئۇيغۇر تىلىدا ئەدەبىي ئۇيغۇر تىلىدىكى «يەزنە» دېگەن سۆز «ئاچامنىڭ ئېرى» نىڭ ئورنىدا، يەكەن ۋە كۇچار شېۋىلىرىدىكى «ھاۋادان» دېگەن سۆز رۇسچىدىن كىرگەن «پورتۇشكا» نىڭ ئورنىدا قوللىنىلىۋاتىدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ بىرقەدەر تېز ئومۇملىشىشىدىكى سەۋەب شۇكى، «يەزنە» سۆزى ھېچ بولمىغاندا، ئۇزۇنىڭ ئىخ-

چاملىقى بىلەن «ئاچامنىڭ ئېرى» دېگەندىن ئەۋزەللىككە ئىگە بولسا؛ «ھاۋادان» سۆزى ھەنە جەھەتتىن ھەمدە كىشىگە دېگۈدەك چۈشىنىشلىك بولغانلىقىدا

قەدىمكى سۆزلەر ۋە دىئالېكت سۆزلىرىنى قوللىنىشنىڭ پرىنسىپى شۇكى، بۇنداق سۆزلەر ئورنىغا دەسسەتمەكچى بولغان سۆزلەرگە قارىغاندا. مەنە جەھەتتىن چۈشىنىشلىك بولۇشى، قولىلما جەھەتتىن ئىخچام بولۇشى، شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى دەل، توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان بولۇشى كېرەك.

3) قوبۇل قىلىش

يۇقىرىقى ئىككى خىل ئۇسۇل ئۆز تىل ماتېرىياللىرىمىزنى ئاساس قىلىش بولۇپ، يېڭى شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەشتە يۇقىرىقى ئۇسۇللار بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىنچىلىكى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئاندىن باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىشقا ئۆتۈش كېرەك. باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش ئۇ تىلنىڭ گادايلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ. چۈنكى، دۇنيادا باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلمىغان بىرمۇ ساپ تىل يوق. دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر مىللەت تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇ تىللار ئۆز تارىخىدا باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىشنى ئۆز لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشنىڭ ۋاستىلىرىدىن بىرى قىلغانلىقىنى ئىنىق كۆرگىلى بولىدۇ.

باشقا تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىشنىڭ پرىنسىپى شۇكى، ئۆز تىل ماتېرىياللىرى بىلەن يېڭى شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەش ئىمكانىيىتى بولمىغاندا قوبۇل قىلىش. قوبۇل قىلىشقا ئۆتكەندە خالىغانچە قوبۇل قىلىۋەرمەستىن، ئالدى بىلەن قېرىنداش تىل (بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا ئورتاق بىر مەنبەدىن بۆلۈنۈپ چىققان تىللار) لاردىن قوبۇل قىلىش كېرەك. چۈنكى

قېرىنداش تللار كۆپ جەھەتتىن، يەنى سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق شەكىللىرى، سېمانتىكىلىق بەلگىلىرى، سۆزلەرنى تۈركۈملەرگە بۆلۈش ئۇسۇلى، سۆزلەرنىڭ گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى، سۆز بىرىكمىلىرى، جۈملە تۈزۈلۈشى، سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنىڭ تۈپ سۆزلەرگە ئۇلىنىشى قاتارلىق جەھەتلەردىن ئورتاقلىققا ئىگە. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، قېرىنداش تللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئاسان ئۆزلىشىدۇ ھەم چۈشىنىشلىك بولىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن «زۇڭتۇڭ» سۆزىنىڭ ئورنىغا سۆز ياساشنى ئۆيلاشمىغان ئەھۋالدىمۇ، ئۇيغۇر تىلى بىلەن قېرىنداش تىل ھېسابلانغان قازاق تىلىدىكى «ئەلباشى» دېگەن سۆزنى ئويلىشىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ. چۈنكى، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ھەرقانداق بىر ئۇيغۇر ئۈچۈن چۈشىنىشلىكتۇر. قېرىنداش تللاردىن يېڭى شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆز - ئاتالغۇلار تېپىلمىغاندا، ئاندىن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغان باشقا تللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش كېرەك. بۇنداق تللاردىن، سۆز قوبۇل قىلىشتىمۇ خالىغانچە قوبۇل قىلماستىن، خەلقئارا تللاردىن، يەنى پەن - تېخنىكا، ئىقتىساد، مائارىپ، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە تەرەققىي قىلغان مىللەتلەرنىڭ تىلىدىن سۆز - ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش لازىم. چۈنكى، بۇنداق تللاردىكى سۆز - ئاتالغۇلار دۇنيا مىللەتلىرى بىردەك ئېتىراپ قىلغان ۋە بىردەك قوللىنىلىۋاتقان سۆز - ئاتالغۇلار بولغاچقا، دۇنياۋى خاراكتېرگە ئىگە. مەسىلەن، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئايروپىلان، دوكتور، رېنتگېن، تېلېگراف، گراماتىكا، تېلېفون، تانكا دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر دەل مۇشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ئۆزلەشكەن.

§ 6 . ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى

1. گراماتىكا ۋە ئۇنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى

گراماتىكا تىلنىڭ قۇرۇلما قانۇنى بولۇپ، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش، ياسىلىش قائىدىلىرى بىلەن سۆز - جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىدىن ئىبارەت ئىككى يۈرۈش قائىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «گراماتىكا» دېگەن ئاتالغۇ يەنە سۆزلەرنىڭ ياسىلىش، تۈرلىنىش قائىدىلىرى ۋە سۆز - جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم دېگەنمۇ قوللىنىلىدۇ.

گراماتىكا ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتىنىڭ دائىرىسىگە قارىتا مورفولوگىيە (سۆزلەرنىڭ ياسىلىش ۋە تۈرلىنىش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن) ۋە سىنتاكسىس (سۆز - جۈملىلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن) دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى مۇشۇ ئىككى جەھەتتىن بايان قىلىشقا بولىدۇ.

2. ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى

1) سۆزنىڭ تۈزۈلۈشى

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر تۈزۈلۈش (قۇرۇلما) ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) تۈپ سۆز — بىرلا باش مورفېمىدىن تۈزۈلگەن سۆزلەر. مەسىلەن، ئىش، ئۇن، خىزمەت، ساندۇق، ئەمگەك...

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

(2) ياسالما سۆز — تۆپ سۆزلەرگە ياسىغۇچى قوشۇمچە-
لارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان سۆزلەردۇر. مەسىلەن، ئىش-
چان، خىزمەتچى، ۋەتەنداش، كۆنلۈك، بىتەلەي...

(3) بىرىككەن سۆز — ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق
سۆزنىڭ بىقىندىلىق مۇناسىۋەتتە بىرىكىشىدىن تۇزۇلۇپ، ئېنىق
بىرلا مەنە (ئۇقۇم) نى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەردۇر. مەسىلەن،
ئاشقازان، مايتاغ، تۆگمۇش، كۆزەينەكلىك يىلان، قۇشۇاش
ئېگەر...

(4) جۈپ سۆز — ئىككى بۆلەكنىڭ تەڭداش مۇناسىۋەتتە
بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان لېكسىكا ئىق بىرلىك. مەسىلەن،
ياخشى - يامان، تاراق - تۇرۇق، ئىسسىق - چىسسىق...

2) سۆز تۈركۈملىرى

سۆزلەرنىڭ مەنىسى ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتىگە ئاسا-
سەن ئايرىلغان تۈرى سۆز تۈركۈمى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر مەنىسى ۋە گرامماتىكىلىق خۇسۇ-
سىيىتىگە ئاساسەن، ئىسىم (مەسىلەن، تاغ، سۇ، كۆلكە)،
سۈپەت (مەسىلەن، قىزىل، ئېگىز، يۇمىلاق)، سان (مەسە-
لەن، بەش، ئىككىنچى، ئونچە)، رەۋىش (مەسىلەن، بۈگۈن،
دەرھال، ناھايىتى)، ئالماش (مەسىلەن، مەن، قانداق،
ئۆزۈم، ئاللىكىم)، پېئىل (مەسىلەن، يازـ، ماڭـ،
ئىشلە-...)، تەقلىد (مەسىلەن، ۋاراڭ - چۇرۇك، پال - پۇل،
شىر - شىر)، تىركەلمە (مەسىلەن، ئۇچۇن، توغرۇلۇق،
ئارقىلىق)، باغلىغۇچى (مەسىلەن، ۋە، ھەم، لېكىن، بىراق،
چۈنكى)، يۆكلىمە (مەسىلەن، مەن، چۇ، زە، قۇ، دە،
ھە)، ئىملىق (مەسىلەن، پاھ، ۋايجان، ئاپلا) تىن ئىبارەت 11
تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ. بۇلاردىن ئالدىنقى يەتتىسى ئۆز ئالدىغا جۈم-
لە بۆلىكى بولۇپ كېلەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن «مۇستەقىل سۆزلەر»
دەپ ئاتىلىدۇ. تىركەلمە، باغلىغۇچى، يۆكلىمىلەر مۇستەقىل

سۆزلەرگە ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ گراممىاتىكىلىق مەنە ياكى
قوشۇمچە مەنە ئىپادىلەيدىغانلىقى ئۈچۈن يارىمچى سۆزلەر دەپ
ئاتىلىدۇ. ئىملىق (ئۈندەش) سۆزلەر مۇستەقىل سۆزلەر بىلەن
يارىمچى سۆزلەر ئارىلىقىدا تۇرىدىغان ئالاھىدە سۆز تۈركۈمى
ھېسابلىنىدۇ. پېئىلدىن باشقا مۇستەقىل سۆزلەر يەنە ئورتاق بىر
مۇنچە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن «تۇرغۇن سۆزلەر»
دەپ ئاتىلىدۇ.

3) سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى

ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىلىك شەكىللەرگە ئىنتايىن باي
تىل. سۆزنىڭ مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى سۆزگە سۆز تۇرلە-
گۈچى قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ياكى مەخسۇس يارىمچى سۆز-
لەرنىڭ بىرىكىپ كېلىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. بىر سۆزنىڭ
تۇرلۇك مورفولوگىيىلىك شەكىللىرى ئۇ سۆزنىڭ لېكسىكىلىق
مەنىسىنى ئۆزگەرتمەستىن، ئۇنىڭغا تۇرلۇك گراممىاتىكىلىق مە-
نىلەرنى قوشىدۇ ياكى ئۇنىڭ گراممىاتىكىلىق ئىقتىدارىنى، ئۆز-
گەرتىدۇ.

(1) ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرى ئىچىدە پېئىل
تۈركۈمى مورفولوگىيىلىك شەكىلگە ئىگە باي سۆز تۈركۈمى
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار تۈرلىنىش ئار-
قىلىق تۆۋەندىكى مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلىدۇ:
پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا كۆرۈلىدىغان دەرىجە شەكىللىرى (مە-
سىلەن، ياز - يازدۇر، يېزىل، يېزىش)، بولۇشلۇق - بولۇش-
سىز شەكلى (مەسىلەن، ياز - يازما)؛ پېئىلنىڭ خەۋەر شەكلە-
دە كۆرۈلىدىغان تۈرلۈك مەيل شەكىللىرى (مەسىلەن، يازدىم،
يېزىپتىمەن، يازغۇدەكمەن، يازسام، يازاي، يازغىيدىم...)؛
ھال - زامان شەكىللىرى (مەسىلەن، يازمەن، يېزىۋاتىمەن،
يازماقچىمەن، يازدىم، يازغانمەن، يازغانىدىم، يازاتتىم، يېزىۋا-
تاتتىم، يازماقچىدىم)؛ شەخس شەكىللىرى (مەسىلەن، يازـ-

مەن، يازىمىز، يازىسەن، يازىسىلەر، يازىدۇ)؛ پېئىللىنىڭ سۆ-
پەت، ئىسىم ۋە رەۋىش رولىدا كېلىدىغان تۇرلۇك نۇرغۇن سۆز
شەكىللىرى، يەنى سۈپەتداشلار (مەسىلەن، يازغان، يازىدىغان،
يېزىۋاتقان، يازار)؛ ئىسىمداشلار (مەسىلەن، يازماق، يېزىش،
يازغانلىق) ۋە رەۋىشداشلار (مەسىلەن، يېزىپ، يازغاچ، يازغە-
لى، يازغۇچە).

ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار يەنە تۇرغۇن سۆز شەكلىدە بىر
قىسىم يارىمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىپ، پېئىلنىڭ مۇرەككەپ
ئۆزەك شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. پېئىلنىڭ بۇ خىل مۇرەك-
كەپ ئۆزەك شەكىللىرى خىلمۇخىل تۈس، ھال مەنىلىرىنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان مول گراماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. (مە-
سىلەن، يېزىپ بول - يېزىپ قوي - يېزىۋەت - يېزىۋال).

پېئىللار جۈملىگە كىرگەندە، بىر ۋاقىتتا بىرقانچە خىل
مورفولوگىيىلىك شەكىلنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، بىرقانچە خىل
گراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن،
«كۆرۈشەلمىدىم» دېگەن پېئىل شەكلىنى ئالساق، ئۆملۈك دەرە-
جە، ئىمكان تۈس، بولۇشسىزلىق، ۋاسىتىسىز بايان مەيلى،
ئاددىي ئۆتكەن زامان، I شەخس، بىرلىك سان ئىبارەت سەككىز
خىل گراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

(2) ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارمۇ ئۆزگىرىشچان سۆز تۈر-
كۈمى. ئىسىملار تۈرلىنىش ئارقىلىق، تۆۋەندىكىدەك مورفولو-
گىيىلىك شەكىللەرنى ھاسىل قىلىدۇ: بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەك-
لى (مەسىلەن، ئۆي - ئۆيلەر)؛ تەۋەلىك شەكىللىرى (مەسە-
لەن، ئۆيۈم، ئۆيىمىز، ئۆيۈڭ، ئۆيۈڭلار، ئۆيى)؛ ھەر خىل
كېلىش شەكىللىرى (مەسىلەن، ئۆي، ئۆينىڭ، ئۆيگە، ئۆيە-
نى، ئۆيدە، ئۆيدىن، ئۆيدىكى، ئۆيگىچە، ئۆيچىلىك).

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملار يەنە «تىركەلمە» دەپ ئاتىلىدە-

غان يارىمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ، ئىسىم - تىركەلمە
قۇرۇلمىلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلمىلار ئەمەلىيەتتە
ئىسىمنىڭ ئانالىتىك كېلىش شەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.
مەسىلەن، ئۆي توغرۇلۇق، ئۆي ئارقىلىق، ئۆي ئۈچۈن.

ئىسىملار جۈملىگە كىرگەندە، بىر ۋاقىتتا بىر قانچە خىل
مورفولوگىيىلىك شەكىلنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، بىرقانچە خىل
گراماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەپ كېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن،
«بالىلىرىمنىڭ» دېگەن ئىسىم شەكلىنى ئالساق، كۆپلۈك، I
شەخس، بىرلىك ئىگىلىك كېلىشتىن ئىبارەت تۆت خىل گرام-
ماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەپ كەلگەن.

(3) ئۇيغۇر تىلىدا بىردىن ئونغىچە بولغان پۈتۈن سانلار،
ئونلار خانىنىڭ ھەربىر ئونلۇق پەللىسىدىكى پۈتۈن سانلار ۋە
«يۈز، مىڭ، مىليون، مىليارد» قاتارلىق چوڭ سانلار ئاددىي
سان ھېسابلىنىپ ئايرىم يەككە سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ-
دىن باشقا، پۈتۈن سانلار مۇرەككەپ سان ھېسابلىنىپ چوڭ
خانىلىق سانلارغا كىچىك خانىلىق سانلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن (مە-
سىلەن، ئون بىر، يەتمىش بەش، يۈز بەش) ياكى كىچىك
خانىلىق سانلارنىڭ چوڭ خانىلىق سانلارنى ھەسسىلەپ كېلىشە-
دىن (مەسىلەن، ئىككى يۈز بەش مىڭ، ئون ئۈچ مىڭ) ھاسىل
بولىدۇ. يۇزلەر خانىسى ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى خانىدىكى ئاددىي
سانلارلا ھەسسىلىنىدۇ (مەسىلەن، ئىككى يۈز، بەش مىڭ، تۆت
يۈز مىڭ).

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاددىي ۋە مۇرەككەپ سانلارنىڭ ئەسلي
شەكلى مەنە ۋە مورفولوگىيىلىك شەكىل جەھەتتىن «ساناق
سان» ھېسابلىنىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىنىشى ئارقىلىق مۇلچەر
سان (مەسىلەن، ئونچە، يۈزدەك، يەتتە - سەككىز)، تەرتىپ
سان (مەسىلەن، ئىككىنچى، بەشىنچى)، كەسىر سان (مەسە-
لەن، تۆتتىن بىر، ئالتىدىن ئۈچ)، ئۆملۈك سان (مەسىلەن،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

بەشەيلەن، ئىككىيلەن) قاتارلىق سان تۈرلىرى ھاسىل بولىدۇ.

(4) ئۈيغۇر تىلىدىكى مەنىسى كۈچەيتىشكە ياكى ئاجىزلاش-
تۇرۇشقا بولىدىغان سۈپەتلەر (دەرىجىلىك سۈپەتلەر) تۈرلىنىش ئارقىلىق، ئەسلىي دەرىجە (مەسىلەن، ئاددىي، ئېگىز)، كې-
مەيتمە دەرىجە (مەسىلەن، ئۇزۇنراق، ئېگىزرەك)، ئاشۇرما دەرىجە (مەسىلەن، ئاپئاق، قىپقىزىل)، ئەركىلەتمە دەرىجە (مەسىلەن، چىرايلىققىنا، ئېگىزگىنە) شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ.

(5) ئالماش — ئىسىم، سۈپەت، سان قاتارلىق سۆزلەر بىلەن ئالمىشىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىدا كېلىدىغان سۆز تۈركۈمى. ئۈيغۇر تىلىدىكى ئالماشلار قايسى سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەن بولسا، ئاساسىي جەھەتتىن شۇ سۆز تۈركۈمى بىلەن ئوخشاش تۈرلىنىپ، شۇ سۆز تۈركۈمىنىڭ مور-فولوگىيىلىك شەكىللىرىگە ئوخشاش مورفولوگىيىلىك شەكىل-لەرنى ھاسىل قىلىدۇ.

(6) ئۈيغۇر تىلىدىكى تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ تولۇق باغلامچى رولىدىكى «بول -، قىل -» قاتارلىق يارىدەمچى پېئىللار بىلەن بىرىكىشىدىن شۇ سۆزلەرنىڭ پېئىل شەكلى ھاسىل بولۇپ، خۇددى ئادەتتىكى پېئىللارغا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ (مەسىلەن، باغ قىل -، ئادەم بول -...).

4) كۆپ ۋاريانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ قوللىنىلىشى

ئۈيغۇر تىلىدىكى سۆز ياسىغۇچى ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قو-شۇمچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئىككىدىن ئارتۇق شەكىلگە ئىگە. بىر قوشۇمچىنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەكىللىرى «ۋارد-يانت» دەپ ئاتىلىدۇ.

قوشۇمچىلارنىڭ كۆپ ۋاريانتلىق بولۇشىنى ئۈيغۇر تىلىد-كى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، بىر قوشۇمچىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ۋاريانتلىرى شۇ قوشۇمچە

قوشۇلىدىغان ئۆزەكنىڭ تاۋۇش ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشقان ھالدا قوشۇلىدۇ. ۋاريانتلارنىڭ ئۆزەككە ماسلىشىش ئەھۋالى تۆۋەندە-كىچە:

(1) «-دىن//-تىن» غا ئوخشاش بىشىدىكى تاۋۇش جارانغلىق - جارانغسىز جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلار، جارانغ-لىقلىرى جارانغلىق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەككە ئۇلىنى-دۇ. مەسىلەن، قەغەز+دىن، قولىمىز+دىن؛ جارانغسىزلىرى جارانغسىز تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن، ئوگىنىش+تىن، ئاش+تىن.

(2) «-سا//-سە» گە ئوخشاش تەركىبىدىكى ئۇزۇك تا-ۋۇش تىل ئورنى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلار ئۆزەكنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى جەھەتتىن ماس-لىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن، يا+سا، كەل+سە...

(3) «-ى//-سى» غا ئوخشاش بىشىدا سوزۇق تاۋۇش بار - يوقلۇقى جەھەتتىنلا پەرقلىنىدىغان ۋاريانتلارنىڭ سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆ-زەكلەرگە قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، قەلەم+ى، ئۆز+ى...؛ ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن، ياخشى - سى، بالا+سى...

(4) «-ي//-اي//-ەي» گە ئوخشاش بىشىدا سوزۇق تاۋۇش بار - يوقلۇقى جەھەتتىن ھەم سوزۇق تاۋۇش تىل ئورنى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلارنىڭ سوزۇق تاۋۇشسىز كەلگىنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ. مەسە-لەن، سۆزلە+ي، قارا+ي؛ سوزۇق تاۋۇش بىلەن كەلگەنلىرى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇ-مىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنى-دۇ. مەسىلەن، قايت+اي، كۆندۈر+مەي...

(5) «-غان//-قان//-گەن//-كەن» گە ئوخشاش بېشىدە-
كى ئۇزۇك تاۋۇشلار جارانغلىق - جارانغسىزلىق جەھەتتىن،
تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئورنى جەھەتتىن پەرقلەنگەن
ۋاريانتلار بىر تەرەپتىن ئۆزەكنىك ئاخىرىدىكى تاۋۇشقا
جارانغلىق - جارانغسىزلىق جەھەتتىن ماسلاشسا، يەنە بىر تەرەپ-
تىن، ئۆزەكنىك ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل
ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن، ياز+غان،
ئوقۇت+قان، كەل+گەن، ئەت + كەن...

(6) «-لىق//-لىك//-لۇق//-لۈك» ئوخشاش تەركىبى-
دىكى سوزۇق تاۋۇش ھەم تىل ئورنى، ھەم لەۋ ھالىتى جەھەت-
تىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلار ئۆزەكنىك ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سو-
زۇق تاۋۇشقا ھەم تىل ئورنى، ھەم لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلە-
شىپ ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن، كۆچار+لىق، خوتەن+لىك، قۇ-
مۇل+لۇق، بۇگۇر+لۈك...

(7) «-ئىلار//-ئىلار// - ۇئىلار// - ۇئىلار» گە ئوخشاش
بېشىدا سوزۇق تاۋۇش بار - يوقلۇقى جەھەتتىن ھەم بېشىدىكى
سوزۇق تاۋۇش تىل ئورنى ۋە لەۋ ھالىتى جەھەتتىن پەرقلەنگەن
ۋاريانتلارنىك ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى سوزۇق تاۋۇش
بىلەن ئاخىرلاشقان ئۆزەكلەرگە ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن،
بالا+ئىلار، يېگىنە+ئىلار؛ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش بىلەن
باشلانغىنى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ۋە ئاخىرقى بوغۇ-
مىدا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن ئۆزەكلەرگە ئۇلىنى-
دۇ. مەسىلەن، دەپتەر+ئىلار، كىتاب+ئىلار؛ لەۋلەشكەن سو-
زۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغىنى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان
ۋە ئاخىرقى بوغۇمىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن ئۆزەك-
لەرگە تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلىنىدۇ. مەسى-
لەن، كۆن+ۇئىلار، ئوقۇش - ۇئىلار.

(8) «-دىك//-تىك//-دۇك//-تۇك//-دۈك//-تۈك»

ئوخشاش بېشىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار جارانغلىق - جارانغسىزلىق
جەھەتتىن، تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ھەم تىل ئورنى، ھەم
لەۋ ھالىتى جەھەتتىن پەرقلەنگەن ۋاريانتلار ئۆزەكنىك ئاخىرد-
دىكى تاۋۇشقا جارانغلىق - جارانغسىزلىق جەھەتتىن ھەم ئۆزەك-
نىك ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇشقا تىل ئورنى ۋە لەۋ
ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىپ ئۇلۇنىدۇ. مەسىلەن، ئوينا+
دىك، سۆزلەش+تىك، ئوقۇ+دۇك، ئوقۇت+تۇك، يەتكۈز+
دۈك، پۈتۈش+تۈك...

3. ئۇيغۇر تىلىنىك سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيىتى

1) سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما، سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت
ۋە سىنتاكسىسلىق ۋاستە

سۆز بىرىكمىسى ۋە جۇملىلەرنىك قۇرۇلمىسى سىنتاكسىس-
لىق قۇرۇلما دەپ ئاتىلىدۇ.

سۆزلەرنىك بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمىنىك تەر-
كىبلىرى (ئاساسەن بۈاستە تەركىبلىرى) ئوتتۇرىسىدىكى
گرامماتىكا جەھەتتىكى مۇناسىۋەت سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەت
دەيىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا جۇملە ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىك تەركى-
بىدىكى سۆزلەر بىر - بىرى بىلەن تۆۋەندىكىدەك نۇسخىدا مۇنا-
سىۋەتلىشىدۇ:

(1) تەڭداش مۇناسىۋەت — بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇل-
ما باراۋەر ئورۇندا تۇرىدىغان، رولى ئوخشاش بولغان ئىككى ياكى
ئۇنىڭدىن ئارتۇق تەركىبتىن تۇزۇلگەن سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما-
دۇر. ئۇيغۇر تىلىدىكى تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى سۆز بىرىكمىلە-
رى، تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى قوشما جۇملىلەر مۇشۇ خىل مۇنا-
سىۋەتتىكى قۇرۇلمىلاردۇر. مەسىلەن:

سۇ تەمسىز، پۇراقسىز، رەڭسىز سۈيۇق جىسىم.

(2) ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەت — ئىگە ۋە خەۋەرنى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

ئۆز ئىچىگە ئالغان سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدۇر. مەسىلەن:
ئۇلار كەلدى. ئۆيۈڭلار قايسى؟
(3) باشقۇرۇش - باشقۇرۇلۇش مۇناسىۋىتى — باشقۇرغۇچى تەركىب بىلەن باشقۇرۇلغۇچى تەركىبنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدۇر. بۇنىڭدا باشقۇرغۇچى تەركىب ھەرىكەتنى، باشقۇرۇلغۇچى تەركىب ھەرىكەتنىڭ ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:
ناخشا/ئېيتىش، ۋەتەننى/سۆيمەك
(يانتۇ سىزىقنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى باشقۇرۇلغۇچى، سول تەرىپىدىكى باشقۇرغۇچى تەركىب)
(4) ئېنىقلاش - ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتى — ئېنىقلىغۇچى تەركىب بىلەن ئېنىقلانغۇچى تەركىبنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىدۇر. مەسىلەن:
ئوقۇغان/بالا، مىللەتنىڭ/ئۆمىدى، بەش/ئادەم
(يانتۇ سىزىقنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكىلىرى ئېنىقلىغۇچى، سول تەرىپىدىكىلىرى ئېنىقلانغۇچى تەركىب)
سىنتاكسىسلىق ۋاستە — گراممانتىكىلىق شەكىللەرنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئايرىلغان تىپ بىرلىكلىرى. ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق (گراممانتىكىلىق) ۋاستىلەر تۆۋەندىكىچە:
(1) سۆز تۇرلىگۈچى قوشۇمچە — سۆز ياكى سۆز يىلتىزىغا ئۇلىنىپ، ھەر خىل گراممانتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدىغان مورفېمىلاردۇر. تىلىمىزدىكى ئىسىمنىڭ تەۋەلىك (شەخس) ۋە كەلىش كاتېگورىيىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى، پېئىلنىڭ شەخسان كاتېگورىيىلىرىنىڭ قوشۇمچىلىرى سۆز بىلەن سۆزنى مۇناسىۋەتلەشتۈرىدىغان ئەڭ ئۇنۇملۇك سىنتاكسىسلىق ۋاستىدۇر. مەسىلەن، خەلقنىڭ ئۆمىدى، بالىلىرىمىز كەلدى...
(2) يارىمچى سۆز (تىركىلمە ۋە باغلىغۇچى) —

مەخسۇس تۇرە گراممانتىكىلىق مەنە بىلدۈرىدىغان سۆزلەردۇر. تىركىلمە ئىسىمنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان، بولۇپمۇ پېئىل بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىشتە ۋاستىلىك رول ئويناىدۇ. (مەسىلەن، ئوقۇش ئۇچۇن كەتتى. پەلەمپەي ئارقىلىق چىقتى.)؛ باغلىغۇچىلار بولسا سۆز ۋە جۈملىلەر ئارىسىدىكى تەڭداش مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىشتە ۋاستىلىك رول ئويناىدۇ (مەسىلەن، شەھەر ۋە يېزىلار گۈللەپ ياشنىدى. ئۇ دەرسنى ئوبدان ئاڭلىدى ھەم ياخشى خاتىرە قالدۇردى).
(3) سۆز تەرتىپى — نۇتۇقتا سۆزلەرنىڭ ئىلگىرى-كېيىن تىزىلىش تەرتىپى. مەسىلەن، پادىچى بالا، ئۇلۇغ غايە...
(4) ئىنتوناتسىيە — جۈملە ياكى جۈملە ئۇزۇندىسىنىڭ ئاھاڭىنىڭ ئېگىز - پەس ئۆزگىرىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ۋاستىسىدە ئوخشىمىغان جۈملىلەر بىر - بىرىدىن پەرقلەندۇرۇلىدۇ. پائۇزدىمۇ ئىنتوناتسىيىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولۇپ، جۈملە بىلەن جۈملە ئوتتۇرىسىدىكى، جۈملە بۆلەكلىرى بىلەن جۈملە بۆلەكلىرى، سۆز بىلەن سۆز ئوتتۇرىسىدىكى ئاۋاز جەھەتتىكى تىنىشتىن ئىبارەت. مەسىلەن، جالال ئاكام/سىزنى چاقىرىۋاتىدۇ. جالال/ئاكام سىزنى چاقىرىۋاتىدۇ. ئادىل — ئوقۇغۇچى. مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان، غايىلىك، ئەخلاقلىق.
2) ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق بىرلىكلەر
ئۇيغۇر تىلىدا مورفېما، سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملەدىن ئىبارەت تۆت خىل گراممانتىكىلىق بىرلىك بار بولۇپ، بۇنىڭ كىچىنكى ئىككىسى سىنتاكسىسنىڭ تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرىدۇ، شۇڭا سىنتاكسىسلىق بىرلىكلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
(1) سۆز بىرىكمىسى — ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق مۇستەقىل سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان، بىر سۆزگە ئوخشاش رول ئويناىدىغان جۈملىنىڭ قۇرۇلۇش ماتېرىيالىدۇر. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بىرىكمىلىرى تۇزۇلۇش جەھەتتىكى ئالاھىدە

دىلىككە (ئىككى سۆزدىن ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق سۆزدىن تۇزۇل-گەنلىكىگە) ئاساسەن ئاددىي سۆز بىرىكمىسى (مەسىلەن، دېھقان بالىسى) ۋە مۇرەككەپ سۆز بىرىكمىسى (مەسىلەن، ھاياتلىنىش گۈزەل چاغلىرى) دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنسە؛ تەركىبىدىكى ۋېقىنداۋرغۇچى سۆزلىنىش خاراكتېرىگە قاراپ، ئىسىم خاراكتېر-لىك سۆز بىرىكمىسى (مەسىلەن، بىزلىنىش ئوقۇتقۇچى)، سۈپەت خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى (مەسىلەن، ئۆگىنىشتە ئەلا)، ئىسىمداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى (مەسىلەن، ئوقۇشقا بارماق)، سۈپەتداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى (مەسىلەن، بەش يىل ئوقۇغان) ۋە رەۋىشداش خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى (مەسىلەن، ئاستا - ئاستا مېڭىپ) دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

سۆز بىرىكمىسىدىن ئىبارەت بۇ بىرلىك جۈملىدىن تۆۋەندە-كى ئالاھىدىلىكى بىلەن پەرقلىنىدۇ: ① سۆز بىرىكمىسى جۈملە ئىچىدىكى بىرلىك بولۇپ، بايان خاراكتېرىگە ئىگە ئەمەس؛ ② سۆز بىرىكمىسى كەم بولغاندا ئىككى سۆزدىن تەركىب تاپىدۇ؛ ③ سۆز بىرىكمىسى بىۋاستە تەركىبلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تەر-كىب تاپىدىغان بىرىكمە.

(2) جۈملە — تولۇق بىر ئوي - پىكىرنى بىلدۈرىدىغان، مۇئەييەن ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولغان ئەڭ كىچىك نۇتۇق بىرلە-كى.

جۈملە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: ① ھەرقانداق جۈملە تولۇق ئاياغلاشقان ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدۇ؛ ② ئۇ سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ مۇئەييەن سىنتاكسىسلىق قائىدە-قانۇنىيەتلەر بويىچە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان مۇكەممەل تىل بىرلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ ③ ھەرقانداق جۈملە ئۆزىگە خاس ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىلەر مەنىسىگە ئاساسەن: ① بايان (خەۋەر) جۈملە — ئوي - پىكىر بايان تەرىقىسىدە ئىپادىلەنگەن

جۈملە (مەسىلەن، ئۇ 1908 - يىللاردىن باشلاپ شېئىر ئىجادى-يىتىدە تېخىمۇ دادىللىق بىلەن قەلەم تەۋرىتىپ، تېخىمۇ سالماق-لىق بىلەن پىكىر يۈرگۈزۈپ، باشقىلار بايقىمىغان نەرسىلەرنى بايقاپ ۋە ئۇنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن ئىپادىلەپ، شېئىرد-يەت ساھەسىدە خېلى زور ئۇنۇم ھاسىل قىلدى.) ؛ ② سوئال جۈملە — ئوي - پىكىر سوئال تەرىقىسىدە ئىپادىلەنگەن جۈملە (مەسىلەن، بۇ شېئىردىكى رېئاللىق ھەممە كىشى كۆرگەن، لېكىن ھېس قىلالمىغان، تونۇپ يەتمىگەن ئاشۇ ئاپەتلىك يىللارنىڭ ئەڭ كۈچلۈك شېكايىتى ئەمەسمۇ؟) ؛ ③ ئۇندەش جۈملە — تۈرلۈك ھېس - ھاياجانلىق پىكىرلەرنى ئىپادىلىگەن جۈملە (مەسىلەن، سېنى تۇغۇپ ئۆستۈرگەن قاراقاش دەرياسى بىلەن يۇرۇقتاش دەرياسىغا باركاللا! شۆھرىتىڭنى جاھانغا يايغان ھۆنەرۋەن خوتەن خەلقىگە ھەشقاللا!) ؛ ④ بۇيرۇق جۈملە — بۇيرۇق، تەلەپ، ئۆتۈنۈش، شوئار، چاقىرىق، ئارزۇ - ئىستەك ۋە مەسلىھەت مەزمۇنىدىكى ئوي - پىكىرلەرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە. (مەسىلەن، دەرھال يولغا چىقىڭلار!) دېگەن تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

جۈملە يەنە تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن: ① ئاددىي جۈملە — تولۇق ئاياغلاشقان يەككە ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە. (مەسىلەن، بۇ تەسۋىر ئۆزى ئوغلى ئۈچۈن كۆيۈپ - پىشىپ يۈرگەن مېھرىبان ئانىنىڭ ئوبرازىنى تېخىمۇ تولۇقلايدۇ.) ؛ ② قوشما جۈملە — مەزمۇن جەھەتتىن بىر - بىرىگە مۇناسىۋەت-لىك بولغان ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تارماق جۈملىلەرنىڭ مەلۇم سىنتاكسىسلىق قائىدە بويىچە بىرىكىشىدىن تۈزۈلۈپ، بىرقەدەر مۇرەككەپ ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان جۈملە (مە-سىلەن، ئوغۇلنىڭ مەردلىكى ئاتىغا تالىق، قىزنىڭ ئۆزلۈقى ئانىغا تالىق، دانىنىڭ توقلۇقى تۇپراققا باغلىق، گۈلنىڭ جامالى ياپراققا باغلىق) دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. تىل دېگەن نېمە؟
2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دېگەن نېمە؟
3. ئۇيغۇر تىلىنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت جەھەتتىكى تەۋەلىكى قانداق؟
4. ئۇيغۇر تىلىنى ئۆزىنىڭ ئومۇمىي تارىخىي تەرەققىياتىغا قاراپ قانداق دەۋرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ؟
5. دىئالېكت دېگەن نېمە؟ شېۋە دېگەن نېمە؟ يېتەكچى دىئالېكت دېگەن نېمە؟
6. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى قانداق دىئالېكتلارغا بۆلۈنىدۇ ھەم ئۇلار قايسى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟
7. ئەدەبىي تىل دېگەن نېمە؟
8. تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش دېگەن نېمە؟ نېمە ئۈچۈن تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش زۆرۈر بولىدۇ؟
9. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ نورمىلىرى قايسىلار؟
10. ئىملا قائىدىسى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق رولى بار؟
11. ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈشنىڭ پرىنسىپلىرى قايسىلار؟
12. ئىملا قائىدىسى قايسى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟
13. تەلەپپۇز قائىدىسى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ ئەھمىيىتى نېمە؟
14. ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى قايسى؟ ئۇ نېمىگە ئاساسەن بەلگىلەنگەن؟
15. تەلەپپۇز قائىدىسى قايسى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە

ئالىدۇ؟
16. فونېتىكا دېگەن نېمە؟ ئۇ نېمىنى تەتقىق قىلىدۇ؟
17. ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېتىكىلىق بىرلىكلەر قايسىلار؟
18. فونېمىلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتى دېگەن نېمە؟
19. ئۇيغۇر تىلىدا نۇتۇق ئېقىمىدا يۈز بېرىدىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر قايسىلار؟
20. لۇغەت تەركىبى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق قىسىملارغا بۆلۈنىدۇ؟
21. لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر قانداق توپلارغا بۆلۈنىدۇ؟
22. ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشنىڭ يولى ۋە پرىنسىپلىرى قايسىلار؟
23. گرامماتىكا دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى قايسىلار؟
24. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر تۈزۈلۈشىگە قاراپ قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟
25. سۆز تۈركۈمى دېگەن نېمە؟ ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر قانداق تۈركۈملەرگە بۆلۈنىدۇ؟
26. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەر قانداق مورفولوگىيىلىك شەكىللەرگە ئىگە؟
27. ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ ۋاريانتلىق قوشۇمچىلارنىڭ تولىنىشى قانداق؟
28. سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما، مۇناسىۋەت، ژاستە دېگەن نېمە؟
29. ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەر بىر - بىرى بىلەن قانداق نۇسخىدا مۇناسىۋەتلىشىدۇ؟

30 . ئۇيغۇر تىلىدىكى سىنتاكسىسلىق ۋاستىلەر قايسىلار؟

31 . سۆز بىرىكمىسى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئۆلچەملەرگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

32 . جۈملە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئۆلچەملەرگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

ئىككىنچى باب

ئومۇمىي لوگىكا

تۈزگۈچى: كۆرەش مەھمۇتجان

ئۇيغۇر كىتاب نۇر بېكىتى

§1. مۇقەددىمە

لوگىكا ھەققىدە چۈشەنچە

لوگىكا ئىلمى — تەپەككۇر شەكىللىرى، تەپەككۇر قانۇنىيەتلىرى ۋە رېئاللىقنى بىلىشتىكى بەزى ئاددىي لوگىكىلىق ئۇسۇللارنى تەتقىق قىلىدىغان پەندۇر.

«لوگىكا» سۆزى قەدىمكى يۇنان تىلىدىكى «Lo'gos» (لوگوس) سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ پىكىر، ئەقىل، قانۇنىيەت دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ مەنىلىك سۆز بولۇپ تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

1. شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتى.

مەسىلەن، ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش يولىدا مېڭىش جۇڭگو جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر لوگىكىسى.

بۇ يەردە ئىپادىلىنىۋاتقان «لوگىكا» سۆزى شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە قارىتىلغان.

2. ئالاھىدە نەزەرىيە، نۇقتىئىنەزەر.

مەسىلەن، جاھانگىرلارنىڭ زومىگەرلىك لوگىكىسىنى پاش قىلىش كېرەك.

بۇ يەردە ئىپادىلىنىۋاتقان «لوگىكا» سۆزى بىر خىل ئالاھىدە نەزەرىيە ياكى نۇقتىئىنەزەرگە قارىتىلغان.

3. تەپەككۇر قانۇنىيىتى.

مەسىلەن، ماقالە يازغاندا لوگىكىغا دىققەت قىلىش كېرەك.

بۇ يەردە ئىپادىلىنىۋاتقان «لوگىكا» سۆزى تەپەككۇر قانۇنىيىتىگە قارىتىلغان.

4. مۇستەقىل پەن — لوگىكا ئىلمى.

مەسىلەن، ئالىي مەكتەپلەردە مەيلى تەبىئىي پەن ئوقۇغۇچىلىرىغا ياكى ئىجتىمائىي پەن ئوقۇغۇچىلىرىغا بولسۇن، ھەممىسىگە لوگىكىلىق بىلىم بېرىلىشى كېرەك.

بۇ يەردە ئېيتىلغان «لوگىكا» سۆزى مۇستەقىل پەن — لوگىكا ئىلمىغا قارىتىلغان.

لوگىكا بىر خىل قورال خاراكتېرلىك پەن بولۇپ، ئۇ ئىككى جەھەتتە خاراكتېرلىنىدۇ:

1) لوگىكا ئىلمى ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر قانۇنىيىتىنى ئىزدەپ، پىكىر ئالماشتۇرۇشلىرىدا كەم بولسا بولمايدىغان بىر خىل لوگىكىلىق قورال.

2) لوگىكا قورال خاراكتېرلىك پەن بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ مىللىيلىقى ۋە سىنىپىيلىكى بولمايدۇ. شۇڭا ھەرقانداق مىللەت ۋە سىنىپ جۈملىدىن شەخس تەپەككۇر پائالىيەتلىرىدە ئورتاق لوگىكىلىق شەكىللەرنى قوللىنىدۇ، ئورتاق لوگىكىلىق قانۇنىيەتلەرگە ئەمەل قىلىدۇ ۋە جەزمەن ئەمەل قىلىشى كېرەك.

لوگىكا ھەم قەدىمىي پەن، ھەم ياش پەن. بۇ پەننى قەدىمىي پەن دېيىشىمىزدىكى سەۋەب، ئۇ 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. بۇ پەننى ياش پەن دېيىشىمىزدىكى سەۋەب، بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇ يەنىلا غايەت زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇپ راۋاجلانماقتا، شۇنداقلا ئۇ كۆپ قاتلاملىق ۋە كۆپ تارماقلىق پەنلەردىن تەركىب تاپقان چوڭ بىر سىستېمىغا ئايلانماقتا.

لوگىكا ئىلمى چوڭ جەھەتتىن فورمال لوگىكا ۋە دىئالېكتىكىلىق لوگىكا، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

فورمال لوگىكا يەنە ئۆز ئىچىدىن ئەنئەنىۋى لوگىكا ۋە زامانىۋى لوگىكا (ماتېماتىكىلىق لوگىكا)، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئادەتتە ئەنئەنىۋى لوگىكىنىڭ ھەممە مەزمۇنلىرى بەلكى زامانىۋى لوگىكىنىڭ بىر قىسىم مەزمۇنلىرى قوشۇلۇپ «ئومۇمىي لوگىكا»، دەپ ئاتىلىدۇ.

تەپەككۇر دېگەن نېمە؟

تەپەككۇر دېگىنىمىز، ئوبيېكتىپ رېئاللىقنىڭ كىشىلەر مېڭىسىدىكى ئىنكاسىدۇر. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئادەم چوڭ مېڭىسىنىڭ ئوبيېكتىپ رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈش پائالىيىتىدۇر.

تەپەككۇر ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە: ① تەپەككۇر ۋاستىلىككە ئىگە. ② تەپەككۇر ئومۇملۇققا ئىگە.

تەپەككۇرنىڭ ۋاستىلىكى دېگىنىمىز، ئۇنىڭ ھېسسىي بىلىشنى ۋاستە قىلىدىغانلىقىغا قارىتىلغان.

تەپەككۇرنىڭ ئومۇمىيلىقى دېگىنىمىز، ئۇنىڭ شەيئىلەرنىڭ ئورتاق ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىقىغا قارىتىلغان.

تەپەككۇر شەكىللىرى دېگەن نېمە؟

تەپەككۇر شەكىللىرى دېگىنىمىز، تەپەككۇر مەزمۇنلىرىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى ئارىسىدىكى باغلىنىش شەكلى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، تەپەككۇر مەزمۇنلىرىنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈلۈش قۇرۇلمىسىدۇر.

ھەرقانداق بىر تەپەككۇر كونكرېت مەزمۇن بىلەن لوگىكىلىق شەكىلگە ئىگە بولىدۇ ۋە ھەرقانداق بىر تەپەككۇر جەريانى چوقۇم ئۇقۇم، ھۆكۈم ۋە خۇلاسە قاتارلىق تەپەككۇر شەكىللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇقۇم، ھۆكۈم، خۇلاسە قاتارلىلار تەپەككۇر شەكىللىرى ھېسابلىنىدۇ. تەپەككۇرنىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرى ئوخشاش بولمىغان ئۇقۇم، ھۆكۈم، ۋە خۇلاسە تەركىبىگە يۈغۇرۇلۇپ كېتىدىغان بولغاچقا، تەپەككۇرنىڭ لوگىكىلىق شەكىللىرىمۇ تەبىئىي ھالدا ئوخشاش بولمىغان ئۇقۇم، ھۆكۈم، خۇلاسە قاتارلىق شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا تەپەككۇر شەكىللىرى تەپەككۇرنىڭ لوگىكىلىق قۇرۇلمىسى، دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

مەسىلەن، ھەممە ئادەم قانۇن ئالدىدا باراۋەر.
ھەممە بېلىق سۈدا ياشايدۇ.
ھەممە ھاياتلىق ئوزۇقلىنىدۇ.
بۇ ئۆچ جۈملە ئۆچ ھۆكۈمدۇر، گەرچە بۇلارنىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرى ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئورتاق بىر لوگىكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە. ئۇ بولسىمۇ «ھەممە S — P دۇر». مانا بۇ يۇقىرىقى ئۆچ ھۆكۈمنىڭ لوگىكىلىق قۇرۇلمىسى.
تۇراقلىق ئەزا ۋە ئۆزگىرىشچان ئەزا دېگەن نېمە؟
تۇراقلىق ئەزا دېگىنىمىز، تەپەككۇر قۇرۇلمىسىدا ئۆزگەرمەي، ئۆزىنىڭ مۇقىملىقىنى داۋاملىق ساقلايدىغان ئەزادۇر.
ئۆزگىرىشچان ئەزا دېگىنىمىز، تەپەككۇر قۇرۇلمىسىدا دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ئەزادۇر.
مەسىلەن: «ھەممە S — P دۇر» دېگەن قۇرۇلمىدا «ھەممە» بىلەن «دۇر» تۇراقلىق ئەزا، «S» بىلەن «P» ئۆزگىرىشچان ئەزا. چۈنكى S بىلەن P نىڭ ئورنىغا خالىغان ئۇقۇملارنى قويۇشقا بولىدۇ.
تەپەككۇر قانۇنىيەتلىرى دېگەن نېمە؟
تەپەككۇر قانۇنىيەتلىرى دېگىنىمىز، كىشىلەر پىكىر قىلىش جەريانىدا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان تۈپ قانۇنىيەتلەردۇر. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، توغرا پىكىر قىلىشنىڭ زۆرۈر شەرتلىرى.
تەپەككۇر قانۇنىيەتلىرى — ئەينىيەت قانۇنىيىتى، زېددىيەت قانۇنىيىتى ۋە ئۈچىنچىسى مۇستەسنا (يوق) قانۇنىيىتىدىن ئىبارەت ئۈچ قانۇنىيەتتىن ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
ئاددىي لوگىكىلىق ئۇسۇللار دېگەن نېمە؟
ئاددىي لوگىكىلىق ئۇسۇللار دېگىنىمىز، كىشىلەر پىكىر قىلىش جەريانىدا دائىم قوللىنىدىغان بىر قىسىم ئاددىي لوگىكىلىق ئۇسۇللاردۇر. ئۇلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

① كۆزىتىش ۋە تەجرىبە قىلىش ئۇسۇلى.
② سېلىشتۇرۇش، تەھلىل قىلىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئۇسۇلى. ③ ھادىسىلەر ئارىسىدىكى سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋەتنى ئىزدەش ئۇسۇلى. ④ ئۇقۇمغا ئېنىقلىما بېرىش، بۆلۈش، ئۇقۇمنى تارايتىش ۋە كېڭەيتىش ئۇسۇلى.
تەپەككۇر بىلەن تىل قانداق مۇناسىۋەتكە ئىگە؟
تەپەككۇر بىلەن تىل ئۆزئارا زىچ باغلانغان بولۇپ، تەپەككۇر تىلنىڭ ياردىمى بىلەنلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تەپەككۇر — مەزمۇن، تىل بولسا شەكىلدۇر. يەنى تەپەككۇر — ئىپادىلەنگۈچى، تىل — ئىپادىلىگۈچىدۇر. لېكىن ئۇلارنى ئەينى بىر نەرسە دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئۇلار ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

§ 2 . ئۇقۇم

1. ئۇقۇم ھەققىدە چۈشەنچە

ئۇقۇم دېگىنىمىز، شەيئىلەرنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان تەپەككۇر شەكلىدۇر.
تەبىئەت دۇنياسىدا خىلمۇ خىل، رەڭگارەڭ شەيئىلەر بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس نۇرغۇن بەلگىلىرى بولىدۇ. بۇ بەلگىلەرنىڭ بەزىلىرى ماھىيەتلىك بەلگىلەر بولسا، بەزىلىرى ماھىيەتسىز بەلگىلەردۇر.
ماھىيەتلىك بەلگە ۋە ماھىيەتسىز بەلگە دېگەن نېمە؟
ماھىيەتلىك بەلگە دېگىنىمىز، شۇ شەيئىنى شۇ شەيئى قىلىپ تۇرغان، شۇ شەيئىنى بەلگىلەش ئەھمىيىتىگە ئىگە بولغان بەلگىلەردۇر.
ماھىيەتسىز بەلگە دېگىنىمىز، شۇ شەيئىنى بەلگىلەش ئەھ-

مىيىتنىڭ ئىگە بولمىغان بەلگىلەردۇر.

مەسىلەن، «تىلغا، تەپەككۇرغا ئىگە، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياسىيالايدىغان ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنالايدىغان مەخلۇق» دېگەن بۇ بەلگە «ئادەم» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى بولسا، ئۇنىڭ ياش قۇرامى، مىللەت ۋە جىنسىي پەرقى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى قاتارلىق بەلگىلىرى «ئادەم»نىڭ ماھىيەتسىز بەلگىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇقۇم بىلەن سۆزنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق بولىدۇ؟

ئۇقۇم بىلەن سۆز ئۆزئارا زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ.

ئۇقۇم سۆزنىڭ مەزمۇنى، سۆز بولسا ئۇقۇمنىڭ تىل شەكلى، يەنى ئۇقۇم — ئىپادىلەنگۈچى، سۆز — ئىپادىلىگۈچىدۇر. ئۇلار يەنە ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ پەرقىگە كەلسەك:

1) ئۇقۇم تەپەككۇر شەكىللىرىدىن بىرى، سۆز تىل بىرلىكلىرىدىن بىرى. ئۇقۇم شەيئىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، سۆز بولسا شەيئىنى ئەمەس، ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ.

2) ئەينى بىر ئۇقۇم ئەينى بىر تىلدا ئوخشاش بولمىغان سۆز - ئىبارە ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

3) ئەينى بىر سۆز ئوخشاش بولمىغان كونتېكستتا ئوخشاش بولمىغان ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۇقۇمنىڭ مېغىزى ۋە ھەجمى دېگەن نېمە؟

ئۇقۇمنىڭ مېغىزى دېگىنىمىز، ئۇقۇمدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئوبيېكتنىڭ خاس ياكى ماھىيەتلىك بەلگىلىرىنىڭ يىغىندىسىدۇر.

ئۇقۇمنىڭ ھەجمى دېگىنىمىز، ئۇقۇمدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئوبيېكتنىڭ پۈتۈن دائىرىسى ياكى سانىدۇر.

مەسىلەن، «ئوقۇغۇچى» دېگەن ئۇقۇمنىڭ مېغىزى «مەكتەپ مائارىپىتىن تەلىم ئالغۇچى» بولسا، ئۇنىڭ ھەجمى مۇشۇ مېغىزغا ئىگە بولغان كىشىلەرنىڭ بارلىقىدۇر.

ئۇقۇمنىڭ مېغىزى دېگەندە، ئۇقۇمنىڭ مەزمۇنى كۆزدە تۇتۇلسا، ئۇقۇمنىڭ ھەجمى دېيىلگەندە، ئۇقۇمنىڭ سانى، دائىرىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇقۇمنىڭ مېغىزى كۆپمۇ بولىدۇ، ئازمۇ بولىدۇ؛ ھەجمى تارمۇ بولىدۇ، كەڭمۇ بولىدۇ. ئادەتتە ئۇقۇمنىڭ مېغىزى بىلەن ھەجمى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت تەتۇر تاناسىپلىق مۇناسىۋەت بولىدۇ، يەنى بىر ئۇقۇمنىڭ مېغىزى قانچە كۆپ بولسا، ئۇنىڭ ھەجمى شۇنچە تار بولىدۇ. ئەكسىچە، بىر ئۇقۇمنىڭ ھەجمى قانچە كەڭ بولسا، ئۇنىڭ مېغىزى شۇنچە ئاز بولىدۇ.

مەسىلەن، «ياشلار» دېگەن ئۇقۇم بىلەن «ئىلغار ياشلار» دېگەن ئىككى ئۇقۇمنى ئالساق، مېغىز جەھەتتىن ئېيتقاندا، «ياشلار» دېگەن ئۇقۇم «15 ياشتىن 45 ياشقىچە بولغان كىشىلەر» دېگەن مېغىزغا ئىگە بولسا، «ئىلغار ياشلار» يۇقىرىقى مېغىزغا ئىگە بولغاندىن سىرت، يەنە «ئىلغار» دېگەن مېغىزغىمۇ ئىگە.

ھەجىم جەھەتتىن ئالغاندا، «ياشلار» 15 ياشتىن 45 ياشقىچە بولغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالسا، «ئىلغار ياشلار» پەقەت ئىلغارلىققا ئىگە بولغان بىر قىسىم ياشلارنىلا ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2. ئۇقۇمنىڭ تۈرلىرى

ئۇقۇملار ئوخشاش بولمىغان ئۆلچەم بويىچە بىرقانچە تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

) خاس ئۇقۇم ۋە تۇرداش ئۇقۇم

خاس ئۇقۇم دېگىنىمىز، بىرلا ئوبيېكتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئۇقۇمدۇر. مەسىلەن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، تەڭرىتاغ، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر.

تۇرداش ئۇقۇم دېگىنىمىز، بىر تۈرگە مەنسۇپ بولغان

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئوبيېكتلارنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئۇقۇمدۇر. مەسىلەن، ئادەم، دەرەخ، ئەسكەر، كىتاب قاتارلىقلار.

2) توپلام ئۇقۇم ۋە غەيرىي توپلام ئۇقۇم

توپلام ئۇقۇم دېگىنىمىز، شەيئىلەرنىڭ توپىنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئۇقۇمدۇر. مەسىلەن، ئىنسانىيەت، ئورمان، ئارمىيە، مەجمۇئە.

غەيرىي توپلام ئۇقۇم دېگىنىمىز، ئوبيېكتلارنىڭ توپىنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ ئەكس ئەتتۇرمەيدىغان ئۇقۇمدۇر. مەسىلەن، تاغ، دەريا، كۆل، قەلەم.

3) مۇسبەت ئۇقۇم ۋە مەنپىي ئۇقۇم

مۇسبەت ئۇقۇم دېگىنىمىز، ئوبيېكتنىڭ مەلۇم بەلگىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئۇقۇمدۇر. مەسىلەن، ئىتتىپاقلىق، مەدەنىيەتلىك، قانۇنلۇق.

مەنپىي ئۇقۇم دېگىنىمىز، ئوبيېكتنىڭ مەلۇم بەلگىگە ئىگە ئەمەسلىكىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئۇقۇمدۇر. مەسىلەن، ئىتتىپاقسىز، مەدەنىيەتسىز، قانۇنسىز.

3. ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت

ئۇقۇملارنىڭ ھەجملىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت چوڭ جەھەتتىن ماس كېلىش مۇناسىۋىتى ۋە ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتى، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) ماس كېلىش مۇناسىۋىتى

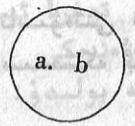
ئەگەر ئىككى ئۇقۇمنىڭ ھەجملىرى كۆپ بولغاندا ھەممىسى، ھېچ بولمىغاندا بىر قىسمى ئۆزئارا ماس كەلسە، بۇنداق مۇناسىۋەت ماس كېلىش (سىغىشىش) مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ. ماس كېلىش مۇناسىۋىتى ماس كېلىش دەرىجىسىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن تولۇق ماس مۇناسىۋەت، ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىش مۇناسىۋىتى، ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىنىش مۇناسىۋىتى ۋە

قىسمەن ماس مۇناسىۋەت، دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1) تولۇق ماس مۇناسىۋەت

ئەگەر ئىككى ئۇقۇمنىڭ ھەجملىرى ئۆزئارا دەلمۇ دەل كەلسە، بۇنداق مۇناسىۋەت تولۇق ماس مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ئاپتورى» دېگەن ئۇقۇم بىلەن «يۈسۈپ خاس ھاجىپ»، «تەڭ تەڭپۇشسىز ئۇچ بۇلۇڭ» بىلەن «تەڭ بۇلۇڭلۇق ئۇچ بۇلۇڭ».

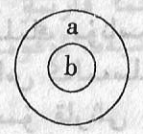
تولۇق ماس مۇناسىۋەتنى تۆۋەندىكى شەكىل ئارقىلىق كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

(2) ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىش مۇناسىۋىتى

ئەگەر a ئۇقۇمنىڭ ھەجمى b ئۇقۇمنىڭ تولۇق ھەجمىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ ئۆز ھەجمىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرۇۋالىسا، بۇنداق مۇناسىۋەت ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىش مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، دەريا — تارىم دەرياسى، پەن — ئىجتىمائىي پەن.

ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىش مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكى شەكىل ئارقىلىق كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

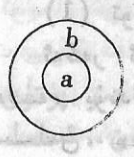

(3) ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىنىش مۇناسىۋىتى

ئەگەر a ئۇقۇمنىڭ ھەجمى b ئۇقۇمنىڭ ھەجمى ئىچىگە ئېلىنىپ b نىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كەتسە، بۇنداق مۇناسىۋەت ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىنىش مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ. مەسىلەن،

ئۇيغۇر تىلى — تىل، تەپەككۇر قانۇنىيىتى — قانۇنىيەت.

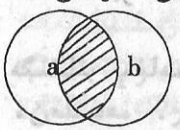
ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىنىش مۇناسىۋىتىنى تۆۋەندىكى شەكىل ئارقىلىق كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

(4) قىسمەن ماس مۇناسىۋەت

ئەگەر a ۋە b ئۇقۇمنىڭ ھەجملىرى ئۆزئارا قىسمەن ماس كەلسە ياكى a نىڭ بىر قىسمى b ۋە b نىڭ بىر قىسمى a بولسا، بۇنداق مۇناسىۋەت قىسمەن ماس مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئايال — شائىر، ئوقۇغۇچى — ئىتتىپاق ئەزاسى.

قىسمەن ماس مۇناسىۋەتنى تۆۋەندىكى شەكىل ئارقىلىق كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىش ۋە ھەققىي ئىچىگە ئېلىنىش مۇناسىۋىتىدىكى ئۇقۇملاردىن ھەجمى چوڭراق بولغان ئۇقۇم، يەنى يەنە بىر ئۇقۇمنىڭ ھەجمىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىۋالغان ئۇقۇم — جىنس ئۇقۇم دېيىلىدۇ. ھەجمى كىچىكرەك بولغان ئۇقۇم، يەنى ئىككىنچى بىر ئۇقۇمنىڭ ھەجمى ئىچىگە ئېلىنغان ئۇقۇم — تۈر ئۇقۇم دېيىلىدۇ.

2) ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتى

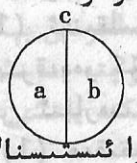
ئەگەر ئىككى ئۇقۇمنىڭ ھەجملىرى ئۆزئارا ئېستېسنالاشسا (چەتكە قېقىشسا)، بۇنداق ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ.

ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتى ئۆز ئىچىدىن زىت مۇناسىۋەت ۋە قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەت دەپ ئىككى خىل بولىدۇ.

(1) زىت مۇناسىۋەت

ئەگەر ئىككى ئۇقۇمنىڭ ھەجملىرى ئۆزئارا ئېستېسنالاشسا ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەجملىرىنىڭ يىغىندىسى ئۆزىنىڭ جىنس ئۇقۇمىنىڭ ھەجمىدىن كىچىك بولسا، بۇنداق مۇناسىۋەت زىت مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ. مەسىلەن، ئاق — قارا، ئۇزۇن — قىسقا، ئىسسىق — سوغۇق، ياخشى — يامان، چوڭ — كىچىك، ئېگىز — پەس، ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى.

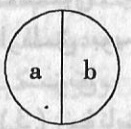
زىت مۇناسىۋەت بىلەن قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقىگە كەلسەك، ئوخشاشلىقى شۇكى، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتىگە ئىگە. پەرقى شۇكى، ① زىت مۇناسىۋەتتىكى ئۇقۇملارنىڭ ھەجملىرىنىڭ يىغىندىسى ئۆزىنىڭ جىنس ئۇقۇمىنىڭ ھەجمىگە تەڭ بولىدۇ. ئەمما قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى ئۇقۇملارنىڭ ھەجملىرىنىڭ يىغىندىسى ئۆزىنىڭ جىنس ئۇقۇمىنىڭ ھەجمىدىن كىچىك بولىدۇ. ② زىت مۇناسىۋەتتىكى ئۇقۇملارنىڭ بىرى مۇسبەت ئۇقۇم، يەنە بىرى مەنپىي ئۇقۇملاردىن بولىدۇ، ئەمما قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتىكى ئۇقۇملارنىڭ ھەر ئىككىسى مۇسبەت ئۇقۇملاردىن بولىدۇ.

(2) قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەت

ئەگەر ئىككى ئۇقۇمنىڭ ھەجملىرى ئۆزئارا ئېستېسنالاشسا ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەجملىرىنىڭ يىغىندىسى ئۆزىنىڭ جىنس ئۇقۇمىنىڭ ھەجمىدىن كىچىك بولسا، بۇنداق مۇناسىۋەت قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ. مەسىلەن، سوتسىيالىستىك دۆلەت — كاپىتالىستىك دۆلەت. توغرا ئېستېل — خاتا ئېستېل.

قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتنى تۆۋەندىكى شەكىل ئارقىلىق كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

4. ئېنىقلىما (تەبىر)

ئېنىقلىما دېگىنىمىز، ئۇقۇمنىڭ مېغىزىنى ئېچىپ بېرىدىغان لوگىكىلىق ئۇسۇلدۇر. مەسىلەن، تاۋار — ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتىدۇر.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئېنىقلىما قوراللىما جەھەتتىن ئېنىقلانغۇچى، ئېنىقلىغۇچى ۋە باغلىنىشچىدىن ئىبارەت ئۈچ بۆلەكتىن تۈزۈلىدۇ.

1) ئېنىقلىما بېرىش ئۇسۇللىرى

بىرقەدەر كۆپرەك ئېنىقلىما بېرىش ئۇسۇللىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

(1) ھەقىقىي ئېنىقلىما (جىنسقا تۇر بەلگە قوشۇلغان ئېنىقلىما) مەسىلەن، سۇ — رەڭسىز، تەمسىز، پۇراقسىز سۇيۇقلۇق.

(2) مەنبە ئېنىقلىما

مەسىلەن، چەمبەر — مۇئەييەن بىر نۇقتىنى مەركەز قىلىپ تەڭ ئارىلىق بويىچە ئايلىنىپ چىقىشتىن ھاسىل بولغان ئىتتىك ئەگرى سىزىق.

(3) مۇناسىۋەت ئېنىقلىمىسى

مەسىلەن، جۇپ سان — ئىككىگە پۈتۈن بۆلۈنىدىغان سان.

(4) رول ئېنىقلىمىسى (فۇنكسىيىلىك ئېنىقلىما)

مەسىلەن، تىل — ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى ۋە تەپەككۇر قورالىدۇر.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە بىر خىل ئېنىقلىما بېرىش ئۇسۇلىمۇ بار. ئۇ بولسىمۇ سۆز ئېنىقلىمىسىدۇر.

سۆز ئېنىقلىمىسى دېگىنىمىز، سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى يېشىپ چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ئېنىقلىمىدۇر. ئۇ ئۆز ئىچىدىن ئىككىگە بۆلۈنىدۇ:

(1) ئىزاھلىغۇچى ئېنىقلىما

بۇ خىل ئېنىقلىما سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى ئىزاھلاپ يېشىپ بېرىدىغان ئېنىقلىمىدۇر. مەسىلەن، «شاھنامە» شاھ ۋە نامەدىن ئىبارەت ئىككى سۆزدىن ياسالغان ياسالما سۆز بولۇپ، شاھلار ھەققىدىكى قىسسە، شاھ ھەققىدىكى تارىخ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مانا بۇ ئىزاھلىغۇچى ئېنىقلىمىدۇر.

(2) بېكىتكۈچ ئېنىقلىما

بۇ خىل ئېنىقلىما سۆزلەرنىڭ ئالاھىدە مەنىلىرىنى بېكىتىپ بېرىدىغان ئېنىقلىمىدۇر. مەسىلەن، «ئۇچقە ياخشى ئوقۇغۇچى» — ئۆگىنىشتە، ئەخلاقتا، سالامەتلىكتە ياخشى ئوقۇغۇچىدۇر.

2) ئېنىقلىمىنىڭ قائىدىلىرى

ئېنىقلىمىدا تۆۋەندىكى قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىش كېرەك:

(1) ئېنىقلىما ماس بولۇشى كېرەك.

بۇ دېگەنلىك، ئېنىقلانغۇچىنىڭ ھەجمى بىلەن ئېنىقلىغۇچىنىڭ ھەجمى ئۆزئارا دەل كېلىش كېرەك، دېگەنلىك. بۇ قائىدىگە خىلاپلىق قىلمىسا، «ئېنىقلىما كەڭ بولۇپ كېتىش» ياكى «ئېنىقلىما تار بولۇپ قېلىش» خاتالىقى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن، ① لوگىكا — تەپەككۇرنى تەتقىق قىلىدىغان پەندۇر. ② لوگىكا — تەپەككۇر شەكىللىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەندۇر.

مىسال ①دە ئېنىقلىما كەڭ بولۇپ كېتىش، مىسال ②دە ئېنىقلىما تار بولۇپ قېلىش خاتالىقى كۆرۈلگەن.

(2) ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىنى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماسلىقى كېرەك.

بۇ قائىدىگە خىلاپلىق قىلمىسا، «ئەينى بىر سۆزنى تەكرارلاش» ياكى «ئايلانما ئېنىقلىما» خاتالىقى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن، ① ئوقۇغۇچى — ئوقۇيدىغان ئادەمدۇر. ② سەۋەب دېگىنىمىز، نەتىجىنى كەلتۈرۈپ چىقارغۇچىدۇر.

مىسال ① دە ئەينى بىر سۆزنى تەكرارلاش خاتالىقى، مىسال ② دە ئايلانما ئېنىقلىما خاتالىقى كۆرۈلگەن.

(3) ئېنىقلىما ئىنكار بولماسلىقى ۋە تەقلىدىي، تەسۋىرىي سۆزلەردىن بولماسلىقى كېرەك.

مەسىلەن: ① سۇ — قاتتىق جىسىم ئەمەس.

② كومپارتىيە — ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئومۇرتقىسىدۇر.
مىسال ① دە ئېنىقلىما ئىنكار بولۇپ قالغان. مىسال ② دە ئېنىقلىما تەقلىدىي تەسۋىرىي سۆزلەردىن بولۇپ قالغان.

5. بۆلۈش

بۆلۈش دېگىنىمىز، ئۇقۇمنىڭ ھەجمىنى ئېچىپ بېرىدىغان لوگىكىلىق ئۇسۇلدۇر. مەسىلەن، سەنئەت — بەدىئىي سەنئەت، تىل سەنئىتى، ئورۇنلاش سەنئىتى ..... قاتارلىقلارغا ئايرىلىدۇ.

بۆلۈش قورۇلما جەھەتتىن بۆلۈنگۈچى، بۆلۈنمە ۋە بۆلۈشنىڭ ئاساسىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمىدىن تۈزۈلىدۇ.

1) بۆلۈشنىڭ ئۇسۇللىرى

(1) بىر قېتىم بۆلۈش ۋە ئۇدا بۆلۈش

بىر قېتىم بۆلۈش دېگەنلىك، بۆلۈشنىڭ ئۆلچىمىگە ئاساسەن بۆلۈنگۈچىنى بىر قېتىمدىلا بۆلۈپ تاماملاشتۇر. مەسىلەن، «ئەدەبىيات» دېگەن ئۇقۇمنى ژانىر ئايرىمىسىگە ئاساسەن شېئىر، ئېپىك ئەسەر، دراما ۋە تىياتىر دەپ بۆلۈش بىر قېتىم بۆلۈش جۈملىسىگە كىرىدۇ.

ئۇدا بۆلۈش دېگىنىمىز، بۆلۈشتىن كېيىن چىققان بۆلۈنمىلەرنى يەنە بۆلۈنگۈچى قىلىپ داۋاملىق بۆلۈش، تاكى ئېھتىياج قانغۇچە بۆلۈشتۇر. مەسىلەن، «سۆز» دېگەن ئۇقۇمنى «مۇستەقىل سۆز» ۋە «يارىدەمچى سۆز» دەپ بۆلگەندىن كېيىن، يۇقىرىقى ئىككى بۆلۈنمىنى يەنە بۆلۈنگۈچى قىلىپ ئۇلارنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىگىچە داۋاملىق بۆلۈش ئۇدا بۆلۈش جۈملىسىگە كىرىدۇ.

(2) يۇقىرىقى بۆلۈشتىن باشقا يەنە بىر خىل ئالاھىدە بۆلۈش ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ ئىككى بۆلۈنمىلىك بۆلۈش ئۇسۇلىدۇر. ئىككى بۆلۈنمىلىك بۆلۈش - بىر جىنس ئۇقۇمنى ئىككى زىت ئۇقۇمغا بۆلۈشتۇر. مەسىلەن، «زىيارەت» دېگەن

ئۇقۇمنى «رەسمىي زىيارەت» ۋە «غەيرىي رەسمىي زىيارەت» دەپ بۆلۈش مۇشۇ جۈملىگە كىرىدۇ.

2) بۆلۈشنىڭ قائىدىلىرى

توغرا بۆلۈش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىش كېرەك:

(1) بۆلۈش تولۇق ،اس بولۇشى كېرەك. بۇ دېگەنلىك، بۆلۈشتىن كېيىپ چىققان بۆلۈنمىلەرنىڭ يىغىندىسى بۆلۈنگۈچىنىڭ ھەجمى بىلەن تەڭ بولۇش كېرەك، دېگەنلىك. بۇ قائىدىگە خىلاپلىق قىلىنسا ياكى «ئارتۇق بۆلۈش» ياكى «چالا بۆلۈش» خاتالىقى كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن: ① ئەدەبىي ئەسەر ھېكايە، شېئىر، ئوپېرا، مۇزىكا، ئۇسسۇل، نەسىر، رەسساملىق ۋە ھەيكەلتىراشلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ② مۇستەقىل سۆزلەر ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماشلارغا ئايرىلىدۇ.

يۇقىرىقى مىساللارنىڭ ① دە ئارتۇق بۆلۈش، ② دە چالا بۆلۈش خاتالىقى كېلىپ چىققان.

(2) ھەر قېتىملىق بۆلۈش ئەينى بىر ئاساس بويىچە ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك. بۇ قائىدىگە خىلاپلىق قىلىنسا، «بۆلۈش ئۆلچىمى ئەينەن بولماسلىق» خاتالىقى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن، ئەدەبىيات جۈملىسىگە ئەدەبىياتى، چەت ئەل ئەدەبىياتى، كلاسسىك ئەدەبىيات، تارىخىي ئەدەبىيات دېگەنلەرگە بۆلۈنىدۇ.

بۇ بۆلۈشتە بۆلۈش ئۆلچىمى ئەينەن بولماسلىق خاتالىقى كۆرۈلگەن.

(3) بۆلۈشتىن كېيىپ چىققان بۆلۈنمىلەر سىغىشماسلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولۇشى كېرەك. بۇ قائىدىگە خىلاپلىق قىلىنسا، «بۆلۈنمىلەر سىغىشىش» خاتالىقى يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن، ھۆججەت — ئىچكى ھۆججەت، مەخپىي ھۆججەت ۋە ھەربىي ئىشلار ھۆججىتى دەپ ئايرىلىدۇ.

6. ئۇقۇمنى تارايتىش ۋە كېڭەيتىش

ئۇقۇمنى تارايتىش دېگىنىمىز، ھەجمى كەڭ ئۇقۇمدىن

ئۇيغۇر كىتاب نۇر بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلار ئۈچۈن بىردىنبىر تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

هەجمى تار ئۇقۇمغا ئۆتۈش. يەنى جىنس ئۇقۇمدىن تور ئۇقۇمغا ئۆتۈشتۇر. مەسىلەن:

مەكتەپ ← ئالىي مەكتەپ ← شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى.

ئۇقۇمنى كېڭەيتىش دېگىنىمىز، ھەجمى تار ئۇقۇمدىن ھەجمى كەڭ ئۇقۇمغا ئۆتۈش. يەنى تور ئۇقۇمدىن جىنس ئۇقۇمغا ئۆتۈشتۇر. مەسىلەن:

ئۇيغۇر تىلى ← تۈركىي تىل ← ئالتاي تىلى ← تىل

ئۇقۇمنى تارايتىشنىڭمۇ ۋە كېڭەيتىشنىڭمۇ چېكى بولىدۇ.

ئۇقۇم تارايتىلىپ، تارايتىلىپ خاس ئۇقۇمغا يەتكەندە، ئۇنى يەنە تارايتقىلى بولمايدۇ. چۈنكى خاس ئۇقۇم بىرلا ئوبيېكتنى بەلگۈرگەچكە، ئۇنىڭ ھەجمى ئىنتايىن تار بولىدۇ.

ئۇقۇم كېڭەيتىلىپ، كېڭەيتىلىپ كاتېگورىيىگە يەتكەندە، ئۇنى يەنە كېڭەيتكىلى بولمايدۇ. چۈنكى كاتېگورىيە ئەڭ يۇقىرى جىنس ئۇقۇم بولغاچقا، ئۇنى يەنە كېڭەيتىشكە بولمايدۇ.

§ 3. ئاددىي ھۆكۈم ۋە ئاددىي ھۆكۈملۈك خۇلاسە

1. ھۆكۈم ھەققىدە چۈشەنچە

ھۆكۈم دېگىنىمىز، ئوبيېكت ئۈستىدە بىرەر نېمە مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدىغان تەپەككۇر شەكلىدۇر.

مەسىلەن: ① ھۆكۈمەت خادىملىرى خەلقنىڭ چاكىرى.

② يەر شارى يۇمىلاق ئەمەس.

ھۆكۈم ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرىنچى، ھەرقانداق ھۆكۈم ئوبيېكتقا قارىتا ياكى بىر نېمىنى تەستىقلايدۇ، ياكى بىر نېمىنى ئىنكار قىلىدۇ. دېمەك، ھېچنېمە تەستىقلانمىغان ياكى ھېچنېمە ئىنكار قىلىنمىغان يېكىر ھۆكۈم ھېسابلانمايدۇ.

ئىككىنچى، ھەرقانداق ھۆكۈم كونكرېت شارائىتتا ياكى ھەقىقىي ياكى ساختا بولىدۇ. ھۆكۈمدە مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ئەھۋال ئوبيېكت ئەھۋالى بىلەن بىردەك بولسا، ئۇ ھەقىقىي بولىدۇ؛ ئەكسىچە بولسا، ساختا بولىدۇ.

ھۆكۈملۈك ۋە جۈملە

ھۆكۈملۈك دېگىنىمىز، ھۆكۈمنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەردۇر.

جۈملە دېگىنىمىز، سۆز ۋە سۆز بىرىكمىسىدىن تەركىب تاپقان مۇئەييەن گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان ئەڭ ئاساسىي نۇتۇق بىرلىكىدۇر. ھەرقانداق بىر ھۆكۈم جۈملە ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، لېكىن ھەرقانداق جۈملىنى ھۆكۈمگە تەڭ دېگىلى بولمايدۇ.

ئۇلارنىڭ پەرقىگە كەلسەك: ① ھۆكۈم تەپەككۇر شەكىللىرىدىن بىرى، ئۇنى لوگىكا ئىلمى تەتقىق قىلىدۇ. جۈملە بولسا، تىل بىرلىكلىرىدىن بىرى، ئۇنى تىلشۇناسلىق ئىلمى تەتقىق قىلىدۇ. ② ھەرقانداق ھۆكۈم جۈملە ئارقىلىق ئىپادىلەنسىمۇ، ھەرقانداق جۈملە ھۆكۈمنى ئىپادىلەيدۇ دېگىلى بولمايدۇ. ③ ئەينى بىر ھۆكۈم ئەينى بىر تىلدا ئوخشاش بولمىغان جۈملىلەر ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ④ ئەينى بىر جۈملە ئوخشاش بولمىغان كونتېكستتا ئوخشاش بولمىغان ھۆكۈملەرنى ئىپادىلەيدۇ.

ھۆكۈم قۇرۇلما جەھەتتىن ئاددىي ھۆكۈم ۋە قوشما ھۆكۈم دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

2. ئاددىي ھۆكۈم ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

ئاددىي ھۆكۈم دېگىنىمىز، بىرلا ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان، يەنى ھۆكۈم ئىچىدە ھۆكۈم بولمىغان ھۆكۈمدۇر.

مەسىلەن: ① جۇپ سانلار ئىككىگە پۈتۈن بۆلۈنىدۇ. ② تىل — تەبىئىي ھادىسە ئەمەس.

ئاددىي ھۆكۈملەر ئوبيېكتنىڭ خاراكتېرىنى ياكى مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىگە ئاساسەن خاراكتېرلىگۈچى ھۆكۈم ۋە مۇناسىۋەتلىگۈچى ھۆكۈم دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) خاراكتېرلىگۈچى ھۆكۈم (كەسمە ھۆكۈم)

خاراكتېرلىگۈچى ھۆكۈم دېگىنىمىز، ئوبيېكتنىڭ مەلۇم خاراكتېرىگە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان ھۆكۈمدۇر.

مەسىلەن: ① بارلىق تاۋار ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە. ② بەزى دەرەخلەر مېۋىلىك دەرەخ ئەمەس.

خاراكتېرلىگۈچى ھۆكۈم قۇرۇلما جەھەتتىن ھۆكۈملەنگۈچى، ھۆكۈملىگۈچى، باغلىغۇچى ۋە مىقدارىدىن ئىبارەت تۆت بۆلەكتىن تۈزۈلىدۇ.

2) خاراكتېرلىگۈچى ھۆكۈمنىڭ تۈرلىرى

خاراكتېرلىگۈچى ھۆكۈملەر مىقدارىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن ئومۇمىي ھۆكۈم، جۈزئىي ھۆكۈم ۋە خاس ھۆكۈم دەپ ئۈچكە، سۈپەتنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن تەستىق ھۆكۈم، ۋە ئىنكار ھۆكۈم دەپ ئىككىگە، مىقدار ۋە سۈپەتنىڭ بىرلىكىگە ئاساسەن ئومۇمىي تەستىق ھۆكۈم، ئومۇمىي ئىنكار ھۆكۈم، جۈزئىي تەستىق ھۆكۈم، جۈزئىي ئىنكار ھۆكۈم، خاس تەستىق ھۆكۈم ۋە خاس ئىنكار ھۆكۈم دەپ ئالتىگە بۆلۈنىدۇ.

(1) ئومۇمىي تەستىق ھۆكۈم — مىقدارى ئومۇمىي، سۈپىتى تەستىق بولغان ھۆكۈمدۇر.

مەسىلەن، تۈرمۇشتىكى گۈزەل نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەمگەك يارىتقان. فورمۇلىسى: ھەممە S—P دۇر.

ئۇ يەنە SAP بىلەن، قىسقارتىلىپ A بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

(2) ئومۇمىي ئىنكار ھۆكۈم — مىقدارى ئومۇمىي، سۈپىتى ئىنكار بولغان ھۆكۈمدۇر.

مەسىلەن، بارلىق ژولفرام خىمىيىۋى بىرىكمە ئەمەس.

فورمۇلىسى: ھەممە S—P ئەمەس.

ئۇ يەنە SEP بىلەن، قىسقارتىلىپ E بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

(3) جۈزئىي تەستىق ھۆكۈم — مىقدارى قىسمەن ھەجمىلىك، سۈپىتى تەستىق بولغان ھۆكۈمدۇر.

مەسىلەن، بەزى كىشىلەر تۇغما قابىلىيەتلىك بولىدۇ.

فورمۇلىسى بەزى S—P دۇر.

ئۇ يەنە SIP بىلەن، قىسقارتىلىپ I بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

(4) جۈزئىي ئىنكار ھۆكۈم — مىقدارى قىسمەن ھەجمىلىك، سۈپىتى ئىنكار بولغان ھۆكۈمدۇر.

مەسىلەن، بەزى ئوقۇغۇچىلار ئىتتىپاق ئەزاسى ئەمەس.

فورمۇلىسى بەزى S—P ئەمەس.

ئۇ يەنە SOP بىلەن، قىسقارتىلىپ O بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

(5) خاس تەستىق ھۆكۈم — مىقدارى يەككە، سۈپىتى تەستىق بولغان ھۆكۈمدۇر.

مەسىلەن، تارىم دەرياسى ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريادۇر. فورمۇلىسى (بۇ) S—P دۇر.

(6) خاس ئىنكار ھۆكۈم — مىقدارى يەككە، سۈپىتى ئىنكار بولغان ھۆكۈمدۇر.

مەسىلەن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئادەتتىكى ئالىي مەكتەپ ئەمەس. فورمۇلىسى (بو) S—P ئەمەس.

خاس ھۆكۈملەرنىڭ ھۆكۈملىگۈچىسىمۇ ئومۇمىي ھۆكۈملەرنىڭ ھۆكۈملىگۈچىسىگە ئوخشاش ھۆكۈملەنگۈچىسىنىڭ پۈتۈن ھەجمىگە قارىتىلىدۇ. شۇڭا خاس ھۆكۈملەرمۇ ئومۇمىي ھۆكۈملەر قاتارىدا سانىلىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

A، E، I، O هۆکۈملەرنىڭ هۆکۈملەنگۈچىسى بىلەن هۆکۈملىگۈچىسىنىڭ ھەجملىك ئەھۋالى

هۆکۈم تۈرلىرى	هۆکۈملەنگۈچى S	هۆکۈملىگۈچىP
A	پۈتۈن ھەجملىك	قىسمەن ھەجملىك
E	پۈتۈن ھەجملىك	پۈتۈن ھەجملىك
I	قىسمەن ھەجملىك	قىسمەن ھەجملىك
O	قىسمەن ھەجملىك	پۈتۈن ھەجملىك

3. مۇناسىۋەتلىگۈچى هۆکۈم

مۇناسىۋەتلىگۈچى هۆکۈم دېگىنىمىز، ئوبيېكتلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن هۆکۈمدۇر.

مەسىلەن: ① مەھمۇد قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ زامانداش. ② ئوت بىلەن سۇ چىقىشالمايدۇ.

مۇناسىۋەتلىگۈچى هۆکۈم قۇرۇلما جەھەتتىن مۇناسىۋەتلەنگۈچى، مۇناسىۋەتلىگۈچى ۋە مىقدارىدىن ئىبارەت ئۈچ بۆلەكتىن تۈزۈلىدۇ. مۇناسىۋەتلىگۈچى هۆکۈمدە مۇناسىۋەتلىگۈچى ئىككى بولسا، ئۇ aRb فورمۇلاسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

مۇناسىۋەتلىگۈچى هۆکۈمدە ئىپادىلەنگەن مۇناسىۋەتنىڭ خاراكتېرى — مۇتاناسىپ مۇناسىۋەت، تەتۈر مۇتاناسىپ مۇناسىۋەت، غەيرىي مۇتاناسىپ مۇناسىۋەت، ئۆلىغۇچى مۇناسىۋەت، تەتۈر ئۆلىغۇچى مۇناسىۋەت ۋە غەيرىي ئۆلىغۇچى مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت ئالتە خىل بولىدۇ.

4. ئاددىي هۆکۈملۈك خۇلاسە

1) خۇلاسە ھەققىدە چۈشەنچە

خۇلاسە دېگىنىمىز، بىر ياكى بىر قانچە هۆکۈمدىن يېڭى بىر هۆکۈم كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان تەپەككۇر شەكلى. خۇلاسە

ئاساس ۋە يەكۈندىن ئىبارەت ئىككى بۆلەكتىن تۈزۈلىدۇ.

2) ۋاستىسىز خۇلاسە

ۋاستىسىز خۇلاسە دېگىنىمىز، بىرلا ئاساستىن يەكۈن كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان خۇلاسىدۇر. مەسىلەن، ھەممە پەن پايدىلىنىدۇ.

بىرمۇ پەن پايدىسىز ئەمەس.

ۋاستىسىز خۇلاسىنىڭ تۈرلىرى بىرقەدەر كۆپ، يەنى هۆکۈم شەكلىنى ئۆزگەرتىشكە ئاساسلانغان ۋاستىسىز خۇلاسە قانۇنلۇق شەكىللىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

3) ئۈچ هۆکۈملۈك

ئۈچ هۆکۈملۈك دېگىنىمىز، بىر ئورتاق ئاتالغۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىككى خاراكتېرلىگۈچى هۆکۈمدىن يېڭى بىر خاراكتېرلىگۈچى هۆکۈم كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان خۇلاسىدۇر.

مەسىلەن، بارلىق مېتال توك ئۆتكۈزىدۇ.

<u>مىسمۇ مېتال</u>

∴ مىسمۇ توك ئۆتكۈزىدۇ.

ھەرقانداق بىر ئۈچ هۆکۈملۈك ئۈچ خاراكتېرلىگۈچى هۆکۈمدىن تەركىب تاپىدۇ. ئۇلاردىن ئالدىنقى ئىككىسى ئاساس، كېيىنكى بىرى يەكۈن ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا ھەرقانداق بىر ئۈچ هۆکۈملۈكتە كىچىك ئاتالغۇ، چوڭ ئاتالغۇ ۋە ئوتتۇرا ئاتالغۇدىن ئىبارەت ئۈچ ئاتالغۇ بولىدۇ.

كىچىك ئاتالغۇ: ئۈچ هۆکۈملۈكتە يەكۈننىڭ هۆکۈملەنگۈچىسى كىچىك ئاتالغۇ دەپ ئاتىلىپ، S بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاتالغۇ: ئۈچ هۆکۈملۈكتە ئىككى ئاساستا كۆرۈلىدىغان، ئەمما يەكۈندە كۆرۈلمەيدىغان ئاتالغۇ ئوتتۇرا ئاتالغۇ دەپ ئاتىلىپ M بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

چوڭ ئاتالغۇ: ئۈچ هۆکۈملۈكتە يەكۈننىڭ هۆکۈملىگۈچىسى چوڭ ئاتالغۇ دەپ ئاتىلىپ، P بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

چوڭ ئاساس: ئۇچ ھۆكۈملۈكتە چوڭ ئاتالغۇ P نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھۆكۈمدۇر.

كىچىك ئاساس: ئۇچ ھۆكۈملۈكتە كىچىك ئاتالغۇ S نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھۆكۈمدۇر.

يەكۈن: ئۇچ ھۆكۈملۈكتە كىچىك ئاتالغۇ S بىلەن چوڭ ئاتالغۇ P نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھۆكۈمدۇر.

(1) ئۇچ ھۆكۈملۈك ئاكسىئومىسى

ئاكسىئوما دېگىنىمىز، چىنلىقى ئىسپاتلىنىپ بولغان، قايتا مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ھەقىقىي پىكىردۇر.

ئۇچ ھۆكۈملۈك ئىككى ھۆكۈمدىن يېتى بىر ھۆكۈم كەلتۈرۈپ چىقىرىش جەريانىدۇر. بۇ جەريان شۇنىڭ ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق تاماملىنىدۇكى، ئۇنىڭدا ئۇچ ھۆكۈملۈك ئاكسىئومىسى مۇھىم رول ئويناپدۇ.

ئۇچ ھۆكۈملۈك ئاكسىئومىسى مۇنداق: بىر تۈردىكى بارلىق ئوبيېكت نېمە ياكى نېمە ئەمەس بولسا، شۇ تۈردىكى ئوبيېكتنىڭ بىر قىسمى ۋە ھەربىر يەككىسىمۇ نېمە ياكى نېمە ئەمەس بولىدۇ.

(2) ئۇچ ھۆكۈملۈك قائىدىلىرى

ئۇچ ھۆكۈملۈكتە تۆۋەندىكى قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىش كېرەك:

① ھەرقانداق ئۇچ ھۆكۈملۈكتە پەقەت ئۈچلا ئاتالغۇ بولۇشى كېرەك. بۇ قائىدىگە خىلاپلىق قىلىنسا، «تۆت ئاتالغۇ» خاتالىقى يۈز بېرىدۇ.

مەسىلەن، ماددا يوقالمايدۇ.

قەغەزمۇ ماددا

∴ قەغەز يوقالمايدۇ.

بۇ ئۇچ ھۆكۈملۈكتە «تۆت ئاتالغۇ» خاتالىقى كۆرۈلگەن. چۈنكى چوڭ ئاساستىكى «ماددا» بىلەن كىچىك ئاساستىكى

«ماددا» ئەينى بىر ئۇقۇم ئەمەس.

② ئۈتتۈرا ئاتالغۇ ئاساسلاردا كەم دېگەندە بىر قېتىم پۈتۈن ھەجمىلىك بولۇشى كېرەك. بۇ قائىدىگە خىلاپلىق قىلىنسا، «ئۈتتۈرا ئاتالغۇ قىسمەن ھەجمىلىك بولۇپ قېلىش» خاتالىقى كېلىپ چىقىدۇ.

مەسىلەن: مېتال توك ئۆتكۈزىدۇ.

بۇ نەرسىمۇ توك ئۆتكۈزىدۇ

∴ بۇ نەرسە مېتال

بۇ مىسالدا «توك ئۆتكۈزىدۇ» دېگەن ئۈتتۈرا ئاتالغۇ ھەر ئىككى ئاساستا A ھۆكۈمنىڭ ھۆكۈملىگۈچىسى بولۇپ قىسمەن ھەجمىلىك بولۇپ قالغان.

③ ئاساستا قىسمەن ھەجمىلىك بولغان ئاتالغۇ يەكۈندە پۈتۈن ھەجمىلىك بولۇپ قالماسلىقى كېرەك. بۇ قائىدىگە خىلاپلىق قىلىنسا «ئاتالغۇلارنى كېڭەيتىۋېتىش خاتالىقى» كۆرۈلىدۇ.

مەسىلەن، ئالتۇن پارقىرايدۇ.

ئالتۇن مېتال

∴ ھەممە مېتال پارقىرايدۇ.

بۇ مىسالدا كىچىك ئاساستا قىسمەن ھەجمىلىك بولغان «مېتال» يەكۈندە پۈتۈن ھەجمىلىك قىلىپ قويۇلغان.

④ ئىككى ئىنكار ئاساستىن يەكۈن چىقىرىشقا بولمايدۇ.

⑤ ئىككى جۈزئىي ئاساستىن يەكۈن چىقىرىشقا بولمايدۇ.

⑥ ئاساسلاردىن بىرى ئىنكار ھۆكۈم بولسا، يەكۈنمۇ ئىنكار ھۆكۈم بولۇشى كېرەك.

⑦ ئاساسلاردىن بىرى جۈزئىي ھۆكۈم بولسا، يەكۈنمۇ جۈزئىي ھۆكۈم بولۇشى كېرەك.

(3) ئۇچ ھۆكۈملۈك ئەندىزىلىرى

ئۇچ ھۆكۈملۈك ئەندىزىلىرى دېگىنىمىز، ئۈتتۈرا ئاتالغۇ M نىڭ ئىككى ئاساستىكى ئورنىنىڭ ھەر خىل بولۇشىدىن ھا-

ئۇيغۇر كتاب تور بېكتى www.uyghurkitap.com

سىل بولغان ئۇچ ھۆكۈملۈك شەكىلدۇر. ئوتتۇرا ئاتالغۇنىڭ ئىككى ئاساستىكى ئورنى توت خىل بولىدۇ. شۇڭا ئۇچ ھۆكۈملۈكنىڭ توت خىل ئەندىزىسى بار.

1 ـ ئەندىزە: M—P
S—M

دېمەك، ئوتتۇرا ئاتالغۇ چوڭ ئاساستا ∴S—P
ھۆكۈملەنگۈچى، كىچىك ئاساستا ھۆكۈملىنىگۈچى بولىدۇ.
مەسىلەن، جۇپ سان ئىككىنىڭ ھەسسىلىك سانى.
يىگىرمە جۇپ سان
∴ يىگىرمە ئىككىنىڭ ھەسسىلىك سانى P—M

2 ـ ئەندىزە: S—M

دېمەك، ئوتتۇرا ئاتالغۇ ھەر ئىككى ئاساستا ھۆكۈملىنىگۈچى بولىدۇ. ∴S—P
مەسىلەن، مىتال توك ئۆتكۈزىدۇ.
بۇ نەرسە توك ئۆتكۈزمەيدۇ
∴ بۇ نەرسە مىتال ئەمەس

3 ـ ئەندىزە: M—P

ئوتتۇرا ئاتالغۇ ھەر ئىككى ئاساستا M—S
ھۆكۈملەنگۈچى بولىدۇ. ∴S—P
مەسىلەن، بىلىق سۇدا ياشايدۇ.
بىلىق ھايۋاننىڭ بىر قىسمى
∴ بىر قىسىم ھايۋانلار سۇدا ياشايدۇ.

4 ـ ئەندىزە: P—M

ئوتتۇرا ئاتالغۇ چوڭ ئاساستا ھۆكۈملىنىگۈچى، M—S
كىچىك ئاساستا ھۆكۈملەنگۈچى بولىدۇ. ∴S—P
مەسىلەن، بەزى قاپىيىلىك ئەسەرلەر شېئىر
بارلىق شېئىر ئەدەبىي ئەسەر
∴ بەزى ئەدەبىي ئەسەرلەر قاپىيىلىك ئەسەر

(4) ئۇچ ھۆكۈملۈك پاسونلىرى

ئۇچ ھۆكۈملۈك پاسونلىرى دېگىنىمىز، A E I O ھۆكۈملەرنىڭ ئىككى ئاساستا ۋە يەكۈندە خىلمۇ خىل بىرىكىپ كېلىشىدىن ھاسىل بولغان ئۇچ ھۆكۈملۈك شەكىللىرىدۇر.

مەسىلەن: زەھەرلىك نەرسىلەرنى يېيىشكە بولمايدۇ.
بەزى ئۆسۈملۈكلەر زەھەرلىك
∴ بەزى ئۆسۈملۈكلەرنى يېيىشكە بولمايدۇ.
بۇ ئۇچ ھۆكۈملۈكنىڭ پاسونى EIO بولىدۇ.

ئۇچ ھۆكۈملۈكتە AEIO ھۆكۈملەرنىڭ ئىككى ئاساس بىر يەكۈندىكى بىرىكىشى مۇنداق: $4\times4\times4=64$

لېكىن بۇ پاسونلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇچ ھۆكۈملۈك قائىدىلىرىگە خىلاپ. قائىدىگە خىلاپ خاتا پاسونلارنى چىقىرىۋەتسەك، قائىدىگە ئويغۇن توغرا پاسوندىن 24 قالىدۇ. بۇ 24 توغرا پاسوننى ئۇچ ھۆكۈملۈكنىڭ توت ئەندىزىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تەقسىم قىلساق مۇنداق بولىدۇ.

توتىنچى ئەندىزە	ئۈچىنچى ئەندىزە	ئىككىنچى ئەندىزە	بىرىنچى ئەندىزە
AAI	AAI	AEE	AAA
EAO	EAO	EAE	EAE
AEE	AII	AOO	AII
AIO	EIO	EIO	EIO
IAI	IAI	(AEO)	(AAI)
(AEO)	OAO	(EAO)	(EAO)

(5) ئۇچ ھۆكۈملۈكنىڭ قىسقارتىلغان شەكىللىرى

جانلىق تىلدا چوڭ ئاساس، كىچىك ئاساس ياكى يەكۈندىن بىرى قىسقارتىلغان ئۇچ ھۆكۈملۈك ئۇچ ھۆكۈملۈكنىڭ قىسقارتىلغان شەكىللىرى دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئۇچ خىل شەكلى بار:

① چوڭ ئاساس قىسقارتىلغان شەكىل

مەسىلەن، سىزمۇ ئوقۇغۇچى.
∴ سىزمۇ تىرىشىپ ئۆگىنىشكۈچى كېرەك.
② كىچىك ئاساس قىسقارتىلغان شەكىل
مەسىلەن، ئوقۇغۇچى تىرىشىپ ئۆگىنىشى كېرەك.
∴ سىزمۇ تىرىشىپ ئۆگىنىشكۈچى كېرەك.
③ يەكۈن قىسقارتىلغان شەكىل
مەسىلەن، ئوقۇغۇچى تىرىشىپ ئۆگىنىشى كېرەك.
سىزمۇ ئوقۇغۇچى - دە.
بۇلارنى تولۇق شەكىلگە كەلتۈرسەك مۇنداق بولىدۇ:
ئوقۇغۇچى تىرىشىپ ئۆگىنىشى كېرەك.
سىزمۇ ئوقۇغۇچى.
∴ سىزمۇ تىرىشىپ ئۆگىنىشكۈچى كېرەك.
4) مۇناسىۋەتلىگۈچى خۇلاسە
مۇناسىۋەتلىگۈچى خۇلاسە دېگىنىمىز، ئاساسلىدىن بىرى مۇناسىۋەتلىگۈچى ھۆكۈم بولغان خۇلاسىدۇر.
مۇناسىۋەتلىگۈچى خۇلاسە ئۆز ئىچىدىن ساپ مۇناسىۋەتلىگۈچى خۇلاسە ۋە ئارىلاشما مۇناسىۋەتلىگۈچى خۇلاسە دەپ ئىككى خىل بولىدۇ.
ساپ مۇناسىۋەتلىگۈچى خۇلاسە دېگىنىمىز، ئاساس ۋە يەكۈنى مۇناسىۋەتلىگۈچى ھۆكۈم بولغان خۇلاسىدۇر.
مەسىلەن، نەۋائى تەجەللىدىن بۇرۇن ئۆتكەن.
∴ تەجەللى نەۋائىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەمەس.
ئارىلاشما مۇناسىۋەتلىگۈچى خۇلاسە دېگىنىمىز، ئاساسلىرىدىن بىرى مۇناسىۋەتلىگۈچى ھۆكۈم، يەنە بىرى خاراكتېرلىگۈچى ھۆكۈم بولغان خۇلاسىدۇر.
مەسىلەن، ۋەتەنپەرۋەرلەر ۋەتىننى سۆيىدۇ.
ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋەتەنپەرۋەر.
∴ ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋەتىننى سۆيىدۇ.

§ 4. قوشما ھۆكۈم ۋە قوشما ھۆكۈملۈك خۇلاسە

1. قوشما ھۆكۈم ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

قوشما ھۆكۈم دېگىنىمىز، مۇرەككەپرەك ئوي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان ياكى ھۆكۈم ئىچىدە ھۆكۈم بولغان ھۆكۈمدۇر.
مەسىلەن، جۇڭگو سوتسىيالىستىك دۆلەت شۇنداقلا تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەت.
قوشما ھۆكۈملەر باغلىغۇچىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن بىرلەشمە ھۆكۈم، تاللانما ھۆكۈم، شەرتلىك ھۆكۈم ۋە مەنپىي ھۆكۈمدىن ئىبارەت تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ.
1) بىرلەشمە ھۆكۈم
بىرلەشمە ھۆكۈم دېگىنىمىز، بىر ئوبيېكتنىڭ بىرقانچە خىل ئەھۋالىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا تەڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۇرۇلگەن ھۆكۈمدۇر.
مەسىلەن، ئەلىشىر نەۋائى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا مەشھۇر نامايەندە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جاھان كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىمۇ كۆرۈنەرلىك ئورۇنغا ئىگە.
بىرلەشمە ھۆكۈم قۇرۇلما جەھەتتىن تارماق ھۆكۈملەر بىرلەن باغلىغۇچىدىن تۈزۈلىدۇ.
فورمۇلىسى: P∧q
بىرلەشمە ھۆكۈمنىڭ چىنلىق قىممىتىدىن ئالغاندا، ئۇنىڭ ھەممە تارماقلىرى بىردەك ھەقىقىي بولغاندىلا، بۇ بىرلەشمە ھۆكۈم ھەقىقىي بولىدۇ؛ ئەكسىچە بولسا، ساختا بولىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

نىرلەشمە ھۆكۈمنىڭ چىنلىق قىممەت جەدۋىلى

P	q	P∧q
چىن	چىن	چىن
چىن	ساختا	ساختا
ساختا	چىن	ساختا
ساختا	ساختا	ساختا

2) تاللانما ھۆكۈم

تاللانما ھۆكۈم دېگىنىمىز، ئوبيېكت ئەھۋالىدىكى ئېھتىمالىلىقتىن كەم دېگەندە بىرىنىڭ مەۋجۇت بولىدىغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدىغان ھۆكۈمدۇر. مەسىلەن، بىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆگىنىش نەتىجىسىنىڭ ياخشى بولغانلىقى ياكى ئۇنىڭ ئەسلىدىكى ئاساسىنىڭ ياخشى بولغانلىقىدىن ياكى ئۇنىڭ تىرىشىپ ئۆگەنگەنلىكىدىن بولىدۇ.

تاللانما ھۆكۈم قۇرۇلما جەھەتتىن تاللانمىلار بىلەن تاللانما باغلىغۇچىدىن تۈزۈلىدۇ. تاللانما ھۆكۈم ئىچىدىكى تاللانمىلار بىر بولسا ئۆزئارا سىغىشىدۇ، بىر بولسا ئۆزئارا سىغىشمايدۇ. شۇڭا تاللانما ھۆكۈم سىغىشىدىغان تاللانما ھۆكۈم ۋە سىغىشمايدىغان تاللانما ھۆكۈم دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

(1) سىغىشىدىغان تاللانما ھۆكۈم

سىغىشىدىغان تاللانما ھۆكۈم دېگىنىمىز، تاللانمىلىرى ئۆزئارا سىغىشىدىغان ياكى ھەممە تاللانمىلىرى تەڭ مەۋجۇت بولالايدىغان تاللانما ھۆكۈمدۇر.

مەسىلەن، ئارتىس بولغان كىشى يا ناخشىچى، يا ئۇسسۇلچى، ياكى مۇزىكانت بولىدۇ.

سىغىشىدىغان تاللانما ھۆكۈمنىڭ فورمۇلىسى P∨q

سىغىشىدىغان تاللانما ھۆكۈمنىڭ چىنلىق قىممەت جەدۋىلى:

P	q	P∨q
چىن	چىن	چىن
چىن	ساختا	چىن
ساختا	چىن	چىن
ساختا	ساختا	ساختا

دېمەك، سىغىشىدىغان تاللانما ھۆكۈمنىڭ ھەممە تاللانمىسى بىردەك ساختا بولغان ئەھۋالدىلا، بۇ تاللانما ھۆكۈم ساختا بولىدۇ، قالغان ئەھۋالدا ھەقىقىي بولىدۇ.

(2) سىغىشمايدىغان تاللانما ھۆكۈم

تاللانمىلىرى ئۆزئارا سىغىشمايدىغان، يەنى تاللانمىلىرى ئىچىدە پەقەت بىرلا مەۋجۇت بولىدىغان تاللانما ھۆكۈمدۇر.

مەسىلەن، بىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆگىنىش نەتىجىسى ياكى ئەلا، ياكى ياخشى، ياكى ناچار بولىدۇ.

سىغىشمايدىغان تاللانما ھۆكۈمنىڭ فورمۇلىسى P⊽q

سىغىشمايدىغان تاللانما ھۆكۈمنىڭ چىنلىق قىممەت جەدۋىلى:

P	q	P⊽q
چىن	چىن	ساختا
چىن	ساختا	چىن
ساختا	چىن	چىن
ساختا	ساختا	ساختا

دېمەك، سىغىشمايدىغان تاللانما ھۆكۈمنىڭ چىنلىق قىممە-

تىدىن ئالغاندا، ئۇنىڭ پەقەت بىرلا تاللانمىسى ھەقىقىي بولغان ئەھۋالدىلا بۇ تاللانما ھۆكۈم ھەقىقىي بولىدۇ، قالغان ئەھۋالدا ساختا بولىدۇ.

3) شەرتلىك ھۆكۈم

شەرتلىك ھۆكۈم دېگىنىمىز، ئوبيېكت ئەھۋالىدىكى مەۋجۇتلۇق شەرتلىك ھالدا مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمدۇر.

مەسىلەن: ① جىسىم سۇركەلسە قىزىيدۇ. ② ئوكسىگېن بولمىسا، ھاياتلىق بولمايدۇ.

شەرتلىك ھۆكۈم قۇرۇلما جەھەتتىن شەرت ۋە نەتىجە بۆلەكتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تۈزۈلىدۇ.

شەرتلىك ھۆكۈم شەرت بۆلەكنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا ئاساسەن ئۈچكە بۆلۈنىدۇ.

(1) يېتەرلىك شەرتكە تايانغان شەرتلىك ھۆكۈم

يېتەرلىك شەرت دېگىنىمىز، شەرتلا ھازىرلانسا نەتىجە جەزمەن كېلىپ چىقىدىغان، شەرت ھازىرلانمىسا نەتىجىنىڭ كېلىپ چىقماسلىقى ناتايىن بولغان شەرت.

مەسىلەن، شامال چىقسا دەرەخ لىڭشيدۇ. ② باھار كەلسە گۈل - گىياھلار ئېچىلىدۇ.

فورمۇلىسى P→q (ئەگەر P بولسا q بولىدۇ).

يېتەرلىك شەرتلىك ھۆكۈمنىڭ چىنلىق قىممەت جەدۋىلى:

P→q	q	P
چىن	چىن	چىن
ساختا	ساختا	چىن
چىن	چىن	ساختا
چىن	ساختا	ساختا

دېمەك، يېتەرلىك شەرتلىك ھۆكۈمنىڭ شەرت بۆلىكى چىن، نەتىجە بۆلىكى ساختا بولغان ئەھۋالدىلا بۇ ھۆكۈم ساختا بولىدۇ، قالغان ئەھۋالدا ھەقىقىي بولىدۇ.

(2) زۆرۈر شەرتكە تايانغان شەرتلىك ھۆكۈم

زۆرۈر شەرت دېگىنىمىز، شەرت ھازىرلانمىسا نەتىجە جەزمەن كېلىپ چىقمايدىغان، شەرت ھازىرلانسا نەتىجىنىڭ كېلىپ چىقىشى ناتايىن بولغان شەرتتۇر.

مەسىلەن: ① سۇ بولمىسا ھاياتلىق بولمايدۇ. ② ئوقۇغۇچى تىرىشقاندىلا نەتىجىسى ياخشى بولىدۇ.

فورمۇلىسى P←q (P بولغاندىلا q بولىدۇ)

زۆرۈر شەرتلىك ھۆكۈمنىڭ چىنلىق قىممەت جەدۋىلى:

P←q	q	P
چىن	چىن	چىن
چىن	ساختا	چىن
ساختا	چىن	ساختا
چىن	ساختا	ساختا

دېمەك، زۆرۈر شەرتلىك ھۆكۈمنىڭ چىنلىق قىممىتىدىن ئالغاندا، ئۇنىڭ شەرت بۆلىكى ساختا، نەتىجە بۆلىكى ھەقىقىي بولغان ئەھۋالدىلا بۇ ھۆكۈم ساختا بولىدۇ، قالغان ئەھۋالدا ھەقىقىي بولىدۇ.

(3) يېتەرلىك زۆرۈر شەرتكە تايانغان شەرتلىك ھۆكۈم

يېتەرلىك زۆرۈر شەرت دېگىنىمىز، ھەم يېتەرلىك، ھەم زۆرۈر شەرت بولۇپ، شەرت ھازىرلانسا نەتىجە جەزمەن كېلىپ چىقىدىغان، شەرت ھازىرلانمىسا نەتىجە جەزمەن كېلىپ چىقماي-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

دىغان شەرتتۇر.

مەسىلەن، بىر ئوچبۇلۇڭنىڭ ئىچكى بۇلۇڭلىرى تەڭ بولسا، ئۇنىڭ تەرەپلىرىمۇ تەڭ بولىدۇ.

فورمۇلىسى $P\leftrightarrow q$ (P بولسا ۋە پەقەت شۇنداق بولغاندىلا q بولىدۇ)

يېتەرلىك زۆرۈر شەرتلىك ھۆكۈمنىڭ چىنلىق قىممەت جەدۋىلى:

$P\leftrightarrow q$	q	P
چىن	چىن	چىن
ساختا	ساختا	چىن
ساختا	چىن	ساختا
چىن	ساختا	ساختا

دېمەك، چىنلىق قىممەتتىن ئالغاندا ئۇنىڭ شەرت ۋە نەتىجە بۆلىكى بىردەك ھەقىقىي ۋە بىردەك ساختا بولغاندىلا بۇ ھۆكۈم ھەقىقىي بولىدۇ، قالغان ئەھۋالدا ساختا بولىدۇ.

4) مەنپىي ھۆكۈم

مەنپىي ھۆكۈم دېگىنىمىز — مەلۇم بىر ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىشتىن ھاسىل بولغان ھۆكۈمدۇر.

مەسىلەن، ھەممە ھايۋاننى سۇدا ياشايدۇ دېگىلى بولمايدۇ. مەنپىي ھۆكۈم خاراكتېرلىگۈچى ئىنكار ھۆكۈمگە ئوخشىمايدۇ. خاراكتېرلىگۈچى ئىنكار ھۆكۈم ئوبيېكتنىڭ مەلۇم خاراكتېرىنىلا ئىنكار قىلىدۇ. شۇڭا ئۇ ئاددىي ھۆكۈمگە تەۋە. مەنپىي ھۆكۈم بولسا ئەسلىي ھۆكۈمدە مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ئەھۋالنى يەنە ئىنكار قىلىشتىن ھاسىل بولىدۇ، شۇڭا ئۇ قوشما ھۆكۈمگە تەۋە.

مەسىلەن، A سىنىپتىكى ئوقۇغۇچىلار تىرىشمايدۇ.

A سىنىپتىكى ئوقۇغۇچىلارنى تىرىشمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ.

بۇ ھۆكۈملەرنىڭ ئالدىنقىسى خاراكتېرلىگۈچى ئىنكار ھۆكۈم، كېيىنكىسى بولسا مەنپىي ھۆكۈمدۇر.

فورمۇلىسى $\neg P(\bar{P})$

مەنپىي ھۆكۈمنىڭ چىنلىق قىممىتىدىن ئالغاندا، ئەسلىي ھۆكۈم ھەقىقى بولسا مەنپىي ھۆكۈم ساختا بولىدۇ، ئەسلىي ھۆكۈم ساختا بولسا مەنپىي ھۆكۈم ھەقىقىي بولىدۇ.

مەنپىي ھۆكۈمنىڭ چىنلىق قىممەت جەدۋىلى:

P	$\neg P$
چىن	ساختا
ساختا	چىن

2. قوشما ھۆكۈملۈك خۇلاسە

1) بىرلەشمە خۇلاسە

بىرلەشمە خۇلاسە دېگىنىمىز، ئاساس ياكى يەكۈنى بىرلەشمە ھۆكۈم بولغان خۇلاسىدۇر.

بىرلەشمە خۇلاسىنىڭ ئىككى خىل شەكلى بار.

(1) ئايرىغۇچ شەكلى: بۇ خىل شەكىلدە بىر پۈتۈن بىرلەشمە ھۆكۈمنىڭ چىنلىقىدىن ئۇنىڭ مەلۇم بىر تارمىقىنىڭ چىنلىقى ئايرىپ كۆرسىتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇلۇغ ئەدەب ھەم

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر.

دېمەك، ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر.

فورمۇلىسى: $\frac{P \wedge q}{\therefore q}$

(2) بىرىكتۇرگۈچ شەكلى: بۇ شەكىلدە ئاساستىكى بارلىق تارماق ھۆكۈملەرنىڭ ھەقىقىيلىقىدىن بىرلەشمە ھۆكۈمنىڭ ھەقىقىيلىقى كەلتۈرۈپ چىقىرىلىدۇ.

مەسىلەن، ئا. ت ئۆتكۈر بۇيۇك تارىخشۇناس.

ئا. ت ئۆتكۈر بۇيۇك ئەدىب.

$\therefore$ ئا. ت ئۆتكۈر ھەم بۇيۇك تارىخشۇناس ھەم بۇيۇك ئەدىب.

فورمۇلىسى: $\frac{P \quad q}{\therefore P \wedge q}$

2) تاللانما خۇلاسە

تاللانما خۇلاسە دېگىنىمىز، ئاساسلىرىدىن بىرى تاللانما ھۆكۈم بولغان ھەمدە تاللانما ھۆكۈمنىڭ لوگىكىلىق خاراكتېرىگە ئاساسەن يەكۈن كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان خۇلاسىدۇر.

تاللانما خۇلاسە ئاساسىنىڭ قانداق تاللانما ھۆكۈم بولۇشىغا قاراپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

(1) سىغىشىدىغان تاللانما خۇلاسە

چوڭ ئاساسى سىغىشىدىغان تاللانما ھۆكۈم بولغان خۇلاسىدۇر.

بۇ خۇلاسىنىڭ بىرلا توغرا شەكلى بار. بۇ بولسىمۇ ئىنكار - تەستىقي شەكلىدۇر.

مەسىلەن، بىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆگىنىش نەتىجىسىنىڭ ياخشى بولغانلىقى ياكى ئۇنىڭ ئەسلىدىكى ئاساسىنىڭ ياخشى بولغانلىقىدىن، ياكى ئۇنىڭ تىرىشىپ ئۆگەنگەنلىكىدىن بولىدۇ.

بۇ ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆگىنىش نەتىجىسىنىڭ ياخشى بولغانلىقى ئۇنىڭ ئەسلىدىكى ئاساسىنىڭ ياخشى بولغانلىقىدىن ئەمەس.

دېمەك، بۇ ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆگىنىش نەتىجىسىنىڭ ياخشى بولغانلىقى تىرىشىپ ئۆگەنگەنلىكىدىن بولغان.

فورمۇلىسى:

$$\frac{P \vee q \quad \neg P}{\therefore q}$$

(2) سىغىشمايدىغان تاللانما خۇلاسە

چوڭ ئاساسى سىغىشمايدىغان تاللانما ھۆكۈم بولغان خۇلاسە سىغىشمايدىغان تاللانما خۇلاسە دېيىلىدۇ.

بۇ خۇلاسىنىڭ ئىككى خىل توغرا شەكلى بار. ①

① ئىنكار تەستىقي شەكىل

مەسىلەن، ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى ياكى ئەسلىدە بار بولىدۇ، ياكى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ.

ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى ئەسلىدە بار بولمايدۇ.

دېمەك، ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ.

فورمۇلىسى:

$$\frac{p \veebar q \quad \neg P}{\therefore q}$$

② تەستىق - ئىنكار شەكىل

مەسىلەن، ھەرقانداق ھۆكۈم يا تەستىق بولىدۇ، يا ئىنكار بولىدۇ.

بۇ ھۆكۈم تەستىق ھۆكۈم.

$\therefore$ بۇ ھۆكۈم ئىنكار ھۆكۈم ئەمەس.

فورمۇلىسى:

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

$$\frac{q \vee P \quad P}{\therefore \neg q}$$

3) شەرتلىك خۇلاسە

شەرتلىك خۇلاسە دېگىنىمىز، چوڭ ئاساسى شەرتلىك ھۆكۈم بولغان خۇلاسىدۇر. شەرتلىك خۇلاسە چوڭ ئاساسنىڭ قانداق شەرت بولۇشىغا قاراپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ.

(1) يېتەرلىك شەرتكە تايانغان شەرتلىك خۇلاسە: چوڭ ئاساسى يېتەرلىك شەرتلىك ھۆكۈم بولغان خۇلاسىدۇر.

① شەرت بۆلىكى تەستىقلانغان شەكىل

مەسىلەن: جىسىم سۇركەلسە قىزىيدۇ. $P \rightarrow q$

بۇ جىسىم سۇركەلدى. فورمۇلىسى: $\frac{P}{\therefore q}$

∴ بۇ جىسىم قىزىدى.

② نەتىجە بۆلىكى ئىنكار قىلىنغان شەكىل.

مەسىلەن، يامغۇر ياغسا يەر ھۆل بولىدۇ.

يەر ھۆل بولمىدى.

∴ يامغۇر ياغمىدى.

فورمۇلىسى: $P \rightarrow q$

$$\frac{\neg q}{\therefore \neg P}$$

(2) زۆرۈر شەرتكە تايانغان شەرتلىك خۇلاسە

چوڭ ئاساسى زۆرۈر شەرتكە تايانغان شەرتلىك ھۆكۈم بولغان خۇلاسىدۇر.

① شەرت بۆلىكى ئىنكار قىلىنغان شەكىل.

مەسىلەن، سۇ بولمىسا ھاياتلىق بولمايدۇ.

بۇيەردە سۇ يوق.

∴ بۇ يەردە ھاياتلىق يوق.

فورمۇلىسى: $P \leftarrow q$

$$\frac{\neg P}{\therefore \neg q}$$

② نەتىجە بۆلىكى تەستىقلانغان شەكىل

مەسىلەن، ئوقۇغۇچى تىرىشقاندىلا نەتىجىسى ياخشى بولىدۇ.

بۇ ئوقۇغۇچىنىڭ نەتىجىسى ياخشى.

∴ بۇ ئوقۇغۇچى تىرىشقان.

فورمۇلىسى: $q \leftarrow P$

$$\frac{q}{\therefore P}$$

(3) يېتەرلىك - زۆرۈر شەرتكە تايانغان شەرتلىك خۇلاسە: چوڭ ئاساسى يېتەرلىك زۆرۈر شەرتكە تايانغان شەرتلىك ھۆكۈم بولغان خۇلاسىدۇر.

① شەرت بۆلىكى تەستىقلانغان شەكىل

فورمۇلىسى: $P \rightarrow q$

$$\frac{P}{\therefore q}$$

② شەرت بۆلىكى ئىنكار قىلىنغان شەكىل

فورمۇلىسى: $P \leftrightarrow q$

$$\frac{\neg P}{\therefore \neg q}$$

③ نەتىجە بۆلىكى تەستىقلانغان شەكىل

فورمۇلىسى: $P \leftrightarrow q$

$$\frac{q}{\therefore P}$$

④ نەتىجە بۆلىكى ئىنكار قىلىنغان شەكىل

فورمۇلىسى: $P \leftrightarrow q$

$$\frac{\neg q}{\therefore \neg P}$$

مەسىلەن، بىر ئۇچبۇلۇڭنىڭ ئىچكى بۇلۇڭلىرى تەڭ بولسا، ئۇنىڭ تەرەپلىرىمۇ تەڭ بولىدۇ.

بۇ ئۇچبۇلۇڭنىڭ ئىچكى بۇلۇڭلىرى تەڭ.

∴ بۇ ئۇچبۇلۇڭنىڭ تەرەپلىرىمۇ تەڭ.

4) تەڭقىس (قىستاق) خۇلاسە

تەڭقىس خۇلاسە دېگىنىمىز، چوڭ ئاساسى ئىككى شەرتلىك هۆكۈم بولغان، كىچىك ئاساسى ئىككى تاللانمىلىق بىر تاللانما هۆكۈم بولغان ۋە شۇ ئاساستا يەكۈن كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان خۇلاسە.

تەڭقىس خۇلاسە يەكۈننىڭ قۇرۇلمىسىنىڭ ئاددىي - مۇرەككەپلىكى، تەستىق ۋە ئىنكارلىقىغا ئاساسەن ئاددىي تەستىق شەكىل، ئاددىي ئىنكار شەكىل، مۇرەككەپ تەستىق شەكىل ۋە مۇرەككەپ ئىنكار شەكىلدىن ئىبارەت تۆتكە بۆلۈنىدۇ.

مەسىلەن: ① ئەگەر سەن قوشۇلۇپ ئاۋاز بەرسەڭمۇ بۇ قارار ماقۇللىنىدۇ. ئەگەر سەن قارشى ئاۋاز بەرسەڭمۇ بۇ قارار ماقۇللىنىدۇ.

سەن يا قوشۇلۇپ ئاۋاز بېرىسەن، يا قارشى ئاۋاز بېرىسەن.

∴ بۇ قارار بەرىبىر ماقۇللىنىدۇ. (ئاددىي تەستىق شەكىل)

② ئەگەر بىر ئادەمنىڭ ئاق - سەۋىيىسى يۇقىرى بولسا ئۇ ئۆز خاتالىقىنى تونۇيدۇ، ئەگەر بىر ئادەمنىڭ پوزىتسىيىسى ياخشى بولسا، ئۇ ئۆز خاتالىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ.

بۇ ئادەم يا ئۆز خاتالىقىنى تونۇمايدۇ، يا ئۆز خاتالىقىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ.

∴ بۇ ئادەمنىڭ ئاق سەۋىيىسىمۇ يۇقىرى ئەمەس، پوزىتسىيىسىمۇ ياخشى ئەمەس. (مۇرەككەپ ئىنكار شەكلى)

3. راي هۆكۈم ۋە راي هۆكۈملۈك خۇلاسە

1) راي هۆكۈم

راي هۆكۈم دېگىنىمىز، ئوبيېكت ئەھۋالىدىكى مۇقەررەرلىك ياكى ئېهتىماللىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان هۆكۈمدۇر.

راي هۆكۈم — ئوبيېكت ئەھۋالىدىكى مۇقەررەرلىك ياكى ئېهتىماللىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنلىكىگە قاراپ ئۆز ئىچىدىن مۇقەررەر هۆكۈم ۋە ئېهتىمال هۆكۈم دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

(1) مۇقەررەر هۆكۈم

مۇقەررەر هۆكۈم دېگىنىمىز، ئوبيېكت ئەھۋالىدىكى مۇقەررەرلىك مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن هۆكۈمدۇر.

ئۇ ئۆز ئىچىدىن تەستىق مۇقەررەر هۆكۈم ۋە ئىنكار مۇقەررەر هۆكۈم دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

مەسىلەن: ① يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈم كونا ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئورنىنى جەزمەن ئالىدۇ (تەستىق مۇقەررەر هۆكۈم). ② ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت مۇقەررەر هالدا كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە بېقىنمايدۇ (ئىنكار مۇقەررەر هۆكۈم).

(2) ئېهتىمال هۆكۈم

ئېهتىمال هۆكۈم دېگىنىمىز، ئوبيېكت ئەھۋالىدىكى ئېهتىماللىق مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن هۆكۈمدۇر.

ئېهتىمال هۆكۈم ئۆز ئىچىدىن تەستىق ئېهتىمال هۆكۈم ۋە ئىنكار ئېهتىمال هۆكۈم دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ.

مەسىلەن، ① مارستا هاياتلىق بولۇشى مۇمكىن (تەستىق ئېهتىمال هۆكۈم). ② بۇ كەشپىيات مۇكاپاتلانماسلىقى مۇمكىن (ئىنكار ئېهتىمال هۆكۈم).

2) راي خۇلاسە

راي خۇلاسە دېگىنىمىز، راي هۆكۈملەرنى ئاساس قىلغان خۇلاسىدۇر.

راي خۇلاسىدە راي هۆكۈملەرنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن يە-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

كۈن كەلتۈرۈپ چىقىرىلىدۇ.

مەسىلەن:

<u>ھەرقانداق ئادەمدە مۇقەررەر ھالدا كەمچىلىك بولىدۇ.</u>

∴ دېمەك، ھەرقانداق ئادەمدە كەمچىلىكنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس.

§ 5 . تەپەككۇرنىڭ ئاساسىي قانۇنىيەتلىرى

ئىنسانلار پىكىر يۈرگۈزگەندە، ئۆز پىكىرلىرىنى ئىسپاتلىماقچى بولغاندا، جەزمەن ئۇقۇم، ھۆكۈم، خۇلاسە قاتارلىق تەپەككۇر شەكىللىرىنى قوللىنىدۇ. تەپەككۇر شەكىللىرىسىز پىكىر يۈرگۈزۈش ۋە پىكىرنى ئىسپاتلاش مۇمكىن ئەمەس. ھالبۇكى، تەپەككۇر شەكىللىرى ھەمىشە تەپەككۇر قانۇنىيەتلىرىنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، تەپەككۇر قانۇنىيەتلىرى پىكىرنىڭ توغرا بولۇشىنى، ئىزچىل بولۇشىنى، ئېنىق بولۇشىنى ۋە ئەقلگە مۇۋاپىق بولۇشىنى تەمىن ئېتىدۇ.

تەپەككۇر قانۇنىيەتلىرىگە ئەمەل قىلغاندا، ئۇقۇم ئېنىق بولىدۇ. ھۆكۈم مۇۋاپىق بولىدۇ، خۇلاسە مەنتىقىلىق بولىدۇ، ئىسپات قايىل قىلارلىق بولىدۇ. ئەكسىچە بولغاندا، پىكىر قالايمىقان، ئۆز - ئۆزىگە زىت، لىگىكىرتاقتاق، تايىنى يوق بولىدۇ. شۇڭا تەپەككۇرنىڭ ئاساسىي قانۇنىيەتلىرىگە توغرا پىكىر قىلىشنىڭ زۆرۈر شەرتى دەپ ئېنىقلىما بېرىشكىمۇ بولىدۇ.

تەپەككۇرنىڭ ئاساسىي قانۇنىيەتلىرى — ئەينىيەت قانۇنىيەتى، زىددىيەت قانۇنىيىتى، ئۈچىنچىسى مۇستاسنا قانۇنىيىتىدىن ئىبارەت ئۈچ قانۇنىيەتتىن ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1. ئەينىيەت قانۇنىيىتى

ئەينىيەت قانۇنىيىتى — پىكىرنىڭ توغرىلىقى ھەققىدىكى قانۇنىيەتتۇر.

ئەينىيەت قانۇنىيىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: ئەينى بىر شەرت ئاستىدىكى ئەينى بىر ئوبيېكتقا قارىتا ئېيتىلغان پىكىر باشتىن - ئاخىر ئۆز ئەينەنلىكىنى ساقلىشى كېرەك. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئەينى بىر ئوبيېكت ئۈستىدە ئىشلەتىلگەن ئۇقۇم، ھۆكۈم، مۇھاكىمە تېمىسى ئېنىق، چۈشىنىشلىك مەنىدە بولۇشى، باشتا نېمە ياكى نېمە ئەمەس بولسا، ئاخىرىغىچە نېمە ياكى نېمە ئەمەس بولۇشى كېرەككى، ئارا يولدا ئۆزگەرتىلمەسلىكى كېرەك.

فورمۇلىسى: A نى A دېگۈلۈك.

ئەينىيەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1) ئىشلىتىلگەن ھەر بىر ئۇقۇم مۇقىم مېغىز ھەم ھەجمىگە ئىگە بولۇشى كېرەك.

2) ھەر بىر ھۆكۈم مۇقىم ۋە ئەينى بىر مەزمۇندا بولۇشى، نېمە ھۆكۈم بولسا، شۇ ھۆكۈم بولۇشى كېرەك.

ئەينىيەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە خىلاپلىق قىلىنسا ئۇقۇمنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش، ئالماشتۇرۇۋېتىش، ئىسپات تېمىسىنى يۆتكىۋېتىش، ئالماشتۇرۇۋېتىش لوگىكىلىق خاتالىقى يۈز بېرىدۇ.

ئەينىيەت قانۇنىيىتىنىڭ مۇھىم رولى پىكىرنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاشتا ئىپادىلىنىدۇ.

2. زىددىيەت قانۇنىيىتى

زىددىيەت قانۇنىيىتى — پىكىرنىڭ ئىزچىللىقى ھەققىدىكى قانۇنىيەتتۇر.

زىددىيەت قانۇنىيىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىدەك:

ئەينى بىر پىكىر جەريانىدا، ئەينى بىر ئوبيېكتقا قارىتا ئېيتىلغان پىكىرده بىر - بىرىنى ئىنكار قىلىدىغان مۇئەييەنلەشتۈرۈش بولماسلىقى كېرەك. چۈنكى مۇنداق ئىككى پىكىر بىر دەك ھەقىقي بولمايدۇ. ئۇلاردىن بىرى جەزمەن ساختا بولىدۇ.

فورمۇلىسى: A غەيري A ئەمەس.

زىددىيەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپى تۆۋەندىكىدەك:

1) ئەينى بىر تەپەككۇر جەريانىدا بىر - بىرىگە زىت ياكى بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى ئۇقۇم بىرلا ۋاقىتتا ئەينى بىر ئوبيېكتنى كۆرسەتمەسلىكى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا لوگىكىلىق زىددىيەت كېلىپ چىقىدۇ.

2) «P» بىلەن ئۇنى ئىنكار قىلىدىغان «P ئەمەس» بىر-دەك ھەقىقي بولمايدۇ. ئۇلاردىن بىرىنىڭ جەزمەن ساختا بولىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈش كېرەك.

زىددىيەت قانۇنىيىتىگە خىلاپلىق قىلىنسا، ئۆز - ئۆزىگە زىت بولۇشتەك لوگىكىلىق خاتالىق كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن:

① ئۇ بۇ دراما‌نى يېزىشتا كۆپ قېتىملىپ قالدى. چۈنكى ئۇ ئىلگىرى ھېكايە يازغان بولسىمۇ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانمىغانىدى.

② بۇ تاغ شۇنداق ئېگىز ھەم خەتەرلىككى، ئەلمىساقتىن تارتىپ ئۇنىڭغا چىققۇچىلار بولمىغان ھەم چىققانلارمۇ قايتىپ چۈشەلمىگەن.

بۇ مىساللارنىڭ ھەممىسىدە كېيىنكى پىكىرلەر ئالدىنقى پىكىرلەرنى ئىنكار قىلىدۇ. پىكىرده ئىزچىللىق يوق. شۇڭا بۇ پىكىرلەر زىددىيەت قانۇنىيىتىگە خىلاپ.

زىددىيەت قانۇنىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم رولى شۇكى، ئۇ پىكىرنىڭ زىددىيەتسىز بولۇشىنى، باش - ئاخىرىنىڭ ئىزچىل بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ.

3. ئۇچىنچىسى مۇستەسنا (يوق) قانۇنىيىتى

ئۇچىنچىسى مۇستەسنا قانۇنىيىتى — پىكىرنىڭ ئېنىقلىقى ھەققىدىكى قانۇنىيەتتۇر.

ئۇچىنچىسى مۇستەسنا قانۇنىيىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: ئەينى بىر شەرت ئاستىدىكى ئەينى بىر ئوبيېكتقا قارىتا مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ئىككى زىت پىكىردىن بىرىنى ئېنىق تاللىۋېلىش كېرەك. چۈنكى، مۇنداق شەرت ئاستىدىكى ئىككى زىت پىكىردىن بىرى جەزمەن ھەقىقي، بىرى جەزمەن ساختا بولىدۇ. ئۇچىنچى خىل ئەھۋال بولمايدۇ.

فورمۇلىسى: A ياكى غەيري A

ئۇچىنچىسى مۇستەسنا قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1) ئەينى بىر تەپەككۇر جەريانىدا ئەينى بىر ۋاقىت، ئەينى بىر مۇناسىۋەت ئاستىدا، ئەينى بىر ئوبيېكت ياكى ئۇ A، ياكى A ئەمەس بولىدۇ.

2) ئەينى بىر تەپەككۇر جەريانىدا، ئەينى بىر ئوبيېكت توغرىسىدىكى بىر - بىرىگە زىت ئىككى پىكىردىن بىرى جەزمەن ھەقىقي، يەنە بىرى جەزمەن ساختا بولىدۇ.

ئۇچىنچىسى مۇستەسنا قانۇنىيىتىگە خىلاپلىق قىلىنسا، «تايىنسىزلىق»، «لىڭغىرتاقتاقلىق» بولۇشتەك لوگىكىلىق خاتالىق يۈز بېرىدۇ.

مەسىلەن، «بۇگۈن يەكشەنبە» دېگەن پىكىر بىلەن «بۇگۈن يەكشەنبە ئەمەس» دېگەن ئىككى زىت پىكىردىن بىرىنى ئېنىق تاللىۋېلىش كېرەك. چۈنكى، بۇ ئىككى پىكىردىن بىرى جەزمەن ھەقىقي، يەنە بىرى جەزمەن ساختا بولىدۇ، ئۇچىنچى خىل ئەھۋالنىڭ بولۇشى، يەنى «بۇگۈن ھەم يەكشەنبە، ھەم يەكشەنبە ئەمەس» ياكى «بۇگۈن يەكشەنبىمۇ ئەمەس، يەكشەنبە ئەمەسمۇ ئەمەس» بولۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى

ئۇچىنچىسى مۇستەسنا قانۇنىيەتنىڭ مۇھىم رولى شۇكى: ئۇ تەپەككۇرنىڭ ئېنىقلىقىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. تەپەككۇرنىڭ ئېنىق بولۇشى شۇبھىسىزكى، ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈش، توغرا جانلاندۇرۇش ۋە توغرا ئىگىلەشنىڭ زۆرۈر شەرتى. پىكىردىكى تايىنسىزلىق، لىنگىرتاقلىق ۋە مۇجمەللىكنى ئېچىپ تاشلاش ۋە ئۇنى ھەل قىلىشتا ئۇچىنچىسى مۇستەسنا قانۇنىيىتى مۇھىم رول ئويناىدۇ.

4. زىددىيەت قانۇنىيىتى بىلەن ئۇچىنچىسى مۇستەسنا قانۇنىيىتىنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى

ئوخشاشلىقى: ھەر ئىككىسى پىكىرده لوگىكىلىق زىددىيەتنىڭ بولۇشىغا يول قويمايدۇ، پىكىرنىڭ مۇقىملىقىنى تەمىن ئېتىشته ئوخشاش رول ئويناىدۇ.

پەرقى: 1) ئىشلىتىش دائىرىسى ئوخشاشمايدۇ. زىددىيەت قانۇنىيىتى ئەينى بىر ئوبيېكت توغرىسىدىكى بىر - بىرىگە قارشى مۇقارشى بولغان ۋە بىر - بىرىگە زىت بولغان پىكىرلەر دائىرىسىده رول ئويناىدۇ.

ئۇچىنچىسى مۇستەسنا قانۇنىيىتى بولسا، ئەينى بىر ئوبيېكت توغرىسىدىكى بىر - بىرىگە زىت بولغان پىكىرلەر دائىرىسىدىلا رول ئويناىدۇ.

2) ئۇلارنىڭ لوگىكىلىق تەلەپلىرى ئوخشاشمايدۇ.

زىددىيەت قانۇنىيىتى بىر - بىرىگە قارشۇ قارشى ۋە بىر - بىرىگە زىت بولغان پىكىر بىرلا ۋاقىتتا بىرده‌ك ھەقىقىي بولمايدۇ، ئۇلاردىن بىرى جەزمەن ساختا بولىدۇ دەپ مۇقىملاشتۇرىدۇ. ئۇچىنچىسى مۇستەسنا قانۇنىيىتى بولسا، بىر - بىرىگە زىت ئىككى پىكىر بىرده‌ك ساختا بولمايدۇ، ئۇلاردىن بىرى جەزمەن ھەقىقىي بولىدۇ، ئۇچىنچى خىل ئەھۋال بولمايدۇ، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ.

3) زىددىيەت قانۇنىيىتى توغرا پىكىرنىڭ ئىزچىللىقى ھەققىدىكى قانۇنىيەت بولۇپ، ئۇ پىكىرنىڭ ئىزچىللىق مەسلىسىنى ھەل قىلىدۇ.

ئۇچىنچىسى يوق قانۇنىيىتى بولسا، توغرا پىكىرنىڭ ئېنىقلىقى ھەققىدىكى قانۇنىيەت بولۇپ، ئۇ پىكىرنىڭ ئېنىقلىق مەسلىسىنى ھەل قىلىدۇ.

دېمەك، تەپەككۇرنىڭ بۇ ئۇچ ئاساسىي قانۇنىيىتىنىڭ ھەممىسى پىكىرنىڭ مۇقىملىقىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان قانۇنىيەتلەر بولۇپ، ئۇلار ئوخشاشمىغان نۇقتىلاردىن پىكىرنىڭ مۇقىملىقىنى بايان قىلىدۇ.

بۇ ئۇچ قانۇنىيەتنىڭ ھەممىسى تەپەككۇرنىڭ تۇراقلىق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇلار ئوخشاشمىغان تەرەپ، ئوخشاشمىغان نۇقتىدىن چىقىپ، تەپەككۇرنىڭ مۇقىملىقى ھەققىدىكى تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇلارنىڭ چوڭ يۇنىلىشى ئوخشاش. ئەمما كونكرېت يولى، ئۇسۇلى ۋە تەلىپى ئوخشاش ئەمەس.

§ 6. يىغما خۇلاسە

يىغما خۇلاسە دېگەن نېمە؟

يىغما خۇلاسە — ئايرىم خاراكتېرلىك بىلىملەرنى ئاساس قىلىپ، ئومۇمىي خاراكتېرلىك بىلىم يەكۈنلەپ چىقىرىلغان خۇلاسىدىن ئىبارەت.

يىغما خۇلاسىنىڭ ئاساسى ئايرىم شەيئىلەر ياكى ھادىسىلەر توغرىسىدىكى ھۆكۈملەر بولۇپ، يەكۈنى بىر تۈردىكى شەيئى ياكى ھادىسە توغرىسىدىكى ئومۇمىي خاراكتېرلىك ھۆكۈم بولىدۇ. شۇڭا، يىغما خۇلاسىنىڭ يەكۈنىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ئەھۋال ئاساسلاردا مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ئەھۋالدىن ھالقىپ كەتكەن بو-

لىدۇ.

يېغما خۇلاسە ئاساسلاردا بىر تۈردىكى شەيئىلەرنىڭ ھەممىسىنى ياكى بىر قىسمىنى ئۆزەتكەنلىكىگە ئاساسەن تولۇق يېغما خۇلاسە ۋە تولۇقسىز يېغما خۇلاسە دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. تولۇق يېغما خۇلاسە

تولۇق يېغما خۇلاسە دېگىنىمىز، بىر تۈردىكى ئوبيېكت ئىچىدىكى ھەربىر يەككە ئوبيېكتنىڭ مەلۇم بەلگىگە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكىگە ئاساسەن شۇ تۈردىكى بارلىق ئوبيېكتنىڭمۇ شۇنداق بەلگىگە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكى ھەققىدە ئومۇمىي يەكۈن چىقىرىلىدىغان خۇلاسىدۇر.

فورمۇلىسى:

$P-S_1$ (ئەمەس)

$P-S_2$ (ئەمەس)

$P-S_3$ (ئەمەس)

.....

$P-S_n$ (ئەمەس)

S_1، S_2، ..... S_nS_3 لارنىڭ ھەممىسى S تىپىدىكى ئوبيېكتلاردۇر.

شۇڭا، بارلىق $P-S$ (ئەمەس)

مەسىلەن:

1) تىك بۇلۇڭلۇق ئۈچبۇلۇڭنىڭ ئىچكى بۇلۇڭلىرىنىڭ يىغىندىسى $180°$.

2) ئۆتكۈر بۇلۇڭلۇق ئۈچبۇلۇڭنىڭ ئىچكى بۇلۇڭلىرىنىڭ يىغىندىسى $180°$.

3) ئۆتمەس بۇلۇڭلۇق ئۈچبۇلۇڭنىڭ ئىچكى بۇلۇڭلىرىنىڭ يىغىندىسى $180°$.

تىك بۇلۇڭلۇق ئۈچبۇلۇڭ، ئۆتكۈر بۇلۇڭلۇق ئۈچبۇلۇڭ، ئۆتمەس بۇلۇڭلۇق ئۈچبۇلۇڭنىڭ ھەممىسى ئۈچبۇلۇڭدۇر.

∴ بارلىق ئۈچبۇلۇڭنىڭ ئىچكى بۇلۇڭلىرىنىڭ يىغىندىسى $180°$ بولىدۇ.

2. تولۇقسىز يېغما خۇلاسە

تولۇقسىز يېغما خۇلاسە دېگىنىمىز، بىر تۈردىكى ئوبيېكت ئىچىدىكى بىر قىسىم ئوبيېكتنىڭ مەلۇم بەلگىگە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكىگە ئاساسەن، شۇ تۈردىكى بارلىق ئوبيېكتنىڭمۇ شۇنداق بەلگىگە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكى ھەققىدە ئومۇمىي يەكۈن چىقىرىلغان خۇلاسىدۇر.

فورمۇلىسى:

$P-S_1$ (ئەمەس)

$P-S_2$ (ئەمەس)

$P-S_3$ (ئەمەس)

.....

$P-S_n$ (ئەمەس)

S_1، S_2، ..... S_nS_3 لار S تۈردىكى ئوبيېكتلارنىڭ بىر قىسمى.

شۇنىڭ ئۈچۈن بارلىق $P-S$ (ئەمەس)

مەسىلەن:

يەر شارى ھەربىكەتلىنىدۇ.

ئاي شارى ھەربىكەتلىنىدۇ.

قۇياش ھەربىكەتلىنىدۇ.

يەر شارى، ئاي شارى، قۇياش — قۇياش سىستېمىسىدىكى ئاسمان جىسىملىرىدۇر.

شۇنىڭ ئۈچۈن قۇياش سىستېمىسىدىكى ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەممىسى ھەربىكەتلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

تولۇقسىز يېغما خۇلاسىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، تولۇقسىز يېغما خۇلاسىنىڭ ئاساسلىرىدا بىر تۈردىكى ئوبيېكت ئىچىدىكى بىر قىسىم ئوبيېكت ئەھۋالى مۇئەييەنلەشتۈرۈلمىدۇ. ئۇنىڭ يەكۈندە بولسا، بىر تۈردىكى بارلىق ئوبيېكت ئەھۋالى توغرىسىدا ئومۇمىي يەكۈن خۇلاسىلەپ چىقىرىلمىدۇ. شۇ سەۋەبلىك يەكۈندە مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ئەھۋال ئاساسلاردا مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ئەھۋالدىن ھالقىپ كەتكەن بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تولۇقسىز يېغما خۇلاسىنىڭ يەكۈنى ئېھتىماللىققا ئىگە بولىدۇ. ئەمما تولۇق يېغما خۇلاسىنىڭ بولسا، يەكۈندە مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ئەھۋال ئاساسلاردا مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ئەھۋالدىن ھالقىپ كەتمەيدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ يەكۈنى ئېھتىماللىقا ئەمەس، مۇقەررەر-لىككە ئىگە.

تولۇقسىز يېغما خۇلاسە ئۆز ئىچىدىن ئاددىي مىساللىق يېغما خۇلاسە ۋە ئىلمىي يېغما خۇلاسە دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

§ 7 . سىلىشتۇرما خۇلاسە

سىلىشتۇرما خۇلاسە دېگىنىمىز، ئىككى (ئىككى تۈردىكى) ئوبيېكتنىڭ بەزى بەلگىلىرىنىڭ ئوخشاشلىقى ياكى ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىغا ئاساسەن ئۇلارنىڭ باشقا بەلگىلىرىنىڭمۇ ئوخشاش ياكى ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقى ھەققىدە يەكۈن چىقىرىلىدىغان خۇلاسىدۇر. مەسىلەن:

بوستان يېزىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

بوستان يېزىسىنىڭ ھاۋا كىلىماتى يېڭىئۆستەڭ يېزىسىنىڭ ھاۋا كىلىماتىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

يېڭىئۆستەڭ يېزىسى شال تېرىشنى سىناق قىلىپ مۇۋەپپە-

قىيەت قازاندى.

شۇنىڭ ئۈچۈن بوستان يېزىسىمۇ شال تېرىشنى سىناق قىلىسا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى مۇمكىن.

فورمۇلىسى:

A ئوبيېكت a، b، c، d بەلگىگە ئىگە.

B ئوبيېكت a، b، c بەلگىگە ئىگە.

شۇنىڭ ئۈچۈن، B ئوبيېكتمۇ d بەلگىگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن.

سىلىشتۇرما خۇلاسىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، تەپەككۇر يۈنىلىشىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ياكى ئايرىملىقتىن ئايرىملىققا ياكى ئومۇمىيلىقتىن ئومۇمىيلىققا ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ يەكۈنىدىكى بىلىملىنىڭ ئومۇمىيلىق دەرىجىسى بىلەن ئاساسىدىكى بىلىملىنىڭ ئومۇمىيلىق دەرىجىسى ئوخشاش بولىدۇ. مۇشۇ جۈملىدىن ئېيتقاندا، سىلىشتۇرما خۇلاسە ئالاھىدىلىكتىن ئالاھىدىلىككە ئۆتىدىغان خۇلاسە ھېسابلىنىدۇ.

سىلىشتۇرما خۇلاسىنىڭ يەكۈنى ئېھتىماللىق خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ. ئاساس ھەقىقىي بولغان تەقدىردىمۇ يەكۈننىڭ ھەقىقىي بولۇشى ناتايىن بولىدۇ.

§ 8 . ئىسپات، رەددىيە ۋە سەپسەتە

1. ئىسپات

ئىسپات دېگىنىمىز، بىر ياكى بىر قانچە ھەققىي ھۆكۈملەر ئارقىلىق يەنە بىر ھۆكۈمنىڭ ھەقىقىيلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان تەپەككۇر جەريانىدۇر.

مەسىلەن، نۇرنىڭ ماسسىسى بولىدۇ. چۈنكى نۇر ئۆزى چۈشكەن جىسىمغا بېسىم پەيدا قىلىدۇ. پەقەت ماسسا بولغان

ئەھۋال ئاستىدىلا ئاندىن جىسىمغا بېسىم ھاسىل قىلىدۇ.

بۇ بىر ئىسپات بولۇپ، «نۇرنىڭ ماسسىسى بولىدۇ» دېگەن ھۆكۈمنىڭ ھەقىقىيلىقى «چۈنكى» دىن كېيىنكى ھۆكۈملەر ئارقىلىق ئىسپاتلانغان.

ئىسپات قۇرۇلما جەھەتتىن ئىسپات تېمىسى، ئىسپات ئاساسى ۋە ئىسپات شەكلىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ.

يۇقىرىقى مىسالدىكى «نۇرنىڭ ماسسىسى بولىدۇ» دېگەن ھۆكۈم ئىسپات تېمىسى، «چۈنكى» دىن كېيىنكى ھۆكۈملەر ئىسپات ئاساسى بولۇپ، ئۇ ئىسپاتتا يەشمە ئىسپات شەكلى قوللىنىلغان.

ئىسپات تېمىسى دېگىنىمىز، ئىسپاتتا ھەقىقىيلىقى ئىسپاتلىنىدىغان ھۆكۈم بولۇپ، ئۇ «نېمە ئىسپاتلىنىدۇ» دېگەن مەسىلىگە جاۋاب بېرىدۇ.

ئىسپات ئاساسى دېگىنىمىز، ئىسپاتتا ئىسپات تېمىسىنىڭ ھەقىقىيلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتە يېتەرلىك ئاساس قىلىنغان ھۆكۈم بولۇپ، ئىسپاتتا ئۇ «نېمە ئارقىلىق ئىسپاتلىنىدۇ» دېگەن مەسىلىگە جاۋاب بېرىدۇ.

ئىسپات شەكلى دېگىنىمىز، ئىسپاتتا ئىسپات تېمىسى بىلەن ئىسپات ئاساسى ئارىسىدىكى باغلىنىش فورمىسى يەنى ئىسپاتتا، ئىسپات ئاساسىنىڭ ھەقىقىيلىكىدىن ئىسپات تېمىسىنىڭ ھەقىقىيلىكىنى خۇلاسىلەپ چىقىرىشتا قوللىنىلىدىغان خۇلاسە شەكلىدۇر. ئۇ «قانداق قىلغاندا ئىسپات ئاساسى ئارقىلىق ئىسپات تېمىسىنى ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ» دېگەن مەسىلىگە جاۋاب بېرىدۇ.

ئىسپات بىلەن خۇلاسىنىڭ باغلىنىشلىقى ۋە پەرقىگە كەلسەك، ئىسپات بىلەن خۇلاسە ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولۇپ، خۇلاسە — ئىسپاتنىڭ ۋاستىسى. ئىسپات ـ خۇلاسىنىڭ كونكرېت

ئىشلىتىلىشى، ھەرقانداق بىر ئىسپات خۇلاسىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ. قۇرۇلما جەھەتتە ئىسپات ئاساسى خۇلاسىنىڭ ئاساسىغا، ئىسپات تېمىسى خۇلاسىنىڭ يەكۈنىگە، ئىسپات شەكلى خۇلاسە شەكلىگە توغرا كېلىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى مىسال ئارقىلىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

مەسىلەن:

جۇپ سانلار ئىككىگە پۈتۈن بۆلۈنىدۇ.

تۆت جۇپ سان.

∴ تۆت ئىككىگە پۈتۈن بۆلۈنىدۇ. (خۇلاسە)

تۆت ئىككىگە پۈتۈن بۆلۈنىدۇ. چۈنكى، تۆت جۇپ سان. جۇپ سانلار بولسا ئىككىگە پۈتۈن بۆلۈنىدۇ. (ئىسپات)

ئىسپات بىلەن خۇلاسىنىڭ پەرقىگە كەلسەك:

① ئىسپات بىلەن خۇلاسىنىڭ يۈزلىشى ۋە پىكىر قىلىش تەرتىپى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ. خۇلاسە ئىشنى ئاساستىن باشلاپ، يەكۈن خۇلاسىلەپ چىقىرىدۇ. ئىسپات بولسا ئاۋۋال ئىسپات تېمىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاندىن ئىسپات ئاساسى ئارقىلىق ئىسپاتلاش ئېلىپ بارىدۇ.

② ئىسپات بىلەن خۇلاسە تەلىپىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى ئوخشىمايدۇ. خۇلاسىنىڭ ئاساسىنىڭ ھەقىقىيلىكىگە قويۇلىدىغان تەلىپى بوشراق. ئەمما، ئىسپاتنىڭ ئاساسىنىڭ ھەقىقىيلىكىگە قويۇلىدىغان تەلىپى چىڭراق بولىدۇ.

شۇ سەۋەبلىك، ھەرقانداق ئىسپاتتا خۇلاسە قوللىنىلىدۇ. ئەمما ھەرقانداق خۇلاسىنى ئىسپات بولىدۇ دېگىلى بولمايدۇ.

③ ئىسپات بىلەن خۇلاسىنىڭ قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولمايدۇ. يەنى خۇلاسىنىڭ قۇرۇلمىسى نىسبەتەن ئاددىي بولىدۇ، ئىسپاتنىڭ قۇرۇلمىسى بولسا مۇرەككەپرەك بولىدۇ. بىر ئىسپات بىر قاتار خۇلاسە شەكىللىرىدىن تەركىب تېپىشى مۇمكىن.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

1) ئىسپات تۈرلىرى

ئىسپات ئوخشاش بولمىغان ئۆلچەملەر بويىچە ئوخشاش بول-
سىغان تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ئىسپات — ئىسپاتتا قوللىنىلغان
خۇلاسە شەكىللىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن يەشمە ئىسپات
ۋە يىغما ئىسپات دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

ئىسپات ئىسپاتلاش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن
ۋاستىسىز ئىسپات ۋە ۋاستىلىك ئىسپات دەپ ئىككى خىلغا
ئايرىلىدۇ.

ۋاستىلىك ئىسپات يەنە ئۆز ئىچىدىن قارشى ئىسپات ۋە
تاللانما ئىسپات دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ.

(1) يەشمە ئىسپات

يەشمە ئىسپات دېگىنىمىز، يەشمە خۇلاسە شەكلى ئارقىلىق
ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىسپات بولۇپ، ئۇ ئومۇمىي قائىدىگە ئاسا-
سەن مەلۇم بىر ئالاھىدە ھۆكۈمنى ئىسپاتلاپ چىقىشتۇر.

يەشمە ئىسپاتتا ئومۇمەن ئىلمىي قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر ياكى
باشقا ئومۇمىي خاراكتېرلىك ھەقىقىي ھۆكۈملەر ئاساس قىلى-
نىپ، يەشمە خۇلاسە شەكلى ئارقىلىق مەلۇم بىر ئىسپات تېمىسى
خۇلاسىلەپ چىقىرىلىدۇ.

مەسىلەن، تەبىئىي پەن ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىگە كىر-
مەيدۇ. چۈنكى پەقەت ئالاھىدە ئىقتىسادىي تۈزۈم ۋە سىياسىي
تۈزۈم ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئىدىيىۋى ئۇستقۇرۇلما ئىجتى-
مائىي ئىدىئولوگىيىگە كىرىدۇ. ۋەھالەنكى، تەبىئىي پەن ئىجتى-
مائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك.
ئۇ ئۇستقۇرۇلمىغا كىرمەيدۇ، ھەرقانداق ئىجتىمائىي تۈزۈم ئۈ-
چۈن خىزمەت قىلىۋېرىدۇ.

بۇ بىر يەشمە ئىسپات ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا زۆرۈر شەرت-
لىك تايانغان شەرتلىك ھۆكۈمنىڭ شەرت بۆلىكى ئىنكار قىلى-
غان شەكلى قوللىنىلىپ، «تەبىئىي پەنلەر ئىجتىمائىي ئىدىئولو-

گىيىگە كىرمەيدۇ» دېگەن ئىسپات تېمىسىنىڭ ھەقىقىيلىكى
ئىسپاتلانغان.

(2) يىغما ئىسپات

يىغما ئىسپات دېگىنىمىز، يىغما خۇلاسە شەكلى ئارقىلىق
ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىسپات بولۇپ، ئۇ ئايرىم ياكى ئالاھىدە
بىلىم خاراكتېرلىك ھۆكۈملەرگە ئاساسەن ئومۇمىي قائىدىلەرنى
ئىسپاتلاش ئۇسۇلى.

كىشىلەر ئايرىم ياكى ئالاھىدە شەيئىلەر توغرىسىدىكى ھۆ-
كۈملەرنى ئاساس قىلىش ئارقىلىق ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان
ئىسپات تېمىلىرىنى ئىسپاتلايدۇ. مانا بۇ يىغما ئىسپاتتۇر.

يىغما ئىسپات ئۆز ئىچىدىن تولۇق يىغما ئىسپات ۋە تولۇق-
سىز يىغما ئىسپات دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

تولۇق يىغما ئىسپات — تولۇق يىغما خۇلاسە شەكلى قوللى-
نىلغان ئىسپاتتۇر.

تولۇقسىز يىغما ئىسپات بولسا، تولۇقسىز يىغما خۇلاسە
ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىسپاتتۇر. مەسىلەن، ھەرقانداق
ئۇچبۇلۇڭنىڭ ئىچكى بۇلۇڭلىرىنىڭ يىغىندىسى 180 گرادۇس
بولىدۇ. چۈنكى، تېك بۇلۇڭلۇق ئۇچبۇلۇڭنىڭ ئىچكى بۇلۇڭلى-
رىنىڭ يىغىندىسى 180 گرادۇس. ئۆتكۈر بۇلۇڭلۇق ئۇچبۇلۇڭ-
نىڭ ئىچكى بۇلۇڭلىرىنىڭ يىغىندىسى 180 گرادۇس. ئۆتمەس
بۇلۇڭلۇق ئۇچبۇلۇڭنىڭ ئىچكى بۇلۇڭلىرىنىڭ يىغىندىسى 180
گرادۇس، تېك بۇلۇڭلۇق ئۇچبۇلۇڭ، ئۆتكۈر بۇلۇڭلۇق ئۇچبۇ-
لۇڭ ۋە ئۆتمەس بۇلۇڭلۇق ئۇچبۇلۇڭنىڭ ھەممىسى ئۇچبۇلۇڭ-
دۇر.

شۇڭا ھەرقانداق ئۇچبۇلۇڭنىڭ ئىچكى بۇلۇڭلىرىنىڭ يى-
غىندىسى 180 گرادۇس بولىدۇ.

(3) ۋاستىسىز ئىسپات

ۋاستىسىز ئىسپات دېگىنىمىز، ئىسپات ئاساسىنىڭ ھەقى-

قىيلىقىدىن ئىسپات تېمىسىنىڭ ھەقمقىيلىقى توغرىدىن توغرا ئىسپاتلىنىدىغان ئىسپاتتۇر.

ۋاستىسىز ئىسپاتتا ئىسپاتلاش شەكلى ئۇچۇن ھەر خىل شەكىلدە خۇلاسىلەرنى قوللىنىشقا بولىدۇ. يەشمە ئىسپات بىلەن يېغما ئىسپاتمۇ ئەمەلىيەتتە بىر خىل ۋاستىسىز ئىسپات ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئورانگۇتان ئادەم ھېسابلانمايدۇ. چۇنكى، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنى ياسىيالمايدۇ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنالمايدۇ. ئادەم بولسا ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنى ياسىيالايدۇ ھەم ئۇنىڭدىن پايدىلىنالايدۇ.

بۇ بىر ۋاستىسىز ئىسپات بولۇپ، بۇنىڭدا «ئورانگوتان ئادەم ھېسابلانمايدۇ» دېگەن ھۆكۈم «چۇنكى» دىن كېيىنكى ھۆكۈملەر ئارقىلىق بىۋاستە ئىسپاتلانغان.

(4) ۋاستىلىك ئىسپات

ۋاستىلىك ئىسپات دېگىنىمىز، ئىسپات تېمىسىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان باشقا ھۆكۈملەرنىڭ ساختا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئارقىلىق ئىسپات تېمىسىنىڭ ھەقىقىيلىكىنى ئىسپاتلايدىغان ئىسپاتتۇر. مەسىلەن، «بەزى ئادەملەر ئۆلمەيدۇ» دېگەن پىكىر خاتا. ئەگەر بەزى ئادەملەر ئۆلمەيدىغان بولسا، قەدىمكى ئادەملەردىن ھېچبولمىسا بىرەرسى زامانىمىزغىچە ياشىغان بولاتتى. ھالبۇكى، قەدىمكى ئادەملەردىن بىرەرسىمۇ زامانىمىزدا ياشىغىنى يوق. شۇڭا ھەممە ئادەملەر ئۆلىدۇ.

ۋاستىلىك ئىسپات ئىسپاتلاش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن قارشى ئىسپات ۋە تاللانما ئىسپات دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

قارشى ئىسپات — ئالدى بىلەن ئەسلى ئىسپات تېمىسىغا زىت بولغان ھۆكۈمنىڭ ساختىلىقىنى ئىسپاتلىغۇچىلىپ، ئاندىن ئۇچىنچىسى مۇستەسنا قانۇنىيەتتىكە ئاساسەن ئەسلى ئىسپات تېمىسىنىڭ ھەقىقىيلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان ۋاستىلىك

ئىسپاتلاش ئۇسۇلىدۇر.

تاللانما ئىسپات — ئالدى بىلەن ئەسلى ئىسپات تېمىسىغا مۇناسىۋەتلىك باشقا ئېھتىماللىققا ئىگە ھۆكۈملەرنىڭ ھەممىسىنىڭ پۈت تىرەپ تۇرالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاش ئارقىلىق ئىسپات تېمىسىنىڭ ھەقىقىيلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان بىر خىل ۋاستىلىك ئىسپاتلاش ئۇسۇلىدۇر.

2) ئىسپات قائىدىلىرى

ھەرقانداق بىر توغرا، قايىل قىلارلىق بولغان ئىسپاتتا تۆۋەندىكى بەش قائىدىگە ئەمەل قىلىش كېرەك:

(1) ئىسپات تېمىسى ئېنىق، چۈشىنىشلىك بولۇشى كېرەك.

(2) ئىسپات تېمىسى باشتىن - ئاخىر ئۆز ئەينەنلىكىنى ساقلىشى كېرەك.

(3) ئىسپات ئاساسى ھەقىقىيلىكى ئېنىق بولغان ھۆكۈم بولۇشى كېرەك.

(4) ئىسپات ئاساسىنىڭ ھەقىقىيلىكى ئىسپات تېمىسىنىڭ ھەقىقىيلىكىغا تايىنىپ ئىسپاتلانماسلىقى كېرەك.

(5) ئىسپات ئاساسلىرىدىن ئىسپات تېمىسى مۇقەررەر كېلىپ چىقىدىغان بولۇشى كېرەك.

2. رەددىيە

رەددىيە — بىر ياكى بىر قانچە ھەقىقىي ھۆكۈملەر ئارقىلىق ئىككىنچى بىر ھۆكۈمنىڭ ساختا ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغان تەپەككۇر جەريانىدۇر.

رەددىيە قۇرۇلما جەھەتتىن رەددىيە تېمىسى، رەددىيە ئاساسى، رەددىيە شەكىلىدىن ئىبارەت ئۈچ بۆلەكتىن تۇزۇلىدۇ.

رەددىيە تېمىسى — ساختىلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدىغان ھۆكۈمدۇر.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

رەددىيە ئاساسى — ساختىلىقى مۇئەييەنلەشتۇرۇلىدىغان ھۆ-
كۈمنىڭ ساختىلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشتە ئاساس قىلىنغان ھە-
قىقىي ھۆكۈملەردۇر.

رەددىيە شەكلى — رەددىيەدە رەددىيە ئاساسىدىن رەددىيە
تېمىسىنىڭ ساختىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشتا قوللىنىلغان خۇ-
لاسە شەكىللىرىدۇر.

مەسىلەن، «تاماكا چېكىش زىيانلىق ئەمەس» دېگەن قاراش
خاتا. چۈنكى، تاماكا ئوتىدىن پارچىلانغۇچى ماددىلار ئىچىدە ئادەم
بەدىنىگە زىيانلىق بولىدىغىنى 500 خىلدىن ئاشىدۇ. تاماكا تو-
زانلىقى ئىچىدە راكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ماددا 40 تىن
ئاشىدۇ. تاماكىنىڭ تەركىبىدىكى نىكوتىن بىلەن كاربون ئوكسى-
دى يۇرەكنىڭ قان تومۇرلىرىنى ئېغىر دەرىجىدە زەخمىلەندۇرى-
دۇ. تاماكا چېكىش ئۆپكە راكىنى، مېڭىگە قان چۈشۈشنى،
يۇرەك كېسىلىنى، يۇقىرى قان بېسىمنى، كاناي يالليۇغىنى ۋە
باشقا نۇرغۇن كېسەللىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. تاماكا چەك-
كەن كىشى ۋاقتىسىز قېرىپ كېتىدۇ، تاماكا ئۆمۈرنى قىسقارتى-
ۋېتىدۇ. ئەگەر ھامىلىدار ئايال تاماكا چەكسە، تۆرەلمىنىڭ
ئۆسۈپ يېتىلىشىگە تەسىر يېتىدۇ ۋە كېيىنكى ئەۋلادلارغىمۇ
زىيان يېتىدۇ.

بۇ بىر رەددىيە بولۇپ، بۇنىڭدا «تاماكا چېكىش زىيانلىق
ئەمەس» دېگەن پىكىرگە رەددىيە بېرىلگەن ھەم بۇ پىكىرنىڭ
ساختىلىقى ئېچىپ تاشلانغان.

ئىسپات بىلەن رەددىيەنىڭ مۇناسىۋىتىگە كەلسەك، ئىسپات
بىلەن رەددىيە ھەم ئايرىملىققا ئىگە ھەم بىرلىككە ئىگە. بۇنداق
دېيىشمىزدىكى سەۋەب:

1) ئىسپاتتا مەلۇم ھۆكۈمنىڭ ھەقىقىيلىقى مۇئەييەنلەشتۇ-
رۇلىدۇ. رەددىيەدە بولسا مەلۇم ھۆكۈمنىڭ ساختىلىقى مۇئەييەن-
لەشتۇرۇلىدۇ. دېمەك، ئىككىسىنىڭ ئىسپاتلاشتىكى ۋەزىپىسى

ئوخشىمايدۇ.

2) ئىسپاتنىڭ رولى ھەقىقەت ئۈستىدە ئىزدىنىش، ھەق-
قەتنى شەرھلەش، تەشۋىق قىلىشتا كۆرۈلىدۇ. رەددىيەنىڭ رولى
بولسا، سەپسەتىنى پاش قىلىش، ھەقىقەتنى قوغداشتا كۆرۈلە-
دۇ.

دېمەك، ئىسپات «تىكلەش» بولسا، رەددىيە «بۇزۇش» ھې-
سابلىنىدۇ. ئىككىسىنىڭ «ھەقىقەت» ئۈستىدىكى رولى ئوخ-
شاش بولمايدۇ.

ئىسپات بىلەن رەددىيەنى بىرلىككە ئېگە دېيىشمىزدىكى
سەۋەب، ئۇلار بىر - بىرىگە تايىنىدۇ، بىر - بىرىنى شەرت
قىلىدۇ. ئىسپات جەريانىدا رەددىيە بولىدۇ، رەددىيە جەريانىدا
ئىسپات بولىدۇ. بىرى ھەقىقەتنى ئىزدەيدۇ، شەرھلەيدۇ، تەش-
ۋىق قىلىدۇ. يەنە بىرى بولسا، ھەقىقەتنىڭ دۈشمىنى بولغان
سەپسەتىنى پاش قىلىدۇ، ئېچىپ تاشلايدۇ.

دېمەك، ئۇلارنىڭ چوڭ يۆنىلىشى ئوخشاش. بىر ھۆكۈم-
نىڭ ھەقىقىيلىقى مۇئەييەنلەشتۇرۇلدى دېگەنلىك، ئۇز نۆۋىتىدە
مۇشۇ ھۆكۈمگە زىت بولغان يەنە بىر ھۆكۈمنىڭ ساختىلىقى
مۇئەييەنلەشتۇرۇلدى دېگەنلىك. ئوخشاشلا بىر ھۆكۈمنىڭ ساخ-
تىلىقى مۇئەييەنلەشتۇرۇلدى دېگەنلىك، ئۇز نۆۋىتىدە مۇشۇ ھۆ-
كۈمگە زىت بولغان يەنە بىر ھۆكۈمنىڭ ھەقىقىيلىقى مۇئەييەن-
لەشتۇرۇلدى دېگەنلىك بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىس-
پات بىلەن رەددىيە ئۆزئارا چەمبەرچاس باغلانغان. ۋەزىپىسى ۋە
رولىدىن ئېيتقاندىمۇ، رەددىيەمۇ بىر خىل ئىسپات ياكى ئىسپات-
نىڭ ئالاھىدە بىر شەكلى دېيىشكە بولىدۇ.

رەددىيە ئىسپاتنىڭ ئالاھىدە شەكلى بولغانلىقى ئۈچۈن،
ئىسپاتلاش ئۈسۈللىرى رەددىيە ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا ماس كېلىدۇ.

رەددىيە ئوخشاش بولمىغان ئۆلچەملەر بويىچە يەشمە رەدد-
يە، يېغما رەددىيە، بۇزاستە رەددىيە، ۋاستىلىك رەددىيە دەپ

بىر قانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ.

1) ۋاستىلىك رەددىيە — ئالدى بىلەن رەددىيە بېرىلىدىغان ئىسپات تېمىسىغا زىت ياكى قارىمۇ قارشى بولغان ئىسپات تېمىسىنىڭ ھەقىقىيلىقىنى ئىسپاتلاپ، ئاندىن زىددىيەت قانۇنىيىتى بويىچە رەددىيە بېرىلىدىغان ئىسپات تېمىسىنىڭ ساختىلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدىغان رەددىيەدۇر.

2) بىۋاستە رەددىيە — بىر ياكى بىر قانچە ھەقىقىي ھۆكۈملەر ئارقىلىق مەلۇم بىر ئىسپات تېمىسىنىڭ ساختىلىقىنى بىۋاستە كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان رەددىيەدۇر.

رەددىيە قائىدىلىرىگە كەلسەك، رەددىيە ئىسپاتىنىڭ ئالاھىدە شەكلى بولغاچقا، ئىسپاتىنىڭ بەش تۈرلۈك قائىدىسى ئۆز نۆۋىتىدە ھەم رەددىيەنىڭ قائىدىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، پۈتكۈل رەددىيە جەريانىدا، ئىسپاتىنىڭ قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەگەر رەددىيەدە ئىسپاتىنىڭ قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلىنمىسا، ئوخشاشلا لوگىكىلىق خاتالىقلار يۈز بېرىدۇ.

3. سەپسەتە

سەپسەتە — تەپەككۇر ۋە تىلنى ئىپادىلەش جەريانىدا يۈز بېرىدىغان بارلىق لوگىكىلىق خاتالىقلاردۇر.

كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا كۆپ ھاللاردا سەپسەتە بىلەن نەيرەڭۈازلىق بىر قاتارغا قويۇلىدۇ، بۇ توغرا ئەمەس.

نەيرەڭۈازلىق دېگىنىمىز، مەلۇم بىر سەپسەتىنى ئاڭلىق، مەقسەتلىك ھالدا ھەقىقىي دەپ ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنۇشتۇر. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ھەرقانداق بىر نەيرەڭۈازلىق سەپسەتە بولىدۇ، ئەمما ئۇ ئادەتتىكى سەپسەتىدىن پەرقلىنىدۇ. ئادەتتىكى سەپسەتە بولسا، لوگىكىلىق قائىدە ـ قانۇنىيەتلەرگە ئاڭسىز ھالدا خىلاپلىق قىلىشتىن كېلىپ چىقىدۇ.

دېمەك، نەيرەڭۈازلىق قەستەنلىك بولسا، ئادەتتىكى سەپسەتە سەۋەنلىكتۇر. كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك ئالاقە پائالىيەتلىرىدە سەپسەتە كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ تۈرلىرىمۇ خېلى كۆپ. بىر قەدەر تىپىكىرەك بولغان سەپسەتە تۈرلىرى — سۆزنىڭ ئىككى بىسلىق بولۇپ قېلىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان سەپسەتە، جۈملىنىڭ ئىككى بىسلىق بولۇپ قېلىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان سەپسەتە، ئۇرغۇ، ئىنتۇناتسىيىنى خاتا ئوقۇش سەۋەبىدىن كېلىپ چىقىدىغان سەپسەتە، بىلمەسلىكتىن كېلىپ چىقىدىغان سەپسەتە، ئېچىنىشتىن كېلىپ چىقىدىغان سەپسەتە، ئىشەنچنى دەستەك قىلىش سەپسەتىسى، مەنپەئەتپەرەسلىكتىن كېلىپ چىقىدىغان سەپسەتە، ئادەمنى دەستەك قىلىش سەپسەتىسى، ئايرىمىلىقنى ئومۇمىيلىق ئۇستىگە دەسستىش سەپسەتىسى، ئاڭلىغۇچىلارنى دەستەك قىلىش سەپسەتىسى، كىشىلىك سالاھىيەتكە ھۆجۇم قىلىش سەپسەتىسى، سەۋەب بىلەن نەتىجىنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋېتىش سەپسەتىسى، مېخانىكىلىق سېلىشتۇرۇش سەپسەتىسى، نەقىلنى دەستەك قىلىش سەپسەتىسى ... قاتارلىقلارنى كۆرۈستىشكە بولىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئومۇمىي لوگىكا قانداق پەن؟ ئۇ نېمىنى تەتقىق قىلىدۇ؟

2. ئومۇمىي لوگىكىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئوبيېكتى نېمە؟

3. تەپەككۇر دېگەن نېمە؟ تەپەككۇرنىڭ قانداق ئالاھىدىلىكى بار؟

4. تەپەككۇرنىڭ لوگىكىلىق شەكىللىرى دېگەن نېمە؟ ئاساسىي تەپەككۇر شەكىللىرى قايسىلار؟

5. تەپەككۇرنىڭ لوگىكىلىق قانۇنىيەتلىرى دېگەن نېمە؟ ئاساسىي لوگىكىلىق قانۇنىيەتلەر قايسىلار؟

6. ئاددىي لوگىكىلىق ئوسۇللار دېگەن نېمە؟ ئۇلار قايسىلار؟

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

7 . ئۇقۇم دېگەن نېمە؟ ئۇقۇم بىلەن سۆزنىڭ قانداق باغلىنىشلىقى ۋە پەرقى بار؟

8 . ئۇقۇمنىڭ مېغىزى ۋە ھەجمى دېگەن نېمە؟ ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟

9 . ئۇقۇم قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ خاس ئۇقۇم، تۈرداش ئۇقۇم، توپلام ئۇقۇم، غەيرىي توپلام ئۇقۇم، مۇسبەت ئۇقۇم، مەنپىي ئۇقۇم دېگەن نېمە؟

10 . ئۇقۇملارنىڭ ھەجملىرى ئارىسىدا قانداق مۇناسىۋەت بار؟ ماس كېلىش مۇناسىۋىتى قايسى خىل مۇناسىۋەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟ ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتى قايسى خىل مۇناسىۋەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

11 . ئۇقۇمنى تارايتىش ۋە كېڭەيتىش دېگەن نېمە؟ تارايتىش بىلەن كېڭەيتىشنىڭ چېكى نېمە؟

12 . ئېنىقلىما دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى قانداق؟

13 . ئېنىقلىما بېرىش ئۇسۇللىرى قايسىلار؟

14 . ئېنىقلىمىنىڭ قانداق قائىدىلىرى بار؟ بۇ قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىنسا، قانداق لوگىكىلىق خاتالىقلار كېلىپ چىقىدۇ؟

15 . بۆلۈش دېگەن نېمە؟ بۆلۈشنىڭ تۈزۈلۈشى قانداق؟

16 . بۆلۈش ئۇسۇللىرى قايسىلار؟

17 . بۆلۈشنىڭ قانداق قائىدىلىرى بار؟

18 . ھۆكۈم دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق ئالاھىدىلىكى بار؟

19 . ھۆكۈم بىلەن جۈملىنىڭ باغلىنىشلىقى ۋە پەرقى نېمە؟

20 . ئاددىي ھۆكۈم قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

21 . خاراكتېرلىگۈچى ھۆكۈم دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى قانداق؟

22 . خاراكتېرلىگۈچى ھۆكۈم قايسى ھۆكۈملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

23 . A ، E ، I ، O ھۆكۈملەرنىڭ ھۆكۈملەنگۈچىسى بىلەن ھۆكۈملىگۈچىسىنىڭ ھەجملىك ئەھۋالى قانداق بولىدۇ؟

24 . مۇناسىۋەتلىگۈچى ھۆكۈم دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ تۈزۈلۈشىچۇ؟

25 . ۋاستىسىز خۇلاسە دېگەن نېمە؟

26 . ئۈچ ھۆكۈملۈك دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى قانداق؟

27 . ئۈچ ھۆكۈملۈكنىڭ ئاكسىئومىسى دېگەن نېمە؟

28 . ئۈچ ھۆكۈملۈكنىڭ قانداق قائىدىلىرى بار؟

29 . ئۈچ ھۆكۈملۈكنىڭ ئەندىزىسى ۋە پاسونى دېگەن نېمە؟

30 . ئۈچ ھۆكۈملۈكنىڭ قىستارتىلغان شەكىللىرى دېگەن نېمە؟

31 . مۇناسىۋەتلىگۈچى خۇلاسە دېگەن نېمە؟

32 . قوشما ھۆكۈم دېگەن نېمە؟

33 . قوشما ھۆكۈم نېمىگە ئاساسەن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

34 . بىرلەشمە ھۆكۈم دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ تۈزۈلۈشىچۇ؟

35 . تاللانما ھۆكۈم دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ تۈزۈلۈشىچۇ؟

36 . تاللانما ھۆكۈم قانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ قايسىلار؟

37 . شەرتلىك ھۆكۈم دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ تۈزۈلۈشىچۇ؟

38 . شەرتلىك ھۆكۈمنىڭ قانداق تۈرلىرى بار؟

39 . مەنپىي ھۆكۈم دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ تۈزۈلۈشىچۇ؟

40 . قوشما ھۆكۈملۈك خۇلاسە دېگەن نېمە؟

41 . بىرلەشمە خۇلاسە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ نەچچە خىل شەكلى بار؟

42 . تاللانما خۇلاسە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ نەچچە خىل تۈرى بار؟ قايسىلار؟

43 . شەرتلىك خۇلاسە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق تۈرلىرى بار؟

44 . نەتىجىس خۇلاسە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق تۈرلىرى بار؟

45 . راي ھۆكۈم دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ قانداق تۈرلىرى بار؟

46 . راي خۇلاسه دېگەن نېمه؟
47 . تەپەككۇرنىڭ ئاساسي قانۇنىيەتلىرى دېگەن نېمه؟ ئۇلار قايسىلار؟
48 . ئەينىيەت قانۇنىيىتىنىڭ ئاساسي مەزمۇنى ۋە تەلىپى نېمه؟ ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىنسا، قانداق لوگىكىلىق خاتالىق كېلىپ چىقىدۇ؟
49 . زىددىيەت قانۇنىيىتىنىڭ ئاساسي مەزمۇنى ۋە تەلىپى نېمه؟ ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىنسا، قانداق لوگىكىلىق خاتالىق كېلىپ چىقىدۇ؟
50 . ئۇچىنچىسى مۇستەسنا قانۇنىيىتىنىڭ ئاساسي مەزمۇنى ۋە تەلىپى نېمه؟ ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىنسا، قانداق لوگىكىلىق خاتالىق كېلىپ چىقىدۇ؟
51 . يىغما خۇلاسە دېگەن نېمه؟ ئۇ قانچىگه بۆلۈنىدۇ؟
52 . تولۇق يىغما خۇلاسه بىلەن تولۇقسىز يىغما خۇلاسىنىڭ مۇھىم پەرقى نېمه؟
53 . سىلىشتۇرما خۇلاسه دېگەن نېمه؟
54 . سىلىشتۇرما خۇلاسىنىڭ يەكۈنى نېمه ئۈچۈن ئېھتىماللىققا ئىگه؟
55 . ئىسپات دېگەن نېمه؟ ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى قانداق؟
56 . ئىسپات بىلەن خۇلاسىنىڭ قانداق باغلىنىشلىقى ۋە پەرقى بار؟
57 . يەشمه ئىسپات دېگەن نېمه؟ يىغما ئىسپات دېگەنچۇ؟
58 . بىۋاستە ئىسپات ۋە ۋاستىلىك ئىسپات دېگەن نېمه؟
59 . ئىسپاتنىڭ قانچه تۈرلۈك قائىدىسى بار؟ قايسىلار؟
60 . رەددىيه دېگەن نېمه؟ ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى قانداق؟
61 . رەددىيه بىلەن ئىسپاتنىڭ قانداق مۇناسىۋىتى بار؟
62 . رەددىيه بېرىش ئۇسۇللىرى قايسىلار؟
63 . سەپسەته دېگەن نېمه؟ نەيرەڭ ئازلىق دېگەنچۇ؟
64 . سەپسەتىنىڭ ئاساسلىق قانداق تۈرلىرى بار؟

ئۈچىنچى باب

يېزىقچىلىق ئاساسي بىلىملىرى

تۈزگۈچىلەر: ئەنەيتۇللا قۇربان
ئەركىن مۇساجان

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

§ 1. باش تېما ۋە ئۇنىڭ مەزمۇن دائىرىسى

1. باش تېما ۋە ئۇنىڭ شەكىللىنىش جەريانى

باش تېما — ماقالە ـ ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇننى تەشكىللەيدىغان ئاساللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ماقالىدە ئىپادىلىنىدىغان مەركىزىي مەزمۇن، نۇقتىلىق تەشەببۇس، ئاساسلىق ئىدىيە، نۇقتىئىنەزەر، نىشان ھەم مۇددىئانى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئاپتورنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئىلەر ۋە مەسىلىلەر ھەققىدىكى قارىشىدۇر ھەم باھاسىدۇر. شۇنداقلا، ماتېرىيال ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مەركىزىي مەزمۇن ھەم ئاساسىي ئىدىيىدىن ئىبارەت.

ماقالە ـ ئەسەرلەردە (ئەدەبىي ئەسەردىن باشقىلىرىدا) باش تېمىنىڭ ئەڭ مەركەزلىك، ئەڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى بولغان «باش تېما جۈملىسى» بولىدۇ. بۇ يازغۇچىنىڭ ئاساسلىق كۆز قارىشىنى، ھېسسىياتىنى، خاھىشى ۋە مەقسىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان جۈملە. بۇ ئادەتتە «ماقالە ـ ئەسەرنىڭ كۆزى» دېيىلىدۇ.

ئاساسىي تېما ياكى باش تېما ئەملىيەتتە بىر خىل ئىدىيىۋى قاراشتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز باش تېمىنىڭ شەكىللىنىشىنى ئاپتور بىلەن ماتېرىيالنىڭ بىرىكىشى، يازغۇچى قەلبى بىلەن تۇرمۇشنىڭ بىرىكىشى دەپ قارايمىز. يازغۇچى توغرا، ئىلمىي پوزىتسىيە ۋە مۇكەممەل ئىلمىي ئىقتىدار ھەم بىلىم قورۇلمىسىغا تايىنىپ رېئاللىقنى چوڭقۇر، ئەتراپلىق كۆزىتىش، تەكشۈرۈش، ئەتراپلىق ماتېرىيال ئىگىلەش ئاساسىدا باش تېمىغا ئىگە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن توغرا، ئىلمىي، چوڭقۇر ھەم يېڭى باش تېمىغا ئىگە بولۇشتا، ئالدى بىلەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى بىۋاسىتە

سته كۆزىتىشكه ۋه باشقىلارنىڭ تەجرىبىلىرىگه تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا باش تېمىنىڭ مەنبەسى ئىجتىمائىي تۇرمۇش.

ئاساسىي تېما ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ. ئاساسىي تېما ئاۋۋال يېزىلمايدۇ، ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ، ماتېرىياللار ئاساسىدا بەلگىلىنىدۇ. مەلۇم بىر خىل سۇبيېكتىپ ئېھتىياجنى ئاساس قىلىپ، ئاۋۋال باش تېما رامكىسىنى بېكىتىۋېلىپ، ئاندىن كېيىن شۇنىڭغا ئاساسەن ماتېرىيال ئىزدەش، قۇراشتۇرۇش، زورمۇ زو بۇرمىلاپ يېزىش ئىلمىي قائىدىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. دېمەك، ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىش باش تېمىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى بىر يول.

باش تېمىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى يەنە بىر يول بۇاستە چۈشەنچە، تەجرىبىلەرنى ۋاستىلىك مەزمۇن، ماتېرىياللار بىلەن تولۇقلاش، كېڭەيتىش ۋە دەللەشتۇر. رېئاللىقتىن بۇاستە ئىگىلىگەن ماتېرىيال هامان چەكلىك، تولۇقسىز بولىدۇ. ئۇنى ۋاستىلىك ئىگىلەنمە مەزمۇن ئارقىلىق تولۇقلاشقا، كېڭەيتىشكە هەم توغرىلىق دەرىجىسىنى ئاشۇرۇشقا بولىدۇ.

2. باش تېمىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى

ئوخشاش بولمىغان ژانىر ۋە تۈرلەردە باش تېمىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى ئوخشاش بولمايدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب: ماقالە - ئەسەرلەرنىڭ ئىچكى خۇسۇسىيىتى يەنى هەجمى، تېما دەرىجىسى ۋە دائىرىسى، زىددىيەتنىڭ خاراكتېرى، ئاپتور خاھىشىنىڭ هەمدە خاسلىقىنىڭ ئىپادىلىنىشى، شۇنداقلا ئەنئەنىۋى ئىپادىلەش شەكلى ۋە بەدىئىي ئىپادىلەش شەكلى قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ باش تېمىسى ئومۇمەن يوشۇرۇن بېرىلىپ، ئاپتورنىڭ يېزىش خاهىشى ۋە مەقسىتى بىلەن بىرىكىپ

كېتىدۇ. ئەسەرنىڭ پۈتۈن ۋەقەلىكى جەريانىدا باش تېما ئايرىم ماتېرىيال بىلەن، مەسىلە بىلەن، بەدىئىي كۆرۈنۈش ياكى زىددىيەت تەرەققىياتى بىلەن باغلىنىپ قالماستىن، يەنە ئۇچى سۇپىدە-تىدە، خاهىش ئىزچىللىقى، هېسسىيات رېتىمى سۇپىتىدە يوشۇرۇن راۋاجلىنىدۇ. مىسرالاردا كۆرۈنىدىغىنى ئىچكى دۇنيانىڭ لىرىك ئىپادىسى، بايان قىلىنىۋاتقىنى كونكرېت ۋەقەلىك ياكى زىددىيەت جەريانى، تەسۋىرلەنگىنى بەدىئىي كۆرۈنۈش بولىدۇ. ئۇنى كىتابخان پەقەت هېس قىلالايدۇ، ئەمما ئاپتور ئوچۇق دەپ بەرمەيدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەردىن باشقىلاردا ئەھۋال ئۇنداق ئەمەس. ئۇلاردا باش تېما مۇهىم نۇقتا، مۇهىم مەزمۇن، ئاساسلىق مەسىلە ياكى نۇقتىلىق كۆز قاراش سۇپىتىدە ئوچۇق ئىپادىلىنىدۇ، هەتتا ئەسەردە باش تېما جۇملىسى بىر قانچە يەردە تەكىتلەنگەن بولىدۇ.

باش تېمىنىڭ ژانىر - تۈر ئايرىملىرىغا تەسىرى مۇنداق: ئەگەر ئەسەرلەردە يورىتىلىدىغان باش تېما چوڭ، مۇرەككەپ، كۆپ خىل، كۆپ لىنىيىلىك بولسا، يىرىك ژانىرلارنى شەكىللەندۈرىدۇ. يىرىك ژانىرلار رومان، پوۋېست، دراما، داستان، كىنو ۋە تېلېۋىزىيە سەنئىتى قاتارلىقلار. ئەمدى بۇلارنىڭ بۆلۈنۈشىدە ئەگەر باش تېما يوشۇرۇن خاهىش، مەقسەت بولۇپ، يوشۇرۇن يەنە ئۇچىنى تەشكىللىگەن بولسا، ئاپتورنىڭ قويۇق هېس - تۇيغۇسى ۋە لىرىك كەيپىياتىنى ئۆزىگە ئاساس قىلغان بولسا، داستان ژانىرنى هاسىل قىلىدۇ؛ ئەگەر مۇرەككەپ زىددىيەت توقۇنۇش شەكلىدە كەلسە، دراما، زور هەجىملىك ۋەقەلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، رومان قاتارلىقلارنى شەكىللەندۈردۇ.

ئەگەر، ئەسەردە گەۋدىلەنمەكچى بولغان باش تېما ئاساسلىق كۆز قاراش، نۇقتىنىزەر بولسا، مۇهاكىمە ماقالىسى ياكى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

مۇھاكىملىق نەسىر شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئەقلىي خۇلاسە شەكلىدە يېشىلسە، مۇھاكىمە ماقالىسى؛ بەدىئىي ئۇسۇلدا خۇلاسىلەنسە، مۇھاكىملىق نەسىر بولىدۇ.

ئەگەر باش تېما بىرەر ۋەقەلىك راۋاجىنى ئاساس قىلسا، ئۇ ۋەقەلىك يېگىدىن پەيدا بولغان ئىش بولسا، ئاخبارات ژانىرى؛ توقۇلما بولۇپ، ئەدەبىي تۈسى قويۇق بولسا، ئېپىك نەسىر؛ خاراكتېر ئېچىپ بېرىشنى ئاساس قىلسا، ھېكايە بولىدۇ. شۇنداقلا، ئەدەبىي ئاخبارات، دوكلات ئەدەبىياتى قاتارلىقلارنىڭ شەكىللىنىشىمۇ مۇشۇ تەرتىپتە بولىدۇ. ئەمما، بۇلاردا خاراكتېر ئېچىلمايدۇ.

ئەگەر باش تېما يوشۇرۇن، خاھىش سۆپتىدە كەلسە، ئۇ چاغدا تەسۋىر ھەم لىرىك ئىپادە گەۋدىلىك بولىدۇ، يەنى لىرىك نەسىر، لىرىك شېئىر شەكلى ئاساسلىق تۈر بولىدۇ.

ئەگەر باش تېمىنىڭ سىياسىي تۈسى، نەزەرىيەۋىلىكى كۈچلۈك بولسا، ئۇ چاغدا سىياسى نەزەرىيەۋى ماقالە ياكى سىياسىي ئوبزور شەكلىنى ئاساس قىلىدۇ.

ئەگەر باش تېما باھالاش، تەقرىز تۈسىنى ئالسا، ئوبزور قاتارلىقلارنى شەكىللەندۈرىدۇ.

ئەگەر باش تېمىنىڭ خاراكتېرى، مەزمۇنى پاش قىلىش، تەنقىدلەشنى ئاساس قىلغان بولسا، ساتىرا، فېلىيەتونلارنى؛ ئەگەر ھەجۋىيلەشتۇرۇش مەقسەت قىلىنغان بولسا، قىزىقارلىق ئويۇن تۈسىدە بولسا، كومېدىيە، لەتىپە ھەم يۇمۇر شەكلىنى ئاساس قىلىدۇ. باش تېمىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى ئوخشاش بولمىغاچقا، باش تېمىنىڭ مەنە دائىرىسى ۋە خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغاچقا، باش تېما ھەر خىل ژانىر ۋە تۈرلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ، ھەربىر تۈردىكى باش تېمىنىڭ ناممۇ ئۆزگىچە بولىدۇ.

باش تېما ھەر خىل ژانىرلاردا ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئەدەبىي ئەسەرلەردە باش تېما ئادەتتە «مەركىزىي

ئىدىيە»، «مەركىزىي باش تېما»، «باش تېما» دەپ ئاتىلىدۇ. بەزىدىكچە «باش تېما» دەپ ئاتاش مۇۋاپىقراق.

ئادەتتىكى بايان تەسۋىر ماقالىلەردە باش تېما «مەركىزىي ئىدىيە» ياكى «مەركىزىي مەزمۇن» دەپ ئاتىلىدۇ. چۈنكى، بۇنداق ئەسەرلەردە ۋەقەلىك ئاساس.

مۇھاكىمە ماقالىلىرىدە ئاساسىي كۆز قاراش ئاساسىي نۇقتا، مەركىزىي نۇقتا؛ چۈشەندۈرۈش ماقالىلىرىدە مۇھىم نۇقتا — چۈشەندۈرۈلۈش تەرتىپى؛ نەزەرىيەۋى ماقالىلەردە ھال قىلىق مەسىلە — ئاساسلىق كۆز قاراش؛ سىياسىي ماقالىلەردە مۇھىم پاكىت باش تېما قىلىنىپ، «مەركىزىي نۇقتا»، «نۇقتا-لىق مەسىلە»، «تۈپ كۆز قاراش»، «ئاساسلىق ئىدىيە» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىلمىي ماقالىلەرنىڭ باش تېمىسى ئىلمىي ھالدا شەرھلىنىدىغان، يېشىلىدىغان ھەمدە ئانالىز قىلىنىدىغان مەركىزىي مەسىلىلەر بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ باش تېمىسى «مەركىزىي مەسىلە» دەپ ئاتىلىدۇ. بىراق، بۇلاردا ئىلمىي ھالدا ئىسپاتلىنىدىغان تېما ۋە مەسىلە ئاساس قىلىنىدۇ.

3. باش تېما ۋە ماۋزۇ

ماۋزۇ دېگىنىمىز — ماقالە ـ ئەسەرنىڭ ئاتىلىشى، ئىسمى ۋە نامى دېگەنلىك بولۇپ، ئۇ باش تېمىدىن بىشارەت بېرىدىغان ئاساس، شۇنداقلا ئەسەرگە كىرگۈزۈلگەن ماتېرىياللارنى سىستېمىلىق گەۋدىلەندۈرىدىغان ئاساس. ئۇ باش تېما بىلەن، ماتېرىيال بىلەن، يېپ ئۇچى ۋە پۈتكۈل سۈزۈت (ۋەقە) جەريانى بىلەن ھەمدە ئىدىيەۋى مەزمۇن بىلەن بىۋاستە ھەم ۋاستىلىك ھالدا باغلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئادەتتە ماقالە ـ ئەسەرنىڭ «كۆزنىكى»، «بايرىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ماۋزۇ بىلەن باش تېمىنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى زىچ بو-

لۇپ، باش تېما ماۋزۇ ئارقىلىق مەلۇم دەرىجىدە بىۋاستە ھەم ۋاستىلىك ھالدا ئېچىلىدۇ. ماۋزۇ باش تېمىغا بېقىنغان ھالدا، شۇنىڭغا ماسلاشقان ھالدا قويۇلىدۇ. ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، قائىدە ـ قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن كەلمىگەن ھالدا ئىلمىيسىزلىك كۆرۈلىدۇ. چۈنكى، ماۋزۇ بىلەن باش تېمىنىڭ مۇناسىۋىتى تېما ئاساسىغا، ماتېرىيال ئاساسىغا قۇرۇلۇپ، ئۇزئارا زىچ مۇناسىۋەت تەشكىللىگەن بولىدۇ.

ماۋزۇ بىلەن باش تېمىنىڭ مۇناسىۋىتى تۆۋەندىكىدەك:

1) بەزى ماۋزۇلار باش تېمىدىن بىۋاستە مەلۇمات بېرىدۇ. مەسىلەن، «ئەڭ سۆيۈملۈك كىشىلىرىمىز كىم»، «كېرەمباي مەكتىپىنىڭ قۇرۇلۇشى»، «يېتىملەرنىڭ غەمگۇزارى»...

2) بەزىدە ماۋزۇ ئوبرازلىق ئۇسۇل ئارقىلىق باش تېمىدىن ۋاستىلىك ھالدا بېشارەت بېرىدۇ. مەسىلەن، «يېشىل بوستان»، «جاراھەتلىك يۈرەك»...

3) بەزى ماۋزۇلار ماقالە ـ ئەسەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسىنى، خاراكتېرىنى چۈشەندۈرىدۇ. مەسىلەن، «يېزىدىكى بىر ـ ئىككى ئىش توغرىسىدا»، «ئىمتىھاندىن ئۆتكەندىن كېيىن»، «مائارىپ ھەققىدە تەكشۈرۈش»...

4) بەزى ماۋزۇلار باش تېمىنى ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى، ماقالە ـ ئەسەرنىڭ ژانىر ـ تۈر ئايرىمىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، «ئىسلاھات داۋامىدىكى ئۇرۇمچى»، «يېراقتىكى دوستۇمغا سالام»، «پارتىيە تەشكىلىگە»، «مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا ئىنكاس»، «ئاھ، ياشلىق»، «ئىمتىھان ئۆچۈنمۇ ياكى بىلىم ئۆچۈنمۇ؟»...

5) بەزى ماۋزۇلار باش تېمىنى ئىپادىلەپ كۆرسىتىدىغان يېپ ئۇچىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «يېزىدا كۆرگەنلىرىم»، «باغدا»، «مەسىلىنىڭ ماھىيىتى نامراتلىق»...

6) بەزى ماۋزۇلار سوراق ۋە ئۇندەش ئىنتوناتسىيىسىدە

كېلىش ئارقىلىق باش تېمىنىڭ تۇسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، «ئېھ، يۇرتۇم» «نادانلىق نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟»...

7) بەزى ماقالە ـ ئەسەرلەر ماۋزۇسىز دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمما شۇنىڭ ئۆزى ماۋزۇ بولۇپ، باش تېمىنىڭ غۇۋالىقىنى، مۇرەككەپ ھېس ـ تۇيغۇنى ئىپادىلەيدۇ.

يەنە بەزى ماۋزۇلار رەقەملەر بىلەن، ھەر خىل بەلگىلەر بىلەن قويۇلىدۇ. بۇلار تىلغا ياكى ئۇقۇم ـ چۈشەنچىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ماۋزۇنىڭ ئاساسلىق شەكىللىرى. ماۋزۇ چوڭ ماۋزۇ، قوشۇمچە ماۋزۇ (ئىزاھلىق ماۋزۇ)، كىچىك ماۋزۇ دەپ ئۈچ خىل بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، تاق ماۋزۇ، جۈپ ماۋزۇ، قاتلام ماۋزۇ، تولۇقسىز ماۋزۇ، شېئىرىي ماۋزۇ، رەقەملىك ماۋزۇ، بەلگىلىك ماۋزۇ دەپ كۆپ خىل بولىدۇ. بىز بۇ يەردە نۇقتىلىق ھالدا ئالدىنقى ئۈچ خىل ماۋزۇ ئۈستىدىلا توختىلىمىز:

1) چوڭ ماۋزۇ ـــ ئاساسىي ماۋزۇ، رەسمىي ماۋزۇ، باش ماۋزۇ، ئانا ماۋزۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ماقالە ـ ئەسەرنىڭ باش تېمىسىدىن بېشارەت بېرىدىغان، شۇنىڭ بىلەن بىۋاستە ھەم ۋاستىلىك ھالدا باغلىنىدىغان ماۋزۇ شەكلى.

بۇ خىل ماۋزۇ ئايرىم ماۋزۇ بولۇپمۇ كېلىدۇ، قوش ماۋزۇ، كۆپ قاتلام ماۋزۇ شەكىللىرىدىمۇ كېلىدۇ. مەسىلەن، «پەن ـ تېخنىكا بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى» ئايرىم شەكىلى. «پەن ـ تېخنىكا بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى» باش ماۋزۇ شەكلى، ئۇنىڭ ئاستىدىكى «ـــ ئاپتونوم رايونىمىز پەن ـ تېخنىكا خىزمىتىنى پۈختا ئىشلىدى» قوشۇمچە ماۋزۇ.

كۆپ قاتلام ماۋزۇدا باش ماۋزۇ يەنىلا باش ماۋزۇ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، «شور بۇلاقتا يېڭى ناخشا» ئۇنىڭ ئاستىدىكى «ـــ يېڭى ئوقۇغۇچىلار بۇ يەرگە يېڭى جان، يېڭى كەيپىيات

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

بەردى» ئۇنىڭ ئاستىدىكى «— يېڭى ئوقۇش مەۋسۇمى ئۆزگىچە باشلاندى» دېگەندەك كۆپ قاتلام ماۋزۇلار.

2) قوشۇمچە ماۋزۇ — يارىمچى ماۋزۇ، ئىزاھلىق ماۋزۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ باش ماۋزۇنى تولۇق ئىپادىلەش رولىنى ئويناپ، ماقالە ـ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە ۋەقەلىكى بىلەن باغلىنىدۇ، مەزمۇن دائىرىسىنى، باش تېمىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ھەمدە پاكىت ئاساسىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «باغدا ياڭرىغان ھوسۇل كۆيى» باش تېمىنى كۆرسىتىدۇ. «— بۇ خىل ئالمىدىن يەنە مول ھوسۇل ئېلىندى» — بۇ قوشۇمچە ماۋزۇ مەزمۇن دائىرىسىنى، باش تېمىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى، ماتېرىيال ئاساسىنى، پاكىت ئاساسىنى كۆرسىتىدۇ.

3) كىچىك ماۋزۇ — تارماق، قىستۇرما، شاخ ماۋزۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل ماۋزۇ ماقالە ـ ئەسەرلەردە ئىككى خىل شەكىل ھەم ئىككى خىل رولدا قوللىنىلىدۇ. بىرى، چوڭ ھەجىملىك ئەسەرلەردە ھەربىر بۆلەك مەزمۇننى ئايرىپ ئىپادىلەشتە، ئۆزۈن، مۇرەككەپ ۋەقەلىك ھەم زىددىيەتنى ئېنىق ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلىدۇ. يەنە بىرى قاتلام ماۋزۇ شەكىلدە كونكرېت پاكىت ئاساسىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، «گۆھەر زېمىن — شىنجاڭ».

4. باش تېمىنىڭ ماقالە ـ ئەسەردە تۇتقان ئورنى ۋە رولى

1) باش تېما ماتېرىيال تاللاش ۋە ئايرىشنى بەلگىلەيدۇ.

2) باش تېما ماقالىنىڭ مەلۇم ئورۇنلاشتۇرۇشنى باشقۇرىدۇ.

3) باش تېما ماقالە ـ ئەسەرلەرنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى كونكرېت، پەرقلىق شەكىللەندۈرىدۇ.

4) باش تېما تىل تاللاش ۋە تىل ئىشلىتىشكە ئاساس

سالىدۇ.

5) باش تېما ماقالە ـ ئەسەر قىممىتىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىل.

5. باش تېمىنى بەلگىلەش پرىنسىپلىرى

1) ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەلىپىگە ئۇيغۇن بولۇش، دەۋر روھىنى گەۋدىلەندۈرۈش. بۇ باش تېمىنى توغرا، ئېنىق بېكىتىشتىكى مۇھىم پرىنسىپ.

2) ئوبېيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى چىنلىق بىلەن ئىپادىلەش.

3) ئاپتورنىڭ يېزىقچىلىق تەييارلىقى ۋە قىزغىنلىقى بولۇش، ماتېرىيال ئاساسى، بىلىم ئاساسى ۋە يېزىقچىلىق قابىلىيىتى بولۇش.

6. باش تېمىغا قويۇلىدىغان ئاساسىي تەلەپلەر

1) باش تېما توغرا بولۇش.
2) باش تېما يېڭىچاق بولۇش.
3) باش تېما ئېنىق بولۇش.
4) باش تېما چوڭقۇر بولۇش.
5) باش تېما يېڭى بولۇش.

§2. ماتېرىيال ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك چۈشەنچە

1. ماتېرىيال

باش تېمىنى شەكىللەندۈرۈش، تاللاش، تۇرغۇزۇش ۋە ئىپادىلەپ بېرىش ئۈچۈن پايدىلىنىدىغان شەيئى، كۆز قاراش، ئاساس ھەمدە مەزمۇن تەركىبلىرىنىڭ ھەممىسى ماتېرىيال دەپ ئاتىلىدۇ.

دۇ. ئىككىنچى بىر تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ماقالە ـ ئەسەر-لەرنى يېزىش ئۈچۈن ئاساس قىلىنىدىغان، باش تېمىنى گەۋدىلەن-دۈرۈش ئۈچۈن ئاساس بولىدىغان تۈرمۇش تەپسىلاتى، ۋەقەلىك، ئىدىيە، ھېسسىيات، كۆز قاراش ۋە ھەر خىل پاكىت، ئاساسلار ماتېرىيال دەپ ئاتىلىدۇ.

ماتېرىيال ماقالە ـ ئەسەرنىڭ بىرلەمچى مۇھىم ئامىلى بولۇپ، مەنە ۋە تۈر جەھەتتە ئومۇملۇققا، كەڭلىككە ۋە چوڭقۇر-لۇققا ئىگە. بۇ ماقالە ـ ئەسەرلەرنىڭ «گۆش ۋە قېنى».

2. ماتېرىيالنىڭ تۈرلىرى

ماتېرىيال ئالاھىدىلىكى بويىچە پاكىت خاراكتېرلىك ماتېرى-يال ۋە كۆز قاراش خاراكتېرلىك ماتېرىيال دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ؛ ماتېرىيالنىڭ دائىرىسى ۋە مەزمۇنىغا ھەمدە ئىپادىلە-نىش ئۇسۇلىغا قاراپ ئايرىم خاراكتېرلىك ماتېرىيال ۋە ئو-مۇملاشقان ماتېرىيال دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ؛ ۋاقىت جەھەتتىكى ئىپادىسىگە ئاساسەن تارىخىي ماتېرىيال ۋە رېئال ماتېرىيال دەپ بۆلۈنىدۇ. ماتېرىيالنىڭ خاراكتېرى ۋە رولىغا ئاساسەن ئىجابىي ماتېرىيال ۋە سەلبىي ماتېرىيال دەپ بۆلۈنىدۇ؛ ماتېرىيالنىڭ كېلىش مەنبەسىگە ئاساسەن بىرىنچى قول ماتېرىيال ۋە قايتىلا-غان، يەنى قولدىن ـ قولغا ئۆتكەن ئىككىنچى ـ ئۈچىنچى نۇسخىدىكى ماتېرىيال دەپ بۆلۈنىدۇ؛ ئورنىغا قاراپ ئىچكى ماتې-رىيال ۋە تاشقى ماتېرىيال دەپ بۆلۈنىدۇ؛ ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئېپىك ۋە لىرىك ماتېرىيال دەپمۇ بۆلۈنىدۇ.

تۆۋەندە بۇ خىل ماتېرىيال تۈرلىرىنىڭ كونكرېت يېشىمى ئۇستىدە توختىلىمىز:

1) پاكىت خاراكتېرلىك ماتېرىيال. بۇ كونكرېت شەيئى، پېرسوناژ، ۋاقىت، سانلىق مەلۇمات ۋە كىتاب ـ ماتېرىيال ئارقىلىق ئىگىلىگەن پاكىت، تەپسىلات ۋە مەزمۇننى كۆرسىتە-

دۇ. بۇ خىل ماتېرىياللار كونكرېتلىققا ۋە ئوبيېكتىلىققا ئىگە.

2) كۆز قاراش خاراكتېرلىك ماتېرىيال ـ رېئاللىق ئاسا-سىدا ئاپتور ئوبيېكتىپ تۈرمۇشنى كۆزىتىش، تەكشۈرۈش ۋە خۇلاسىلەش ئاساسىدا شەكىللەندۈرگەن ۋە ئىپادىلىگەن نۇقتىئى-نەزەر، دۇنيا قاراش، پەننىي بىلىم ـ چۈشەنچىلەر، قائىدە ـ قانۇنىيەتلەر، تەبىر، خۇلاسە، يەنى ئەقلىي خۇلاسە، مۇلاھىزە مەزمۇنلىرى ھەمدە تەييار تىل ماتېرىياللىرى بولغان ماقال ـ تەمسىل، ئىدىئوم قاتارلىقلار.

3) ئايرىم خاراكتېردىكى ماتېرىيال ـ مەيلى كۆز قاراش بولسۇن، مەيلى تۈرمۇش تەپسىلاتى بولسۇن، ياكى نۇقتىئىنەزەر بولسۇن، ماقالە ـ ئەسەر تەركىبىدە ئۆزىنىڭ مەزمۇنى، خاراكتې-رى بويىچە ئايرىلىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ماتېرىيال.

4) ئومۇملاشقان ماتېرىيال، يەنى ئۇنىۋېرسال ماتېرىيال ـ تۇرغۇن ئوخشاش تۇردىكى ئايرىم ماتېرىياللارنى يىغىنچاقلاپ، ئومۇملاشتۇرۇپ شەكىللەندۈرگەن ماتېرىيال. ئىككىنچى بىر تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، نەزەرىيە، مۇھاكىمە، ئىلمىي ماقالە-لەر ۋە لىرىك ئەسەرلەر ماتېرىياللىرى تۇرغۇن ئوخشاش تۇردىكى ماتېرىياللارنىڭ يىغىنچاقلىنىشى ۋە ئاپتورنىڭ كۆز قارىشى، باھاسى، پىشىپ چىققان ئىلمىي مەسىلىسى بولغاچقا، بۇلاردا ئومۇملاشتۇرۇش، يىغىنچاقلاش بىر قەدەر گەۋدىلىك.

5) تارىخىي ۋە رېئال ماتېرىيال. ئۆتكەن زامان تۈرمۇش-دىن ئېلىنغان ماتېرىيال تارىخىي ماتېرىيال دېيىلىدۇ. ئاپتور ياشاۋاتقان دەۋر تۈرمۇشىدىن ئېلىنغان ماتېرىيال رېئال ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

6) ئىجابىي ۋە سەلبىي ماتېرىيال. ئاكتىپ، ئىلغار، مەز-مۇننى، دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، خەلقنىڭ تەلىپى، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىجابىي جەھەتتىن ئىپادىلىگەن ماتېر-ياللار ئىجابىي ماتېرىيال، يەنى ئاپتورنىڭ كۆز قارىشىنى قۇۋ-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ۋەتلىگەن ياكى ئاپتور ئىدىيىسى بىلەن سىغىشالايدىغان ماتېرىيال. بۇنىڭ ئەكسىچە بولسا سەلبىي ماتېرىيال.

3. خام ماتېرىيال

ئاپتورنىڭ تۇرمۇشتىن بىۋاسىتە ۋە ۋاستىلىك ئىگىلىگەن، تېخى تاللاشتىن، پىششىقلاشتىن ئۆتمىگەن دەسلەپكى چۈشەنچە، خاتىرە، ھېسسىيات، پاكىت ۋە تەپسىلاتلىرى خام ماتېرىيال دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچى بىر تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدە ئەسلىي ھالىتى، ئەسلىي شەكلى ۋە مەزمۇنى بىلەن مەۋجۇت بولغان، يازغۇچىنىڭ كۆزىتىشى، تەسىرات قوبۇل قىلىش ۋە سەرگۈزەشتىلىرى ئاساسىدا خاتىرىسىنى قالدۇرغان ئوبيېكتلار خام ماتېرىيال دەپ ئاتىلىدۇ.

4. تېما

بىر ئەسەر تەركىبىدىكى مەزمۇن ئۆزئارا باغلىنىشلىق، بىر - بىرىنى تولۇقلىغان، بىر - بىرىنى ئىگىلىگەن سۈرگەن مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. بۇنىڭ ئۆزى بىر خىل تېما بويىچە ماتېرىيالارنىڭ ئايرىلىشى ۋە جۇغلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، تېما ماقالە - ئەسەرنىڭ مەزمۇن ئىسلى بولۇش بىلەن يېزىقچىلىقتىكى مەنە دائىرىسىنىڭ ئاراكتېر ئايرىمىسىنى، سىستېما ئايرىمىسىنى، پىكىر ئايرىمىسىنى ھەم ھېس - تۇيغۇ ئايرىمىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئاددىيلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، تېما — ماقالە - ئەسەر تەركىبىگە كىرگەن ماتېرىيال.

5. تەييار ماتېرىياللار

تەييار ماتېرىيال ياكى تەييار يېزىق ماتېرىيالى. بۇ پىششىقلانغان ماتېرىيال ھەم قوبۇل قىلىنغان، ئۆزۈندە ئىلىنغان ماتېرىياللار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ماتېرىياللار ئىككى خىل

بولىدۇ: بىرى، يازغۇچى ئۆزى يېزىپ قالدۇرغان تەسىرات، ئۇقۇم، چۈشەنچە، كىتاب ئوقۇش خاتىرىسى ئاتارلىق مەزمۇنلار؛ يەنە بىرى، يازغۇچى قوبۇل قىلغان ھۆججەت خاراكتېرلىك ماتېرىياللار، يەنى ئۆزۈندە - ئىستاتا، ئارخىپ، ھۆججەتلەر، يېغىن خاتىرىسى، ستاتىستىكىلىق مەلۇمات، تەكشۈرۈش خۇلاسىسى، دوكلاتلار، ئاسار ئەتىقلەر، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار، جەدۋەللەر، ھەر خىل رەسىملەر، كارتوشكا ۋە باشقا يازما ماتېرىياللار.

ئىپادىلىنىش شەكلىگە ئاساسەن بۇ خىل ماتېرىيال يەنە يازما ماتېرىيال ۋە پاكىتلىق، ماددىي ماتېرىيال دەپ بۆلۈنىدۇ.

6. ماتېرىيال بىلەن باش تېمىنىڭ مۇناسىۋىتى

1) ماتېرىيال — باش تېمىنى تاللاش ۋە تۈرغۇزۇشنىڭ ئاساسى.

2) ماتېرىيال باش تېمىنى ئىپادىلەيدىغان ۋە مەنە جەھەتتە چوڭقۇرلاشتۇرىدىغان ۋاستە.

3) ماتېرىيال تاللاش ۋە تەشكىللەش باش تېمىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ.

7. ماتېرىيال توپلاش ۋە جۇغلاش

1) ماتېرىيال توپلاشنىڭ مۇھىم ئۇسۇللىرى

ماتېرىيال توپلاشنىڭ مۇھىم ئۇسۇللىرى — كۆزىتىش، تەكشۈرۈش، يەنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، سەرگۈزەشت، ئۆگىنىش ۋە ئوقۇش، يەنى ماتېرىيال كۆرۈشتىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا، ئەدەبىي يول بىلەن ماتېرىيال جۇغلاش ئۇسۇلىمۇ بار، بۇ ئاساسەن بەدىئىي تەسەۋۋۇر يولى بىلەن تەسىراتنى خاتىرىلەش، قىياس ۋە مۆلچەرنى يېزىش، باغلاپ تەسەۋۋۇر قىلىش، قايتا تەسەۋۋۇر شەكىللىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ

ئىچىدە ئاساسلىق ئوسۇل كۆزىتىش ۋە تەكشۈرۈش ئوسۇلى، چۈنكى بۇلار ماتېرىيال يىغىشتىكى ئاساسلىق پائالىيەت جەريانى. باشقا ئوسۇللار مۇشۇلارغا بېقىنغان بولىدۇ.

2) كۆزىتىش ۋە ئۇنىڭ رولى، مەقسىتى

كۆزىتىش مەقسەتلىك كۆزىتىش ۋە مەقسەتسىز كۆزىتىش دەپ ئىككى خىل بولىدۇ ياكى ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئالدىنقىسى بېكىتكەن مەقسەت بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان، ئەتراپلىق، نىشانلىق، دائىرىلىك، سىستېمىلىق كۆزىتىش، كېيىنكىسى تۇرمۇشتا خالىغان ۋاقىتتا، خالىغان جايدا، ئالدىنسىز ياكى نىشانسىز، مەقسەتسىز ئېلىپ بېرىلىدىغان كۆزىتىش شەكلى. بۇلار ئىككىسى ئادەتتە سىڭىشىپ كېتىدۇ.

كۆزىتىشتىكى مەقسەت مول ھېسسىي بىلىشنى شەكىللەندۈرۈش ئارقىلىق ھەر خىل ئوبيېكتلارنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى، ھالىتى، ھەرىكەت جەريانى، ئەمەلىي ئېھتىياجى قاتارلىقلارنى ئىگىلەش ئاساسىدا، ئۇلارنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى، ئىچكى ماھىيىتىنى، ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى بىلىش، يەنى تاشقى قاتلام ئارقىلىق ئىچكى ماھىيەتكە چوڭقۇرلاش، ئوبرازلىق بىلىشتىن لوگىكىلىق بىلىشكە ئۆتۈشنى شەكىللەندۈرۈش.

3) كۆزىتىشكە قويۇلىدىغان تەلەپ

(1) كۆزىتىش نۇقتىسىنى، دائىرىسىنى بەلگىلەش. بۇ كۆزىتىش شەكلى ۋە مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆزىتىش تەرتىپىنى ئورۇنلاشتۇرۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(2) كۆزىتىش ئوسۇلىنى تاللاش — ئوبيېكتقا قارىتا مەلۇم كۆزىتىش ئوسۇلىنى تاللاپ ئىشلىتىشنى كۆرسىتىدۇ.

(3) كۆزىتىش پوزىتسىيەسىنى توغرىلاش. پوزىتسىيەنى توغرىلاشتا، كۆڭۈل قويۇش، يەنى دىققەتنى مەركەزلەشتۈرۈش، سەۋرچان، سالماق بولۇش ۋە ئاكتىپ پىكىر قىلىش شەرتىنى ئورۇنداش كېرەك.

پوزىتسىيەنى توغرىلاش ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرى، ئوبيېكتىپ پوزىتسىيە؛ يەنە بىرى، سۇبيېكتىپ پوزىتسىيەنى توغرىلاش.

(4) كۆزىتىشتە ئېنىق مەقسەت، پىلان بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن كۆزىتىش ئوبيېكتىنى دەل، توغرا تاللاش ھەمدە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىلىمنى ئىگىلەپ كۆزىتىش.

(5) كۆزەتكەندە مۇناسىۋەتلىك ھەربىر ھالقىلارنى ئىزدەش كە دىققەت قىلىش كېرەك. تەسىرات، تەسەۋۋۇر ۋە ئالدىنقى بىلىشنى ئاساس قىلىۋالماسلىق، چوقۇم يېڭى نۇقتىدىن، گۈمانىي تەرەپتىن كۆزىتىشكە دىققەت قىلىش كېرەك.

(6) كۆزىتىشتىكى خاتا قاراشنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك.

4) كۆزىتىش ئوسۇللىرى

(1) ئومۇملاشتۇرۇپ كۆزىتىش — كەڭلىك نۇقتىئىنەزىرى بويىچە ئوبيېكتنىڭ خاراكتېرى، ئالاھىدىلىكى، تاشقى كۆرۈنۈشى، ھالىتى قاتارلىقلارنى ئەتراپلىق، ئىنچىكە ئىگىلەشنى كۆزدە تۇتىدۇ.

(2) پارچىلاپ كۆزىتىش ياكى ئىنچىكە، تەپسىلىي كۆزىتىش ئوبيېكتنىى مەلۇم تەرتىپ بويىچە بۆلەكلەرگە، قەدەم باسقۇچقا ئايرىپ كۆزىتىش بولۇپ، بۇ، شەيئىلەر - ھادىسىلەر ۋە مەسىلىلەرنى قىسمەنلىك بويىچە كىچىك ھالقا بويىچە ئىنچىكە كۆزىتىشتىن ئىبارەت.

پارچىلاپ كۆزىتىش ئاخىر ئومۇملاشتۇرۇپ كۆزىتىشكە بارىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، پارچىلاپ كۆزىتىش ئومۇمىي كۆزىتىشنىڭ ئاساسى. ئومۇمىي كۆزىتىش يەنە قايتا پارچىلاپ كۆزىتىشكە يول ئېچىپ بېرىدۇ.

(3) ئايرىم كۆزىتىش ۋە سىلىشتۇرۇپ كۆزىتىش ئوخشاش تۈردىكى شەيئىلەر ئىچىدىن بىرىنى ئايرىپ نۇقتىلىق كۆزىتىش — ئايرىم كۆزىتىش بولىدۇ. سىلىشتۇرۇپ كۆزىتىش

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

ئوخشاش ئوبيېكتلارنى سېلىشتۇرۇپ كۆزىتىش؛ ئوخشاش بول-
مايدىغان ئوبيېكتلارنى سېلىشتۇرۇپ كۆزىتىش، ئوخشىشىپ
كېتىدىغان ئوبيېكتلارنى سېلىشتۇرۇپ كۆزىتىشنى ئۆز ئىچىگە
ئالىدۇ.

(4) تىنچ كۆزىتىش ۋە ھەرىكەتتىكى كۆزىتىش

مۇقىم ياكى نىسپىي مۇقىم ھالەتتىكى ئوبيېكتنى
كۆزىتىش — كۆزىتىش ئوبيېكتى، مۇقىم ياكى نىسپىي مۇقىم
تۇرىدىغان، كۆزەتكۈچى ھەرىكەتلىنىدىغان ئۇسۇل.

5) سەرگۈزەشت

ئۆزى بېۋاستە قاتنىشىپ، ئۆز بېشىدىن — ئەھلىيىتىدىن
ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، ئوبيېكتنىڭ شەيئىلەرنى ۋە ئۇنىڭ ماھىيە-
تىنى بېۋاستە تونۇش، ئانالىز قىلىش، قايتا - قايتا پىششىقلاپ
ئىگىلەش جەريانى سەرگۈزەشت دېيىلىدۇ.

6) تەكشۈرۈش

تەكشۈرۈش خام ماتېرىيال توپلاش ۋە ماتېرىيال ھاسىل
قىلىش جەريانى، ئۇنىڭ تەپەككۇر شەكلى ھېسسىي بىلىشتىن
ئەقلىي بىلىشكە ئۆتۈش جەريانىدۇر. دېمەك، تەكشۈرۈش دائىر-
لىك، نىشانلىق، ئېنىق مەقسەتنى ئاساس قىلغان ھالدا تۇرمۇش-
تىن چۈشەنچە ھاسىل قىلىش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت.

تەكشۈرۈش بېۋاستە ھەم ۋاستىلىك بولىدۇ. يەنى ئوبيېك-
تنى ۋە مەزمۇننى ئۆزى بېۋاستە ئىگىلەش ۋە شاھىتلاردىن،
ھەر خىل ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ ئىگىلەش.

(1) تەكشۈرۈشكە قويۇلىدىغان تەلەپلەر: ① ئوبيېكتنىڭ
پاكىتقا ھۆرمەت قىلىش، ھەقىقىتنى ئەھلىيەتتىن ئىزدەش.
ھېسسىياتقا، خاھىشقا بېرىلىپ كەتمەسلىك؛ ② ئاكتىپ، پائال-
يەتچان، قىزغىن بولۇش، تەكشۈرۈش تەرتىپى ۋە ئۇسۇلى بو-
لۇش؛ ③ تەكشۈرۈش شەكلى ۋە ئۇسۇلى كۆپ خىل بولۇش؛
④ باشقىلارنىڭ ئىنكاسىنى ئەستايىدىل ئىگىلەش بىلەن دەلىل-

لەشنى بىرلەشتۈرۈش؛ ⑤ ئەسلىي ماتېرىيالغا، بىرىنچى قول
ماتېرىيالغا ھۆرمەت قىلىش ۋە ئىگىلەش؛ ⑥ ئىگىلەنگەن ماتېرد-
يالالارنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ۋە تۇرلەرگە ئايرىش؛
⑦ ماتېرىيالالار ھەققىدە ئىلمىي يەكۈن، ئومۇملاشتۇرۇش بو-
لۇش، ھېسسىياتقا بېرىلىش، رېئاللىقتىن ئايرىلىش، كېچىكلە-
تىش، كۆپتۈرۈش، بۇرمىلاش بولماسلىق.

(2) كۆپ ئۇچرايدىغان تەكشۈرۈش شەكىللىرى:

① ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش — بۇ مەلۇم ئوبيېكت، دائىرە
بىلەن مۇناسىۋەتلىك تەرەپ ھەم مەزمۇنلارنىڭ ھەممىسىنى ئىگە-
لەشنى كۆرسىتىدۇ؛ ② نۇقتىلىق تەكشۈرۈش — بىر قەدەر
چوڭقۇر ھەم ئىلمىي تەكشۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ؛ ③ تىپىنى تەك-
شۈرۈش — ئىلغار، ئۈلگىلىك ئوبيېكتنى تەكشۈرۈشنى كۆرسە-
تىدۇ؛ ④ تاللاپ تەكشۈرۈش — ئومۇمىيۈزلۈك ئارىلاپ تەكشۈ-
رۈپ ماتېرىيالغا ئىگە بولۇشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئايرىم زىيارەت
قىلىش، نۇقتىدا تۇرۇپ تەكشۈرۈش ئۇسۇلىدا بولىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، ماتېرىيال كۆرۈش ئارقىلىق تەكشۈرۈش
مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. بۇمۇ بىر خىل مۇھىم ئۇسۇل ۋە
شەكىل.

§ 3. قۇرۇلما ئۇقۇمى ۋە قۇرۇلمىنىڭ ئاساسى

1. ماقالە - ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى

بۇ ماقالە - ئەسەرنىڭ ئىچكى تۈزۈلۈش جەريانى ھەم باش
تېما، ئوي - پىكىر، مەزمۇننىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى، يەنە بىر
تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، تېما بىلەن باش تېما، بۆلەك بىلەن
بۆلەك، بۆلەك بىلەن بىر پۈتۈنلۈكنىڭ ئىچكى باغلىنىشى بىلەن
ئىپادىلىنىش شەكلىنىڭ بىرىكىشى، يەنى باشلاش، ئۆتۈش، يىپ
ئۇچى، ئابزاس، قاتلام، ئاخىرلاشتۇرۇش ئامىللىرى بىلەن ماقا-

له ـ ئەسەر مەزمۇننىڭ ئۆزئارا بىرىكىپ ھاسىل قىلغان بىر پۈتۈن شەكلى.

قۇرۇلما ئوبيېكتلارنىڭ ئۆزىدە بار بولغان باغلىنىش تەرتىپىنى ئاساس قىلىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ بىۋاستە، ئاددىي كۆچۈرۈلمىسى بولۇپ قالمايدۇ. يازغۇچى بىلىش جەريانى، بىلىش دەرىجىسى، باش تېما بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، يەنى باش تېمىنىڭ تەلىپى، ئوبرازلىق ۋە لوگىكىلىق تەپەككۇر شەكلى بويىچە ئىگىلىگەن مەزمۇننى قايتىدىن ئاددىي، ئۆزگىرىشچان، جانلىق ھالەتتە تەشكىللەپ چىقىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، لوگىكىلىق تەرتىپ، ئوبرازلىق تەرتىپ، ۋاقىت تەرتىپى، ئىپادىلەش شەكلى بويىچە قايتا ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

2. ماقالە ـ ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئاپتورنىڭ پىكىر يۈرگۈزۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك

يازغۇچىنىڭ پىكىر يۈرگۈزۈشى دېگىنىمىز — يېزىقچىلىق جەريانىدىكى تەپەككۇر ۋە تەپەككۇرنىڭ مەلۇم نۇقتا، مەلۇم ئىش، مەلۇم ئوبيېكت بىلەن باغلىنىپ ئىپادىلىنىش يولى.

3. قۇرۇلمىنىڭ ئاساسىي تەلەپلىرى

1) ماقالە ـ ئەسەر قۇرۇلمىسى بىر پۈتۈنلۈككە، مۇكەممەل بىككە ئىگە بولۇشى كېرەك.

2) ماقالە ـ ئەسەر قۇرۇلمىسى باغلىنىشلىق، مۇستەھكەم ئىزچىللىق تەشكىللىشى كېرەك. بۇ قۇرۇلما بىر پۈتۈنلۈكنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ ئاساسى.

3) ماقالە ـ ئەسەر قۇرۇلمىسى پۇختا بولۇشى كېرەك.

4) ماقالە ـ ئەسەر قۇرۇلمىسى جانلىق، ئۆزگىرىشچان بولۇشى كېرەك.

4. قۇرۇلمىنىڭ پرىنسىپلىرى

1) ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ ئىچكى باغلىنىشى بىلەن ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى توغرا ئىپادىلەش.

2) ئاپتورنىڭ ئۇيۇ ـ پىكرىگە ئۇيغۇن كېلىش.

3) باش تېمىنى ئىپادىلەش تەلىپىگە ئۇيغۇن بولۇش.

4) ژانىر ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىش.

5) ئۇنىڭدىن باشقا، ماقالە ھەجمىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىمۇ قۇرۇلمىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

6) ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە كىتابخانىلارنىڭ بىلىم سەۋىيىسى، زوقلىنىش كۆچى ۋە ئېستېتىك، پسىخىك تالالىشىمۇ قۇرۇلمىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

7) يازغۇچىنىڭ بىلىش كۆچى، تەسەۋۋۇر كۆچى ۋە ئىپادىلەش ئىقتىدارى ماقالە ـ ئەسەرلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان بىر مۇھىم ئامىل.

5. قۇرۇلمىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى

قۇرۇلمىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى قاتلام ۋە ئابزاس، ئۆتكۈنچى (ئۆتۈش، ھالقىش، سەكرەتمە) ۋە مۇۋاپىقلاشتۇرۇش (ماسلىشىش)، باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش ھەمدە يىپ ئۇچى (تومۇر) دىن ئىبارەت ئامىللاردىن تەركىب تاپىدۇ.

1) يېزىش نۇقتىسىنى تاللاش

پىكرىنى، ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان باشلىنىش نۇقتىسىنى، يېتەكچى ئىدىيىنى، خاھىشنى ھەمدە ئاخىرقى يەتمەكچى بولغان نۇقتىنى، مەقسەتنى توغرا، ئىلمىي ئايرىپ چىقىشنى كۆرسىتىدۇ.

2) قاتلام

قاتلام دېگىنىمىز «مەزمۇنلۇق ئابزاس»، «لوگىكىلىق ئابزاس» بولۇپ، ماقالە ـ ئەسەر قۇرۇلمىسىنىڭ قەدەم ـ باسقۇ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

چىنى، ئىدىيەۋى مەزمۇن تەرتىپىنى، پىكىر تەرتىپىنىڭ ئايرىم نۇقتا، ئايرىم خاراكتېر بويىچە بۆلۈنۈشىنى، سۆزلىتىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى ۋە زىددىيەتنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالقىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(1) ماقالە - ئەسەرلەردە كۆپرەك قوللىنىلىدىغان قاتلام شەكىللىرى: ① مەزمۇن تەرتىپىنى مەزمۇن بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋاقىتنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇش؛ ② ئاپتورنىڭ تونۇشى، ھېسسىيات تەرەققىياتى بويىچە قاتلام ئورۇنلاشتۇرۇش؛ ③ تەدرىجىي ئىلگىرىلەش شەكلى بويىچە قاتلام ئورۇنلاشتۇرۇش؛ بۇ بىر خىل يىپ ئۇچىنى ئاساس قىلغان ھالدا پىكىرنىڭ ئېچىلىش تەرتىپىنى، نۇقتىئىنەزەرنىڭ ئىسپاتلىنىش جەريانىنى، مەسىلىنىڭ يېشىلىشىنى، ئوبيېكتنىڭ چۈشەندۈرۈلۈش تەرتىپىنى شەكىللەندۈرۈپ، بىر قاتلامدىن يەنە بىر قاتلامغا ئىچكى باغلىنىش شەكلىدە ئۆتۈشنى كۆرسىتىدۇ؛ ④ تەڭداش مۇناسىۋەتتە قاتلام ئورۇنلاشتۇرۇش. بۇنىڭدا ھەربىر قاتلام بىر - بىرىگە بېقىنماي، مۇستەقىل، تەڭ مەۋجۇت بولىدۇ. ھەربىر قاتلامنى باش تېما، شۇنداقلا تېما ئايرىمىلىقى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ؛ ⑤ ۋاقىت تەرتىپى ۋە بوشلۇق تەرتىپى بويىچە قاتلام ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ كىرىشتۇرۇلمە شەكلى. بۇنىڭدا بىرلا ۋاقىتتا بىر قانچە يەردە يۈز بەرگەن ئوخشاش ئىش، مەزمۇن ئاساس قىلىنغان بولۇپ، بوشلۇق تەرتىپىدە ھەممە يەردىكى بىر خىل ئىش قاتمالاشتۇرۇلماي، چۈشىنىشلىك ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ۋاقىت تەرتىپى بويىچە شۇ بىر ئىشنىڭ تەرەققىياتى ئىپادىلىنىدۇ.

(2) بايان - تەسۋىرىي ماقالىلەر قاتلىمىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇنداق: ① ۋاقىت تەرەققىياتى تەرتىپى بىلەن قاتلام ئورۇنلاشتۇرۇش؛ ② شارائىت، ماكانىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئاساس قىلىپ قاتلام ئورۇنلاشتۇرۇش؛ ③ ماتېرىياللارنى خاراكتېر بو-

يىچە توپلاپ قاتلام ئورۇنلاشتۇرۇش؛ ④ ئاپتورنىڭ كۆزىتىش، بىلىش تەرتىپىنى ئاساس قىلىش؛ ⑤ ۋاقىت بىلەن بوشلۇقنىڭ، يەنى جەريان بىلەن كەڭلىكنىڭ گىرەلەشمە شەكلىدە ئورۇنلاشتۇرۇش.

(3) مۇھاكىمە ماقالىلىرىنىڭ قاتلام شەكىللىرى: ① مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ تەھلىل قىلىش، يەنى لوگىكىلىق تەرتىپ ئاساسىدا بولۇش؛ ② ھەرقايسى قاتلاملار ئوتتۇرىسىدا تەڭداش مۇناسىۋەت بولۇش؛ ③ تەدرىجىي ئىلگىرىلەش شەكلى بولۇش؛ ④ ئايرىش، يىغىنچاقلاش، يەنى يىغىنچاقلاش ئاساسىدا تەھلىل قىلىش، كېڭەيتىش ياكى تەھلىل ئاساسىدا خۇلاسىلەش شەكلى.

(4) چۈشەندۈرۈش ماقالىلىرىنىڭ قاتلام شەكىللىرى: ① شەيئىلەر شەكلى، ھالىتى، كۆرۈنۈشى تونۇشتۇرۇلىدىغان ماقالىلەردە قاتلامنى يۇقىرىدىن - تۆۋەنگە، باشتىن - ئاخىرىغا، سولدىن - ئوڭغا، سىرتتىن - ئىچىگە، يېقىندىن - يىراققا، قىسمەنلىكتىن - ئومۇملۇققا بولغان تەرتىپ بويىچە بايان قىلىش؛ ② شەيئىلەرنىڭ ئۆزگىرىشىنى ياكى مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەر جەريانىنى چۈشەندۈرۈش ئاساسىدا قاتلام ئورۇنلاشتۇرۇش؛ ③ شەيئىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئىقتىدارى ۋە ئىشلىتىلىش تەرتىپى بويىچە قاتلام ئورۇنلاشتۇرۇش.

3) ئابزاس

بۇ يەردە دېيىلۈاتقان ئابزاس «تەبىئىي ئابزاس»نى كۆرسىتىدۇ. بۇ يېزىق بىلەن ئىپادىلىنىدىغان نىسپىي ھالدىكى مۇستەقىل قۇرۇلما بىرلىكى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەربىر مۇستەقىل پىكىر قاتلىمىنىڭ، مەزمۇن ئايرىمىسىنىڭ يېزىق بىلەن ئىپادىلىنىش شەكلى ئابزاس دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ باش قۇردىن يېزىلىش، ئايرىم خاراكتېردىكى مۇستەقىل مەزمۇننى ياكى ئۆزئارا يېقىن كىچىك مەزمۇنلارنى يىغىنچاقلاپ ئىپادىلەش بىلەن ئايرىلىپ تۇ-

رىدۇ. ئۇ ئادەتتە چوڭ قاتلامدىن كىچىك بولىدۇ. ئايرىم ھاللاردا بىر سۆز ياكى جۈملىمۇ ئابزاس بولۇپ كېلىدۇ.

(1) ئابزاسقا ئايرىشتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك نۇقتىلار:

① بىر ئابزاستا بىرلا مەزمۇن، بىرلا نۇقتا ۋە بىر خىل خاراكتېردىكى ئوي - پىكىر بولىدۇ؛ ② ئابزاسلاردا شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتە نىسپىي مۇستەقىللىق بولىدۇ؛ ③ ئابزاس بەلەن ئابزاس ئوتتۇرىسىدا باغلىنىشنى شەكىللەندۈرىدىغان ئۇلانما ۋە تۇتاشتۇرغۇچى ۋاستە.

(1) ئۆتكۈنچىنىڭ شەكىللىرى: ① ئوي - پىكىرنىڭ باغلىنىش شەكلىدە كېلىدۇ. بۇ لوگىكىلىق ئىچكى باغلىنىشلىق ئۆتۈش؛ ② ئوي - پىكىرنىڭ كونكرېتلىشىش ۋە تەدرىجىي يېشىلىشى شەكلىدە كېلىدۇ؛ ③ نىدىچى شەكلىدە كېلىدۇ؛ ④ تىلدىكى باغلىغۇچى سۆزلەرنىڭ يارىدىمى بىلەن كېلىدۇ. شۇڭا، شۇنىڭ بىلەن، ئەمما، لېكىن، دېمەك، ئومۇمەن، ئالايلى، تۆۋەندىكىچە، مۇنداقچە ئېيتقاندا دېگەندەك؛ ⑤ مەزمۇننىڭ خاراكتېر ئايرىمىسى شەكلىدە كېلىدۇ؛ ⑥ ئۆتۈش جۈملىسى ۋە ئابزاس شەكلىدە كېلىدۇ.

(2) تۆۋەندىكى ئەھۋالدا ئۆتكۈنچى شەكىللىنىدۇ:

① پىكىر - مەزمۇن ئايرىمىلىقتىن - ئومۇملۇققا، ئومۇملۇقتىن - ئايرىمىلىققا بۇرالغاندا؛ ② ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدا ئۆزئارا ئۆتۈش، ئالمىشىش بولغاندا؛ ③ بىر ئىش، ۋەقە، تەپسىلاتتىن ئىككىنچى بىر ئىش، ۋەقە، تەپسىلاتقا ئۆتۈشتە؛ ④ بۇگۈنكى بىلەن بۇرۇنقىنى سېلىشتۇرغاندا، قىستۇرما، ئەسلەتمە بەرگەندە.

5) مۇڭاپىقلاشتۇرۇش

مۇڭاپىقلاشتۇرۇش دېگىنىمىز — ئابزاس، بۆلەك، قاتلام، باشلاش، راۋاج، ئاخىرلاشتۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى ئىلمىي، قانۇنىيەتلىك باغلىنىش بولۇپ، ئۇ ئايرىم مەزمۇن ۋە شەكىل ئەمەس.

كۆپ ئۇچرايدىغان مۇڭاپىقلاشتۇرۇش ئۇسۇللىرى:

ھالقىش، سەكرەتمە، يەنى «بوشلۇق» قالدۇرۇش شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ.

ئۆتۈش دېگىنىمىز، قاتلام بىلەن قاتلام، ئابزاس بىلەن ئابزاس، ئومۇملۇق بىلەن ئايرىملىق، ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى ئوتتۇرىسىدا باغلىنىشنى شەكىللەندۈرىدىغان ئۇلانما ۋە تۇتاشتۇرغۇچى ۋاستە.

(1) ئۆتكۈنچىنىڭ شەكىللىرى: ① ئوي - پىكىرنىڭ باغلىنىش شەكلىدە كېلىدۇ. بۇ لوگىكىلىق ئىچكى باغلىنىشلىق ئۆتۈش؛ ② ئوي - پىكىرنىڭ كونكرېتلىشىش ۋە تەدرىجىي يېشىلىشى شەكلىدە كېلىدۇ؛ ③ نىدىچى شەكلىدە كېلىدۇ؛ ④ تىلدىكى باغلىغۇچى سۆزلەرنىڭ يارىدىمى بىلەن كېلىدۇ. شۇڭا، شۇنىڭ بىلەن، ئەمما، لېكىن، دېمەك، ئومۇمەن، ئالايلى، تۆۋەندىكىچە، مۇنداقچە ئېيتقاندا دېگەندەك؛ ⑤ مەزمۇننىڭ خاراكتېر ئايرىمىسى شەكلىدە كېلىدۇ؛ ⑥ ئۆتۈش جۈملىسى ۋە ئابزاس شەكلىدە كېلىدۇ.

(2) تۆۋەندىكى ئەھۋالدا ئۆتكۈنچى شەكىللىنىدۇ:

① پىكىر - مەزمۇن ئايرىمىلىقتىن - ئومۇملۇققا، ئومۇملۇقتىن - ئايرىمىلىققا بۇرالغاندا؛ ② ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدا ئۆزئارا ئۆتۈش، ئالمىشىش بولغاندا؛ ③ بىر ئىش، ۋەقە، تەپسىلاتتىن ئىككىنچى بىر ئىش، ۋەقە، تەپسىلاتقا ئۆتۈشتە؛ ④ بۇگۈنكى بىلەن بۇرۇنقىنى سېلىشتۇرغاندا، قىستۇرما، ئەسلەتمە بەرگەندە.

5) مۇڭاپىقلاشتۇرۇش

مۇڭاپىقلاشتۇرۇش دېگىنىمىز — ئابزاس، بۆلەك، قاتلام، باشلاش، راۋاج، ئاخىرلاشتۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى ئىلمىي، قانۇنىيەتلىك باغلىنىش بولۇپ، ئۇ ئايرىم مەزمۇن ۋە شەكىل ئەمەس.

كۆپ ئۇچرايدىغان مۇڭاپىقلاشتۇرۇش ئۇسۇللىرى:

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى

① باش - ئاخىرى ماسلىشىپ كېلىش؛ ② ئەسەر بىلەن تېما ماسلىشىپ كېلىش؛ ③ بىر پۈتۈنلۈك بىلەن ئايرىم ئابزاس، قاتلام، بۆلەك ماسلىشىش؛ ④ باش تېما بىلەن مەزمۇن، خاھىش، ھېسسىيات، ئۇسلۇب ماسلىشىش؛ ⑤ مەزمۇن بىلەن شەكىل ماس كېلىش؛ ⑥ تىل بىلەن ژانىر، ماۋزۇ بىلەن تېكىست ماسلىشىش.

6) باشلىنىش

ماقالە - ئەسەرلەرنىڭ باشلىنىشى دېگىنىمىز، ماقالە - ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان دەسلەپكى ئىپادە، يەنى يازغۇچىنىڭ مېتودى، ئۇسلۇبى، يېزىش ماھارىتىنى ئەڭ گەۋدىلىك ئىپادىلەپ بېرىدىغان دەسلەپكى سۆز - جۈملە ۋە ئابزاستىن ئىبارەت.

(1) ماقالە - ئەسەرلەرنى ياخشى باشلاشنىڭ رولى:

ماقالە - ئەسەرنىڭ ئاساسىي روھى كۆپ ھاللاردا بېشىدىلا بېكىتىلىدۇ. ماقالىنىڭ ياخشى باشلىنىشى ئادەتتە ماقالە - ئەسەرنى مەزمۇن جەھەتتە ئىزچىل، پىكىر جەھەتتە تەرتىپلىك، قۇرۇلما جەھەتتە مۇكەممەل ھەم تىل، ماھارەت، ئۇسلۇب جەھەتتە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك بىلەن يېزىش ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بېرىدۇ. باش تېمىنى ئىپادىلەشكە ئۇيغۇن، باش تېمىنى يېزىش نۇقتىسى قىلغان ئوي - پىكىر جەريانىنى شەكىللەندۈرۈشكە پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. ماقالە - ئەسەر مەزمۇنىنى ئالدىن ھېس قىلىشقا، چۈشىنىشكە، ماھىيىتى ھەققىدە تونۇشقا ھاسىل قىلىشقا مەنۇى شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. ئۆزگىچە پىكىر يولىنى ۋە بەدىئىي ئىپادىلەش شەكلىنى باشلاپ بېرىدۇ. كىتابخانلارنىڭ قىزىقىشىنى قوزغاپ ئەسەرگە باشلاپ كىرىدۇ.

(2) ماقالە - ئەسەرنى باشلاشتا دائىم ئۇچرايدىغان شەكىللەر ۋە ئۇسۇللار:

باشلاش ئۇسۇلى ئاساسلىقى لوگىكىلىق ئۇسۇل، يەنى ئادەتتە، تۈز، بىۋاستە ئۇسۇل بىلەن باشلاش ۋە ئوبرازلىق ئۇسۇل،

يەنى كۆپ خىل، ئۆزگىرىشچان ئۇسۇللارنى باشلاش دەپ ئىككى خىل بولىدۇ.

خەت - ئالاقىلەر، مۇھاكىمە ماقالىلىرى، سىياسىي نەزەرىيىۋى ماقالىلەر، ئىدىيىۋى ئوبزورلار، چۈشەندۈرۈش ماقالىلىرى، بەزى ئاخبارات ماقالىلىرى ۋە ئىلمىي ماقالىلەرنىڭ باشلىنىشى ئادەتتە ئاددىي، تۈز، بىۋاستە شەكىلدە باشلاشقا كىرىدۇ.

تەپسىلىي خەۋەر، زىيارەت خاتىرىسى، بەدىئىي ئۇسلۇبتىكى چۈشەندۈرۈش ماقالىلىرى ۋە ئەدەبىي تۈرلەردە ئوبرازلىق ئۇسۇل، يەنى بەدىئىي شەكىلدە باشلاش ئاساس قىلىنىدۇ.

بىۋاستە ئۇسۇل، ئاددىي تەرتىپتە باشلاشنىڭ كونكرېت شەكىللىرى:

① ئاساسىنى، يېزىش سەۋەبىنى ياكى مەقسەتنى چۈشەندۈرۈپ باشلاش؛ ② ماقالىنىڭ ئاساسىي كۆز قارىشىنى ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇش، باش تېمىنى بىۋاستە ئېچىپ بېرىش؛ ③ ئوبيېكتىنى ئېنىق كۆرسىتىپ، بەس - مۇنازىرە شەكلىدە باشلاش؛ ④ مەسىلىلەرنى قىياس قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇش شەكلىدە باشلاش؛ ⑤ يېزىش ئارقا كۆرۈنۈشىنى ياكى مۇددىئانى ئوتتۇرىغا قويۇپ باشلاش؛ ⑥ كۆز قاراش، تەسىرات ياكى قايىل قىلىنغان بىلدۈرۈپ باشلاش؛ ⑦ مۇھىم نۇقتىنى بەلگىلەپ، مەزمۇننىڭ دائىرىسىنى ئېچىپ بېرىش؛ ⑧ ئەگرى يول بىلەن تېمىغا كىرىش، يەنى ئاساسىي نۇقتا بىلەن مۇناسىۋەتسىزدەك مەزمۇننى ئالدى بىلەن يېزىپ، ئويلىمىغان يەردىن ئاساسىي تېمىغا كۆچۈش.

بەدىئىي ئۇسلۇبتا باشلاشنىڭ كونكرېت شەكىللىرى:

① باش تېمىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ياكى پۈتۈن ئەسەرنىڭ مۇھىم مەزمۇنىنى ئالدىنئالا كىتابخانلارنىڭ سەمىگە سېلىش. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن زۆرۈر بولغان تاپشۇرۇش ئېلىپ بېرىلىپ، ئاندىن رەسمىي باشلىنىدۇ؛ ② مۇھىت تەسۋىرى بېرىلىپ، پېر-

سوناڑنی تەسۋىرلەپ، كىتابخانلاردا بەلگىلىك تەسىرات قوزغاپ ئەسەر مەزمۇنىغا كۆچۈش؛ ئۇمۇمەن تەسۋىردىن باشلاش؛ ③ زىددىيەتنى ئالدىن تاپشۇرۇپ بىر خىل قىزىقىش، جانلىنىش شەكىللەندۈرۈش؛ ④ بىرەر مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىپ، ئاندىن ئەتراپلىق پاكىتلار ئارقىلىق جانلىق ئېچىش؛ ⑤ قويۇق ھېسسىياتنى بېرىپ، لىرىك كەيپىيات يارىتىش؛ ⑥ چېكىنمە بايان ئارقىلىق پىكىر يوللىرىنى ئېچىش.

7) ئاخىرلىشىش

ئاخىرلاشتۇرۇش — ماقالە - ئەسەرنى مەزمۇن جەھەتتە خۇلاسىلەش، شەكىل جەھەتتە يېزىش تەرتىپىنى تۈگەللەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇ ماقالە - ئەسەرنىڭ چۈشۈرگۈسى، خاتىمىسى، خۇلاسىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاخىرلاشتۇرۇشنىڭ ياخشى بولۇشى باش تېمىنى كۆچەيتىپ پۈتۈن ماقالىنى كونترول قىلىدۇ، قۇرۇلما جەھەتتە مۇكەممەللىكنى شەكىللەندۈرىدۇ، ئىپادىلەش ئۇنۇمىنى ئاشۇرىدۇ، كىتابخانىنىڭ چۈشەنچىسىنى، تونۇشىنى، زوقلىنىش ۋە باھالاش ئىقتىدارىنى ھەمدە تەسەۋۋۇرنى شەكىللەندۈرىدۇ.

كۆپ ئۇچرايدىغان ئاخىرلاشتۇرۇش ئۇسۇللىرى ۋە شەكىللىرى:

① پۈتۈن ئەسەرنى خۇلاسىلەپ، مەركىزىي ئىدىيىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە تەكىتلەش. يەنى ئەقلىي خۇلاسە شەكىللىدە ئاخىرلاشتۇرۇش ياكى پۈتۈن مەزمۇننى تولۇق ئىپادىلەپ ئاخىرلاشتۇرۇش؛ ② ئارزۇ - ئۈمىدنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كىتابخانىغا چاقىرىق چىقىرىش ۋە نىشاننى كۆرسىتىش؛ ③ پەلسەپىۋى پىكىر، قائىدىلەر، شېئىرىي ھېسسىيات ئارقىلىق كىتابخانىنى ئويغا سېلىش؛ ④ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يولنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىش؛ ⑤ تەلەپنى ئېنىق خۇلاسىلەپ، مەقسەتنى تەكىتلەش؛ ⑥ بىر نەچچە خىل شەكىلدە ئاخىرلاشتۇرۇپ، كىتابخانىغا تاللاش ئىمكانىيىتى قالدۇرۇش؛ ⑦ راۋاج قىسمىدىلا توختىتىپ، خۇلاسىسىنى كىتابخانىغا قالدۇرۇش؛ ⑧ دىئالوگ شەكىلىدە ئاخىرلاشتۇرۇش.

8) يېپ ئۇچى بەلگىلەش

يېپ ئۇچى دېگىنىمىز، ماقالە - ئەسەرنىڭ پۈتۈن ماتېرىيالىغا ئۆتكۈزۈلۈپ، بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇرىدىغان لىنىيە. بۇ ئىبارەت، يەنى ئەسەرنىڭ پۈتۈن ماتېرىياللىرىنى بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇرىدىغان قان تومۇر ھەم ئەسەر قۇراشتۇرۇشتىكى بەدىئىي ۋاستە.

(1) يېپ ئۇچىنى بەلگىلەشتە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك نۇقتىلار:

يېپ ئۇچى قىلىنىدىغان ئادەم، ۋەقە، ئىش، ماددا، پىرىنسىپ، كۆز قاراش، ئىدىيە، ماكان، زامان ماقالىنىڭ باش تېمىسى بىلەن ئىچكى باغلىنىشلىققا ئىگە بولۇشى كېرەك. يېپ ئۇچى ئەدەبىي ئەسەردىن باشقا ماقالىلەردە روشەن بولۇشى كېرەك. بىر ئەسەردە بىر قانچە يېپ ئۇچى تەڭ مەۋجۇت بولغاندا، ئاساسلىق يېپ ئۇچى بىلەن تارماق يېپ ئۇچىنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش، ئاساسىي يېپ ئۇچىنى گەۋدىلەندۈرۈش كېرەك.

(2) يېپ ئۇچىنىڭ بۆلۈنۈشى

يېپ ئۇچىنىڭ بىر ياكى بىر قانچە بولۇشى سۈزۈت لىنىيەسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يېپ ئۇچى پەقەت بىر بولسا، يەككە يېپ ئۇچى، يەنى تاق لىنىيىلىك يېپ ئۇچى بولىدۇ. يېپ ئۇچى ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق بولسا، مۇرەككەپ يېپ ئۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. مۇرەككەپ لىنىيىلىك ئەسەرلەردە بىر يېپ ئۇچى ئاساسىي ئورۇندا بولۇپ، ماقالە مەزمۇنىغا باشتىن - ئاخىر سىڭدۈرۈلگەن بولىدۇ. قالغانلىرى قوشۇمچە ئورۇندا بولۇپ، ئايرىم شاخلانغان سۈزۈت، ئايرىم زىددىيەت جەريانى ۋە قىستۇر-

مىلاردا گەۋدىلىنىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يىپ ئۇچى يەنە روشەن يىپ ئۇچى، يوشۇرۇن يىپ ئۇچى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

4 §. ماقالىنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى

ئىپادىلەش ئۇسۇلى دېگىنىمىز — ئىپادىلەش شەكلى، ماقالە ئەسەر قۇرۇلمىسى ۋە ئۇسلۇب - ماھارەتنىڭ قائىدە - قانۇنىيەت ئاساسىدىن ئىبارەت. يەنى ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ۋاستە.

ماقالىنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى — بايان، تەسۋىر، مۇھاكىمە، چۈشەندۈرۈش، لىرىكا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

1. بايان

بايان دېگىنىمىز، ۋەقەنىڭ تەرەققىياتى، پېرسوناژنىڭ ھەرىكەت پائالىيەتلىرى ھەم تەقدىرى، زىددىيەت جەريانى ۋە يېشىمى، سۈژىت ئۈزگىرىشى، شارائىت - مۇھىت ئالمىشىشى ھەققىدىكى تونۇشتۇرۇش، تاپشۇرۇش ۋە يەتكۈزمە.

1) بايانداىكى شەخس

بايانداىكى شەخس ئىككى خىل بولىدۇ: بىرىنچى شەخس «مەن»، «بىز» تىلىدىن بايان قىلىش ھەمدە ئاپتور ئۆز سالاھىيىتى بىلەن بايان قىلىش؛ ئۈچىنچى شەخس تىلىدىن ياكى ئۈچىنچى شەخسكە قارىتا بايان قىلىش. يەنى «ئۇ»، «ئۇلار» غا قارىتا بايان قىلىش. (بەزى ماقالە - ئەسەرلەردە ئىككىنچى شەخس بايانى ھەم ئارىلاش بايان شەكلىمۇ بولىدۇ. بۇ قىسمەن ئەھۋال.)

بىرىنچى شەخس «مەن» بەزىدە ئاپتورنىڭ ئۆزى، بەزىدە ئەسەردىكى پېرسوناژ، يەنە بەزىدە لىرىك قەھرىمان ۋە ئوبرازدىن

ئىبارەت.

بىرىنچى شەخس بايانى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى:

«مەن»، «بىز» تىلىدىن، يەنى بىرىنچى شەخس تىلىدىن بايان قىلغاندا جانلىق، ھەقىقىي، تەسىرلىك بايان قىلغىلى بولىدۇ، كىتابخانلارنىڭ قىزىقىشى ۋە قايىللىقىنى شەكىللەندۈرگىلى بولىدۇ. يېتەرسىزلىكى: «مەن»نىڭ كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرى دائىرىسىدىلا چەكلىنىدۇ، مەزمۇن دائىرىسى كەڭ بولمايدۇ، باشقا ئادەمنىڭ ئىچكى ھېسسىياتىنى بىۋاستە يېزىشتا چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ، ئۇزۇنىنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىنى يېزىشتا ئاجىزلىق قىلىدۇ.

ئۈچىنچى شەخسكە قارىتىلغان بايان ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى:

كۆزەتكۈچى سۈپىتىدە ياكى ۋەقە، مەزمۇن سىرتىدا تۇرۇپ، ئۈچىنچى شەخس «ئۇ»، «ئۇلار»نىڭ ئىش - پائالىيىتىنى بايان قىلىش ئۈچىنچى شەخس بايانى بولىدۇ.

بۇنىڭدا بايان دائىرىسى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ، ئەتراپلىق، ئەركىن، جانلىق، توسقۇنسىز بايان قىلىشقا بولىدۇ، ماتېرىيال تاللاشتا چەكلەنمەيدۇ، پىكىر - ھېسسىياتتا چەكلەنمەيدۇ، مۇرەككەپ ۋەقە ۋە زىددىيەتلەرنىمۇ ئېچىپ بېرەلەيدۇ. يېتەرسىزلىكى: بىرىنچى شەخس بايانىغا ئوخشاش ھېسسىيات جەھەتتە يېقىنلىق بولۇش، چىنلىق تۇيغۇسى بېرىش، ئاپتور ئىدىيىسىنى بىۋاستە ئىپادىلەپ بېرىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئەمەس.

2) بايانىنىڭ مۇھىم ئامىللىرى

بايانىنىڭ مۇھىم ئامىللىرى — ۋاقىت، ئورۇن، پېرسوناژ، ۋەقە، سەۋەب، نەتىجىدىن ئىبارەت ئالتە تۈرلۈك بولىدۇ. بۇلار ھەربىر بايان قىلىنغان ئىش - ۋەقەدە تەڭ مەۋجۇت بولۇپ، قاچان، قەيەردە، كىم، قانداق ئىش، نېمە ئۈچۈن، قانداق بولدى دېگەن سوئاللارغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. شۇ ئارقىلىق كىتابخان

لاردا ئېنىق چۈشەنچىنى شەكىللەندۈرىدۇ ۋە ۋەقەلىك ئىزچىللىقىنى، لوگىكىلىق قايىل قىلىش كۈچىنى ھاسىل قىلىدۇ. ماقالە ـ ئەسەرنىڭ سۈژىتى مۇكەممەل بولىدۇ.

بەزى ھاللاردا بۇ ئالتە ئامىلنىڭ بىرەر ـ ئىككىسى چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋالمۇ كۆرۈلىدۇ. بۇنداق چاغدا چۈشۈپ قالغان ئامىللار شەكىل جەھەتتە چۈشۈپ قالىدۇ، مەزمۇن جەھەتتە يۇشۇرۇنغان ياكى باشقا ئامىللارغا بېقىنىپ كەتكەن بولىدۇ.

3) بايانىنىڭ تۈرلىرى

ئادەتتە كۆپرەك قوللىنىلىدىغان بايان قىلىش ئۇسۇللىرى:

① تەرتىپلىك بايان؛ ② چېكىنمە بايان؛ ③ قىستۇرما بايان؛ ④ تولۇقلىما بايان؛ ⑤ تەكشى بايان.

تەرتىپلىك (ئوك، توز) بايان — بۇ پېرسوناژ كەچۈرمىشلىرى، ۋەقەنىڭ تەرەققىياتى، مەزمۇن ئىزچىللىقىنى تەرەققىيات تەرتىپى، ۋاقىت تەرتىپى، زىددىيەت تەرەققىياتى ياكى كۆزىتىش تەرتىپى بويىچە يەتكۈزۈش ئۇسۇلى.

ئالاھىدىلىكى: بۇ خىل بايان كىشىلەرنىڭ بىلىش تەرتىپى، بىلىش جەريانىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. بايان قىلىش، قوبۇل قىلىش ۋە ئىشلىتىش ئاسان. ئورگان خەت ـ ئالاقىلىرىدە كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ.

چېكىنمە (تەتۇر) بايان — ئىشنىڭ يېشىمى، نەتىجىسى ياكى زىددىيەتنىڭ مۇرەككەپ تۈسى بېرىلىپ، ئاندىن تەكشى بايانغا كۆچۈش شەكلى.

ئالاھىدىلىكى ۋە دىققەت قىلىدىغان تەرەپ: بۇ خىل بايانداماقالە ـ ئەسەرلەرنى جانلىق، ئۆزگىرىشچان، دولقۇنسىمان ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. بىراق بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللانغاندا، باشتا بەرگەن چېكىنمە بۆلەك بىلەن تەكشى بايانغا، يەنى ئىشنىڭ جەريانىغا كۆچكەن قىسمىدىكى ئۆتۈشكە، باغلىنىشقا دىققەت قىلىش كېرەك. ئۇنداق بولمىسا چۈشەنچە قالايمىقانلىشىدۇ. يەنە

بىر جەھەتتىن چېكىنمە قىسمى ئىخچام، يىغىنچاق بېرىلىشى كېرەك.

قىستۇرما بايان — تەرتىپلىك بايان جەريانىدا مەزمۇن تەلەپى بويىچە مۇۋاپىق، ئىخچام تولۇقلىما بېرىپ، ئاندىن تەرتىپلىك بايانغا كۆچۈش شەكلى. بۇ يەردىكى قىستۇرما ئەسلىمە، چۈشەنچە، ئىزاھات، ئۇيۇ ـ خىيال، سېغىنىش تۇيغۇلىرى مەزمۇنىدا كېلىدۇ.

قىستۇرما بايان بېرىشتە دىققەت قىلىدىغان نۇقتىلار:

① بايان ئامىللىرى تولۇق بولۇش. ۋاقىت، ئورۇن، شەخس، ۋەقە، سەۋەب ـ نەتىجە ئېنىق سۆزلىنىش؛ ② يىپ ئۇچى ئېنىق بولۇش، تاپشۇرۇش، ئۆتۈش، ئاخىرلاشتۇرۇش ئېنىق بولۇش؛ ③ ئىخچام بولۇش. باش تېما تەلىپى بويىچە بەزىلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىشقا بولىدۇ.

تولۇقلىما بايان — قوغلىشىپ بايان قىلىش. مەزمۇننى تولۇقلايدىغان، ئەمما سۈژىتقا تەسىر كۆرسىتەلمەيدىغان ئايرىم مەزمۇننى تولۇقلاش شەكلى.

تەكشى (پارالىل) بايان — ئىككىدىن ئارتۇق توز بايانىنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇش شەكلى.

2. تەسۋىر

تەسۋىر — پېرسوناژ، ۋەقە، مۇھىتنى جانلىق، ئوبرازلىق سۈرەتلەش ئۇسۇلى ياكى كىتابخانلار ئېڭىدا جانلىق ھالىتى، رەڭگى، پۇرىقى، تەمى ۋە قىياپىتىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت.

تەسۋىر پېرسوناژلار تەسۋىرى بىلەن مۇھىت تەسۋىرى (ئىجتىمائىي مۇھىت تەسۋىرى، تەبىئىي مۇھىت تەسۋىرى) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

1) پېرسوناژلار تەسۋىرى

ئەسەرگە قاتناشقۇچى پېرسوناژنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى، تە-
لى، ئىدىيىسى، ھەرىكىتى، ئىچكى دۇنياسى قاتارلىق تەرەپلە-
رىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق پېرسوناژنىڭ ئۆزىگە خاس ئىندىۋى-
دۇئاللىقىنى چوڭقۇرۇپ بېرىش پېرسوناژلار تەسۋىرى دەپ ئاتى-
لىدۇ.

پېرسوناژلار تەسۋىرى كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇپ، بۇ، تاش-
قى قىياپەت (پورتىرېت ياكى پىگورا) تەسۋىرى، ھەرىكەت تەسۋى-
رى، تىل تەسۋىرى، پسىخىك (روھىي ھالەت) تەسۋىرى قاتار-
لىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(1) تاشقى قىياپەت تەسۋىرى

تاشقى قىياپەت تەسۋىرى پېرسوناژلارنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈ-
شى، كەيپىياتى، كىيىمى، چىراي - شەكلى، بەدەن تۈزۈلۈشى
قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

پېرسوناژلارنىڭ تاشقى قىياپىتى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئور-
نى، تۇرمۇش مۇھىتى، قىزىقىشى، ئادىتى قاتارلىقلار بىلەن زىچ
مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. تاشقى قىياپەت تەسۋىرىنىڭ پېرسوناژلار-
نىڭ خاراكتېرى بىلەن پېرسوناژلار ئوبرازىنىڭ مۇكەممەل گەۋ-
دىلىنىشىگە قارىتا رولى چوڭ بولىدۇ.

كىيىم - كېچەك تەسۋىرىمۇ تاشقى قىياپەت تەسۋىرى قاتارىغا
كىرىدۇ. كىيىم - كېچەك تەسۋىرى ئارقىلىقمۇ پېرسوناژلارنىڭ
خاراكتېرىنى، شۇنىڭدەك دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئىپادىلەش
مۇمكىن.

(2) ھەرىكەت تەسۋىرى

ھەرىكەت — پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ كونكرېت ئىپادە-
سى. پېرسوناژلارنىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى
خاراكتېرىنى ئەڭ بىۋاستە ۋە كۈچلۈك ئېچىپ بەرگىلى بولىدۇ.
ھەرىكەت تەسۋىرى پېرسوناژلار ئوبرازىنى يارىتىشتا ناھايىتى

چوڭ رول ئويناش بىلەن ئەسەردە زور نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ.
ھەرىكەت ياخشى تەسۋىرلەنسە، پېرسوناژلارنىڭ روھىي قىياپىتى-
نى سۈرەتلەش، ئەسەر ۋەقەلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش مەقسىتىگە
يەتكىلى بولىدۇ.

(3) تىل تەسۋىرى

تىل تەسۋىرى پېرسوناژلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنىڭ بىۋاسىتە
ئاشكارىلىنىشى بولۇپ، ئۇ ئارقىلىق پېرسوناژلارنىڭ ھېس -
تۇيغۇسى، قىزىقىشى، يېشى، كىيىم چىقىشى، كەسپى، مۇھەب-
بەت - نەپرىتى ئىپادىلىنىدۇ.

ئەسەرنىڭ تىلىنى ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ: ئۇنىڭ
بىرى پېرسوناژ تىلى، يەنە بىرى ئاپتور تىلى. ئاپتور تىلى —
ئاپتور مەنزىرىلەرنى تەسۋىرلەش، ھېكايە ۋەقەلىكىنى بايان قە-
لىش ۋە لىرىكا، مۇھاكىمىلەرنى ئىپادىلەشتە قوللىنىدىغان ت ا-
دىن ئىبارەت. پېرسوناژ تىلى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى،
ئىندىۋىدۇئاللاشتۇرۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئەڭ
باي بولىدۇ ھەمدە پېرسوناژ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە مۇھىم
رول ئويناىدۇ.

(4) پسىخىك تەسۋىر

پېرسوناژلارنىڭ روھىي ھالىتى، ئىدىيىۋى ھەرىكىتى،
ئىچكى دۇنياسى، خىيال - تەسەۋۋۇرلىرى، قىزىقىشى، ھەۋەس-
لىرى، شادلىق ۋە قايغۇ - ئازابلىرى ئېچىپ بېرىلىدىغان تەسۋىر
پسىخىك تەسۋىر دەپ ئاتىلىدۇ.

2) مۇھىت تەسۋىرى

مۇھىت تەسۋىرى — ئەدەبىي ئەسەردىكى پېرسوناژلار پائالە-
يەت ئېلىپ بارىدىغان ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي شارائىت تەسۋىرىنى
كۆرسىتىدۇ.[1] مۇھىت تەسۋىرىمۇ باشقا ئەدەبىي ئاممىلارغا ئوخ-

---

① پېرسوناژ - ئادەمنىڭ ئۆزىمۇ بىر خىل ئىچكى مۇھىت، بۇ مەسىلە مەقىدە ئايرىم
ئىزدىنىمىز.

شاشلا پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى ۋە باش تېما ئىدىيىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. مۇھىت تەسۋىرىنىڭ رولى كەيپىياتنى جانلاندۇرۇپ پېرسوناژلار خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتىن ئىبارەت. مۇھىت تەسۋىرى بەزى ۋاقىتلاردا ۋەقەنىڭ يۈز بېرىشىدىن ئالدىن بېشارەت بېرىش رولىنى ئويناپدۇ، شۇنداقلا ئەسەرنى دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى بىلەن تەمىنلەپدۇ ھەمدە ئەسەرنىڭ سۈژېتىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئاپتورنىڭ قاينىق ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مۇھىت تەسۋىرى — تەبىئىي مۇھىت تەسۋىرى بىلەن ئىجتىمائىي مۇھىت تەسۋىرىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(1) ئىجتىمائىي مۇھىت تەسۋىرى

مەلۇم دەۋر ۋەزىيىتىنىڭ ياكى ئالاھىدىلىكىنىڭ سۈرەتلىنىشى ئىجتىمائىي مۇھىت تەسۋىرى دەپ ئاتىلىدۇ. كونكرېتراق ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي مۇھىت تەسۋىرى جەمئىيەتنىڭ ئەينى چاغدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەزىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرىنى، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ئىجتىمائىي ئادەتلەرنى تەسۋىرلەشنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي مۇھىت تەسۋىرى پېرسوناژلار خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىشتە مۇھىم بىر تەرەپ، چۈنكى پېرسوناژلار خاراكتېرى مۇئەييەن بىر ئىجتىمائىي شارائىت ئىچىدە شەكىللىنىدۇ ۋە راۋاجلىنىدۇ.

(2) تەبىئىي مۇھىت تەسۋىرى

ۋەقە يۈز بەرگەن مەنزىرە - مۇھىتنى، پېرسوناژلارنىڭ پائالىيەت سەھنىسى بولغان ئورۇن - جايلارنى جانلىق سۈرەتلەپ كۆرسىتىپ بېرىش تەبىئىي مۇھىت تەسۋىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

تەبىئىي مۇھىت تەسۋىرى ئارقىلىق پېرسوناژلار خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىش، پېرسوناژلارنى پائالىيەت ئورنى بىلەن تەمىنلەش، ئەسەرنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنى گەۋدىلەندۈرۈش، ۋەقەنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

3. لىرىكا

ئوبېيېكتىپ رېئاللىققا قارىتا ئاپتوردا پەيدا بولغان ھېسسىيات لىرىكا دەپ ئاتىلىدۇ. ھېسسىيات سۈبېيېكتىپ بىلەن ئوبېيېكتىپنىڭ بىرلىكى بولۇپ، ئۇ ناھايىتى كونكرېت نەرسە.

خاراكتېرىگە قاراپ لىرىكىنى بۇاستە لىرىكا، ۋاستىلىك لىرىكا، بايانىي لىرىكا، مۇھاكىملىق لىرىكا، تەسۋىرىي لىرىكا قاتارلىقلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

بۇاستە لىرىكا — چاقنىق، خىتاب، ندا شەكىللىرىدە ئىچكى ھېسسىياتنى توسقۇنسىز، ۋاستىسىز ئىپادىلەش شەكلى. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى، ھېسسىيات رىتمى كۆچلۈك، بەدىئىي تەسىرلەندۈرۈش كۈچى كۆچلۈك، لىرىك كەيپىيات بۇاستە، قوپۇق بولىدۇ.

ۋاستىلىك لىرىكا — ھېسسىياتنى، لىرىك كەيپىياتنى بايان، تەسۋىر، مۇھاكىمە بىلەن كىرىشتۈرۈپ ئىپادىلەش ياكى شۇلار ئارقىلىق ئىپادىلەش شەكلى. بۇنىڭدا ئاپتور ھېسسىياتى پاكىتقا، ئاساسقا، مەنزىرىگە تايىنىدۇ ۋە شۇلارغا سىڭىپ گەۋدىلىنىدۇ.

بايانىي لىرىكا — لىرىكىنى بايانغا سىڭدۈرۈش ئارقىلىق يېزىش ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنداق بايانىي لىرىكا ئادەتتىكى بايانلاردىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. بۇنىڭدا ئاپتورنىڭ تەسىرى ۋە مۇھەببەت - نەپرىتى ئاساس قىلىنىپ ئوبېيېكتىپ بايانغا سۈبېيېكتىپ ھېسسىيات تۈسى بېرىلىدۇ.

مۇھاكىملىق لىرىكا — ئاپتوردا ئۆزى يېزىۋاتقان ئادەم ياكى ئىشقا نىسبەتەن كۈچلۈك مۇھەببەت پەيدا بولىدۇ - دە، چەكسىز قاينىق ھېسسىيات بىلەن مۇھاكىملىق قاراشلارنى زىچ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بىرىكتۇرۇپ ئەسەر مەزمۇنىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، كىتابخانلارنى قايىل قىلىدۇ. بۇنداق مۇھاكىمە سۇبيېكتىپ ھېسسىياتنى ئاساس قىلغاچقا، ئۇ ئادەتتىكى مۇھاكىمىلەرگە ئانچە ئوخشاپ كەتمەيدۇ.

تەسۋىرىي لىرىكا — مەنزىرە، مۇھىت تەسۋىرى ئارقىلىق لىرىكىنى يېزىش شېئىر ۋە نەسرىلەردە كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. مۇنەۋۋەر ئەسەرلەردە مەنزىرە تەسۋىرى بىلەن لىرىكا زىچ بىرىكتۇرۇلغاچقا، ئۇلاردا بەدىئىي ئەدەبىياتقا خاس كۆچلۈك تەسىرلەندۇرۇش كۈچى مەيدانغا كەلگەن. بۇنىڭ ئادەتتىكى تەسۋىرىدىن پەرقلىنىدىغان يېرى شۇ يەردىكى، لىرىكىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق بەرگەندە ئاپتورنىڭ ھېسسىياتى ئەسەردە ئاشكارىلىنىپ بارغانسېرى روشەنلىشىدۇ. بىراق، بۇنداق روشەنلىشىشنىڭ دەرىجىسى ۋە ئۇسۇلى ئەسەرنىڭ ژانىرى ۋە ئاپتورنىڭ ئۇسلۇبىدىن ئايرىلمايدۇ.

4. مۇھاكىمە

مۇھاكىمە دېگىنىمىز، ئاپتورنىڭ شەيئى ياكى مەسىلە ئۈستىدە باھالاش ئېلىپ بېرىپ، ئۆز كۆز قارىشى ۋە باھاسىنى، پوزىتسىيىسىنى بىۋاستە ئىپادىلىشىدىن ئىبارەت.

مۇھاكىمە — قائىدە ـ داۋالى سۆزلەش، لوگىكىلىق ئەقلىي خۇلاسە چىقىرىش يولى بىلەن ئۆز كۆز قارىشىنى شەرھىلەشتۇر.

مۇھاكىمىنىڭ ئامىللىرى:

مۇھاكىمىنىڭ نۇقتىئىنەزەر، ئاساس ۋە ئىسپاتلاشتىن ئىبارەت ئۈچ ئاملى بار.

نۇقتىئىنەزەر — كۆز قاراش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئاپتورنىڭ ئوبيېكتىپ شەيئىلەرگە، بايان قىلىنىۋاتقان مەسىلىگە قارىتا ئىپادىلىگەن كۆز قارىشى، تەشەببۇسى ۋە پوزىتسىيىسىدۇر.

نۇقتىئىنەزەر مەركىزىي نۇقتىئىنەزەر ۋە تارماق نۇقتىئىنە-

زەر دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. مەركىزىي نۇقتىئىنەزەر ئاساسىي نۇقتىئىنەزەر، باش نۇقتىئىنەزەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئەڭ گەۋدىلىك، مۇھىم قاراش بولۇپ، تارماق نۇقتىئىنەزەرگە ئاساس سالىدۇ ۋە ئىسپاتلاش جەريانىغا قوماندانلىق قىلىدۇ، ئۇنى شەكىللەندۈرىدۇ.

تارماق نۇقتىئىنەزەر ئاساسىي نۇقتىئىنەزەرگە بېقىنىدىغان، ئۇنى ئېچىپ بېرىدىغان ئايرىم بىر قانچە قاراش، ئىدىيىۋى ھېسسىياتتىن ئىبارەت.

ئاساس — نۇقتىئىنەزەرنى ئىسپاتلايدىغان پاكىت. بۇ چوڭ جەھەتتە پاكىت خاراكتېرلىك ۋە نەزەريە خاراكتېرلىك ئاساس دەپ ئىككى چوڭ تىپقا بۆلۈنىدۇ.

ئىسپاتلاش — ئاساسىي پاكىتلارنى مۇڭاپىق تەشكىللەپ نۇقتىئىنەزەرنى گەۋدىلەندۈرۈش جەريانى. بۇ لوگىكىلىق ئىسپاتلاش ۋە ئەدەبىي يول بىلەن ئىسپاتلاش، دەپ ئىككى خىل بولىدۇ.

كۆپ ئۇچرايدىغان ئىسپاتلاش ئۇسۇللىرى — پاكىت، يەنى مىسال كەلتۈرۈش، نەقىل كەلتۈرۈش ئۇسۇلى، سەۋەب ـ نەتىجىلىك ئۇسۇلى، ئوخشىتىش ئۇسۇلى، سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى، رەددىيە بېرىش ئۇسۇلى، تەتۇر ئىسپاتلاش ئۇسۇلى قاتارلىقلار.

5. چۈشەندۈرۈش

چۈشەندۈرۈش — شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرى، ھالىتى، خۇسۇسىيىتى، شەكىللىنىش جەريانى، تۈزۈلۈشى، ئىقتىدارى، ئەھمىيىتى، رولى قاتارلىق ئومۇمىي ئەھۋالنى جانلىق، ئوبرازلىق، قىسقا ئىسپاتلاش ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇلى.

چۈشەندۈرۈش ئۇسۇلى — ئىلمىي دوكلات، دەرسلىك، ساناقات ـ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى تونۇشتۇرۇش، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى گەۋدىلەندۈرۈش جەھەتتە ئاساس قىلىنىدۇ.

1) كۆپ ئۇچرايدىغان چۈشەندۈرۈش ئۇسۇللىرى

① تەبىر بېرىپ چۈشەندۈرۈش ۋە ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈش؛ ② ئېنىقلاپ چۈشەندۈرۈش؛ ③ سېلىشتۇرۇپ چۈشەندۈرۈش؛ ④ سانلىق ياكى سانلىق چۈشەندۈرۈش؛ ⑤ تۈرلەرگە ئايرىپ چۈشەندۈرۈش؛ ⑥ مىسال ياكى نەقىل كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرۈش؛ ⑦ تەھلىل قىلىپ چۈشەندۈرۈش؛ ⑧ ئادەتتىكىچە ۋە ئەدەبىي ئۇسلۇبتا چۈشەندۈرۈش؛ ⑨ ماھىيىتىنى، خۇسۇسىيىتىنى چۈشەندۈرۈش ۋە شەكلىنى ۋە ماھىيىتىنى چۈشەندۈرۈش؛ ⑩ ئۆزىدىكى تەرتىپ بويىچە ياكى كۆزىتىش تەرتىپى بويىچە چۈشەندۈرۈش.

2) چۈشەندۈرۈشنىڭ تەرتىپى

① شەيئىلەرنىڭ ئورۇن - تەرتىپى بويىچە چۈشەندۈرۈش. بۇنىڭدا كىتابخانىلار ئېنىق، مۇكەممەل تەسىرات ئالىدۇ؛ ② شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپى بويىچە چۈشەندۈرۈش. يەنى ئالدىدا يۈز بەرگەن ئىشنى ئالدىدا، كېيىن يۈز بەرگەن ئىشنى كەينىدە يېزىش؛ ③ شەيئىلەر خۇسۇسىيىتىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەرتىپى بويىچە چۈشەندۈرۈش.

§ 5 . ماقالە - ئەسەرنىڭ تىلى

1. تىل — ماقالە - ئەسەرنى بەرپا قىلىشتىكى مادىي ۋاستە

تىل — ئىدىيەنىڭ، تەپەككۇرنىڭ بىۋاستە رېئاللىقى، ھېسسىياتنى ئىپادىلەشنىڭ ۋاستىسى؛ ماقالە - ئەسەر قۇرۇلمىسىنىڭ ماددىي پوستى ۋە بىرىنچى ئامىلى. يېزىقچىلىقتىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئاساسىي ماھارەت تىل ماھارىتى. شۇڭا، تىل بولمىسا ماقالە - ئەسەر يېزىپ چىققىلى بولمايدۇ. تىل ماقالە - ئەسەرنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىدىكى ماددىي ۋاستە.

2. تىل ئىقتىدارىنىڭ مەنە دائىرىسى

تىل ئىقتىدارى يېزىقچىلىقتىكى ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ قىيىن ئىقتىدار. بۇنىڭغا ئۆزىنى ئىچكى نۇتۇق، تاشقى نۇتۇق جەھەتتە تەربىيىلەش، تۇرمۇشتىن تىل ئۆگىنىش، دائىلىق نادىر ئەسەرلەردىن تىل ئۇسلۇبى ۋە تىل ماھارىتىنى قوبۇل قىلىش، ئەمەلىي يېزىش داۋامىدا مەشىق قىلىش ئارقىلىق يەتكىلى بولىدۇ. تەلەپ: سۆز تەكرارلىقىدىن، سۆزلەرنىڭ جايىغا چۈشمەي قېلىشىدىن، سۆزلەرنىڭ ئوبيېكت بىلەن ماس كەلمەي قېلىشىدىن ساقلىنىش. مۇشۇ خىل تەلەپ - ئۆلچەم بىلەن يۇقىرىقى جەريانىنى ئىلمىي بىرىكتۈرگەندە ۋە ئىزچىللاشتۇرغاندا، تىل ئىقتىدارىنى شەكىللەندۈرگىلى ۋە ئۆستۈرگىلى بولىدۇ.

3. تىل ئىشلىتىشكە قويۇلىدىغان ئاساسىي تەلەپلەر

ھەر خىل ژانىر - تۈردىكى، خىلمۇ خىل تېمىدىكى، ھەر خىل ئۇسلۇب ۋە شەكىلدىكى ماقالە - ئەسەرلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تىل ئىشلىتىشكە قويۇلىدىغان ئاساسىي تەلەپ ئورتاق. بۇ تەلەپ تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدا كۆرۈلىدۇ:

1) سۆزنى توغرا، دەل تاللاش ۋە ئىشلىتىش

سۆزنى توغرا، دەل تاللاپ ئىشلىتىش دېگىنىمىز: ① ئەڭ توغرا، ئەڭ مۇۋاپىق سۆزنى تاللاش؛ ② مەنىنى، ئىدىيىنى، ھېسسىياتنى توغرا، دەل ئىپادىلەش؛ ③ تەبىر ئېنىق، توغرا بولۇش؛ ④ ۋەزىن، ئىنتوناتسىيە ماسلاشقان بولۇش؛ ⑤ سۆزجۈملىلەر گراماتىكا، لوگىكا، ئىستىلىستىكىغا ئۇيغۇن بولۇش؛ ⑥ تىنىش بەلگىسى، پائۇزا، تۇراق، رىتىمغا ئۇيغۇن بولۇش.

قانداق قىلغاندا سۆزنى توغرا، دەل جايىدا قوللانغىلى بولىدۇ؟

ئۇيغۇر كتاب تور بېكتى

(1) سۆز مەنىسىنى ھەقىقىي چۈشىنىش، يەنى مەنداشلىق مۇناسىۋىتى، سۆزلەرنىڭ قاتلام مەنىسى، بىرىكىش مۇناسىۋىتى، ئىشلىتىش دائىرىسى ۋە "ئۆرپى" ۋەزنى، ئۇسلۇبى قاتارلىقلارغا دىققەت قىلىش.

(2) سۆزنىڭ ھېسسىي تۇس مەنىسىگە دىققەت قىلىش. سۆزلەر ئايرىم تۇرغاندا، بىرىككەندە كونكرېت مەنىدىن باشقا ھېسسىيات مەنىسىگە، ئوبرازلىق مەنگە، شېئىرىي تۇسكە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، گۈزەل، تۆك ئاسمان، گۈل، بوستان، سۆيگۈ، ئانا، يۇرت، زېمىن دېگەندەك سۆزلەرنىڭ ئۆزىدىلا ھېسسىي، ئوبرازلىق تۇس مەنىسى بار. بۇنداق سۆزلەر ئېستېتىكلىق، ئىستىلىستىكىلىق تالاھىدىلىككە ئىگە سۆزلەر. يەنە مەسىلەن، قاغا، تۇلكە، چوشقا، يامان، ئوغرى، ئەخلاقسىز دېگەندەك سۆزلەردىمۇ تەبىئىي بىزارلىق ھېسسىي مەنە گەۋدىلىك. قورقۇنچاق، قاچقۇن، جاسۇس دېگەندەك سۆزلەردە كەمستەمە تۇس مەنىسى بار.

دېمەك، تىلىمىزدىكى سۆزلەردە تەبىئىي مۇتىدىل ھېسسىي تۇس؛ ياخشى كۆرۈش، بېرىلىش تۇسى؛ ئۇلۇغلاش، مۇئەييەنلەشتۇرۇش تۇسى؛ يامان كۆرۈش، بىزارلىق، كەمستەمە تۇس قاتارلىقلار بولىدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەر شۇ تىلنى ئىشلىتىش داۋامىدا شۇ سۆزلەرگە يىغىنچاقلىغان ھېسسىي مەنە لەردىن ئىبارەت.

ئەمدى سۆزلەرنىڭ ھەر خىل تۇستىكى، خاراكتېردىكى ئىستىلىستىكىسى ۋە ئوبرازلىق مەنىسى ھېسسىي تۇس مەنە ئۇسۇتىگە قۇرۇلغان بولىدۇ. ئاپتورنىڭ شۇ خىل سۆز ئارقىلىق ئوبيېكتقا ئېستېتىكىلىق مەنە بوشلۇقى ھازىرلىشىمۇ شۇ ئاساستا تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ.

(3) تىل بىلەن تەپەككۇرنىڭ ماسلىشىشىغا دىققەت قىلىش

تىلنىڭ توغرىلىقى ۋە دەللىكى ئاپتور تەپەككۇرىغا ۋە ئۇسلۇ-

بىغا ئاساسلىنىدۇ. ئويلىغانلىرى چۈشىنىشلىك، مۇھاكىمىلىرى پۇختا بولغاندىلا ھەمدە ئۇسلۇبى ئوچۇق، زىددىيەتسىز بولغاندىلا، ئاندىن تىل توغرا، دەل، راۋان، چۈشىنىشلىك بولىدۇ.

(4) لۇغەت تەركىبى مول بولۇش، شۇ چاغدا ئەركىن تاللاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

(5) يازماقچى بولغان ئوبيېكتىنى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، كەسپىي، فىزىئولوگىيىلىك، پسىخىك جەھەتتە تولۇق چۈشىنىدىغان بولۇش

2) جۈملىنى راۋان تۇزۇش

جۈملىنىڭ راۋان بولۇشى ئىككى تەرەپنى ئاساس قىلىدۇ: بىرى، گرامماتىكىلىق تەلەپكە ئۇيغۇن بولۇش؛ يەنە بىرى، لوگىكىغا ئۇيغۇن بولۇش. بۇ يەردە مەنتىقىگە ئۇيغۇن بولۇش، دېگەن مۇڭاپىق. چۈنكى، ئەدەبىي ئەسەرلەر تىلى گرامماتىكىلىق، لوگىكىلىق قائىدە تەلەپكە چۈشمەسلىكى مۇمكىن. چۈنكى، ئۇنىڭدا ئۆزىگە خاس بەدىئىي رېتىم، بەدىئىي قۇرۇلما شېئىرىي مەنتىقە، بەدىئىي دىئالېكتىكا تەلەپ قىلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى جۈملىنى راۋان بولۇشقا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

3) شەكلى مۇڭاپىق، يارىشىملىق بولۇش

بۇنىڭدىكى تەلەپ: ① ئىشلىتىلگەن تىل سورۇنغا، ئوبيېكتلارغا ئۇيغۇن بولۇش؛ ② شېئىر سۆزلىرىنى، دىئالېكتلارنى، كەسپىي ئاتالغۇلارنى، يېڭى سۆزلەرنى، ئىستىلىستىك ۋاستىلەرنى مۇڭاپىق ئىشلىتىش؛ ③ تىلنى يېزىقچىلىقنىڭ ژانىر - تۈر ئايرىمىسى بويىچە تاللاپ قوللىنىش؛ ④ پېرسوناژلارنىڭ جىنسى، يېشى، كەسپى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، دەرىجىسى، ئورنى، يېقىنلىق مۇناسىۋىتى ۋە پسىخىكىسى بويىچە تىلنى قوللىنىش؛ ⑤ جۈملە شەكلى، جۈملە تىپى، ئۇرغۇ، ئىنتوناتسىيە ۋە ۋەزىن پەرقى بويىچە گەۋدىلەندۈرۈش.

4) سۆزنى ئىخچام ئىلىش

بۇنىڭ ئۈچۈن ماھىيەتنى تۇتۇپ، تىلنى جاپاغا چىداپ مە-

شىق قىلىش؛ ئاز سۆز بىلەن كەڭ مەنىنى ئىپادىلەش، يەنى ماھىيەتلىك تەرەپ، تىپىك ماتېرىياللار، ئەھمىيەتلىك مەزمۇنلارنى يېزىش؛ يېقىن كېلىدىغان، مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنىڭ ھەممىسىنى يېپىتىن - يېگىنسىغىچە يېزىپ ئولتۇرماي، ئايرىم، ۋەكىللىك مەزمۇنلارنى يېزىش؛ ئىستىلىستىك ۋاستە، ماقال-تەمسىل، ئىدىئوم ۋە قېلىپلاشقان جۈملە شەكىللىرى ئارقىلىق سۆزنى ئىخچاملاش، قىسقارتىپ يېزىش، ئارتۇقچە سۆز ئويۇنىدىن ساقلىنىش. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەدەبىي ئەسەرلەردە بەدىئىي سەكرەتمىلىككە، بوشلۇق تاشلاشقا، مەنداشلارنى تەكرارلاشتىن ساقلىنىشقا دىققەت قىلىش.

5) ئېنىق، چۈشىنىشلىك بولۇش

بۇ تەپەككۇر بىلەن، بىلىش دەرىجىسى بىلەن، ئۇسلۇب بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

6) تىل جانلىق بولۇش

تىلنى جانلىق قىلىشتا ئورۇنداشقا تېگىشلىك شەرتلەر:

① تىلدا ستېرېئولۇق تۈس ۋە تۈيغۇ بولۇش؛ ② بوغۇم گۈزەللىكى بولۇش؛ ③ زىننەت گۈزەللىكى بولۇش؛ ④ يۇمۇرلۇق تۈيغۇ بولۇش؛ ⑤ خىلمۇخىل بولۇش؛ ⑥ يېڭى بولۇش.

4. تىل ئۇقۇنۇشنىڭ بىر قەدەر ئورتاقلاشقان ئۇسۇلى ۋە يولى

1) خەلق ئىچىدىكى يېڭى ۋە جانلىق، ئوبرازلىق، شوخ تىللارنى ئۇقۇنۇشكە ئەھمىيەت بېرىش.

2) مەشھۇر ئەسەرلەرنى كۆپ ئوقۇپ، ئۇلاردىن ئۇسلۇب، ماھارەت ھەمدە تىل ئىقتىدارىنى قوبۇل قىلىش.

3) يېزىش ئەمەلىيىتىدە تىلنى قايتا - قايتا پىششىقلاش.

4) گرامماتىكا، لوگىكا، ئىستىلىستىكىنى ياخشى ئۇقۇنىش.

§ 6. ئەدەبىي ژانىرلار

1. شېئىر

ئىجتىمائىي ھاياتتىن كېلىپ چىققان مەلۇم ئىدىيىۋى پىكىرنى رېتىملىق، قاپىيىلىك، ۋەزىنلىك بەدىئىي تىل ۋاستىسى بىلەن ئەڭ ئىخچام، ئەڭ مەركەزلىك ۋە ئەڭ تەسىرلىك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان، ئىنتايىن باي ھېسسىياتقا، مول تەسەۋۋۇر كۈچىگە ئىگە بولغان ئەدەبىي ژانىر شېئىر دەپ ئاتىلىدۇ.

شېئىر — ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ۋە ئەڭ تۈپكى شەكلى.

شېئىرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى:

① يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە؛ ② كۈچلۈك ھېسسىياتچانلىققا ئىگە؛ ③ شېئىردا ھېسسىيات، تەسەۋۋۇر زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ؛ ④ شېئىرنىڭ تىلى ئىخچام، رېتىملىق ۋە ئاھاڭدار بولىدۇ.

شېئىر رېتىم، تۇراق، قاپىيە، مىسرا، بەيىت، كۈپلېت قاتارلىق ئاممىلاردىن تۇزۇلىدۇ.

رېتىم «ماسلىشىش»، «لايىقلىشىش» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ شېئىر مىسرالىرىدىكى بوغۇملارنىڭ بەلگىلىك تەرتىپتە قاتار تەكرارلىنىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن.

ئاھاڭدارلىق رېتىم دەپ ئاتىلىدۇ. شېئىر مىسرالىرىدىكى بوغۇملارنىڭ مەلۇم تەرتىپتە گۈرۈپپىلىنىشى تۇراق دەپ ئاتىلىدۇ. تۇراق شېئىرنىڭ ئاھاڭدارلىقىنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان مۇھىم ئاممىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ شېئىر ئارىلىقىدىكى قانۇنىيەتلىك توختاش دېمەكتۇر.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

شېئىر مىسرالىرىنىڭ ئاخىرىدىكى سۆز ياكى بوغۇملارنىڭ ئاھاڭداش بولۇپ كېلىشى قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

شېئىرلاردىكى قاپىيىلەر بوغۇملار تەركىبىدىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە توق قاپىيە، ئاچ قاپىيە دەپ ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ. ئاھاڭداشلىقى تولۇق بولغان سۆز ياكى بوغۇملارنىڭ قاپىيىلىنىشى توق قاپىيە دەپ ئاتىلىدۇ.

شېئىرنىڭ ھەربىر سەترى، قۇرى (يولى) مىسرا دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ شېئىردا مەلۇم مەنىنى ئىپادىلىگەن بىر قۇر سۆزنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن، بىر قىسىم شېئىرلاردا گرامماتىكىلىق قائىدە ۋە مەنتىقىي پىكىرنىڭ تەقەززاسى بىلەن گاھىدا پۈتۈن بىر ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدىغان بىر جۈملە ئىككى مىسرا قىلىپمۇ تۇرۇلىدۇ.

بىر - بىرىگە چېتىلىپ باغلانغان ھالدا بىر پۈتۈن تەپەككۇرنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدىغان ئىككى مىسرانىڭ قوشۇلمىسى بەيت دەپ ئاتىلىدۇ.

جۈملە قۇرۇلۇشى جەھەتتە بىر - بىرىگە باغلىق بولغان بىر ياكى بىر نەچچە تۈگەل پىكىرنى ئىپادىلىگۈچى شېئىر مىسرالىرىنىڭ گۇرۇپپىسى كۆپلەت دەپ ئاتىلىدۇ. شېئىرىيەتتىمىزدە كۆپلەتلەر ئەڭ ئاز بولغاندا ئىككى مىسرادىن، كۆپ بولغاندا ئون نەچچە مىسرادىن تەركىب تاپىدۇ.

شېئىرىيەتتىمىز شېئىرىي شەكىللەرگە باي بولۇپ، تۆۋەندىكىسى ئۇلارنىڭ بىر قىسمى:

مەسنەۋى، غەزەل، مۇسەللەس، مۇخەممەس، مۇسەببە، مۇسەممەن، مۇسەددەس، تەرجىئىبەند، مۇستەزاد، مۇۋەششەھ، مۇساۋىيات تەرەپەين، تۇيۇق، رۇبائىي، مۇئەممە، قىتئە (پارچە)، فەرد، ئىقتىباس.

شېئىرنىڭ تۈرلىرى

شېئىرىيەتتىمىز بەلگىلىك ئىدىيىنى ئىپادىلەش ئۈسۇلىغا قاراپ، لىرىك شېئىر ۋە ئېپىك شېئىر دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە، ئىپادىلەش شەكلى ۋە تۈزۈلۈشىگە قاراپ، ۋەزىنلىك شېئىر ۋە چاچما شېئىر، نەسرىي شېئىر دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

شائىرنىڭ تۇرمۇش ھېسسىياتىنى توغرىدىن توغرا ۋەقەلىك بويىچە تەسۋىرلىمەي، بەلكى شۇ ۋەقەنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە تۇغۇلغان ھېس - تۇيغۇلارنى كۆچلۈك شېئىرىي تىل بىلەن گۈزەل نەپىس قىلىپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگۈچى شېئىرلار لىرىك شېئىرلار دەپ ئاتىلىدۇ. لىرىك شېئىرلار شائىرنىڭ شېئىردا ئىپادىلىگەن ھېسسىياتى ۋە خاراكتېرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ قەسىدە، مەرسىيە، سىياسىي لىرىكا، ئىنتىم لىرىكىسى، تەبىئەت لىرىكىسى، مۇھەببەت لىرىكىسى، ھەجۋىي شېئىر قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

ھەر خىل كونكرېت پېرسوناژ ياكى ۋەقەلەرنى ئاساسىي ئوبيېكت قىلىپ يېزىلغان شېئىرلار ئېپىك شېئىرلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېپىك شېئىرلار ۋەقەلىك شېئىر، باللادا، داستان شېئىرىي مەسەل، شېئىرىي چۆچەك، شېئىرىي رومان قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

ۋەزىنلىك شېئىرلار رېتىم ھاسىل قىلىش ئالاھىدىلىكىگە قاراپ بارماق ۋەزىنلىك شېئىرلار ۋە ئاروز ۋەزىنلىك شېئىرلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بەلگىلىك تەرتىپ - قائىدىلەر ئاساسىدا يېزىلىدىغان شېئىرلار ۋەزىنلىك شېئىرلار دەپ ئاتىلىدۇ.

بىر خىل مىقدارداكى بوغۇملارنىڭ بىر قاتار تەكرارى نەتىجىسىدە رېتىم ھاسىل قىلىدىغان، يەنى بوغۇملارنىڭ مىقدارىغا ئاساسلانغان شېئىرىي سىستېما بارماق ۋەزىن دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ

نامنىڭ ئۆزىمۇ مىسرالاردىكى بوغۇملار سانىنىڭ بارماق بىلەن سانىلىشىدىن كېلىپ چىققان. شېئىرىيەتىمىزدە بارماق ۋەزنى- نىڭ تۇرى بوغۇملارنىڭ سانى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا مىس- رالاردىكى بوغۇم سانى ھەرقاچان تەڭ - باراۋەر بولۇۋەرمەيدۇ. شۇڭا، ئۇ تەڭ بوغۇملۇق شېئىرلار ۋە ئارىلاش بوغۇملۇق شېئىر- لار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ھەرقايسى مىسرالاردىكى بوغۇملار سانى باراۋەر بولغان تۈزۈلۈشتىكى شېئىرلار تەڭ بوغۇملۇق شې- ئىرلار دېيىلىدۇ. ئۇ تۆت بوغۇمدىن ئون ئالتە بوغۇمغا قەدەر بولىدۇ. ئۇزۇن ۋە قىسقا مىسرالار ئارىلىشىپ كەلگەن، يەنى مىسرالاردىكى بوغۇملار سانى ئاز - كۆپلۈكتە پەرقلىنىدىغان شېئىرلار ئارىلاش بوغۇملۇق شېئىرلار دېيىلىدۇ.

شېئىرىي تۈزۈلۈشىدە ئۇزۇن ۋە قىسقا (ئوچۇق ھەم يېپىق) بوغۇملارنىڭ مەلۇم تەرتىپتە ئالمىشىپ كېلىشىگە ئاساسلانغان ۋەزىن سىستېمىسى ئارۇز ۋەزنى دەپ ئاتىلىدۇ. تۈراق ھەل قىلغۇچ رول ئوينىمايدىغان، ئوقۇشقا راۋان، تەسىرلىك، مۇزىكا تەركىبلىرىگە باي، ناخشىغا ئېلىشقا قولايلىق بولغان شېئىرلار ئارۇز ۋەزنىلىك شېئىرلار دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتىكى جانلىق نۇتۇقتا سوزۇپراق ئېيتىلىدىغان ۋە ئېنىق ئاڭلىنىدىغان بوغۇم (ئۇرغۇلۇق) ئوچۇق بوغۇم، سوزۇلمايى قىسقا ئېيتىلىدىغان ۋە ئېنىق ئاڭلانمايدىغان بوغۇم ئۇزۇك (ئۇرغۇسىز) يېپىق بوغۇم بولىدۇ. ئارۇز ۋەزنىدە، ۋەزنىلەردىن مىسرالار ھاسىل بولىدۇ. ۋەزنىلەرنىڭ مەلۇم قانۇنىيەتلىك تەرتىپتە تەكرارلىنىشىدىن بەھرلەر ھاسىل بولىدۇ، بەھرلەر بەھرى تەڭ (ئۇزۇن بەھر- لەر)، بەھرى قەسىر (قىسقا بەھرلەر) دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ.

مىسرالىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، جۈملە تۈزۈلۈشى، كۆپلىتلارغا بۆلۈنۈشى، بوغۇم سانى ۋە باشقا جەھەتلەردە ئەركىن بولغان بىر خىل شېئىر شەكلى چاچما شېئىر دەپ ئاتىلىدۇ.

ھەم نەسرىي، ھەم شېئىرىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان شېئىرى ئەسەر نەسرىي شېئىر دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ مىسرا، بوغۇم، رېتىم، قاپىيە قاتارلىقلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. نەسرىي شېئىردا ئاساسلىق قوللىنىلىدىغىنى لىرىكىلىق ئىپادىلەش ئۇ- سۇلى. نەسرىي شېئىر قاپىيىلىك يېزىلىشمۇ، قاپىيىسىز يېزى- لىشمۇ مۇمكىن.

2. نەسر

ئەكس ئەتتۇرگەن مەزمۇنى ئىنتايىن كەڭ، ئىپادىلەش ئۇ- سۇلى خىلمۇخىل بولغان، باشقا ئەدەبىي ژانىرلارغا كىرگۈزۈشكە بولمايدىغان، ئوبرازلىق ھەم لىرىكىلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بول- غان ئىخچام ئەدەبىي ئەسەر نەسر دەپ ئاتىلىدۇ. نەسر كەڭ ۋە تار ئىككى خىل مەنىگە ئىگە. كەڭ مەنىدىكى نەسر قاپىيىلىك بولمىغان ئەدەبىي ئەسەرلەردىن تاشقىرى، يەنە بەدىئىي ئەدەبىياتقا مەنسۇپ بولمىغان ماقالىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدە- كى نەسر شېئىر، ئېپىك ئەسەرلەر، دراما قاتارلىق ئەدەبىي ژانىرلار بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان، بەدىئىي ئەدەبىيات خۇسۇ- سىيىتىگە ئىگە بولغان بىر خىل نەسرىي ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنى- دۇ. نەسر دېيىلگەندە ئادەتتە تار مەنىدىكى نەسر كۆزدە تۇتۇلە- دۇ.

نەسر تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچى، نەسر مۇكەممەل ۋەقەلىك بىلەن گەۋدىلىك پىر- سوناژلار ئوبرازىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلماسلىق، كۆپ ھاللاردا مەلۇم تۇرمۇش ئۇزۇندىلىرىنىڭ تەسۋىرى ئارقىلىق ئاپتورنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگىلى بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئىككىنچى، نەسر كۆچلۈك لىرىكا ۋە كەڭ - كۆشادە بايان قىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئۈچىنچى، نەسر مەنزىرە بىلەن ھېسسىيات زىچ بىرلەشتۇرۇلگەن، روشەن ئوبرازچانلىقى بولۇش-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. تۆتىنچى، نەسر گۈزەل ۋە ئىخچام تىل، ئاددىي ۋە سادداا ئۇسلۇبى بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

نەسر مەزمۇنى ۋە ئىبادىلەش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ لىرىك نەسر، بايانىي نەسر ۋە مۇھاكىمىلىك نەسر دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ.

ھېسسىياتنى كونكرېت ۋە جانلىق ئىزھار قىلىشنى ئاساس قىلىپ، مەلۇم ئىدىيىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان نەسر لىرىك نەسر دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋەقەنى بايان قىلىش، مۇھىت ۋە پېرسونا ئازلارنى تەسۋىرلەشنى قوبۇق ھېسسىيات بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، مەلۇم ئىدىيىنى ئىپادىلەيدىغان نەسر بايانىي نەسر دەپ ئاتىلىدۇ.

بىر تېما ۋەقە ياكى شەخس ئوستىدە مۇلاھىزە ۋە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، مەلۇم ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان، ھەم سىياسىي خاراكتېرگە، ھەم بەدىئىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان نەسر مۇھاكىمىلىك نەسر دەپ ئاتىلىدۇ.

3. ھېكايە

تېما ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان تۈرمۇش ھادىسىلىرى ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى بىر مەسىلىنى ياكى ئۆز ھەجمىگە نىسبەتەن كەڭ ھەم مۇرەككەپ بولغان ئىجتىمائىي مەزمۇننى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان پروزا ئەسەرلىرى ھېكايە دەپ ئاتىلىدۇ. ھېكايە تۈزۈلۈشىدىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچى، ھېكايىنىڭ ھەجمى كىچىكرەك ھەم ئىخچام بولىدۇ. ئىككىنچى، ھېكايىدە بىر ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ بىر خاراكتېرلىك قىسمى تەسۋىرلىنىدۇ. ئۈچىنچى، ھېكايىنىڭ سۈژىتى يىغىنچاق بولۇپ، ئومۇمەن قىسقىراق ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەرگەن بىر گەۋدىلىك ياكى تېما ئەھمىيەتلىك ۋەقە مەركەزلىك ھالدا بايان قىلىنىدۇ. تۆتىنچى، ھېكايىدە تەسۋىرلەنگەن

پېرسونا ئازلارنىڭ سانى كۆپ بولمايدۇ. ئادەتتىكى ھېكايىلەردە پېرسونا ئاز ھاياتنىڭ بىر مەزگىلى، بىر تەرىپى ياكى مەلۇم سەرگۈزەشتى يېزىلىدۇ.

ھېكايە ئېپىك ئەسەرلەر ئىچىدىكى قىسقا، ئىخچام، چوڭقۇر ھەم تەسىرلىك بىر تۈر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھېكايە يېزىشتا تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ: ① ھېكايىدە تېپىك شارائىتتىكى تېپىك خاراكتېر يارىتىلىشى لازىم؛ ② ھېكايىدە ئاپتور سۈژىتلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ماھىر بولۇشى لازىم؛ ③ ھېكايە ئىخچام يېزىلىشى، تىلى تاللانغان بولۇشى، تۈرمۇشنى مۇڭلۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشى زۆرۈر.

4. پوۋېست

ھەجىم جەھەتتىن ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش دائىرىسى جەھەتتىن رومانغا كىچىكرەك بولغان ئېپىك ئەسەر پوۋېست دەپ ئاتىلىدۇ. «پوۋېست» بىزنىڭ تىلىمىزدا ئوتتۇرا ھەجىمدىكى ئېپىك نەسرىي ئەسەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. رومان ۋە ھېكايىگە سېلىشتۇرغاندا، پوۋېستنىڭ ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكى ئۈچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

1) سىغىمچانلىقى جەھەتتە: پوۋېستنىڭ تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش دائىرىسى رومانىدىكىگە ئوخشاش ئۇنچۇالا كەڭ بولمايدۇ، ۋەقەلىكلىرىمۇ رومانغا قارىغاندا ئاددىيراق بولىدۇ. پوۋېستتا تەسۋىرلەنگەن تۈرمۇش دائىرىسى ھېكايىگە نىسبەتەن بىر قەدەر كەڭ، پېرسونا ئازلىرىمۇ بىر قەدەر كۆپرەك، ۋەقەلىكلىرىمۇ بىر قەدەر مۇرەككەپرەك بولىدۇ. بۇ پەرقلەر شۇ خىلدىكى ئەسەرلەر ئىنكاس قىلىپ بېرىدىغان تۈرمۇش مەزمۇنلىرى ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا، پوۋېست رومانىنىڭ قىسقارتىلمىسىمۇ، ھېكايىنىڭ كېڭەيتىلىشىمۇ ئەمەس، بەلكى ئۇ ئۆز ئالدىغا

مۇستەقىل بولغان ئېپىك ئەسەرلەرنىڭ بىر تۈرى.

2) پېرسوناژلار خاراكتېرىنى يارىتىش جەھەتتە: پوۋېست رومانغا يېقىنراق كەلسىمۇ، لېكىن رومانغا قارىغاندا مەلۇم چەكـ لىمىگە ئۇچرايدۇ. پوۋېستتا ھەمىشە بىر ياكى ئىككى ئاساسلىق پېرسوناژ نۇقتىلىق ھالدا سۈرەتلىنىدۇ. ئاساسىي پېرسوناژلارـ نىڭ بىر مەزگىل ئىچىدىكى تۇرمۇشىنى تەشكىل قىلغۇچى تېپىك ۋەقەلەر يېزىلىدۇ. ئۇنىڭ ۋەقەلىكلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىمۇ بىر ياكى ئىككى مۇھىم پېرسوناژنى دەۋر قىلغان ھالدا ئالغا سۈرۈلـ دۇ. ئۇ گەرچە جەمئىيەتنى رومانغا ئوخشاش كەڭرى ئېچىپ بېرەلمىسىمۇ، بىراق جەمئىيەتتىكى ئايرىم بەلگىلىك تارىخىي ۋەقە ياكى رېئال ۋەقەلەرنى بايان قىلىپ بېرەلەيدۇ.

3) ۋەقەلىك ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتە: پوۋېستنىمۇ خېلى زور ھەجىم ۋە نىسبەتەن مۇرەككەپ بولغان سۈژېت بولىدۇ. پوۋېستلاردىكى ۋەقەلىك رومانىدىكىگە ئوخشاش بىر نەچچە يېپ ئۇچىنى چۆرىدىگەن ھالدا گىرەلىشىپ تەرەققى قىلمايدۇ، بەلكى تاق لىنىيە بويىچە راۋاجلىنىدۇ.

پوۋېست ئىجادىيىتىمۇ زور زېھنىي كۈچ ۋە نۇرغۇن ۋاقىت سەرپ قىلىنىدىغان مۇرەككەپ ۋە ئىنچىكە ئەقلىي ئەمگەك.

5. رومان

كەڭ ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، بەلگىلىك تارىخىي دەۋرنىڭ بىر پۈتۈن ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرىدـ غان چوڭ تېپىتىكى ئېپىك ئەسەر رومان دەپ ئاتىلىدۇ. رومانىدا ئىجتىمائىي تۇرمۇش نىسبەتەن مولراق ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكـ تىن، ئۇنىڭدا بىر ئاساسىي باش تېما بولغاندىن تاشقىرى، يەنە بىر قانچە قوشۇمچە باش تېمىلارمۇ بولىدۇ، ھېكايە سۈژېتى ئەگرى ـ توقاي ۋە مۇرەككەپ بولغانلىقتىن، ئۇنىڭدا ئاساسىي سۈژېت لىنىيىسى ۋە مۇشۇ ئاساسىي سۈژېت لىنىيىسىگە بويسۇـ

نىدىغان بىر ياكى بىر قانچە قوشۇمچە سۈژېت لىنىيىلىرى بولـ دۇ. مۇنەۋۋەر رومانلار تارىخىنىڭ سەلتەنەتلىك رەسىملىرىنى سـ ىزىپ كۆرسىتىپ، كىشىلەرگە مول بەدىئىي زوق بېرىش بىلەن ئۇلارنىڭ جەمئىيەتنى بىلىش ۋە ئۆزگەرتىشىگە يارەدەم بېرىدۇ. رومانىدا پېرسوناژلار بىر قەدەر كۆپەرەك بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىجابىي پېرسوناژلاردىن تاشقىرى يەنە سەلبىي پېرسوناژلار، ئاساسىي قەھرىمانلاردىن تاشقىرى يەنە ئاساسلىق بولمىغان پېرسوناژلارمۇ بولىدۇ. ئۇلار ئوخشىمىغان شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. رومانىنىڭ سەھنىسى ئۇزۇن، ھەجمى چوڭ بولغانلىقتىن، يازـ غۇچى ۋەقەلىكنى بايان قىلىش، پېرسوناژلارنى سۈرەتلەش جەھەتـ تە ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ. ئۇ بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ ھەممە بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرىدىن تولۇق پايدىلىنالايدۇ، بايان ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ ۋەقە ـ ھادىسىلەرنى، پېرسوناژلارـ نىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ، تەسۋىرلەش ئۇسۇـ لىدىن پايدىلىنىپ مۇھىت، مەنزىرە، تاشقى قىياپەت، پسىخىك ھالەتلەرنى، دىئالوگ ۋە بەدىئىي مۇلاھىزىلەرگە تايىنىپ پېرسو ـ ناژنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتى بىلەن باي ۋە مۇرەككەپ روھىي دۇنياسىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئېچىپ بېرەلەيدۇ. رومانىنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭغا چىنلىقنى ئۆز قىياپىتى بويىچە تولۇق ۋە مۇكەممەل ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئادەمنىڭ ئورتاقلىق ۋە ئىندىۋىدـ ئاللىقنى ئۆزىگە خاس بەدىئىي يۇكسەكلىكتە ئومۇملاشتۇرۇپ، ناھايىتى زور ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان مۇكەممەل بەدىئىي تىپلارنى يارىتىش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ. يەنە بىر تەرەپـ تىن رومان ئەڭ كەڭ، ئەڭ مۇرەككەپ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى، دەۋر خاراكتېرلىك ۋەقە ـ ھادىسىلەرنى ئومۇملاشتۇرىدۇ. شۇڭا، يازغۇچى رومان ئىجادىيىتىدە مەزمۇن جەھەتتىن كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇققا ئېرىشىشنىڭ ھەممە ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايـ دۇ. رومان — بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈـ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

روشتىكى كەخلىك ۋە چوكقۇرلۇقى بىلەن تەڭدىشى يوق بىر خىل ئالاھىدە شەكىلى. ئۇنىڭدا ئادەم ۋە ئۇنىڭ تۇرمۇشىنى ئەڭ تولۇق ۋە ئەڭ مۇكەممەل سۈرەتلەپ بەرگىلى، خەلقنىڭ ھايات يولىنى، ئۇنىڭ باي ۋە مۇرەككەپ روھىي دۇنياسىنى، ئادەت ۋە پسىخىك ئۆزگىچىلىكىنى جانلىق ۋە كونكرىت تەسۋىرلەپ، بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي دەۋرنىڭ ماھىيەتلىك قىياپىتىنى گەۋدىلەندۇرۇپ بەرگىلى بولىدۇ. دېمەك، رومان رېئاللىقنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى كىشىنى مەپتۇن قىلغۇچى خىلمۇخىل بەدىئىي بوياقلاردا كۆركەم سىزىپ بېرىشنىڭ ھەممە ئىمكانىيەتلىرىگە ئىگە بولغان بىر خىل بەدىئىي شەكىلدۇر. شۇڭا، ئۇ ئىنسان بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ، ئۇنىڭ ئۆزۈن يىللىق ئىجادىي ئىزدىنىشىنىڭ پارلاق مېۋىسى سۈپىتىدە بەدىئىي ئەدەبىياتتا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

6. دراما

ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلىپ، دېئالوگنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلغان سەھنە ئەسىرى دراما دەپ ئاتىلىدۇ.

دراما پېرسوناژلارنى سۈرەتلەش، ۋەقەلىكنىڭ تەرەققىياتى ھەم مۇھىتنى گەۋدىلەندۈرۈش، كەيپىياتنى كۈچەيتىپ كۆرسىتىش قاتارلىقلار دېئالوگ، ناخشا، مۇزىكا، دېكوراتسىيە قاتارلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئارقىلىق ئەملگە ئاشۇرۇلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە دېئالوگ دراما‌نىڭ ئاساسىي ئىپادىلەش ۋاستىسى، قالغانلىرى قوشۇمچە ئىپادىلەش ۋاستىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دراما بىر پەردىلىك دراما، كۆپ پەردىلىك دراما دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. بىر پەردىلىك دراما‌نىڭ ئالاھىدىلىكى ئاساسەن كىچىك ھەجىم، ئاز پېرسوناژ، ئاددىي سۈژىت ئارقىلىق زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان تېمىنى مەركەزلىك ھالدا بىرەر تۇرمۇش پارچىسى بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشتە كۆرۈلىدۇ.

ئۇنىڭدا كۆپ پەردىلىك دراما‌نىڭ ئالاھىدىلىكى بىر پەردىلىك دراما‌نىڭ ئەكسىچە بولغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا ئوخشاشمىغان بوشلۇقلاردا يۈز بەرگەن تىياتىر تېمىلىرىنى كەڭ ـ كۆشادە بىر تەرەپ قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ، ناھايىتى كەڭ بولغان ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى كۆپلىگەن پېرسوناژ، مۇرەككەپ ۋەقەلىك مۇھىتىدا ئەكس ئەتتۈرۈپ كەتكىلى بولىدۇ.

دراماتىك توقۇنۇش دراما‌نىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. زىددىيەت ـ توقۇنۇش — دراما سۈژىت راۋاجلىنىشىنىڭ ئاساسى. توقۇنۇش بولمىسا دراما‌مۇ بولمايدۇ. دراما‌دىكى توقۇنۇش ئەلۋەتتە تۇرمۇشتىكى زىددىيەت ـ توقۇنۇشلارنىڭ ئىنكاسى. ئادەتتە ھەرقانداق ئەدەبىي ئەسەردە زىددىيەت ـ توقۇنۇشلارنىڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. لېكىن، دراما‌دا زىددىيەت ـ توقۇنۇش شارائىت ۋە ۋاقىت چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغان بولغاچقا، يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن سۈژىت ئارقىلىق تۇرمۇش ھادىسىلىرىنىڭ ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. دراما‌دىكى زىددىيەت ـ توقۇنۇشلارنىڭ ھەرقانداق بىر ھالقىسى بوشاشتۇرۇلسا، دراما خاراكتېرىگە تەسىر يېتىدۇ. دراما‌دىكى توقۇنۇشلار تۇرمۇشتىكى زور زىددىيەت ـ توقۇنۇشلارنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە مەركەزلەشتۈرۈپ كۆرسىتىپ بېرىشى، پېرسوناژلارنى زىددىيەت ـ توقۇنۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىغا قىلىشى، شۇ ئارقىلىق پېرسوناژلار خاراكتېرى بىلەن ئەسەرنىڭ تۇپ ئىدىيىسىنى گەۋدىلىك قىلىپ ئىپادىلەپ بېرىشى لازىم. دراما‌دىكى پېرسوناژلارنىڭ تىلى سەھنە تىلى دەپ ئاتىلىدۇ. سەھنە تىلى ئاساسەن دېئالوگدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە مونولوگ ۋە ياندىما گەپلەرمۇ بولىدۇ. سەھنە تىلى ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە بولۇشى، پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكلىرىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىشى كېرەك. سەھنە تىلى بىر تەرەپتىن ئارتىسلارنىڭ ئاغزىغا چۈشۈپ تۇرىدىغان بولۇشى، يەنە بىر تەرەپتىن

تاماشىبىنلارنىڭ قۇلىقىغا ياقىدىغان بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. دراماتورگىنىڭ پېرسوناژلارغا بەرگەن تىلى ئارتىسلارنىڭ مىمىكىسى، ھەرىكىتى، ھالىتى بىلەن بىرلىشىپ سەھنە ئوبرازلىرىنى يارىتىدۇ. ئەگەر سەھنە تىلى جانلىق بولمىسا، پېرسوناژلار ئوتتۇرىسىدا تىنچ سۆھبەتلا بولىدىغان بولسا، تۇرمۇش كەيپىياتىنى بېرىش تەس بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىندىۋىدۇئاللاشتۇرۇشمۇ قىيىن بولىدۇ.

ۋەقەلىك دراما‌نى ۋۇجۇدقا چىقىرىشنىڭ ئاساسىي مۇھىم ئامىلى بولۇپ، ئۇنىڭ مۇھىملىقى ۋەقەلىكنى رومانغا ئوخشاش ئۇزۇپ قويۇشقا، ئاپتورنىڭ پېرسوناژلار ئۈستىدىكى تەسۋىر ۋە تەھلىلىنى قىستۇرۇشقا بولمايدىغانلىقىدىنلا ئەمەس، بەلكى ۋەقەلىك ئارقىلىق پېرسوناژلارنى ئىپادىلەپ بېرىدىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. ۋەقەلىك بىلەن قۇرۇلمىنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى زىچ بولۇپ، دراما‌نىڭ قۇرۇلمىسىنى ئويلاشقاندا، ئالدى بىلەن شۇ دراما‌نىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى، قاتنىشىدىغان ئادەملەر بىلەن بىرلىكتە، ۋەقەلىكنى قانداق ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. پېرسوناژ خاراكتېرىدىكى توقۇنۇش ئارقىلىق زىددىيەتنى يېزىش كېرەك. دراما — زىددىيەت - توقۇنۇشى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن سەنئەت، ئۇنىڭدا خاراكتېر تەسۋىرى ئارقىلىق توقۇنۇشنى قانات يايدۇرۇش، يەنە شۇنىڭدەك توقۇنۇشنى قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق تېمىك خاراكتېرنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئەملگە ئاشۇرۇش، تۇرمۇشتىكى زىددىيەت كۆرىنىشىنىڭ ئەگرى - توقايلىقىنى ۋە مۇرەككەپلىكىنى مەيدانغا كەلتۈرۈشكە دىققەت قىلىش لازىم. دراما تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى. خاراكتېرلاردىكى پەرق زىددىيەت - توقۇنۇشنىڭ تۈغۇلۇشىدىكى مۇھىم ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل توقۇنۇش پېرسوناژ خاراكتېرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، دراما سۇژىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. دراما‌دا ئىجابىي كۈچلەر بىلەن

سەلبىي كۈچلەر ئېلىشىدۇ. ئىجابىي ۋە سەلبىي ئىككى تەرەپتىكى بىر قىسىم پېرسوناژلار تەۋرەنگەندە، بەزىدە ئىجابىي تەرەپتە تۇرىدۇ، بەزىدە ئەكس تەرەپتە تۇرىدۇ، بۇمۇ مۇشۇ پېرسوناژلار خاراكتېر تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

7. ئەدەبىي ئاخبارات

ئەدەبىي ئاخبارات — ئەدەبىي ۋاستىلەرنى قوللىنىپ رېئال تۇرمۇشتىكى ئەھمىيەتلى زور شەخس ۋە ئىشلارنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل ئالاھىدە ژانىر. ئەدەبىي ئاخباراتنى ئەدەبىيات خاراكتېرىنى ئالغان ئاخبارات ياكى ئاخبارات خاراكتېرىنى ئالغان ئەدەبىيات دەپمۇشكە بولىدۇ. ئۇ ئەدەبىيات ۋە ئاخباراتتىن ئىبارەت ئىككى خىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئەدەبىي ئاخبارات شەكىل ئامىلى ياكى ئىپادىلەش ۋاستىسى نۇقتىسىدىن ئەدەبىيات خۇسۇسىيىتىگە، مەزمۇن ئامىلى ۋە يېزىش مەقسىتى نۇقتىسىدىن ئاخبارات خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. ژانىر ئالاھىدىلىكى ياكى يېزىش تەلەپىدىن ئېيتقاندا، ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئاخبارات خاراكتېرىگە، ئەدەبىي خاراكتېرگە ۋە سىياسىي ئوبزور خاراكتېرىگە ئىگە دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

1) ئەدەبىي ئاخبارات خاراكتېرىگە ئىگە. ھەرقانداق ئاخبارات ژانىرىدا چىن بولۇشقا، ۋاقىت ئۇنۇمىگە، قاراتمىلىققا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. ئاخبارات ژانىرلىرىدىكى بۇ ئۇچ نۇقتا دەل ئەدەبىي ئاخبارات تەلەپ قىلىدىغان ئاخبارات خاراكتېرىنىڭ كونكرېت مەزمۇنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاخبارات ژانىرلىرىمۇ، ئەدەبىي ژانىرلارمۇ چىنلىققا ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئاخباراتتىكى چىنلىق تۇرمۇش چىنلىقى بولۇپ، ئۇ تەسەۋۋۇرغا، توقۇلمىغا ئەمەس، تۇرمۇش ماتېرىياللىرىغا، پاكىتقا ئاساسلىنىدۇ. ئەدەبىي ئاخبارات ئاخباراتنىڭ چىنلىق پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىدۇ، ئۇ كىتابخانلارنى ئىشەنچلىك ئىجتىمائىي ئۇچۇرلار بىلەن تەمىن-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

لەپلا قالماستىن، كېيىنكى كۈنلەردە ئىشەنچلىك تارىخىي خاراكتېرلىك مۇججەت قىممىتىگە ئىگە بولىدۇ.

2) ئەدەبىي ئاخبارات ئەدەبىي خاراكتېرگە ئىگە. ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئەدەبىي خاراكتېرى ئومۇمىي ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەر تۈرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە ئوبرازلاشتۇرۇش بىلەن تېنىك-لاشتۇرۇشنىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ. بۇمۇ ئەدەبىي ئاخبا-راتنا ماتېرىيال ئېلىش، پىكىر يۈرگۈزۈش ۋە بەدىئىي ئىپادىلەش جەھەتلەردە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە. لېكىن، بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇش ئۇسۇلى ئاخباراتنىڭ چىنلىق پرىنسىپىغا زىت. شۇڭا، ئەدەبىي ئاخبارات ئاپتورنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى بەدىئىي ئوبراز، توقۇلما بىلەن چىنلىقنىڭ بىرلىكى بولماستىن، بەلكى تۈرمۇشنىڭ ئەسلىي ھالىتى بىلەن بەدىئىي تېپىنىڭ بىرلىكى بولۇشى كېرەك. ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ كۆپ خىل بولۇشى ئەدە-بىي ئاخباراتنىڭ ئەدەبىي خاراكتېرىنىڭ يەنە بىر ئىپادىسى.

3) ئەدەبىي ئاخبارات سىياسىي ئوبزور خاراكتېرىگە ئىگە. ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ سىياسىي ئوبزور خاراكتېرى ئاپتورنىڭ رې-ئال تۈرمۇش بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتى ۋە بۇ ئاساستە تەسىرا-تىدىن ھاسىل بولىدۇ. ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ماھىيىتى — خەۋەر قىلىش؛ ۋەزىپىسى — كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدىكى، يېنىدىكى ھەقىقىي ئىشلارنى تەسۋىرلەش، ئۇنىڭغا بۇ ئاساستە باھا بېرىش ۋە تۈرمۇشقا ئارىلىشىشتىن ئىبارەت. ئەدەبىي ئاخباراتقا ماتېرىيال تاللاش ۋە تېما بەلگىلەشمۇ باشتىن - ئاخىر خاھىشچانلىققا ۋە قاراتمىلىققا ئىگە بولغان بولىدۇ. ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ ئاپتورى پاكىت ئارقىلىق مۇزلەشتىن سىرت، ئاخباراتچى ياكى ئوبزورچى سالاھىيىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۇزىنىڭ قاراشلىرىنى شەرھىلىيەلەيدۇ. ئەدەبىي ئاخباراتنىڭ سىياسىي ئوبزور خاراكتې-رى ئۇنىڭ ئوبرازچانلىقى بىلەن لىرىكىلىقلىقىنىڭ زىچ بىرلىكى

ئارقىلىق ھەم چوڭقۇر ۋە روشەن، جانلىق ۋە مەزمۇنلۇق بولۇشى ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ.

ئەدەبىي ئاخباراتنى يېزىش ئۇسۇلى — پىكىر يۈرگۈزۈشتىن ئىپادىلەشكىچە بولغان پۈتۈن جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. بىر پارچە ئەدەبىي ئاخباراتنى يېزىپ چىقىشتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم نۇقتىلار تۆۋەندىكىچە: ① تېمىنى بايقاپ، ئوبرازنى تۇ-تۇش، دەۋر روھىنى ئىپادىلەش؛ ② تۈرمۇش چىنلىقىغا سادىق بولۇش، تەسەۋۋۇر مۇۋاپىق بولۇش؛ ③ كۆپ خىل ۋاسىتە قوللىنىش، بىر خىل ئۇسلۇب بىلەن چەكلەنمەسلىك؛ ④ مۇلاھىزىدىن پايدىلىنىپ، ھېسسىيات بىلەن قائىدىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ ئونۇم ھاسىل قىلىش.

8. فېلىيەتون

ھەم ئەدەبىيات ئاممىلى، ھەم سىياسىي ئاممىلىق بىلەن يۇغۇ-رۇلغان، كۆچلۈك ئوبرازچانلىققا، ئىخچاملىققا، جانلىقلىققا ۋە ئاچچىق يومۇرىستىك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان ئەسەر فېلىيە-تون دەپ ئاتىلىدۇ. فېلىيەتوننىڭ مەزمۇنى كەڭ، شەكلى خىلمۇ-خىل بولۇپ، ئۇ كۆچلۈك جەڭگىۋارلىققا، تەسىرچانلىققا ئىگە. فېلىيەتوننىڭ ئاساسى — جەمئىيەتتىكى مۇھىم ۋەقە - ھادىسىلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىنقى شەرتى پاكىتنى تاللاش ۋە تەھلىل قى-لىشتۇر. فېلىيەتوننىڭ ۋەزىپىسى — كۆلكە ۋە ھەجۋىيىنىڭ كۈچى بىلەن دۈشمەننى ئۆتكۈر پاش قىلىش، جەمئىيەتتىكى يامان ئادەم، ناچار ھادىسىلەرنى چوڭقۇر تەنقىد قىلىش، ياخشى ئادەم، ياخشى ئىشلارنى قىزغىن مۇھەببەت بىلەن مەدھىيىلەشتىن ئىبا-رەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، فېلىيەتوندا چىنلىق، پرىنسىپاللىق، جەڭ-گىۋارلىق بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. فېلىيەتون ئاپتورىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، توغرا ئىدىيە، سەزگۈر تۇيغۇ، ئۆتكۈر كۆز ۋە مول تەسەۋۋۇر بولۇشى، مۇھەببەت - نەپرەت كۆز قارىشى ئېنىق،

تەپەككۈر قىلىش قۇۋۋىتى كۈچلۈك بولۇشى، ئوقۇش نىشانىغا دەل تەگكۈزەلەيدىغان ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشى لازىم. فىلىيەتوندا سىياسىي ۋە نەزەرىيىۋى ئامىل ۋە ئەدەبىيات ئاساسلىمۇ بولىدۇ. سىياسىي ۋە نەزەرىيىۋى ئامىل — فىلىيەتوندىكى روشەن سىياسىي مەزمۇن، ئېنىق مۇھەببەت - نەپرەت تۈيغۇسى ۋە مۇكەممەل مەنتىقىلىقنى كۆرسىتىدۇ. ئەدەبىيات ئاملى — ئۇنىڭدىكى بايان، تەسۋىر ۋە ئىپادىلەشنىڭ ئوبرازلىق بولىدىغانلىقىنى، ئەدەبىي تىل ۋە شېئىرىي تۈيغۇغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ھەمدە مەسخىرە، يۇمۇر ۋاستىلىرىنى قوللىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

فىلىيەتون يازغاندا تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش لازىم:

① فىلىيەتوندا باش تېما بىلەن ماتېرىيال تاللاشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش زۆرۈر؛ ② فىلىيەتون يازغاندا، ئوبراز بىلەن ماتېرىيالنى ئورگانىك ھالدا بىرىكتۈرۈشكە دىققەت قىلىش زۆرۈر؛ ③ فىلىيەتوننىڭ تىلى ئۆتكۈر، پىشقان بولۇشى زۆرۈر؛ ④ فىلىيەتوننىڭ ھەجمى قىسقا، مەزمۇنى چوڭقۇر بولۇشى زۆرۈر؛ ⑤ فىلىيەتون قىزىقارلىق، جانلىق بولۇشى، يېڭى مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشى، كىتابخانلارنى جەلپ قىلىشى زۆرۈر.

9. كىنو سېنارىيىسى

كىنو سەنئىتىنىڭ ئالاھىدە قانۇنىيىتى بويىچە ئىجاد قىلىنغان بىر خىل ئەدەبىي ئەسەر كىنو سېنارىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. كىنو ئەڭ كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە بولغان، ئەڭ كۈچلۈك تەشۋىقات قورالى، شۇنىڭدەك ئۇ ئۇنىۋېرسال سەنئەت بولۇپ، ئەدەبىيات، تىياتىر، مۇزىكا، نەپىس سەنئەت، ئۇسسۇل، بىناكارلىق ئاممىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ پەن - تېخنىكا بىلەن مۇناسىۋىتىمۇ ناھايىتى زىچ. كىنو ئېلېكتر نۇرى ياردىمى بىلەن

سۈرەتكە ئېلىنغان شەكىل، فېگورىلارنى ئېكراندا قايتا كۆرسىتىدىغان يېڭى تېپتىكى ئۇنىۋېرسال سەنئەت. ئۇ يېقىنقى زامان پەن - تېخنىكىسىنىڭ يۈكسەك تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى ھەم مەھسۇلى. كىنو تىياتىرنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، پەن - تېخنىكىنىڭ ھەر خىل ئالاھىدىلىكلىرىدىن پايدىلىنىپ، تىياتىر مەھنىلىرىنىڭ چەكلىمىسىدىن قۇتۇلۇپ، ۋەقەلىكلەرنى، ۋاقىت ئۆزگىرىشى ئارقىسىدىكى بوشلۇقنى ۋاقىت جەھەتتىن ياكى ۋاقىت ئۆزگىرىشى جەھەتتىن ئاتلاپ ئۆتۈش، ئەركىن ھەرىكەت قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە. كىنو كۆرۈنۈش، مەيدانلارغا باي بولىدۇ. ۋەقەلىكى تېز بولۇپ، ئەركىن ئۆزگىرەلەيدۇ. كىنونىڭ ئاساسىي ئىپادىلەش ۋاسىتىسى — كۆرۈنۈش. كۆرۈنۈش — كىنوغا ئېلىش ئاپپاراتى سۈرەتكە ئېلىشقا باشلىغاندىن تارتىپ بىر توختىغۇچە بولغان ئارىلىقتا سۈرەتكە ئېلىنغان لېنتا ئارىلىقىنى كۆرسىتىدۇ. كىنونىڭ بەدىئىي قۇراشتۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسىي ئۇسۇلى — مونتاژدۇر. مونتاژ — كۆرۈنۈش بىلەن كۆرۈنۈشنى بىر - بىرىگە ئۇلاشنى كۆرسىتىدۇ. كىنونى بەدىئىي قۇراشتۇرۇشنىڭ بۇ خىل ئۇسۇلى ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، كۆرۈنۈشلەر بىر - بىرىگە ئوبدان چېتىلسا، مۇھىم بولمىغان بەزى جەريانلارنى قىسقارتقىلى، پېرسوناژلار ئوبرازىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگىلى، زىددىيەت توقۇنۇشلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر قىلىپ ئىپادىلەپ، تاماشىبىنلارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى مەركەزلەشتۈرگىلى بولىدۇ.

بىرەر فىلىمنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى فىلىمنى ئىشلەشكە قاتناشقان رېژىسسور، ئوپېراتور، ئارتىس ۋە كومپوزىتورلارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى ۋە ئىجادىي ئەمگىكىگە باغلىق. لېكىن، بىرەر فىلىمنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىقىشى - چىقماسلىقى يەنىلا ئۇنىڭ ئاساسى بولغان كىنو سېنارىيىسىنىڭ ياخشى يېزىلى-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

غان ـ يېزىلمىغانلىقىغا باغلىق. كىنو سېنارىيىسىنى ياخشى يېزىپ چىقىش ئۈچۈن كىنو سېنارىيە ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن تونۇشۇشقا ۋە ئۇنى پىششىق ئىگىلەپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. كىنو سېنارىيىسى كۆرگىلى بولىدىغان كىنونىڭ ئۆزى ئەمەس، بەلكى سۈرەتكە ئېلىشقا تەييارلانغان ئەدەبىي ئەسەر. كىنو بولسا كىنو سېنارىيىسىگە تايىنىدۇ. سېنارىيىنى ئوقۇشقا بولىدۇ، شۇنىڭدەك سۈرەتكە ئېلىشتا ئاساس قىلىنىدۇ. كىنو سېنارىيىسى يېزىشتا تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش لازىم:

① ئوبراز يارىتىشقا بولىدىغان ماتېرىياللار ھەقىقىي، كونكرېت، كۆزگە كۆرۈنىدىغان بولۇش لازىم؛ ② ئىخچاملىققا دىققەت قىلىش زۆرۈر؛ ③ مونتاژدىن پايدىلىنىشقا ماھىر بولۇش لازىم.

كىنو ئىشلەشتە، مەخسۇس يېزىلغان كىنو سېنارىيىسىگە ھەم ئەدەبىي ئەسەرلەردىن ئۆزگەرتىپ يېزىلغان سېنارىيىگىمۇ تايىنىشقا بولىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەرنى كىنو سېنارىيىسىگە ئۆزگەرتىشتە، مۇقەررەر يوسۇندا قوشۇش ۋە ئېلىپ تاشلاش بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، قوشۇش ۋە ئېلىپ تاشلاشنىڭ دەرىجىسى، دائىرىسى، يەنى ئۆزگەرتىپ يېزىلغان نۇسخىسى بىلەن ئەسلىي ئەسەرنىڭ پەرقى مەسىلىسىنى ئويلاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدا ئەسلىي ئەسەرنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ ئىش قىلىش لازىم. مۇنەۋۋەر ئەسەرنى ئۆزگەرتىپ يېزىشتا، ئەسلىي ئەسەرگە سادىق بولۇش، ئۇنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى ۋە ئۇسلۇبىدىن چەتنەپ كەتمەسلىك لازىم. ئەدەبىي ئەسەرنى كىنو سېنارىيىسىگە ئۆزگەرتىپ يېزىش جاپالىق ھەم مۇھىم ئىش بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەستايىدىل ۋە سوغۇق قان بولۇشقا توغرا كېلىدۇ.

بىر ئەدەبىي ئەسەرنى كىنو سېنارىيىسى قىلىپ ئۆزگەرتىپ يېزىش ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ شەرت ھازىرلانغان بولۇشى لازىم: ① ئۆزگەرتىپ يېزىلماقچى بولغان ئەدەبىي ئەسەر ياخشى ئىدىيىۋى مەزمۇنغا ئىگە بولۇشى، كەڭ تاماشىبىنلارغا نىسبەتەن

تەربىيىۋى ئەھمىيىتى بولۇشى لازىم. بۇ ئالدىنقى شەرت؛ ② كىنو رومان، شېئىر ۋە نەسرگە ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭدا بىر قەدەر مۇكەممەل ھېكايە، يەنى زىددىيەت، كۆرەش ۋە يېشىم بولۇشى لازىم. ئەسلىي ئەسەردە بۇ ئامىللار يېتەرلىك بولمىسا ناھايىتى زور كۆچ سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ؛ ③ مىجەز ـ خاراكتېرى روشەن ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە بىر نەچچە پېرسوناژ بولۇشى لازىم.

10. تېلېۋىزىيە تىياتىرى

ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى سەھنە ئەسەرلىرىگە ئوخشاش مەركەزلەشتۈرۈپ، كىنوغا ئوخشاش ئىنچىكە ئىپادىلەپ بېرىدىغان، بۇگۈنكى ئېلېكترون دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن بىر خىل سەنئەت تۈرى — تېلېۋىزىيە تىياتىرى دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئېلېكترون تېخنىكىسى بىلەن قۇراشتۇرۇلغان بۇ يېڭى شەيئى مەيدانغا كەلگەندىن بۇيان، تەشۋىقات، تەلىم ـ تەربىيە، ئائىلە تۇرمۇشىدىكى مەسىلىھەتچىلىك رولى قاتارلىق جەھەتلەردىن ئائىلىدىكى مەنىۋى ھاياتتا كەم بولسا بولمايدىغان بىر خىل تۇرالغا ئايلاندى. تېلېۋىزىيە تىياتىرى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچى، ئۇ دراما ۋە كىنولارغا ئوخشاش ۋاقىت چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. مەزمۇن دائىرىسىگە قاراپ ئۇنى بىر قىسىملىق، ئىككى ـ ئۈچ قىسىملىق، كۆپ قىسىملىق قىلىپ ئىشلەشكە بولىدۇ. ئىككىنچى، تېلېۋىزور ئېكرانى كىچىك بولغاچقا، كۆرگۈچىلەر يېقىن ئولتۇرۇپ ئۇنىڭ ئاۋازىنى، سۈرىتىنى ۋە يورۇقلۇق دەرىجىسىنى تەڭشەپ كۆرەلەيدۇ. ئۈچىنچى، كىشىلەرنى رېئاللىققا يۈز بەرگەن مۇھىم ئىشلارنى تېز كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، ئۇنىڭ كىشىلەرگە بېرىدىغان تەبىئىيلىك تەسىرى كۈچلۈك ۋە تېز بولىدۇ. تۆتىنچى، ئۇ ئۇنىۋېر-

سالللقا ئىگە. گەرچە دراما بىلەن كىنومۇ ئۇنىۋېرسال سەنئەت شەكلى بولسىمۇ، تېلېۋىزىيە تېياتىرىنىڭ ئۇنىۋېرساللىقى تېخىمۇ كەڭ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقتىن، كىنو ۋە درامىلارنىمۇ ئېلېكترون تېخنىكىسى ئارقىلىق ئۇنىڭدا كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

تېلېۋىزىيە تېياتىرى ئېپادىلەش ۋاستىسى جەھەتتىن كىنو بىلەن بىر خىل سەنئەت تۈرىگە مەنسۇپ بولسىمۇ، ئۇلار ئارىسىدا يەنىلا كونكرېت پەرقلەر بار. تېلېۋىزىيە تېياتىرى تېلېۋىزور ئېكرانىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ ئىشلەنسە، كىنو ئېكرانغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇلۇپ ئىشلىنىدۇ. بۇ كونكرېت جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە پەرقلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان:

بىرىنچى، تۈرمۇشنىڭ كەڭلىك دائىرىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە كىنو ئېرىشكەن ئۇنۇمگە تېلېۋىزىيە تېياتىرى ئېرىشەلمەيدۇ. ئىككىنچى، تېلېۋىزىيە تېياتىرىدا پېرسوناژلارنىڭ ھەرىكەتى ۋە ھېسسىياتى كىنوغا قارىغاندا تۈرمۇش چىنلىقىغا يېقىن بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۈچىنچى، فىلىمگە ئېلىش جەھەتتە تېلېۋىزىيە تېياتىرى تولىمۇ قولايلىقا ئىگە.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. باش تېما دېگەن نېمە؟ باش تېما قانداق شەكىللىنىدۇ؟ ئايرىم مەزمۇن، ماتېرىيال باش تېما بولالامدۇ؟

2. باش تېمىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ژانىرلاردىكى ئىپادىلىنىشى ۋە ئوخشاش بولمىغان ژانىر - تۈرلەرنى شەكىللەندۈرۈشىنى چۈشەندۈرۈڭ. ھەر خىل ژانىر - تۈرلەردە ئۇنىڭ نامى قانداق؟

3. ماۋزۇ بىلەن باش تېمىنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق؟ ماۋزۇ قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

4. باش تېمىنىڭ ئورنى، رولى قانداق؟ باش تېمىغا قويۇلىدىغان ئاساسلىق تەلەپلەر قانداق؟

5. ماتېرىيال دېگەن نېمە؟ تۈرلىرىنىڭ كونكرېت يېشىمى قانداق؟

6. خام ماتېرىيال، تېما، ماتېرىيال، تەييار ماتېرىياللار ھەققىدە سىلىشتۇرۇپ ئىزدىنىڭ. «ماتېرىيال» دېگەن ئايرىم مەزمۇن بارمۇ؟ تېما قانداق شەكىللىنىدۇ؟

7. ماتېرىيال توپلاش ئۇسۇللىرى قايسىلار؟ تەپسىلىي يېشىمنى ئېيتىپ بېرىڭ.

8. ماقالە - ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى دېگەن نېمە؟ قۇرۇلمىغا قويۇلىدىغان تەلەپلەر قانداق؟

9. قۇرۇلمىنىڭ مەزمۇنلىرى قايسىلار؟ ھەربىرىنى تەپسىلىي ئىگىلەڭ.

10. قاتلام، ئابزاس، ئۆتكۈنچى، باشلاش، ئاخىرلاشتۇرۇش شەكىللىرىنى يېزىقچىلىققا ۋە ماقالە - ئەسەرلەر بىلەن باغلاپ ئەمەلىي مەشىق قىلىڭ.

11. ئېپادىلەش ئۇسۇللىرى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانچىگە بۆلۈنىدۇ؟

12. بايان، بايانىدىكى شەخس ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى قانداق؟ بايانىنىڭ قانداق تۈرلىرى بار؟

13. تەسۋىرنىڭ يېزىقچىلىقتىكى رولى قانداق؟ تەسۋىرنىڭ تۈرلىرىنى چۈشەندۈرۈڭ.

14. لىرىكا قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ تەپسىلىي چۈشەندۈرۈڭ.

15. مۇھاكىمە ۋە ئۇنىڭ ئۇچ ئامىلى ۋە كۆپ ئۇچرايدىغان ئىسپاتلاش ئۇسۇللىرىنى سۆزلەڭ.

16. چۈشەندۈرۈش دېگەن نېمە؟ كۆپ ئۇچرايدىغان ئۇسۇللىرى قايسىلار؟

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

17. تىل ئىشلىتىشكە قويۇلىدىغان ئاساسىي تەلەپلەر قايسىلار؟ مىسال بىلەن تەپسىلىي چۈشەندۈرۈڭ.

18. قانداق قىلغاندا سۆزنى دەل، جايىدا، توغرا ئىشلەتكىلى بولىدۇ؟

19. تىلنى جانلىق قىلىشتا ئورۇنداشقا تېگىشلىك شەرتلەر قايسىلار؟

20. شېئىر دېگەن نېمە؟

21. شېئىر قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

22. شېئىر قانداق ئامىللاردىن تۈزۈلىدۇ؟

23. مىسرا، بەيت ۋە كۇپلېت دېگەن نېمە؟

24. شېئىرىيەتمەنزە قانداق شېئىرىي شەكىللەرنىڭ بار-لىقىنى ئېيتىپ بېرىڭ.

25. شېئىر قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

26. لىرىك شېئىر دېگەن نېمە؟ لىرىك شېئىر قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

27. ئېپىك شېئىر دېگەن نېمە؟ ئېپو قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟

28. ۋەزىنلىك شېئىر دېگەن نېمە؟ ئۇ قانچىگە بۆلۈنىدۇ؟

29. بارماق ۋەزىن، ئارۇز ۋەزىن دېگەن نېمە؟

30. چاچما (ئەركىن) شېئىر دېگەن نېمە؟

31. نەسرىي شېئىر دېگەن نېمە؟

32. نەسر دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

33. نەسر قانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ؟

34. ھېكايە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە؟

35. ھېكايە يېزىشتا قايسى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ؟

36. پوۋېست دېگەن نېمە؟ رومان ۋە ھېكايىگە سېلىشتۇرغاندا پوۋېستنىڭ ئالاھىدىلىكى قايسى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ؟

37. رومان دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىڭ.

38. دراما دېگەن نېمە؟ دراماتىك توقۇنۇش دراما-نىڭ ئورۇنىدا تۇرىدۇ؟

39. ئەدەبىي ئاخبارات قانداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە؟

40. ئەدەبىي ئاخبارات يېزىشتا قايسى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش كېرەك؟

41. فېلىيەتون دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ ۋەزىپىسى نېمە؟

42. فېلىيەتوننىڭ سىياسىي ۋە نەزەرىيىۋى ئامىلى، ئەدەبىيات ئامىلى نېمىلەرنى كۆرسىتىدۇ؟

43. كىنو سىنارىيىسى يېزىشتا قايسى نۇقتىلارغا دىققەت قىلىش كېرەك؟

44. بىر ئەدەبىي ئەسەرنى كىنو سىنارىيىسى قىلىپ ئۆز-گەرتىپ يېزىش ئۈچۈن قانداق شەرتلەر ھازىرلانغان بولۇشى كېرەك؟

45. تېلېۋىزىيە تىياتىرى دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدە-لىكلەرگە ئىگە؟

46. كىنو بىلەن تېلېۋىزىيە تىياتىرى قايسى جەھەتلەردىن پەرقلىنىدۇ؟

تۆتىنچى باب

ئەمەلىي يېزىقچىلىق

تۈزگۈچى: تۈرسۈن قۇربان

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

§ 1 . ئائىلە نەسەبنامىسى

1. ئائىلە نەسەبنامىسى ھەققىدە چۈشەنچە

تەبىئەتنىڭ تاغ - دەريالار تەزكىرىسى بولغىنىغا ئوخشاش جەمئىيەتنىڭ ئەڭ كىچىك ھۈجەيرىسى بولغان ئائىلىنىڭ ئائىلە نەسەبنامىسى بولىدۇ. ئۇ ئائىلە شەجەرىسى ياكى ئائىلە تەزكىرىسى، دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇسۇلمانلار، جۈملىدىن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىسىچە، ھەربىر ئائىلىنىڭ ئەر تەرەپنى مەركەز قىلىپ نىكاھتىن شەكىللەنگەن قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگۈچى بايانى ياكى سخېمىلىق تارىخىي ماتېرىيال ئائىلە نەسەبنامىسى، دەپ ئاتىلىدۇ.

ئېنگېلس: «بىز تارىخقا قانچىلىك چوڭقۇر ئىچكىرىلەپ كىرسەك، كىلىپ چىقىشى بىر بولغان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ شۇنچە كۆپ يوقىلىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرىمىز» دېگەن بايانى ئارقىلىق، بۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيىتىنى ۋە قانداشلىقتىكى بىلىنىۋاتقان شەجەرىسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسەتكەن. خەنزۇ خەلقىنىڭ مەشھۇر «24 تارىخى»دا، بولۇپمۇ سىماچىيەنىڭ ئۇلۇغ «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق ئەسىرىدە شەخس قانداشلىقى ۋە ئائىلە نەسەبىگە ئائىت نۇرغۇن ئىنچىكە ھەم ئوبرازلىق بايانلار بار.

ئامېرىكىلىق ئېتنوگراف ۋە ئىنسانشۇناس ئالىم مورگان «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق ئەسىرىدە «ئىنسانىيەت بىر مەنبەدىن يارالغان. بۇلاقنىڭ تارماقلىرى ۋە دەرەخنىڭ شاخلىرى ئوخشىغان بىلەن ئۇنىڭ غولى ھەم مەنبەسى بىردۇر» دەپ يازغان. ماركس بىلەن ئېنگېلس ئۆزلىرىنىڭ پەلسەپە ۋە سىياسىي -

ئىقتىسادشۇناسلىق تەلىماتلىرى ئۇچۇن گېرمانىيە كلاسسىك پەل-
سەپىسىنىڭ ۋەكىللىرىدىن كانت، گېگىل ۋە فىيېرباخ قاراشلە-
رىدىن قانداق پايدىلانغان بولسا، ئۆزلىرىنىڭ ئائىلە، دۆلەت ھەم
ئىنسانشۇناسلىق نەزەريىلىرى ئۇچۇن مورگان بايقاشلىرىدىن
شۇنداق پايدىلانغان. مورگان ئۆز ئەسىرىدە ئادەمزاتنىڭ، خۇسۇ-
سەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئاپىرىدەگاھلىرىدىن بولغان تۇران دە-
يارى ۋە ئۇنىڭدىكى خەلقلەرنىڭ قەبىلە - ئۇرۇقداشلىق مۇناسە-
ۋەتلىرى، نىكاھ — ئائىلە — قانداشلىق شەكىللىرىنى خۇددى
شەجەرە سۈپىتىدە ئوبرازلاشتۇرۇپ تەتقىق قىلغان. ئەمما، ئۇي-
غۇرلاردا بىر پۈتۈن مىللەت دائىرىسى بويىچە ئائىلە نەسەبنامىسە-
نى قالدۇرۇش - يېزىش ئومۇملاشمىغان. پەقەت قۇمۇل ئۇيغۇر-
لىرىدىلا «ئائىلە نەسەبنامىسى»نى پۈتۈپ تەۋەررۈك سۈپىتىدە
ساقلاش نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملاش-
قان. ئۇلار ئائىلە نەسەبنامىسىنى ئۆز شېۋىسى بويىچە «جۇرۇڭ-
قاي» دەپ ئاتىغان ۋە «يەتتە ئەجدادىنى بىلمىگەن تەلۋە - ئۇي-
دۇر» دېگەن ئوبرازلىق ھېكمەتنى تارقاتقان. قازاق، قىرغىز
خەلقلىرىدە ئائىلە نەسەبنامىسىدىن ئىبارەت ئۆز يىلتىزىغا ئەھمە-
يەت بېرىش قىممەتلىك ئەنئەنە ھېسابلانغان. شۇڭا، قىرغىزلاردا
«يەتتە ئەجدادىنى بىلمىگەن قۇلدۇر»، قازاقلاردا «يەتتە ئاتە-
سىنى بىلمىگەنلىك يېتىملىكنىڭ بەلگىسى» ۋە «يەتتە ئاتىسىنى
بىلگەن ئەر، يەتتە قەبىلىنىڭ غېمىنى يەر» دېگەنگە ئوخشاش
ماقالىلار كەڭ تارقالغان. ئۇلار بالىلىرى يەتتە ياشقا كىرگۈچە
يەتتە ئەجدادىنىڭ ئىسىم - فامىلىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلە-
رى ھەققىدىكى ھېكايىلەر ئارقىلىق پەرزەنتلىرىنى تەربىيەلەشكە
ئەھمىيەت بەرگەن. ئەجداد چۆچەكلىرى ئۇلار ئۇچۇن باشلانغۇچ
مەكتەپ ۋە مىللەت دەرسى بولغان. ئۇيغۇرلاردا بۇ خىل ئەنئەنە
كېيىنكى دەۋرلەردە سۇسلاشقان بولسىمۇ، لېكىن تەرجىمھال -
تەزكىرە ئەدەبىياتى تەرەققىي قىلغان. مەسىلەن، مەڭگۈ تاش

ئەدەبىياتى، نەۋائىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس»، مۇھەممەت سا-
دىق قەشقىرىنىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان»، موللا ھاجىنىڭ «تەز-
كىرەئى بۇغراخان» ۋە مۆجىزىنىڭ «تەۋارىخى مۇسقىيۇن» قا-
تارلىق ئەسەرلىرى پىكرىمىزگە مىسال بولالايدۇ. بۇلاردا ئۆز
دەۋرىنىڭ ئەدەب - ئالىملىرى ۋە مۆتىۋەر كىشىلىرىنىڭ پائالە-
يەتلىرى ھەم نەسەبى خاتىرىلەنگەن. «بابۇرنامە» بولسا بۇ ھەقتە-
كى دۇنياۋى مەشھۇر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

2. ئائىلە نەسەبنامىسىنىڭ رولى

1) ئائىلە نەسەبنامىسى تارىخنىڭ تولۇقلىغۇچىسى. شەخ-
سىي نەسەبنامە ئائىلە نەسەبنامىسىنى، ئائىلە نەسەبنامىسى بولسا
يۇرت، مىللەت تارىخىنى شەكىللەندۇرىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭدىكى ئۇ-
رۇق - قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدە-
گەن ئاساستا ئىلمىي يورۇتۇپ بېرىش كېرەك. پادىشاھلىق ۋە
ۋاقىلىق تۈزۈملىرىدە نىكاھ ۋە نەسەب مۇناسىۋىتى قانۇنلاشتۇرۇل-
غان بولۇپ، بۇ خىل باشلانغۇچ جەمئىيەتكە خاس كونا تۈزۈلمە
بۈگۈنكى زامانىۋى دۇنيادىمۇ بىر مىللەتنىڭ ئۇيۇشۇش ۋە ئىنتە-
لىش روھىنىڭ سىموۋولى سۈپىتىدە يېڭى ھاياتىي كۈچىنى جارى
قىلدۇرماقتا. ئائىلە نەسەبنامىسىدە قانداقتۇر «ئۇرۇق»، «نە-
سەب»نى بېزەپ كۆرسىتىشكە ياكى ئۇنى مۇناسىۋەتسىز نەسەبكە
چېتىۋېلىشقا بولمايدۇ، ئائىلە نەسەبنامىسىدىكى مۇھىم مەسىلە
توغرىلىقتىن ئىبارەت.

2) ئائىلە نەسەبنامىسى ئائىلە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشنىڭ
قورالى. بىر ئائىلە ياكى ئۇرۇقتىن كېلىپ چىققان بىلىملىك
كىشىلەر، جامائەت ئەربابلىرى، مەشھۇر ھۈنەرۋەنلەر ۋە جەڭچى-
لەر مەزكۇر ئائىلە بالىلار تەربىيىسىنىڭ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملە-
شىدىغان ياخشى ئەنئەنىسى بولۇشى كېرەك. بالىلىق چاغلاردا
ئەجدادلىرى ھەققىدە ئېيتىپ بېرىلىدىغان بۇنداق چۆچەكلەر ئۇ-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

لارنىڭ يۇمران قەلبىگە ئورناپ، ئۇلارنىڭ ئاشۇ ئاجايىپ ئەجدادە-
غا ئوخشاش باتۇر، غايىلىك ۋە ئەلگە يارامليق ئادەم بولۇش
ئىستىكىنى قوزغايدۇ. ھەربىر ئائىلىدە شەكىللەنگەن بۇ خىل
ئەنئەنە تەربىيىسى ئارقىلىق جەمئىيەتتە ياخشى ئەخلاق شەكىللەد-
ۇرگىلى ھەم ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى كۈچەيتكىلى بولد-
ۇ. مەسىلەن، نىكاھ ۋە نەسەب كۆز قارىشى سۇسلاشقان ئامېرە-
كىدەك بىر زامانىۋى جەمئىيەتتە، ھەتتا ئاق تەنلىكلەر ئارىسىدە-
مۇ بىر مەھەل ئۆز يىلتىزىنى ئىزدەش دولقۇنى قوزغىغان نېگىر
يازغۇچىسى ئالېكس خالېنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «يىلتىز» بۇ
ھەقتىكى پىكرىسىزنىڭ خاتا ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

3) ئائىلە نەسەبنامىسى ئائىلە تارىخىنى ئاساس قىلىپ،
مەلۇم مەنىدىن جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي قىياپىتىنى ئەكس ئەت-
تۈرىدۇ. ئائىلە نەسەبنامىسى ئارقىلىق بىر ئائىلىدە يېزىقچە-
لىق، تەزكىرىچىلىك ۋە تارىخچىلىق ئەنئەنىسى شەكىللىنىدۇ.
بۇ ئەۋلادلارنى ئاقارتىشنىڭ مۇقەددەسىسى. بىر ئائىلىنىڭ ئائىلە
نەسەبنامىسى ئارقىلىق بىر جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي
قىياپىتىنى بىلۋالغىلى بولىدۇ. بەزى ئۇرۇقلار ئىچىدىكى مەش-
ھۇر كىشىلەرنىڭ ھېكايىلىرى بالىلارنى سۆيۈندۈرسە، بەزىلىرى
كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىغا ئىبرەت بولە-
دۇ. مەسىلەن، سادىر پالۋان، نۇزۇگۇم، مەھمۇت قەشقىرى ۋە
يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاتارلىقلار بالىلاردا ئىنتىلابىي غايە، ھەققا-
نىيەت، ئەركىنلىك ۋە ئىلىم يولىدا ھارماي كۈرەش قىلىش
ئىستىكىنى قوزغىسا، سىيىت نوچى، تۆمۈر خەلىپە ۋە خوجا
نىياز ھاجىلارنىڭ ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا خاس ئىپتىدائىي، مەھەل-
لىۋى، خۇراپىي ساددىلىقى تۈپەيلى كېلىپ چىققان پاجىئە ئەۋلاد-
لارغا ئىبرەت بېغىشلايدۇ.

4) ئائىلە نەسەبنامىسى ئارقىلىق گۈزەل كېلەچەك يارالتقىلى
بولىدۇ. ئائىلە نەسەبنامىسى بىر ئائىلىنىڭ تارىخى بولۇش سۈپە-

تى بىلەن ئەۋلادلاردا بىر مىللەتنىڭ ۋە بىر دۆلەتنىڭ تارىخىنى
بىلىش ئىستىكىنى قوزغايدۇ. ئائىلە نەسەبنامىسىنى بىلمىگەن
بالا ياكى ئەۋلاد يىلتىزسىز دەرەخكە، مەنبەسىز بۇلاققا ئوخشاي-
دۇ. ئۇ قەيەرلەردىندۇر باشلىنىپ، قەيەرلەرگىدۇر سىڭىپ كې-
تىدىغان باشباشتاق، ئۆلۈك سۇغا ئوخشاش تارىخ سەھىپىلىرىدىن
ئىز - دېرەكسىز يوقىلىدۇ. ئەجدادلىرى ئىچىدىكى قايسىدۇر بىر
كىشىنىڭ ئوتلۇق ۋەسىيەتلىرى بالىلاردا ئىلىم ۋە ئىنقىلابىي
ئىشلار يولىدا كۈچلۈك ئىرادە تېكلەپ، ئۇلارنىڭ ئارزۇلىرىنى
ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، گۈزەل ئىستىقبال يارىتىشقا گويا گۈگۈمدىكى
بىر تال سەرەڭگىدەك مەنۇى قوزغاتقۇچلۇق رول ئوينايدۇ.

3. ئائىلە نەسەبنامىسىنى يېزىشتا نېمىلەرگە دىققەت قىلىش لازىم

1) تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئائىلە نەسەبنامىسى-
دىن ئىبارەت ئائىلە تارىخىنى بىلىش ۋە قالدۇرۇش ئادىتىنى
يېتىلدۈرۈش، بۇ ئارقىلىق ئائىلىنىڭ شەرەپلىك تارىخىنى ئەۋ-
لادلارغا سۆزلەپ بېرىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىش كېرەك. با-
لىلارنىڭ «بوۋا»، «موما»سى ھەققىدىكى سوئاللىرىغا ئەستايە-
دىللىق بىلەن جاۋاب بېرىپ ئۇلارنى قانائەتلەندۈرۈش لازىم. بۇ
تەربىيە كۆرگەنلىكىنىڭ ئالامىتى. بۇ جەھەتتە «تارىم غۇنچىلە-
رى» ژۇرنىلى ئەھمىيەتلىك قەدەملەرنى باستى.

2) ئائىلە نەسەبنامىسىدە ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ھەممە قاز-
داشلىق مۇناسىۋەتلىرىنى يېزىش، بۇ ئارقىلىق ئىزدەشمىگەن
ياكى يىراقلىشىپ كەتكەن تۇغقانلارنى تېپىشتۇرۇپ، ئۇلاردا بىر
خەلق، بىر مىللەت ئۇرۇق - تۇغقان، قان - قېرىنداش دېگەن
مەنۇى ھېسسىياتنى ئويغىتىپ، پۈتۈن جەمئىيەت دائىرىسىدە
ئۆزئارا كۆيۈنۈش، مېھرىبانلىق، ئىناقلىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك
تەربىيىسى ئۈچۈن ئاساس يارىتىش كېرەك.

3) يېزىش جەريانىدا تۇغقانچىلىق نام - ئاتاقلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىرىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتمەسلىك، ئەينەن يېزىش، مەشھۇر كىشىلەرنى ئۆزىگە تارتىپ، تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى ساختىلاشتۇرۇۋېلىش، خائىنلارنى باشقىلارغا ئىتتىرىپ، نەسەبنامە ئارقىلىق ئىجتىلاپ پەيدا قىلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش لازىم. چۈنكى، ئۇلار-نىڭ تارىختىكى خاتالىقلىرى ئالدى بىلەن يىراقنى ئويلىماسلىق-تەك سىياسىي نادانلىقىدىن، زامانىدىن ۋە مۇھىتتىن كەلگەن. ئۇلارغا تارىختا ئايلىنىۋاتقان ياكى ئايلانماقچى بولغان كەلگۈسى-نىڭ سوتى ئادىل ھۆكۈم چىقىرىدۇ. بىز ئۇلاردىن ئار - نومۇس-لۇق ساۋېقى ئالمىز ۋە ياكى پەخىرلىنىمىز.

4) ئائىلە - قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئارىلىشىپ كەتمەس-لىكى، بىر جەمەت ۋە پۈتۈن مىللەتتىكى ئىسىم - فامىلە تەكرار-لىقى، ئىجتىمائىيەت ھەم مەدەنىيەتتىكى بەزى نەسەب ماجىرالە-رىنىڭ ساۋېقى تۇپەيلى، ئۇيغۇرلاردا فامىلە تۈزۈمىنى يولغا قو-يۇشنىڭ تەخىرسىزلىكىنى تونۇش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

4. ئائىلە نەسەبنامىسىنى يېزىشنىڭ ئۇسۇللىرى

ئائىلە نەسەبنامىسىنى يېزىشنىڭ ئۇسۇللىرى كۆپ خىل. ئەمما ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ئوق يىلتىزىمىز پالانى ياكى بىرىنچى ئەۋلاد بوۋىمىز، ئۇنىڭ ئوغلى، يەنە ئۇنىڭ ئوغلى ئەڭ ئاخىرىدا «مەن» دېگەندەك بايان ئۇسۇلى ئارقىلىق يەتتە ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئەۋلاد، ئۇنىڭ ئىسىم - لەقىمى، ئىشلىرى، تۇغۇلغان ۋاقتى ۋە پەرزەنت-لىرى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىپ يېزىش ئۇسۇلى.

2) «مەن»نىڭ تۆتىنچى ئەجدادى بولغان «بوۋام»نى مەر-كەز قىلىپ، بوۋامنىڭ بوۋىسى، بوۋامنىڭ چوڭ دادىسى، بوۋا-مىنىڭ دادىسى (ئاتىسى)، بوۋام، چوڭ دادام، دادا (ئاتام) ۋە مەن، دەپ يېزىش ئۇسۇلى.

3) ئاتام، دادام، بوۋام، ئۇلۇغ بوۋام دېگەندەك جەمەت ۋە ئەۋلاد نام - ئاتاقلىرىنى ئېنىق ئايرىپ ھازىردىن ئۆتمۈشكە ياكى شاختىن غولغا قاراپ تەتۈر بايان شەكلىدە يېزىش ئۇسۇلى.

يۇقىرىقى ئۇسۇللاردا «مەن»نىڭ قانداشلىقى ئاساس قىلى-نىپ، ھەربىر ئەۋلادقا ۋەكىل قىلىپ بىرلا ئەر كۆرسىتىلىدۇ، باشقا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرى كۆرسىتىلمەيدۇ. مۇھىمى، بىز ئەر - ئايال بولسۇن، بارلىق تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى خاتىرىلەشنى مۇڭاپىق دەپ قارايمىز. شۇنداق بولغاندىلا ئائىلە نەسەبنامىسى ئۆز مەنىسى بىلەن ئىپادىسىنى تاپىدۇ.

ئاخىردا نەسەبنامىنى سىخما ئارقىلىق كۆرسىتىپ قويۇش كېرەك.

قانداشلىق مۇناسىۋەتلىرىنى كۆرسەتكۈچى خەرىتە (سخىما) ھەر خىل بولۇپ، دەرەخ ۋە ئۇنىڭ شاخ - يوپۇرماقلىرى ياكى بۇلاق ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرىدەك ئوبرازلىق شەكىللەرنى تاللاش كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىلەرنى كونكرېتلاشتۇرۇپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ.

§2. تەكشۈرۈش دوكلاتى

تەكشۈرۈش دوكلاتى — ماتېرىيالىزملىق ئۇسۇل بىلەن مە-لۇم شەيئى، ھادىسە ياكى ئىش - ئەھۋالنى تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش ئارقىلىق تەكشۈرۈش جەريانى بىلەن نەتىجىسىنى جەمئى-يەتكە ۋە يۇقىرىغا مەلۇم قىلىدىغان يازما ئالاقىدىن ئىبارەت. تەكشۈرۈش دوكلاتى يەنە «تەكشۈرۈش خاتىرىسى» دېگەندەك نام-لار بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

1. تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ رولى

قەدىمدىن تارتىپ ئۇلۇغ ئۇستازلار، ئالىملار ۋە ئەدەب ـ سەنئەتكارلار جەمئىيەت تەكشۈرۈشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. ئۆزلىرىنىڭ جەمئىيەت تەكشۈرۈشتەك ئەمەلىي پائالىيىتى ئارقىلىق ئىنقىلابقا ۋە تۈرلۈك ئىلمىي پائالىيەتلەرگە تۈغرا يېتەكچىلىك قىلغان ياكى بۇ جەريانلاردىن رېئاللىققا ئۈيغۇن خۇلاسە چىقارغان. مەسىلەن، مورگان مەشھۇر «قەدىمكى جەمئىيەت» نى، ماركس «كاپىتال»نى، ماۋ زېدۇڭ «خۇنەن دېھقانلار ھەرىكىتىنى تەكشۈرۈشتىن دوكلات»نى يېزىش ئۈچۈن ئەمەلىيەتكە چۈشۈپ تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارغان. بۇلاردىن باشقا، ئىبراھىم مۇتىئى، مىرسۇلتان ئوسمانوفلارنىڭ «مەھمۇت قەشقىرىنىڭ يۇرتى، ھاياتى ۋە مازىرى» («تارىم» 1984 ـ يىللىق 3 ـ سان) ناملىق ماقالىسىمۇ ئىلمىي تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ ياخشى ئۈلگىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئەمەلىي ۋە ئىلمىي خىزمەتلەردە تەكشۈرۈش دوكلاتى كەڭ قوللىنىلىدۇ. تەكشۈرۈش دوكلاتى ئارقىلىق تۈرلۈك ئىلىم ـ پەن مەسىلىلىرى ئايدىڭلاشتۇرۇلىدۇ، يۇقىرى ـ تۆۋەنلەرنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى چۈشىنىدۇ. يەنە مەزكۇر ژانىر ئارقىلىق جامائەت پىكرىنى توغرا يېتەكلىگىلى، ئوبيېكتىپ مەسىلىلەرگە قارىتا بەزى سۇبيېكتىپ بىر تەرەپلىمىلىكلەردىن ساقلانغىلى بولىدۇ. كونكرېت شەخس ۋە ئاساسىي قاتلام ئورۇنلار تەكشۈرۈش دوكلاتىنى قوللىنىپ تەجرىبە ـ ساۋاق يەكۈنلەيدۇ، كەلگۈسى خىزمەتلەرگە قارىتا ئەقىل تاپىدۇ.

2. تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ ئالاھىدىلىكى

1) ئاخباراتلىق ئالاھىدىلىكى. تەكشۈرۈش دوكلاتىدا شەخس، ۋاقىت، ئورۇن، ئارقا كۆرۈنۈش، جەريان ۋە نەتىجە قاتارلىقلار سۆزلىنىدۇ. ئۇ بۇ جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بەلەن خەۋەرگە قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ئەمەلىيەتكە ئاساسەن سۆزلەشنى، ئوبيېكتىپ بولۇشنى، پاكىتنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئوبيېكتىپ جەريانلاردىن تەبئىي خۇلاسىلەرنى چىقىرىپ، كىشىلەرنى قايىل قىلىشقا تىرىشىدۇ. تەكشۈرۈش دوكلاتىدا ھېكايىۋىلىككە ۋە ئوبرازچانلىققا بول قويۇلمايدۇ.

2) دەللىكى. تەكشۈرۈش دوكلاتى مەلۇم مەسىلەرنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئىلمىي خۇلاسە چىقىرىش ۋە تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش مەقسىتىدە يېزىلىدۇ. بۇ نۇقتا تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ دەللىكى قانچە يۇقىرى بولسا، ئۇنىڭ يېتەكچى ئەھمىيىتىنمۇ شۇنچە كۈچلۈك بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. مەلۇم مەنبەدىن ئېيتقاندا، دەللىك تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ جېنىدۇر. بۇ يەردىكى دەللىك تەكشۈرۈشنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۈيغۇن ۋە ۋاقتىدا بولۇشىغا قارىتىلغان.

3) تىپىكلىكى. تىپىكلىك بولمايدىكەن، تەكشۈرۈش دوكلاتى بولمايدۇ. تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ تىپىكلىكى ئۇنىڭ دەۋر ساداسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئوبيېكتلار ئۈستىدە ئىزدەنگەنلىكىدە، شۇڭا تەكشۈرۈش دوكلاتىدا تارقاق ماتېرىياللار ئىچىدىن ئوبيېكتقا ماس تېمىك ماتېرىياللارنى، قانۇنىيەتلىك نەرسىلەرنى تېپىپ يېزىشقا ماھىر بولۇش لازىم.

4) سىياسەتچانلىقى. مەلۇم سىياسىي خاھىش ۋە مايىللىقنى ئىپادىلەش ئەدەبىيات ھەم ئاخبارات ژانىرلىرى ئۈچۈن ئورتاق ئالاھىدىلىك. تەكشۈرۈش دوكلاتى كۈچلۈك سىياسەتچانلىق خاراكتېرى بىلەن دەۋر روھىنى، دۆلەت سىياسىتىنىڭ يۆنىلىشىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. تۈرلۈك ئەمەلىي سىناق ـ تەجرىبىلەردىن ئىلمىي يەكۈن چىقىرىپ، يۇقىرىنىڭ يېڭى سىياسەت ۋە ۋەزىپىلەرنى بەلگىلىشى ئۈچۈن نەزەرىيىۋى ئاساس يارىتىدۇ. شۇڭا، تەكشۈرۈش دوكلاتى يېزىقچىلىقى ئاپتوردىن يۇقىرى سىياسىي سەز ـ

گۇرلۇك ۋە سەۋىيە تەلەپ قىلىدۇ.

3. تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ تۈرلىرى

تەكشۈرۈش دوكلاتىنى ئوخشاش بولمىغان نۇقتىدىن تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن.

1) ۋاقىت نۇقتىسىدىن، تارىخىي پاكىتلىق تەكشۈرۈش دوكلاتى، ئاساسىي ئەھۋالدىن قىلىنغان تەكشۈرۈش دوكلاتى، دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. تارىخىي پاكىتلىق تەكشۈرۈش دوكلاتلىرىدا مەلۇم تارىخىي باسقۇچلاردا شەكىللەنگەن خاتا نۇقتىئىنەزەر، تارىخىي قاراش ۋە تارىخىي ماھالار تارىخىي چىنلىق نۇقتىسىدىن، مۇمكىن بولسا ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلارنى پاكىت ئاساسى قىلىپ تۈزىتىلىدۇ ياكى ئاغدۇرۇلىدۇ. ئاساسىي ئەھۋالدىن قىلىنغان تەكشۈرۈش دوكلاتى بولسا دۆلەتنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرى نۆۋەتتە يۈرگۈزۈلمەكچى بولغان يېڭى سىياسەت ھەم پىلانلاردىن ئاۋۋال مۇتەخەسسىسلەرنى تەشكىللەپ، تۆۋەنگە ئەۋەتىپ كەڭ تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئاساسىي قاتلامنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىدىن توغرا ئۇچۇر بېرىش مەقسىتىدە يېزىلىدۇ. بۇ خىل دوكلات كۆپ ۋاقىتلاردا ئىلمىي خىزمەتلەردىن دوكلات بېرىش ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئىنكاس قىلىشتا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «نوپۇس تەكشۈرۈش دوكلاتى»، «مال باھاسىنى تەكشۈرۈش دوكلاتى» دېگەندەك.

2) رولى نۇقتىسىدىن، ئۇلگىلىك تەجرىبىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش ھەققىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى، ھەق - ناھەق مەسىلىلىرىنى ئېنىقلاش ھەققىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى ۋە مەسىلىلەرنى ئېچىپ چۈشەندۈرۈش خاراكتېرلىك تەكشۈرۈش دوكلاتىدىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇلگىلىك تەجرىبىلەر ھەققىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتىدا، مەلۇم ئورۇننىڭ ئىلغار ئىش - ئىزلىرىنى كېڭەيتىش يوللىرى سۆزلىنىدۇ. بۇ تۈردە ئەدەبىي ئاخبارات

ۋە ئوچېرك قاتارلىق ژانىرلارغا يانداشقان ھالدا، دەۋرىمىزدە بارلىققا كەلگەن نەمۇنىلىك ئىش ھەم مەلۇم ئىگىلىك يارانقان شەخسلەر نۇقتىلىق سۆزلىنىدۇ.

ھەق - ناھەق مەسىلىلىرىنى ئېنىقلاش ھەققىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى يەنە مەخسۇس تېما ئۈستىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى ۋە مەخسۇس دېلو ئۈستىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتىدىن ئىبارەت ئىككىگە ئايرىلىدۇ. مەخسۇس تېما ئۈستىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى خەلقتىن كەلگەن ئەرز - شىكايەتلەرگە ئاساسەن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن يېزىلسا، كېيىنكىسى مەلۇم زور دېلولارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن پاكىت توپلاش ۋە خاتا دېلولاردىن تارىخىي خاراكتېرلىك توغرا يەكۈن چىقىرىش مەقسىتىدە يېزىلىدۇ. بۇلاردا پاكىت ئاساس قىلىنىپ سۆزلىنىدۇ. ئىنتىزام تەكشۈرۈش ۋە قانۇن ئىجرا قىلىش ئورۇنلىرى بۇنداق تەكشۈرۈش دوكلاتلىرىدىن كەڭ پايدىلىنىدۇ. مەسىلىلەرنى ئېچىپ چۈشەندۈرۈش خاراكتېرلىك تەكشۈرۈش دوكلاتىدا قانۇنغا خىلاپ جىنايى ئىشلارنىڭ جەمئىيەتكە، ئىكولوگىيىگە ئېلىپ كېلىدىغان ئېغىر زىيانلىرى چۈشەندۈرۈپ يېزىلىدۇ ۋە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ بۇ مەسىلىگە يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارىشىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. مەسىلەن، جىنايەتچى ۋە چىرىك ئۇنسۇرلارنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى قاۋاندەك تۇرتۇپ - كولىغان، ياۋايى ھايۋاناتلارنى ئوۋلىغان - قىرغانلىقى ھەققىدىكى دوكلاتلار پىكرىمىزگە مىسال بولالايدۇ.

4. تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنىڭ جەريانى ۋە ئۇسۇللىرى

بىر پارچە تەكشۈرۈش دوكلاتىدا ئالدىن كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن تەكشۈرۈشنىڭ جەريانلىرىمۇ ئىلمىي ۋە ئەتراپلىق ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندىلا بىر قېتىملىق

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى ئۇنۇملۇك تاماملىغىلى بولىدۇ. بىر ئاسان قولغا كەلمىگەن بىر قېتىملىق تەمىلىي تەكشۈرۈش خىزمىتىنى تۆۋەندىكىدەك باسقۇچلار بويىچە ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ، دەپ قارايمىز:

1) تەييارلىق باسقۇچى. تەييارلىق خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش تەكشۈرۈش دوكلاتىنى ئوبدان پىلانلىق ئالدىنئا شەرتى. تەكشۈرۈش ئوبيېكتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش. ئوبيېكتقا مۇناسىۋەتلىك ھەممە تەرەپلەر بىلەن تونۇشۇپ چىقىش ئۇنىڭدىكى مۇھىم نۇقتا، ئوبيېكت ئېنىق بولمىسا يېتەكچى ئىدىيە بولمىغان بولىدۇ. شۇڭا، ئوبيېكت ئۈستىدە مۇمكىن بولغان بارلىق يىپ ئۇچىغا ئېرىشىشىمىز، يۈز بېرىشى مۇمكىن بولغان بارلىق ئېھتىماللىقلارنى توغرا مۆلچەرلەپ، تەكشۈرۈش لايىھىسىنى ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئىلمىي پىلان ۋە ئەك مۇۋاپىق ئۇسۇللارنى ئويلىشىمىز كېرەك.

2) تەكشۈرۈش باسقۇچى. تەييارلىق باسقۇچىدىن كېيىن مۇۋاپىق ۋاقىتتا ئەمەلىي تەكشۈرۈشكە ئاتلىنىش لازىم. قانداق ئۇسۇلنى قوللىنىش بىر قېتىملىق جەمئىيەتنى ياكى تەبىئەتنى تەكشۈرۈش پائالىيىتىنىڭ ئۈتۈقلۇق بولۇش - بولماسلىقىغا باغلىق مۇھىم مەسىلە. تەكشۈرۈش باسقۇچىدا تۆۋەندىكى بىر قانچە كىچىك ھالقىغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ:

① تەكشۈرۈش يېغىنى ئېچىش. بۇنىڭدا ئومۇمىيۈزلۈك ۋە ۋەكىل خاراكتېرلىك مەسىلە چىقىپ تۈتۈلۈشى لازىم. يىغىن قاتناشقۇچىلىرى ئادەتتە ئونغىچە بولسا بولىدۇ. بۇ باسقۇچتا بىز نېمىنى، قانداق مەقسەتتە تەكشۈرىدىغانلىقىمىزنى ئوچۇق جاكارلىشىمىز، تەكشۈرۈش پروگراممىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇشىمىز ۋە كۆپچىلىك بىلەن بۇ ھەقتە سەمىمىي ئەھۋاللىشىمىز لازىم.

② ئايرىم زىيارەت قىلىش. بۇ تەكشۈرۈش ئوبيېكتىغا نىسبەتەن ئۆرنەك بولالايدىغان ياكى بۇ ھەقتە مەلۇماتى بار شەخسلەر بىلەن

ئايرىم كۆرۈشۈشكە قارىتىلغان. بۇنىڭدىكى مۇھىم مەسىلە قارشى تەرەپنى روھىي تەشۋىشلەردىن ئازاد قىلىپ، ئۇنى سۆزلەشكە ئىلھاملاندۇرۇش ئارقىلىق مۇھىم ماتېرىيالغا ئىگە بولۇشتا. ③ بازما تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش. راي سىناش خاراكتېرلىك بۇنداق تەكشۈرۈشتە جەدۋەل تۈزۈلۈپ، ئوبيېكتقا ئالاقىدار مۇھىم مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭا بۇ نۇقتىدا قايسى مەسىلىلەرنى سوراش توغرۇلۇق ئوبدان ئويلاش لازىم. بازما تەكشۈرۈشتە جاۋاب بەرگۈچىلەر ئادەتتە ئىسمىنى يازمىسىمۇ بولىدۇ. شۇنداق بولغاندىلا ئۇلار ئۆز قاراشلىرىنى ئەركىن سۆزلىيەلەيدۇ. ④ نۇقتىدا تۇرۇپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش. بۇ خىل تەكشۈرۈشتە سۇبيېكت مەلۇم رايون ياكى نۇقتىدا تۇرۇپ ئوبيېكتنى كۆزىتىدۇ ياكى تەجرىبە ئىشلەيدۇ. بۇ خىل تەكشۈرۈش ئۇنۇملۇك، مۇشەققەتلىك ۋە قىزىقارلىق بولىدۇ. نۇقتىدا تۇرۇپ تەكشۈرۈشنىڭ ئوبيېكت ۋە سۇبيېكت ھەرىكەتلىك ھالەتتە تەكشۈرۈش ياكى ھەر ئىككى تەرەپ تۇرغۇن ھالەتتە تۇرۇپ تەكشۈرۈش ۋە ياكى بىر تەرەپ ھەرىكەتچان، يەنە بىر تەرەپ تىنچ ھالەتتە تۇرۇپ كۆزىتىش - تەكشۈرۈش قاتارلىق ئۇسۇللىرى بار. ⑤ ئابستراكت تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش. بۇ بىر خىل ئىلمىي تەجرىبە دوكلاتىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئوبيېكتتىن ئەۋرىشكە ئېلىپ ئونىڭ تەركىبىنى ئېنىقلاش ياكى يېتىلىش - ياشاش قانۇنىيەتلىرىدىن خۇلاسە چىقىرىپ ئۇنى بىر پۈتۈن شەيئەگە كېڭەيتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇنداق تەكشۈرۈش تەبىئىي پەنلەردە كۆپرەك قوللىنىلىدۇ.

3) تەتقىقات باسقۇچى. تەكشۈرۈش — تەتقىقاتنىڭ تەييارلىق باسقۇچى، تەتقىقات بولسا تەكشۈرۈشنىڭ داۋامى ۋە چوڭقۇرلىشىشىدۇر. بۇ باسقۇچتا توپلىغان ماتېرىياللار ئىچىدىكى ماھىيەتلىك مەزمۇنلۇق تەركىبلەردىن قۇرۇلما ھاسىل قىلىنىدۇ. ئوبيېكتنىڭ قۇرۇلما، باغلىنىش ۋە مەۋجۇتلۇق قانۇنىيەتلىرى

تېپىپ چىقىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق بىر قېتىملىق ئىلمىي تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسى جەمئىيەتكە دوكلات قىلىنىپ تۇگەللىنىدۇ.

تەكشۈرۈش دوكلاتى قۇرۇلما جەھەتتىن ماۋزۇ، تېكىست ۋە ئىمزادىن ئىبارەت ئۇچ قىسىمدىن تۇزۇلىدۇ.

3 § . ئىقتىسادىي توختام

1. ئىقتىسادىي توختامنىڭ خاراكتېرى ۋە رولى

ئىقتىسادىي توختام — ئىقتىسادىي كېلىشىمدۇر. ئۇ تاشقى سودا توختامى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئىقتىسادىي توختام — كارخانا، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەر ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى تاماملاش ۋە مەلۇم ئىقتىسادىي نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تەرەپنىڭ كىشىلىرى سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق قانۇنغا ئاساسەن بېكىتكەن ھەم ئەزالارنىڭ ھوقۇق - مەجبۇرىيەتلىرى، ئورتاق رىئايە قىلىدىغان پرىنسىپلىرى بەلگىلەنگەن، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا داۋاملىق قوللىنىلىدىغان قانۇنىي ئالاقىدىن ئىبارەت.

ئىقتىسادىي توختام — ئاساسلىقى ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش ۋە ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەيدۇ. ئۇ ھەر قايسى تەرەپتىكى ھەمكارلىقنى كۈچەيتىپ، تۇرلۇك ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى تەشكىللەشتىكى ھەرىكەتچان قورال. ئىقتىسادىي توختام تۇزۇشتە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىقتىسادىي توختام قانۇنى» دىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسلىنىش ۋە توختام تۇزۇشكۇچى ھەرقايسى تەرەپلەرنى قانۇن بويىچە قوغداش ۋە چەكلەش لازىم. گەرچە ئىقتىسادىي توختام تۇرلۇك ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئاساسى قىلىنسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەخلاقىي مۇناسىۋەت ئەمەس، بەلكى چەكلەش خاراكتېرىگە ئىگە، قانۇنىي مەسئۇلىيەتنى سۈ-

رۈشتۈرىدىغان ئەمەلىي شەكىل. ئۇ جەمئىيەتتە مەلۇم ئىگىلىك پارتىش ۋە ئوبوروتنى ئايرىۋېلىشنىڭ ئۇنۇملۇك ۋاستىسى، توختام تۇزۇشكۇچى تەرەپلەرنىڭ دۆلەت پىلانى ئاساسىدا بەلگىلىك ئىقتىسادىي مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى ئۇنۇملۇك تەدبىرى. ئىقتىسادىي توختامنىڭ تۆۋەندىكىدەك رولى بار:

1) دۆلەت ئىگىلىك پىلانىنىڭ ئورۇندىلىشىغا پايدىلىق. ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئەھۋاللار مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان بولغانلىقى سەۋەبىدىن، دۆلەت ئىگىلىك پىلانىنى بەكمۇ تەپسىلىي ۋە ئۆزگەرمەس قىلىپ تۇزگىلى بولمايدۇ. پەقەت توختام شەكلى ئارقىلىق دۆلەت پىلانىنى كونكرېتلاشتۇرغىلى ۋە ئاساسىي قائىدە ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغىچە ئەمەلىيلەشتۈرگىلى بولىدۇ. توختامدىن پايدىلىنىپ كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا ۋە كارخانىلار بىلەن تۇرلۇك ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى باغلاپ، دۆلەت پىلانى بىلەن بازار ئىگىلىكىنى بىرلەشتۈرگىلى بولىدۇ. ئىقتىسادىي توختام ئارقىلىق يەنە دۆلەت پىلانىغا تەۋە بولمىغان ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنى دۆلەت پىلانىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزگىلى، ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش ۋە ئىستېمالدىن ئىبارەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم ھالقىلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ دۆلەت ئومۇمىي پىلانىنىڭ ئورۇندىلىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

2) ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشنى مەخسۇسلاشتۇرۇش ۋە ھەمكارلاشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق. ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى قانچە تېز بولسا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەخسۇسلىشىشىغا بولغان تەلىپى شۇنچە يۇقىرى، ھەرقايسى تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىقمۇ شۇنچە روشەن بولىدۇ. ھەرقايسى ھالقىلاردىكى ھەمكارلىقسىز زامانىۋىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. ئىقتىسادىي توختام خۇددى بىر زەنجىرگە ئوخشاش خەلق ئىگىلە-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

كىنىڭ مەرقايسى تارماق، ئورۇنلىرىنى شەرتلىك ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرى بىلەن باغلاپ، ئۇلاردا مۇقىم ھەمكارلىق، ئۆزئارا تايىنىش ۋە ئۆزئارا چەكلەش مېخانىزمى ئورنىتىپ، ئىقتىسادىي ۋەزىپىنى سان ـ سۈپەتكە كاپالەتلىك قىلغان ئاساستا تاماملاشنى، شۇ ئارقىلىق ئىجتىمائىيلاشقان يىرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

3) كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلىشىغا پايدىلىق. ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئاستىدا كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئىقتىسادىي ۋەزىپىنى تاماملاش ئۈچۈن توختام تۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ شەرتى ئالدى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ھېساباتىنى ياخشى قىلىش، ئاندىن توختاملاشقۇچى تەرەپلەر قىممەت قانۇنىيىتىدىن پايدىلىنىپ، تۆۋەن سەرپىيات بىلەن يۇقىرى ئىقتىسادىي پايدىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىقتىسادىي تېخنىكا كۆرسەتكۈچى پىلانىنى تولۇق تاماملىشى كېرەك. بۇنداق جەريان كارخانىنىڭ كۆلەم، مەبلەغ ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىن ئۆزىنى ئۇلىمىلاشتۇرۇشىغا، مۇكەممەللەشتۈرۈشكە پايدىلىق.

4) ئۇ كارخانىغا بولغان باشقۇرۇش ۋە نازارەتچىلىكىنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق. كارخانىنىڭ ۋەزىپىسى ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى ئورۇنداش. پىلانىنى ئورۇنداش ئىقتىسادىي توختامنى ئىجرا قىلىشقا تايىنىدۇ. شۇڭا، كارخانىلارنىڭ توختام تۈزۈشى ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىشى بانكا قاتارلىق مالىيە تارماقلىرىنىڭ نازارەتچىلىكىدە بولىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرى بىلەن كارخانا ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي توختامنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ئارقىلىق كارخانىنى چۈشىنىپ ياكى ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئاشۇرىدۇ ۋە ياكى كارخانىنى ھەرقايسى تەرەپلەردىن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا دەۋەت قىلىدۇ.

2. ئىقتىسادىي توختامنىڭ تۈرلىرى

ئىقتىسادىي توختامنىڭ تۈرلىرى كۆپ. شەكلىگە ئاساسەن ماددا شەكىللىك توختام ۋە جەدۋەل شەكىللىك توختامغا بۆلۈنىدۇ. ۋاقتىغا ئاساسەن ئۇزاق مۇددەتلىك توختام، قىسقا مۇددەتلىك توختام ۋە بىرلا قېتىملىق سودا توختامى، دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. مەزمۇنىغا ئاساسەن، «ئىقتىسادىي توختام قانۇنى»دا كۆرسىتىلگەن توختام شەكىللىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

(1) سېتىۋېلىش ـ سېتىش توختامى؛ (2) قۇرۇلۇش ھۆددىگەرلىك توختامى؛ (3) پىششىقلاپ ئىشلەشنى ھۆددىگە ئېلىش توختامى؛ (4) مال يۆتكەش توختامى؛ (5) توك بىلەن تەمىنلەش توختامى؛ (6) ساقلاپ بېرىش توختامى؛ (7) مال ـ مۇلۈكنى ئىجارىگە بېرىش توختامى؛ (8) قەرز بېرىپ تۇرۇش توختامى؛ (9) پەن ـ تېخنىكا ھەمكارلىق توختامى؛ (10) مال ـ مۇلۈكنى سۇغۇرتا قىلىش توختامى

3. ئىقتىسادىي توختامنىڭ قۇرۇلمىسى ياكى يېزىلىش ئۇسۇلى

ئىقتىسادىي توختامنىڭ مەلۇم قۇرۇلما شەكلى ياكى يېزىلىش ئۇسۇلى بار. شەكىل جەھەتتىن ئىقتىسادىي توختام جەدۋەللىك ۋە ماددىلىق توختام دەپ ئايرىلىدۇ. جەدۋەللىك شەكىلدە كاتەكچىلەر تەلەپلەر بويىچە تولدۇرۇلسىلا بولىدۇ؛ كېيىنكىسىدە ھەربىر مەزمۇن ماددا ـ تارماقلارغا ئايرىلىپ يېزىلىدۇ. مەيلى قايسى خىل توختام بولسۇن، ماۋزۇ، تېكىست ۋە ئىمزادىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تۈزۈلىدۇ.

1) ماۋزۇ. ماددىلىق توختاملاردا ماۋزۇ مەزمۇننى ئومۇمىلاشتۇرۇپ يوغان يېزىلىشى كېرەك. جەدۋەللىك توختامدا ماۋزۇغا توختام تۈزۈشكۈچى تەرەپلەرنىڭ ئىسمىنىمۇ قوشۇپ يازسا بولىدۇ. مەسىلەن، «× دېھقانچىلىق ئورنى بىلەن ×

شىركىتىنىڭ ئىقتىسادىي توختامى».

2) تېكىست. تېكىست توختامنىڭ ئاساسىي مەزمۇن قىسمى. ئۇ توختام تۈزۈشكۈچى تەرەپلەر، باشلىنىش ۋە ئاساسىي مەزمۇندىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. توختام تۈزۈشكۈچى تەرەپلەر — ماۋزۇنىڭ ئاستىغا توختام تۈزۈشكۈچى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ شەرتلىك نامى A، B، C تەرەپ دەپ ئېنىق كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن، «×شىركەت A تەرەپ» «× دېھقانچىلىق ئورنى —B تەرەپ» دېگەندەك. بۇنىڭدا ئۇقۇشماسلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن تەرەپلەر نامىلىرىنى تولۇق ئاتاش، ئىخچام بولسۇن ئۈچۈن كېيىن شەرتلىك نامىلار بويىچە يېزىش لازىم. تېكىستنىڭ باشلانمىسىدا ئاساسلىقى توختام تۈزۈشتىكى مەقسەت ۋە ئاساسلار، نېمە ئۈچۈن، قانداق ئەھۋالدا مەزكۇر توختامنىڭ تۈزۈلگەنلىكى قاتارلىق مەزمۇنلار يېزىلىدۇ.

مەزمۇن ئىقتىسادىي توختامنىڭ يادرولۇق قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىككى تەرەپ كېلىشكەن ئىشلار، ۋەزىپە ۋە مەسئۇلىيەتلەر، ۋەزىپىنى ئورۇندايدىغان ئۇسۇل، تەلەپ، ۋاقىت، ئورۇن ۋە سۈپەت ئۆلچەملىرى بىر - بىرلەپ يېزىلىدۇ ياكى تەلەپ بويىچە تولدۇرۇلىدۇ. شۇنداقلا ھەر خىل ئويلىمىغان ئەھۋاللار كۆرۈلسە ياكى بىر تەرەپ توختامدىن يېنىۋالسا، قانداق قىلىدىغانلىقى قاتارلىق مەزمۇنلارمۇ ئەسكەرتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا توختامدا توختام ئوبيېكتى، ئۆلچەم بىرلىكلىرى، مالنى پۈلغا سۇندۇرۇپ ھېسابلاش ئۇسۇللىرى، توختامنىڭ ئىناۋەتلىك ۋاقتى ۋە توختامنامىنى كىملەرنىڭ ساقلايدىغانلىقىمۇ ئېنىق يېزىلىشى شەرت.

3) ئاخىرلاشتۇرۇش قىسمى (ئىمزا). بۇ قىسىمغا توختام لاشقۇچى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ تولۇق ئادرېسى، قانۇنىي ۋەكىللىرى يېزىلىپ، ئۇلارنىڭ تامغىلىرى بېسىلىدۇ. ھېساب ئاچقان بانكىلىرى، ھېساب نومۇرى ۋە تېلېفون نومۇرى يېزىلىدۇ. ئەڭ

ئاخىردا توختام تۈزۈلگەن ۋاقىت بولىدۇ.

4. توختام تۈزگەندە دىققەت قىلىدىغان ئاساسىي پرىنسىپلار

1) توختام دۆلەتنىڭ قانۇن - تۈزۈم ۋە سىياسەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك. دۆلەت قانۇنى، سىياستى ۋە پىلانىغا خىلاپ ھەرقانداق ئىقتىسادىي ھەرىكەت خەلق، جەمئىيەت ئۈچۈن ئېغىر زىيانلارنى كەلتۈرىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭدا «ئىقتىسادىي توختام قانۇنى» دېكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسلىنىش ۋە شەخس، كارخانا ھەم دۆلەت مەنپەئىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. ھەرقانداق ئورۇن ۋە شەخسنىڭ توختامغا خىلاپلىق قىلىپ دۆلەت پىلانىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشىغا ياكى قانۇنسىز سودا توختامى پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويۇلمايدۇ.

2) توختامغا ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ مەسئۇللىرى قوشۇلۇشى لازىم. مۇھىم توختاملارغا ھەرقايسى تەرەپلەردىن ھەيئەت نوپۇزىغا ئىگە مەسئۇل كىشىلەر ئىمزا قويۇشى ۋە مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك. ۋاكالەتچىلەرنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىن ھالقىپ ئىش كۆرۈشىگە قەتئىي بولمايدۇ.

3) توختامدا ئەملىيەتنى چىقىش قىلىپ، ئورتاق مەنپەئەت ۋە ئەقەللىي ئەخلاق پرىنسىپلىرىغا خىلاپلىق قىلماسلىق كېرەك. توختام تۈزگەندە كەسكىن بولۇش، ئەمما ئۇنىڭ ئەملگە ئېشىش ئىمكانىيىتىنى چوقۇم ياخشى ئويلاش لازىم. ئىشلەپ چىقىرىلمىغان ياكى تەمىنلەشكە تېگىشلىك مال بولمىسا، توختام تۈزۈشكە بولمايدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى، توختامدا ساختىلىق قىلىشقا، قانۇندا چەكلەنگەن تاۋارلارنى ئېلىپ - سېتىشقا، ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىگە، جەمئىيەتكە ۋە كىشىلىك ئەخلاقىغا ھەم شەخسىي سالامەتلىككە زىيانلىق قىلمىشلارنى قىلىشقا قەتئىي بولمايدۇ. ئەكسىچە بولىدىكەن، جىنايى جاۋابكارلىق سۈرۈشتە قىلىنىدۇ. شۇڭا،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

توختام مەزمۇنى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىش قەدىمگە ماس كېلىشى لازىم.

4) توختامدا باشتىن - ئاخىر باراۋەرلىك ئاساسىدا مەنپەئەت يەتكۈزۈش، مەسلىھەتلىشىپ بىرلىككە كېلىش ۋە تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىش كېرەك. توختامدا ھەر ئىككى تەرەپ باراۋەرلىك ئاساسىدا ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتتىن بەھرىمەن بولىدۇ، ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ بىرلىككە كېلىدۇ، ئىككىلا تەرەپنىڭ ئارزۇسى گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. ھەرقانداق تەرەپنىڭ ھوقۇق ۋە ئىمتىيازدىن پايدىلىنىپ توختامدا ئۆز پىكرىنى قارشى تەرەپكە تېڭىشىغا، توختام تۈزۈشكە مەجبۇرلىشىغا، ئالدامچىلىق قىلىشىغا بولمايدۇ. دېمەك، قانۇنغا خىلاپ توختاملارنىڭ ھەممىسى بىردەك ئىناۋەتسىز.

5. ئىقتىسادىي توختام تۈزۈشنىڭ تەلىپى

1) توختام مەزمۇنى ئېنىق، كونكرېت ۋە ئەتراپلىق بولۇشى كېرەك. توختامغا ئىمزا قويۇشتا ھەر ئىككى تەرەپ توختامنى ئەستايىدىل ۋە جۇملىمۇ جۇملە ئوقۇپ، ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلىرىنى بىلىۋېلىشى زۆرۈر. توختامدا تومتاق ياكى ئىككى بىسلىق مەنە بېرىپ قويىدىغان ھەرقانداق سۆز ۋە جۇملىنى ئىشلىتىشتىن ساقلىنىش كېرەك. يەنە توختامنى ياخشى قەغەزگە چىرايلىق يېزىش، پۈلنى سان ھەم خەت بىلەن ئىپادىلەش، توختامدا سىياھ قەلەم ئىشلىتىش قاتارلىقلارمۇ مۇھىم.

2) توختامنى بىر تەرەپنىڭ خالىغانچە ئۆزگەرتىشگە ۋە توختىتىپ قويۇشىغا بولمايدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق زۆرۈرىيەت تۇغۇلسا، مەسلىھەتلىشىپ بىرلىككە كېلىش، يەنە جامائەت گۇۋاھىغا لىقىدىن ئۆتكۈزۈش كېرەك.

3) توختامدا ئىمزا قويۇش تەرتىپى يۇرگۈزۈلۈشى كېرەك. توختام تۈزۈلگەندىن كېيىن خالىس بىر ياكى نەچچە كىشىنىڭ

ئىسپات بولۇشى بىلەن كېلىشىمگە ئىمزا قويۇلسا ئۇنىڭ قانۇنىي كۈچى ۋە ھەقىقىيلىقى ئاشىدۇ. ئاخىردا توختامدىكى، بارلىق مەزمۇنلارنى تەكشۈرۈپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق تەكشۈرۈش توختام مەزمۇنلىرىنىڭ قانۇن - تۈزۈم ۋە ئىقتىسادىي پىلانغا ئۇيغۇن كېلىدىغان - كەلمەيدىغانلىقى، ئەمەلىي قوللىنىلىشچانلىقى تولۇق ھەم خاتاسىز بولغان - بولمىغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەگەر مەسىلىلەر ۋاقتىدا بايقىلىپ تۈزىتىلسە، توختامنىڭ ھەقىقىي ئىجراسىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

4) زۆرۈر تېپىلغاندا توختامدا قوشۇمچە ھۆججەتلەر بولۇشى كېرەك. توختام رەسمىي تۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپ بەزى كاۋاكلار مەۋجۇت ئىكەن، دەپ قارىسا ياكى بەزى زۆرۈر ئەسكەرتىشلەرنى ئېلىپ بارماقچى بولسا، بۇلارنى قوشۇمچە ھۆججەت سۈپىتىدە توختامغا قوشۇپ ساقلاش كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، بەزى توختاملاردا قوشۇمچە ھۆججەت شەكىللەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، قۇرۇلۇش توختامىغا نىسبەتەن ماتېرىيالنىڭ تۈرى، قۇرۇلۇشنىڭ سۈپىتى، سۈرئىتى قاتارلىقلار قانۇنلۇق قوشۇمچە ھۆججەتكە ئېرىشىدۇ. ئاخىردا توختام ۋە قوشۇمچە ھۆججەتلەرنىڭ سانى، ئۇلارنىڭ كىملەرنىڭ قولىدا ئىكەنلىكى ئىزاھلىنىدۇ.

§ 4. تاۋار ئېلانى

1. تاۋار ئېلانى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرى

ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇمكى، «تاۋار ئېلانى» دېگەن بۇ ئاتالغۇ تاۋارنى كەڭ دائىرىدە تونۇشتۇرۇپ ئېلان قىلىش، دېگەنلىك بولىدۇ.

تاۋار ئېلانى — سودا ۋە ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ تېخنىكىلىق سەنئەتنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئىستېمالچىلارغا تاۋارنى تونۇشتۇرۇش، تەشۋىق قىلىش مۇلازىمىتى ئېلىپ بېرىپ، جامائەت پىكرى ۋە كوچا پاراڭلىرىغا تەسىر كۆرسىتىش يولى بىلەن سېتىش ھەم ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشتىكى جانلىق ئەمەلىي كەسىپىي ئالاقىدىن ئىبارەت.

ئېلاننىڭ خاراكتېرى — تاۋار ئېلانى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن ھەم ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ. تاۋار ئالدى بىلەن بازارلارنى ئىگىلەش مەقسىتىدە غەرب كاپىتالىزم دۇنياسىدا بارلىققا كەلگەن. سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ ئېلانى ئۇچۇر تارقىتىش، ئوبوروتنى تېزلىتىش ۋە رىقابەتتە ئۇستۇنلۇك-نى ئىگىلەش قاتارلىق تەرەپلەردە كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئېلانى بىلەن ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، لېكىن ئۇ سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان شەرتلىك بازار مېخانىزمى ئۇچۇن ۋاستىچىلىك رول ئويناىدۇ.

قىسقىسى، ئۇ خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ.

2. تاۋار ئېلاننىڭ ئالاھىدىلىكى

(1) ھەقىقىلىقى، تاۋار ئېلاننىڭ مەقسىتى خەلقنىڭ كۇندىن — كۇنگە ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۇچۇن خىزمەت قىلىش. بۇ ئۇنىڭدىن ئاممىغا مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن قاراپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ئاساستا تاۋار ئۇچۇرى تارقىتىپ، ئىستېمالچىلار ئۇچۇن ھەقىقىي يېتەكچىلىك ۋە مەسلىھەتچىلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئېلاندا سۆز ئويۇنى قىلىپ كىشىلەرنى ئالداپ، خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزۈشكە، تەشۋىقات ئورۇنلىرى ئىقتىسادىي تاپاۋەتنىلا ئويلاپ ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى سۈيىئىستېمال قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ، بولۇپمۇ دورا ۋە داۋالىنىش ئېلانلىرى خەلقنىڭ جانجان مەنپەئىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، بۇ ھەقتىكى ئېلانلاردا راستچىللىق قاتتىق ئۆتكەل سۈپىتىدە چىڭ تۇتۇلۇشى لازىم. شۇنى ئەسكەرتىش ھاجەتكى، چاكىنا، يالغان ئېلانلار ئارقىلىق دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئابرۇيىنى يەرگە ئۇرۇشقا قەتئىي بولمايدۇ.

2) ئىدىيۋىلىكى. تاۋار ئېلانى جەمئىيەتكە قارىتا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا تەسىر پەيدا قىلىدۇ. بۇ ئېلانلاردا باش تېما، تۇرلۇك كۆرۈنۇش، تىل، مىللى ئۆرپ — ئادەت قاتارلىق بارلىق تەرەپلەرنىڭ ساغلام بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنداق بولغاندىلا ئېلانلار كىشىلەردە گۈزەل تەسىرات قوزغاپ، مەنپەئەتدارلىق پەيدا قىلالايدۇ، ئىقتىساد ۋە بازارنى جانلاندۇرۇشتىن ئىبارەت مەقسىتىگە يېتىدۇ.

3) ئىلمىيلىكى. تاۋار ئېلان سەنئىتى بىر خىل ياش پەن. شۇنداق بولغاچقا، ئۇ ئۇچۇر تارقىتىشنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن، ئىلمىي بولۇشى لازىم. دەۋر يۈزلىنىشى، كىشىلەرنىڭ رەڭ — پەسىل چۈشەنچىلىرى ۋە گۈزەللىك قاراشلىرى ئېلاندا ئەكس ئەتتۈرۈلگەندىلا، ئۇنىڭ ئىلمىيلىكى ئاشىدۇ. كىشىلەر ئېلان ئارقىلىق ئۆزى ئويلاۋاتقان نەرسىگە ئېرىشەلىسە، ئۇ ئىستېمالچىلارنىڭ ياخشى دوستىغا ئايلىنىدۇ. شۇڭا ئىلمىيلىك تاۋار ۋە بازار قانۇنىيىتى، كىشىلەرنىڭ بىلىش ئادىتى قاتارلىقلارغا ئاساسلىنىشى لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا، چاكىنا، ساختا، ئىپلاس ئېلانلارمۇ ئېلان سەنئىتىنىڭ ئىلمىيلىكىگە نۇقسان يەتكۈزىدۇ.

4) سەنئەتچانلىقى. تاۋار ئېلانى بىر خىل تېخنىكىلىق سەنئەت شەكلى. ئۇ يېزىق، رەسىم، رەڭ، ئاۋاز، پېرسوناژ، ئېلان ئوبيېكتى ۋە مۇزىكا قاتارلىق كۆپ خىل ۋاستىلەرنىڭ قويۇق،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

لىرىك سەنئەت تۈسىگە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا ئۇ ئۆزىدە ھازىرلىغان ئەركىن، شوخ ۋە كىشىلەرنى مەپتۇن قىلىدىغان مەنىۋى دۇنيا ئارقىلىق ئىستېمالچىلارنىڭ ھېسسىياتىغا، پسىخىكىسىغا، تەسەۋۋۇر - ئەسلىمىلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلاردا ئۇنتۇلماس تەسىرات قالدۇرۇشى، كىشىلەرنى گۈزەللىككە ئىنتىلىپ ئەھرىمەن قىلىپ تاۋارغا نىسبەتەن بىر خىل ئامراقلىق، سۆيۈنۈش، ئىشەنچ تۇيغۇسىنى قوزغىتىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىلاندا ئۆزگىچە بولۇش — يۇمۇرلۇق ئامىل، خىيال، چۈش، ئەسلىمە دېتاللىرىنى ئىشلىتىش، ئوخشىتىش ۋە مۇبالىغە قاتارلىق تۈرلۈك ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىش، ئەدەبىياتتىكى، بولۇپمۇ خەلق چۆچەكلىرىدىكى ھەممىگە تونۇش ۋەقەلەر ۋە فانتازىيەلەرنى ئىلان سەنئىتىگە تەتبىقلاش، ئىشقىلىپ، ئىلاندىمۇ تۈرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق مىللىيلىكنى تىرىشچانلىق ئىشقا ئاشۇرۇش زۆرۈر.

5) پىلانچانلىقى. بىزنىڭ ئىگىلىك شەكلىمىز ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى بازار ئارقىلىق تەڭلىشىدىغان پىلانلىق تاۋار ئىگىلىكىدۇر. بۇ ئىلان سەنئىتىنىڭ مۇشۇ خىل ئالاھىدىلىك بويىچە ئىقتىسادىي ئۈچۈر تارقىتىش فۇنكسىيىسىنى بەلگىلىگەن. شۇڭا ئۇ بىزدە مۇتلەق ئەركىن ئىلىپ بېرىلىدىغان تاۋار ۋە بازار پىشاڭى ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاۋار ئىلانىنىڭ لايىھىسىدە پىلانلىق ئىش ئىلىپ بېرىش، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوخشىمىغان باسقۇچلىرىدا پىلانلىق ھالدا تۈرلۈك ئۇسۇل، ۋاستە ۋە دەرىجىدە ئىلان تەشۋىقاتى ئىلىپ بېرىش لازىم.

3. تاۋار ئىلانىنىڭ رولى

1) ئىلان سەنئىتى ئۈچۈر تارقىتىپ ئىستېمالچىلارغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ ۋە بازارلارنى گۈللەندۈرىدۇ. سودا ۋە ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئىلان ئارقىلىق جەمئىيەتكە تېز ئىقتىسادىي

ئۈچۈر تارقىتىپ تاۋار مۇلازىمىتى ئىلىپ بارىدۇ ۋە تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنىڭ ئورۇندىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. ئۇ تاۋارلارنى تەشۋىق ۋە كۆرگەزمە قىلىش ئارقىلىق ئاممىنىڭ مەھسۇلاتقا نىسبەتەن ئىشەنچ ۋە قىزىقىشىنى قوزغاپ، بازارلاردا تاۋاتلىق ھەم رەڭگا - رەڭلىكنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

2) ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش تارماقلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ ئوبوروتنى كېڭەيتىدۇ. ئۇ بازارنى مەركەز قىلىپ، ئەركىن رىقابەتنى بارلىققا كەلتۈرىدىغان ۋە تىجارەتتە ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئۆستۈرىدىغان ۋاستە.

3) تاۋار ئىلانى ئارقىلىق ئېكسپورتنى كېڭەيتىپ، ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرگىلى، شۇنداقلا دوستانە مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ. ئىلان بازارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە يۆنىلىشىنى سۈرەتلەيدۇ. ئىلان سەنئىتى ئارقىلىق ئىچكى ۋە تاشقى ئېھتىياجنى كېڭەيتكىلى بولىدۇ. تاشقى پېرېۋوت كىرىمىنى ئاشۇرۇپ، ئىقتىسادىي ۋاستە ئاساسىدىكى ھەرقايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئېلانىنىڭ رولى چوڭ.

4) ئىلان بازار مۇھىتىنى ياخشىلاپ كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىشقا پايدىلىق. ياخشى بىر تاۋار ئىلانى ئېسىل سەنئەت بۇيۇمى سۈپىتىدە كىشىلەرنى جەلپ قىلىدۇ. ئىلان رەسىملىك بولسا، تاۋارلار خىلمۇ خىل شەكىل ۋە رەڭگارەڭ تۈستە چاقناپ تۇرسا، ھەر خىل ۋۇنسكىلىق ئىلانلار ئارقىلىق ئەتراپ نۇر دۇنياسىغا ئايلانسا، شەھەرنىڭ قىياپىتى گۈزەللىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەردە بىرخىل روھىي مەنۇزۇلۇق كۆرۈلىدۇ.

4. تاۋار ئېلانىنىڭ تۈرلىرى

تاۋار ئېلانى كەڭ ۋە تار مەنىدىكى ئېلان، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. كەڭ مەنىدىكى ئېلان ئىپتىدائىي يايمىچىلىقتىن، ھۈنەرۋەن ۋە كاسىپلارنىڭ ۋاقىراشلىرىغچە، شۇنداقلا يۇقىرىدا بىز توختىلىپ ئۆتكەن ھەرقايسى سەنئەت ئاممىلىرى مۇجەسسەملەنگەن تاۋار ئېلانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدىكى ئېلان بولسا پەقەت ئۇچۇر تارقىتىش ۋاستىلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان ئېلاندۇر. تاۋار ئېلانىنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئاساسلىقى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

(1) مەتبۇئات ئېلانى. بۇ گېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىش ۋە باشقا تەشۋىقات ۋەرەقلىرى ئېلانىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2) كۆرگەزمىلىك ئېلان. بۇ ئەينەكلىك ئىشكاپلارغا تىزىپ ئېلان قىلىش ۋە پۈكەي ـ يايمىلارغا قويۇپ ئېلان قىلىشنى كۆرسىتىدۇ.

3) ئېلېكتر ئېلانى. بۇ خىل ئېلان چىراغ ـ ئېلېكتر نۇرى، ئاۋاز ۋە رادىئو ـ تېلېۋىزور ئېلانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

4) لەۋھە تاختىسى ئېلانى. بۇ ۋىۋىسكا ئېسىش، بېغىشلىما يېزىش ياكى سودا سارىيى ۋە زاۋۇت قۇرۇلۇشلىرىغا نەقىش ئويۇش، بېزەش، شۇنداقلا رەسىملىك يېزىق قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق كىشىلەرنى جەلپ قىلىپ، كارخانا، سودا سارايلىرىنىڭ تىجارەت دائىرىسى ھەم مۇلازىمەت تۈرلىرىنى تونۇشتۇرىدىغان ئېلان شەكلىدۇر.

5. يېزىق ئېلانىنىڭ قۇرۇلمىسى ياكى يېزىلىش ئۇسۇلى

يېزىق ئېلانىنىڭ مۇقىم شەكلى يوق، ئۇ نىسبەتەن ئەركىن

ژانىر، شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىدە ماۋزۇ، تېكىست ۋە ئاخىرلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۈچ تەبىئىي بۆلەكنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلىمىز.

1) ماۋزۇ. ماۋزۇ — يېزىق ئېلانىنىڭ قاش ـ كۆزى ۋە ئوبرازلىق كۆرۈنۈشى. نۇرغۇن كىشىلەر ئالدى بىلەن ماۋزۇغا قاراپ مەزكۇر ئېلانىنى ئوقۇشقا بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقىنى دېتالايدۇ. شۇڭا، ماۋزۇ كىشىلەرنى جەلپ قىلىدىغان ۋە ئومۇمىي مەزمۇندىن بۇۋاستە ئۇچۇر بېرىدىغان قىلىپ لايىھىلىنىشى لازىم. ئادەتتە يېزىق ئېلانىنىڭ ماۋزۇسىنى قۇرۇلما ۋە مەزمۇنى بويىچە بىر قانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. قۇرۇلما جەھەتتىن يەككە ماۋزۇ، كۆپ خىلاشقان ماۋزۇ ۋە ئالاھىدە ماۋزۇ، دەپ ئۈچكە بۆلىنىمىز.

يەككە ماۋزۇلاردا شىركەتنىڭ ئىسمى ماۋزۇ قىلىپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، «ئارمان». كۆپ خىلاشقان ماۋزۇلار مەھسۇلاتنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە تىجارەت دائىرىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، «ساغلاملىق ئەگىشتىرى — ئامىنە ئالقات، زاراڭزا، نۇقۇت تالقىنى». ئالاھىدە ماۋزۇلۇق ئېلانلارنىڭ ماۋزۇسى شېئىر ۋە ماقال ـ تەمسىللەردىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن، «ئانار شەربىتى» ھەققىدىكى «نىيە ئېلانى» ۋە «ئارمان بالىلار قۇۋۋىتە تالقىنى» ئېلانى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئېلانىنىڭ ماۋزۇ شەكلىنى مەزمۇنىغا ئاساسەن بۇۋاستە ماۋزۇ، ۋاستىلىك ماۋزۇ ۋە قوشما ماۋزۇ، دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بۇۋاستە ماۋزۇ — بۇ خىل شەكىلدە ماۋزۇ ئارقىلىق ئېلانىنىڭ مەزمۇنى توپتوغرا ۋە بۇۋاستە كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن، تېلېۋىزوردىكى قۇۋۋىتە يېمەكلىكلىرى ۋە ئانار شەربىتى ھەققىدىكى ئېلانلار. بۇنداق ماۋزۇلۇق ئېلانلار كىشىگە ئەركىن ـ ئازادلىك تۇيغۇسىنى بېرىدۇ. ۋاستىلىك ماۋزۇ — بۇنداق ماۋزۇلار ئېلانىنىڭ مەزمۇنىدىن ئۇدۇل ئۇچۇر بەرمەستىن، بەلكى سىمۋول-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

لۇق، ئوبرازلىق ۋە ئوخشىتىش يولى بىلەن يان تەرەپتىن چۈ-
شەنچە بېرىدۇ. مەسىلەن، ئايالار ھەققىدىكى ئېلانلاردا چىقىدە-
غان گۈل، يېشىللىق ۋە مەيىن شامالنىڭ ئوبرازلىرى. قوشما
ماۋزۇ — بۇ خىل ماۋزۇلار ئېلاننىڭ مەزمۇنىنى بالداقمۇ بالداق
كونكرېتلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. قوشما ماۋزۇلۇق ئېلانلار ئوبيېكتى
قاتلاملار بويىچە چۈشەندۈرۈشنى مەقسەت قىلغان. مەسىلەن، بىر
كالېندار ئېلاننىڭ باش ماۋزۇسى قىزىقارلىق قىلىپ «چاشقان،
كالا، يولۋاس، توشقان، ئەجدىھا، يىلان، ئات، قوي، مايمۇن،
توخۇ، ئىت ۋە چوشقا» دەپ يېزىلغان بولسا، قوشۇمچە ماۋزۇسى
«1998 - يىلىق 12 مۆچەل رەسىملىك كالېندارى» بولغان.
يۇقىرىدا بىز ھەر خىل ماۋزۇلار ھەققىدە قىسقىچە توختالدۇق.
ئەمما ئېلان ئىشلىگەندە ئۆزگىچە، ئىجادىي ۋە كىشىگە يېقىملىق
تۈيغۇ بېرىدىغان ماۋزۇلار ئوستىدە ئويلىنىش لازىم.

2) تېكىست. تېكىست — ئېلاننىڭ ئاساسىي گەۋدىسى،
تەپسىلاتى ۋە ماۋزۇنىڭ كونكرېتلاشتۇرۇلۇشى بولۇپ، ئىستېمال-
چىلارنى تاۋار ئۇچۇرى بىلەن تەمىنلەشتىكى مۇھىم ھالقا. بۇ
بۆلەكتە تاۋارنىڭ تۈرى، خۇسۇسىيىتى، ئالاھىدىلىكى، ئىشلە-
تىلىشى، ئۆلچىمى، باھاسى، ساقلاش ئۇسۇلى، زاۋۇت ياكى
شىركەتنىڭ تىجارەت دائىرىسى، سېتىش شەكلى، ۋاقتى،
ئورنى، ئىستېمالچىلارنىڭ مەسئۇلىيەتلىرى قاتارلىقلار چۈشەن-
دۈرۈلىدۇ. شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، ئېلان ئىشلە-
گەندە تاۋارنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى كۆرسىتىشكە ئېتىبار
بېرىش كېرەك. يەنى بۇ خىل ماركا ۋە تاۋارنىڭ ئىشەنچلىك،
ئېسىل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قەدىمىيلىكىنى نامايان
قىلىش، ھازىر ئۇنى يېگىدىن ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىپ ئىشلە-
ۋاتقانلىقى ئارقىلىق ئىستېمالچىلارنىڭ سېتىۋېلىش قىزغىن-
لىقىنى قوزغاش، رىقابەت، يەنى تاۋارنىڭ پىشىپ يېتىلىش باس-
قۇچىدا ئۇنىڭ ئوخشاش تاۋارلارغا قارىغاندا ئەۋزەللىكىنى نامايان

قىلىپ، ئىستېمالچىلاردا مەھسۇلاتقا نىسبەتەن بىر خىل ئىشەنچ
شەكىللەندۈرۈش، داڭق چىقىرىش باسقۇچىدا ئىستېمالچىلارنىڭ
ياخشى باھاسى، داڭلىق ئورۇن ۋە شەخسلەر بەرگەن گۇۋاھنامە،
تەقدىرنامىلەرنى تونۇشتۇرۇپ، كىشىلەردە داڭلىق ماركا ئېڭىنى
تۇرغۇزۇشقا تۇغرا كېلىدۇ. دەۋر سۈرۈشتىن كېيىنكى تۇرغۇن-
لۇق باسقۇچىدا يېڭى بازارلارنى ئىزدەش، تاۋارنى يېگىدىن قاچە-
لاش، سۈپەت ئۆستۈرۈش، يېڭى بىر ئەۋلادىنى ئىشلەپچىقىرىش
ئارقىلىق بازار، زامانىۋىلىق ۋە خېرىدارلارنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن-
لاشقانلىقنى تەشۋىق قىلىش لازىم.

قىسقىسى، مەھسۇلاتلىرىمىزنى ئېلان ئارقىلىق كۆڭۈلدىكە-
دەك سېتىپ ئىگىلىك ياراتماقچى بولىدىكەنمىز، ئېلان تېكىستى-
دە ئۆزىمىزدىكى ھەرخىل مەسىلىلەرنى، بازار ۋە دەۋرنىڭ يۆنە-
لىشىنى، شۇنداقلا ئىستېمالچىلارنىڭ پسىخىكىسىنى تەتقىق قە-
لىشنى ھەر ۋاقىت چىڭ تۇتقانلىقىمىزنى گەۋدىلەندۈرۈش مۇ-
ھىم. ئېلان تېكىستىنى يېزىشنىڭ تۆۋەندىكى ئۇسۇللىرى بار:

بايان ئۇسۇلى — بۇ قىسقىچە تونۇشتۇرۇش شەكلى دەپمۇ
ئاتىلىدۇ. ئۇ ئامما سۆزلەر ئارقىلىق تاۋار توغرىسىدا قىسقە-
چە ئومۇمىي چۈشەنچە بېرىدۇ.

سوئال - جاۋابلىق ئۇسۇلى — بۇ بىر خىل دراماتىكىلىق
ۋە دىئالوگلۇق شەكىل.

دەلىل - ئىسپاتلىق ئۇسۇل — بۇ خىل ئېلان تېكىستىدە
مەزكۇر شىركەت ياكى تاۋارغا دۆلەتنىڭ قايسى نوپۇزلۇق ئورۇن-
لىرى قانداق باھا ۋە شەرەپ گۇۋاھنامىلىرى بەرگەنلىكىنى گەۋ-
دىلەندۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ.

يۇمۇرلۇق ئۇسۇل. بۇ شەكىلدە ئېلاندىكى پىرسوناژ بىر
مىللەتتىكى داڭلىق قىزىقچىلار بولۇشى مۇمكىن. قىسقىسى،
ئېلان تېكىستىدە مەزمۇن بىلەن شەكىلگە تەڭ ئېتىبار بېرىش،
تاۋار بىلەن ئىستېمالچىلارنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش لازىم.

3) ئاخىرلاشتۇرۇش قىسمى. بۇ بۆلەك تاۋار ئېلانىنىڭ ئىمزا قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭدا زاۋۇت ياكى شىركەتنىڭ ئادرېسى، تېلېفون نومۇرلىرى، فاكس، ھېساب ئاچقان بانكا نومۇرى ۋە ئالاقىلاشقۇچى خادىم قاتارلىقلار يېزىلىدۇ.

6. ئېلانىنىڭ يېزىلىش تەلىپى

1) يېزىق ئېلاندا تاۋارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ ئۆزگىچىلىك يارىتىش. بۇ ئېلان ئوبيېكتىنىڭ ئۆزى بىلەن بىر تۈردىكى ياكى باشقا تۈردىكى ئېلانلارغا ئوخشىمايدىغان ئومۇمىي ئالاھىدىلىكىنى تېپىپ چىقىش دېگەنلىكتۇر. ئېلاندا مەلۇم ئالاھىدىلىكنى يارىتىش ماھىيەتتە بىر مەزگىللىك مودا تاۋارنى بار-لىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن. مەسىلەن، چىش پاستىسىنى مىسالغا ئالساق، ئۇنىڭ ئېغىز بوشلۇقىنى تازىلاش، چىش ئاغرىقىنى داۋالاش ۋە ئېغىز پۇراشنىڭ ئالدىنى ئېلىش قاتارلىق رولى بار. بۇ چىش پاستىلىرىدىكى ئورتاق ئالاھىدىلىك. ئەمما، ئامېرىكە-نىڭ بۇ ھەقتىكى بىر ئېلاندا چىش پاستىسىنىڭ سېرىق چىشلار-نى ئاقارتىش رولىنىڭمۇ بارلىقى تەشۋىق قىلىنغان. نەتىجىدە، ئۇ تالىشىپ سېتىۋېلىنىدىغان بازارلىق مەھسۇلاتقا ئايلانغان.

2) ئېلاندا سېتىش ئوبيېكتىنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى ئويلە-شىش. بۇ ئىستېمالچىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى، كەسپىي ئالا-ھىدىلىكى، ئېھتىياجى، قىزىقىشى، پەسىل، رەڭ چۈشەن-چىلىرى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، قائىدە - تۈزۈمى، پسىخىكىسى ۋە سېتىۋېلىش كۈچى قاتارلىقلارغا ئېلاندا يېتەرلىك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشكە قارىتىلغان. بۇنىڭغا سەل قارىغانلىقتا ئائىت مۇنداق بىر مىسال بار: «تۈرپان ئاق قوناق ھارىقى» ھەققىدىكى ئېلانىنىڭ ماركىسىغا مەشھۇر ئىمىن ۋاڭ مۇنارىنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن. شىركەت بۇ ئارقىلىق «قەدىم-كى يۇرتتىن چىققان قەدىمكى ئېسىل ھاراق» دېگەن مەزمۇننى

ئالغا سۈرمەكچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىسلام ئېتىقادىدا قەبرىستانلىق، مەدرىسە ۋە مەسچىت بىر گەۋدە قىلىنغان بۇ قۇرۇلۇش بىلەن ھاراق مۇناسىۋىتىنىڭ «ئوت بىلەن سۇدەك» ئىكەنلىكىگە سەل قاراپ ئەجەللىك خاتالىققا يول قوي-غان.

3) يېزىق ئېلانىنىڭ تىلى تاۋلانغان ۋە مەنىدار بولۇش. ئېلان ئاددىي ۋە قىسقا بولىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ ھەجمىنىڭ «ئاز، ئەمما ساز» بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. بۇ ئېلان تەر-كىبىدىكى سۆزلەرنىڭ ئوبرازلىق ۋە ھېسسىياتلىق بولۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

4) يېزىق ئېلانىنى يېڭى شەكىل بىلەن لايىھەلەش. ئىجا-دىيلىق ئارقىلىق يېڭىلىق يارىتىپ ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈش يېزىق ئېلانىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى بولۇشى كېرەك. بۇنىڭدا ھەر خىل ئۇسۇللاردىن ئەركىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. يەنى تەسىرلىك جۈم-لىلەر، شېئىر، ماقال - تەمسىللەر ۋە ئىستىلىستىكىلىق ۋاسى-تىلەر ئارقىلىق مەنىلىك ۋە ھېكمەتلىك پىكىرلەرنى ئالغا سۈ-رۈش لازىم. مەسىلەن، «كىتاب ۋە ھاراق» ھەققىدىكى ئېلاندا مۇنداق دېيىلگەن: بىر يۇرۇش كىتابنىڭ باھاسى بىلەن بىر بوتۇلكا ھاراقنىڭ باھاسى ئوخشاش. لېكىن ئۇنىڭ قىممىتى بىلەن ئىستېمال ئۇنۇمى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ناھايىتى چوڭ. ئەگەر سىز بىر بوتۇلكا ھاراقنا پۇل خەجلىگەندىن كۆرە، باشقۇ-رۇش ئىلمىغا تەۋە بىر يۇرۇش ئەڭ ياخشى كىتابلارنى سېتىۋال-سىڭىز، كارخانىڭىزنىڭ ئىقتىسادىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ جەمئى-يەتتە ئابرۇي تاپالايسىز...

7. ئۇيغۇر تاۋار ئېلان سەنئىتى توغرىسىدا

مەھسۇلات ئەۋرىشكىلىرىنى ئېسىش، تىزىش ۋە يېيىش ئار-قىلىق سېتىش بىر خىل ئاۋازسىز مەھسۇلات ئېلانى سۈپىتىدە

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

هازىرقى زامانغا كەلگۈچە ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ۋە بازار تۈرمۈشىدا مۇھىم رول ئويناغان. سودىگەر، كاسىپ ۋە ھۈنەرۋەرلەرنىڭ ئۆز مالىلىرى ھەققىدە ۋاقىتلىراپ جار سېلىشلىرى، كوچىمۇ كوچا يۈرۈپ توۋلاشلىرى ۋە يېڭى مال كەلتۈرۈپ، تۇنجى تىجارەت باشلىغاندا ناغرا ـ سۇناي چېلىپ خەۋەردار چىللاشلىرىنىڭ ھەممىسى ئىلاننىڭ ئوبرازلىق ئىپتىدائىي شەكىللىرى ئىدى.

90 ـ يىللاردا بازار ۋە سودا قانۇنىيىتىنىڭ پۇقرالار ھەم ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھاياتىدىكى رولى تەبىئىي ئۆزىنى كۆرسەتكەندىن كېيىن، خەلقئارا سودا كومپىيۇتېر تورىغا كىردى. 80 ـ يىللاردىن كېيىن گۈللەنگەن، بەلكى مەلۇم تەرەپلەردە دۇنياۋى سەۋىيىنى ئەكس ئەتتۈرگەن نەچچە مىڭ يىللىق يېپەك يولى ئەنئەنىسىچە ئۇيغۇر سودىسى بۇ دەۋردە پەسكويغا چۈشتى. ئەمدى ئۇ زامانىۋى دۇنياغا خاس كومپىيۇتېرغا ۋە ئۇچۇر تارقىتىش ۋاستىلىرىگە تايانمىسا بولمايتتى. بىر خىل رىقابەت ۋە شاللىنىپ قېلىشتەك ئەگرى ـ توقايلىقلاردىن كېيىن، ئۇ كومپىيۇتېر ۋە يېزىق ئىلانى، رادىئو ئىلانى ھەم تېلېۋىزور ئىلان ۋاسىتىلىرىدىن ئىبارەت يېڭى شەكىللەر بىلەن سودا دەۋرىگە يانداشتىن ئىبارەت يېقىملىق ناخشىنى ياڭرىتتى. ئەسىر بوسۇغىسىدا بىر قانچە ياخشى تاۋار «ئىلان سەنئىتى» ئەسىرى مەيدانغا كەلدى. بۇلار «ئارمان بالىلار قۇۋۋەت تالقىنى»، «ئانا زېمىن ـ ئانا شەربىتى» ۋە «ئامىنە ـ ئالىقات، زاراڭزا ۋە نۇقۇت تالقىنى» ھەققىدىكى ئىلانلاردىن ئىبارەت. بۇ ئىلانلارنىڭ بىردىنبىر خۇسۇسىيىتى، بۇلارنىڭ خەلقىمىزنىڭ مىللىي تۇرمۇش پىسخىكىسىغا خاس قويۇق شېئىرىي پۇراققا ئىگە قىلىنغانلىقى. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ ئىلانلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ئۇزۇقلۇق يېمەكلىكلىرى ھاياتىي كۆچكە ئىگە قىلىنىپ قايتىدىن بازارغا سېلىنغانلىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر كارخانىلىرىغا خاس تەپتۈنىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ ـ پېرسوناژ، رەڭ، تاۋاز،

مۇزىكا ۋە تۇرمۇش ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرىگىچە جىپسىلاشتۇرۇلۇپ ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكىمۇ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك. «ئامىنە» ھەققىدىكى ئىلان ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى خىزىر ئوبرازىدىن ياخشى پايدىلانغان. دېمەك، بۇ ئىلانلار كىشىگە بىر خىل كۆڭۈل ئازادىلىك، سۆيۈنۈش ۋە شاد ـ خۇراملىق بېغىشلاپ، تېلېۋىزور كۆرگۈچىلەر ياكى ئىستېمالچىلاردا تاۋارنى سېتىۋېلىش قىزغىنلىقىنى شەكىللەندۈرىدۇ. لېكىن، ئۇيغۇر ئېلان سەنئىتى تېخى مايسا ھالىتىدە تۇرغاچقا، ئۇنۇقلىرىدىن سىرت، نۇقسانلىرىمۇ خېلى كۆپ. بۇ نۇقسانلار ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە ساھەلىرىگىچە ببرىپ يەتمەسلىك، پەن ـ تېخنىكىچانلىقى ۋە تەسەۋۋۇرچانلىقى تۆۋەن بولۇش، تېما ھەم مانېرىيال دائىرىسى رەڭگارەڭ بولماسلىق قاتارلىقلاردا ئەكس ئېتىدۇ. بىز تاۋار ئېلان سەنئىتى ساھەسىنى ياشلارنىڭ ئىجادچان ئالاھىدىلىكىگە ئەڭ ماس، ئىستىقباللىق پەن دەپ ھېسابلايمىز ۋە كومپىيۇتېر بىلەن قوراللانغان ۋە دىلىدا مۇۋەپپەقىيەت ئومىدى چاقنىغان تۈركۈم ـ تۈركۈم مۇتەخەسسىس ياشلارنىڭ بۇ ساھەگە ئاتلىنىپ يېڭى يېپەك يولى ئېچىش رىقابىتىدە ئىگىلىك تىكلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

8. تاۋار ئېلانىنىڭ باشقۇرۇلۇشى

تاۋار ئېلانى ئىشلىرىنىڭ ئۇچقانداق تەرەققىي قىلىشى ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە تەسىر كۆرسىتەلمەيدىغان ئەھۋال، دۇنيادىكى كۆپلىگەن دۆلەتلەر سودا ئېلانىنى باشقۇرۇش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. ئامېرىكىدا ھەممىدىن ئاۋۋال يەنى 1911 ـ يىلى سودا ئېلانى قانۇنى تۈزۈلگەن، كېيىن يەنە سودا ئېلانى توغرىسىدا «ئالتە خىل چەكلىمە» ۋە «14 ماددىلىق قارار» ماقۇللانغان. ئۇنىڭدا پاكىت بۇرمىلانغان، باشقىلار ئوخشايلا خاتا چۈشىنىۋالىدىغانلىرىنى ئېلان قىلماسلىق،

باشقىلارغا ۋە كەسىپداشلىرىغا زىيان يەتكۈزىدىغان ئىلانلارنى بەر-
مەسلىك، گويا ھەممە كىشىلگە شىپا بولىدىغان قىلىپ كۆرسە-
تىلگەن ئىلانلارنى قەتئىي چەكلەش، ئىپلاس، چاكىنىلىق بىلەن
تولغان ياكى پالچىلىق قاتارلىق خۇراپىي مەزمۇندىكى ئىلانلارنى
چىقارماسلىق قاتارلىق مەرمۇنلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا، ساختە-
پەزلىك ۋە نەپسانىيەتچىلىكنى مەقسەت قىلىپ ئىلان چىقارغان
شەخس ھەم سودا دۇكانلىرىنى پاش قىلغۇچىلارغا 100 ئامېرىكا
دوللىرى مۇكاپات بېرىلىدىغانلىقى جاكارلانغان.

ياپونىيىدە «مۇبالىغە ئىلانلىرى» ۋە «ساختا ئىلان» چىقار-
غۇچىلارغا قىلمىشىغا قاراپ مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىش، ئالتە
ئايدىن ئۈچ يىلغىچە 30 مىڭ ياپونىيە يېنىدىن 600 مىڭ ياپونىيە
يېنىگىچە جەرىمانە قويۇش بەلگىلەنگەن. ھەقىقىي ئەھۋالنى يو-
شۇرۇپ ساختا ۋە كاسات مال ئىلانلىرىنى بىرگە-ۆچىلەرمۇ
ئىقتىسادىي، جىسمانىي جازاغا تارتىلغان. بىزدە 1982 - يىلى
5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن ئېتىبارەن «سودا ئىلانلىرىنى باشقۇ-
رۇش ۋاقتىلىق نىزامى» يولغا قويۇلدى. ئۇنىڭدا مەزمۇن جەھەت-
تىن دۆلەتنىڭ سىياسەت، ئەمر - پەرمانلىرىغا خىلاپلىق قىلغان-
لىرىنى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە زىيان
يەتكۈزگەنلىرىنى، ئەكسىيەتچىل، رەزىل ۋە خۇراپىيلىرىنى،
تۆھمەت خاراكتېرلىكلىرىنى، شۇنداقلا دۆلەتنىڭ مەخپىيەتلىكە-
نى ساقلاشقا خىلاپ بولغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى قىلمىشى ياكى
ئاقىۋىتىگە قاراپ خەلق سوت مەھكىمىلىرى بىر تەرەپ قىلىدۇ،
دەپ بەلگىلەنگەن. شۇڭا، خەلق ئاممىسىنىڭ جىسمانىي، روھىي
ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى جانجان مەنپەئىتىنى قوغداش، بولۇپ-
مۇ داۋالىنىش ۋە دورا ئىلانلىرىدا ئۇلارنى بىھۇدە زىيانغا ئۇچراتـ
ماسلىق ئۈچۈن ئىلان بەرگۈچى، لايىھىلىگۈچى ۋە ئىلان سەنئە-
تى تەشۋىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شەخس ھەم تارماقلار كۆز
ئالدىدىكى ئازراقلا مەنپەئەتنى ئويلىماي، بۇ ھەقتىكى ئالاقدار

نىزاملارنى ئاڭلىق ئىجرا قىلىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن تاۋار
ئىلان سەنئىتىنىڭ ھەقىقىيلىقىغا بولغان قانۇنىي نازارەتچىلىكنى
كۈچەيتىشمۇ ئىنتايىن مۇھىم.

5 § . ماقالە يېزىقچىلىقى

1. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى بالدۇرراق تەنتەـ
قانقا يېتەكلەشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئو-
قۇش. ئۇلار ئوقۇش يۈتتۈرگەندىن كېيىنكى تۇرلۇك خىزمەتلەر-
گە ماسلىشىش ئۈچۈن، ئوقۇش ۋاقتىدا پۈختا ئاساس تىكلىۋېلە-
شى لازىم. بۇنىڭدىكى مەقسەت، كەلگۈسىدە ئىجادىي خاراكتېر-
لىك ئىلمىي ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللىنىش. بۇنىڭ ئۈچۈن ئو-
قۇغۇچىلار مەكتەپتىلا تەتقىقاتقا كىرىشىپ، پۈختا ئاساس يارىتە-
ۋېلىشى كېرەك، مەكتەپمۇ ئۇلارنى بۇرۇنراق ئىختىساس ئىگىسى
بولۇشقا ۋە تېزرەك نەتىجە يارىتىشقا ئىلھاملاندۇرۇش كېرەك.
بۈ زامانىۋى دۇنيا ماتارىپىنىڭ، شۇنداقلا ساپا ماتارىپىنىڭ ئا-
ساسلىق تەربىيىلەش يۆنىلىشى. بىز بىلىدىغان نۇرغۇن ئالىم ۋە
ئەدىب - سەنئەتكارلار ياشلىقىدا ياكى ئالىي مەكتەپ ھاياتىدىلا
ئىجادىيەت ۋە تەتقىقاتقا كىرىشىپ، كېيىن زور نەتىجىلەرنى يارات-
قان. بىزنىڭ ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بالدۇرراق تەتقىقاتقا
كىرىشىشى كېرەك دېگىنىمىز، ئۇلار بۇرۇنراق چېنىقىش باسقۇ-
چىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئوقۇش پۈتتۈرۈشى بىلەنلا «كۆكلەپ
مېۋە بېرىدىغان» ياكى «جانغا ئەسقاتىدىغان» ھالەتكە كەلسۇن
دېگەنلىكتۇر. دۇنيادا زور نەتىجە ياراتقانلارنىڭ كۆپىنچىسى تۇغما
تالانتلىق كىشىلەر بولماستىن، بەلكى كۆپ قان - تەر ئاققۇزغان
كىشىلەردۇر. بۇ ھەقتە ئىبدىسون: «99 پىرسەنت قان - تەر،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بىر پىرسەنت تالانت» دېسە، لۇشۇن: «مەندە نەدىمۇ تالانت بولسۇن، باشقىلار قەھۋە ئىچىپ ئويناپ يۈرگەندە، مەن يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندىم» دېگەن. «ئاتالمىش» تالانتنىڭ سىرى ئەتراپلىق بىلىمگە ئىگە بولۇش، ئۇنى ئىلمىي پىششىقلاش ۋە ئىجادىيەتكە جانلىق تەتبىقلاشتىن ئىبارەت.

بۇ ئىككى نۇقتا بىلىم يولىدا ئىزدەنگۈچىلەر ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ بالدۇر تەتقىقاتقا كىرىشىشىدە ئۆلارنىڭ ئۆزىدىكى ئىقتىدار ۋە قىزىقىشنى بايقاپ، سۇبيېكتىپ پائالىيەتچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، جاپاغا چىداپ ئۆگىنىشى، شۇ ئارقىلىق مول بىلىم زاپىسىغا ئىگە بولۇشى مۇھىم ئامىل. ئۇنىڭدىن باشقا، مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچىلارنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرى، ئۇستازلارنىڭ ئىلمىي يېتەكچىلىكىمۇ سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم تەرەپتۇر.

2. ئوقۇش يىلى (سىنىپ ئاتلاش) ماقالىسى

ئوقۇش يىلى ماقالىسى — ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ بىر خىل مۇستەقىل يازىدىغان ماقالە مەشىقى. ئوقۇش يىلى ماقالىلىرىگە ياخشى يېتەكچىلىك قىلىش ئالىي مەكتەپ ئوقۇتۇشىدىكى مۇھىم ھالقا. ئۇنىڭ مەقسىتى ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر يىل ئۆگەنگەن كەسپىي ئۇنۇمۇبرسال بىلىملىرىنى تەتبىقلاپ، ئۇنى بىر پارچە ماقالىدە ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق بىر يىللىق ئوقۇش نەتىجىلىرىنى ئىلمىي خۇلاسىلەش، شۇنداقلا ئوقۇغۇچىلارغا ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتنىڭ دەسلەپكى ئۇسۇللىرىنى ئىگىلىتىشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئوقۇش يىلى ماقالىسى مەشىقى ئوقۇغۇچىلارنىڭ قىزىقىش ۋە ئىقتىدارىنى بايقاپ ئۆلارنى نۇقتىلىق يېتەكلەشتە، چوڭ جەھەتتىن ئوقۇش تاماملاش ماقالىلىرىدە مۇھىم، ئىجادىي تېمىلارنى تاللاپ يېزىشى ئۈچۈن ئالدىنئالا تەييارلىق كۆرۈشتە ھەم ئوقۇغۇچىلارنىڭ بالدۇرراق كەسىپ تاللىشى ئۈچۈن ئاڭلىق يېتەكلەشتە بېسىپ ئۆتمىسە بولمايدىغان باسقۇچ.

بۇ خىل ماقالىلەرنىڭ تېمىسى ئوقۇتقۇچىنىڭ كۆرسىتىپ بېرىشى بىلەن بارلىققا كېلىدۇ. ئۇنىڭدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ قىزىقىشىمۇ گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. ئوقۇش يىلى ماقالىلىرىدە ئوقۇغۇچىلار كىتاب - دەپتەردىكى تەييار بايانلار ياكى ئوقۇتقۇچىنىڭ پوزىتسىيەسىنى ئاساس قىلماي، دادىل ئىزدىنىشى، ئۆزىنى دەڭسەپ كۆرۈشى، تاللىغان تېمىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭدا مەلۇم ئىزدىنىش روھىنى نامايان قىلىشى لازىم. ئوقۇتقۇچىلارمۇ بۇ خىل ماقالىلەردىكى كۆزقاراش، پاكىت ۋە مەسىلىلەرنى ئۆزىنىڭ ئەندىزىسى بويىچە ئۆلچىمەي، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ماقالىسىدىكى ئۆزگىچىلىك ھەم مۇنازىرىچانلىق خاراكتېرىگە ھۆرمەت قىلىشى كېرەك. ئەكسىچە بولغاندا، ماقالىدىكى خاسلىق ۋە مەلۇم ئىجادىيلىق يوقىلىپ، ماقالە ئادەتتىكى نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. بۇنداقتا ئوقۇغۇچىنىڭ ماقالىسىدە ئۆزىمۇ سېزىپ - سەزمەي ئىپادىلىگەن تالانت قىرلىرىنى بايقاشمۇ قىيىن. ھازىر ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇش يىلى ماقالىسى ھەر خىل كەسىپلەر بويىچە تاللانما دەرسلەردىن ماقالە يېزىش تاپشۇرۇقى شەكىلىدە ئەمەلىيلىشىۋاتىدۇ. بۇ خىل ئوقۇتۇشنى قېلىپلاشتۇرۇش ۋە بۇنىڭدىن كېيىن بۇ جەھەتتە ئوقۇغۇچىلارغا بولغان تەلەپنى كۈچەيتىش لازىم.

3. ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىلمىي ماقالىسى

ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىلمىي ماقالىسى ئىلمىي ماقالىنىڭ بىر تۈرى. ئىلمىي ماقالە ھەققىدىكى قائىدە - قانۇنلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بىراق ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىلمىي ماقالىسى (دىسسېرتاتسىيە) بىلەن ئىلمىي ماقالىنىڭ ئازدۇر - كۆپتۇر پەرقى بولۇپ، ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە-

لمكى بار.

1) ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىلمىي ماقالىسىنىڭ ماراكتېرى ۋە قوللىنىلىشى. ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىلمىي ماقالىسى ئالىي مەكتەپ تولۇق كۇرسىنى تاماملىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئورۇندىسا بولمايدىغان مۇستەقىل تاپشۇرۇقى بولۇپ، ئۇ ئۇنۇۋېرسىتېت هاياتىدىكى ئۆگىنىش نەتىجىلىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك خۇلاسە قىلىنىشى، شۇنداقلا ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش ۋەزىپىسىنى تاماملىشىدا چوقۇم باشتىن كەچۈرۈشى لازىم بولغان زۆرۈر دەرسلىك.

ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىلمىي ماقالىسى مۇستەقىل ئىشلىتىشكە تېگىشلىك تاپشۇرۇق بولۇپ، ئىلمىي تەتقىقات ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئۇ ئىمتىهان ياكى سىناقتا ئوخشاش ئوقۇغۇچىنىڭ ئىقتىدارى ۋە بىلىمىنى پاسسىپ هالەتتە سىنىماستىن، بەلكى ئۇلارنى مەسىلىلەرنى هەل قىلىش ۋە مۇستەقىل تەھلىل قىلىش جەھەتتىن تەشەببۇسكار ئورۇنغا ئۆتكۈزىدۇ. بۇ خۇددى قىرغاقتا تۇرۇپ دېڭىزنى تاماشا قىلىش ياكى سۇ ئۈزۈشنى ئۆگىنىشتەك بالىلارچە خام خىيالدىن هالقىپ، خاسىيەتلىك دېڭىزنىڭ باغرىغا شۇڭغۇپ، تەبىئەتنىڭ سىر-هېكمەتلىرىنى بىلىش سەپىرىدە سۇ ئۈزۈشنى ئۆگەنگەنگە ئوخشايدۇ. ئۇ پەقەت سۇنىڭ ئىچىدىلا قاياقتا ئۈزۈشنى، قانداق ئۈزۈشىنى ئۆگىتىدۇ. مۇستەقىل ئىلمىي تەتقىقات ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇشتە ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىغا ماقالىنىڭ تېمىسى، ماتېرىيال، نۇقتىئىنەزەر ۋە مۇهاكىمە نۇقتىسى قاتارلىقلارنى بەلگىلەپ بەرمەيدۇ. ئەكسىچە، ئوقۇغۇچىنىڭ تەتقىقات ئېلىپ بېرىشغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ ياكى ئۇنىڭغا ئۈسۇل كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئوقۇغۇچى بۈرۈنقىدەك تەييارنىڭ شەيخي بولماستىن ئۆزى ئىزدىنىدۇ، ئەمەلىيەتنى باشتىن كەچۈرىدۇ. يېتەكچى ئوقۇتقۇچى بۇ جەريانلارغا چات كېرىۋالمايدۇ، پەقەت مېتود جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىدۇ.

ئوقۇغۇچى ئىلمىي ماقالىدىن ئىبارەت بۇ مۇستەقىل مەشغۇلاتتا هەرگىزمۇ ئاۋۋالقىلارنىڭ تەييار پىكىر ۋە قاراشلىرىنى ئاددىيلا رەتلەپ ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ قويماستىن، بەلكى مەلۇم سەۋېبىدە يېڭى پاكىت ۋە يېڭى نەزەرىيەلەر ئارقىلىق ئۆزى پىكىر يۈرگۈزۈۋاتقان ساهەدىكى قىيىن ياكى هەل قىلىشنى كۈتۈپ تۇرغان مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىزدىنىشى لازىم. بۇ بەلگىلىك ئىجادىيلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ يەنە ئوقۇغۇچىلاردىن ئىنچىكە ئىلمىيلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ يەردە دېيىلگەن ئىلمىيلىك ماقالىنىڭ نۇقتىئىنەزىرى، ماتېرىيالى، مەسىلىلەرنى قويۇشى ۋە ئانالىز قىلىشىدىن تارتىپ، تا هەل قىلىشىغىچە بارلىق جەريانلارغا سىڭگەن بولىدۇ. شۇڭا، ئوقۇغۇچىدىن ئىبارەت بۇ ئاپتور ئۆز ئىزدىنىشلىرى جەريانىدا قاتتىق چېنىقىشى ۋە ماقالىسىنى قېلىپلاشتۇرۇشى لازىم.

ئىلمىي ماقالىدە ئوقۇغۇچى ئۆزى تېما تاللىشى، بۇ‌ئاستە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشى، ئىزدىنىش مېۋىسىنى ئۆز ئىسمى بىلەن ئېلان قىلىشى كېرەك. بۇ ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن مۇستەقىل خىزمەت ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇشنىڭ ياخشى پۇرسىتى.

2) تېما تاللاش. ئوقۇش تاماملاش ماقالىسىدە تېما تاللىغاندا تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىش لازىم:

① تېمىنى بۇرۇن تاللاش كېرەك. بۇنداق قىلغاندا بۇرۇنراق تەييارلىق قىلىۋالغىلى ۋە ۋاقىت جەھەتتىن تەشەببۇسكار ئورۇندا تۇرغىلى بولىدۇ. بۇرۇن ياكى كېيىن تاللاشنى ئوقۇغۇچى ئۆگىنىش ئەهۋالىغا قاراپ بەلگىلىسىمۇ مەيلى. ئاساسىي دەرسلەر ۋە كەسپىي دەرسلەرنىڭ ئەهۋالىدىن قارىغاندا، ئىككىنچى، ئۈچىنچى يىللىقتىن باشلاپ تېما تاللاش، تەتقىقات يۆنىلىشىنى بېكىتىش، تەييارلىقىغا كىرىشىپ كىتاب ئوقۇپ ماتېرىيال توپلىغان ياخشى. ئاخىرقى يىلنىڭ ئىككىنچى مەۋسۇمىغىچە ئۇنداق ئىمكانىيىتى يۇرسىڭىز، ئوقۇش تاماملاش ماقالىسىنى ئوتۇقلۇق يېزىپ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

چىقىشىڭىز ناتايىن. ② تېما تاللاشتا ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ شارائىتلارنى ئويلاش كېرەك. ئۇرۇشتا غەلبىنى قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنىمۇ ـ ئۆزگىنىمۇ بىلىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنى ئۆز گېپىـ مىزگە تەتبىقلىساق، تېما تاللىغاندا ئۆزىمىزنىڭ ئىقتىدارى، قىزىقىشى ۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى توغرا مۆلچەرلىشىمىز لازىم، دېگەنلىكتىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئىلىم ـ پەن تەرەققىياتىنىڭ يۆزلىنىشى قاتارلىقلارغا قارايمۇ تېما تاللاشقا بولىدۇ. پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئىقتىدارىمىز ۋە ئەقىل ـ پاراسىتىمىزنى جارى قىلدۇرالايمىز. مەسىلەن، تىل ئاساسسىز ياخشى بولسا، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» تىللىرىنى، تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق نۇقتىسىـ دىن نەۋائى ۋە «تارىخى رەشىدى»نىڭ تىلىنى تەتقىق قىلىش، ئەگەر ئەدەبىيات ياكى شېئىرىيەت ئاساسسىز ياخشى بولسا، ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى مەلۇم بىر نامايەندە، دەۋرنى ئىلمىي ماقالە تېمىسى قىلىپ تاللاشقا بولىدۇ. ③ كىچىك تېمىلارنى تاللاش، چوڭلىرىغا ئېسىلىۋالماسلىق كېرەك. پەۋقۇلئاددە چوڭ تېمىلارنى تاللىغاندا ھۆددىسىدىن چىققىلى بولمايدۇ. مەخسۇس تەتقىقاتچىلار ياكى تەتقىقات ئورۇنلىرى ئىزدىنىدىغان تېمىلارمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئېلىشىلەر»، «دىنىي ئەدەبىيات» ۋە «سوپىزم» قاتارلىقلار. بۇلار ئوقۇش تاماملاش ماقالىلىرىگە تازا ماس كەلمەيدۇ. بۇلار چوڭ تېمىلار بولغاچقا، نۇرغۇن ماتېرىيال توپلاشقا، ئۇزاقراق ۋاقىت ئەتراپلىق ئىزدىـ نىشكە، يېڭىچە قاراشلارنى پۈختا ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ. ئوقۇغۇچىلار ۋاقىت ۋە ماتېرىيال چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن بۇنىڭغا ئۇلگۈرۈپ بولالماسلىقى مۇمكىن، بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىقتىدارىـ نى تۆۋەن چاغلىغانلىق ئەمەس، ئەلۋەتتە. بىز ئەڭ ياخشىسى كونكرېت بىر مەسىلىنى بىر نۇقتىدىن يورۇتۇپ بېرەلەيدىغان سۇزۇك، جانلىق تېمىلارنى تاللىشىمىز لازىم. ④ بۇسۇش ئېغىـ

زى يارىتىدىغان تېمىلارنى تاللاش كېرەك. بۇ قىيىنلىقى بىرقەـ دەر تۆۋەن، ئەمما ئومۇمىيۈزلۈك ئەھمىيەتكە ئىگە، كىشىلەر ئۇزۇندىن بېرى سەل قارايدىغان تېمىلارنى تاللاش دېگەنلىكـ تۇر. مەسىلەن، ئىسىم ۋە تارىخىي ـ جۇغراپىيىلىك يەر ناملىـ رىنىڭ مەنىسى، ئۇيغۇرلاردا لەقەم ۋە فامىلە تۈزۈمىنىڭ زۇرۇرـ لۇكى، دىن بىلەن تابۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى، ئاغزاكى ۋە يازما نۇتۇقنىڭ مەنتىقىلىق بولۇشى قاتارلىقلار. بۇنداق تېمىلارنى تاللاش ئارقىلىق سۇپەتلىك ئىلمىي ماقالىلەرنى يېزىپ چىققىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئەگەر شارائىت يار بەرسە بەزى ئاپتورلار پەنلەردىن تېما تاللاش ئارقىلىق بۇسۇش ئېغىزى ياراتقىلى ۋە نەتىجە قازانغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، فولكلور تىلشۇناسلىقى، جۇغراپىيە ئىنسانشۇناسلىقى دېگەندەك. ئېنگېلس: «ئىلىم ـ پەندە ئىككى پەننىڭ تۇتاشقان نۇقتىسى، يەنى ئاپتورلىقنى تەتقىق قىلىش ئەڭ ئىستىقبالىلىق ئىشتۇر» دەپ كۆرسەتكەن. زامانـ مىزدىكى ئۆتكۇر ۋە ياش پەنلەرنىڭ ھەممىسى ئاپتورلىق پەنلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىلىم ـ پەن ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى تۇتقان ئورنى مىسلىسىزدۇر.

بۇ نۇقتىدا تىلغا ئالغان بۇسۇش ئېغىزى يارىتىش — چوڭ تېمىلارنى تاللاش ۋە ئۇرۇنۇپ بېقىش ئارقىلىق كېيىنكىلەرگە يول ئېچىش، دېگەن مەزمۇننىمۇ بىلدۈرىدۇ.

3) ماتېرىيال توپلاش. ئىلمىي ماقالە يېزىش ئۈچۈن يېتەرـ لىك ماتېرىيال بولمىسا بولمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن تېما تاللاش جەريانىدا كۆپ مىقداردىكى ماتېرىياللارنى يىغىش ئارقىلىق تېمـ نىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىنى ئىگىلىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. تېما بەلگىلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئۇنى چۈرىدەپ، پۈختىلىق بىلەن ماتېرىيال توپلاش خىزمىتىگە ئاتلىنىش كېرەك.

① يىغىدىغان ماتېرىياللارنىڭ ئىسمىنى تىزىملاش ياكى مۇندەرىجە تۈرغۇزۇش لازىم. ئىلمىي ماقالە يېزىشتا ئىلگىرىكى

تەتقىقات نەتىجىسىنى تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭ ھازىر يەتكەن دەرىجىسى ۋە بۇنىڭدىن كېيىن ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ مەندىن ئىبارەتتۇر، يەنىشقا تېگىشلىك ماتېرىياللارنىڭ مۇندەرىجىسىنى تۈرغۇزۇۋېلىش ماقالە يېزىشتا ماتېرىيال ئاساسىغا ئىگە بولۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. تېمىغا ئالاقىدار ماتېرىياللارنى يېغىشتا بۇ ھەقتە تەجرىبىلىك شائىر، يازغۇچى ۋە تەتقىقاتچىلار بىلەن پاراڭلىشىش، ئۇستازلار-دىن مەسلىھەت سوراش ۋە ماقالىنى ياخشى يازغان ئىقتىدارلىق ساۋاقداشلار بىلەن پىكىرلىشىشكە توغرا كېلىدۇ. تىزىملىك ياكى مۇندەرىجە تۈرغۇزۇلۇپ بولغاندىن كېيىن دەرھال كىتاب، ماتې-رىياللارنى ئاختۇرۇش ۋە ئوقۇش لازىم. بۇنىڭدا كۇتۇپخانىنىڭ رولىدىن پايدىلىنىش — خاتىرە يېزىش، گېزىت، ئىچكى ژۇرنال ۋە قورال كىتابلاردىن پايدىلىنىش ئىنتايىن مۇھىم. ماتېرىيال يىغقاندا بولسا ئۇنىڭ مەلۇم تەرتىپىگە دىققەت قىلىش، ئەگەر كىتاب بولسا ئىسمى، ئاپتورى، قايسى يىل، قانداق تىلدىكى نەشرى، نەشرىيات، قانچىنچى توم ۋە بەت سانى قاتارلىقلارنى، گېزىت - ژۇرناللار بولسا ئىسمى، ۋاقتى، سانى، ماۋزۇسى ۋە ئاپتورى قاتارلىقلارنى ئىنچىكە تىزىملىۋېلىش لازىم. ② تېمىغا ئالاقىدار ماتېرىياللارنى قىسقارتىپ خاتىرىلىۋېلىش لازىم. مۇ-ھىملىرىنى چۈشۈرۈپ كۆيماسلىق شەرتى ئاستىدا ماتېرىياللارنى كۆپ ۋە ئەتراپلىق يېغىش ئىلمىي ماقالىنى ياخشى يېزىشنىڭ تۈنجى ئىشى. ھەرقانداق مەسىلە ئۈستىدىكى ئىزدىنىش مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن ئىككىنچى قول ماتېرىياللارغا تايىنىدۇ. بىركىشىنىڭ ۋاقتى ۋە زېھنىي - قۇۋۋىتى چەكلىك بولغاڭ-لىقتىن، بولۇپمۇ ئوقۇش تاماملايدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋاقتى قىسقا بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ بارلىق ماتېرىياللارنى يېغىپ كې-تەلىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئۇلار يادرولۇق مەسىلىنى چۆرە-دەپ ئاساسلىق ماتېرىياللارنى يېغىشى، مۇھىم ۋە كېرەكلىكلە-

رىنى قىسقىچە خاتىرىلىۋېلىشى لازىم. ئەگەر، ئۇنىڭدا ئاساسىي ماتېرىيال بىلەن ئىككىنچى قول ماتېرىيال ئارىلاشتۇرۇۋېتىلسە، ماقالە داشقاينىاق بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ - دە، ئۇنىڭدا مۇھىم نۇقتا تەكىتلەنمەي قالىدۇ. ③ ئەسلى مەنبەسىگە ئاساسلە-نىش ۋە ئەستايىدىل تەكشۈرۈش لازىم. ئىلمىي ماقالە يېزىشتا ماتېرىياللارنى يېغىش كۆپايە قىلمايدۇ، بەلكى بىرىنچى قول ماتېرىيالدىكى ياكى مەنبەدىكى پاكىتلارغا تايىنىش ئاساس قىلىنە-دۇ. كىتاب - ماتېرىياللار پايدىلىنىش ماتېرىياللىق رول ئوينە-سا، ئەسلىي مەنبە دەسلەپكى ئورۇندا تۇرىدۇ. مەسىلەن، «ئالQ نىڭ رەسمىي تەرجىمھالى» ياكى «ئويغانغان زېمىن» ھەق-قىدە ماقالە يازماقچى بولساق، بۇ ھەقتىكى تەتقىقات ماقالىلىرى ياكى ئوبزورلارنىلا يېغىپ ھەم ئوقۇپ، باشقىلارنىڭ تەييار نەر-سىلىرىگە قارىغۇلارچە ئىشىنىپ، ئەسلىي ئەسەرنى ئوقۇپ چىق-ماسلىق زادى بولمايدۇ. بۇ ئىلمىي تەتقىقاتقا يات غەيرىي قىلمىش-تۇر. بۇ خۇددى بىراۋنىڭ ئۆزى ساياھەت قىلماي، ساياھەتچىلەر-دىن سوراش ئارقىلىق ئاسار ئەتىقىلەر ھەققىدە كىتاب يازغىنىغا، بۇرۇنقى بەزى تارىخچىلارنىڭ جاھانكەزدىلەر ياكى بوۋاي - مومايـ-لارنىڭ ھېكايە - چۆچەكلىرىگە ئاساسەن تارىخ يازغىنىغا، قىسقە-سى، قۇم ئۈستىگە ئىمارەت سېلىشتەك ساختا، كۆلكىلىك ھادە-سىگە ئوخشايدۇ.

4) نۇقتىئىنەزەر شەكىللەندۈرۈش. بۇ نۇقتىئىنەزەر تىكـ-لەش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە بۇ شەيئى ۋە مەسىلىلەردىن مەزمۇن ھاسىل قىلىش ۋە ئۇقۇم چىقىرىشنى كۆرسىتىدۇ. ئىلمىي ماقالە ئارقىلىق قانداق مەزمۇننى ئىپادىلەش ئاچقۇچلۇق مەسىلە. نۇق-تىئىنەزەر ياكى بىرەر مەزمۇننى ئالغا سۈرۈپ ماقالە يېزىش ئىستىكى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت، كىتاب ئوقۇش ۋە تەتقىقات جەريانىدا تۇغۇلىدۇ. بىراق شەيئىلەردىن تېزلا ئۇقۇم ھاسىل قىلىش ياكى توغرا نۇقتىئىنەزەر تىكلەش ئۇنچىۋالا ئاددىي ئىش

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئەمەس. بەزىدە يىغقان ماتېرىياللىمىز شۇنچە كۆپ بولغان بىلەنمۇ كاللىمىزدا ھېچقانداق تەسىرات شەكىللەنمەسلىكى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا پىكىر قىلىشتا، ئويلىنىشقا ياكى باشقا ئىشلارنى قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ماقالىدە ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇن، دەلىل - ئىسپاتلار ئۆزىمىزنى قايىل قىلىشى، ئۇنىڭدىن روھىي قانائەت ھېس قىلىشىمىز، بۇ ھەقتە ئوقۇتقۇچى - ئۇستازلاردىن ۋە باشقىلاردىن مەسلىھەت ئېلىپ، قىتئىغىر يولنى ئازراق مېڭىشىمىز كېرەك.

5) تېزىس تۈزۈشىلىش. بەزى ساۋاقداشلار تېزىس تۈزۈشكە ئادەتلەنمىگەن، بىۋاستە يېزىشنى يامىشى كۆرىدۇ. قىسقىراق ماقالىلەردە تېزىس تۈزمىسىمۇ ياكى ماقالىنىڭ لايىھىسىنى پىشۇرۇپ ئالسىمۇ بولىدۇ، بىراق ماتېرىياللىرى كۆپ، مۇرەككەپرەك ماقاله - ئەسەرلەردە تېزىس تۈزۈۋالغانىڭ پايدىسى كۆپ. شۇنداق بولغاندىلا بىز تېمىنى بىر يېپقا ئۇتكۈزەلەيمىز ياكى ماتېرياللارنى بىر سىستېمىغا ئويۇشتۇرالايمىز.

تېزىس تۈزۈۋالغاندا ماتېرىياللارنىڭ مۇھىملىق دەرىجىسىنى، مەرقايسى تەرىپىي قىسىملارنىڭ نىسبىتىنى، تېكىستتىكى ئۇتۇش ۋە ماسلىشىش، لوگىكىلىق ئىزچىللىق، قانداق باشلاش ۋە ئاخىرلاشتۇرۇش، چوڭ نۇقتىنەزەر ئاساسىدا ماقالىنىڭ باش - ئاخىرىنى ئۈزئارا ماسلاشتۇرۇش قاتارلىقلارنى ياخشى بىر تەرەپ قىلغىلى بولىدۇ.

6) ماقالىنى بىرىنچى قېتىم يېزىش ۋە ئۆزگەرتىش. ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىلمىي ماقالىسىنىڭ ھەجمى ھەققىدە بەلگىلىمە يوق. بۇنى مۇھاكىمە تېمىسى، مەزمۇنىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، ئىقتىدار ۋە قىزىقىش دائىرىسى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن ئەركىن بېكىتىش لازىم. بىرىنچى قېتىم ماقالىنى تەپسىلىي يېزىش، قەلەمنى قويۇپ ئويلىنىش، پىكىرنى يىغىۋالغاندىن كېيىن يېزىشنى يەنە داۋاملاشتۇرۇش، باشقىچە روھىي ھالەتتە

ئولتۇرۇپ خالىي ھالدا پۈتۈن زېھنىي - قۇۋۋىتىمىز بىلەن يېزىقچىلىققا كىرىشىپ، كاللىمىزدىكى مەلۇم پىكىر ئىپادىلىنىپ بولغانغا قەدەر سەجىل يېزىشنى داۋاملاشتۇرۇشىمىز كېرەك. كوپىيىسىنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن سۆزمۇ-سۆز، جۈملىمۇ-جۈمله ئوقۇپ، جايىغا چۈشمىگەن سۆز ۋە تەكرار بايانلارنى تۈزىتىش، ماقالىگە تەسۈرىي سۆز - جۈملىلەرنى قوشۇش ئارقىلىق ھېسسىياتلىقراق قىلىپ ئىپادىلەش، ئاخىردا خەت ۋە ئىملانى توغرىلاپ، يېتەكچىنىڭ پىكرىگە سۈنۈش ئارقىلىق رەسمىي نۇسخىنى بېكىتىش لازىم. بۇ جەريانلار قانچە ئىلگىرى بولسا ماقالىنى شۇنچە كۆڭۈلدىكىدەك يازغىلى بولىدۇ.

7) ئەڭ ئاخىرقى نۇسخا ۋە ئىلمىي ماقاله يادلاش پائالىيىتى. كىشىلەرنىڭ بىلىشى ئۈزلۈكسىز ۋە كۆپ قاتلاملىق پائالىيەت. شۇنداق بولغاچقا ماقالىنى تۈزىتىپ مەلۇم سەۋىيىگىلا يەتكۈزۈش مۇمكىن. ئۇنى بىر - ئىككى قېتىمدىلا ئاخىرقى چەككە يەتكۈزگىلى بولمايدۇ. بەزى ساۋاقداشلار بىرىنچى قېتىم يېزىپ بولۇپلا تۈزىتىش پىكرىنى ئالغاندىن كېيىن ئاخىرقى نۇسخىنى بېكىتىدۇ، يەنە بەزىلىرى بولسا كۆپ قېتىم تۈزىتىدۇ، ئۇزى قانائەت قىلمىغۇچە توختىمايدۇ، ئۈزلۈكسىز تولۇقلايدۇ. بۇ قەدىرلەشكە تېگىشلىك قىممەتلىك روھ، ئەلۋەتته.

ماقاله پۈتۈپ نەچچە نۇسخا كۆپەيتىلگەندىن كېيىن، ماقاله قۇرۇلما تەرتىپى بويىچە، يەنى مۇقاۋا، ئىسىم، مۇندەرىجە، قىسقىچە مەزمۇن، رەسمىي تېكىست، پايدىلانغان ماتېرىياللار ۋە كەينى مۇقاۋا بويىچە تۈپلىنىدۇ، ئاندىن ئىلمىي ھەيئەت ۋە گۇرۇپپىغا سۇنۇلۇپ ئوقۇلىدۇ. ماقاله يادلاش ياكى ئوقۇش پائالىيىتى ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىلمىي ماقالىسىنىڭ سەۋىيىسىنى تەكشۈرىدىغان بىر خىل سىناق شەكلى. ماقاله ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ھەيئەت ئەزالىرى ۋە بۇ پائالىيەتكە قاتناشقان ئوقۇغۇچىلار ماقاله ئىگىسىدىن ھەر خىل سوئاللارنى سورايدۇ. شۇنى ئېيتىش

هاجەتكى، سوئال سوربغاندا ماقالىگە ئالاقىدار مەسىلىلەر سورد-
لىشى، ماقالىگە تەۋە نەرسىلەرنى سوراپ، تۇخۇمدىن تۇك ئۇندۇ-
رۇلمەسلىكى كېرەك.

8) ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىلمىي ماقالىسىگە يېتەكچىلىك قە-
لىش ۋە باھالاش خىزمىتى. ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىلمىي ماقالىسە-
نىڭ يېزىلىشىغا ئوقۇتقۇچى باشتىن - ئاخىر يېتەكچىلىك قىلە-
دۇ. ئۇ ئوقۇتقۇچى چوڭ جەھەتتىن يول كۆرسىتىدۇ، قالغان
ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئوقۇغۇچى مۇستەقىل قىلىدۇ، دېگەنلىك-
تىن ئىبارەت. بۇ ھەقتەتەنمۇ بەش يىل ئۆگەنگەن نەزەرىيىنى
ئەمەلىيەتكە تەتبىقلايدىغان ۋاقتىتۇر. يەنە بىر تۇرلۇك قىلىپ
ئېيتقاندا، ئۇ خامان — ھوسۇل پەيتىدۇر.

ئوقۇش تاماملاش يىلىنىڭ ئاخىرقى مەۋسۇمى ئىلمىي ماقالە
يېزىش ۋاقتى قىلىپ بەلگىلەنگەن. ئاسپىرانت ۋە دوكتورلارنىڭ
ماقالە يېزىش ۋاقتى ئۇزۇنراق. ھەجىم جەھەتتىن تولۇق كۆرس
ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ماقالىسىگە 20 بەتتىن كەم بولماسلىق، ئاسپە-
رانت ۋە دوكتورلارنىڭ ماقالىسىگە 70 - 80 بەتتىن كەم بول-
ماسلىق تەلىپى قويۇلىدۇ.

ئىلمىي ماقالىنى باھالاش خىزمىتى بىر خىل كەسكىن ۋە
ئەستايىدىللىقنى تەلەپ قىلىدىغان خىزمەت. ئوقۇش تاماملاش
ماقالىسى ئوقۇغۇچىنىڭ كەسپىي بىلىمى، ئەمەلىي قابىلىيىتى،
تەتقىقات ئىقتىدارى ۋە يېزىقچىلىق سەۋىيىسىنى ئۇنىۋېرسال
ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان، ماقالە سۈپىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن-
لىكى ئۇنىڭ قانچىلىك ئىلمىي سەۋىيىسىنىڭ بار - يوقلۇقىنى
ئۆلچەيدىغان تارازا. شۇڭا، ماقالە باھالاش خىزمىتىدە قەتئىي
قاتتىق تەلەپ قويۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش،
ماقالە - ئەسەر سۈپىتىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلغان ئاساستا
ئىش ئىلىپ بېرىش لازىم.

باھالاش ئادەتتە يېتەكچى ئوقۇتقۇچىنىڭ دەرىجە بويىچە باھا-

لاش سۆزىنى يېزىپ چىقىشى ۋە ئىلمىي ھەيئەتنىڭ ئۇنى بېكىتە-
شى ئارقىلىق ئىلىپ بېرىلىدۇ ھەم شۇنىڭدىن كېيىنلا ئوقۇغۇ-
چىغا ماگىستىرلىق ئۇنۋانىنى بېرىشكە بولىدىغان ياكى بولمايدە-
غانلىقى بېكىتىلىدۇ. باھالاشنىڭ ئۆلچىمى ھازىرچە بەش دەرىجە
بويىچە ئىلىپ بېرىلىۋاتىدۇ.

① مۇشۇ پەن ۋە تاللىغان تېمىسى ئاساسىدىكى تەتقىقاتى
تولۇق ھەم ئۆزىنىڭ ئىجادىي پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان
ماقالىلەر. بۇنداق سۈپەتتە يېزىلغان ماقالىلەرنىڭ كونكرېت ئىپا-
دىلىرى مۇنداق: ئاۋۋالقىلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى خۇلاسە-
لەش ئاساسىدا، ئۆزىنىڭ ئېنىق قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان
بولىدۇ، مۇھاكىمە ئوبيېكتىغا نىسبەتەن يېڭىچە ئىسپاتلاش ۋە
يېتەرلىك مۇھاكىمە ئىلىپ بارىدۇ ياكى ئاۋۋالقى تەتقىقاتلارنىڭ
يېتەرسىزلىكىنى تولۇقلايدۇ، مەزكۇر ساھەنىڭ تەتقىقات ئەھۋالى
ۋە ئۇنىڭ يۈزلىنىشىنى كۆرسىتىپ، ئۇنى باھالايدۇ، رېئال
ئەھمىيەتكە ۋە قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە بولغان بولىدۇ، قۇ-
رۇلمىسى مۇكەممەل، مۇھاكىمىلىرى جايىدا، لوگىكىلىقى پۈختا
ۋە تىل تاۋلانغان بولۇشتەك سۈپەتلەرنى ھازىرلايدۇ. بۇنداق ماقا-
لىنى ئەلا باھالاشقا بولىدۇ.

② ئۆگەنگەن كەسپى ۋە نەزەرىيىۋى بىلىملىرىنى تەتبىق-
لاپ، مەزكۇر كەسىپتىكى ئالاقىدار تېما، يازغۇچى، ئەسەرگە
قارىتا سىستېمىلىق تەھلىل ئىلىپ بارغان، قۇرۇلمىسى پۈختا،
تەھلىللىرى ئېنىق، لوگىكىلىق ۋە ئىخچام يېزىلغان، ئەمما
رەسمىي ئىلمىي ماقالە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگەن ماقالىلەر ياخ-
شى باھالانسا بولىدۇ.

③ ئىپادىلىمەكچى بولغان ئىدىيىسى يېڭى، ماتېرىياللىرى
مول بولسىمۇ، يېزىقچىلىق جەھەتتىكى ئىپادىلەش ئىقتىدارى
تۆۋەن بولغانلىقتىن، ماقالە چۈۋالچاق بولۇپ قالغان، ئاساسىي
كەيپىياتى سۇس، باش - ئاخىرى ۋە ھەرقايسى قىسىملىرى تازا

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ماسلاشمىغان ماقالىلەر. بۇنداق ماقالىلەر ئادەتتە ئوتتۇرا باھالىنىدۇ.

④ يازغۇچى، ئەسەر ۋە مۇناسىۋەتلىك مەسىلە ھەققىدىكى قاراشلار ئادەتتە ئوبزور سەۋىيىسىدە توختاپ قالغان، نەزەرىيىۋىلىكى تۆۋەن، يېڭى مەزمۇن يوق دېيەرلىك، ئەمما قۇرۇلمىسى بىرقەدەر پۇختا، مۇھاكىمىلىرى يامان ئەمەس، تىل توغرا ۋە راۋان بولغان ماقالىلەر. بۇ تېپتىكى ماقالە ئۆتتى قىلىپ باھالىنىدۇ.

⑤ مەزمۇنىدا روشەن خاتالىق، نۇقتىئىنەزەر ۋە ماتېرىيال-لىرىدا ئېغىر نۇقسان بولغان ماقالىلەر. بۇ خىل ماقالىلەر ماتې-رىيال دۆۋىسىگە ئايلىنىپ قالغان، نەزەرىيىۋىلىكىدىن سۆز ئاچ-قىلى بولمايدۇ. قۇرۇلمىسى چۈۋالچاق، تىل جەھەتتىن نۇقسانى كۆپ، شۇڭا ئۆتەلمىدى ياكى لايىقەتسىز قىلىپ باھالىنىدۇ.

ئاسپىرانت ۋە دوكتورلارنىڭ ماقالىسىنى ئالاقىدار مۇتە-خەسسىسلەردىن تەشكىللەنگەن گۇرۇپپا باھالايدۇ ۋە مۇزاكىرىلە-شىپ دەرىجىگە ئايرىيدۇ.

4. پەن - تېخنىكا تەجرىبە دوكلاتى ۋە پەن - تېخنى-كا ئىلمىي ماقالىلىرى

1) پەن - تېخنىكا تەجرىبە دوكلاتىنىڭ مەنىسى

بۇ پەن - تېخنىكا ئالاقىسى بۆلۈپ، ئىلمىي تەجرىبە ئاسا-سىدا تەھلىل قىلىش، رەتلەش ئارقىلىق تەجرىبە جەريانى ۋە نەتىجىسىنى ئوبيېكتىپ، ئۆز ئېنى بويىچە خاتىرىلەپ يېزىپ چىقىدىغان ماقالە تۈرى. تەجرىبە دوكلاتى ئىلىم - پەن تەتقىقاتىدا كەم بولسا بولمايدىغان داۋاملىق قوللىنىلىدىغان ئالاقە.

2) تەجرىبە دوكلاتىنىڭ ئالاھىدىلىكى

پەن - تېخنىكا تەجرىبە دوكلاتى — پەن - تېخنىكا ھۆججەت-لىرىنىڭ مۇھىم بىر تۈرى. پەن تەتقىقات بويىچە ئۇنىڭ پايدىلى-

نىش قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى. ئىلمىي تەجرىبە دوكلاتى بىلەن پەن - تېخنىكا ئىلمىي ماقالىلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ئوخشىمايدۇ. پەن - تېخنىكا ماقالىلىرى ئىلمىيلىك بىلەن ئىجادچانلىقنى تە-كىتلەيدۇ. ئۇ تەجرىبە دوكلاتلىرىدەك پۈتۈن جەريانىنى تەپسىلي بايان قىلمايدۇ، بەلكى ئاپتورنىڭ ئىلمىي كۆز قارىشىنى ئوتتۇرا-غا قويۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. پەن - تېخنىكا تەجرىبە دوكلاتى پۈتكۈل تەجرىبە جەريانىنى (تەجرىبە سەۋەبى، ئۇسۇلى، سانلىق ئاساس ۋە نەتىجىنى كۆزىتىش) قىلچە خاتاسىز ھالدا خاتى-رىلەيدۇ. ئۇ تەجرىبە ھادىسىلىرى ۋە تەجرىبە نەتىجىسىنى دوك-لات قىلغاندا ئېنىق، ھەقىقىي ۋە قىلچىمۇ بىر تەرەپلىمىلىككە يول قويمىغان ئاساستا ئىش ئېلىپ بارىدۇ. ئىلمىي تەجرىبە دوكلاتلىرىدا باشقىلارنىڭ نەرسىلىرى تەكرارلىنىشى، يېڭىلىقى يوق ياكى ئېنىق، كونكرېت خۇلاسىسى بولمىغان خاتىرىلەرمۇ سۆزلىنىشى مۇمكىن.

3) پەن - تېخنىكا تەجرىبە دوكلاتىنىڭ يېزىلىشى

پەن - تېخنىكا تەجرىبە دوكلاتىنى ياخشى يېزىپ چىقىش ئۈچۈن تەجرىبىدىن ئاۋۋالقى تەييارلىق خىزمىتىنى ياخشى ئىش-لەش، تەجرىبە جەريانىدىكى كۆزىتىش ئىشىنى ۋە تەجرىبىدىن كېيىنكى تەھلىل - تەتقىقات خىزمىتىنى ئوبدان تاماملاش كې-رەك. پەن - تېخنىكا تەجرىبە دوكلاتىنىڭ يېزىلىشىدا مۇقىم شەكىل يوق، ئەمما داۋاملىق قوللىنىلىدىغان شەكلى تۆۋەندىكى-دەك ئامىللاردىن تەركىب تاپقان:

(1) ماۋزۇ. بۇ تەجرىبە دوكلاتىنىڭ ئىسمى (نامى) بو-لۇپ، چوقۇم توغرا، كونكرېت قويۇلۇشى كېرەك.

(2) ئاپتور ۋە ئۇنىڭ خىزمەت ئورنىنىڭ ئىسمى. تەجرىبە-گە قاتناشقانلىكى كىشىلەر ۋە كوللېكتىپنىڭ ئىسىم ۋە خىزمەت ئورنى ئەگىشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ رەتلىك يېزىلىشى كېرەك.

(3) قىسقىچە مەزمۇنى. بۇ تەجرىبە دوكلاتىنىڭ يادرولۇق مەزمۇنىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىنىشى بولۇپ، ئۇ تەجرىبىنىڭ مەقسىتى، ئۇسۇلى ۋە ئاساسلىق نەتىجىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە قىسقا مەزمۇنلۇق يازغان ياخشى.

(4) كىرىش سۆز. بۇ تەجرىبىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى، مەقسىتى، دائىرىسى، بۇنىڭغا ئالاقىدار مەسىلىلەرنىڭ بۇرۇنقىلار تەرىپىدىن تەتقىق قىلىپ ئېرىشكەن نەتىجىسى ۋە بۇ ھەقتىكى بوشلۇق، تەتقىقات ئۇسۇلى ۋە تەجرىبە لايىھىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(5) تېكىست. بۇ تەجرىبە دوكلاتىنىڭ ئاساسلىق قىسمى بولۇپ، ئۇ تۆۋەندىكى بىر قانچە مەزمۇننى كۆرسىتىدۇ:

① تەجرىبە پرىنسىپى. تەجرىبىنىڭ قانداق ئاساسىي پرىنسىپقا ئاساسەن ئېلىپ بېرىلغانلىقى توغرا، تولۇق ۋە دەلىل - ئىسپاتلىق قىلىپ يېزىلىدۇ.

② تەجرىبە مەقسىتى. بۇ مەزكۇر تۈردىكى تەجرىبىنىڭ مۇھىم مەقسىتى، شۇنداقلا ئۇنىڭ مەلۇم تېمىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ئەھمىيىتى قاتارلىق مەزمۇنلارنى سۆزلەيدۇ.

③ تەجرىبە سايمانلىرى ۋە ئەسلىھەلىرى. ئىشلىتىلگەن تەجرىبە ئۇسكۇنىلىرى ۋە ئەسلىھەلىرىنىڭ ئىسمى، تىپى، ئۆلچىمى ۋە سانى قاتارلىقلار تۈرلەرگە ئايرىپ خاتىرىلىنىدۇ.

④ تەجرىبە قۇرۇلمىسى. تەجرىبە ئۇسكۇنىسى ھەرقايسى قىسىملىرىنىڭ بوشلۇقتىكى تەرتىپى بويىچە بايان قىلىنىشى ياكى تەجرىبە قۇرۇلمىسىنىڭ سخېمىسى سىزىپ كۆرسىتىلىشى لازىم.

⑤ تەجرىبىنىڭ باسقۇچلىرى ۋە ئۇسۇلى. ئاۋۋال مەشغۇلات پىلانى ۋە لايىھىسىنى تۈزۈۋېلىش، تەجرىبىدىن كېيىن مەشغۇلات تەرتىپى بويىچە قايتا تۈزىتىش، رەسمىي تەجرىبە دوكلاتىنى يازغاندا، ئۇنى ئەملىي تەجرىبىنىڭ مەشغۇلات تەرتىپى بويىچە ئىپادىلەش.

⑥ تەجرىبە نەتىجىسى. بۇنىڭدا تەجرىبە ئەھۋالى ۋە نەتىجەسىنى ئۆز ئىچىگە بويىچە خاتىرىلەش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇ تەجرىبىنىڭ ۋاقتى، مۇھىتى، شارائىتى، سانلىق مەلۇمات، ھادىسە ۋە سخېما قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دوكلاتتىكى سانلىق ئاساسلار بىرىنچى قېتىملىق تەجرىبىدە ئېرىشكەن كۆرسەتكۈچلەر بولۇپ، ئۇنى خالىغانچە ئۆزگەرتىشكە — قوشۇشقا، چۈشۈرۈپ قويۇشقا ۋە يالغاندىن كىرگۈزۈپ قويۇشقا قەتئىي بولمايدۇ. سانلىق ئاساسلار بويىچە پەرقلىق ئانالىز ۋە ستاتىستىكىلىق ئانالىز ئېلىپ بېرىلىدۇ. قايتا - قايتا تەجرىبە قىلىپ تۇزىتىش ئارقىلىق دوكلاتتىكى سانلىق ئاساسلارنىڭ توغرىلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

⑦ مۇھاكىمە. ئاپتور تەجرىبە نەتىجىسىنى تەھلىل قىلىش، رەتلەش، پىكىر يۈرگۈزۈش ۋە ئاخىردا دىققىتىنى مەركەزلەشتۈرۈش ئارقىلىق تەجرىبە دوكلاتىنى يېزىپ چىقىدۇ. ئۇ نەزەرىيە نۇقتىسىدىن تەجرىبە نەتىجىسىنى تەھلىل قىلىپ ئىزاھلايدۇ، زۆرۈر ھۆكۈم، خۇلاسىلەرنى چىقىرىدۇ ۋە قىسقا، مەنىلىك تىل بىلەن تەجرىبە نەتىجىسى باسقۇچىغا ئۆتىدۇ.

⑧ مىننەتدارلىق سۆزلىرى — بۇ قىسىمدا تەجرىبە تەتقىقاتى جەريانىدا ئاپتورغا يارەم بەرگەن كىشىلەرگە يېزىقچە رەھمەت ئېيتىلىدۇ.

⑨ پايدىلانغان ماتېرىياللار — دوكلاتتا پايدىلانغان باشقىلارنىڭ يەكۈنى، سانلىق ئاساس ۋە فورمۇللىلارنىڭ ھەممىسى زۆرۈر ئىزاھات سۈپىتىدە ئەسكەرتىلىدۇ.

4) ھەر تۈردىكى پەن - تېخنىكا تەجرىبە دوكلاتلىرىنىڭ يېزىلىشىغا قويۇلىدىغان ئالاھىدە تەلەپلەر

(1) خاراكتېرىنى بېكىتىش تەجرىبىسى

بۇ مەلۇم تەبىئىي ماددىنىڭ خۇسۇسىيەت تەركىبى ۋە قۇ-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

رۇلمىسىغا قارىتا دەللەش ۋە ھۆكۈم قىلىش ئېلىپ بارىدىغان تەجرىبە. بۇ خىل تەجرىبە دوكلاتىنى يازغاندا، تەجرىبىنىڭ پرىنسىپلىرى، مەقسىتى ۋە ئۇسۇلىغا قارىتا تولۇق چۈشەندۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا، خۇسۇسىيەت دەللەش نەتىجىسىنىڭ ئىشەنچلىك بولۇشىغا دىققەت قىلىش لازىم. شۇنىڭ بىلەن تەجرىبىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە ئىشلىتىلگەن ئۆلچەش سايمانلىرىنىڭ ئىشەنچلىك ھەم توغرىلىق دەرىجىسىنى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇش زۆرۈر. سانلىق ئاساس ۋە خۇلاسىلەرنى ئىمكانقەدەر قىسقارتىش كېرەك.

(2) مىقدار تەجرىبىسى

بۇ مەلۇم تۈردىكى تەبىئىي ماددا تەۋەلىكىنىڭ سانلىق قىممىتى ۋە ھەرقايسى ئامىللار ئوتتۇرىسىدىكى سانلىق مۇناسىۋەتنى ئېنىقلاشنى مەقسەت قىلغان تەجرىبە. مەسىلەن، خىمىيىدىكى ئېلېمېنت مىقدارىنى ۋە ئاتوم مىقدارىنى ئۆلچەش تەجرىبىسى، شۇنداقلا جىسىمنىڭ مېخانىك ھەرىكىتى قانۇنىيىتىنى ئىسپاتلاش. تەجرىبىسى... بۇنداق تەجرىبە دوكلاتلىرىنى يازغاندا، سانلىق ئاساسلارنىڭ ئىنتايىن توغرا بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەكسىچە، تەجرىبە پرىنسىپلىرىنىڭ ئانالىزىغا بولغان تەلەپنى بەك تەكىتلەشنىڭ ھاجىتى يوق.

(3) قۇرۇلما ئانالىز تەجرىبىسى

بۇ بىرىكمىلەر ئاتومى ۋە ئاتوم توپىنىڭ بوشلۇقتىكى تۈزۈلۈشىنى ئۆلچەپ بېكىتىش تەجرىبىسى. مەسىلەن، گرافىت (سۇرمە تاش) ۋە گرانىت تاشنىڭ ئاۋۇالقىسىنىڭ خۇسۇسىيىتى يۇمشاق، كېيىنكىسى قاتتىق بولۇپ، ئۇلارنىڭ خىمىيىلىك تۈزۈلۈشى پۈتۈنلەي ئوخشاش، ئەمما فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى ئاز-چە ئوخشاپ كەتمەيدۇ. بۇ تۈردىكى تەجرىبە ئارقىلىق بۇ ئىككى ماددا ئوخشىماسلىقىدىكى سەۋەبىنىڭ ئۇلارنىڭ ئاتوم تۈزۈلۈشىدىكى تامامەن ئوخشىماسلىقتا ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. تەجرىبە دوكلاتىنى يازغاندا، ئاتومغىچە ياكى ئاتوم توپى قۇرۇلمىسىغىچە تەپسىلىي چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

(4) سەۋەب ئانالىز تەجرىبىسى

بۇ ئىلگىرى ئىسپاتلانغان نەتىجىلىرىگە ئاساسەن نۆۋەتتە دەللەش تەلەپ قىلىۋاتقان شەيئىلەرنىڭ سەۋەبىگە قارىتا ئېلىپ بارىدىغان تەجرىبە. مۇنداق تەجرىبە دوكلاتلىرىدا تەجرىبە جەريانى ئىنى ئىزاھلاشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش، تەجرىبە جەريانىدا كۆرۈلگەن ھەر خىل ھادىسىلەرنى ئانالىز قىلىش ۋە بۇ تەجرىبىدە مۇۋاپىقىيەت قازىنىشتىكى سەۋەبنىڭ ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

5) پەن - تېخنىكا ئىلمىي ماقالىلىرىنىڭ مەنىسى

پەن - تېخنىكا ئىلمىي ماقالىسى پەن - تېخنىكا تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىلىرىنى يېزىقتا ئىپادىلەش شەكلى دېمەكتۇر. پەن - تېخنىكا ئىلمىي ماقالىلىرىنىڭ يېزىلىشى بىر تۈرلۈك ئۇنۇۋېرسال ئەمەلىي ئەمگەك بولۇپ، ئۇ ئادەتتىكى مۇھاكىمە خاراكتېر-لىك ياكى باشقا پەن - تېخنىكا ژانىرلىرىنىڭ يېزىقچىلىقىغا ئوخشىمايدىغان مەخسۇس پەن تەتقىقات خىزمەتچىلىرىنىڭ ئىلمىي تېخنىكا تەتقىقاتى نەتىجىلىرىنى ئىپادىلەشتىكى مۇھىم ۋاسىتىسى.

6) پەن - تېخنىكا ئىلمىي ماقالىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى

(1) ئىلىم - پەنلىك خاراكتېرى

بۇ پەن - تېخنىكا ماقالىلىرىنىڭ ئادەتتىكى مۇھاكىمە ماقالىلىرى ۋە باشقا پەن - تېخنىكا ژانىرلىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئاساسىي تەرىپى. پەن - تېخنىكا ماقالىلىرى — ئىلىم - پەن تەتقىقاتى نەتىجىلىرىنىڭ ئەكس ئېتىشى. شۇڭا، ئۇنىڭدا ئىلمىي ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەرگە ئاساسەن پۈختا ئىش كۆرۈش لازىم. پەن - تېخنىكا تەتقىقاتى پائالىيەتلىرىنىڭ ئىلمىيلىكى ئۇنىڭ ئىلىم - پەنلىك خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن. ئۇ ئۇقۇم، ھۆكۈم،

يەكۈن، ئىسپات ۋە رەددىيە بېرىش قاتارلىق لوگىكىلىق تەپەككۇر ۋاستىلىرى ئارقىلىق تەھلىل ئېلىپ بېرىپ، تەبىئەت پەنلىرى نەزەرىيىسى ۋە تېخنىكا تەتقىقاتى بويىچە ھەر خىل مەسىلە ھەم نەتىجىلەرنى ئېلان قىلىدۇ، ئاۋۋالقى ئىلىم - پەن نەتىجىلىرىنىڭ تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن شەكىللىنىۋاتقان پەنلەرنىڭ نەزەرىيىۋى سىستېمىسىنى دەللىلەيدۇ. پەن - تېخنىكا ماقالىلىرىنىڭ يېزىلىشى، يەنى تېما تاللاشتىن پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرىنى ماقالە قىلىپ يېزىپ چىققۇچە جەريان قاتتىق ئىلمىي پوزىتسىيە ۋە ئىلمىي روھتىن ئايرىلمايدۇ.

(2) ئىلمىيلىكى

پەن - تېخنىكا ماقالىلىرىنىڭ ئىلمىيلىكى ئۇنى پەن - تېخنىكا ئالاقىلىرى، پەن - تېخنىكا خەۋەرلىرى ۋە پەننى ئومۇملاشتۇرۇش ماقالىلىرىدىن پەرقلەندۈرىدۇ. پەن - تېخنىكا ماقالىلىرىنىڭ ئىلمىيلىكى ئۇنىڭ يۇقىرى ئىلمىي قىممىتىنى نامايان قىلىدۇ. يېزىلىش مەقسىتىدىن قارىغاندا، بۇ خىل ماقالىلەر ھەمىشە قۇرۇلۇش، مەلۇم پەننىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىلمىنىڭ بەزى تەرەپلىرى بىلەن زىچ ئالاقىدار. ئالىدىغان بولساق، بىر پارچە مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا ماقالىسى مەلۇم پەننىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەتتىن يېتەكلەش ئەھمىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. ئىككىنچى بىر تەرەپتىن، ئۇ يېڭى ئىجادىيەت ۋە كەشپىياتلارغا قارىتا نەزەرىيە جەھەتتىن تەھلىل قىلىش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنىڭ بىرلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىلىم - پەن نەتىجىلىرىگە بولغان ئىزدىنىشىنى نەزەرىيە جەھەتتىن چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، باشقىلارنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئىلمىي ئىسپات ۋە نەزەرىيىۋى قىممەت ئارقىلىق ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلەرنى ئېچىپ بېرىدۇ.

(3) ئىجادچانلىقى

ئىجادچانلىق پەن - تېخنىكا ئىلمىي ماقالىلىرىنى ئادەتتىكى

ماقالىلەر يېزىقچىلىقىدىن پەرقلەندۈرىدىغان يەنە بىر تەرەپ. پەن - تېخنىكا ماقالىلىرى پەن تەتقىقات نەتىجىلىرىنى نامايان قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئاپتورنىڭ مۇستەقىل ئىجادىي قاراشلىرىنى ھەم مەزكۇر شەخسنىڭ تەتقىقات ئارقىلىق مەلۇم ساھە بويىچە قولغا كەلتۈرگەن نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەتتىكى يېڭى ئىلگىرىلەش، يېڭى بۆسۈش، ئۆزگىچە قاراش ھەم يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەكسىچە، پەن - تېخنىكا تەجرىبە دوكلاتى ۋە پەن - تېخنىكا ماقالىلىرىنىڭ سەۋىيىسى بىلەن ھەرگىزمۇ بۇ خىلدىكى يۇقىرى سەۋىيىلىك ماقالىلەرنى يېزىپ چىققىلى بولمايدۇ.

7) پەن - تېخنىكا ئىلمىي ماقالىلىرىنىڭ تۈرى

(1) يېزىش مەقسىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن پەن - تېخنىكا ماقالىلىرى ئۇنۇڭ ئىلمىي ماقالىسى ۋە ئىلمىي ماقالە دەپ ئايرىلىدۇ.

(2) تېمىنىڭ تۈرى ۋە تەتقىقات ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ بۇ خىل ماقالىلەر نەزەرىيىۋى تەپتىكى ئىلمىي ماقالە، ئەمەلىيەت تېپىدىكى ئىلمىي ماقالە ۋە كۆزىتىش - تەجرىبە خاراكتېرلىك ئىلمىي ماقالىلەرگە ئايرىلىدۇ.

(3) ئىسپاتلاش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ مەخسۇس تەتقىقات ئىلمىي ماقالىسى ۋە ئۇنۇڭبىرسال مۇھاكىمە ماقالىسى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

8) پەن - تېخنىكا ئىلمىي ماقالىلىرىدە تېما تاللاش

يۇقىرى سۈپەتلىك، يۇقىرى سەۋىيىلىك پەن - تېخنىكا ماقالىلىرىنى يېزىشتا تېما تاللاش ناھايىتى مۇھىم. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، تېمىنىڭ ياخشى تاللىنىشى ماقالىنى پۈتتى، دېگەنلىكتۇر. ئۇنداقتا قانداق قىلغاندا ياخشى تېمىلارنى تاللىغىلى بولىدۇ؟ بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىش لازىم:

(1) ئوبيېكتىپ پاكىتلار ئاساسىدىكى تېمىلارنى تاللاش

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

كېرەك.

(2) ئىلمىي قىممەتكە ئىگە تېمىلارنى تاللاش كېرەك. بۇنىڭدا تۆۋەندىكىدەك بەش خىل تېمىغا ئەھمىيەت بېرىش لازىم: ① جىددىي ھەل قىلىش لازىم بولغان تېمىلار؛ ② ئىلىم - پەندىكى يېڭى بايقاش، يېڭى كەشپىياتلار؛ ③ ئاۋۇالقىلار تەتقىقاتىدىكى بوشلۇقلارنى تولدۇرۇش خاراكتېرلىك تېمىلار؛ ④ خاتالىقلارنى تۈزىتىش ھەققىدىكى تېمىلار؛ ⑤ ئاۋۇالقىلارنىڭ ئىزدىنىشلىرىنى تولۇقلاش ھەققىدىكى تېمىلار.

(3) تېما تاللاشتا ئوبيېكتىپ ئېھتىياج ۋە سۇبيېكتىپ ئىمكانىيەتنى ئاساس قىلىش كېرەك.

9) پەن - تېخنىكا ئىلمىي ماقالىلىرىنىڭ يېزىلىش شەكلى دۆلەت ئېلان قىلغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ (GB7718—87) — پەن - تېخنىكا دوكلاتلىرى، ئۇنۋان ئىلمىي ماقالىلىرى ۋە ئىلمىي ماقالە يېزىش شەكلى» دىكى ئۆلچەمگە ئاساسەن يېزىلىدۇ. ئۇ ئاساسلىقى ماۋزۇ، ئاپتور، قىسقىچە مەزمۇنى، ئاچقۇچلۇق سۆزلەر، كىرىش سۆز، تېكىست، خۇلاسە ۋە پايدىلىنىش ماتېرىيالى قاتارلىقلاردىن تۈزۈلىدۇ.

(1) ماۋزۇ — ماقالىنىڭ نامى. ئۇ توغرا ۋە ئىخچاملىقى بىلەن ماقالىنىڭ ئالاھىدە مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشى لازىم. ماۋزۇدا ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە فورمۇلا، بەلگە ۋە ھەرخىل ئالامەتلەرنى ئىشلەتمەسلىك كېرەك. ماۋزۇ خەنزۇچە 20 خەتتىن ئېشىپ كەتمەسلىكى لازىم.

(2) ئىمزا — ئاپتور، شۇنداقلا تەتقىقات تېمىسىنى تاللاشقا قاتناشقان ۋە تەتقىقاتقا سىڭگەن مېھنەتنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ ئىسمىنى يازسا بولىدۇ.

(3) قىسقىچە مەزمۇنى — ئادەتتە ماقالىنىڭ مەزمۇنىنى ئىزاھاتسىز ۋە ئوبزور خاراكتېرىدە ئىنتايىن ئىخچام بايان قىلىشقا قارىتىلغان. ئۇ يۇتۇن تېكىستنى ئوقۇمايمۇ ماقالىنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىدىن ئۇچۇر بېرەلەيدىغان قىلىپ يېزىلىشى شەرت. ئۇزۇن بولغاندا 200 دىن 300 گىچە سۆز ئەتراپىدا بولسا بولىدۇ.

(4) ئاچقۇچلۇق سۆزلەر — ماقالىنىڭ ماۋزۇ، تېكىست ۋە مۇھىم مەزمۇنىدىن تاللىۋالغان، ئەسەرنىڭ باش تېما مەزمۇنى ھەم ماھىيەتلىك ئەھمىيىتىنى كۆرسىتىپ بەرگۈچى سۆز ۋە ئاتالغۇلاردىن ئىبارەت. ئاچقۇچلۇق سۆزلەر ئۇچتىن سەككىزگىچە سۆز بولۇشى لازىم.

(5) كىرىش سۆز — ئاساسلىقى تەتقىقات خىزمىتىنىڭ مەقسىتى، دائىرىسى، ئاپتورنىڭ مۇددىئاسى، تەتقىقات ئۇسۇلى، قىياس تەجرىبە لايىھىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنى قىسقىچە مەزمۇننىڭ ئىزاھاتى سۈپىتىدە يېزىشقا بولمايدۇ.

(6) تېكىست — بۇ پەن - تېخنىكا ئىلمىي ماقالىلىرىنىڭ نۇقتىلىق قىسمى. بۇ تەجرىبە ۋە كۆزىتىش ئۇسۇلى، ئۇسكۇنە - ئەسلىھەلەر، ئەسلىي ماتېرىيال، تەكشۈرۈش ئوبيېكتى، تەكشۈرۈش ياكى تەجرىبە ئارقىلىق ئېرىشكەن ماتېرىيال ۋە ساندىلىق ئاساس، ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن جەدۋەل - سخېما، شەكىللەندۈرگەن نەزەرىيە ۋە يەكۈنلەنگەن خۇلاسە، ماقالىدىكى يېڭى نەزەرىيە، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئىشلىتىش شارائىتى ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتىگە بولغان چۈشەندۈرۈش، بايانلارنىڭ مەنتىقىلىقلىقى، قانۇنلاملارغا ئايرىش، پەن - تېخنىكا ماقالىلىرىدە داۋاملىق قوللىنىلىدىغان قىستۇرما سۆزەتلەرنىڭ ئۇسۇلى، ئىپادىلەشنىڭ توغرا، ئىخچام ۋە ئوبرازلىق بولۇشى، شۇنداقلا ئۇنىڭدىكى گرافىكلار-

نىڭ دۆلەتنىڭ سىخما سىزىش ئۆلچىمىگە ئويغۇن بولغان ياكى بولمىغانلىقى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(7) خۇلاسە — بۇ پۈتۈن ماقالىنى ئاخىرلاشتۇرۇش قىسمى بولۇپ، خۇلاسىنىڭ ئىخچام، توغرا، مۇكەممەل بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەگەر، پۈتۈن ئەسەردىن چىقىرىلغان خۇلاسە توغرا بولمىسا، بۇ ھەقتە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىشنىڭ ئەھمىيىتى بولمايدۇ.

(8) پايدىلانغان ماتېرىياللار — بۇ قىسىم دۆلەتنىڭ GM7714—87 «ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا پايدىلانغان ماتېرىياللارنىڭ مۇندەرىجىسى بېرىش پرىنسىپى» دېكى بەلگىلىمىلەر بويىچە ئېلىپ بېرىلىشى لازىم.

(9) مىننەتدارلىق سۆزلىرى — رەھمەت ئوبيېكتى ئاپتور دىن باشقا ماقالە يېزىشقا قاتناشقان ياكى تەتقىقات خىزمىتىگە تۆھپە قوشقان، ياردەم بەرگەن كىشىلەر. بۇلار مالىيە، ماددىي ۋە ئادەم كۈچى جەھەتلەردىن قوللىغان بارلىق كىشىلەردىن ئىبارەت بولۇشى لازىم. بۇ مۇھىم ئىجادىيەت ئەخلاقىدۇر.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئائىلە نەسەبنامىسى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ رولى قايسىلار؟

2. ئائىلە نەسەبنامىسىنى يېزىشنىڭ ئۇسۇللىرى قايسى؟ ئۇنى يېزىشتا نېمىلەرگە دىققەت قىلىش كېرەك؟

3. تەكشۈرۈش دوكلاتى دېگەن نېمە؟ رولى ۋە ئالاھىدىلىكىنى سۆزلەك.

4. تەكشۈرۈش دوكلاتىنىڭ تۈرلىرى قايسىلار؟ ئۇ قانداق يېزىلىدۇ؟

5. ئىقتىسادىي توختام دېگەن نېمە؟ رولى ۋە تۈرلىرىنى كۆرسىتىڭ.

6. ئىقتىسادىي توختامنىڭ قۇرۇلمىسى قانداق بولىدۇ؟ ئۇنى تۈزۈشنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرى قايسىلار؟ تەلىپچۇ؟

7. تاۋار ئېلانى دېگەن نېمە؟ خاراكتېرى ۋە پەيدا بولۇش سەۋەبىنى سۆزلەك.

8. تاۋار ئېلانىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە رولىنى كۆرسىتىڭ.

9. تاۋار ئېلانىنىڭ تۈرلىرى، قۇرۇلمىسى ۋە تەلىپى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟ ئۇيغۇر تاۋار ئېلان سەنئىتى ھەققىدە ئىجادىي پىكىر يۈرگۈزۈڭ.

10. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى بالدۇرراق تەتقىقاتقا يېتەكلەشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولىنى سۆزلەك. ئوقۇش يىلى ماقالىسى دېگەن نېمە؟

11. ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىلمىي ماقالىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى قايسىلار؟

12. ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىلمىي ماقالىسىنىڭ قوللىنىشى، تېما تاللاش، ماتېرىيال توپلاش، نۇقتىئىنەزەرنى شەكىللەندۈرۈش، تېزىس تۈزۈش، ماقالىنى بىرىنچى قېتىم يېزىش ۋە ئۆزگەرتىش، ئاخىرقى نۇسخا ۋە ماقالە ياقلاش، ماقالىنىڭ قۇرۇلمىسى، ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلىش ۋە باھالاش ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟

13. پەن ـ تېخنىكا تەجرىبە دوكلاتىنىڭ مەنىسى، ئالاھىدىلىكى ۋە يېزىلىشى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىسىز؟ ئۇنىڭ يېزىلىشىغا قويۇلىدىغان تەلەپلەر قايسى؟

14. پەن ـ تېخنىكا ئىلمىي ماقالىلىرىنىڭ مەنىسى، ئالاھىدىلىكى ۋە تۈرىنى سۆزلەك.

15. پەن ـ تېخنىكا ئىلمىي ماقالىلىرىدە قانداق تېمىلارنى تاللاش كېرەك؟ ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى (يېزىلىشى) قانداق بولىدۇ؟

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

بەشىنچى باب

ئەدەبىيات نەزەرىيىسى

تۈزگۈچى: ھەسەنجان سادىق

§ 1. ئەدەبىيات ۋە ئۇنىڭ ئېستېتىك ئالاھىدىلىكى

1. ئەدەبىيات ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدىكى ئورنى

1) ئەدەبىيات ھەققىدە چۈشەنچە

ئەدەبىيات — ئىنسانلارنىڭ رېئال دۇنيانى ئەكس ئەتتۈرۈشىدىكى ئالاھىدە ئۇسۇل پائالىيىتى. ئۇ رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە ئۆزى بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان ئۇستۇقۇرۇلما ساھەسىدىكى ئۇسۇل فورمىلىرىدىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. يەنى ئۇ باشقا ئۇسۇل فورمىلىرىدەك رېئال ھادىسىلەرنى ئابستراكت قائىدىلەر بىلەن شەرھلىمەي، بەلكى ئاشۇ رېئال ھادىسىلەرنى ئوبرازلىق تىللاردىن پايدىلىنىپ، كونكرېت، جانلىق، ھېسسىي ھالەتتە، خۇددى ئوبيېكتىپ تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدەك ئەكس ئەتتۈرۈپ، كىشىلەردە بىر خىل ئېستېتىك تەسىراتنى پەيدا قىلىدۇ.

ئەدەبىيات گەرچە رېئال تۇرمۇشنىڭ كونكرېت ئىنكاسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ رېئال تۇرمۇشنىڭ ئوبيېكتىپ خاتىرىسى بولماستىن، بەلكى يازغۇچى مېڭىسىدىكى ئىنكاسنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن مەھسۇلى بولغاچقا، قويۇق سۇبيېكتىپ تۇسكە ئىگە بولىدۇ. ئۇ يازغۇچى تەرىپىدىن تەسەۋۋۇر ۋە توقۇلما قىلىش ماھارىتى بىلەن تولۇقلىنىپ، ئەسلىي ھالىتىگە قارىغاندا گۈزەللىك ئامىللىرى بىلەن تويۇنغان، تېخىمۇ تەسىرلىك ۋە ماھىيەتلەشكەن ئوبرازنى شەكىللەندۈرىدۇ. دېمەك، ئەدەبىيات — ئىنسانلارنىڭ رېئاللىقنى بىلىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈشىدىكى پەۋ-

قۇلئاددە مەنۇى ئىجادىيىتىدۇر.

كىشىلەر ئېڭىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى ئۇلار-نىڭ رېئال دۇنيا ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرى، بىلىملىرى، تەجرى-بە - ساۋاقلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. كىشىلەر ھەر دائىم مەلۇم ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشتا ئۆز بىلىمى ۋە تەجرىبىسىگە ئاساسەن ئالدىن مەقسەت ۋە نىشانىنى بەلگىلەيدۇ ھەم ئاشۇ مەقسەت ۋە نىشانىنى كۆزلەپ ئۆز ھەرىكىتىنى تەڭشەيدۇ. بۇ خىل ئەھۋال كىشىلەر پائالىيىتىنىڭ ئاڭلىق، نىشانلىق ئېلىپ بېرىلىدىغانلى-قىنى كۆرسىتىدۇ. ئەدەبىي ئىجادىيەتمۇ ئاڭنىڭ مەھسۇلى بول-غاچقا، ئۇ يازغۇچى تەرىپىدىن ئاڭلىق، مەقسەتلىك ئېلىپ بېرى-لىدىغان بىر خىل پائالىيەت. ئەدەبىياتنىڭ ئاڭلىق پائالىيەت ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش ئۈنىڭ يەنە بەزىدە ئاڭسىز شە-كىلدىكى ئېپادىلىنىشىنىمۇ چەتكە قاقمايدۇ. مەسىلەن، ئەدەبي ئىجادىيەت جەريانىدىكى تۇيۇقسىز كەلگەن ئىلھام، باشقىلار تەرە-پىدىن بېرىلگەن بېشارەت، ئۆزى يارانقان ئوبرازدىكى ئۆزى تو-نۇپ يەتمىگەن مەزمۇن ... دېگەنگە ئوخشاش.

دېمەك، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى ئومۇمي جەھەت-تىن ئالغاندا، بىر خىل مەقسەتلىك، ئاڭلىق مەنۇى پائالىيەت بولۇپ، بەزىدە ئاڭسىزلىقتىنمۇ خالي بولالمايدۇ. XVIII - ئەسىر-دىكى گېرمانىيە پەيلاسوپى فرىدرىخ ۋىلگېلم شىللىڭ (1775—1854) گۈزەللىك — ئاڭلىق پائالىيەت بىلەن ئاڭسىز پائالىيەتنىڭ بىرلىكى ئېپادىلەنگەن چەكسىز شەيئىلەر ھەققىدىكى نۇقتىئىنەزەردۇر، دېگەننى ئوتتۇرىغا قويغان. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئاڭلىقلىق بىلەن ئاڭسىزلىقنىڭ ھەر ئىككىلىسى بىر خىل ئاڭ بولۇپ، بىرى ئاشكارا ئاڭ، يەنە بىرى يوشۇرۇن ئاڭ. ئاڭسىزلىق ئاڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغان بىر خىل پسىخىك ھالەت سۈپىتىدە كىشىلەر تەرىپىدىن ئاسانلىقچە سېزىۋېلىنمايدىغان يو-شۇرۇن ئاڭدۇر.

ئەدەبىيات گۈزەل، جانلىق تىللاردىن پايدىلىنىپ ئوبراز يارىتىدىغانلىقى ئۈچۈن تىل سەنئىتى دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق قورالى ھەم ماتېرىيالمۇ تىل. ئۇ تىلنى ۋاستە قىلىپ ئوبراز يارىتىدىغانلىقى بىلەن باشقا سەنئەت شەكىللىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئەدەبىيات رېئال تۇرمۇشنىڭ يازغۇچى مېڭىسىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى، تىل بولسا ئىدىيىنىڭ بۋاستە ئىپادىسى، پىكىرنىڭ سىرتقى ئىنكاسى ۋە قورالىدۇر. يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت جەريانى باشتىن - ئاخىر تىلدىن ئايرىلمايدۇ. تىلدىن ئايرىلغاندا ئەدەبي ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ. دېمەك، ئەدەبىيات تىلنى قورال قىلغان بىر خىل سەنئەت شەكلى.

ئەدەبىياتنى تەتقىق قىلىدىغان يەن ئەدەبىياتشۇناسلىق، دەپ ئاتىلىدۇ. ئەدەبىياتشۇناسلىق ھەم ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولغان، ھەم ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۈچ چوڭ تەركىبي قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلار ئەدەبىيات نەزەرىيىسى، ئەدەبىيات تارىخى ۋە ئەدەبي تەنقىدتىن ئىبارەت.

ئەدەبىيات نەزەرىيىسى — ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى بار-لىق ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلى-دۇ. لېكىن ئۇ ئەدەبىيات تارىخى ۋە ئەدەبي تەنقىدكە ئوخشاش ھەر قايسى يازغۇچىلار ۋە ئەسەرلەر، ئەدەبي پائالىيەتلەر ئۈستى-دە كونكرېت تەھلىل يۈرگۈزۈش ۋە باھا بېرىش بىلەن چەكلەن-مەي، پەلسەپىۋى مېتودولوگىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەدەبىيات-نىڭ خاراكتېرى، ئالاھىدىلىكى ۋە ئومۇمي قانۇنىيىتىنى نەزە-رىيە يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ چۈشەندۈرىدۇ.

ئەدەبىيات تارىخى — ئەدەبىياتنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەرەق-قىياتى، ئۆزگىرىش ئەھۋالى ۋە تەجرىبىلىرىنى، قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ، بولۇپمۇ كونكرېت ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنى كونكرېت تەھلىل قىلىش ئاساسىدا، ھەر قايسى تارىخي دەۋرده

بارلىققا كەلگەن يازغۇچى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئورنى، رولى ۋە ئەھمىيىتىنى شەرھلەيدۇ.

ئەدەبىي تەنقىد — ئاساسەن يازغۇچىلار، ئەدەبىي ئەسەرلەر، ئەدەبىيات ھەرىكەتلىرى ۋە ئەدەبىي ئېقىملارنى باھالاشنى ئۆزىنىڭ ئوبيېكتى قىلىدۇ، بولۇپمۇ كونكرېت يازغۇچى ۋە ئەدەبىي ئەسەر-لەرنى ئېستېتىكىلىق تارىخىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن ئىلمىي ۋە كونكرېت تەھلىل قىلىپ، ئەدەبىي ئەسەرنى ئىدېيۇلىك ھەم بەدئىيلىك جەھەتتىن باھالاش ئارقىلىق، ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ كونكرېت قائىدە - قانۇنىيىتىنى يەكۈنلەپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىدۇ، كىتابخانلارنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەرنى چۈشە-نىشىگە ياردەم بېرىپ، ئۇلارنىڭ ساغلام ئېستېتىك ھەۋىسىنى يېتىلدۈرىدۇ، ئەدەبىياتتىن زوقلىنىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسەتكەن ئەدەبىياتشۇناسلىقنىڭ ئوچ چوڭ تەركىبىي قىسمى ئۆزئارا باغلىنىدۇ، ئۆزئارا سىڭىشىدۇ ۋە ئۆزئارا رول ئويناىدۇ. ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتى ئەدەبىيات تارى-خى تەمىن ئەتكەن نۇرغۇن ماتېرىيال، تەجرىبە - ساۋاق ھەم مول نەتىجىلەرنى ئاساس قىلىمىسا، مۇئەللەق نەرسىگە ئايلىنىپ قالغىنىدەك، ئەدەبىيات تارىخى بىلەن ئەدەبىي تەنقىدمۇ ئەدەبىيات نەزەرىيىسى شەرھلىگەن پرىنسىپلارغا تايانمىسا ۋە ئۇنى يېتەكچى قىلمىسا، ئۆزىنىڭ جان تومۇرىدىن مەھرۇم بولىدۇ.

2) ئەدەبىياتنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدىكى ئورنى

خۇددى چوڭ بىر بىنا ئۈل ۋە ئۈستۈنكى قەۋەتلەردىن تەر-كىب تاپقىنىغا ئوخشاش، جەمئىيەتمۇ ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئۈستقۇرۇلمىدىن تەركىب تاپىدۇ.

بازىس — ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ مۇئەييەن تەرەققى-يات باسقۇچىغا ماس كەلگەن، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى-نىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنىڭ يىغىندىسى.

ئۈستقۇرۇلما — ئىقتىسادىي بازىس ئۈستىگە قۇرۇلغان سە-

ياسىي، قانۇن - تۈزۈم ۋە ئۇلارغا مۇۋاپىق كېلىدىغان سىيا-سىي، قانۇنىي، دىنىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى كۆز قاراش ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت قاتارلىق ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيە-لەردىن ئىبارەت.

كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيىتى ئۇلارنىڭ ئېڭىنى بەلگىلەيدۇ. ئەدەبىيات بىر خىل ئىجتىمائىي ئىدېئولوگىيە بو-لۇپ، ئۇ پەلسەپە، ئەخلاق، دىنلار بىلەن بىر قاتاردا جەمئىيەت-نىڭ ئۈستقۇرۇلمىسىغا مەنسۇپ. ئۇنى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى بەلگىلەيدۇ. ئەدەبىياتنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى ئىقتىسادىي بازىستىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ.

لېكىن، ئەدەبىياتنىڭ ئىقتىسادىي بازىس بىلەن بولغان مۇنا-سىۋىتى پەقەت بەلگىلىنىش ۋە بەلگىلەشتىن ئىبارەت ئاددىي مۇنا-سىۋەت ئەمەس. ئەدەبىيات بازىسقا نىسبەتەن پاسسىپ، پائالىيەت-سىز ئەمەس، ئۇمۇ ئۆز نۆۋىتىدە مۇستەقىللىققا ھەم نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولۇپ، بازىسقا قارىتا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتە-دۇ. ئۇنىڭ تەسىرىنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن كۆرگىلى بولىدۇ: بىرىنچىدىن، ئۇ ياكى ئىقتىسادىي بازىسنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ ياكى ئىقتىسادىي با-زىسقا نىسبەتەن بۇزۇش ۋە پارچىلاش رولىنى ئويناىدۇ؛ ياكى كونا ئىقتىسادىي بازىسنى بۇزۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېڭى ئىق-تىسادىي بازىسنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئەدەبىيات نىسپىي مۇقىملىققا ۋە مۇس-تەقىللىققا ئىگە. گەرچە ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئۆزگىرىشى ئەدە-بىياتتا مۇقەررەر ھالدا ياكى ئاستا، ياكى تېز ئۆزگىرىش پەيدا قىلسىمۇ، لېكىن كونا بازىسنىڭ يوقالغانلىقى كونا دەۋردىكى ئەدەبىياتنىڭ تەبىئىي ھالدا شۇنىڭغا ئەگىشىپ دەرھال يوقالغانلە-قىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. تارىخىكى مۇنەۋۋەر، ئىلغار، مەلۇم

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

دەرىجىدە ئۇلگە قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەر ھامان كىشىلەر تەرىپىدىن مەدەنىيەت مىراسلىرى سۈپىتىدە ۋارىسلىق قىلىنىپ، يېڭى ئەدەبىياتنى يارىتىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئۇلگە ياكى ئەينەك قىلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت ئوتتۇرىسىدا ھامان تەڭپۇڭلۇق ھەم تەڭپۇڭسىزلىق مۇناسىۋىتى مەۋجۇت بولىدۇ. بۇمۇ ئەدەبىياتنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ نىسپىي مۇقىملىقى ۋە مۇستەقىللىق خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ ئىقتىسادىي بازىسقا پاسسىپ ھالدا ماسلاشماستىن، بەلكى پائالىيەتچان تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

2. ئەدەبىياتنىڭ ئېستېتىك ئالاھىدىلىكى

ئەدەبىيات - سەنئەت رېئاللىقنى گۈزەللىك نۇقتىسىدىن ئەكس ئەتتۈرىدىغان، ئېستېتىك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئالاھىدە بىر خىل ئاڭ فورمىسى. ئۇ ئوبرازچانلىق، ھېسسىياتچانلىق، تەسەۋۋۇر ۋە بەدىئىي توقۇلما ئالاھىدىلىكى بىلەن ئېستېتىك قىممەتنى نامايان قىلىدۇ.

1) بەدىئىي ئوبراز

ئوبراز — يازغۇچىلار بەدىئىي ئەسەردە يارىتقان كىشىلىك تۇرمۇش توغرىسىدىكى كونكرېت، جانلىق، ھېسسىي ھەم بەدىئىي تەسىرچانلىققا ئىگە تۇرمۇش كارتىنىسىدۇر. باشقىچە ئېيتقاندا، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تۈپ ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى بولغان بەدىئىي ئوبراز كىشىلەرنىڭ تۇيغۇ ۋە ھېسسىياتىغا تەسىر كۆرسىتىپ، كىشىلىك تۇرمۇش مەنزىرىسىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدىغان ھېسسىي شەكىلدىن ئىبارەت. شۇڭا بىز بەدىئىي ئوبراز ئۇنىۋېرسال يارىتىلغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇغىنىمىزدا خۇددى تۇرمۇشنىڭ ئۆزى بىلەن ئۇچراشقاندەك، ئۇنىڭدىكى پېرسوناژلارنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاۋاتقاندەك، كۆرۈۋاتقاندەك، شۇلارنىڭ پائالىيەتچان تەسىر كۆرسىتىدۇ.

لىيەتى بىلەن بىللە بولۇۋاتقاندەك بولىمىز. دېمەك، سەنئەت تاشقى دۇنيا بىلەن ئادەمنىڭ ئىچكى تۇرمۇش ئەھۋالىنى ھېسسىي شەكىل ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، تەبىئەت ۋە تۇرمۇش ھالىتىگە تېخنىمۇ يېقىنلاشتۇرۇپ، ئادەمنىڭ تۇيغۇسى ۋە ھېسسىياتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئوبرازنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى — ھېسسىي بولۇش، كونكرېت بولۇش ۋە جانلىق بولۇش. ئوبراز مۇشۇ ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاندىلا، تەبىئەت ۋە تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدەك ئەينەنلىك ۋە ھېسسىيلىقنى ساقلاپ، كىشىلەرگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ.

لېرىك شېئىر - قوشاقلاردا گەرچە رېئال تۇرمۇش توغرىدىن توغرا، كونكرېت تەسۋىرلەنمىسىمۇ، شائىرنىڭ لېرىك ھېسسىياتى ئارقىلىق تۇرمۇش كارتىنىسىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ.

سەنئەتتىكى ئوبراز تۇرمۇشنىڭ ئۆزىدىكى كونكرېت شەيئىنىڭ ئوبرازىغا ئوخشىمايدۇ، بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى: بىرىنچى، سەنئەتتىكى ئوبراز ئەسلى شەيئى ئوبرازىدىن كەڭ بولۇپ، بەدىئىي تەسەۋۋۇر ۋە توقۇلما ئامىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. ئىككىنچى، بەدىئىي ئوبراز ئوبېيېكتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، يازغۇچى - سەنئەتكارنىڭ خاسلىقى ۋە شەيئى ھەققىدىكى ئۆزىگە خاس تەسىراتىنىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ. شۇڭا بەدىئىي ئوبرازدا جانلىق تۇرمۇش مەزمۇنىمۇ، سەنئەتكارنىڭ ئېستېتىك ھېسسىياتىمۇ بار بولۇپ، ئۇنىڭغا سەنئەتكارنىڭ ئىندىۋىدۇئال تامغىسى بېسىلغان بولىدۇ.

2) ھېسسىيات

ئوبرازچانلىق ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى، ئەمما بىردىنبىر ئالاھىدىلىكى ئەمەس. ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ باشقا ئىدېئولوگىيە فورمىلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ ھېسسىياتچانلىقىدا. ھېسسىيات ئەدەبىي ئەسەرنىڭ بەدىئىي تۇسىنى ئاشۇرۇپ، ئوبرازنىڭ

جانلىقلىقى ۋە تەسىرچانلىقىنى ئالاھىدە كۆچەيتىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئېستېتىك رولىدىن ئالغاندىمۇ، سەنئەتلىك، چىن ھېسسىيات بىلەن يۇغۇرۇلغان بەدىئىي ئوبرازنىڭ قۇدرىتى چەكسىز بولىدۇ. دېمەك، ھېسسىياتچانلىق ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ قەلبىمىزنى تەتىرىتىپ، يۈرەك تارىمىزنى چەككۈچى مۇھىم ئامىلى. ئەسەر بۇ ئامىلسىز ھەقىقىي بەدىئىي ئەسەر بولالمايدۇ. ئەگەر ئوبرازچانلىق سەنئەتنىڭ تاشقى ئامىلى دېيىلسە، ھېسسىياتچانلىق سەنئەتنىڭ ئىچكى ئامىلىدۇر. مانا بۇ ئىككى ئامىلنىڭ زىچ بىرلىكى سەنئەت پائالىيىتىنى ئىلىم - پەن قاتارلىق بىلىش پائالىيەتلىرىدىن پەرقلەندۈرىدۇ. ئادەتتە يازغۇچى - سەنئەتكارنىڭ ھېسسىياتى پۈتكۈل ئىجادىيەت جەريانىغا سىڭگەن بولۇپ، باشتىن - ئاخىر ئوبراز بىلەن بىرگە بولىدۇ. شۇڭا يازغۇچى - سەنئەتكار ھامان ئۆز ئەسىرىدىكى پېرسوناژلار بىلەن بىللە جاپا - مۇشەققەت چېكىدۇ ياكى شاد - خۇراملىققا چۆمىدۇ. بۇ ھال ئىلمىي، نەزەرىيىۋى كىتاب - ماقالىلەرنى يازغاندىكى ئەھۋالغا تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. چۈنكى، ئىلمىي تەپەككۇر ئۇسۇلىدا تەپەككۇر ئوبىېكتىنى چۈشەنچە شەكلىدە بىلسە، بەدىئىي تەپەككۇر ئۇسۇلىدا تەپەككۇر ھېسسىيات، بۇاستە سېزىم ياكى تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئوبىېكتىنى چۈشىنىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلەردە، بولۇپمۇ تېپىك ئەسەرلەردە ھامان خىلمۇ خىل پېرسوناژلار يېزىلىدىغانلىقى سەۋەبلىك، ئۇلارنىڭ خۇشاللىقى، قايغۇسى، كۆڭۈل ئازادىلىكى، دەرد - ئەلەملىرى قاتارلىقلار، ئالىيجاناب ياكى چۈشكۈن ھېسسىياتى ۋە باشقىلار ئىپادىلىنىدۇ. بالزاك ئۆزىنىڭ «كىشىلىك كومېدىيىسى»نى «كىشىلىك ھېسسىياتىنىڭ تارىخى تەسۋىرلەنگەن ئەسەر» دەپ ئاتاپ، ئۆز قەلىمى ئاستىدىكى پېرسوناژلارنى دەۋر ئاپىرىدە قىلغان، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ھېس - تۇيغۇسىنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن، مۇكەممەل پەلسەپىۋى قىممەت يوشۇرۇنغان پېرسوناژ-

لاردۇر، دەپ كۆرسەتكەن.

ئەدەبىياتنىڭ ئوبىېكتى ئىنسان. ئىنسان روھىي دۇنياسى ئىنتايىن نازۇك ھەم مۇرەككەپ، ھېسسىياتقا باي مەخلۇق. شۇڭا، ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى پېرسوناژلار ھېسسىياتقا قانچە باي بولسا، ئۇ كىتابخانىنى شۇنچە زوقلاندۇرىدۇ، تەسىرلەندۈرىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ ۋەزىپىسى كىتابخانغا ۋەز ئېيتىش ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى نازۇك ھېسسىيات، مول ئېستېتىك زوق ئارقىلىق تەسىر كۆرسىتىدۇ. كىتابخان ئەدەبىي ئەسەرلەردىكى يازغۇچى تەرىپىدىن ئاتا قىلىنغان ھېسسىيات ئارقىلىق قەلبىدىكى مەنىۋى چاقماشنى قاندۇرىدۇ، ھاياتنى چۈشىنىدۇ. ئەگەر بىز نەۋائىنىڭ غەزەللىرىنى، داستانلىرىنى ئوقۇساق، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، تېيىپجان ئېلىيۇپ، نىمشېھىت قاتارلىق شائىرلىرىمىزنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇساق، بۇ ئەسەرلەرنىڭ چىن، ساپ، قاينىاق ھېس - تۇيغۇ بىلەن سۇغىرىلغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ يېڭى، چوڭقۇر، كۆپ قاتلاملىق، ساغلام شېئىرىي پىكىرلەر بىلەن تويۇنغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. ئېلىمىزنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى شائىرى بەي جۈيى «شېئىردا ھېسسىيات — يىلتىز، تىل — مايسا، ئاھاڭ — چېچەك، مەنە — مېۋىدۇر» دەپ كۆرسەتكىنىدەك، شېئىرنىڭ تۈپ ئاساسى ھېسسىياتتۇر. ئەگەر شېئىردا ھېسسىيات بولمايدىكەن، ئۇنداق شېئىر جېنىدىن، ھاياتىدىن مەھرۇم بولىدۇ. چۈنكى شېئىرنىڭ ئەڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى كىشىنى ھەقىقەت بىلەن مەنتىقىي جەھەتتىن قايىل قىلىش ئەمەس، بەلكى ھېسسىيات ئارقىلىق تەسىرلەندۈرۈشتۇر. شائىر تېيىپجان ئېلىيۇپنىڭ «تۇغمەس ناخشا» ناملىق شېئىرىدا مول ۋە كۆپ قاتلاملىق شېئىرىي پىكىرلەر، ئوتلۇق ھېسسىيات ۋە بەدىئىي سېھرىي كۈچ بار بولۇپ، بۇ شېئىر كىتابخانلارنىڭ ئىجادىي تەسەۋۋۇرىنى ئۇرغۇتۇپ، ئۇلارنى كۆپ قاتلاملىق پىكىر يۈرگۈزۈشكە داۋاملاندۇرىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

3) تەسەۋۋۇر

تەسەۋۋۇر ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئېستېتىك ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىدىغان مۇھىم ئامىلدۇر. تەسەۋۋۇر دېگىنىمىز، ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى بىر خىل تەپەككۇر پائالىيىتى بولۇپ، ئادەتتە باغلانما پىكىر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل پىكىر شەكلى بەدىئىي ئەدەبىياتتا كەم بولسا بولمايدۇ. تەسەۋۋۇر ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ قانىتى. چۈنكى سەنئەت — تەسەۋۋۇر دۇنياسى. پەقەت تەسەۋۋۇر ئارقىلىقلا تۇرمۇشتىكى پروتوتىپنى بەدىئىي تىپ دەرىجىسىگە كۆتۈرگىلى، تۇرمۇش چىنلىقىنى بەدىئىي چىنلىققا يۈكسەلدۈرگىلى، ئادەتتىكى ھېسسىياتنى ئېستېتىك ھېسسىياتقا كۆتۈرگىلى ھەم شۇ يول بىلەن نادىر سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەپ چىقارغىلى بولىدۇ. دېمەك، بەدىئىي تەسەۋۋۇر تۇرمۇشتىن سەنئەتكە ئۆتۈشنىڭ مۇقەررەر يولى، سەنئەتنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى. سەنئەتكارنىڭ تەسەۋۋۇرى بىر خىل ھېسسىياتى تولۇپ تاشقان تەسەۋۋۇر بولۇپ، ئۇ قۇرۇق، ئاساسسىز خىيال ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن ماتېرىيال ۋە ئاساسلار بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان، شۇنداقلا ئىجادىي تۈسكە ئىگە كونكرېت خىيالدۇر. شۇڭلاشقا يازغۇچى - سەنئەتكارلار يۈكسەك دەرىجىدىكى تەسەۋۋۇر ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى لازىم. شائىرغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ پەقەت باي تەسەۋۋۇرى بىلەنلا شائىر بولالايدۇ. شائىرنىڭ ۋەزنىسى سۆز بىلەن سۈرەت سىزىش ياكى شېئىرىي ئوبراز يارىتىشتۇر. شۇنداق ئىكەن، شائىر يۈكسەك دەرىجىدە تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى لازىم. ئۇنىڭدا يۈكسەك دەرىجىدىكى تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارى بولمىسا، شېئىرىي پىكىرنى كونكرېتلاشتۇرالمايدۇ، سۈرەتلەشتۈرەلمەيدۇ ياكى ئوبرازلاشتۇرالمايدۇ. بېلىنىسكىي: «شائىرنىڭ خىزمىتى مەۋھۇم پىكىرنى گۈزەل، تەسىرلىك ۋە جانلىق قىلىپ كونكرېتلاشتۇرۇش» دەپ كۆرسىتىدۇ. شائىر تېپىپچان ئېلىپ

يۇپ «چىرايلىق» تىن ئىبارەت مەۋھۇم پىكىرنى تەسەۋۋۇر بوياقلىرى بىلەن جۇلالاندۇرۇپ، شېئىرىي ئوبرازغا ئايلاندۇرغان:

قىسقاپسەز چېكەڭگە بىر گۈل،
تاپمىغاندەك ھۆسنۈڭ كامالەت.
گۈل چېنىپتۇ ھۆسنۈڭ ئالدىدا،
قىلمىغىنا گۈلنى خىجالەت.

شائىر «چىرايلىق»نى شېئىرىي ئوبرازغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، چىرايلىقنىڭ سىمۋولى بولغان گۈلنى ئۇنىڭ چېكىسىگە قىستۇرۇپ، گۈلنى ئۇنىڭ ھۆسنى ئالدىدا چاندۇرۇپ، خىجالەت چىلىكتە قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ چىرايلىق ھۆسنىنى ياندىن ئوبرازلاشتۇرغان. دېمەك، بۇ شېئىرىي ئوبراز شائىر تەسەۋۋۇرىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

4) بەدىئىي توقۇلما

ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى تەسەۋۋۇردىن ئايرىلالمىغاندەك، بەدىئىي توقۇلمىدىنمۇ ئايرىلالمايدۇ. شۇڭا بەدىئىي توقۇلمىمۇ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى. بەدىئىي توقۇلما توقۇش، ياساش، قىياس قىلىش ئارقىلىق ئوبېكتقا تەقلىد قىلىش دېگەنلىك بولۇپ، ئۇ يازغۇچى - سەنئەتكارنىڭ تەسەۋۋۇر قۇۋۋىتىنى ئاشۇرىدۇ، شۇنداقلا ئۇنى بەدىئىي مەنزىلگە يېتەكلەيدۇ. دېمەك، بەدىئىي توقۇلما سەنئەت ئىجادىيىتىدە تۇرمۇشنى ئومۇملاشتۇرۇش، ئوبراز يارىتىش ۋە مەركىزىي ئىدىيىنى گەۋدىلەندۈرۈش قاتارلىقلاردا قوللىنىلىدىغان بىر خىل مۇھىم بەدىئىي ئۇسۇل.

يازغۇچى - سەنئەتكارلار ئوبراز يارىتىشتا ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئەملىي ئادەم، ئەملىي ئىشلارنى ئاددىي ھالدا ئەينەن كۆچۈرۈپ قويمايدۇ. بەلكى ئۆزلىرى چۈشەنگەن، كۆزەتكەن ۋە

ئىگىلىگەن باي تۇرمۇش ماتېرىياللىرىغا قارىتا تالاش، ئىـ
لاشتۇرۇش، مەركەزلەشتۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ. ئۇلار بۇ جەريانىدا
باي تەسەۋۋۇرنىڭ ۋە توقۇلمىنىڭ يارىمىگە تايىنىپ، پېرسوناژ،
ۋەقەلىكلەر ئىچىدىكى كەملىك قىلغان ۋە تېخى چېلىقتۇرۇلمىغان
تەرەپلەرنى تولۇقلاپ سۈژېتنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ، بەدىئىي ئوبـ
رازنى يارىتىدۇ.

يازغۇچىلار توقۇلما ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرگەن بەدىئىي
ئوبراز گەرچە رېئال تۇرمۇشتىكى ھەقىقىي ئادەم، ھەقىقىي ئىش-
لارنىڭ ئۆزى بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇ رېئال تۇرمۇشتىكى مەلۇم
ماھىيەتلىك تەرەپلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ، ھەتتا ئۇ
رېئال تۇرمۇشتىكى ھەقىقىي ئادەم، ھەقىقىي ئىشلارغا قارىغاندا
تېخىمۇ كۆچلۈك، تېخىمۇ تىپىك، تېخىمۇ غايىۋى ۋە تېخىمۇ
ئومۇمىي خاراكتېر ئالغان بولىدۇ.

قەدىمكى يۇنان ئەپسانىلىرى ۋە تارىخىي داستانلىرى، جۈ-
لىدىن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قەھرىمانلىق داستانلىرى، ئەپسا-
نە، رىۋايەتلىرىمۇ ئەنە شۇنداق ھەم رېئاللىق، ھەم بەدىئىي تو-
قۇلما ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ئەدەبىيات ـ سەنئەت رېئاللىق-
نىڭ يازغۇچى ـ سەنئەتكارلارنىڭ مېڭىسىدىكى پىششىقلانغان
ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى. شۇڭا، بۈگۈنكى كىشىدىكى يازما ئەدە-
بىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىمۇ رېئاللىقنى ئاساس قىلغان بەدىئىي
توقۇلمىنىڭ مەھسۇلىدۇر. چۈنكى يازغۇچى ئىجادىيەت جەريانىدا
رېئاللىقتىكى مەلۇم شەخس ياكى ۋەقەلىك بىلەن چەكلىنىپ قال-
ماي، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئوخشاش تۈردىكى شەخسلەرنىڭ
بەزى ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ۋە ئومۇملاش-
تۇرۇپ، تىپىكلەشكەن ئوبرازلار ئارقىلىق تۇرمۇشتىكى بەزى
ماھىيەتلىك تەرەپلەرنى ئېچىپ بېرىدۇ.

يازغۇچى ـ شائىرلار ئەدەبىي ئىجادىيەت جەريانىدا ھامان
بەدىئىي توقۇلما بىلەن ئىجادىي تەسەۋۋۇرنىڭ يارىمىگە موھتاج

بولىدۇ. تەسەۋۋۇر ئۇلارنى پەرۋاز قىلدۇرۇپ، ئاجايىپ تەسىر-
لىك بەدىئىي مۇھىت ئىچىگە باشلاپ كىرەلەيدۇ. ئىجادىيەتتە
بەدىئىي توقۇلمىغا يول قويۇلمىسا ياكى پۈتۈنلەي تارىخىي پاكىت-
لارغا ئاساسەن ئوبراز يارىتىش تەلەپ قىلىنسا، يۈكسەك دەرىجە-
دە ئومۇملاشتۇرۇلغان بەدىئىي تىپلارنى يارىتىپ، تۇرمۇشنىڭ
ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭلاشقا
بەدىئىي توقۇلمىنىڭ مەقسىتى پېرسوناژ، ۋەقە، تەپسىلاتلارنى
تۇرمۇش چىنلىقى ئاساسىدا، تۇرمۇش مەنتىقىسىگە ئويغۇن ھالدا
توقۇپ چىقىپ، تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى ۋە تەرەققىيات قانۇنىيە-
تىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئېچىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

2 §. بەدىئىي تەپەككۇر ۋە بەدىئىي تىپ

1. بەدىئىي تەپەككۇر

1) بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ خۇسۇسىيىتى

ئىنسانلاردا بىر ـ بىرى بىلەن باغلىنىشلىق، لېكىن
بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىل تەپەككۇر پائالىيىتى
بولىدۇ. بۇنىڭ بىر خىلى، ئابستراكت ئۇقۇملار، چۈشەنچىلەر،
كاتېگورىيىلەر ئارقىلىق پىكىر يۈرگۈزۈلىدىغان ئابستراكت تە-
پەككۇر پائالىيىتى بولۇپ، ئادەتتە مەنتىقىي تەپەككۇر شەكلى
دەپىلىدۇ. يەنە بىر خىلى، جانلىق، كونكرېت ئوبرازلار ئارقە-
لىق پىكىر يۈرگۈزۈلىدىغان تەپەككۇر پائالىيىتى بولۇپ، ئادەتتە
بەدىئىي تەپەككۇر شەكلى دەپىلىدۇ. دېمەك، ئىنسانلار مۇشۇ
ئىككى خىل تەپەككۇر شەكلى ئارقىلىق دۇنيانى ئىگىلەيدۇ.
مەسىلەن، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ دۇنيانى ئىگىلەش ئۇسۇلى
ئىلىم ـ پەننىڭ دۇنيانى ئىگىلەش ئۇسۇلىغا ئوخشىمايدۇ. يەنى
ئىلىم ـ پەن دۇنيانى ئۇقۇم، ھۆكۈم، پەرەز، تەھلىل قىلىش

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق ئىگىلىسە، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئوبراز يارىتىش ئۇسۇلى بىلەن دۇنيانى ئىگىلەيدۇ. ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ بەدىئىي تەپەككۇر (ئوبرازلىق تەپەككۇر) شەكلىنى قوللىنىشنى بەلگىلىگەن. ئۇنداق بولمىسا، بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى قانداق؟ بۇنى بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ ئومۇمىي پائالىيەت جەريانىدىن بىلىشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، تەپەككۇرنىڭ پائالىيەت جەريانى باشتىن ـ ئاخىر ئوبرازدىن ئايرىلمايدۇ. يەنى يازغۇچى رېئال تۇرمۇشنى بىلىش ۋە ئۇنى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈش جەريانىدا شەيئىلەرنىڭ شەكلىدىن قىياپىتىنى چىقىرىپ تاشلىۋەتمەستىن، بەلكى بۇ كونكرېت شەكىلدىن قىياپەتلەرنى پىششىقلاش، ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئېچىكى باغلىنىشقا ۋە ماھىيەتكە ئىگە بولغان يېڭى قىياپەتكە ئايلاندۇرىدۇ. شەكلەن قىياپەت (خاسلىق) بىلەن ئېچكى ماھىيەت (ئورتاقلىق) بىرلىككە كەلگەن ھەمدە خاسلىق ئارقىلىق ئورتاقلىقنى ئىپادىلەيدىغان جانلىق ئوبرازنى شەكىللەندۈرىدۇ.

ئىككىنچى، بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ ئومۇمىي پائالىيەت جەريانى باشتىن ـ ئاخىر ھېس ـ ھاياجان بىلەن بىرگە بولىدۇ. بۇنداق دېگەنلىك، بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ ھېسسىيات جەھەتتىن قوزغىتىلغان ۋە كۆچەيتىلگەن بىر خىل بىلىش ئىكەنلىكىنى، بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ ھېسسىياتنى ئوبراز ئارقىلىق ئىپادە قىلىدىغان تەپەككۇر پائالىيىتى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىپادىلەنگەن قويۇق، چىن ھېسسىيات بەدىئىي ئوبرازلارنىڭ جەلپكارلىقىنى كۆچەيتىپ، كىتابخانلارنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ. بەدىئىي ئوبرازدا ئىپادىلەنگەن بۇنداق ھېسسىيات ئەمەلىيەتتە يازغۇچىنىڭ تەپەككۇر جەريانىدا چوڭقۇر ھېس ـ ھاياجانغا چۆمگەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

ئۈچىنچى، بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ پائالىيەت جەريانى

باشتىن ـ ئاخىر ئېستېتىك تۇيغۇ پائالىيىتى بىلەن بىرگە بولىدۇ. بەدىئىي تەپەككۇر ئېستېتىك مەزمۇندىن ئايرىلىپ قالمىدۇ، ئۇ ھالدا ئۇنى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ ئالاھىدە قانۇنىيىتى دەپ ئاتاشقا بولمايدۇ. بىر قەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان بەدىئىي ئوبرازلار غايىۋى بولىدۇ. ئۇلار ئەكس ئەتتۈرگەن تۇرمۇش چىنلىقى تۇرمۇشنىڭ مېخانىك ھالدىكى كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى بولماستىن، بەلكى مۇئەييەن ئېستېتىك غايىنىڭ ئەنە شۇ تۇرمۇش چىنلىقى ئاساسىدا ئاكتىپ تۇرده قايتا ئىپادىلەنىشى بولىدۇ. ئۇ تۇرمۇشنى ئاساس قىلىدۇ، ئەمما تۇرمۇشتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ئۇ تۇرمۇشتىن كېلىدۇ، ئەمما يەنە تۇرمۇشتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئۇ رېئال تۇرمۇشتىن تېخىمۇ جانلىق، تېخىمۇ كۆچلۈك، تېخىمۇ مەركەزلەشكەن، تېخىمۇ تىپىك ۋە تېخىمۇ غايىۋى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بەدىئىي گۈزەللىك گۈزەللىكىنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن ئىپادىسىدۇر.

تۆتىنچى، بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ يەنە بىر روشەن ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ ئۆزىگە خاس ئىندۇئىدۇئاللىق ۋە ئىجادچانلىققا ئىگە. ئوخشاشمىغان كىشىلەر بىرەر ماتېماتىكا مەسىلىسىنى ھەسابلىغاندا، ئوخشاش بىرلا ماتېماتىك فورمۇلىغا سېلىپ ھېسابلايدۇ. ئەكسىچە، بىرەر ئوبرازنى ياخشىراق چىققان يەنە بىر ئوبراز ئارقىلىق ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ، ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بار. شۇڭا ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىجادىيىتىنى فورمۇلىلاشتۇرۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ.

2) بەدىئىي تەپەككۇر بىلەن مەنتىقىي تەپەككۇرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى رولى

بەدىئىي تەپەككۇر بىلەن مەنتىقىي تەپەككۇرنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئوبېيېكتىپ دۇنيانى بىلىش ۋە ئۇنى ئۆزگەرتىشتىكى تەپەككۇر پائالىيىتىدۇر. مەيلى بەدىئىي تەپەككۇر بولسۇن، مەيلى مەنتىقىي تەپەككۇر بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى تەپەككۇر

جەريانىدىكى ئومۇمىي قانۇنىيەتلەرگە ئورتاق رېئايە قىلىدۇ ھەمدە ئوبيېكتىپ رېئاللىقنىڭ مەلۇم ماھىيىتىنى ۋە قانۇنىيىتىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ. مانا بۇ ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئورتاقلىقنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن، بۇ ئىككى خىل تەپەككۇر شەكلى يەنىلا بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. مەسىلەن، تەپەككۇر قىلىش پائالىيىتىدە مەنتىقىي تەپەككۇر مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەندىن كېيىن، كونكرېت ھېسسىي ماتېرىياللارنى تەدرىجىي چىقىرىپ تاشلاپ، ئابستراكتلاشتۇرۇش يولى بىلەن ئومۇملاشتۇرىدۇ. بەدىئىي تەپەككۇر بولسا، باشتىن - ئاخىر كونكرېت ھېسسىي ماتېرىياللاردىن ئايرىلماي، ئەنە شۇ كونكرېت ھېسسىي ماتېرىياللارنى ئىجادىي رەۋىشتە قايتا گەۋدىلەندۈرىدۇ.

بەدىئىي تەپەككۇر بىلەن مەنتىقىي تەپەككۇرنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكلىرىنى توغرا چۈشىنىش مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى ئۇ يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەت قانۇنىيىتىنى تېخىمۇ ياخشى ئىگىلىشىگە ياردەم بېرىدۇ. شۇنداقلا بەدىئىي تەپەككۇر بىلەن مەنتىقىي تەپەككۇرنىڭ ئورتاقلىق تەرەپلىرىنى تونۇپ يېتىشىمۇ ئىنتايىن مۇھىم. بەدىئىي تەپەككۇر بىلەن مەنتىقىي تەپەككۇر ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئورتاقلىقنىڭ بارلىقىنى ئېتىراپ قىلىش ھەرگىزمۇ يازغۇچىنىڭ مۇئەييەن ئىدىيىۋى مۇددىئانى ئابستراكت سخېما بىلەن چۈشەندۈرۈشىنى تەشەببۇس قىلغانلىقمۇ ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە يازغۇچىنىڭ مەنتىقىي تەپەككۇرنى بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشىنى تەشەببۇس قىلغانلىقمۇ ئەمەس. بۇنىڭدىكى مەقسەت، پەقەت بۇ ئىككى خىل تەپەككۇرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى رولىنى توغرا چۈشىنىش، يازغۇچىلارنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت قانۇنىيىتى بىلەن تەپەككۇر قانۇنىيەتلىرىنى توغرا ئىگىلىشىگە پايدىلىق ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىش ئۈچۈندۇر.

ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئومۇمەن بەدىئىي تەپەككۇر ئاساس قىلىنىدۇ. بۇنداق دېگەنلىك، ئۇنىڭدا مەنتىقىي تەپەككۇر بولمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. مەسىلەن، رومان، ھېكايە، دراما ئەسەرلىرىدىكى پېرسوناژلارنىڭ دىئالوگ ۋە مونولوگلىرى ياكى مۇلاھىزىلىرى ئاساسەن مەنتىقىي تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلىدۇر. شېئىرىدا مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىش قۇلايسىز، ئەمما بەزى شېئىرلاردا مۇھاكىمە يوق ئەمەس. شۇنداقلا مەنتىقىي تەپەككۇر ئاساس قىلىنىدىغان سىياسىي مۇھاكىمىلىك ماقالىلەردىمۇ بەزىدە ئوبرازلىق تەسۋىر ۋە بايانلار قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بەدىئىي تەپەككۇر بىلەن مەنتىقىي تەپەككۇر توقۇنۇشتۇرمايلا ئېلىپ بېرىشقا بولىدىغان ئىككى خىل تەپەككۇر ئۇسۇلىدىن ئىبارەت.

ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدىن قارىغاندا، يازغۇچىنىڭ تۇرمۇشتىكى خام ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلىشى، توپلىشى، پىششىقلىشى ۋە بۇ ئارقىلىق ئەسەرنىڭ باش تېمىسىنى بەلگىلەشىدە ئاساسەن مەنتىقىي تەپەككۇر مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، لېكىن بۇنىڭغا بەدىئىي تەپەككۇرمۇ ياندىشىدۇ. تېپىك شارائىتتىكى تېپىك پېرسوناژلارنى يارىتىش، پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ تەپسىلاتلىرىنى تەسۋىرلەش، ئەسەر قەھرىمانلىرىنىڭ پائالىيەت مەيدانىنى كونكرېت تەسۋىرلەشلەردە بەدىئىي تەپەككۇر مۇھىم رول ئوينايدۇ، ئەمما بۇنىڭغا يەنە مەنتىقىي تەپەككۇرمۇ ياندىشىدۇ. ئادەتتە يازغۇچىنىڭ ئىجادىي ئەمگىكى ئاساسەن كېيىنكى باسقۇچتا ئىپادىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، شۇنى ئاساس قىلىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئاساسەن بەدىئىي تەپەككۇرنى قوللىنىدۇ، دەيمىز.

يازغۇچى ئىجادىيەت ئىشىغا كىرىشكەندە، بولۇپمۇ ھەجمى چوڭراق ئەسەرلەرنى يېزىشقا كىرىشكەندە، مەيلى ئۇنى ئۆزى ھېس قىلىپ يەتكەن - يەتمىگەنلىكىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ قوش

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

سالاهىيەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ: ئەسەرنى كۆڭلىدە قۇراشتۇ-
رۇپ پىشۇرۇۋاتقان چاغدا، ئۇ ئەدىب بولىدۇ؛ ئۆزىنىڭ بۇ لايىھە-
سىنىڭ بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقى ئۈستىدە ئويلانغان چاغ-
دا، ئۇ تەنقىدچى بولىدۇ. قەلەم تەۋرىتىپ يېزىۋاتقىنىدا، ئۇ
ئەدىب بولىدۇ؛ قەلىمىنى توختىتىپ زەن قويۇپ ئويلانغىنىدا،
ئۇ يەنە تەنقىدچى بولىدۇ. يەنە دەسلەپكى نۇسخىنى يېزىۋاتقان
چاغدا، ئۇ ئەدىب بولىدۇ؛ دەسلەپكى نۇسخىنى قايتىدىن كۆزدىن
كەچۈرگەن چاغدا، ئۇ يەنە تەنقىدچى بولىدۇ. مۇكەممەل بولغان
بىر يېزىقچىلىق جەريانىدا ھەمىشە بۇنداق ئەھۋال تەكرارلىنىپ
تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يازغۇچى ئەدىب سالاھىيىتى بىلەن مەش-
غۇلات قىلغاندا بەدىئىي تەپەككۇرنى قوللىنىدۇ، تەنقىدچى سالا-
ھىيىتى بىلەن پىكىر يۈرگۈزگەندە ئاساسەن مەنتىقىي تەپەككۇرنى
قوللىنىدۇ. لېكىن، يازغۇچى پۈتكۈل ئىجادىيەت جەريانىدا ئاسا-
سەن ئەدىب سالاھىيىتى بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بارغاچقا، ئەدە-
بىي ئىجادىيەتتە ئاساسلىقى بەدىئىي تەپەككۇرنى قوللىنىدۇ، دەي-
مىز.

2. بەدىئىي تىپ

1) بەدىئىي تىپنىڭ خۇسۇسىيىتى

ئوبراز ئارقىلىق تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش —
ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكىدۇر. شۇڭلاشقا يازغۇ-
چى - سەنئەتكار ئىجادىيەتكە كىرىشكەندە بارلىق دىققەت مەركىز-
نى بەدىئىي ئوبراز يارىتىشقا قارىتىدۇ. يازغۇچى - سەنئەتكارلار
تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان تۈرلۈك ئوبرازلارنىڭ ئىچىتىك قىم-
مىتى ئوخشاش بولمۇرمەيدۇ. پەقەت يازغۇچى - سەنئەتكارلار
تەرىپىدىن زور كۈچ سەرپ قىلىنغان ھەمدە مۇئەييەنلىك
يارىتىلغان تىپنىڭ ئوبرازلارنىڭ ئىچىتىك قىممىتى يۇقىرى بو-
لىدۇ.

ئەڭ دەسلەپتە «تىپ» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى سەنئەت ساھەسىگە
تەتبىقلىغان كىشى پلاتون بولدى. ئۇ «غايىۋى دۆلەت» دېگەن
ئەسىرىدە مۇنداق دېگەنىدى: «مۇبادا رەسسام تەڭداشسىز گۈزەل
بىر ئادەمنىڭ تىپىنى سىزىپ چىققان بولسا، ئۇ سىزىپ چىققان
ھەر بىر نۇقتا كەم - كۆتىسىز، مۇكەممەل بولغان تەقدىردىمۇ،
يەنىلا دۇنيادا مۇشۇنداق بىر كىشىنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلىيالماي-
دۇ. سىزنىڭچە، بۇ رەسسامنىڭ قىممىتىنى يەرگە ئۇرغانلىق
بولامدۇ؟». تىپ سەنئەت ئۇقۇمى سۈپىتىدە XVIII، XIX
ئەسىرلەردە ياۋروپادا كەڭ قوللىنىلغان. بۇ ئاتالغۇ بىزگە ئاسا-
سەن غەرب ئەللىرىدىن رۇس ئەدەبىياتى ئارقىلىق كىردى. تىپ
دېگەن بۇ ئۇقۇمنىڭ مەنىسى بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئاساسەن ئۇنىڭ
ئورتاقلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ شەرھلەنگەن. ئارىستوتېل مۇنداق
دەپ كۆرسەتكەن: «خاراكتېر پېرسوناژنىڭ سالاھىيىتىگە ئۈيغۇن
كېلىشى كېرەك: ئەر كىشى ئەر كىشىگە ئوخشىشى، ئايال كىشى
ئايال كىشىگە ئوخشىشى، قۇل قۇلغا ئوخشىشى، يۇقىرى تەبىقە
ئاقسۆڭەك يۇقىرى تەبىقە ئاقسۆڭەككە ئوخشىشى، بەلكى «خاراك-
تېر جەھەتتە بىر - بىرىگە ئوخشىشى»، يەنە ھەر خىل تىپتىكى
كىشىلەرنىڭ خاراكتېرىگە ئوخشاش بولۇشى كېرەك». [1] روشەن-
كى، بۇنىڭدا پەقەت تىپنىڭ ئورتاقلىقىنىلا كۆزدە تۇتقان. ئەمما
ئۇ پېرسوناژ خاراكتېرىنىڭ تىپىك ۋەكىللىك، ئومۇمىيلىق ئالا-
ھىدىلىكىنى گەۋدىلىك ھالدا قۇۋۋەتلىگەنلىكتىن، يەنىلا تىپ
نەزەرىيىسىنىڭ ئەقلىگە مۇۋاپىق يادروسى ھېسابلىنىدۇ. بۇگۈن-
كى كۈندە بىز ئېيتىۋاتقان تىپ «ئىندىۋىدۇئاللاشتۇرۇلغان تىپ»
دېگەن ئۇقۇمغا قارىتىلغان.

ئۇنداق بولسا تىپ دېگەن نېمە؟ ئەدەبىي ئەسەرلەردە تىپ
روشەن، ئۆزىگە خاس ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە بولغان، مەلۇم

---

① ئارىستوتېل: (پوئېتىكا) «شېئىرىيەت ئىلمى، خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 15 - بەت.

دائىرىدىكى ئورتاقلىقنى تولۇق يېغىنچاقلىغان، ئىجتىمائىي تۈر-
مۇشنىڭ بەلگىلىك تۈپ ماھىيەتلىك تەرىپىنى ئەكس ئەتتۈرگەن
ھەمدە بىر قەدەر يۇقىرى ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە بولغان بەدىـ
ئىي ئوبرازدۇر. پروزا ئەسەرلىرىدە تىپ ئادەتتە تىپىك پېرسوناژ
ياكى تىپىك خاراكتېرگە قارىتىلىدۇ؛ لىرىك ئەسەرلەردە تىپ
ھەمىشە تىپىك مۇھىت، تىپىك كەيپىيات، تىپىك ھېسسىياتلارغا
قارىتىلىدۇ.

بەدىئىي تېپنى ئادەتتىكى بەدىئىي ئوبراز بىلەن سېلىشتۇر-
غاندا، ئۇ تۆۋەندىكىدەك ئاساسىي خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە:

(1) خاسلىق. دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەر خاسلىق بىلەن
ئورتاقلىقنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكىگە ئىگە. شۇڭا ئەدەبىي ئەسەر-
لەردىكى بەدىئىي ئوبرازلارمۇ خاسلىق بىلەن ئورتاقلىقنىڭ بىرلـ-
كىدىن خالىي ئەمەس. لېكىن، ئادەتتىكىچە يارىتىلغان بەدىئىي
ئوبرازدا خاسلىق تازا روشەن ۋە گەۋدىلىك بولماسلىقى، ئالاھىدە-
لىكىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولماسلىقى مۇمكىن. ئەمما بەدىئىي
تېپنى ئادەتتىكى بەدىئىي ئوبراز بىلەن سېلىشتۇرغاندا روشەن ۋە
گەۋدىلىك خاسلىققا ئىگە بولۇشى كېرەك. ئېنگېلس: «ھەر بىر
ئادەم بىر تىپ، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە مۇئەييەن
يەككە ئادەم، خۇددى گېگېل بوۋاي ئېيتقاندەك، «مۇشۇ بىر
شەخس،» دەپ كۆرسىتىپ، بەدىئىي تىپنىڭ روشەن خاسلىققا
ئىگە بولۇشى كېرەكلىكىنى ئىخچام چۈشەندۈرگەن. بەدىئىي تىپ
گەۋدىلىك خاسلىقى بىلەن «مۇشۇ بىر شەخس» بولۇشى، يالغۇز
ئۆزى مەنسۇپ بولغان تۈركۈمدىلا ئەمەس، باشقا تۈركۈمدىمۇ
روشەن پەرقلىنىپ تۇرۇشى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزى مەنسۇپ
بولغان تۈركۈم ئىچىدىكى ھەر قانداقىدىنمۇ پەرقلىنىپ تۇرۇشى
كېرەك.

خاسلىق بىر ئادەمنىڭ باشقىلارغا ئوخشاشمايدىغان ئۆزىگە
خاس روشەن خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدۇ. كىشىلەر-

نىڭ ئۆسۈپ - يېتىلىش جەريانىدا شەكىللەندۈرگەن خاسلىقى بىر
قەدەر تۇراقلىق بولۇپ، ئۇ ئۇلارنىڭ ئىش - ھەرىكەت، پائالىيەت-
لىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسىتىدۇ. پېرسوناژلارنىڭ خاسلىقى
ۋەقەلىكىدىن ئالغاندا، ئادەمنىڭ مىجەز - خۇلقى، پەزىلەت -
خىسلىتى، تەقى - تۇرقى، گەپ قىلىش ئادەتلىرىمۇ بىر -
بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان بەزى پېر-
سوناژلارنىڭ ئاساسلىق تەرەپلەردە يەنە پەرقى بولىدۇ. يازغۇچىلار
دەل پېرسوناژلارنىڭ مۇشۇ جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرىنى
پەرقلەندۈرۈپ تەسۋىرلەپ، بەدىئىي ئوبرازنى جانلىق، روشەن،
كونكرېت ھالەتتە كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ.

(2) ئورتاقلىق. بەدىئىي تىپ پەقەت روشەن خاسلىققا ئىگە
بولۇپلا قالماستىن، يەنە مۇئەييەن ئورتاقلىققىمۇ ئىگە بولىدۇ.
رېئاللىقتىن ئالغاندا، ئادەملەردە ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان
تەرەپلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە كىشىلىك جەمئىيىتىدە بىر
قىسىم كىشىلەرنىڭ ئوخشاش شارائىت، ئوخشاش تۇرمۇش ئاستىدا
ھايات كەچۈرۈشى تۈپەيلىدىن، ئادەملەردە بەزى جەھەتلەردە ئوخ-
شاشلىق ساقلانغان بولىدۇ. شۇڭا يازغۇچى بەدىئىي تېپنى يەك-
كە، ئايرىمچە تەسۋىرلىمەستىن، بەلكى كىشىلىك جەمئىيەت
ئىچىگە قويۇپ تەسۋىرلىشى كېرەك. بەدىئىي تىپنىڭ ئورتاقلىقى
ھەرگىز ئابستراكت چۈشەنچە ئەمەس، بەلكى كونكرېت، جانلىق
خاسلىق ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان ئالاھىدىلىك.

(3) ئېستېتىك قىممەت. بەدىئىي تىپ يازغۇچىنىڭ ئېس-
تېتىك غايىسى ئارقىلىق يۇغۇرۇلغان، ئېستېتىك ھېسسىياتى
سىڭدۈرۈلگەن، ۋۇجۇدىغا كەلتۈرۈلگەن ئوبراز بولىدۇ. شۇڭا ئۇ بىزگە ئادەتتىكى بەدىئىي ئوبرازلارغا قارىغاندا،
زور ئېستېتىك قىممىتىنى نامايان قىلىدۇ. ئېستېتىك قىممەت
دېگىنىمىز، ئوبېيېكتىنىڭ ئادەم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدە ئىپا-
دىلەنگەن ئاكتىپ ئەھمىيەتتىن ئىبارەت. ئېستېتىك قىممەت ئوب-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

يېكتىنىڭ ئادەم بىلەن بولغان ئېستېتىك مۇناسىۋەتتە ئىپادىلەنگەن ئېستېتىك ئەھمىيەت بىلەن ئادەمنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئېستېتىكىلىق قانائەتلىنىش دەرىجىسىگە بەرگەن باھاسى. بەدىئىي تېپ ئېستېتىك ئوبيېكتنىڭ بىر خىل شەكلى سۈپىتىدە يازغۇچىنىڭ ئۆزىگە خاس ئېستېتىك ھېسسىياتى، غايىسىنى مەركەزلىك ھالدا گەۋدىلەندۈرۈپ، ئېستېتىك ئەھمىيەتنى نامايان قىلىدۇ. بەدىئىي تېپنىڭ بۇ خىل ئۆزىگە خاس ئېستېتىك قىممىتى ئالدى بىلەن يازغۇچىنىڭ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە يېڭى ئېستېتىك ئوبيېكتنى كىتابخانلارغا تەقدىم قىلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. كىتابخانلارغا ئالاھىدە زوق بەخش ئېتىدىغان، ئېستېتىك قىممىتى بار بەدىئىي تېپنى يارىتىش ئۈچۈن، يازغۇچىدا دۇنيانى، كىشىلىك جەمئىيەتنى ھەقىقىي سەنئەتكارغا خاس نۇقتىئىنەزەر بىلەن كۆزىتەلەيدىغان بەدىئىي دىت بولۇشى كېرەك.

2) تېپىكلەشتۈرۈش ئۇسۇلى

يازغۇچى - سەنئەتكارلارنىڭ تېپىكلەشتۈرۈشى ئارقىسىدا، ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۈرمۇش ئەملىي تۇرمۇشقا قارىغاندا تېخىمۇ يىغىنچاق، تېخىمۇ غايىۋى، تېخىمۇ ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ، شۇڭا يازغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشقا بولغان چوڭقۇر كۆزىتىشى ۋە ئېستېتىك چۈشەنچىسىگە ئاساسەن رېئال تۇرمۇشتىكى ھادىسىلەرنى پىششىقلاپ، ئومۇملاشتۇرۇپ، بەدىئىي توقۇلما ئۇسۇلى بىلەن قۇراشتۇرۇپ، ئۇنى ئومۇمىيلىققا ۋە تېپىكلىككە ئىگە بولغان بەدىئىي ئوبرازغا ئايلاندۇرىدۇ، بۇ ئارقىلىق تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ. مانا مۇشۇنداق ناچىرنى چىقىرىپ تاشلاپ ياخشىسىنى ئىلغىۋېلىش، ساختىسىنى تاشلىۋېتىپ چىنىنى ساقلاپ قېلىش، بۇنىڭدىن ئۇنىڭغا ئۆتۈش، تاشقىرىسىدىن ئىچكىرىسىگە كىرىش جەريانى ۋە تۇرمۇشتىكى ئايرىم شەيئىلەرنى تۇتۇپ ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇش، يىغىنچاقلاش ئارقىلىق تولۇقلاپ، گەۋدىلەن-

دۇرۇپ، ئومۇمىي خاراكتېر بىلەن ۋەكىللىك خاراكتېرىنى ئىپادىلەش جەريانى -- تېپىكلەشتۈرۈش، دەپ ئاتىلىدۇ.

تېپىكلەشتۈرۈش جەريانى ئۆزئارا بىر - بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى تەرەپنى، يەنى خاسلاشتۇرۇش بىلەن ئومۇملاشتۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. چۈنكى بەدىئىي تېپ خاسلىق بىلەن ئورتاقلىقنىڭ، ئايرىملىق بىلەن ئومۇملۇقنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى بىرلىكىدۇر.

يازغۇچىنىڭ ئىجادىيەت جەريانى -- بەدىئىي تەپەككۇر جەريانىدۇر. بۇ جەريانداا يازغۇچىنىڭ مۇشكۇل خىزمىتى پېرسونا‌ژلارنىڭ باشقىلاردىن ئۆزگىچە بولغان خاسلىقىنى ئىگىلەپ ھەمدە پېرسونا‌ژلار خاسلىقى ئارقىلىق ئۇنىڭ ئورتاقلىقىنى ئىپادىلەپ، خاسلىق بىلەن ئورتاقلىقنى چەمبەرچاس بىرلەشتۈرۈپ، ھەم خاسلىق بىلەن ئورتاقلىقنى ئايرىپ تاشلىمايدىغان، ھەم خاسلىقىنى ئابستراكت پرىنسىپلار ئىچىگە سىڭدۈرۈۋەتمەيدىغان قىلىشتىن ئىبارەت. مانا بۇ مۇنەۋۋەر يازغۇچىلار تېپىكلەشتۈرۈشتە ئورتاق ئەمەل قىلىپ كېلىۋاتقان ئاساسىي قانۇنىيەت.

ئەدەبىي ئىجادىيەت تەجرىبىلىرىدىن قارىغاندا، تېپىكلەشتۈرۈشنىڭ ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قانۇنىيەت، پرىنسىپلىرى بولسىمۇ، لېكىن تېپ يارىتىشنىڭ ئۇسۇلى خىلمۇ خىل بولغاچقا، ئۇنىڭدىن كونكرېت ئۇسۇلنى خۇلاسىلەپ مۇقىملاشتۇرۇش قىيىن. ئەمما، مۇنەۋۋەر يازغۇچىلارنىڭ تېپىكلەشتۈرۈش ئۇسۇلى جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىدىن تۆۋەندىكىدەك ئىككى تۈرلۈك ئۇسۇلنى بىر قەدەر ئۇنۇملۇك ۋە كەڭ تۈردە قوللىنىپ، كۆرۈنەرلىك ياخشى تىپلارنى يارىتىشقا بولىدىغان ئۇسۇل، دەپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

(1) نۇرغۇنلىغان خام ماتېرىياللارنى كەڭ تۈردە مەركەزلەشتۈرۈش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئاساسىدا تېپ يارىتىش. يەنى مەلۇم تېپتىكى خىلمۇ خىل ئادەملەرنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسى-

يەتلىرىنى بىرلا ئادەمگە ئومۇملاشتۇرۇپ، لۇشۇن ئېيتقاندەك: «خىلمۇ خىل ئادەملەرنى قۇراشتۇرۇپ بىر ئادەم قىلىپ چىقىش» ئۇسۇلى. بۇ ئۇسۇلنى ھازىرغىچە نۇرغۇنلىغان يازغۇچىلار كەڭ تۇردە قوللىنىپ كەلگەن. بۇنىڭغا ئەدەبىيات تارىخىدىكى كۆپلىگەن تىپىك ئوبرازلار مىسال بولالايدۇ. زۇنۇن قادىرى ۋە لۇشۇن ئەسەرلىرىدىكى تىپىك ئوبرازلارنىڭ كۆپىنچىسى مۇشۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق يارىتىلغان. لۇشۇن: «ئەسەرلىرىمدە يازغان ئىشلار ئاساسەن كۆرگەنلىرىم ياكى ئاڭلىغانلىرىم بولاتتى، لېكىن بۇ پاكىتلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئىشلەتمەي، پەقەت ئۇنىڭ بىر قىسمىنىلا ئېلىپ، ئۇنى تاكى ئۆز پىكرىمنى تەلتۆكۈس، يېتەرلىك يوسۇندا ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان بولغۇچە كېڭەيتىپ راۋاجلاندۇرىمەن، پېرسوناژلىرىم مودېللىرى ئۇستىدىمۇ شۇنداق ئىشلەيمەن، مەخسۇس بىر ئادەمنىلا ئىشلەتمەيمەن، ئۇ جەجىيائچە سۆزلەيدۇ، بېيجىڭلىقلارغا ئوخشايدۇ، سەنشىچە كېسىنىدۇ، ئۇ- نىڭدىن قۇراشتۇرۇلغان بىر پېرسوناژ بولىدۇ»[1] دېگەنىدى. ئاQ ۋە ئ ياڭ لىن ھەدە قاتارلىق تىپىك ئوبرازلار ئەنە شۇنداق يارىتىلغان. بۇنداق ئۇسۇلنى قوللانغاندا، يازغۇچىدىن ئاساسسىز ئويدۇرۇپ چىقماي، ئۆز مەيلىچە ئىش كۆرمەي، بەلكى ئۆز تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ۋە تۇرمۇشقا بولغان چوڭقۇنچىلىرىغا ئاسا- سەن نۇرغۇنلىغان تارقاق بولغان شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئېپا- دىلەپ بېرەلەيدىغان ماتېرىياللارنى مەركەزلەشتۈرۈش ھەمدە مول تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئوبرازنى بىر جانلىق پېرسوناژ قىلىپ تاۋلاپ چىقىش تەلەپ قىلىنىدۇ.

(2) ئەسلى نۇسخىنى ئاساس قىلغان ھالدا، مۇۋاپىق تۇردە باشقا خام ماتېرىياللارنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى يۇغۇرۇپ تەپ يارىتىش ئۇسۇلى. بۇ خىل تەپ يارىتىش ئۇسۇلىدا ئەسلى نۇسخا

① «مەن ھېكايە يېزىشنى قانداق باشلىدىم»، «لۇشۇن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4- توم، 398 - بەت.

ئاساس قىلىنىدۇ، لېكىن بۇنىڭ بىلەن چەكلىنىپ قالماي، يازغۇچىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇشى، تەسەۋۋۇر قىلىشى ۋە بەدىئىي تو- قۇلما قىلىشىغىمۇ يول قويۇلىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، يازغۇچى- نىڭ ئىجادىيىتى ئومۇمەن مەلۇم بىر شەخس، مەلۇم بىر ۋەقەدىن باشلىنىدۇ. لېكىن ئۇ بۇ كونكرېت ۋەقە ۋە شەخسنى تەسۋىرلەش بىلەن قانائەتلەنمەستىن، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ، ئوخشاش تۇردىكى شەخسلەرنىڭ بەزى ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ۋە ئومۇملاشتۇرۇپ، ئاندىن يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇل- غان تىپىك ئوبرازلارنى يارىتىدۇ. مەسىلەن، «پولات قانداق تاۋلاندى» رومانىدىكى پاۋېل كورچاگىن ئوبرازى ۋە ئۇنىڭ سەر- گۈزەشتىلىرى ئاساسەن رومانىنىڭ ئاپتورى نىكولاي ئوستروۋىس- كىينىڭ ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى ئاساس قىلىپ يېزىل- غان. لېكىن، يازغۇچى بۇ رومانىنى يېزىشتا، پاۋېل كورچاگىن- نىڭ قەيسەر ئىرادىسىنى، زىت ئىدىيىلەرگە نىسبەتەن كېلىشتۈ- رۈپ بولمايدىغان كۈرەش روھىنى، شۇنىڭدەك ئىنسانىيەتنىڭ ئازادلىق ئىشلىرىغا بولغان قەتئىي ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ تولۇق گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن پاۋېل بىلەن تۆنەنىڭ مۇناسىۋىتىنى تو- قۇپ چىققان. نىكولاي ئوستروۋىسكىي رومانىنىڭ يېزىلىش جە- يانى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «گېزىت - ژۇرناللار دائىم ماقالىلەرنى بېسىپ تۇرىدۇ، مەنمۇ ئۆزۈمنىڭ رومانىم «پولات قانداق تاۋلاندى» نى ئۆزۈمنىڭ تەرجىمھالىم سۈپىتىدە چىقارماقچىمەن، يەنى نىكولاي ئوستروۋىسكىينىڭ تۇرمۇش تارى- خى قىلماقچىمەن. بۇنداق قىلىش قىسمەن توغرا بولمايمۇ قالى- دۇ، ئەلۋەتتە مېنىڭ رومانىم ئەدەبىي ئەسەر، شۇڭا بۇنى يېزىش جەريانىدا ئۆزۈمنىڭ بەدىئىي توقۇلما قىلىش ھوقۇقىمنى ئىشلەت- تىم، خېلى كۆپ ھەقىقىي ماتېرىيالنى رومانىنىڭ ئاساسى قىل- دىم، لېكىن بۇنى ھەرگىزمۇ بىر كىشىنىڭ تەرجىمھالى دېگىلى بولمايدۇ». دېمەك، ئەدەبىيات تارىخىدا، ئەسلىي پروتوتىپنى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئاساس قىلىپ، ئۇنى تەسەۋۋۇر ۋە توقۇلما قىلىش ئاساسىدا تولۇقلاپ تىپ يارىتىش ئۇسۇلىمۇ بەدىئىي ئىجادىيەتتە قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان ئۇنۇملۇك ئۇسۇللارنىڭ بىرى.

3 §. ئەدەبىي زوق ۋە ئەدەبىي تەنقىد

1. ئەدەبىي زوقنىڭ خاراكتېرى ۋە ئەھمىيىتى

1) ئەدەبىي زوقنىڭ خاراكتېرى

ئەدەبىي زوق كىشىلەرنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇش ھەمدە بەدىئىي ئوبرازلار بىلەن ئۇچرىشىش جەريانىدا سەزگۈ، ئىدراك، تەسەۋۋۇر قاتارلىق بىر قاتار پسىخىكىلىق ئىقتىدارلىرىنىڭ ھەرىكىتىدىن شەكىللىنىدىغان بىر خىل لەززەت ئېلىش پائالىيىتى، يەنى كىتابخانىنىڭ بەدىئىي ئەسەرلەردىن ھۇزۇرلىنىش، تەسىرلىنىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت مەنىۋى پائالىيىتىدۇر. ئەدەبىي زوقنىڭ خاراكتېرىنى تۆۋەندە ئىككى جەھەتتىن ئىزاھلاپ ئۆتىمىز:

(1) ئەدەبىي زوق — بىر خىل گۈزەللىكتىن ھۇزۇرلىنىش پائالىيىتى. ئەدەبىي ئەسەرلەردىن زوقلىنىش — گۈزەللىكتىن ھۇزۇر ئېلىش، لەززەتلىنىش پائالىيىتى بولۇپ، ئۇنى ئادەتتىكى كىتاب ئوقۇش بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. بەلكى گۈزەللىكتىن لەززەتلەنگەن كىتاب ئوقۇش پائالىيىتىدىلا، ئاندىن ئەدەبىي زوقلىنىش مەۋجۇت بولالايدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، گۈزەللىكتىن لەززەتلىنىش ئەدەبىي زوقنىڭ ماھىيىتىلىك خۇسۇسىيىتىنىڭ بىرى. بىز تەبىئىي پەن ياكى ئىجتىمائىي پەننىڭ باشقا تارماقلىرىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەرنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئۇنىڭ روشەن، توغرا نۇقتىئىنەزەرلىرى، تولۇق، كۆچلۈك بولغان نەزەرىيىۋى ئاساسلىرى ۋە پۇختا، ئەتراپلىق

بولغان دەلىللەشلىرىدىن قايىل بولىمىز. لېكىن ئۇ ئومۇمەن بىزنى ھېس — ھاياجانغا چۆمدۈرەلمەيدۇ، زوقلاندۇرالمايدۇ. پەقەت ئەدەبىيات — سەنئەت ئەسەرلىرىلا كىشىلەردە ئېستېتىك زوق قوزغىيالايدۇ. بىر پارچە رومان كىشىنى ئۇيقۇدىن، تاماقتىن ۋاز كەچكۈزىدۇ، بىر پارچە رەسىم كۆرگۈچىنى ئۆزىگە قاتتىق جەلپ قىلىۋالىدۇ، بىر پەدە ساز كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىۋالىدۇ، بىر مەيدان ياخشى ئويۇن تاماشىبىنلارنى ئىختىيارسىز تۇردە ئاپىرىن ئېيتقۇزىدۇ. ئەدەبىي زوقلىنىش جەريانىدا زوقلانغۇچىنىڭ ھېسسىياتى ھەمىشە ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا ئەگىشىكەن ھالدا ئۆزگىرىپ ماڭىدۇ، بۇرۇلۇش ياسايدۇ. دېمەك، ئەدەبىي زوق — زوقلاندۇرغۇچى ئوبيېكت كىتابخانلاردا پەيدا قىلىدىغان بىر خىل گۈزەللىكتىن ھۇزۇرلىنىش پائالىيىتىدۇر.

ئەدەبىي زوقنىڭ گۈزەللىكتىن ھۇزۇرلىنىش خاراكتېرى نېمە تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ؟ بۇ ئالدى بىلەن زوقلاندۇرغۇچى ئوبيېكتنىڭ گۈزەللىك ئالاھىدىلىكى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. گەرچە ئەدەبىي ئەسەرلەر بىلىم، ئەخلاق، تەلىم — تەربىيە، ئىدىيە، سىياسىي تاتارلىق تۈرلۈك ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، بىراق بۇ خىل ئامىللار يەككە — يېگانە، يالىڭاچ ھالدا ئىپادىلەنمەستىن، گۈزەللىك ئامىللىرىغا سىڭىشىپ كەتكەن بولىدۇ. زوقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا تۇرغىنى تۇتۇرۇقسىز سۆز — ئىبارىلەر بولماستىن، بەلكى چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىك خاراكتېرىگە ئىگە بەدىئىي ئوبراز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ زوقلانغۇچىنىڭ گۈزەللىك پسىخىكىسىنى قوزغايدۇ.

(2) ئەدەبىي زوق — بىر خىل تەكرار ئىجادىي پائالىيەت. ئەدەبىي زوقلىنىش پاسسىپ ھالدىكى ھېس قىلىش بولماستىن، بەلكى تەشەببۇسكار، ئاكتىپ ھالدىكى تەكرار ئىجادىي پائالىيەت ھېسابلىنىدۇ. ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئەدەبىي زوقلىنىش يازغۇچىنىڭ بەدىئىي ئىجاد-

يەت پائالىيەتتىنىڭ كىتابخانلار تەرىپىدىن داۋاملاشتۇرۇلۇشى ۋە كېڭەيتىلىشىدىن ئىبارەت. ئەدەبىي زوقلىنىش جەريانىدا ئەسەردە يارىتىلغان ئوبرازلار بىر تەرەپتىن كىتابخاننى ئالاھىدە، كونكرېت بەدىئىي مۇھىتقا باشلاپ كىرىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، كىتابخان ئۆزىنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتى ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن ئەسەرلەردىكى ئوبرازلارنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىدۇ ۋە تولۇقلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىتابخانىنىڭ ئەدەبىي ئەسەردىن زوقلىنىشى روشەن ھالدا تەكرار ئىجادىيەت خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، كىتابخانىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەردىن زوقلىنىشى ساپ ئوبېيېكتىپ، پاسسىپ ھالەتتىكى ئىنكاس بولماستىن، بەلكى قويۇق سۇبېيېكتىپ تۇس ئالغان تەشەببۇسكار ھالدىكى تەكرار ئىجادىي پائالىيەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يازغۇچىنىڭ ئەسىرنى يېزىپ چىقىشى ئەدەبىي ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىنىڭ ئاياغلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. يازغۇچى يېزىپ چىققان ئەسەر پەقەت كىتابخانلارنىڭ زوقلىنىشى ئارقىلىقلا ئاندىن ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولالايدۇ. يازغۇچىنىڭ ئەسەر يېزىپ چىقىشى ئىجادىيەت بولغىنىدەك، كىتابخانىنىڭ ئەسەردىن زوقلىنىشىمۇ بىر خىل ئىجادىيەت. يەنى كىتابخانىنىڭ ئىجادىيىتى يازغۇچىنىڭ ئىجادىيىتى ئاساسىغا تايانغان بولۇپ، كىتابخان ئەدەبىي ئەسەرلەردىن زوقلانغاندا ئۆزىنىڭ ھېسسىياتى، تۇرمۇش سەرگۈزەشتىسى، تەجرىبىسى ئارقىلىق بەدىئىي ئوبرازنى بېيىتىدۇ، تولۇقلايدۇ؛ ئۆزىنىڭ ئوي ـ پىكىر، تەسەۋۋۇرى ئارقىلىق بەدىئىي ئوبرازنى قايتا ئىجاد قىلىدۇ.

ئەدەبىي زوقلىنىشتىكى تەكرار ئىجادىيەت زوقلاندۇرغۇچى ئوبېيېكتىنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ. كىتابخان پەقەت ئوبېيېكتىنى مۇڭاپىق تۇردە «تولۇقلايدۇ ۋە بېيىتىدۇ»، تەسەۋۋۇر قىلىدۇ ۋە باغلاشتۇرۇپ ئويلايدۇ. ئەكسىچە، خالىغانچە باش ـ ئايىغى

يوق خىيالغا بېرىلمەيدۇ ياكى ئاساسسىز ھالدا ئويدۇرۇپ چىقارمايدۇ، بەلكى ئوبېيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەسەرنى ئاساس قىلىدۇ. ئەدەبىي زوقلىنىشتىكى تەكرار ئىجادىيەت يەنە زوقلانغۇچى سۇبېيېكتىنىڭ چەكلىشىگىمۇ ئۇچرايدۇ. چۈنكى زوقلانغۇچى سۇبېيېكتىنىڭ تەكرار ئىجادىي پائالىيىتى ئۆزىنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىسى ۋە ئىدىيىۋى سەۋىيىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. تۇرمۇش تەجرىبىسى مول بولمىغان، بىلىمى چوڭقۇر بولمىغان كىتابخانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا مەزمۇنى مۇرەككەپ بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى چۈشىنىش ۋە تەكرار ئىجادىيەتتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. ئەكسىچە تۇرمۇش تەجرىبىسى مول بولغان، بىلىملىك كىتابخان قارىتا ئېيتقاندا ئەھۋال باشقىچە بولىدۇ. ئۇ ئەسەردىكى بەدىئىي ئوبرازنى ياخشى چۈشىنىپ، ئىگىلەپ قالماي، بەلكى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆنى بېيىتىدۇ، تەكرار ئىجادىيەت ئىشكىنىلىكىگە ئېرىشىلەيدۇ. يەنى كىتابخانىنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىسى بېيىغانسېرى، ئىجتىمائىي بىلىمى چوڭقۇرلاشقانسېرى، ئىدىيە-ۋى سەۋىيىسى ئۆسكەنسېرى، ئۇنىڭ بەدىئىي زوقلىنىش ئىقتىدارى ئېشىپ ماڭىدۇ.

2) ئەدەبىي زوقنىڭ ئەھمىيىتى

ئەدەبىي زوقنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيىتىدە تۇتقان ئورنى ۋە ئەھمىيىتىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپتىن شەرھلەپ ئۆتىمىز:

(1) ئەدەبىياتنىڭ رولى ئەدەبىي زوقلىنىش ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەر پەقەت كىتابخانلارنى زوقلاندۇرۇش ئارقىلىقلا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ؛ پەقەت ئېستېتىك رولى ئارقىلىقلا كەڭ تارقىلالايدۇ، ئۇزاققىچە ئەستىن چىقمايدىغان تەسىراتنى بېرەلەيدۇ. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ۋۇجۇدقا چىققانلىقى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى ۋە رولىنى ئەملگە ئېشىش ئىمكانىيىتىنىڭ ھازىرلانغانلىقى بولسا، بۇ ئىمكانىيەتنى رېئال-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

لىققا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن كەڭ كىتابخانىلارنىڭ زوقلىنىشىغا تايىنىشقا، كىتابخانىلارنىڭ چۈشىنىشى ۋە قوبۇل قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئەگەر بىر پارچە ئەسەر ھەرقانچە ياخشى يېزىلغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭدىن زوقلىنىدىغان ئادەم چىقمىسا، بەربىر ئۇنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ. بۇ، ئەدەبىي ئەسەرنىڭ گۈزەللىك قىممىتى ۋە ئىجتىمائىي رولى ئۆزلۈكىدىن ئەمەلگە ئاشمايدۇ، بەلكى زوقلىنىش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ، دېگەنلىكتىن ئىبارەت.

(2) ئەدەبىي زوق — ئەدەبىي ئىجادىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى كۈچ. ئەدەبىي زوقنىڭ ئەھمىيىتى يەنە ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كۆرسىتىدىغان تەسىرىدە ئىپادىلىنىدۇ. ماركس ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختالغاندا، ھەرقانداق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجغا ئاساسلىنىدىغانلىقىنى، «ئېھتىياج بولمىسا، ئىشلەپچىقىرىش بولمايدۇ» غانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى. ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئەدەبىي زوقلىنىشمۇ خۇددى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال-غا ئوخشاشلا بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەدەبىي ئىجادىيەت كىشىلەرنىڭ ئەدەبىي زوقلىنىش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە يارىدەم بېرىدۇ، ئەدەبىي زوقلىنىش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولىدۇ. شۇڭا يازغۇچى يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقاندا، ئەسىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمىنى ئويلىشىپلا قالماستىن، يەنە زوقلانغۇچىلارنىڭمۇ تەلەپ ۋە ئۇمىدىنى ئويلىشىدۇ؛ ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا بولسۇن، يازغۇچى كۆڭلىدە ھامان زوقلانغۇچى بولىدۇ. تارىختا ئۆتكەن نۇرغۇن يازغۇچى - سەنئەتكارلار ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىداتچىلىرى ئەسەرنى قانداق قىلىپ تېخىمۇ كۆپ كىتابخانىلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان قىلىش ۋە كىتابخانىلارنى ئەدەبىي ئەسەرلەردىن زوقلا-

دۇرۇشنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرى ئۈستىدە ئىزدەنگەن. دەرۋەقە، يازغۇچى يارانقان بەدىئىي ئوبراز ئەگەر كىتابخانىلارنىڭ ئاكتىپ پىكىر يۈرگۈزۈش پائالىيىتىنى قوزغىيالمىسا، كىتابخانىلارنىڭ تەجرىبىسىنى نەزەرگە ئالمىسا، ئۇنداق ئوبرازنىڭ قايمۇقلىش كۈچىگە ئىگە بولۇشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ.

(3) ئەدەبىي زوق — ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ئاساسى. ئەدەبىي تەنقىد ئەدەبىي ئەسەرلەرگە مەزمۇن ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتە كونكرېت باھا بېرىشنى ئاساسىي ۋەزىپە قىلغان بولۇپ، مۇنداق باھا پەقەت ئەدەبىي زوقلىنىش ئارقىلىقلا قولغا كېلىدۇ. چۈنكى ئەدەبىي تەنقىدچىنىڭ ئالدىدا تۇرغىنى ئابستراكت ئۇقۇملار بولماستىن، بەلكى كونكرېت، جانلىق يازىلغان بەدىئىي ئوبرازدىن ئىبارەت. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋىلىكى بولسۇن، بەدىئىيلىكى بولسۇن، ئەنە شۇ بەدىئىي ئوبرازنى سىڭىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئەدەبىي تەنقىدچى زوقلىنىش ئاساسىدىلا ئىدىيىۋىلىك ھەم بەدىئىيلىك ھەققىدە تەھلىل ھەم تەنقىد ئېلىپ بارالايدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەدەبىي زوق ئەدەبىي تەنقىدنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ۋە ئاساسى دېيىشكە بولىدۇ. ئەدەبىي تەنقىد زوقلىنىشنى ئاساس قىلغان، باھا بېرىشنى قورال قىلغان ئېستېتىكىلىق ئىلمىي پائالىيەت. ئۇ ئەدەبىي زوقنىڭ داۋامى ۋە چوڭقۇرلىشىشى. ئەدەبىي تەنقىد پەقەت ئەدەبىي زوقلىنىش ئاساسىغا قۇرۇلغاندىلا، ئاندىن بەدىئىي ئوبرازدىكى ئىدىيىۋىلىك بىلەن ئۇنىڭدىكى جانلىقلىق، چىنلىق، تىپىكلىك قاتارلىقلار توغرىسىدا توغرا، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن، لايىقىدا باھا بەرگىلى بولىدۇ ۋە مۇشۇنداق تەنقىدنىڭ ئەدەبىيات تەرەققىياتىغا مەنپەئىتى تېگىدۇ. شۇڭا بىر مۇنەۋۋەر تەنقىدچى بولۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن بىر ياخشى زوقلانغۇچى بولۇش لازىم.

2. ئەدەبىي تەنقىدنىڭ خاراكتېرى ۋە رولى

1) ئەدەبىي تەنقىدنىڭ خاراكتېرى

ئەدەبىي تەنقىد دېگەن نېمە؟ ئەدەبىي تەنقىد — ھەر خىل ئەدەبىي ھادىسىلەرگە قارىتا ئەدەبىي زوقلىنىش ئاساسىدا ئېستېتىك ۋە تارىخىي نۇقتىئىنەزەر بويىچە تەھلىل يۈرگۈزىدىغان ۋە ئوقىغا باھا بېرىدىغان ئىلمىي پائالىيەت.

ئۇيغۇر تىلىدا «تەنقىد» سۆزى مەلۇم‌شەخسنى، گۇرۇھنى ياكى ئىش - ھەرىكەتنى ئەيىبلەش مەنىسىدە ئىستېمال قىلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، «ئەدەبىي تەنقىد» دېگەن بۇ ئۇقۇم ئەدەبىيات ھادىسىلىرىگە قارىتا نوقۇل ھالدىكى ئەيىبلەش مەنىسىنىلا ئەمەس، بەلكى مۇئەييەنلەشتۇرۇش ھەم ئىنكار قىلىش، تەقدىرلەش ھەم تەنقىد قىلىشتىن ئىبارەت ھەر ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا «ئەدەبىي تەنقىد» سۆزىنىڭ ئىلمىي مەنىسىنى «ئەدەبىي باھا» دەپ چۈشىنىش لازىم. مەشھۇر تەنقىدچى بېلىنىسكىي «تەنقىد ھەققىدە نۇتۇق» ناملىق ئەسىرىدە ئەدەبىي تەنقىدنى «پىكىر يۈرگۈزۈش»، «ھۆكۈم چىقىرىش» دەپ ئىزاھلىغان. دېمەك، ئەدەبىي تەنقىد، ئەدەبىيات ھادىسىلىرى ھەققىدە ئەتراپلىق، چوڭقۇر، كونكرېت تەھلىل - تەنقىق ئېلىپ بېرىش، ئۇلارنى ئىلمىي، توغرا باھالاشنى ئاساس قىلىدىغان بىر خىل ئىلمىي پائالىيەت. شۇڭا ئەدەبىي تەنقىدنىڭ خاراكتېرىدىن ئالغاندا، ئۇ ئالدى بىلەن مۇنداق بولىدۇ:

(1) ئۇ بىر خىل ئىلمىي پائالىيەت. ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ئىلمىي پائالىيەت ئىكەنلىكى ئۇنىڭ رولى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن. ئۇنىڭ رولى ئەدەبىي ئىجادىيەتكىمۇ ھەم ئەدەبىي زوققىمۇ ئوخشىمايدۇ. ئۇ يازغۇچى، ئەسەر ۋە باشقا ئەدەبىي ھادىسىلەرنى تەنقىد قىلىش، تەھلىل قىلىش ئارقىلىق قانۇنىيەتلىك نەرسىلەرنى بايقاپ ۋە يەكۈنلەپ، ئۇنى نەزەرىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، شۇ ئارقىلىق ئەدەبىي ئىجادىيەت، ئەدەبىي زوق قاتارلىق ئەدەبىي

پائالىيەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. دېمەك، تەنقىدچى ياخشى - يامان ئويلىرى بىلەن بىر تەرەپلىمە قىزىقىشلىرىنى چۆرۈپ تاشلاپ، تەنقىد ئوبيېكتىگە ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. شۇڭا ئىلمىيلىك ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ئەڭ مۇھىم خىسلىتى.

(2) ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ئوبيېكتى — ھەر خىل ئەدەبىيات ھادىسىلىرى. ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ئوبيېكتى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ئەدەبىيات ھادىسىلىرىدۇر. يەنى ئەدەبىي ئەسەر، يازغۇچى، ئىجادىيەت، كىتابخانلارنىڭ زوقلىنىشى، ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى، ئىجتىمائىي ئۇنۇمى، ئەدەبىياتقا دائىر قاراشلار - سىياسەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ئوبيېكتىدۇر.

(3) ئەدەبىي تەنقىد ئەملىيەتتە ئېستېتىك تەنقىد. گەرچە ئەدەبىي تەنقىد تۇرلۇك ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە چېتىلىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئېستېتىك تەنقىد ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى ئەدەبىي ئەسەرلەردە خىلمۇ خىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەر تەسۋىرلەنسىمۇ، لېكىن بۇ خىل ئىجتىمائىي مەسىلىلەر گۈزەللىك ئامىللىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، كونكرېت ئوبراز ئارقىلىق نامايان بولىدۇ، شۇڭا بەدىئىي ئەدەبىياتتا ئېستېتىك ئامىل مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ تۇرمۇشتىكى رېئال گۈزەللىكنى سەنئەت يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، ئېستېتىك ئالاھىدىلىكى كە ئىگە بولغان بەدىئىي ئەسەرنى ئاساسىي ئوبيېكت قىلغان ئەدەبىي تەنقىد ئۆز نۆۋىتىدە ئېستېتىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولماسا، مۇئەييەن ئېستېتىك قاراشلارغا ئاساسلانمىسا، ئۇنى ئىلمىي ۋە توغرا قانات يايدۇرغىلى بولمايدۇ ھەم ئۇنى ھەقىقىي مەنىدىن ئەدەبىي تەنقىد دېگىلى بولمايدۇ.

(4) ئەدەبىي تەنقىد ئىجادچانلىققا ۋە چوڭقۇرلۇققا ئىگە. ئەدەبىي تەنقىد ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنى مېخانىك ھالدا پاسسىپ ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ، بەلكى تەنقىدچىنىڭ سۇبيېكتىپ پائالىيىتى-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

چانلىقىنى جارى قىلدۇرىدۇ. ئەدەبىي تەنقىدنىڭ قىممىتى ھەممە بىلىدىغان مەلۇم ئۇقۇم، پرىنسىپلارنى تەكرارلاشتا ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي ئەسەرلەردىن كىشىلەر دىققەت قىلمىغان ئىدىيىۋى مەزمۇننى، بەدىئىي شەكىلدىكى ئالاھىدىلىكلەرنى بايقاشتا، تۇرلۇك ئەدەبىي ھادىسىلەر ئىچىدىن قانۇنىيەتلىك نەرسىلەرنى بايقاپ ئېلىشتا. پەقەت مۇشۇنداق بولغاندىلا، ئەدەبىي تەنقىدنىڭ رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. ئەدەبىي تەنقىد ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنى تەنقىد - تەھلىل قىلىشتا بىر خىل چوڭقۇرلۇققا ئىگە. ئەدەبىي تەنقىد ئالدى بىلەن بىر خىل ئىلمىي پائالىيەت بولغانلىقتىن، ئۇ ئادەتتىكى زوقلىنىشتىن پەرق قىلىدۇ. گەرچە ئەدەبىي تەنقىد ئەدەبىي ئەسەرلەرگە قارىتا ھېسسىي بىلىشتىن باشلانسىمۇ، لېكىن ئۇ ماھىيەتتە بىر خىل ئەقلىي بىلىش پائالىيىتىدۇر.

2) ئەدەبىي تەنقىدنىڭ رولى

ئەدەبىي تەنقىد — ئەدەبىياتشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن تۆۋەندىكىدەك ئوچ ئەرەپلىمە رولغا ئىگە:

(1) ئەدەبىي تەنقىد يازغۇچىنىڭ ئۆز ئەسىرىنى توغرا توپۇ، ئەدەبىي ئىجادىيەت قانۇنىيىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشىگە يار-دەم بېرىدۇ. مۇنەۋۋەر تەنقىدچىلەر بىلىم ساپاسى ۋە نەزەرىيىۋى تەربىيىلىنىشىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن ئەدەبىي ئەسەرلەرنى چوڭقۇر چۈشىنىپ، ئوروڭلۇق تەنقىد بېرىدۇ. بۇنداق تەنقىد يازغۇچىنىڭ ئۆز ئەسىرىنى توغرا تونۇشىغا، ئىجادىي قابىلىيىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشىگە ياردەم بېرىدۇ. شۇڭا يازغۇچى ئۆز ئەسىرىنى توغرا تونۇپ، ئۆز تالانتىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇشتا تەنقىدچىنىڭ ياردىمىگە موھتاج بولىدۇ. فرانسىيىلىك مەرىپەتچىرۇھىر ئەدەب ۋە نەزەرىيىچى دىدېرو: «بىر دراماتورگ مەيلى قانچىلىك تالانتىنى ئۆزىدە ھازىرلىغان بولسۇن، ئۇ يەنىلا بىر

تەنقىدچىگە موھتاج بولىدۇ... ئەگەر ئۆزىدىن تېخىمۇ تالانتلىق-راق، ئىسمى- جىسمىغا لايىق بىر تەنقىدچىگە يولۇقسا، ئۇ تەقەدىر بەختلىك بولار ئىدى - ھە!»[1] دېگەنىدى.

تەنقىدچى ئۆز تەنقىدى ئارقىلىق يازغۇچىنىڭ ئۆز ئەسىرىنى توغرا تونۇشىغا ياردەم بەرسە، يازغۇچى ئۆز ئىجادىيىتىدىكى ئار-تۇقچىلىق، ئالاھىدىلىك، كەمچىلىكلەرنى چۈشىنىپ يېتىپ، شۇ ئارقىلىق ئارتۇقچىلىقنى جارى قىلدۇرۇپ، كەمچىلىكنى تۈ-گىتىپ، ئىجادىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرەلەيدۇ.

(2) ئەدەبىي تەنقىد كىتابخانلارنىڭ زوقلىنىش قابىلىيىتى ۋە ئېستېتىك قىزىقىشىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشىگە ياردەم بېرىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى پەقەت كىتابخانلار-نىڭ بەدىئىي زوقلىنىشى ئاساسىدىلا ئەملىگە ئاشىدۇ. ئەمما، ھەممە كىتابخانلارنىڭ زوقلىنىش سەۋىيىسى ئوخشاش بولمايدۇ. بەزى كىتابخانلارنىڭ بىلىم سەۋىيىسى، بەدىئىي تەربىيىلىنىشى، ھەۋەس - ئىشتىياقىنىڭ چەكلىمىسى تۆۋەنلىدىن بەدىئىي ئوبراز-دىكى نەپسىلىكنى، مەزمۇندىكى ئىدىيىۋى چوڭقۇرلۇقنى تولۇق چۈشىنىپ كېتىشى ناتايىن. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئەدەبىي تەنقى-نىڭ رولى ئالاھىدە بولىدۇ. يەنى كىشىلەر ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ياردىمى ئارقىلىقلا ئەدەبىي زوقلىنىش ئەملىيىتى ئاساسىدا، بەدىئىي تەربىيىلىنىش ۋە زوقلىنىش قابىلىيىتىنى يۇقىرى كۆتۈ-رەلەيدۇ. شۇنداقلا مۇشۇ ئاساستا بەدىئىي ئەسەرلەردىن تېخىمۇ چوڭقۇر ئېستېتىك لەززەتكە ئېرىشەلەيدۇ.

(3) ئەدەبىي تەنقىد ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتى-نى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئەدەبىياتنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە بولغان تو-نۇشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئەدەبىيات ئىشلىرىنى گۈللەندۈرىدۇ. ئەدەبىي تەنقىد ئەدەبىي ئەسەر ۋە باشقا ئەدەبىيات ھادىسىلىرىنى

---

① «ئەدەبىيات نەزەرىيىسىدىن تەرجىمىلەر»، خەلىزۇچە نەشرى، 1958 - يىل 1 - سان. 183 - بەت.

تەتقىق ۋە تەھلىل قىلغاندا، مۇقەررەر ھالدا بىر قاتار ئۇقۇم، كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ ئۇقۇم، كۆز قاراشلار ئۇزلۇكسىز تولۇقلىنىش، تۈزىتىلىش ئارقىلىق نىسبەتەن سىستېمىلاشقان نەزەرىيىگە ئايلىنىدۇ. ئەدەبىي تەنقىد قانۇنچىلىق جاھىلانسا، ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتى شۇنچە ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتى كىشىلەرنىڭ ئەدەبىيات قانۇنىيەتلىرىگە بولغان تونۇشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئەدەبىيات ئىشلىرىنىڭ گۈللەپ - ياشنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. دېمەك، ئەدەبىي تەنقىدنىڭ راۋاجلىنىشى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى قانۇنىيەتلىك مەسىلىلەرنى تېپىپ چىقىشتا، جۈملىدىن ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ تەرەققىياتىدا تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئەدەبىيات ئىنسانلارنىڭ قانداق پائالىيىتى؟ ئۇ رېئاللىقنى قانداق ئەكس ئەتتۈرىدۇ؟
2. ئەدەبىياتشۇناسلىقنىڭ ئۇچ چوڭ تەركىبىي قىسمى قايسىلار؟ ئۇلارنىڭ كونكرېت مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟
3. بازىس دېگەن نېمە؟ ئۈستقۇرۇلما دېگەن نېمە؟ ئەدەبىياتنىڭ ئىقتىسادىي بازىس بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قانداق؟
4. بەدىئىي ئوبراز دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى قايسىلار؟
5. ھېسسىياتنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى رولىنى بايان قىلىڭ.
6. تەسەۋۋۇر دېگەن نېمە؟ تەسەۋۋۇرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى رولىنى بايان قىلىڭ.
7. بەدىئىي توقۇلما دېگەن نېمە؟ بەدىئىي توقۇلمىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى رولىنى بايان قىلىڭ.

8. بەدىئىي تەپەككۇرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى نېمىلەردىن ئىبارەت؟ بەدىئىي تەپەككۇر بىلەن مەنتىقىي تەپەككۇرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى رولىنى بايان قىلىڭ.
9. تىپ دېگەن نېمە؟ بەدىئىي تىپنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى بايان قىلىڭ.
10. تىپىكلەشتۇرۇش قايسى ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟ تىپىكلەشتۇرۇش ئۇسۇللىرىنى بايان قىلىڭ.
11. ئەدەبىي زوق دېگەن نېمە؟ گۈزەللىكتىن ھۇزۇرلىنىش دېگەن نېمە؟
12. ئەدەبىي زوقنىڭ گۈزەللىكتىن ھۇزۇرلىنىش خاراكتېرى نېمە تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ؟
13. ئەدەبىي زوقتىكى تەكرار ئىجادىيەت قانداق بولىدۇ؟ قىسقىچە چۈشەندۈرۈڭ.
14. ئەدەبىي زوقنىڭ ئەھمىيىتى قايسى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ؟
15. ئەدەبىي تەنقىد دېگەن نېمە؟ ئەدەبىي تەنقىدنىڭ خاراكتېرىدىكى مۇھىم نۇقتىلار قايسىلار؟
16. ئەدەبىي تەنقىدنىڭ قانداق رولى بار؟ بايان قىلىڭ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئالتىنچى باب

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى

تۈزگۈچىلەر: غەيرەتجان ئوسمان
ئەشرەپ ئابدۇللا

§1. «ئوغۇزنامه»

«ئوغۇزنامه» قەھرىمانلىق ئېپوسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوغۇز-نىڭ قەھرىمانلىقى، ئەقىل - پاراسىتى ۋە ئوغۇزخان يېتەكچىلىكىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئاجىزلىقتىن زوربىيىپ، چېچىلاڭغۇلۇقتىن ئويۇشۇپ، باشباشتاقلىقتىن بىرلىككە كېلىپ، تەدرىجىي زورايغان ھەم داۋاملىق ئالغا باسقان ئەھمىيەتلىك پائالىيىتى ئوبرازلىق، جانلىق ۋە تەسىرلىك يوسۇندا بايان قىلىنغان.

ئوغۇزخان قەھرىمان ۋە دانا خان. ئېپوستا ئۇنىڭ ئوبرازى ئۇزۇن، مۇرەككەپ ۋە دەھشەتلىك مۇھىت ئىچىدە يېتىلىپ چىقان، يەنى ئوغۇزنىڭ شەخسىي، خاراكتېرى كەڭ ئىجتىمائىي مۇھىت ئىچىگە قويۇلۇپ، تەدرىجىي ئومۇمىي خاراكتېرگە ئىگە قىلىنغان. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا ئەينى چاغدىكى باتۇر، پاراسەتلىك كىشىلەرنىڭ تامغىسى بېسىلغان. ئوغۇز ئىلغار كۆچلەرنى ئالغا يېتەكلىگۈچى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرگۈچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەجدادلارنىڭ خاراكتېرى ۋە تەبىئىي خۇسۇسىيىتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن، ئەجدادلارنىڭ شان-شەرىپى ۋە ئەۋلادلار قىزغىنلىقىنىڭ مەركىزىي نۇقتىسىغا ئايلانغان.

ئوغۇزخان يېرىم ئىلاھلاشقان، يېرىم ئادەملىك خاراكتېرگە ئىگە ئوبراز. خەلق قەلبىدە ئۇنىڭ تۆرىلىشى ۋە سۈپەتلىك ئىلاھلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ئەسەردە ئۇنىڭ ناھايىتى ئۇستا مەرگەن، قىلىچۋاز، نەيزىۋاز ۋە تەدبىرلىك قوماندان، دانا ۋە ئادىل خاقان ئىكەنلىكى سۈرەتلەنگەن، يەنى ئۇنىڭ باتۇرلۇقى ئادەمىيلىك دەرىجىسىدىن ئايرىلمىغان. ئۇ ياشانغاندا ئۆلۈمدىن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

سۆز ئاچىقىان بولسىمۇ، كۆزىگە كۆرۈنۈپ تۇرغان رېئاللىقتىن ئۆزىنى قاچۇرماي، بالىلىرىغا يەر - زېمىننى ئاساس تەقسىم قىلغان. ئۇ ھەرگىزمۇ ئىلاھلىق ھالەتكە ئۆتۈپ، مەڭگۈ ياشاش ئىستىكىنى قىلمىغان.

«ئوغۇزنامە» دە ئەجدادلارنىڭ كىشىلىك ۋە جەمئىيەت قارىشى، ئېتىكا ۋە ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرى، ئۆرپ - ئادەت ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇ بىز ئۈچۈن تىل، شېئىرىي تەپەككۇر، بەدىئىي تەسەۋۋۇر قاتارلىقلارنى ئۆگىنىشتە قىممەتلىك ماتېرىيال.

«ئوغۇزنامە» دىن پارچىلار

كەنە كۈنلەردەن بىر كۈن ئاي قاغانىنىڭ كۆزۈ يارۇپ بولدى.

ئەركەك ئوغۇل تۇغۇردى،
ئوشۇل ئوغۇلنۇڭ ئۆڭلۈگى چىراقى كۆك ئەردى،
ئاغىزى ئاتاش قىزىل ئەردى،
كۆزلەرى ئال، ساچلارى، قاشلارى قارا ئەردىلەر ئەردى،
ياشىغ ئېسكىلەردەن كۆرۈكلۈكرەك ئەردى.
ئوشۇل ئوغۇل ئاناسىنىڭ كۆڭۈزىدىن ئوغۇزنى ئىچىپ مۇندىن ئارتىغراق ئىچمەدى.
يىگ ئەت، سۇرمە تىلەدى،
تىلى كەلە باشلادى،
قىرىق كۈندىن سۆڭ بەدۈكلەدى،
يۈرۈدى،
ئوينادى،
ئاداغى ئۈد ئاداغىدەگ،
بەللەرى بۆرى بەللەرىدەگ،

ياغرى كىش ياغرىدەگ،
كۆگۈزۈ ئادۇغ كۆگۈزۈ دەگ ئەردى.
بەدەنىنۈڭ قاماغى ئوگ تۇلۇگلوگ ئەردى.
.....
ئوغۇز جىدا بىرلە قىتاتىنىڭ باشىن ئۇردى،
ئانى ئۆلتۈردى،
قىلىچ بىرلە باشىن كەستى.
.....
مەن سەنلەرگې بولدۇم قاغان،
ئالالىڭ يا تاقى قالقان.
تامغا بىزگە بولسۇن بۇ يان.
كۆك بۆرى بولسۇنغىل ئۇران،
تەمۇر يىدالار بول ئورمان.
ئاۋ يەردە يۇرۇرسۇن قۇلان؛
تاقى تالۇي تاقى مۇرەن،
كۈن تۇغ بولغىل كۆك قۇرقان.

[بىر كۈنى ئايقاغانىنىڭ كۆزى يورۇدى،
ئۇ بىر ئوغۇل تۇغدى.
بۇ ئوغۇلنىڭ يۈز - چىرايى كۆك ئىدى،
ئاغزى چوغدەك قىزىل، كۆزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى، ئۇ ھۆر پەرىلەردىنمۇ چىرايلىقراق ئىدى.
بۇ ئوغۇل ئانىسىنىڭ ئوغۇزنى بىر قېتىم ئېمىپلا ئىككىنچىلەپ ئانىسىنى ئەمىدى. خام گۆش، ئاش، مەي سورىدى، تىلى چىقىشقا باشلىدى.
قىرىق كۈندىن كېيىن چوك بولدى، ماڭدى.
ئوينىدى، ئۇنىڭ پۇتى بۇقا پۇتىدەك،
بېلى بۆرە بېلىدەك،

مۇرىسى قارا بولغۇن مۇرىسىدەك،
كۆكسى ئېيىق كۆكسىدەك،
پۇتۇن بەدىنىنى قويۇق تۈك باسقانىدى.
.....
ئوغۇز نەيزىسىنى قىلىنماق بېشىغا ئۇردى.
ئۇنى ئۆلتۈردى. قىلىچ بىلەن بېشىنى كەستى.
.....
مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان،
ئېلىڭلار يا بىلەن قالقان.
تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان،
كۆك بۆرە بولسۇن ھەم ئۇران.
تۆمۈر نەيزە بولسۇن ئورمان،
ئوۋلىقتا يۈرۈشسۇن مال - ۋاران؛
ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن،
قۇياش تۇغ بولسۇن
ئاسمان قورغان.①]

§ 2 . مەڭگۈ تاش ئەدەبىياتى

تۈرك خانلىقى (552 — 744) ۋە ئۇيغۇر خانلىقى (744 — 840?) دەۋرىدە خاقانلار، شاھزادىلەر ۋە ۋەزىر، قوماندانلارنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى قورام تاشلارغا نەپىس، گۈزەل ۋە ئوبرازلىق تىل بىلەن خاتىرلەپ قويۇلغان ھەم ئۇلار ئەينى زامانىدا مەڭگۈ تاش دەپ ئاتالغان. زامانىمىز تەتقىقاتچىلىرى ئۇلارنى «مەڭگۈ تاش ئەدەبىياتى» دېگەن نام بىلەن ئاتاپ كەلمەكتە.

① «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە»، (گېلىك شىمىن، ت. ئايۇپلار تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىل بېيجىڭ.

1. «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»

بۇ مەڭگۈ تاش تۈرك خانلىقىدا باش مەسلىھەتچى بولغان تونيۇقۇق شەرىپىگە مىلادىيە 712 — 716 - يىللىرى بايىن چوقتۇ①دېگەن جايغا تىكلەنگەن.

مەڭگۈ تاشتا تونيۇقۇقنىڭ ئەل - يۇرت ئۈچۈن كۆرسەتكەن پىداكارلىقى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

تۇن ئۇدماتى
كۈنتۇز ئولۇرماتى
قىزىل قانىم تۆكۈلتى
قارا تەرىم يۇرگۈرتى
ئىسىگ كۈچىگ بەرتىم ئوڭ
بەن ئۆزۈم ئۈزۈن بىلمەگ يەمەگتىتىم
ئارقۇي قاراغۇم ئولغارتدىم ئوق
ياربغما ياغىغ كەلتۈرۈر ئەرتىم
قاغانىمىن سۇ ئەلتىدىمىز
.....
ئىلتەرسىن قاغان قازغانماسار
ئۇدۇ بەن ئۆزۈم قازغانماسار،
ئىل يەمە، بۇدۇن يەمە يوق ئەرتەچى ئەرتى
قازغاندۇقىن ئۈچۈن
ئۇدۇ ئۆزۈم قازغاندۇقىم ئۈچۈن
ئىل يەمەئىل بولتى
بۇدۇن يەمە بۇدۇن بولتى
ئۆزۈم قارى بولتىم

① بايىن چوقتۇ — ئولانباتۇر شەھىرىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتا.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئەگە يەردىكى قاغانلىق بۇدۇنغا بۇنتەگى
بار ئەرسە
نە بۇڭى بار ئەرتەچى ئەرمىس.

[تۇنلىرى خاتىرجەم ئۇخلىيالمىدىم،
كۈندۈزى خاتىرجەم ئولتۇرالمىدىم،
قىزىل قانلىرىمنى تۆكتۈم،
قارا تەرلەرنى ئاقتۇردۇم.
مەن (ئەل) ئىشلىرى ئۈچۈن كۆچمىنى قوشتۇم،
مەن يەنە ئۆزۈم ئاتلىق قوشۇن چىقاردىم. مەن ئوردا قارا-
ۋۇللىرىنى كېڭەيتتىم.
يېنىپ - يېنىپ تۇرغان رەقىبلەرنى بويسۇندۇردۇم.
خاقانىم بىلەن بىرگە (كۆپ قېتىم) جەڭگە قاتناشتىم.
.....
ئىلتەرىسىن قاغان تىرىشمىغان بولسا،
ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مەن تىرىشمىغان بولسام،
ئەل ۋە خەلق يوق بولغان بولاتتى.
ئۇ تىرىشقانلىقى ئۈچۈن،
ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مەن تىرىشقانلىقىم ئۈچۈن،
ئەل يەنىلا ئەل بولدى، خەلق يەنىلا خەلق بولدى.
ئۆزۈم قەھرىدىم، ئولۇغ بولدۇم،
ھەرقانداق يەردىكى خاقانلىق يەردە مەندەك ئادەم بولمىدىكەن،
ئۇلاردا نېمە غەم بولسۇن.]

2. «مويۇنچور مەڭگۈ تېشى»

بۇ مەڭگۈ تاش ئۇيغۇر خانى مويۇنچور (بايانچور) شەرىپىگە مىلادىيە 758 - يىلى سېلىنگا دەريا‌سى ۋە شىنە - ئۇسۇ كۆلى ئەتراپىدا تىكلەنگەن. مەڭگۈ تاشنىڭ باش تەرىپىدە مويۇنچور

ئۆزى توغرۇلۇق توختىلىپ مۇنداق دېگەن:

تەخرى بولمىس ئىل ئەتمىس بىلگە قاغان... تولىس... ئۆتۈكەن تەگرەسى ئىلى ئىكىن ئارا ئولۇرمىس سۇبى سەلەنگە ئەرمىس ئانتائىلى... ئەرمىس... بارمىس... سۇ... ئانتا قالمىس بۆدۈن، ئون ئۇيغۇر، تۇققۇز ئوغۇز ئۇزە يۇز يىل ئولتۇ-رۇپ... ئورقۇن ئۇگۈز... تۈرك قىپچاق ئەلگە يىل ئولۇرمىس تۈرك ئىلگە ئالتى ئوتۇز ياشىما... بىرنى ئانتا بويلا... يانا تۇشتى، توقۇز ئوغۇز بۇدۇنمىن تىرۇ قۇبراتى ئالتىم، قاڭىم كۆل بىلگە قاغان... سۇ يۇرىدى، ئۆزۈمىن ئۆڭرە بىڭا باشى ئىتتى...

[تەخرىدىن بولغان ئەل ئەتمىش بىلگە خاقان... تولىس... ئۆتۈكەن ئەتراپى ئىلى ئىككىسىنىڭ ئونتۇرىسىدا ئولتۇرىدىكەن، سۇيى سېلىنگا (دەريا‌سى) ئىكەن، ئۇ يەردە ئىلى... ئەركىن ياشايدىكەن... سۇ... ئۇ يەردە قالغان خەلق — ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز ئۇستىدە يۇز يىل ئولتۇرۇپ،... ئورقۇن دەريا‌سى... تۈرك قىپچاق (خەلقى ئۇستىدە) ئەللىك يىل ئولتۇرغانىكەن. تۈرك ئىلگە يېگىرمە ئالتە يېشىمدا... بەردى. ئۇ چاغدا بويلا... يەنە چۈشتى. تۇققۇز ئوغۇز خەلقىدىنى تېرىپ - يېغىپ ئالدىم. ئاتام كۆل بىلگە خاقان... قوشۇن ئەۋەتتى. مېنى مىڭبېشى قىلىپ ئەۋەتتى]...

ئومۇمەن مەڭگۈ تاشلار ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىي ئەسەر بولۇپ، نۆۋەتتە ئۇلار قەھرىمانلىق داس-تانلىرى ياكى ئېپوس دەپ ھېسابلانماقتا. ئۇلاردا يەرلىك خەلق-لەرنىڭ ئاجىزلىقتىن كۈچىيىپ، چېچىلاڭغۇلۇق، باشباشتاقلىق-تىن ئىناقلىق، بىرلىك، ئىتتىپاقلىققا قاراپ بۇرۇلۇش ياسىغان-

لىقى، كۆچلۈك خانلىق قۇرۇپ، خەلقنى ئۈيۈشتۇرۇپ، بەختلىك، گۈللەنگەن ۋە قۇدرەتلىك جەمئىيەت قۇرۇش ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن. جۈڭگو مىللەتلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئالغا بېسىش روھىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

§ 3. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى شېئىرىيەت

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى (?850 — ?1250) دەۋرىدە شېئىرىيەت تەرەققىي قىلغان. بۇ دەۋرگە مەنسۇپ 1000 كۆپلىتتىن ئارتۇق شېئىر زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىمزالىق شېئىرلار بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ ئاپتورلىرى ئېنىق ئەمەس. ئۇز زامانىسىدا ئاپرىنچور تېگىن، چىسۇيا تۇتۇق، قالىم قايشى، بۇيان قاياقال، كى كى، ئاتساق قاتارلىق شائىرلار ئۆتكەن.

كۆپلىگەن شېئىرلاردا ئۆرپ ـ ئادەت مەسىلىلىرى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇلارنى رېئال تۇرمۇش تەسۋىرلەنگەن ئاممىباب شېئىرلار دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. بۇنداق شېئىرلاردا تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن:

بىرىنچى، ئىلىم ـ مەرىپەت مەدھىيىلەنگەن، بىلىملىكلەر كۆيلەنگەن، نادانلىق، بىلىمسىزلىك مەسخىرە قىلىنغان. مەسىلەن:

بىلىگ بىلىك، يا بەگىم،
بىلىگ ساڭا ئەش بولۇر.
بىلىگ بىلگەن ئول ئەرگە،
بىر كۈن دۆلەت تۇش بولۇر.

[بىلىم ئۆگىنىڭ، ئەي بېگىم، بىلىم سىزگە ھەمراھ بولۇر؛
بىلىم ئۆگەنگەن ئەرگە، بىر كۈنى دۆلەت يار بولۇر.]

ئىككىنچى، گۈزەل ئەخلاققا، ئېسىل ئەردەم ـ پەزىلەتكە دالالەت قىلىنغان، ناچار قىلىق، ئوسال كەيپىيات ئەيىبلەنگەن. مەسىلەن:

ئەردەملىك كىشى ئەردىنى بىرلە تۇز ئول،
ئەردەمسىز كىشى ئۆتۈك ئىچىندەكى ئولياق بىرلە تۇز ئول.

[ئەردەم ـ پەزىلەتلىك كىشى گويا گۈھەرگە ئوخشايدۇ، پەزىلەتسىز كىشى گويا ئۆتۈك ئىچىدىكى پىتەككە ئوخشايدۇ]

ئۇچىنچى، چىن مۇھەببەت مەدھىيىلەنگەن.

تۆتىنچى، ئادىل ۋە دانا خاقانلار ئوبرازى يارىتىلغان ۋە ئۇلارغا مەدھىيە ئوقۇلغان، ئادالەت ۋە خەلقچىللىق تەشۋىق قىلىنغان. مەسىلەن:

كۆك بۆرتىمەك سېنى بىرلە يۈرىيىن،
قارا قۇزغۇنتەك تۇپراق ئۈزە قالايىن.
ئىگگە كۆمۈرى،
بىلەگۈگە يارىتەك بولايىن.

ئەرىكلىگ ئۇلۇغ ئىلىگىمىز ئەرۈرسىز،
ئالتۇنچا تومىمىش.
تولۇنچا تومىمىش،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

قۇتلۇق بىلگە بەگلەر ئەرۋرسىز.

يىمەقالسىن قارا بۇدۇنگىز،
كىلگ قوينۇڭىزدا.
ئۇزۇن ئەتەكىگىزدە،
كۆيۇ كۆزەدۇ تۇتۇپ ئاچىنۇ ئىگىدۇرسىز.

[كۆك بۆرىدەك سەن بىلەن بىللە يۈرەي،
قارا قوزغۇندەك تۇپراق ئۇستىدە قالاي،
ئاغرىققا داۋا،
بىلەي (بىلەي تاش) گە سۇ (تۇكۇرۈك بولاي).

قۇدرەتلىك ئۇلۇغ ئىلىكىمىز (پادىشاھىمىز) سىز،
سىز ئالتۇندەك ساپ،
مەرۋايىتتەك سۈزۈك،
قۇتلۇق، دانا بېگىمىز سىز.

سىز بارلىق پۇقرالىرىڭىزنى
كىلگ قوينىڭىزدا،
ئۇزۇن ئېتىكىگىزدە،
كۆيۈپ - ئاسراپ مېھرىبانلىق بىلەن باقىسىز.]

بەشىنچى، تەبىئەتنىڭ گۈزەل، ئارامبەخش قىياپىتى چوڭقۇر ھېسسىيات ئاساسىدا تەسۋىرلىنىش بىلەن بىرگە، يۇرت، ۋەتەنگە بولغان چەكسىز مۇھەببەت ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

ئادقا شۇ تۇرۇر قات - قات تاغدا،
ئامىل ئاغلاق ئارانيا تاندا.
ئارتۇچ سۆگۈت ئالتىنتا،
ئاقار سۇۋلۇقتا.
ئارانچىغىن ئۇچداچى قوشقىئالار،
تىرىنلىك قۇۋراغلىقتا،
ئادىنماقسىزىن مەڭى تەگىنگۈلۈگ ئول.
ئانى تەگ ئورۇنلاردا.

[تۇتاش كەتكەن قاتمۇقات تاغلاردا،
تىنچ - خىلۋەت ئارانيا دانتا①
ئارتۇچ سۆگۈت ئاستىدا،②
شارقىراپ ئاققان سۇ بويىدا.
شادلىقتا ئۇچقۇچى قۇشلار يىغىلىدىغان جايدا،
ھېچ نەرسىگە پەرۋا قىلماي ھۇزۇرلىنىدىغان ئەنە شۇنداق
ئورۇنلاردا].③

ئومۇمەن، قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرى ئىلغار ئىدىيىنى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئىپادىلىگەن. ئۇلار باي، خەلقچىلىق روھىغا تويۇنغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قويۇق رېئالىزملىق ئالاھىدىلىككە، مۇكەممەل قۇرۇلما ۋە كۆپ خىل شەكىلگە ئىگە.

① ئارانيا — سانسكرىتچە [Aranya]دىن كەلگەن سۆز بولۇپ «ئويمانلىق، ئورمانلىق تاغ» دېگەن مەنىدە.
② ئارتۇچ سۆگۈت - قارا ئارچا دەرىخىنى كۆرسىتىدۇ.
③ «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» (ئا. خوجا قاتارلىقلار تۈزگەن)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى.

§ 4 . يۈسۈپ خاس هاجىپ ۋە «قۇتادغۇبىلىك»

يۈسۈپ خاس هاجىپ (1019/20 — 1085/6) قاراخانىيلار خانلىقى زامانىسى (?850 — 1212) دا ئۆتكەن مۇتەپەككۇر شائىر بولۇپ، بالاساغۇندا تۇغۇلۇپ، قەشقەردە ياشاپ، شۇ يەردە ۋاپات بولغان.

يۈسۈپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق داستانى 1069—1070 - يىللىرى قەشقەردە يېزىلغان. 85 باب، 13,290 مىسرا.

«قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇر مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، كۆپ دەۋرلىك ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ كۆرەش قىلىپ ئىجتىهات بىلەن قولغا كەلتۈرگەن مەدەنىيەت دۇردانىسى. ئۇ بىر پۈتۈن مەدەنىيەت هاۋاسىدا، مەركەزلىك هەم كونكرېت هالدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئىلمىي ئىدىيىسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، بۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى تەۋرەتكىلى بولمايدىغان ئورنىنى تىكلىگەن.

مەيلى ئىدىيىۋى مەزمۇن، مەيلى بەدىئىي شەكىلدىن قارىغاندا، «قۇتادغۇبىلىك» ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تىپىك نەمۇنىسى بولۇپ، ئۇ ئاساسلىقى قاراخانىيلارنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى چاغدىكى ئاڭ هالىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئومۇمەن، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاڭ قارىشى «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى هاسىل قىلغان.

«قۇتادغۇبىلىك» تە ئادالەت گەۋدە قىلىنغان باراۋەر، ئىناق ۋە خاتىرجەم غايىۋى جەمئىيەت سۈرەتلەنگەن. خىسلەتلىك يېرى شۇكى، مۇئەللىپ ئەسەردە مۇنداق غايىۋى جەمئىيەتنى سۈرەتلەش

بىلەنلا قالماي، يەنە بۇ غايىۋى جەمئىيەتكە باردىغان يول ئۈستىدە دادىل ئىزدەنگەن. بۇ يول قانۇن، ئەخلاق ۋە بىلىمدىن ئىبارەت. قانۇن — بۇ غايىۋى جەمئىيەتنى يۆلەپ تۇرىدىغان تېرەك. ئەخلاق — بۇ غايىۋى جەمئىيەتنىڭ ئىچكى بۆلەكلىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان رىشتە. بىلىم — قانۇنىنىڭ ئىشقا ئېشىشى، ئەخلاقنىڭ هۆرمەتكە ئېرىشىشىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان تۈپ ئاساس.

داستان ۋەقەلىكى باشتىن - ئاخىر دېگۈدەك ئوچ چوڭ مۇناسىۋەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى تۆت پېرسوناژنىڭ ئۆزئارا سۆزلىشىشى ۋە مۇنازىرىسى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، مۇئەللىپ مۇشۇنداق سۆزلىشىش ۋە مۇنازىرىلەر ئارقىلىق جەمئىيەتتە يۈز بېرىۋاتقان هەر خىل مەسىلىلەر هەققىدىكى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى پىكىرلىرىنى بايان قىلغان. جەمئىيەتتىكى هەر خىل تەبىقە، گۇرۇهلارنىڭ ئورنى، هۆكۈمرانلارنىڭ ئۇلارغا تۇتقان پوزىتسىيىسى، جەمئىيەتنىڭ ئىچكى ئەهۋالى — ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئىلگىرىلىشىگە كوچ چىقىرىپ ۋە ئونىڭ مەدەنىيەت تەرغىباتچىلىق رولىنى ئويناپ، مەدەنىيەت جەۋهەرلىرىنى مۇجەسسەملەپ چىققان. شۇنداق بولغاچقا، ئۇ ئالدى بىلەن ئۆز دەۋرىنىڭ، مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان شاهانە ئەسەر سۈپىتىدە گەۋدىلىنىپ تۇرغان.

«قۇتادغۇبىلىك» تە مەركىزىي ئىدىيە مەركەزلىك ۋە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىش ئۇچۇن توققۇز نەپەر پېرسوناژ ئوبرازى يارىتىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش، ئودغۇرمىش قاتارلىق تۆت نەپەر پېرسوناژ ئاساسىي ئوبراز بولۇپ، ئۇلار توغرۇلۇق تەپسىلىي تەسۋىرلەر بېرىلگەن.

كۈنتۇغدى قانۇن، ئادالەتنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. ئۇ بەلىملىك، ئىقتىدارلىق، ئىستېداتلىق ئادىل هۆكۈمران، «كىم ئەقىل - پاراسەتلىك بولسا، ئۇنى يۇكسەلدۈرىدىغان»، «ئەتراپىغا دۇنيادىكى هەر خىل ئىدراكلىق، بىلىملىك كىشىلەر زىچ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

توپلانغان» ، «ئەلنى تۈزەپ، ئوڭشاپ، خەلقنى بەيىتقان، ئۇنىڭ زامانىدا بۆرە بىلەن قوي بىللە سۇ ئىچكەن» ئۇلۇغ شەخس سۈپەتىدە ئوقۇرمەن تەسەۋۋۇرىدا گەۋدىلىنىدۇ.

داستاندا ئايتولدى كۈنتۇغدى ئىلىگىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ، بەخت - سائادەت سىمۋولى قىلىنغان. ئۇگدۇلمىش ئايتولدىنىڭ ئوغلى ۋە ئىز باسارى، ئۇ بىلىم ۋە ئەقىل - پاراسەتنىڭ سىمۋولى. ئودغۇرمىش كۈنتۇغدى ئىلىگىنىڭ مەملىكىتىدە بىر غاردا پىنھان تۇرمۇشنى تاللىغان زاھىد بولۇپ، قانائەت ۋە ئاقىۋەتنىڭ سىمۋولى قىلىنغان.

دېمەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»تە ئۆزىنىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىدىيىۋى سىستېمىسىنى مانا مۇشۇ تۆت ئاساسىي پېرسوناژ ئارقىسىدىكى سۆھبەت، مۇنازىرە ۋە دراماتىك تۈتۈنۈش جەريانىغا سىڭدۈرۈپ، جەمئىيەتنى، جۈملىدىن دۆلەتنى قانۇن، بىلىم ۋە ئەخلاق - پەزىلەت بىلەن ئىدارە قىلىش ھەققىدىكى بىر قاتار غايىۋى قاراشلىرىنى ئىپادىلىگەن، ئۆز دەۋرىدىكى رېئاللىقنى ئىسلاھ قىلىشقا قارىتىلغان بەزىبىر ئىجتىمائىي تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان، رېئاللىقنى پەردازلاپ كۆرسەتمەستىن، بەلكى ئۇنىڭدىكى مەۋجۇت ئىللەتلەرنى دادىللىق ۋە رەھىمسىزلىك بىلەن پاش قىلغان ھەم سۆككەن، ئادالەتلىكلەر، پەزىلەتلىكلەر، بىلىملىكلەر ھەم ئىستېداتلىقلار كۆپ بولغان غايىۋى بىر دۆلەت قۇرۇش ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەن.

«قۇتادغۇبىلىك»تىن ئۈزەنىدىلەر

بىلىك ئوقۇش ئەردەمىن ئاسىغىن ئايۇر
(بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ پەزىلەت ۋە پايدىلىرى بايانىدا)

تىلەكىم سۆز ئەردى ئاي بىلگە بۆگۈ،
ئوقۇشۇغ بىلىگ ئۆزۈم سۆزلەگۈ.

ئوقۇش ئول بۇلا تەگ قارائىغۇ ئۇنى،
بىلىك ئول يارۇقلۇق يارۇتتى سېنى.

ئوقۇشۇن ئاغار ئول بىلىكتىن بەدۇر،
بۇ ئىلى بىلە ئەر ئاغىرلىق كۆرۈر.

ئوقۇش بولسا ئەسىل بولۇر بولسا ئەر،
بىلىك بولسا بەگلىك قىلۇر قىلسا ئەر.

كىمەكىدە ئوقۇش بولسا ئەسىل بولۇر،
قايۇدا بىلىك بولسا بەگلىك بولۇر.

[تىلەگىم ئىدى سۆز، ئەي ئالىم ھېكىم،
ئەقىل ۋە بىلىمدىن سۆزلەش مەقسىتىم.

ئەقىلدۇر چىراغدەك قارائىغۇ ئۇنى،
بىلىم ئۇ يورۇقلۇق، يۇرۇتقاي سېنى.

ئۆسەر ئەر ئەقىلدىن، بىلىمدىن بۈيۇر،
بۇ ئىككى بىلەن ئەر قەدىرلىك بولۇر.
.....
ئەقىل بولسا، ئەسىل بولۇر بولسا ئەر،
بىلىم بولسا، بەگلىك قىلۇر قىلسا ئەر.

ئەقىل كىمدە بولسا، بولۇر ئۇ ئەسىل،
*بىلىم كىمدە بولسا، بولۇر خان ئۇ، ئېل.*①

---

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى.

§ 5 . مەھمۇد قەشقەرى ۋە «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»

مەھمۇد قەشقەرى (?1019/20 — ?1113/4) نىڭ تولۇق ئىسمى مەھمۇد ئىبنى ئەل ھۈسەيىن ئىبنى مۇھەممەد ئەل كاشغەرى. مەھمۇد قەشقەرى قەشقەر (كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ) ئوپال يېزىسى ئازىق (بۇ كەنت كېيىنچە قۇمباغ دېگەن نام بىلەن ئاتالغان) كەنتىدە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ ئائىلىدە تۇغۇلغان، ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەلۇماتنى قەشقەردە كى مەكتەپلەردە ئالغان. كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ داڭلىق شەھەرلەرگە بېرىپ، ئۇ يەردە ئوقۇپ، داۋاملىق بىلىم ئاشۇرغاندىن كېيىن پەرەز قىلىنىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى قاراخانىيلار خانلىقىغا تەۋە يېزا ـ قىشلاقلار، شەھەر ـ بازارلارنى، ئورۇق ـ قەبىلە، ئايماقلارنى تەخمىنەن ئون نەچچە يىل ئايلىنىپ، مول تەل ۋە فولكلور ماتېرىياللىرىنى توپلاپ، ئاندىن باغدادقا بېرىپ، مىلادىيە 1077 — 1072 ـ يىللىرى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» («تۈركىي تىللار دىۋانى») نامىلىق ئەسەرنى يېزىپ چىققان. بۇ كىتابنىڭ ئەسلىي نامى «كىتابۇ دىۋانى لۇغەت تۈرك» دۇر.

«دىۋان» غا تەخمىنەن 7500 پارچىدىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە ئىبارە)، 242 پارچە شېئىر ـ قوشاق، 200 پارچىگە يېقىن ماقال ـ تەمسىل، 10 نەچچە پارچە ئەپسانە، رىۋايەت ۋە داستان، ئېپوسلاردىن پارچە كىرگۈزۈلگەن. تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى سۆزلەم، ماقال ـ تەمسىل ۋە قوشاق (داستان، ئېپوسلاردىن پارچىلار بۇنىڭ ئىچىدە) لارنى ئۇيغۇر تىلىدا بېرىپ، ئۇلارنى ئەرەب تىلىدا ئىزاھلىغان، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئالىم

كىتابىنى ئەرەب تىلىدا يازغان.

مىلادىيە XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئەرەب ئىمپېرىيىسى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مەركىزى باغدادتا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تەسىرى كۈچەيىشكە باشلىغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە «تۈركىي تىل بىلەن ئەرەب تىلى بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتەك تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقان» ھالەت شەكىللەنگەن، مەرپەتپەرۋەر ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئەرەبلەرنىڭ «ئۆز دەردىنى ئېيتىشى ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە يېقىش ئۈچۈن ئۇلارغا تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق» ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسىنىڭ ئىلھامى بىلەن بۇ كاتتا ئەسەرنى يېزىپ چىققان.

«دىۋان» ئىككى تىلنىڭ، يەنى تۈركىي تىلى بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئاددىيلا سېلىشتۇرما لۇغىتى ئەمەس، شۇنداقلا ئەرەبلەرنىڭ تۈركىي تىلنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن تۈزۈپ قويۇلغان ئاددىي سۆزلۈكمۇ ئەمەس، بەلكى ئېنسىكلوپېدىيە شەرتىگە يېقىن بولغان لۇغەت. ئۇ ئۇچ جىلد (ئۇچ تۇم) ۋە 10 بۆلۈمدىن ئىبارەت. ھەم بىر بۆلۈمى ئۆز نۆۋىتىدە بىر قانچە باب ھەم قوشۇمچە چاتاق (پاراگراف) قا بۆلۈنگەن.

«دىۋان» دىكى شېئىر ـ قوشاقلار ئىچىدە بىلىم ئۆگىنىشكە، ئەقىل ـ پاراسەتلىك بولۇشقا ئۇندەيدىغانلىرى كىشىنى ئۆزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەردەم تىلە ئۆگرەنسەن بولما كۆڭۈز،
ئەردەمسىزىن ئۆگۈنسە ئەڭمە گۈزە ئەگەر.

[ئىلىم ـ ھېكمەت ئىزدە، ئۆگىنىشتىن چېكىنمە، غادايما، بىرەر نەرسىنى ئۆگەنمەيلا ئۆزىنى بىلىمدان كۆرسىتىپ ماختىنىدىغان كىشى سىناقتا ھودۇقۇپ قالىدۇ.]

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئالغىل ئۆگۈت مەندىن ئوغۇل ئەردەم تىلە.
بويدا ئۇلۇغ بىلگە بولۇپ بىلكمىگ ئۇلە.

[ئەي ئوغلۇم، مەندىن ئۆگۈت - نەسىھەت ئال، پەزىلەت تىلە، ئەدەپلىك ۋە تەرتىپلىك بولۇشقا تىرىش، تاكى ئەل ئىچىدە ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، ئەدەپ ۋە ئىلىم - ھېكمەت تاراتسۇن.]

بىلگە ئەرىگ ئەزگۈ تۈتۈپ سۆزىن ئەشىت،
ئەردەمىنى ئۆگرەنىپەن ئىشقا سورا.

[ئالىم، دانىشمەن ۋە ئاقىل كىشىلەرگە ياخشىلىق قىل، ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلا، ئەردەم (پەزىلەت) لىرىنى ئۆگەن، ئۆگەنگەنلىرىڭنى ئىش يۈزىدە كۆرسەت.]

«دىۋان» غا يەنە چىن مۇھەببەت، سەممىي - ساداقەتمەنلىك، ۋاپادارلىق قاتارلىق ئىنسانىي خىسلەتلەر كۈيلەنگەن شېئىر - قوشاقلارمۇ كىرگۈزۈلگەن. تۆۋەندە مۇنداق قوشاقلاردىن بىر قانچىسىنى كۆرۈپ ئۆتىمىز:

باردى كۆزۈم يارۇقى،
ئالدى ئۆزۈم قونۇقى.
قاندا ئەرىنچ قانىقى،
ئەمدى ئۇدۇن ئوزغورۇر.

[كۆز نۇرۇم (سۆيگەن يارىم) كەتتى، ئۇ مېنىڭ روھىمنى. مۇ ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ كەتتى. ئەمدى ئۇ قەيەرلەردىكىن؟ (ئۇنىڭ پىراقىدىن كۆزۈمگە ئۇيقۇ كەلمەيدۇ.)]

ئۇدىك مەنى قومىتتى،
ساقىنچ ماڭا يۇمىتتى.
كۆڭلۈم ئاڭار ئەمىتتى،
يۇزۈم مەنىڭ سارغارۇر.

[يارغا بولغان ئىشق - مۇھەببىتىم مېنى ھاياجانغا سالدى، قايغۇ - ئەلەملەر ماڭا توپلاندى، كۆڭلۈم ھەمىشە يارغا ئىنتىلىدۇ، شۇڭا مېنىڭ يۈزۈم سارغايماقتا.]

«دىۋان» دا ئاتا - ئانىلارنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلاشتىن ئىبارەت ئېتىكىلىق مەسىلىلەرمۇ تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ ھەقتە مۇنداق بەيىت بار:

ئەشتىپ ئاتا - ئاناڭنىڭ ساۋلارىنى قادىرما،
نەڭ قۇت بولۇپ گۈۋەزلىگ، قىلىنىپ يانا قۇتۇرما.

[ئاتا - ئاناڭنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلا، ئۇلارغا سۆز يانىدۇرما، مال - مۈلۈك ۋە بەخت تاپسالڭ، ھەددىڭدىن ئېشىپ قۇتىرسا.]

ئومۇمەن، «دىۋان» دىكى ئەدەبىي پارچىلار مەيلى ئىدىيىۋىلىك جەھەتتە، مەيلى بەدىئىي جەھەتتە بولسۇن، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى بىلىشتە، ئەينى چاغدىكى ئەجدادلارنىڭ ئەدەبىيات قارىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىجتىمائىي چۈشەنچىلىرىنى بىلىشتە ۋە ئۆگىنىشتە بىرىنچى قول ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.①

① مەمۇد قەشقەرى، «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981-1983-يىللىرى نەشرى.

§6 . ئەھمەد يۈكنەكى ۋە «ئەتەبەتۈلھەقايىق»

ئەھمەد يۈكنەكنىڭ تولۇق ئىسمى ئەدىب ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكنەكى. ئۇ تەخمىنەن قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ياشىغان. ئۇ ئەما شائىر بولۇپ، ئۇنىڭدىن «ئەتەبەتۈلھەقايىق» (ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى) ناملىق داستان مىراس قالغان. بۇ ئەسەرنىڭ يەنە «ھىبەتۈلھەقايىق» (ھەقىقەتلەر سوۋغىسى) دېگەن نامىمۇ بولغان.

شائىر ئۆز ئەسىرىنى «تۈركىي كىتاب» دەپ ئاتىغان. ئەدىب ئەھمەدتىن كېيىنرەك ئۆتكەن ئەمىر ئارسلان خوجاتارقان دېگەن كىشى ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا يازغان ئىلاۋىسىدە مۇنداق ئۇچۇرنى قالدۇرغان:

تامامى ئەرۇر كاشغەر تىلى بىلە،
ئايتمىش ئەدىب رىققاتى دىل بىلە،
ئاگەر بىلەسە كاشغەر تىلىن ھەركىشى،
بىلۇر ئول ئەدىبنىڭ نەكسم ئايتمىشى.

«ئەتەبەتۈلھەقايىق» 14 باب، 484 مىسرادىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭغا كېيىنرەك باشقىلار تەرىپىدىن يەنە ئۈچ پارچە شېئىر قوشۇلۇپ 512 مىسراغا يەتكەن.

داستاندا بىلىم، ئەخلاق، ئادالەت توغرىسىدىكى قاراشلار چىرايلىق بەدىئىي تىل ۋە مۇكەممەل شېئىرىي شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.

شائىر بىلىم، ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ ئورنى، رولى قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا چوڭقۇر، ئوبرازلىق پىكىر قىلغان. مەسە-

لەن:

بىلىگدىن ئەرۇرمەن، سۆزۈمگە ئۇلا،
بىلىگلىككە يا دوست ئۆزۈڭنى ئۇلا.

بىلىگ بىرلە بولنۇر سائادەت يولى،
بىلىگ بىل، سائادەت يولىنى بۇلا.

باھالىغ دىنار ئول بىلىگلىك كىشى،
بۇ جاھىل بىلىگسىز باھاسىز بېشى.

بىلىگلىك بىلىگسىز قاچان تەڭ بولۇر،
بىلىگلىك تىسى ئەر، جاھىل ئەر تېشى.

سۆڭەككە يىلىگتەگ ئەرمەگە بىلىگ،
ئەرەن كۆركى ئەقىل ئول سۆڭەكنىڭ يىلىگ.

[بىلىمدىن سالاي دوست سۆزۈم ئۇلىنى،
تۇتۇپ ماڭ بىلىملىك كىشى قولىنى.

ئىچىلغاي بىلىمدە سائادەت يولى،
بىلىم ئالكى ئاچقىن بەخت يولىنى.

باھالىغ دىنار① دۇر بىلىملىك كىشى،
بىلىمسىز نادانىڭ باھاسىز بېشى.

① دىنار ـ ئالتۇندىن ياسالغان پۇل.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

بىلىملىك، بىلىمسىز قاچان تەڭ تۇرار،
بىلىملىك ئايال ـ ئەر، نادان ئەر ـ چىشى.

سۆڭەككە يىلىگ تەگ، ئادەمگە بىلىم،
ئەركۆركى ئەقىلدۇر، سۆڭەكنىڭ يىلىگ.]

شائىر داستاندا ئېخلاق مەسىلىسى توغرىسىدا كۆپ توختالغان. ئۇ ئىلىم ـ مەرىپەتكە، بىلىم ئېلىش ئۈچۈن تىرىشقان كىشىلەرگە، مەردلىك، كەمتەرلىك، كۆيۈمچانلىق، ئادالەتلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك قاتارلىق ئىنسانىي خىسلەتلەرگە قىزغىن مەدھىيە ئوقۇيدۇ. بىلىمسىزلىك، توخۇ يۇرەكلىك، قاباھەتلىك، تەكەببۇرلۇق، ۋاپاسىزلىق، نەسىسلىك، ئاچ كۆزلۈك قاتارلىق ئىللەتلەرنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ.①

7 §. ئەلىشىر نەۋائى

1. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ھايات ۋە ئىجادىي پائالىيىتى

ئەلىشىر نەۋائى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات تارىخىدا قاراخانىيلاردىن كېيىنكى گۈللىنىش دەۋرىنىڭ ۋەكىلى، شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن كېيىن بارلىققا كەلگەن نامايەندىسى، ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆتكەن بۈيۈك مۇتەپەككۇر، ئەدەبىياتشۇناس، تىلشۇناس، ئىجتىمائىي پائالىيەتچى، پەن ـ مەدەنىيەت ئەربابى، ئۇلۇغ شائىر.

نەۋائى 1441 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى خۇراسان ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى ھېراتتا غىياسىددىن باخشى ئائىلىسىدە

① ئەھمەد يۈكنەكى، «ئەتەبەتۈلھەقايىق»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى.

دۇنياغا كەلگەن. ئۇ شېئىرىيەت ساھەسىگە 15 ـ 16 يېشىدىن باشلاپ كىرىشكەن ھەم ئىككى تىلدا شېئىر يېزىپ «زۇللىسانەين» (ئىككى تىللىق شائىر) دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. ئۇ تۈركىي تىلدىكى شېئىرلارنى نەۋائى تەخەللۇسى بىلەن، پارسچە شېئىرلىرىنى فانى تەخەللۇسى بىلەن يازغان.

نەۋائى ساۋاقدىشى ھۈسەيىن بايقارا تەرىپىدىن 1472 ـ يىلى ھېراتتا، ئوردىدا دىۋان بېگىلىكىگە تەيىنلەنگەن. ئۇ ئوردىدا خىزمەت قىلغان چاغلاردا، ئەلدە ئادالەت، توغرا تەرتىپ ئورنىتىپ نۇرغۇنلىغان ئىسلاھات ئېلىپ بارغان ۋە بۇ ھەقتە پىلانلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. لېكىن ئوردىدىكى مەجىددىنگە ئوخشاش يۇقىرى قاتلام مۇتەئەسسىپ كۆچىلىرى ئۇنىڭ بۇ ئىلغار پىلانىغا قارشى چىققان، ئۇنى خىمەيىن بايقاراغا چاقتان. شۇنىڭ بىلەن نەۋائى ئوردىدىكى پىتنە ـ پاسات تۈپەيلى 1476 ـ يىلى خىزمىتىدىن ئىستېپا بېرىشكە مەجبۇر ھەم 11 يىلغىچە دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلاشماي ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن قىزغىن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىكى ئەسەرلىرى دەل مۇشۇ چاغلاردا يېزىلغان.

نۇرغۇن مۇرەككەپ كەچۈرمىشلەرنى ئۆتكۈزگەن نەۋائى ئاخىر كېسەل سەۋەبىدىن، 1501 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ھېرات شەھىرىدە 60 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

نەۋائى تۈركىي تىلدا ھەم پارس تىلدا ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ 60 يىللىق ھاياتىدا زور زېھنىي كۈچ سەرپ قىلىپ 30 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان.

2. «خەزائىنۇلمەئانى»

«خەزائىنۇلمەئانى» نەۋائىنىڭ يىرىك لىرىك شېئىرلار توپلىمى. بۇ توپلام 1491 ـ يىلىدىن 1498 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تۈزۈلگەن. تۆت چوڭ دىۋاندىن تۈزۈلگىنى ئۈچۈن يەنە «چاھار دىۋان» دەپ ئاتالغان. بۇ تۆت دىۋان كىشىلەرنىڭ ئۆمۈر

تەرتىپىگە ئاساسەن توزۇلگەن. بۇلار: ① «غەرايىبۇسسىغەر» (ئۆسمۇرلۇك غارايىبلىرى)، ② «نەۋادىر ۋۇشەباب» (يېگىتلىك نادىرلىقلىرى)، ③ «بەدائىئۇلۇەسەت» (ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى)، ④ «فەۋائىدۇلكىبەر» (قېرىلىق پايدىلىقلىرى). «خەزائىنۇلمەئانى» گە لىرىك ژانىرىنىڭ 16 خىل شەكلىدىكى شېئىرلار كىرگۈزۈلگەن. ئەسەردە 3132 پارچە لىرىك شېئىر بار بولۇپ، جەمئىي 45 مىڭ مىسرادىن تەشكىل تاپقان. ئەسەردىكى 16 خىل شېئىرىي شەكىل ئىچىدە غەزەل ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭدا جەمئىي 2600 غەزەل بار.

«خەزائىنۇلمەئانى» — يۈكسەك ئىدىيىۋىلىككە ۋە بەدىئىيلىككە ئىگە لىرىك شېئىرلاردىن تەشكىل تاپقان ئەسەر. ئۇنىڭدا، سۆيگۈ ۋە ساداقەت، ۋىسال ۋە ھىجران، ۋاپا ۋە دوستلۇق، شەپقەت ۋە مەرھەمەت، ئەل ـ يۇرتقا مۇھەببەت، گۈمانىزم (ئىنسانپەرۋەرلىك) ۋە خەلقلەر دوستلۇقى، ئادالەت ۋە ھەققانىيەت، مېھنەت ۋە مەرىپەت، ئەدەپ ۋە ئەخلاق، ھالاللىق ۋە توغرىلىق، ۋاپا ۋە ساداقەت، ھىممەت ۋە ساخاۋەت، راستچىللىق ۋە ئىنساپ، تەبىئەت گۈزەللىكى، زۇلۇم ۋە ئىستىبداتتىن نالە قىلىش، ئادالەتسىزلىك، ئىتتىپاقسىزلىقنى قارىلاش، جاھالەتنى پاش قىلىش، بەتنىيەت، ھىيلىگەرلىكنى تەنقىد قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلار ئىپادىلەنگەن. بۇ مەزمۇنلار ئەسەردىكى لىرىك ئوبرازلاردىن «گۈزەل يار»، «مەن»، «مەي» قاتارلىقلار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن.

3. «خەمسە نەۋائى»

«خەمسە» ئىجادىيىتى — شەرق ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن يىرىك ئەدەبىي ئېقىم بولۇپ، ئەلىشىر نەۋائى «خەمسە» يېزىش رىقابىتىگە قاتنىشىپ زور ئۇتۇق قازىنىپ «خەمسە نەۋائى»نى يېزىپ چىققتى. «خەمسە نەۋائى» قىس-

قارتىلىپ «خەمسە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. نەۋائى بۇ ئەسەرنى 1483 — 1485 ـ يىللىرى ھېرات شەھىرىدە ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىلىدا يېزىپ چىققان. ئۇنىڭغا تۆۋەندىكى بەش داستان كىرگۈزۈلگەن: ① «ھەيرەتۇلئەبرار» (ياخشى كىشىلەرنىڭ ھەيرانلىقى) ② «پەرھاد ۋە شېرىن» ③ «لەيلى ۋە مەجنۇن» ④ «سەبئى سەييارە» (يەتتە سەييارە) ⑤ «سەددى ئىسكەندەر» (ئىسكەندەر سېپىلى). بۇ بەش داستان جەمئىي 52 مىڭ مىسرادىن تەشكىل تاپقان. بۇ داستانلار ئىچىدە «سەددى ئىسكەندەر» بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز.

«سەددى ئىسكەندەر» — «خەمسە» ئىچىدىكى داستانلار تەرتىپىدە بەشىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. جەمئىي 89 باب، 7182 بەيىتتىن تەركىب تاپقان. ئۇيغۇر كلاسسىك داستانلىرى ئىچىدە ئەڭ ئۇزۇن داستان. ئۇ ھەم تارىخىي ئەسەر، ھەم بەدىئىي ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

داستاندىكى باش قەھرىمان ئىسكەندەر مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 356 ـ يىلىدىن 323 ـ يىلىغىچە بولغان پادىشاھلىق ھاياتىدا ئۆز دۆلىتىنى مىسلىسىز قۇدرەت تاپقۇزۇپ، ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقىدىكى نۇرغۇن دۆلەت ۋە رايونلارنى ئىستىلا قىلغان شەخس.

نەۋائى بۇ داستاندا پەيلاسوپ، ئالىم، ئادالەتلىك شاھ ئوبرازىنى بىر قاتار قەھرىمانلار، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ـ سىياسىي غايىسىنى، ئەخلاقىي قاراشلىرىنى، ئۆز دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئەخلاقىي مەسىلىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسىنى، ئىنسانپەرۋەرلىك، خەلقچىللىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى ئۆزەك قىلغان بىر قاتار مەزمۇنلارنى ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بەرگەن. نەۋائى ئىسكەندەر ئوبرازى ئارقىلىق ئەينى زامانداكى دۇنياۋى، شۇنداقلا مەھەللىۋى رېئال ئىجتىمائىي ھاياتقا نىسبەتەن ئۆتكۈر تەنقىد ۋە ئىسلاھات پروگراممىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئىسكەندەر ئوبرازى ئارقىلىق تۆمۈرلەر ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى پارچىلىنىپ كېتىۋاتقان ھاكىمىيەتلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەن، تەرەققىيپەرۋەر، مەركەزلەشكەن پادىشاھلىق تۈزۈمنى ئورنىتىش ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئەلىشىر نەۋائى «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىنى يەنە «مەھنەتنامە ۋە ۋاقىنامە» دەپ ئاتىغان. داستان جەمئىي 54 باب، 5453 بەيىتتىن تەركىب تاپقان. بۇ نەۋائىنىڭ ئېستېتىك ئىدىيىسى ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، غايىۋى مەزمۇنغا باي داستان بولۇپ، نەۋائى ئىجادىيىتىدىكى ئەڭ تەسىرلىك داستاندۇر. بۇ داستان باشقا داستانلىرىغا سېلىشتۇرغاندا تېمىكلىك، خاسلىق، جەلپكارلىق، تەسىرچانلىق جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

«پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدا چىن ئېلىنىڭ شاھزادىسى پەرھاد بىلەن ئەرمەن گۈزىلى مەلىكە شېرىن ئارىسىدا بولغان تەسىراتلىق مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان. داستاندا ئىككى ياشنىڭ پاجىئەلىك، تراگىدىيىلىك تەقدىرى تەسۋىرلەنگەن.

داستاندا ئەلىشىر نەۋائى پەرھاد بىلەن شېرىنىنىڭ سۆيگۈ - مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىگە باغلاپ ئۆزىنىڭ گۈمانىزم، خەلقپەرۋەرلىك، خەلقلەر دوستلۇقى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەرىپەتپەرۋەرلىك، تىنچلىقنى سۆيۈش، خەلقلەر پاراۋانلىقى، ئەمگەك سۆيەرلىك، يېزا ئىگىلىك، سۇ مەسلىسى، ئادىل، بىلىملىك پادىشاھ ۋە زالىم، نادان پادىشاھ قارىشى، يۈكسەك ئەخلاق - پەزىلەت، كۆچلۈك ئىرادە، ئۈمىدۋارلىق، ئىنسانىي بۈرچ قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەرنى مەركەزلىك ھالدا يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

پەرھاد «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدىكى باش قەھرىمان، ئۇ چىن شاھزادىسى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن داستانداۋ ئاساسىي

ئورۇنغا قويۇلۇپ تەسۋىرلىنىش بىلەن ئۇنىڭ پائالىيىتى ئەرمەن مەلىكىسى شېرىن ئوتتۇرىسىدىكى سۆيگۈ - مۇھەببەت ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. نەۋائىنىڭ داستانىدىكى ئىنسانپەرۋەرلىك، مېھنەتسۆيەرلىك، ئىجادكارلىق، ئىلىم - پەن، دوستلۇق، چىن مۇھەببەتكە سادىق بولۇش، سۇ مەسلىسى قاتارلىق غايىلىرى پەرھاد ئوبرازى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. پەرھاد كىچىكىدىن باشلاپ سىستېمىلىق تەربىيىلەنگەچكە، ياخشى مىجەزلىك بولۇپ يېتىلگەن. ئۇ ئەمگەك ۋە ئىجادكارلىق، ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلەش، ئىناقلىق، چىن مۇھەببەت، قېينىچىلىقتىن قورقماسلىق، باتۇر، مېھىر - شەپقەتلىك، ئادەملەرنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش، ئەل - يۇرت سۆيەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىسىگە ئىگە، سۇنماس ئىرادىلىك، پەزىلەتلىك، نەزەر دائىرىسى كەڭ، ساپ دىل، سەمىمىي، چىن بولۇشتەك غايىۋى مەزمۇنلارنى ئۆزىگە يىغقان بەدىئىي ئوبراز. بۇ ئالاھىدىلىكلەر بىلەن ئۇ تاغ كېسىپ سۇ باشلاپ كېلىش، ۋەھەببەت ۋە جاھالەت كۈشەندىسى بولغان زوراۋان پادىشاھ خۇسرەۋنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى قاتارلىق قېينىچىلىقلار ئۈستىدىن غالىب كېلىدۇ.

شېرىن — داستانىدىكى پەرھادتىن قالسا ئاساسىي ئورۇنغا قويۇپ تەسۋىرلەنگەن ئوبراز. ئۇ ئەرمەن مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى مېھىنبانۇنىڭ سىڭلىسى، مېھىنبانۇنىڭ تەربىيىسىدە بىلىملىك، ئاق كۆڭۈل، پەزىلەتلىك، دانا قىز بولۇپ ئۆسۈپ يېتىلگەن. ئۇ مەملىكەتنىڭ پاراۋانلىقى ھەم خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش، قۇرغاقچىلىقنى توگىتىش ئۈچۈن خەلق ئىمىسى ۋە، مېھىنبانۇ بىلەن قانال قېزىپ سۇ چىقىرىشقا ئوخشاش دۆلەت ۋە خەلقنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىشلارغا باشلامچىلىق قىلغان بەدىئىي ئوبراز.

«پەرھاد ۋە شېرىن» داستانىنىڭ بەدىئىيلىكى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، داستانداۋ تەسۋىرلەنگەن پېر-

سوناژلار روشەن ئىندىۋىدۇئاللىققا ۋە تىپىكلىككە ئىگە. داستاندىكى پەرھاد، شېرىن، مېھىنبانۇ، شاپۇر، بەھرام قاتارلىق ئوبرازلار ۋە خۇسرەۋ، شىرۋيا، ھىيلىگەر مومايى قاتارلىق سەلبىي ئوبرازلار ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بىر - بىرىدىن روشەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ تاشقى ھالىتى بىلەن ئىچكى دۇنياسى تەبىئىي بىرلەشتۈرۈلگەن؛ ئىككىنچى، داستاننىڭ كومپوزىتسىيىسى (قۇرۇلمىسى) مۇكەممەللىككە ئىگە. ھەر بىر بابتا مۇھىم بىر ۋەقەلىك بايان قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ھەر بىر باب ئۆزئارا ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈلۈپ، داستاننىڭ ۋەقەلىك قۇرۇلمىسى ئىزچىللىققا ئىگە قىلىنغان. تەبىئەت مەنزىرىلىرىنى، ھەر خىل مۇھىتنى تەسۋىرلەشتە، لىرىكا بىلەن ئېپىكنى بىرلەشتۈرۈشتە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىن ئىجادىي پايدىلىنىشتا ماھارەت كۆرسەتكەن؛ ئوچىنچى، داستاندا، XV ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن تاۋلانغان ئەدەبىي تىل بىلەن ئاۋام خەلقنىڭ جانلىق تىلى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلۈپ، داستان ۋەقەلىكنىڭ جانلىق، قىزىقارلىق، تەسىرلىك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىنغان. بىرىنجىدىن، ۋەقەلىك تەسۋىرى، لىرىك ھېسسىياتنى ئىپادىلەشتە، ئوخشىتىش، سۈپەتلەش، مۇبالىغە، سىمۋولۇش قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان، ئېپىرسوناژلار تىلى خاسلىققا ۋە تىپىكلىككە ئىگە.

4. نەۋائىنىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق ھەققىدىكى ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى ئەسەرلىرى

ئەلىشىر نەۋائى ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ كۆپلىگەن نادىر ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلغاندىن باشقا، يەنە نۇرغۇنلىغان ئىلمىي ئەسەرلەرنى ياراتتى. بۇنىڭ ۋەكىللىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) «مەجالىسۇن نەفائىس» (گۈزەللەر يىغىلىشى). بۇ

نەۋائىنىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىق ئىلمىنى راۋاجلاندۇرۇش مەقسىتىدە يازغان ئەدەبىيات تارىخى ھەققىدىكى ئەسەر، 1490 — 1491 - يىللىرى يېزىلغان. ئەسەردە 458 ئاپتورنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى تونۇشتۇرۇلغان، بۇنىڭ ئىچىدە 35 تىن ئارتۇق ئاپتور تۈركىي تىلدا ئەسەر يازغان ئاپتورلاردىن ئىبارەت.

2) «لىسانۇتتەير» (قۇشلار تىلى). بۇ سىمۋولىزم ئىجادىيىتى مېتودى بىلەن يېزىلغان پەلسەپىۋى داستان بولۇپ، ئۇنىڭدا قۇشلار پېرسوناژ قىلىنغان. ئەسەردە ئىنسانىي تەبىئەت — ئىنسان مەسىلىلىرى مۇھاكىمە قىلىنغان. 1498 - 1499 - يىللىرى يېزىلغان.

3) «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەين» (ئىككى تىل توغرىسىدا مۇھاكىمە). بۇ ئەسەر 1499 - يىلى يېزىلغان. ئەسەردە تۈركىي تىل بىلەن پارس تىلى تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىنىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى كۆرسىتىش ئارقىلىق ئۇنىڭ بىلەن نادىر بەدىئىي ئەسەرلەرنى يارالقىلى بولىدىغانلىقى چۈشەندۈرۈلگەن ۋە بۇ ئارقىلىق نەۋائىنىڭ ئانا تىلىنى ۋە ئەدەبىياتىنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئىدىيىسى ئىپادىلەنگەن.

4) «مەھبۇبۇل قۇلۇب» (كۆڭۈللەر سۆيگۈسى). بۇ ئەسەر ئۇچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان، 1500 - يىلى يېزىلغان. بۇ ئاپتورنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئىپادىلەنگەن ئەسەر. نەۋائىنىڭ ياشلىق دەۋرىدىن تارتىپ، تا ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان پۈتۈن ئۆمرىدىكى سەرگۈزەشتىلىرى، تەجرىبىلىرى، ئىجتىمائىي بىلىمى بەدىئىي پىكىرلەر بىلەن بايان قىلىنغان. ئاساسلىقى ئادىل پادىشاھ، ئەخلاق، ئىجتىمائىي تۈرمۇش، بىلىم توغرىسىدىكى ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى مەسىلىلەرنى نۇقتىلىق ئوتتۇرىغا قويغان.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

§ 8 . هىرقەتى

هىرقەتى يەركەن خانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئوتكەن، ئىشق تېمىسىدا داستان يېزىپ مۇڭەپپەقىيەت قازانغان شائىر.

ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ئىمىن خاجەمقۇلى هىرقەتى. ئۇ XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا قەشقەرنىڭ تازغۇن يېزىسى باغچى كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن، ئاپاق خوجا هۇزۇرىدا ئاتىسى بىلەن باغۋەنچىلىك قىلغان.

شائىر شېئىرلىرى ئىجادىيىتىدە هىرقەتى دېگەن ئەدەبىي تەخەللۇسنى قوللانغان. ئۇ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» ناملىق داستان بىلەن مەشھۇر.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» سىمۇۋولىزملىق ئىجادىيەت مېتودى بىلەن يېزىلغان 2000 مىسرا ئەتراپىدىكى داستان. داستاندىكى ۋەقەلىك ئۇچ چوڭ قىسىمغا ئايرىلىپ بايان قىلىنغان. بىرىنچىسى مۇقەددىمە قىسمى بولۇپ، بۇنىڭدا ئەسىرلىرى بايان، بېيىت، ئەزىمەلەر بولغاندىن تاشقىرى، يەنە بىر كىچىك مۇقەددىمە، بەش كىچىك ماۋزۇ ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ئاخىردا شائىرنىڭ داستاننى باشلاش توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرى بايان قىلىنغان. ئىككىنچى قىسىمدا داستاننىڭ ئاساسىي ۋەقەلىكى بايان قىلىنغان. بۇ ئىككى چوڭ بابتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئالدىنقى بابىدا تۆت بەتلىك ئەزمە، 16 ماۋزۇ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. كېيىنكى بابىدا ئۇچ بەتلىك ئەزمە، 23 ماۋزۇ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئۇچىنچىسى خاتىمە قىسمىدىن ئىبارەت. داستان مەسىنەۋى (ئىككىلىك) شەكلىدە يېزىلغان.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» — دوستلۇق، ئىشق ـ مۇھەببەتكە بېغىشلانغان داستان بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تۆۋەندە-

كى نۇقتىلاردىن كۆرىۋېلىشقا بولىدۇ:

(1) داستاندا «مۇھەببەت» سۆزىدىكى هەرپلەرنى ئاجايىپ ئوخشىتىشلار بىلەن شەرھلەپ، ساپ مۇھەببەتنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى، مۇھەببەت قويغان كىشىنىڭ ئۆزىنى قانداق تۇتۇشى، نېمىلەرگە دىققەت قىلىپ، نېمىلەرنى قىلىشى، يەنى ۋاپادار، ساداقەتمەن، ئىرادىلىك، غالىب ۋە ئۇمىدۋار بولۇشى، ئاخىردا مەقسىتىگە يېتىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

(2) ئەگەك بىلەن مۇھەببەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى يېزىپ، مۇھەببەت بولسا تاتلىق، ئەگەك بولسا ئاچچىق، لېكىن هەقىقىي ئەگەكتىن ئىشق ـ مۇھەببەت پەيدا بولىدىغانلىقىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، ئەگەكسىز هەقىقىي مۇھەببەتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ كۆرسەتكەن.

(3) داستاندىكى ساباـ، قىزىلگۈل، بۇلبۇل قاتارلىق سىمۋۇللۇق ئوبرازلار ئەسلىدە شائىرنىڭ ئوي ـ پىكرىدىن پەيدا بولغان كىشىلىك ئوبرازلار، بۇلارنىڭ ئىسمى تەبىئەتتىكى غەيرىي ئىنسانىي شەيئىنىڭ نىشان بەلگىسى قىلىنغان. بۇ بەلگىلەرگە XVII ئەسىر جەمئىيىتىنىڭ هەر قايسى قاتلاملىرىدىكى كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى، ئەخلاق قارىشى، پەلسەپىۋى قاراشلىرى، ئىنسان ئەركىنلىكى قاراشلىرى مۇجەسسەملەشكەن. دېمەك، داستان مېھنەت ئارقىلىق مۇھەببەت ۋىسالىغا يەتكىلى بولىدىغانلىقىنى ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بەرگەن. يۇقىرىقى مەزمۇنلار شائىرنىڭ تەسەۋۋۇپ ۋە فانىتىزم قارىشىنىڭ تەسىرىدە ئىپادىلەنگەن.

ساباـ ئوبرازى داستاندا بىر دانا يول باشلىغۇچى بولۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئوبراز. ئۇ كۆپىنى كۆرگەن، نۇرغۇن تەجرىبىلەرگە ئىگە، هەق ـ ناهەقنى پەرقلەندۈرەلەيدىغان زېرەك ئادەم. ئۇ ئەگەكتىن ئۆزىنى قاچۇرغان كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ئارقىلىق مەسخىرە قىلىدۇ.

ئۇ ئالۋ جەھەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ئۆي - پىكىرىدىن يۇقىرى تۇرىدىغان شەخس بولغاچقا، بۇلبۇلنىڭ مۇھەببىتىنى قىزىلگۈلگە ئېلىپ كېلىپ، دوستلۇق ئەلچىسى رولىنى جارى قىلدۇرغان. ساباۋ ئوبرازىدا، يېتەكلەش، ئادەمگەرچىلىك، ۋاپادارلىق، ئەمگەكنى سۆيۈش، مۇھەببەتنى قەدىرلەش، دوستلۇق قاتارلىق خاراكتېرلەر مۇجەسسەملەشكەن.

قىزىلگۈل ئوبرازى داستاندا ئىشق - مۇھەببەتنىڭ، گۈزەل كەلگۈسىنىڭ، خۇشاللىقنىڭ سىمۋولى قىلىنغان.

بۇلبۇل ئوبرازى داستاندا ئەلسۆيەر ۋىجدانلىق ياشلارنىڭ تىپىك ئوبرازى قىلىنغان.

يۇقىرىقى سىمۋوللۇق ئوبرازلار ئارقىلىق ھىرقەتى يورۇقلۇق، ئادالەت، ئەمگەك، مۇھەببەتكە بولغان مەدھىيىسى، جاھالەت، زۇلمەتكە، زالىملارغا بولغان نەپرىتى، يەنى ئىجتىمائىي ھاياتتىكى بىر - بىرىگە زىت بولغان ئىككى ئامىلغا بولغان ھېسسىياتىنى ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بەرگەن.

§ 9. ئابدۇرېھىم نىزارى

ئابدۇرېھىم نىزارى XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قەشقەردە دۇنياغا كەلگەن، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قەشقەردە ۋاپات بولغان. ئۇ ئوقۇش ھاياتىدا ئانا تىلىنى، ئەرەب - پارس تىللىرىنى، ئۇيغۇر قەدىمكى مەدەنىيىتىنى ۋە ئەدەبىياتىنى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى پۇختا ئىگىلەپ، ئۆز زامانىسىنىڭ يۇقىرى بىلىملىك ئادىمى بولۇپ يېتىلگەن ھەم ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان

«رابىيە ۋە سەئىدىن» داستانى

«رابىيە ۋە سەئىدىن» رېئاللىستىك خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ

كۆچلۈكلىكى بىلەن XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يۇكسەك ئورۇن تۇتىدىغان تراگېدىيىلىك داستان. بۇ داستاندا تەسۋىرلەنگەن ۋەقە 1832 — 1833 - يىللىرى قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ يامانيار يېزىسىدا يۈز بەرگەن. ئاپتور بۇ ۋەقە ئاساسىدا تارقالغان رابىيە ۋە سەئىدىن ھەققىدىكى ھېكايىلەرنى ئىگىلەپ، بۇلارنى مۇلاھىزىلەردىن ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن مەزمۇن ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتە زور تەسىرچانلىققا ئىگە بۇ داستاننى يېزىپ چىققان، داستاندا ئىلغار رېئالىزم بىلەن ئىجابىي رومانتىزم مېتودى قوللىنىلغان.

يامانيار يېزىسى سۇبھانالار كەنتىدىكى تەلۈچەك دەرياسىنىڭ بويىدىكى بوستانلىق جايدا يەر - سۇ ئىگىسى بولغان ياقۇپباي ئائىلىسىدە رابىيە، كەمبەغەل دېھقان ئىبراھىمئاخۇن ئائىلىسىدە سەئىدىن دۇنياغا كەلگەن. رابىيە بىلەن سەئىدىن كىچىكىدىن باشلاپلا بىر مەھەللىدە ئوينىپ بىللە چوڭ بولغان، دىنىي مەكتەپتە بىللە ئوقۇپ، چوڭقۇر دوستلۇق ئورناتقان. ئۇلار يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈپ قالغان، ئۇلارنىڭ پاك مۇھەببىتىدىن خەۋەر تاپقان ئىبراھىمئاخۇن ئۇلارنى مۇرادىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ياقۇپبايىنىڭ ئۆيىگە ئەلچى كىرگۈزگەن، ئەمما تەلەپ رەت قىلىنغان. ياقۇپباي بولسا، قىزى رابىيەنى ئۆز مەھەللىسىدىكى بايتوقاي بەگلىكىنىڭ زالىم بېگى ئىبرىغا بەرمەكچى بولغان. بۇنى ئاڭلىغان سەئىدىن مەشۇقى رابىيەنىڭ پىراقىدا مەجنۇن بولۇپ، رابىيەنىڭ ئىسمىنى زىكرى قىلغان ھالدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ياقۇپباي ئاخىر رابىيەنى مەجبۇرىي جابىرغا ياتلىق قىلغان. ئۆز مۇھەببىتىگە سادىق قىز رابىيە جابىرغا قولىنىڭ ئۇچىنمۇ تۇتقۇزماي، ئۆيىگە قېچىپ كېلىپ سىڭلىسى بىلەن سۇ ئەكېلىشنى باھانە قىلىپ، ئاشقى سەئىدىنىڭ تۇپراق بېشىغا بېرىپ ھەسرەتلىك ياشلارنى تۆكۈپ، ئامراق سىڭلىسىنى باغرىغا بېسىپ خوشلىشىپ، ئارقىدىن قەبرىستانلىق-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئوتىدىغان تەلۈچۈك دەريانىڭ كاچكولىغا ئوزىنى تاشلىغان. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان كىشىلەر كەكە ـ كەتمەنلىرىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ دەريانىڭ مۇزىنى چېقىپ رابىيەنى ئىزدىگەن بولسىمۇ تاپالمىغان، كېيىنكى يىلى ئەتىيازدا مۇزلار ئېرىگەندە رابىيەنىڭ جەسىتى سەئىدىننىڭ قەبرىسىگە يېقىنلا جايـ ـدىن تېپىلغان. يۇرت ئەھلى مەسلىھەتلىشىپ «رابىيە بىلەن سەئىدىن ھايات ۋاقتىدا بىر ـ بىرىگە قوشۇلالمىدى، ئەمدى روھى بىر يەردە بولسۇن» دېيىشىپ، رابىيەنىڭ جەسىتىنى سەئىدىننىڭ قەبرىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىپ بىر جۈپ قەبرە ياسىغان، شۇـ ـنىڭدىن باشلاپ بۇ مەقبەرە «قوشماق مازار» دەپ ئاتالغان.

نىزارى رابىيە بىلەن سەئىدىندىن ئىبارەت ئىككى ياشىنىڭ پاجىئەلىك مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرىنى تېپىكلەشتۇرۇپ تەسـ ـۋىرلەش ئارقىلىق، ئېئودالىزم مۇھىتىدا ياشاپ ئۆزلىرىنىڭ ئىنسانىي ئەركىنلىكىگە ۋە مۇھەببەت ۋىسالىغا يېتەلمىگەن ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ ھۆرلۈك، مەقتانىيەت يولىدىكى تىرىشـ ـچانلىقى، زالىم كۆچلەرگە قارشى كۈرەشتىكى ئىرادىسى، ئاـ ـخىرقى پاجىئەلىك ئۆلۈمى قاتارلىق ۋەقەلەرنى كەسكىن تراگېدـ ـيىلىك مۇھىت ئىچىدە ئىپادىلەپ بەرگەن.

رابىيە داستانىدىكى باش قەھرىمان بولۇش سۈپىتى بىلەن باشتىن ـ ئاخىر ئۆزىنىڭ ئېئودالىلىق تۈزۈم ۋە ئادەتلەرگە قارشى قەيسەر خاراكتېرى، ۋاپادار، ئىرادىلىك، ساداقەتمەن، باش ئەگـ ـمەس، ۋىجدانلىق بولۇشتەك بىر قاتار پەزىلەتلىرى بىلەن ئالاھـ ـدە گەۋدىلىنىپ تۇرىدىغان ئاساسىي ئوبراز. ئۇ ئېئودالىلىق تۈزۈم ۋە ئادەتلەرنىڭ مادديي، مەنىۋى ئىسكەنجىلىرىگە قارشى ئورنىدىن دەس تۇرغان، ئۆز سۆيگۈسىگە سادىق، ئىرادىلىك، ۋاپادار، ئىسيانكار، ھەقىقىي مۇھەببەتكە، ھۆرلۈككە ئىنتىلىدىغان، ئۇـ ـنى قەدىرلەيدىغان، ئادالەت، سەمىمىيلىكنى تەشەببۇس قىلىدىغان باتۇر، ۋىجدانلىق قىز. پاك مۇھەببەت ئىگىسى رابىيە داستاندا

تارىخىي شەخس بولۇش بىلەن بەدىئىي يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈلـ ـگەن.

«رابىيە ۋە سەئىدىن» داستانىدىكى ۋەقەلىك رېئال بولغان ۋەقە. بۇ ۋەقە كەسكىن تراگېدىيىلىك تۈس ئالغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شۇڭا، داستاندا تەسىرلىك ئورۇندا تۈرىدىغىنى تراگېدىيىلىك ئالاھىدىلىكتىن ئىبارەت. داستاندا تراگېدىيىلىك ئالۇ، تراگېدىيىلىك كەيپىيات كۈچلۈك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. تراگېدىيىلىك ۋەقە ۋە تراگېدىيىلىك كۆرۈنۈشلەرنى تەسۋىرلەش داستاندا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. داستانىدىكى تراگېدىيە قەھرىمانـ ـلىرى ھەم تراگېدىيىلىك ۋەقەلەر داستاننىڭ تراگېدىيىلىك ئېسـ ـتېتىك تۈيغۇسىنىڭ ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇپ، داستاننى كۈچلۈك بەدىئىي سېھرىي كۈچكە ئىگە قىلغان. داستاندا ئىشلىتىلگەن نەپىس تىل، مول تەسەۋۋۇر داستاننىڭ تراگېدىيە ۋەقەلىكىنى ئادەتتىكى ھاياتتىن زور دەرىجىدە يۇكسەكلىككە ئىگە قىلغان.

10 § . مۇللا بىلال نازىمى

مۇللا بىلال نازىمى XIX ئەسىر ئەدەبىياتىدا ئابدۇرېھىم نىزاـ ـرىدىن كېيىن رېئالىستىك ئەدەبىياتنى داۋاملاشتۇرغان، ساتىرا ژانىرى بىلەن تەنقىدىي رېئالىزم ئەدەبىياتىنى يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرۈشتە تۆھپە قوشقان رېئالىزمچى، خەلقچىل شائىر.

ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى مۇللا بىلال بىننى مۇللا يۈسۈپ، نازىمى ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى. ئۇ 1825 ـ يىلى غۇلجىدا تۇغۇلۇپ، ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى شۇ يەردە تىرىكچىلىك قىـ ـلىش، يېزىقچىلىق قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن، ئۆمرىنىڭ ئاخىـ ـرىنى ھازىر قازاقىستانغا تەۋە يەركەنت شەھىرىدە نامراتلىق ھەم ۋەيرانچىلىقتا ئۆتكۈزۈپ، 1900 ـ يىلى ئەما بولۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

مولا بىلال نازىمى كۆپ يىل ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ تۆۋەندىكى ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان:

1) «غەزەلىيات» — لىرىك شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، شائىر بۇنى 1852 - يىلى 27 ياش ۋاقتىدا يازغان. «غەزەلىيات» 65 پارچە لىرىك شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شائىر شېئىرلىرىدا مۇھەببەت تېمىسىنى ئاساس قىلىپ، مىللىي خاراكتېر، ئۇرۇپ - ئادەت، ھېئوداللىزم جەمئىيىتىنىڭ بالايىئاپەتلىرى، خۇراپاتلىقنىڭ زىيىنى، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، ئادالەت، ئادىل پادىشاھ قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئىپادىلىگەن.

2) «غازات دەر مۇلكى چىن» — 1877 - يىلى يېزىلغان. بۇ داستاندا، 1864 - يىلى ئىلى رايونىدا يۈز بەرگەن ھېئودال ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ جەريانى ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇ رېئالىزملىق ئىجادىيەت مېتودى بىلەن يېزىلغان تارىخىي تېمىدىكى داستاندۇر. شائىر بۇ داستان ئارقىلىق رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرگەن؛ خەلقپەرۋەرلىكنى ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ ئۇلۇغسىنى ياراتقان.

3) «نۇزۇگۇم» — 1882 - يىلى يېزىلغان تراگېدىيىلىك داستان. ئۇنىڭدا ھۆرلۈك ۋە ئادالەت ئۈچۈن ئورنىدىن دەس تۇرغان قىز نۇزۇگۇمنىڭ شانلىق ئوبرازى يارىتىلغان.

4) «چاڭموزا يۈسۈپخان» — 1882 - يىلى يېزىلغان. ئۇنىڭدا 1838 - يىللىرى ئىلى رايونىنىڭ كەتمەن يېزىسىدا يۈز بەرگەن ۋەقە تېما قىلىنغان. بۇ داستان تەنقىدىي رېئالىزم مېتودى بىلەن يېزىلغان. داستاننىڭ ھەجۋىي خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇپ، بۇ ئاپتورنىڭ «长帽子» (ئۇزۇن تەلپەك) دېگەن ئاتالغۇنى قوللىنىشىدا روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

مولا بىلال نازىمى داستاندا، دىنىي تونغا ئورىنىۋالغان ئالدامچى، ئاچ كۆز، ساختىپەز، ئىغۋاگەر يۈسۈپخاننىڭ ساختا

قىلمىشلىرىنى ئۆتكۈر ھەجۋىي قىلىش ئارقىلىق ئېچىپ بېرىپ، كىشىلەرنى ئاممىسىنى بۇنداق قىلمىشلاردىن ھەزەر ئەيلەشكە چاقىرغان.

يۈسۈپخان قويۇق ساتىرىك ۋە كومېدىيىلىك خاراكتېرگە ئىگە مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان ئوبراز، قان - قېنىغا سىڭمىگەن كەتكەن كەسىپى ئالدامچىلىق تېپى، شۇنداقلا دىنىي تونغا ئورىنىۋالغان ھېيلىگەر جاللات.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. «ئوغۇزنامە» ھەققىدە قانداق چۈشەنچە ھاسىل قىلدىڭلار؟ ئوغۇزخان ئوبرازىنى تەھلىل قىلىڭلار.
2. «ئوغۇزنامە» دىن پارچىلارنى پىششىق ئوقۇپ چىقىڭلار.
3. مەڭگۈ تاش ئەدەبىياتى دېگەن نېمە؟ ئۇلاردا نېمىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟
4. «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «مويۇنچور مەڭگۈ تېشى» ھەققىدە نېمىلەرنى ئىگىلىدىڭلار؟
5. قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟
6. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرى، ئەھمەد يۈكنەكىلەر كىم؟
7. «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟
8. «قۇتادغۇبلىك» تىكى پېرسوناژلار ئوبرازى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭلار.
9. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە قانداق ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى بار؟

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

10. «دۇانۇ لۇغەتىت تۈرك» تىكى شېئىر - قوشاقلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ئىگىلىۋېلىڭلار.

11. «ئەتەبەتۈلمەقايىق» تا قاناداق مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

12. نەۋائى، ھىرقەتى، ئابدۇرېھىم نىزارى، مولا بىلال- نىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتى توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىڭلار.

13. «خەزائىنۇلمەئانى»، «خەمسە نەۋائى» لارغا قاناداق ئەسەرلەر كىرگۈزۈلگەن؟

14. «خەزائىنۇلمەئانى» دا ئاساسلىقى قاناداق مەزمۇن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

15. «سەددى ئىسكەندەر»، «پەرھاد ۋە شېرىن» داستانى- نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟

16. ئىسكەندەر، پەرھاد ۋە شېرىن ئوبرازلىرى توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىڭ.

17. نەۋائىنىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق ھەققىدە- كى ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى ئەسەرلىرى قايسىلار؟

18. «رابىيە ۋە سەئىدىن» داستانلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇ- نى ۋە رابىيە ئوبرازى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىۋالدىڭلار؟

19. «رابىيە ۋە سەئىدىن» داستانى قاناداق تراگېدىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە؟

20. «غەزەلىيات»، «نەۋزۇگۈم»، «غازات دەرمۇلكى چىن»، «چاڭموزا يۈسۈپخان» قاتارلىق ئەسەرلەردە قاناداق مەز- مۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؟

يەتتىنچى باب

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخى

تۈزگۈچى: ئابدۇشۇكۇر موللاك

§ 1 . ئومۇمىي بايان

1. دېموكراتىك ئەدەبىياتنىڭ شەكىللىنىشى

ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئالاهىدە ئەهمىيەتكە ئىگە ئەدەبىي هادىسە بولۇپ، 1911 ـ يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابى دەۋرىدىن باشلىنىدۇ. ئۇيغۇر هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرى ئىچكى ئامىل سۈپىتىدە هەل قىلغۇچ رول ئوينىغان بولسا، قېرىنداش مىللەتلەر ۋە باشقا ئەللەرنىڭ يېڭىنقى ۋە هازىرقى زامان تارىخىدا يۈز بەرگەن زور ئاكتىۋال هەرىكەتلەر، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت قاتارلىق تەرەپلەردە مەيدانغا كەلگەن يېڭى ئۆزگىرىشلەر تاشقى ئامىل سۈپىتىدە مۇهىم رول ئوينىدى. بولۇپمۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى خەلق ئەدەبىياتى تارىخىي تەرەققىيات ۋە بۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي هايات‌نىڭ تۈپ نېگىزىنى ئىنقىلابىي رېئالىزم ۋە تەنقىدىي رېئالىزملىق ئۇسۇل بىلەن بىرقەدەر چوڭقۇر ۋە كەڭ ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات يەنە كۈچلۈك ئاممىۋى ئاساسقا، جەڭگىۋارلىققا ئىگە بولغانلىقى بىلەن ئالدىنقى باسقۇچتىكى هەرقانداق دەۋر ئەدەبىياتىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات ئاممىۋىلىشىشتىن تېخى يىراق بولسىمۇ، ئەمما خەلق تىلى بىلەن يېزىلغان، قۇرۇلمىسى پۇختا بولغان داستان، لەتىپە ۋە خەلق قوشاقلىرىدا ئېزىلگەن ئەمگەكچى خەلقىنىڭ مۇڭ ـ زارى، داد ـ پەريادى، باتۇرانە كۈرەشلىرى، كەلگۈسىگە بولغان ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن هالدا

ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

شۇنداق ئىپتىشقا بولىدۇكى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەينى ۋاقىتتىكى دەۋرنىڭ قەدىمگە ماسلىشىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فېئودالىزمغا، جاھانگىرلىككە قارشى ئېلىپ بارغان باتۇرانە كۈرەشلىرىنى ۋە ئۆز تەقدىرىنى ئۆزگەرتىشتەك كەسكىن تەلىپىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەردى. بولۇپمۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە مەيدانغا كەلگەن خەلق قوشاقلىرى، داستانلىرى ۋە لەتىپىلىرى مەنچىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيىتىنىڭ خەلققە سالغان قاتمۇ قات زۇلمىنى ئىپادىلەپ ۋە ئۇنى ئوچۇق - ئاشكارا تەنقىد قىلىپ، تەنقىدىي رېئالىزملىق يولىغا قاراپ يۈزلەندى. بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات مەزمۇنى جەھەتتىن چوڭقۇرلىشىپ قالماي، بەلكى تارىخ يۈكلىگەن زور ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۇرۇشتىن ئىبارەت بۈرچىنى ئادا قىلىپ، قوشاق، لەتىپە، داستان قاتارلىق ژانىرلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئاز سانلىقى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ زۇلمى، مىلىتارىستلارنىڭ ئاچ كۆزلۈكى تۈپەيلىدىن ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن قاتتىق ئېزىلىپ، ئېغىر خورلۇقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەينى ۋاقىتتا زۇلۇمغا قارشى چوڭ - كىچىك دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى پارتلىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ قوزغىلاڭلارغا ماركسىزم - لېنىنىزملىق ئىدىيە بىلەن قوراللانغان سىياسىي پارتىيە رەھبەرلىك قىلمىغانلىقتىن، بۇ قوزغىلاڭلار ئارقىمۇئارقا مەغلۇپ بولدى. خەلق ئازادلىق يولىدا كۆتۈرۈلگەن بۇ قوزغىلاڭلار مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن قەھرىمانلارنىڭ جاسارىتى، كۈرەشچان روھى نۇرغۇنلىغان ئىنقىلابىي ئىز باسارلارنى تەربىيىلىدى. خوتەن خەلقىنىڭ ئىستىبدات مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى ئېلىپ بارغان قەھرىمانلىق كۈرەشلىرى «ئابدۇ-

راخمان خان خوجا» ناملىق خەلق داستانىدا بايان قىلىنىپ، ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى ئابدۇراخمانىنىڭ قەيسەرلىكىنى كۆرسىتىدىغان ۋەقەلەر ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ قەتئىي ئىرادىسى تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىنىدى:

خوجا تولغان غەزەپكە
ئوت چاقنىغان كۆزلىرى؛
خەنجەر ئىدى ئوق ئىدى
ئېيتقان ھەربىر سۆزلىرى:
ئامبالدا يوق دېيانەت،
بارچىسىدا خىيانەت؛
يۇرتنى تامام قاپلىغان،
ۋابا يەڭلىغ جىنايەت،
بىزنىڭ ئەلدە بولمىغاچ
بەركەت، بىرلىك، ھېسسىيات؛
بېشىمىزغا چۈشۈپتۇ،
دەھشەت قىزىل قىيامەت.
خوتەن خاراب بولۇپتۇ،
باغرى قانغا تولۇپتۇ.
ئالدىمىزدا ئىككى يول
ھايات - مامات تۇرۇپتۇ.
كىم كۆيۈنسە دىلىدىن
تۇغۇلۇپ ئوسكەن ئېلىگە؛
قىلىچنى ئېپ قىنىدىن،
مىنسۇن ئاتنىڭ بېلىگە.
بىلەنسۇن شەمشەر، قىلىچلار
باتۇرلار خاتىرە تېشىغا؛
ئەجەلدىن قىزىپ چېلىشلار،

غەم ياغسۇن ياۋ بېشىغا.
مەيداندا تاپقان شان بىلەن
تىكلەنسۇن بىرلىك تاغلىرى.
مەردلەر تۆككەن قان بىلەن
يۇيۇلسۇن يۇرتنىڭ داغلىرى.
باش كۆتەر، خوتەن ئوغلانى،
خورەكنى توختات، باش كۆتەر!
لەنەتلە تاتلىق چۈشلەرنى
لەنەتلە، ئۇخلاش بەس - يېتەر.
مەرد بولساڭ مەيدانغا چىق،
نامەردلەرگە سۆزۈم يوق.
ئەلنى سۆيمەس نامەردكە
قارايدىغان كۆزۈم يوق.

دېمەك، بۇ داستاندا خوتەن خەلقىنىڭ ئىستىبدات مانجۇ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان قەھرىمانلىق كۈرەشلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، زوراۋانلىققا، زۇلۇمغا قارشى چىققان ئىسيانچىلارنىڭ چەكسىز غەزەپ - نەپرىتى، كۆچلۈك ئىرادىسى، ئۆز يۇرتىنىڭ ئازادلىقىغا بولغان ئىنتىلىشى ۋە غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى جان پىدالىقى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

بۇ دەۋردىكى دېموكراتىك ئەدەبىياتنىڭ شەكىللىنىشىدە سەلەي چاققان لەتىپىلىرىمۇ ھالقىلىق رول ئوينىدى. سەلەي چاققان (1816 — 1906) مەشھۇر قىزىقچى، لەتىپىچى، خەلق سەنئەتچىسى بولۇپ، ئۇ خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ھازىرجاۋابلىق، قىزىقچىلىق، سۆزمەنلىك خىسلىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۆڭلىنى ئېچىپ، ئۇلارنىڭ قايغۇ ھەم خۇشاللىقلىرىغا سىرداش بولغان. شۇڭا، ئۇنىڭ لەتىپىلىرى خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرمەكتە. ئۇنىڭ تۆۋەندىكى لەتىپىسى بىزنىڭ يۇقىرىقى قارىشىمىزنى دەلىللەپ بېرىدۇ:

بەدۆلەت بىر سورۇندا ئولتۇرۇپ:
— مانا، مېنىڭ دەۋرىمدە قوينىڭ دۇمبىسىدە تۇرغاي ئۇۋلايدىغان بولدى، — دەپ ماختىنىپتۇ.
— راست ئېيتتىلا، تەقسىر، — دەپتۇ سەلەي چاقان، — ھەزرەتلىرىنىڭ زامانىدا تورغاي ئۇۋلاشقا پەقەت قوينىڭ دۇمبىسىلا قالدى.

بۇ قىسقا ھەم ئۆتكۈر مەزمۇنلۇق لەتىپىنى ئوقۇغان ھەرقانداق ئادەم ئەينى دەۋردىكى خەلقنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىك تۇرمۇشىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى ئوڭايلا ھېس قىلالايدۇ. خەلق داستانلىرى، ناخشا - قوشاقلىرى ئەينى دەۋرنىڭ بەدىئىي ئەينىكى بولۇپ، خەلقىمىزنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي كۆز قاراشلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇنداقلا ئۇلاردا نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار ساقلانغان بولۇپ، بۇ ماتېرىياللار ئەينى دەۋر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى بىرىنچى قول ماتېرىياللار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خەلقىمىزنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلمىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، باتۇرلۇق - قەھرىمانلىقلىرى خەلق قوشاقلىرى ۋە داستان، لەتىپىلىرىدە يۈكسەك ماھارەت بىلەن خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، قەشقەر رايونىدا زالىم ئەمەلدار ماتىتەي (مافۇشىڭ) توغرىسىدا مەيدانغا كەلگەن خەلق قوشاقلىرى شۇ دەۋردىكى سىنىپىي زۇلۇمنىڭ نەقەدەر ئېغىر دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىكىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

ماتىتەي ئاتمىش ياشتا،
كۆڭۈرۈك سالدى توققۇز تاشقا.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ماتىتەينىڭ ئالۇڭى،
بالا بولدى بۇ باشقا.

ئوق سېلىپمۇ ئاتقان تاز،
ئوق سالمايمۇ ئاتقان تاز.
قارا لاينى موم قىلىپ،
كەمبەغەلگە ساتقان تاز.

ماتىتەي تولۇم چاشقان،
ئالۇاڭنى تولا چاچقان.
ئۆزىنى يوغان چاغلاپ،
دارغا ئېسىلىپ ياتقان.

شۇنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇكى، 1911 ـ يىلى قۇمۇلدا تۆمۈر خەلىپە باشچىلىق قىلغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنى ۋە خەلقنىڭ قەيسەر، قەھرىمان ئوغلانى تۆمۈر خەلىپىنى مەدھىلەپ توقۇلغان قوشاقلارمۇ دېموكراتىك ئەدەبىياتنىڭ بىر قەدەر بۇرۇنقى سادالىرى ئىدى.

ئوچ كۆزە بۇغداي ئۇن تارتتۇق،
بىر چۈشلۈككە ئاش بولدى.
تۆمۈر خەلىپە دېگەن باتۇر
ئون ئىككى تاغقا باش بولدى.

يۈەن دارىلار ئاتىدۇ
تۇرك تېغىنىڭ بېشىغا.
تاغچى پالگانلار ئاتىدۇ
چېرىكلەرنىڭ بېشىغا.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخىدا دېموكراتىك ئىدىيىنىڭ شەكىللىنىشىدە يۇقىرىقى تىلغا ئالغان ئۆرنەكلەردىن سىرت، مېھنەتكەشلەرنىڭ شەپقەتچىسى سېيىت نوچىنىڭ قوشاقلىرىمۇ مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ. سېيىت نوچى نامرات ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. ئاتا ـ ئانىسىدىن كىچىك يېتىم قېلىپ، تۇرمۇشى ئاچ ـ يالىڭاچلىقتا ئۆتكەن. ئۇ زالىملارنىڭ ئاچ كۆزلۈكى ۋە رەھىمسىزلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ۋۇجۇدىدا ئۇلارغا نىسبەتەن ئۆچمەنلىك پەيدا بولغان. شۇڭا ئۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىجاد قىلغان قوشاق، داستانلىرىدا خەلق تەرەپتە تۇرۇپ ئۇلارنىڭ قايغۇ ۋە خۇشاللىقلىرىغا ئورتاقلاشتى. ئۇنىڭ «يېتىملار قوشىقى» دىن تارتىپ 1920 ـ يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىجاد قىلغان «رۇسىيىدە ئاتقاندا تاڭ»، «ئوخشايدۇ»، «لېنىن يولى بىلەن» قاتارلىق قوشاقلىرىنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇنداق قوشاقلاردۇر. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ساۋاتسىزلىقنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتكەچكە، بۇ ئاچچىق ساۋاقنى يەكۈنلەپ، ساۋاتسىزلىقنىڭ نادانلىقنىڭ ھالاكەت يولى ئىكەنلىكىنى تونۇپ:

گۇناھسىز ئۆلەر بولدۇم
نادانلىق بالاسىدىن.
كىملەر قۇتۇلۇپ قالغان
زالىمنىڭ جازاسىدىن.

خەتنى بىلمىگەن ئادەم
بېشىدا كېزەر ماتەم.
خەت بىلمەس نادانلارغا
قاراڭغۇ ئىكەن ئالەم.

دەپ يېزىپ، كىشىلەرنى ئىلىم ـ پەن ئۆگىنىشكە، خۇراپاتلىقـ

تىن قۇتۇلۇشقا ئۇندىگەن.

ئومۇمەن ئالغاندا، چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋردىكى خەلق ئەدەبىياتىمىز تارىخىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە بۇ دەۋردىكى جەمئىيەتنى رېئالىزملىق ۋە تەنقىدىي رېئالىزملىق ئۇسۇل بىلەن بىر قەدەر چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ، كۆچلۈك ئاممىۋى ئاساسقا ۋە جەڭگىۋارلىققا ئىگە قىلىپ، دېموكراتىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن ھالقىلىق رول ئويناندى. بۇنىڭ بىلەن يازما ئەدەبىياتىمىزدا يېڭى دېموكراتىك ئىدىيىلەرنىڭ بىخلىرى كۆرۈلۈپ، يېڭى بىر دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىشىدىن دېرەك بېرىدى.

2. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن بىر قانچە ئامىل

ھەرقانداق بىر دەۋردە يېڭى بىر ئەدەبىياتنىڭ نەشىللىنىشى ئۇچىكى ۋە تاشقى ئامىللارنىڭ تەسىرىدىن بولىدۇ. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە.

بۇ ئەدەبىيات ئالدى بىلەن كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى ئىلغار تەركىبلەر ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى مول ۋە رەڭدار ئىپادىلەش شەكىللىرىنى ئۆزىگە ئۇچىكى مەنبە قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەينى دەۋردىكى بىر قىسىم تاشقى ئامىللارمۇ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشىغا تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ خىل تەسىرنى بىر قانچە نۇقتىدىن كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچىدىن، شىنجاڭدا مىللىي بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى سودا - سانائەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانغا چىقىشىغا ھالقىلىق تەسىر كۆرسەتكەن. شىنجاڭدا يېڭى سودا - سانائەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىدا شۇنداقلا ئۇيغۇر مىللىي بۇرژۇئازىيىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇ-

ساباۋۇپ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى بولغان ھۇسەيىن مۇساباۋۇپ بىلەن ھاھاۋۇدۇن مۇساباۋۇپلار باشلامچىلىق رول ئويناندى. ئۇلار 1840 - يىلىدىن باشلاپ بىر تەرەپتىن، رۇسىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق ۋە كىچىك ئاسىيا رايونلىرىدا سودا قىلىشقا باشلىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى چوڭ شەھەرلەردە سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، سودا تۇرلىرىنى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا يېيىپ، ئوبوروتنى تېزلىتىپ زور مىقدارداكاپىتال جۇغلىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئاتۇش، قەشقەر، تۇرپان، ئىلى رايونلىرىدا دەسلەپكى قەدەمدە كىچىك تىپتىكى زامانىۋى سانائەت كارخانىلىرى مەيدانغا كەلدى.

يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان مۇساباۋۇپلار ۋەكىللىكىدىكى بۇ مىللىي بۇرژۇئازىيە تەبىقىسى يالغۇز سودا - سانائەت ئىشلىرىغىلا ئەھمىيەت بېرىپ قالماستىن، چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى شىنجاڭغا تونۇشتۇرۇش ئىشلىرىغىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. مەسىلەن، مۇساھاجىم خەلقىمىزگە دۇنيادىكى يېڭىلىقلارنى بىلدۈرۈش مەقسىتىدە «چەت ئەللەردىن نەچچە مىڭ پارچە كىتاب ۋە گېزىت - ژۇرناللارنى ئېلىپ كىرىپ، قىرائەتخانا ۋە كىتابخانا ئېچىپ بەرگەن».

دېمەك، ئۇيغۇر مىللىي بۇرژۇئازىيە تەبىقىسى ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى شىنجاڭنىڭ فېئودالىق قالاق ناتۇرال ئىگىلىكىدە بۆسۈش ھاسىل قىلدى، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنى دەسلەپكى قەدەمدە ھازىرقى زامان پەن - مەدەنىيىتى ۋە دۇنيادىكى يېڭىلىقلار بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىپ، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئاڭ، ئىدىيە، ماۋارىپ ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت جەھەتلەردىكى ئويغىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدى.

ئىككىنچىدىن، مىللىي ماۋارىپ ۋە يېڭى مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تەسىر

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

كۆرسەتتى. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭدا بىر تەرەپتىن، نامراتلىق، نادانلىق، خۇراپاتلىق ۋە ساۋاتسىزلىق جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن بىر ئېغىر توسالغۇ بولۇپ تۇرۇۋاتقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، 1870 - يىللىرى باھاۋۇددۇن باي چەت ئەلدىن قايتىپ كېلىپ دەسلەپتە قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە، كېيىن ئىلى بەيتۇللا مەدرىسىدە يولغا قويغان يېڭىچە پەننىي دەرسلەر بارا - بارا پۈتكۈل شىنجاڭدا ئومۇملىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن مەزگىل ئىدى. 1885 - يىلى قۇرۇلغان «ھۈسەينىيە مەكتىپى» بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر. ئەينى دەۋردە ئاكا - ئۇكا مۇسابايۇپلار يېڭىچە پەن - ماتارىپ بەرپا قىلىشتا يالغۇز ئۆز يۇرتى ئاتۇش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، 1889 - يىلى ئىلىدىمۇ يېڭىچە مەكتەپ ئاچقان. 1910 - يىلىدىن كېيىن ئابدۇقادىر داموللام، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا ئوخشاش تەرەققىپەرۋەر زىيالىيلار كۆكرەك كېرىپ چىقىپ، يېڭى ماتارىپچىلىق ھەرىكىتىنى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈردى.

دەمەك، يېڭى ماتارىپچىلىق ۋە مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى خەلق ئاممىسىنىڭ ئاڭ ۋە ئىدىيە جەھەتتىكى ئۇيغىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى ئاساسلىق تېمىلارنىڭ بىرى بولغان مەرىپەتپەرۋەرلىك تېمىسىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتتى ۋە ئەدەبىي تىل ساھەسىدە بىر يۈرۈش ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، ئىلگىرىكى ئەرەب - پارس تىللىرى بىلەن ئوقۇتۇش ئېلىپ بارىدىغان كونا ماتارىپ تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا ئوقۇتۇشتا خەلقنىڭ جانلىق تىلىنى ئاساس قىلىدىغان يېڭى ماتارىپ تۈزۈمىنى دەسسەتتى. بۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان نۇرغۇنلىغان ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر يېتىشىپ چىقتى.

ئۇچىنچىدىن، جەدىتىزم ۋە دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىنىڭ، شۇنداقلا تاتار ئەدەبىياتىنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن

تەسىرى. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان جەدىتىزم (ئىسلاھاتچىلىق خاراكتېرىنى ئالغان يېڭىلاش ھەرىكىتى) ھەر خىل يوللار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركىيىگە چىققان بىر قىسىم ئۇيغۇر زىيالىيلار، تەرەققىپەرۋەر سودا - سانائەتچىلەر ۋە ئىلغار دىنىي زاتلارنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىخ سۈرۈش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولۇپ، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىن يېڭىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالغان ئابدۇقادىر داموللام، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى، مەمتېلى ئەپەندى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىق يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتىدە بۇ خىل خاھىشنى كۆرۈپ يەتكىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن تاتار ئەدەبىياتى كۆپ ئەسىرلىك تەسىر چانلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە ئەدەبىيات بولۇپ، تاتار كلاسسىك ئەدەبىياتى خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەردىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ كەلگەندى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن ياۋروپا ۋە ئىسلام ئەللىرىدىكى دېموكراتىك پىكىر ئېقىملىرىنىڭ تەسىرى بىلەن تاتار مەدەنىيىتىدە ئۇيغىنىش دەۋرى باشلىنىپ، يېڭى زامان تاتار ئەدەبىي تىلى بىلەن يارىتىلغان يېڭى زامان تاتار ئەدەبىياتى شەكىللىنىشكە باشلىدى. ئابدۇللا توقاي قاتارلىق بىر قىسىم شائىرلار ئۆز ئىجادىيىتى ئارقىلىق تەنقىدىي رېئالىزم بىلەن ئىلغار رومانتىزم مېتودىنى تۇنجى بولۇپ تاتار شېئىرىيىتىگە ئېلىپ كىرىپ، تاتار شېئىرىيىتىنى جانلاندۇردى ۋە مىللىي شېئىرىي ئۇسلۇب يارаتتى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىق شائىرلار ئىجادىيىتىدە بۇ خىل ئالاھىدىلىكنى نامايان قىلدى.

يۇقىرىقىلاردىن سىرت، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانغا چە-

قىشىغا ئاكتوئال تەسىر كۆرسەتكەن ئامىللار ئىچىدە ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ شىنجاڭغا كۆرسەتكەن تەسىرى بەلەن سوۋېت ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەلۇم تەسىرىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ. چۈنكى، ئۆكتەبىر ئىنقىلابى شىنجاڭنىڭ خەلقىنىڭ ئالدى جەھەتتىكى ئويغىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش بىلەن بىرگە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتى بىلەن تېخىمۇ كەڭ ئۇچرىشىشىغا شارائىت يارىتىپ بەرگەن بولسا، سوۋېت ئۇيغۇر ئەدەبىياتى گەرچە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن يېڭى ئەدەبىيات بولسىمۇ، ئەمما ئىجادىيەت ئۇسۇلى، بەدىئىي شەكىل ۋە تېما جەھەتتە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزنىڭ شەكىللىنىپ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتتى.

§ 2. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر

1. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى

شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرىيەت ساھەسىدىلا ئەمەس، بەلكى سىياسىي ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىمۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان شائىردۇر. ئۇ 1901 - يىلى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تۇرپان شەھىرىدە سودىگەر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1933 - يىلى 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ مۇھىم ئىشتىراكچىلىرىدىن بىرى، دەپ قارىلىپ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قەتل قىلىنغان.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن بولغاچقا، بەش ياشقا تولغاندا ساۋاتىنى چىقىرىۋالغان، 12 ياشقا كىرگەندە ئەرەب - پارس تىللىرىنى ئۆگىنىشكە باشلىغان، شۇنداقلا تۇرپاندا خەنزۇچە مەكتەپ — «شۇتاڭ»غا كىرىپ ئوقۇغان، 1916 - يىلى چوڭ دادىسى مەجىت ھاجى بىلەن رۇسىيىگە بېرىپ شەمەي شەھىرىدە رۇس تىل - يېزىقىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئۆگەنگەن، 1923 - يىلى بىر قىسىم ياشلار بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئىككىنچى قېتىم چىقىپ ئۈچ يىل بىلىم ئېلىش بىلەن شۇغۇللانغان ۋە رۇس تىلىنى پۇختا ئىگىلىگەن. بۇ جەريانىدا ئۇ كلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەرەب - پارس، ۋە چاغاتايچە تىل - يېزىقلاردا يېزىلغان ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىققان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئېلىمىزنىڭ خەنزۇ كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى بىلەنمۇ تونۇشقان، كېيىنچە ماكسىم گوركىي، ئابدۇللا توقاي قاتارلىقلارنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ، نەتىجىدە ئۆزىگە دېموكراتىك ئىدىيىنى سىڭدۈرۈپ، ئەدەبىياتنى قورال قىلغان ھالدا ۋەتەننى، خەلقنى قۇتقۇزۇش يولىغا قەدەم قويغان.

شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 30 - يىللاردا ئۇيغۇر پوئېزىيەسىنى تىل، ئۇسلۇب، مەزمۇن ۋە ژانىر جەھەتتىن يېڭى يۈزلىنىشكە ئىگە قىلغان ئاجايىپ نادىر شېئىرلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شائىرنىڭ ھازىرغا قەدەر 60 پارچىدىن ئوشۇق شېئىرى جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

2. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى

شېئىرىيەت ئاسمىنىدا گويا چولپان يۇلتۇزدەك چاقنىغان ياش ھەم تالانتلىق شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئاشۇ ھايات - ماماتلىق ئېلىشىش يىللىرىنىڭ يۈرىكى ئوت، قەلبىمى خەنجەر باتۇر جەڭچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، قىسقىغىنا ھاياتىدا نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك ئەدەبىي مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە رېئاللىقنى چىن-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

لىق بىلەن ئەكس ئەتتۇرۇش جەھەتتە ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ 1928 ـ يىلى يازغان «يەجۇج ـ مەجۇج» (دىنىي رىۋايەتلەردىكى سەلبىي تىپ) دېگەن شېئىرى بىر قەدەر ۋەكىل-لىك ئەسەردۇر.

مەنچىك[1] غۇلاپ ھەممە خۇش،
بولدى پۈت ھەم قولى بوش.
ئامبال بولۇپ زالىملار،
قاقاقلاشتى تۇشمۇ تۇش.

ھەر سىكىدا[2] قىلدى دۇ دۇ[3]
ئۆز ئالدىغا ئىدارە.
جۇڭشەننىڭ[4] سۆزلىرىنى
سانىماي بۇلار قاتارە.

سەمىنجۇيى[5] يېپىلدى.
قىلماي ئەمەل ۋە كارە.
ئاخىر بولدى جۇڭگو
يىگىرمە ئىككى پارە.

ھېچ تۈيمىدۇق بۇ ئىشنى،
ئۆتكۈزدۇق يازۇ قىشنى.
جىيالجۇن بولۇپ يالڭ زېڭشىن
باشلىۋەتتى قىرىشنى.

① مەنچىك ـ شىنخەي ئىنقىلابىغىچە مۆكۈم سۇرگەن مەنچىڭ خانىدانلىقى.
② ھەر سىكى — ھەربىر ئۆلكە.
③ دۇ دۇ — ئۆلكە باشلىقىنىڭ ئەمەل نامى.
④ جۇڭشەن — شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى سۇن جۇڭشەن ئەپەندى.
⑤ سەمىنجۇيى — سۇن جۇڭشەننىڭ «ئۈچ خەلق مەسلىكى» نامىلىق ئەسىرى.

يالڭ[1] نىڭ خىيالى باشقا،
ئۇستا ئىدى تالاشقا.
ئۇستا ئىدى ئاردا
تۇرلۇك نىزا باشلاشقا.

ياڭغا بۇ ئىش ئەپ كەلدى،
كەلگەندىمۇ زەپ كەلدى.
بۆرە پاقلان تاپقاندەك،
يۇڭدىمايلا يەپ كەلدى.

بۇ شېئىردىن شۇنى ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئابدۇ-خالىق ئۇيغۇر مەۋجۇت ئىجتىمائىي تۈزۈم — فېئودالىزمغا ئىنتا-يىن ئۆچ ئىدى. شۇڭا ئۇ ۋەتەننى فېئودالىزمنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتقۇزۇشقا تىرىشتى، ئەينى ۋاقىتتا ۋەتەننى قۇتقۇزۇش يولى ھېسابلانغان سۇن جۇڭشەن باشچىلىقىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىغا تەلپۈندى، ئۇنىڭدىن ئۈمىد كۈتۈپ، ئۇنى قىزغىن مەدھىيىلە-دى، سۇن جۇڭشەن ئوتتۇرىغا قويغان «ئۈچ مەسلەك»نى مەخ-سۇس ئۆگەندى ۋە تەتقىق قىلدى. ئۇ شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن خانلىق تۈزۈم بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى جاھانگىرلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۈچ مەسلەككە، شىنخەي ئىنقىلابىغا قارشى تۇرۇپ ۋە ئۇنىڭ غەلىبە مېۋىسىنى تارتىۋېلىپ، پۈتۈن مەملىكىتىمىزدە فېئودالىلىق تۈ-زۈمنى ئۆز پېتىچە ساقلاپ قالغانلىقىدىن، مەملىكىتىمىزنىڭ شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىنمۇ بىرلىككە كېلەلمەيدىغانلىقىدىن، فېئودال مىلىتارىستلارنىڭ جاھانگىرلارنى يۆلەپ-يۇلقۇپ قىلىپ، دۆ-لىتىمىزنى ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا بۆلەكلەرگە بۆلۈپ ئىدارە

① يالڭ — يالڭ زېڭشىننى كۆرسىتىدۇ.

قىلىۋاتقانلىقىدىن، شىنجاڭنىڭ ئەنە شۇ بۆلەكلەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن فېئودال مۇستەبتىلىك، جاھالەت، زۇلمەت ئىچىدە قېلىۋاتقانلىقىدىن شائىر قاتتىق غەزەپلەنگەن.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ يېڭى زامان ئۇيغۇر پوئېزىيىسىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ئۈچۈن قوشقان تۆھپىسى نېمىدىن ئىبارەت؟ بۇ مەسىلە ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا ياكى بېرىشتىكى مۇھىم مەسىلە. بىز ئۇ ئوت يۈرەك شائىرغا قانداق ياكى بېرىشنى ئۇنىڭ ھايات پاكىتلىرىدىن ئالىمىز. مەلۇمكى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆزبېكنىڭ قىسقىغىنا ئىجادىي ھاياتىدا پوئېتىك ئىجادىيەتنىڭ پەللىسىگە چىقىشقا ئىنتىلدى. ئۇ ئۆزى ياشاپ تۇرغان جەمئىيەت تەسىراتلىرى ھەققىدە، ئۆز ھېسسىياتلىرى ھەققىدە بەدىئىي مىسرالارنى يېزىشنى كۆندىلىك ھايات پائالىيىتىگە ئايلاندۇردى. بۇ ھال شائىرنىڭ غايىۋى، بەدىئىي جەھەتتىن ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن يېڭى بولغان يۈكسەك شېئىرلىرىنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بولدى. ئەگەر شائىر ئۆز دەۋرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، كېلەچەكنى روشەن كۆرەلمىگەن بولسا، ئۇنىڭ مۇھىمى كەلگۈسىگە ئۈمىد ئاغلاپ، ئۆز خەلقىنىڭ قەلبىدىكى ئارزۇ - ئارمانلىرىنى، ئىنتىلىشلىرىنى شائىرانە تۇيغۇ بىلەن ئېنىق ھېس قىلمىغان بولسا، ئۇلمەس شېئىرلارنىمۇ يازالمىغان بولاتتى.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ دەۋر تۇسى ئىنتايىن قويۇق بولۇپ، بۇ يېغىنچاقلىغاندا تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە نۇقتىدا ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچىدىن، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆز شېئىرلىرىدا فېئودال مىللىتارىستلارنىڭ، ئەكسىيەتچىل تۈزۈمنىڭ شىنجاڭ جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي ماھىيىتىنى، ھاكىمىيەتنى قولدا تۇتۇپ تۇرغان، فېئودالىزمنىڭ شىنجاڭدىكى ۋەكىلى يالاڭ زېكشىن بىلەن فېئودالىزمنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى مەنۇي ھىمايىچىلىرى ۋە گۇڭپاڭچىلىرىنىڭ خەلقە، بولۇپمۇ كەڭ دېھقانلار ئاممىسىغا ۋەھشىيلەرچە زۇلۇم سېلىۋاتقانلىقىنى،

مىللەتلەر ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىۋاتقانلىقىنى پاش قىلغان؛ ئىككىنچىدىن، ئۇ ئۆز شېئىرلىرىدا ئۆزىنىڭ جەسۇرانە روھىنى نامايان قىلىپ، زۇلۇمغا، ئادالەتسىزلىككە قارشى كۆرەشتە ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىشقا تەييار تۇرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان قەھرىمانلىق روھىنى ئىپادىلىگەن؛ ئۈچىنچىدىن، ئىجتىمائىي تۈزۈمنى توغرا تەھلىل قىلىپ، جەمئىيەتنى قۇنتۇزۇشنىڭ، ئازاب - ئوقۇبەت دېگىزىدا ئىگىراۋاتقان خەلقنى قۇنتۇزۇشنىڭ بىردىنبىر يولى كۆرەش بىلەن زۇلۇم تاغلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئىنقىلاب قىلىش كېرەكلىكىنى كۆرسەتكەن؛ تۆتىنچىدىن، خۇراپاتلىقنى قاتتىق سۆكۈپ، ئىلىم - پەننىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى رولى ۋە زۆرۈرىيىتىنى كۆرسىتىپ بەرگەن.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئۆز ئىجادىيىتىدە يۇقىرىقىدەك مەزمۇنلارنى گەۋدىلەندۈرۈش ئۈچۈن بەدىئىيلىك جەھەتتىمۇ كۆپ ئىزدەنگەن. بىر تەرەپتىن، شائىر ئىنقىلابىي رېئالىزم بىلەن ئىنقىلابىي رومانتىزمنى قوللىنىپ تەرەققىيپەرۋەر دېموكراتىك ئىدىيىسىنى گەۋدىلەندۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، شېئىرلىرىنى شوخ، يېقىملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلىپ ۋە شېئىرلىرىغا قويۇق مىللىي تۇس بېرىپ، ئۇنى ھەقىقىي مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان.

3 §. مەمتىلى توختاجى (تەۋپىق)

1. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى

شائىر، مەرىپەتپەرۋەر مەمتىلى ئەپەندى 1901 - يىلى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ بۆشۈكى بولغان ئاتۇشنىڭ بۇيا-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

مەت كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى توختاجى تېۋىپ بولۇپ، ئانىسى پاتمخان تاشاخۇنۇمنىڭ ئاچىسى ئىدى. مەمتىلى ئەپەندى مەكتەپ يېشىغا توشقاندا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان، توققۇز يېشىدا يېڭىچە پەننىي مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇغان. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا ئەدەبىيات - سەنئەتكە ئىشتىياق باغلىغان بولۇپ، شېئىر يېزىش، ناخشا ئوقۇش، ساز چېلىش قاتارلىقلار بىلەن مەشغۇل بولغان، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىنى بېرىلىپ ئۆگەنگەن. 1920 - يىلى مەمتىلى ئەپەندى دادىسى توختاجىغا ئەگىشىپ تۇغقان يوقلاش باھانىسىدە شىمالىي شىنجاڭغا كەلگەن. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بورتالا، غۇلجىلارنى ئايلىنىپ چۆچەككە كېلىپ ماكانلاشقان. بۇ يەردە توختاجى تېۋىپلىق دۇكىنى، مەمتىلى ئەپەندى ساتىراشلىق دۇكىنى ئاچقان.

مەمتىلى ئەپەندى ھەققانىيەت تۈيغۇسى كۈچلۈك، پىكرى ئۆتكۈر، گەپ - سۆزى ئورۇنلۇق، سەنئەتخۇمار بولغاچقا، ئۇزاق ئۆتمەيلا چۆچەك ياشلىرى ئارىسىدا ئىناۋەتلىك كىشى بولۇپ قالغان. 1924 - يىلى قەشقەردە ۋەتەنپەرۋەر ئالىم ئابدۇقادىر دامۇللامنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى يۈز بەرگەن. مەمتىلى ئەپەندى بۇ مۇدھىش خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، مەشھۇر شېئىرى «ئوقۇدى، ئاشتى» نى يېزىپ، ساتىراشخانىنىڭ تېمىغا چاپلاپ قويغان ھەم كېيىنچە ئاھاڭغا سېلىپ تەمبۇر بىلەن ناخشا قىلىپ ئوقۇغان. ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇ ئىشتىن كېيىن ئۇنىڭغا كۆزىنى تىككەن. مۇشۇ سەۋەب تۈپەيلى، ئۇ 1926 - يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن. تاشكەنتتىكى چاغلىرىدا دەسلەپتە ئاشخانىدا ئىشلىگەن، كېيىن ئوتتۇرا دەرىجىلىك بىلىم يۇرتىدا ئوقۇغان، تۇرمۇش قىيىنچىلىقى تۈپەيلىدىن 1929 - يىلى قارا دېڭىز بويىدىكى قىرىم يېرىم ئارىلىغا كېلىپ، كېيىن تۈركىيىگە چىقىپ كەتكەن، بۇ يەردە دەسلەپتە قارا خىزمەتچى بولۇپ ئىشلىگەن، كېيىنچە مەكتەپكە

كىرىپ ئوقۇغان ۋە ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن ئىستانبۇلدىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، 1933 - يىلى كۈزدە ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن. ئۇ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يېڭى ماۋارىپ ھەرىكىتىنى يولغا قويۇپ، مىللەتنى نادانلىق ۋە قالاقلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش، زامانغا لايىق يېڭى ئەۋلادلارنى يېتىلدۈرۈش مەقسىتىدە ئانا يۇرتى ئاتۇشتا مەكتەپ ئېچىپ يېڭى ماۋارىپنى يولغا قويۇشقا ئىرادە باغلىغان. مەمتىلى ئەپەندى 1934 - يىلى يېڭى ماۋارىپ ھەرىكىتىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن، ئاستىن ئاتۇشنىڭ 24 كەنتىدە بىرلا ۋاقىتتا 24 مەكتەپ ئېچىپ، نۇرغۇنلىغان ئۆسمۈرلەرنىڭ قەلبىگە مەرىپەت نۇرۇقى چاچقان. يېڭى ماۋارىپ ھەرىكىتىنىڭ مۇقەددىمىسىنى غەلىبىلىك تاماملىغان مەمتىلى ئەپەندى تېخىمۇ ئۇلۇغ پىلانلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشۋاتقان پەيتتە، 1937 - يىلى 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سۈيىقەستكە ئۇچرىدى.

مەمتىلى ئەپەندى بىر يېتىشكەن مەرىپەتچى سۈپىتىدە خەلق ئارزۇسىنى چىقىش قىلىپ، مەرىپەت ۋە ئىلىم - ئىرپان ئىدىيىسىنى كەڭ تەشۋىق قىلدى. بۇ تەشۋىقاتتا ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى يېتەرلىك ۋاسىتە رول ئوينىدى، ئەلۋەتتە. شۇنىڭ بىلەن يېڭى ماۋارىپ ھەرىكەتلىرى ۋە 3 - قېتىملىق ماۋارىپ دولقۇنى ئاتۇشتا يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. مەمتىلى ئەپەندى بۇ جەھەتتە ئاكتىپ تەشكىللىگۈچى ۋە پائالىيەتچى بولدى.

2. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ شېئىر ئىجادىيىتى

مەمتىلى ئەپەندى بىر يېتىشكەن مەرىپەتچى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز زامانىسىدا مەلۇم تەسىر كۈچكە ئىگە يېتىشكەن شائىر ئىدى. ئۇنىڭ بىزگە ھازىرچە يېتىپ كەلگەن شېئىرلىرى 60 پارچىدىن ئارتۇق بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ناخشا تېكىستلىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭ يېزىپ قالدۇرۇپ

كەتكەن ئەسەرلىرى ئىچىدە «بىز مۇئەللىم»، «ۋەتەن ئۈچۈن»، «مۇبارەك ۋەتەن»، «بىز ئۇيغۇرلارنىڭ باللىرى»، «ئوقۇدى، ئاشتى»، «سايرام كۆلى»، «ئېرپان كۈنلىرى»، «قۇياش تۇغقاندا» قاتارلىق شېئىرلىرى تەسىرى بىر قەدەر كۈچلۈك شېئىرلاردۇر.

ئۇنىڭ 1924 - يىلى چۆچەكتە يازغان «ئوقۇدى، ئاشتى» دېگەن شېئىرىنى ئالساق، شائىر بۇنىڭدا ئابدۇقادىر دامۇللانىڭ جاھانگىرلارنىڭ غالچىسى — ئەكسىيەتچى يالاقچىلار تەرىپىدىن سۈيىقەست بىلەن يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن قاتتىق غەزەپلەنىپ، زالىم ئەمەلدارلار، ۋەھشىي روھانىيلارنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى ئېچىپ تاشلىغان، شۇنداقلا ئاشۇ بىر ئوچۇم ئاچ كۆز، تويماس، قارا نىيەتلەرنىڭ نەپسانىيەتچىلىكى، خىيانەتچى، هارام تاماقلىقى تۆپەيلىدىن، قەشقەر خەلقىنىڭ زۇلۇم ۋە خورلۇق تارتىۋاتقانلىقىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ھەققانىيەتنى، ئادالەتنى ياقلايدىغان مەيدانىنى ئېنىق گەۋدىلەندۈرگەن.

ئوقۇدى، ئاشتى باشقىلار بىزدىن، ئەي قېرىنداشلار،
كۆرگەچكە ئۇلارنىڭ ئىجتىماتىنى قاينار ۋۇجدانلار.

ھاۋادا لاچىنەك جەۋلان قىلار باشقا مىللەتلەر،
قالدۇق بىز ئۇلاردىن بەكمۇ ئارقىدا، ئويلا ئۇممەتلەر.

ئۆگەتمەس بىزلەرگە ھەق كالامىنى بىلگەن ئالىملار،
ئەخلاقىنى پۇچەك پۇلغا ساتقان بىزنىڭ زالىملار.

رىشۋە[1] بار يەرگە ئاچ قاشقىر كەبى دەمسىز چاپارلەر،

① رىشۋە — پارا.

بېشىدا سەللە، قولىدا تەسۋىي، ھەقتىن قاچارلەر.

مەرھۇمى دامۇللا ئابدۇقادىرى ناھەق كەتتىلەر،
گۇناھى نېمە؟ پەقەت بىزگە ھەقنى ئۆگەتتىلەر.

يۇقىرىقى مىسرالار بىزگە بىر تەرەپتىن، ئابدۇقادىر دامۇللانىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بەخت - سائادىتى ۋە نۇرلۇق كېلەچىكى ئۈچۈن قانچىلىك دەرىجىدە ئىزدەنگەنلىكىنى ۋە مۇشۇ يولدا ئۆزىنىڭ قىممەتلىك ھاياتىنى تەقدىم قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن مەمتېلى ئەپەندىنىڭ مەرد-پەت ئىدىيىسى ۋە قەيسەر روھىنى گەۋدىلەندۈرۈپ تۇرىدۇ.

مەمتېلى ئەپەندىنىڭ ئۇيغۇر ماتارىپىغا قوشقان تۆھپىسىمۇ كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئالتە ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئاستىن ئاتۇشتا مەكتەپ ئېچىپ، يېڭى ماتارىپ ھەرىكىتىنى يولغا قويۇپ ئون مىڭغا يېقىن ئۆسمۈرنى مەكتەپ قوينىغا كىرگۈزگەنلىكى ئەينى ۋاقىتتا پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتكەندى. ئۇنىڭ «بىز — مۇئەللىم» (1934 - يىلى، ئاتۇش) ناملىق شېئىرى بىر «مەرىپەت مارشى» سۈپىتىدە تا ھازىرغا قەدەر كىشىلەرنىڭ قەلبىنى ھاياجانغا سالماقتا.

بىز مۇئەللىم! يۈرتلاردا مەكتەپ ئاچىمىز،
خەلقىمىزگە يوپيورۇق نۇرلار ساچىمىز.

تالاي يىللار زۇلمەتتە تېنەپ خار بولدۇق،
ئىلىم - ئېرپان يولىغا شۇنچە زار بولدۇق.
خۇراپاتتا قالدۇرۇپ ئەزدى زالىملار،
كۆزلىرىمىز قارىغۇ، كۆپ ناچار بولدۇق.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

بىزنىڭ ماڭغان يولىمىز سانادەت يولى،
بىز ۋەتەننىڭ يېڭىدىن ئېچىلغان گۈلى.
ئوقۇتىمىز ئەۋلادنى يېڭى پەن بىلەن،
پۈختا بولسۇن مەكتەپنىڭ بېسىلغان ئۇلى.

يورۇق تاڭغا تەلپۈندى ۋىلايىتىمىز،
ئىلىم بىلەن تىكلەنگەي ئىناۋىتىمىز.
مەنبە بولدى ئېرپانغا يۇرتىمىز ئاتۇش،
ئېرپان بىلەن ئېچىلغاي سانادىتىمىز.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بۇ شېئىرى قاراڭغۇلۇق ۋە جاھالەت قاپلىغان 30 - يىللاردا ئويغانمىغان، قالاق، ساۋاتسىز خەلقنى ئالغا يېتەكلەشتە ۋە ئۇلارنىڭ قەلبىگە مەرىپەت ئۇرۇقى چېچىشتا تەڭداشسىز مەشئەلدۇر، خالاس. بىز مەمتىلى ئەپەندىنىڭ دۇنيا قارىشىنى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتكەن ئىدىيىسىنى ئەينى زاماندىكى تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئىچىگە قويۇپ كۆزىتىدىغان بولساق، مەمتىلى ئەپەندى شېئىرلىرىنىڭ ناھايىتى زور ئىلغارلىققا ۋە ئالدىن كۆرەرلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقايمىز.

§ 4 . لۇتپۇللا مۇتەللىپ

1. لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى، ۋەتەنپەرۋەر شائىر، ئىنقىلابىي قۇربان لۇتپۇللا مۇتەللىپ 1922 - يىلى 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى نىلقا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنى ئائىلىسىدىكىلەر كىچىك چېغىدا «لۇتۇن» دەپ ئاتايتتى. شۇڭلاشقا، لۇتپۇللا مۇتەللىپ دەسلەپكى شېئىرلىرىنى

«لۇتۇن» دېگەن نام بىلەن ئېلان قىلغان. كېيىن ئۇ يەنە «سەدىئەت خۇمارى»، «قاينام ئۆركىشى» دېگەن ئەدەبىي تەخەللۇسلارنى قوللاندى. 1932 - يىلى لۇتپۇللا مۇتەللىپ غۇلجا شەھىرىگە كېلىپ تاتار باشلانغۇچ مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىردى، كېيىن رۇس ئوتتۇرا مەكتىپىگە كىرىپ 1938 - يىلىغىچە ئوقۇدى. 1939 - يىلى ئۇ ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنگە كىرىپ ئوقۇدى. ئۇرۇمچىدىكى ئوقۇش ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ ۋە ئىدىيىسىنىڭ پىشىپ يېتىلىشى ئۈچۈن ياخشى پۇرسەت بىلەن تەمىن ئەتتى. 1941 - يىلى لۇتپۇللا مۇتەللىپ «شىنجاڭ گېزىتى» گە خىزمەتكە تەقسىم قىلىندى. بۇ گېزىتتە ئۇ «ئەدەبىيات گۈلزارى» نامىلىق بەتنى تەشكىللەپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتنى گۈللەندۈرۈش، ئاپتورلارنى ئۈيۇشتۇرۇش ۋە يېتەكلەش جەھەتلەردە ناھايىتى كۆپ خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئۇ ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى مەركىزىي ۋەزىپە دەپ تونۇدى. 1943 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۇنى «شىنجاڭ گېزىتى» دىكى تەھرىرلىك ئورنىدىن بوشىتىپ ئاقسۇغا سۈرگۈن قىلدى. لۇتپۇللا ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن «ئاقسۇ گېزىتى» نىڭ تەھرىرلىك خىزمىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. بۇ جەريانداا ئۇ بىر تەرەپتىن، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ دەۋرنىڭ ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئەدەبىياتتىن كۈتكەن تەلىپىنى ئورۇندىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنقىلابىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. 1945 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۆزىنىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي ندقابىنى ئېچىپ تاشلاپ، 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى شائىر بىلەن ئۇنىڭ بىر قىسىم سەپداشلىرىنى قەتل قىلدى.

لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئۆز زامانىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ياش شائىر ئىدى. ئۇ ياشاۋاتقان دەۋر شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرى ئومۇميۈزلۈك ئويغىنىشقا باشلىغان، يېڭى مەدەنىيەتكە بولغان ئىنتىلىش ۋە تەلەپ كۈچلۈك

بولۇۋاتقان مەزگىل ئىدى. شۇڭا لۇتپۇللا مۇتەللىپ 1937 - يىلى قولىغا قەلەم ئېلىپ ئىجادىيەتكە كىرىشكەندىن تارتىپ ھايا- تىنىڭ ئاخىرىغىچە بىزگە نۇرغۇنلىغان شېئىر، داستان ۋە دراما- لارنى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتكە ئائىت نەزەرىيىۋى ماقالىلەرنى قالدۇرۇپ كەتتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش مەزگىلىدە يازغان «بۇ مېنىڭ ياش غۇنچە گۈلۈم ئېچىلا- تى»، «جۇڭگو پارتىزانلىرى»، «كۆرەش»، «چوڭ كۆرەش قوينىدا»، «جۇڭگو» قاتارلىق شېئىرلىرى خەلقنى ياپون جاھاز- گىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنەۋۋەرلىكتىن قۇتقۇزۇش- تىن ئىبارەت ئۇلۇغ كۆرەشنىڭ شانلىق غەلىبىسىنى قولغا كەل- تۈرۈشكە ئۈندىدى. ئۇنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيىتىدە شېئىرىيەت ئا- ساسىي سالماقنى ئىگىلىسىمۇ، ئەمما ئۇ يازغان دراملارنىڭ ئوينىغان رولىغىمۇ سەل قاراشقا بولمايدۇ.

2. لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ «سامساق ئاكاك قاينايدۇ» ناملىق كومېدىيىسى

لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئۆز ھاياتىدا «بوراندىن كېيىنكى ئاپتاپ»، «كۆرەش قىزى» ناملىق رېئال كۆرەش تېمىسىدىكى سەھنە ئەسەرلەرنى يېزىپ قالماستىن، يەنىكى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا كومېدىيە ئىجادىيىتىنىمۇ باشلامچىلىق رول ئوينىغان دراماتورگ. ئۇنىڭ «سامساق ئاكاك قاينايدۇ» ناملىق كومېدىيىسى ئەينى ۋاقىتتىكى جامائەچىلىك ئېچىدە زور تەسىر قوزغاپ قالماستىن، بەلكى بۈگۈنكى دەۋرىمىزدىمۇ مۇئەييەن دە- رىجىدە ئۆرنەكلىك رول ئوينايدىغان كومېدىيە بولۇپ ھېسابلىنى- دۇ.

لۇتپۇللا مۇتەللىپ بۇ ئەسىرنى 1942 -يىلى فېۋرالدا «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىدە مۇھەررىر بولۇپ ئىشلەۋاتقان چاغدا يازغان. روشەنكى، ئەينى ۋاقىتتىكى خەلق جاھالەتتىن،

نادانلىقتىن قۇتۇلۇشقا ئىنتىزار ئىدى. ئەمما، ئەمدىلا بېخ ئۇ- رۇپ چىچەكلەشكە باشلىغان يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى، مەدەنىي ئاقارتىش، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ھەرىكەتلىرى ئۆز تەرەققىيا- تى يولىدا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراشتىن تاشقىرى، يەنە كونا ئىدىيە، خۇراپىي كۆزقاراش ۋە جاھىل، مۇتەئەسسىپ كۆچلەرنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچراپ تۇراتتى. شۇڭا، يېڭىلىق بىلەن كونىلىق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش كەسكىن تۈس ئالغانىدى. لۇتپۇللا مۇتەللىپ «سامساق ئاكاك قاينايدۇ» كومې- دىيىسىدە مانا مۇشۇنداق ئىجتىمائىي رېئاللىقنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ، سامساق ئوبرازى ئارقىلىق نادان خەلقنى ئويغىتىش ۋە تەربىيىلەشنى، خۇراپاتلىققا ئوت ئېچىپ، خەلقنى يېڭى ئىدىيىگە باشلاشنى مەقسەت قىلغان.

ئەسەرنىڭ ئومۇمىي ۋەقەلىكى ناھايىتى ئىخچام ۋە ئاددىي بولۇپ، ئۇنىڭ پۈتۈن كۆرۈنۈشلىرىگە يېڭىلىق بىلەن كونىلىق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش سىڭگەن. ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن سامساق ئۆمرىنى ھۇنەرۋەنلىك بىلەن ئۆتكۈزگەن 50 ياشلاردىكى سەمە- مىي، ئاق كۆڭۈل، خۇشچاقچاق ئادەم بولۇپ، كونا جەمئىيەتتە ئازاب - ئوقۇبەتلىك تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ساۋاتسىزلىقنىڭ دەر- دىنى يەتكۈچە تارتقان سامساقنىڭ كېيىنكى كۈنلەردە كۆزى تۈتۈ- لۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت بولسا، ئاپرېل ئۆزگىرە- شىدىن كېيىنكى دەۋردە يېڭى مەكتەپتە ئوقۇپ چىقىپ ئوقۇتقۇ- چىلىق قىلىۋاتقان ياشلارنىڭ بىرسى ئىدى. مۇھەممەتنىڭ سۆيە- گۈنى مەريەم يېڭى ئېچىلغان دوختۇرخانىدا ۋىراچ بولۇپ، كۆز دوختۇرلۇقىنى ئۆگىنىۋاتاتتى. بۇ ئىككى ياش توي قىلىش ئالدىدا سامساق ئاكىنىڭ كۆزىنى ئېچىشنى ئۆز ئالدىغا شەرت قىلىپ قويىدۇ. لېكىن، ئەسىرلەر بويى ھۆكۈم سۈرگەن خۇراپاتلىق قىلىسى سامساق ئاكىنىڭ قەلبىنى مەھكەم چىرمىۋالغاچقا، ئۇ دوختۇر ئارقىلىق كۆزىنى داۋالاشنى خالىمايا، خوتۇنى زورىخاننى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ھەر تەرەپكە چاپتۇرۇپ، دۇئا قىلدۇرۇش، چاچراتقۇ سالدۇرۇش بىلەن ئاۋارە بولىدۇ.

مۇھەممەت بىلەن مەريەم سامساق ئاكىنى ئۆز خاھىشىغا قويۇپ بەرمەي، قايتا - قايتا تەربىيە بېرىش ئارقىلىق دوختۇرخانىغا ئالدۇرغان بولسىمۇ، دەل ئوپېراتسىيە قىلىدىغان چاغدا سامساق ئاكا دوختۇرخانىدىن قېچىپ چىقىدۇ، چۈنكى ئۇ باشقىلاردىن «دوختۇرخانىدا كۆزىنى ئوپېراتسىيە قىلسا، ئەسلى كۆزىنى ئويۇپ تاشلىۋېتىپ، ئىتنىڭ كۆزىنى سالىدىكەن» دەپ ئاڭلاپ قالغان. مۇھەممەت ۋە مەريەملەرنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا سامساق ئاكىنىڭ كۆزى ئاخىر ئوپېراتسىيە قىلىنىپ ئېچىلىدۇ.

ئەسەردىكى مانا مۇشۇنداق كومېدىيىلىك كۆرۈنۈشلەر ھەقىقەتەن كۈلكىلىك بولۇپ، كىشىنى قايىل قىلارلىق ھالدا بارا - بارا راۋاجلىنىپ، زىددىيەت توقۇنۇشىنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ ۋە كومېدىيىنىڭ ئاخىرى كۆڭۈللۈك، خۇشال - خۇرام، توي تاماشاسى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. دوختۇرلارنىڭ كۆڭۈل قويۇپ داۋالىشى ئارقىلىق كۆزى ئېچىلغان سامساق ئاكا ئىلىم - پەننىڭ ئۇلۇغ كۈچ - قۇدرىتىنى تونۇيدۇ، شۇڭا خۇراپاتلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن كۈنلىرىگە ئېچىنىپ: «ھازىر كۆزۈمۇ ئېچىلدى، دىلىممۇ ئېچىلدى» دەيدۇ.

دېمەك، «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ» ناملىق كومېدىيە يېڭىلىق بىلەن كونىلىق ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تېمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئاكتىۋال بولۇپلا قالماي، بايان قىلىش ئۇسۇلى، دراماتىك كومپوزىتسىيىسى جەھەتتىنمۇ ئىنتايىن مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان.

§ 5 . زۇنۇن قادىرى

1. زۇنۇن قادىرنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى

زۇنۇن قادىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر پروزىسى ۋە دراماتورگىيىسىنىڭ ئاساسچىسى.

زۇنۇن قادىرى 1911 - يىلى تارباغاتاي ۋىلايىتى دۆربىلجىن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان، بەش ياش چېغىدا ئاتا - ئانىسى بىلەن بىللە ئىلى ۋىلايىتىنىڭ غۇلجا شەھىرىگە كۆچۈپ بارغان، بەش يېشىدا ئانىسىدىن، 13 يېشىدا دادىسىدىن ئايرىلىپ يېتىم قالغان، دەسلەپتە دىنىي مەكتەپكە كىرگەن، كېيىن يېڭىچە مەكتەپكە كىرىپ خەت ساۋاتىنى چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق تۈپەيلىدىن ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرالماي باشقىلارنىڭ ئىشىكىدە يۈگۈر - يېتىم ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان، 1936 - يىلى ئىلىدا ئېچىلغان ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەش كۇرسىغا ئوقۇشقا كىرگەن، 1937 - يىلى مەكتەپنى تۈگىتىپ غۇلجا شەھەر بەيتۇللادا ئېچىلغان باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولغان، 1938 - يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئىككى يىل، ئۆلكىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكومىدا بىر يىل ئوقۇغان، كېيىن غۇلجىغا قايتىپ باشلانغۇچ مەكتەپتە مۇئەللىم، ئاندىن غۇلجا شەھىرىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى تىياتىر ئۇمىكىدە ئارتىس، قوشۇمچە ئەدەبىيات بۆلۈم مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە گېزىت - ژۇرناللاردا مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن.

زۇنۇن قادىرى 1937 - يىلىدىن باشلاپ يېزىقچىلىققا كىر-

رىشكەن، ئەڭ ئاۋۋال «جاھالەتنىڭ جاپاسى» ناملىق مەرىپەتچىلىك ئىدىيىسى تەرغىب قىلىنغان ئوچ پەردىلىك سەھنە ئەسىرىنى يېزىپ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرگەن، شۇنىڭدىن باشلاپ «غۇنچەم»، «گۈلنىسا»، «ئۇچراشقاندا» قاتارلىق ئوندىن ئوشۇق دراممىسىنى يېزىپ، ئارقا - ئارقىدىن ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرگەن.

1944 - يىلىدىن باشلاپ زۇنۇن قادىرى ئىجادىيەت دائىرىسىنى كۆرۈنەرلىك ھالدا كېڭەيتىپ دراما ئىجادىيىتىدىن باشقا، يەنە ھېكايە، مەسەل ۋە شېئىرىيەت ئىجادىيىتى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار سىياسىي ۋەستىنىڭ قاراشلىرى سىڭدۈرۈلگەن ئەدەبىي، سىياسىي ئوبزورلىرى جامائەتچىلىك ئارىسىدا خېلى چوڭقۇر تەسىر قوزغىغان.

ئازادلىقتىن كېيىن سوتسىيالىستىك يېڭى دەۋر يازغۇچىنىڭ ئىجادىيىتىگە تېخىمۇ كەڭ زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن. ئۇ قىسقىغىنا ئون يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە سەرگۈزەشت خاراكتېرلىك رومان «غەزەپ»نىڭ تولۇق ۋە مۇكەممەل لايىھىسىنى، ئەبرىب - سەنەم» دراممىسى ۋە كىنو سىنارىيىسىنى يېزىپ چىققان، «چېنىقىش»قا ئوخشاش دەۋر روھى كۆچلۈك ياخشى ھېكايىلەرنى يازغان. ئەپسۇسكى، ئاتالمىش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ بوران - چاپقۇنلىرى يازغۇچىغا ئاز بولمىغان تالاپەتلەرنى ئېلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ «غەزەپ» رومانى قاتارلىق بىر قاتار ئەسەرلىرى كۆيدۈرۈلگەن ياكى يوقاپ كەتكەن. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلىشىپ يېڭى دەۋر يېتىپ كەلگەندە، يازغۇچى زۇنۇن قادىرى يەنە ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي ئىلگىرىكى بەزى ئەسەرلىرىنى قايتا رەتلەپ ئېلان قىلغان، «خاتىرىلەر» قاتارلىق بىر يۈرۈش ئەسلىمىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا تۇغقان يوقلاش ئۈچۈن قازاقىستانغا چىققان يازغۇچى، دراماتورگ زۇنۇن قادىرى 1989 - يىلى

9 - ئاينىڭ 22 - كۈنى قازاقىستاننىڭ ئالما ئاتا شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

زۇنۇن قادىرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى ئاساسىي تۆھپىسىنى ئىككى نۇقتىغا مەنچاقلاش مۇمكىن: بىرى، XX ئەسىرنىڭ 30 -، 40 - يىللىرىدا ئۇيغۇر ھازىرقى زامان دراممىچىلىقىنى تۇنجى بولۇپ رېئال ئىجتىمائىي مەسىلىلەر تېمىا دائىرىسىگە ئېلىپ كىرگەن ھەمدە «غۇنچەم»، «گۈلنىسا» قاتارلىق بىر قاتار ئېسىل دراممىلىرى بىلەن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان دراممىچىلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ياخشى ئاساس سالغان؛ يەنە بىرى، 40 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ھېكايە ئىجادىيىتى بىلەن ئىزچىل شۇغۇللىنىپ، «ماغدۇر كەتكەندە»، «چېنىقىش» قاتارلىق بىر قاتار ھېكايىلىرى ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ رېئال، ماھىيەتلىك زىددىيەتلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ، تۇرمۇشنى سىنچىپى مۇناسىۋەتلەر نۇقتىسىدىن يورۇتۇپ، ئەدەبىياتىمىزدا جەڭگىۋار رېئاللىستىك پروزىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بەرگەن.

2. زۇنۇن قادىرنىڭ «ماغدۇر كەتكەندە» ناملىق ھېكايىسى توغرىسىدا

«ماغدۇر كەتكەندە» - زۇنۇن قادىرنىڭ 1948 - يىلى يازغان ھېكايىسى. يازغۇچى بۇ ھېكايىسىدە فېئودالىلىق ئېكسپلاتاتسىيە بېسىمى ئاستىدا مىجىلىپ ھالىدىن كەتكەن دېھقان ئائىلىسىنىڭ ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىلىرىنى جانلىق ۋە كونكرېت تەسۋىرلەپ، زۇلۇم ۋە خورلۇق بىلەن تولغان جىنايەتلىك كونا جەمئىيەتنىڭ خۇنۇك مەنزىرىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا سىزىپ بەردى.

ھېكايە باشلىنىشى بىلەنلا كۆز ئالدىمىزدا مۇشەققەتلىك يېزا تۇرمۇشى نامايان بولىدۇ. تىرىكچىلىك ئازابىدا قەددى پۈكۈلگەن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

جاپاكەش دېھقانلارنىڭ مۇڭلۇق ناخشىلىرى قۇلىقىمىز تۆۋىدە جا-
راڭلايدۇ. ھېكايىنىڭ باش قەھرىمانى باقى كىشىدە ئېغىر ۋە
ئازابلىق سېزىم پەيدا قىلىدىغان ئەنە شۇنداق تەسۋىرلەر ئىچىدە
بەدىئىي سەھنىگە كۆتۈرۈلىدۇ. خاماندا ھالىدىن كەتكەن باقى
ئارىسىنى قولتۇقلىغىنىچە بىر چەتتە ئۇخلىماقتا. ئۇنىڭ قاپاقلا-
رى ئىششىغان، چىرايى كىشىنىڭ غەشلىكىنى كەلتۈرگۈدەك
دەرىجىدە سەت ۋە كۆرۈمسىز. ئۇ نېمىشقا بۇ ھالغا چۈشۈپ
قالىدۇ؟ ھېكايىنىڭ كېيىنكى بۆلۈملىرى باقىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە
ئۇنىڭ كېيىنكى تەقدىرىنى ئېچىپ بېرىشنى مەركەز قىلغان ھالدا
راۋاجلىنىدۇ. ئاپتور باقىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس
تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىنى تەسۋىرلىگەن چېغىدا تۇرمۇشنىڭ
چوڭ ۋە ئالاھىدە تەرەپلىرىگە، ئۇقۇم تۇسىدىكى ئابستراكت
تەسىراتلارغا بېرىلمەي، كىتابخانلارنى بىۋاستە ھالدا تۇرمۇ-
شنىڭ ماھىيەتلىك تەرىپىگە، پېرسونا ژنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش
بىرلىكىگە، ئۇنىڭ ساددا ۋە پاكىز روھىي دۇنياسىغا، يەنى
تۇرمۇشنىڭ كونكرېتلىققا ئىگە بولغان ئەھمىيەتلىك تەرىپىگە
باشلايدۇ. باقىنىڭ ئازرۇ - ئىستەكلىرى بىلەن تۇرمۇش رېئاللى-
قى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى، ئۇنىڭ كىشىنى ئېچىندۇرىدى-
غان ھايات پاجىئەسىنى جەمئىيەتنىڭ ئورتاق ئومۇمىي خۇسۇسى-
يەتلىرى نۇقتىسىدىن ئەمەس، بەلكى ئاشۇ ئومۇمىي خۇسۇسىيەت-
لەرنىڭ كونكرېت ئىپادىسى بولغان دېھقان تۇرمۇشنىڭ جانلىق
ۋەقەلىكلىرى نۇقتىسىدىن يورۇتۇپ بېرىدۇ.

باقىنىڭ خاراكتېرىنىڭ يارىتىلىش مەسىلىسىگە كەلسەك،
ئاپتور بۇنىڭدا ناھايىتى ئوبدان مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن. باقى
ئەسلىدە تۇرمۇشقا ئەمدىلا كۆز ئاچقان ساددا ۋە ئاق كۆڭۈل بىر
يىگىت، ئۇ يېزا تۇرمۇشىنىڭ ئاچچىق - چۈچۈكلىرىنى تېتىغان،
ئۆز ئەتراپىدا كۆندە دېگۈدەك تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ھەر خىل
مۇناسىۋەتلەرنىڭ سىرى ئۇنىڭ ئۈچۈن تېخى قاراڭغۇ، ئۇنىڭدا

ئورمۇشتىكى شەكىل ۋە ھادىسىلەردىن قايمۇقۇپ ئاسان ئۈمىدلە-
نىدىغان دېھقان خاراكتېرىنىڭ چوڭقۇر تەسىرى بولغانلىقتىن،
ھايات دولقۇنلىرى بىلەن تۇرمۇش تاسادىپلىرىغا نىسبەتەن ھېچ-
قانداق تەييارلىق يوق. شۇڭا، ئۇ كىچىككىنە زەربىگە يولۇقۇش
بىلەنلا ئۆزىنىڭ ياشاش ئىقتىدارىنى يوقىتىپ ھالاكەت گىردابىغا
قاراپ ماڭىدۇ، ئۆزىنىڭ شۇنچە مۇشەققەتتە ئېرىشكەن نەرسىلە-
رىنىڭ بۇنچىلىك ئاسان قولدىن كېتىش مۇمكىنچىلىكىگە ئىشەن-
مەي ھەيران بولىدۇ. ئاپتور باقىنىڭ خاراكتېرىدىكى بۇ ئالاھە-
دىلىكلەرگە باشتىن - ئاخىر سادىق بولۇپ، ئۇنىڭ تۇرمۇش
سەرگۈزەشتىلىرىنى شۇنىڭغا ماس بولغان كونكرېت ۋەقەلىكلەر
نېگىزىدە يورۇتۇپ بېرىپ، ئۆتمۈشنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىرىدە
ھەقىقىي ماغدۇرىدىن كەتكەن جاپاكەش دېھقانىنىڭ بەدىئىي ئوبرا-
زىنى يارىتىدۇ.

ئاپتور بۇ ھېكايىسىدە ئەينى ۋاقىتتىكى پروزىمىزدا قېلىپ-
لىشىپ قالغان ئومۇمىي ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى دائىرىسىدىن
ھالقىپ ئۆزىگە خاس يېڭى يول تۇتقان. ئۇ باقىنىڭ تۇرمۇش
سەرگۈزەشتىلىرىنى تەپسىلىي بايان، ئىزچىل ھېكايە قىلىپ بە-
رىش ئۇسۇلىغا تايىنىپ ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ تۇرمۇشىدىكى بىر
نەچچە ئەھمىيەتلىك ئۇزۇندىلەرنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئېچىپ
بەرگەن. بۇ ئارقىلىق ئوبرازنى تېخىمۇ كۈچلۈك، جانلىق، ھە-
رىكەتچانلىققا ئىگە قىلغان. ئاپتور ھېكايىدە يەنە بايان ۋە تەسۋىر
جەريانىغا ئۆزىنىڭ ئىخچام ۋە مەزمۇنلۇق مۇلاھىزىلىرىنى قو-
شۇپ، ھېكايىنى قويۇق لىرىكىلىققا ئىگە قىلىپ، مەنزىرە بىلەن
ھېسسىياتنىڭ تەبىئىي بىرلىكىگە ئېرىشكەن. بۇ خىل خۇسۇسى-
يەت ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرىنىڭ ۋەزىن ۋە
ئېغىر ھېسسىيات بىلەن سۇغىرىلغانلىقى، كىشىدە ئازابلىق تۇيغۇ
پەيدا قىلىدىغان مۇڭ - قايغۇنىڭ ھېكايىگە باشتىن - ئاخىر
سىڭدۈرۈلگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. ئاپتور بۇ ھېكايىسىدە يەنە پېر-

سوناژنىڭ ھەربكتى ۋە كەچۈرمىشلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە، ئاپتور بايانى بىلەن پېرسوناژنىڭ ھېكايىسىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللانغان. بولۇپمۇ باقىنىڭ روھىي دۇنياسىنىڭ ئىنچىكە ۋە ئالاھىدە تەرەپلىرىنى كۆپرەك ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ھېكايە قىلىپ بېرىشى بىلەن ئاچقان. پروزا ئىجادىيىتىدىن ئىبارەت ئېيتقاندا، بۇ ناھايىتى مۇرەككەپ ۋە ئىنچىكە ئىش. لېكىن، ئاپتور بۇ ئۇسۇل بىلەن كىشىنى ھاياجانلاندۇرىدىغان ئاجايىپ تۇرمۇش مەنزىرىلىرىنى يارىتىپ، باش قەھرىمان خاراكتېرىنىڭ ئۆزىگە خاس نازۇك تەرەپلىرىنى ناھايىتى روشەن ئىچىپ بەرگەن.

ئومۇمەن، بۇ ھېكايە ئۆزىنىڭ ئىدىيە ۋە بەدىئىيلىك تەرەپلەردىكى بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پروزىمىزنىڭ ئازادىلىقچە قولغا كەلتۈرگەن ئىلگىرىلەشلىرىنى ئۆزىدە جەمئىيەتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن ئامىللار قايسىلار؟

2. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرىنىڭ مەزمۇنى قايسى نۇقتىلاردا ئىپادىلىنىدۇ؟

3. مەتبلى ئەپەندىنىڭ ھايات پائالىيىتى ۋە شېئىر ئىجادىيىتىنى تونۇشتۇرۇڭ.

4. ل. مۇتەللىپنىڭ «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ» ناملىق كومېدىيىسىنى تونۇشتۇرۇڭ.

5. «ماغدۇر كەتكەندە» ناملىق ھېكايىدىكى باقى ئوبرازىنى تەھلىل قىلىڭ.

سەككىزىنچى باب

ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىيات تارىخى

تۈزگۈچى: مۇھەممەت ئەيسا جامى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

1 §. ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتى 1949 - يىلىدىن تارتىپ ھازىرغىچە يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزنىڭ يېڭى باسقۇچتىكى راۋاجى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىلگىرىكى ھەر-قانداق دەۋرلەرنىڭكىگە سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان مۇۋەپپەقىيەت-كە ئېرىشتى، ئەسەرلەرنىڭ سانى بارغانچە كۆپەيدى، سۈپىتىمۇ ئۆستى، ژانىرلارمۇ خىلمۇخىللاشتى، ئىلگىرى يوق بەزى شە-كىللەر يېڭىدىن رويابقا چىقتى؛ ئۇيغۇر مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ تېما دائىرىسى كېڭەيدى، ئېستېتىك قىممىتى كۈنسايىن يۇقىرى-لىدى، ئەدەبىياتىمىزنىڭ باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتى، جۈملىدىن چەت ئەل ئەدەبىياتى بىلەن ئۆچرىشىشى كۆپەيدى.

شۇنداقتىمۇ ئەدەبىياتىمىزنىڭ بىر پۈتۈن تەرەققىيات مۇسا-پىسى تۈپتۈز بولمىدى، بەزىدە مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشسە، بەزىدە ئارقىغا چېكىندى؛ ژانىرلارنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئوخشاش بولمە-دى. دېمەك، ئۇ ئۆزىنىڭ يېرىم ئەسىرلىك تەرەققىيات مۇساپە-سىدە نۇرغۇن قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، ئاد-دىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، بىر خىللىقتىن كۆپ خىللىققا، تەق-لىد قىلىشتىن ئىجادىلىققا، ھادىسىۋى كۆرۈنۈشلەرنىڭ ئاددىي بايانىدىن ماھىيەتلىك تېمىلار چوڭقۇرلۇقىغا قاراپ شۇڭغۇدى ۋە يۈكسەلدى. شۇڭا، بىز ئۇنىڭ ئەگرى - توقاي تەرەققىياتىنى مۇنداق ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈپ بايان قىلىمىز.

1. 17 يىللىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ 1949 ـ يىلىدىن 1966 ـ يىلىغىچە ئارىلىقتىكى تەرەققىيات ئەھۋالى قىسقىچە «17 يىللىق ئەدەبىيات» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ مەزگىلدىكى ئەدەبىياتىمىز- نىڭ تەرەققىياتى نىسبەتەن ئەگرى ـ توقاي بولدى. دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ مۇقامىدا مەدھىيە ئاساسىي ئورۇن- دا تۇرىدۇ. چۈنكى، بۇ مەزگىلدە ئۇزۇن مۇددەت فېئودالىزمنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبىتىنى تارتقان خەلقىمىز بىراقلا ئازادلىققا ئېرە- شىپ، ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتلەردىن يېڭىچە ئىنتىلارغا نائىل بولدى. بۇ مەزگىلدىكى يازغۇچى ـ شائىرلىرىمىز ئوتلۇق ھېس- سىيات، كۆچلۈك ئىلھام بىلەن ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ، خەل- قىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋىْ تۇرمۇشىدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىش- لەرنى ئەكس ئەتتۈردى، يەر ـ زېمىنغا ئېرىشكەن دېھقانلارنىڭ شادلىقى، زۇلۇمدىن قۇتۇلغان خەلقنىڭ كەيپىياتىنى زوق ـ شوق بىلەن ئىپادىلەپ ئازادلىق تېڭىغا تەنتەنە قىلىشتى، خەلقـ- مىزنىڭ پارتىيىگە، داھىيغا، ۋەتەنگە، ئازادلىق ئارمىيىگە بول- غان مىننەتدارلىقىنى، يېڭى تۇرمۇشقا بولغان خۇشاللىقىنى ئىپا- دىلىدى.

ژانىرلار تەرەققىياتىدىن ئېيتقاندا، بۇ مەزگىلدە شېئىرىيەتـ- نىڭ قەدىمى ھەممىدىن تېز بولدى. 50 ـ يىللاردىن تارتىپ ئېلىپ بېرىلغان «ئۇچقە قارشى تۇرۇش»، «بەشكە قارشى تۇ- رۇش» ھەرىكىتى؛ ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ئۇرۇشى؛ يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش، ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىنى قۇرۇش، ئالىي كوپېراتىپلارنى بەرپا قىلىش، خەلق كومموناسىنى قۇرۇش، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، ئۆز كۆچىگە تايىنىپ ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق ۋە تەبىئىي ئاپەتلەرنى يېڭىش، سىنىپىي كۈرەشنى چىڭ تۇتۇش، ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى قاتارلىق ئىجتى-

مائي پائالىيەتلەر شائىرلىرىمىزنىڭ قەلىمى ئاستىدا ئۆز ئىپادە- سىنى تاپتى.

تالانتلىق شائىرىمىز تېيىپجان ئېلىيۇپ «يىراقتىن خەت» ناملىق داستاندا، دېھقانلارنىڭ رېئال تۇرمۇشى بىلەن ئۇلارنىڭ تىلەك ۋە ئىنتىلىشلىرىنى يورۇتتى. ئەلقەم ئەختەم «سائادەت- خان» داستاندا شېئىرىي ئوبراز سائادەتخان ئارقىلىق ئايالىلارنىڭ فېئودالىلىق تۈزۈم تەرىپىدىن ھاقارەتلەنگەن، خورلانغان قىسمەت- لىرىنى ئېچىپ بەردى. ئابلىز نازىرى «خۇاڭخې دولقۇنى» نام- لىق شېئىرىدا، خۇاڭخې دەرياسىنى جۇڭگو خەلقىگە سىمۋول قىلىپ تۇرۇپ، خەلقنىڭ ئازادلىق ۋە ھۆرلۈك ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى تەسۋىرلىدى. 1956 ـ يىلى يولداش ماۋزې- دۇڭ تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان «بارچە گۈللەر تەكشى ئېچە- لىش، ھەممە ئېقىملار بەس ـ بەستە سايراش» فاڭجېنىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن بىر قىسىم شائىرلىرىمىز ئىلگىرى يېزىلىپ باقمىغان يېڭى تېمىلارغا يۈرۈش قىلىپ ئاممىا ئارىسىدا زور تەسىر پەيدا قىلدى. «چىمەنگۈل» (ئىمىن تۇرسۇن)، «ساندۇق ئېچە- دىكى بۇۋاق» (مىرزاھىت كېرىم)، «مەجلىسلەر ماجىرا- سى»، «بىر مۇتتەھەم كۆردۈم مەن»، «قۇلۇپلانغان كابىنت» (مۆمىن سەپىرى)، «ساق مۇدىرنىڭ زىياندىشقا قارشى ئاجايىپ تەدبىرى ھەققىدە قوشاق»، «ۋالاقتەككورۇپىنىڭ ئۆلۈمى» (تې- يىپجان ئېلىيۇپ)، «باشلىق چۈشكەن پابىدا» (رەخىم قاسىم) قاتارلىقلار مۇشۇ خىلدىكى ئەسەرلەرنىڭ ۋەكىللىرى ئىدى.

60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە شېئىرىيىتىمىزنىڭ قەدىمى سىياسىينىڭ قەدەم ـ رىتىمى بىلەن ئوڭ تاناسىپتا ماڭ- دى. 1962 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا مەيدانغا چىققان «سىنىپىي كۈرەشنى مەڭگۈ ئۇنتۇماسلىق كېرەك» دېگەن شوئارنىڭ ئوتتۇ- رىغا قويۇلۇشى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» غىچە بولغان ئارىلىق- تىكى شېئىر ئىجادىيىتىگە كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. قىيىنچە-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

لىقلارنى مەنستەمەسلىك ۋە ئۇنى يېڭىش، مەڭگۈ سۈپەت ئۆزگەرتمەسلىك، سىنىپىي كۈرەش مەنزىرىسى، ئىنقىلاب يولىدا ئاداققىچە مېڭىش قاتارلىقلار شۇ چاغدىكى شېئىرلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولۇپ قالدى. شۇنداقتىمۇ كەڭ شائىرلىرىمىزنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن «ۋەتەن مەقسەت غەزىلى» (تېپىچان ئىلھىيۇپ)، «تارىم قىزى» (نەمشەھەت)، «باھار شاۋقۇنى» (مۇھەببەت رەھىم)، «جەننەت نەدە دېسەڭلار» (ئابدۇكېرىم خوجا) قاتارلىق شېئىرلارمۇ مۇشۇ يىللاردا ئىجاد قىلىندى.

17 يىللىق پروزا ئىجادىيىتىنىڭ ئەھۋالى گەرچە شېئىرىيەتكە يېتەلمىسىمۇ، ئەمما 40 ـ يىللاردا قايتىدىن شەكىللەنگەن رېئالىستىك پروزىمىز سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ قەدىمى ـ رېتىمىگە ئوبدان ماسلىشىپ مۇئەييەن نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. زۇنۇن قادىرى، سەيپىدىن ئەزىزى، ئابلىمىت مەسئۇدى، ئەرشىدىن تاتلىق، تۇردى سامساق، قېيۇم تۇردى، ئەخمەت تۇردى، توختاخۇن ناسىر قاتارلىقلار 17 يىللىق پروزىدىكى ئاساسلىق كۈچ بولۇپ قالدى.

پېشقەدەم يازغۇچى سەيپىدىن ئەزىزنىڭ «تۇردى قاسىمنىڭ خۇشاللىقى» ناملىق ئوچېركى، پېشقەدەم دراماتورگ شۇكۇر يالقىننىڭ «چىن دوستلۇق» ناملىق ھېكايىسى ئەسىرلەردىن بېرى پومېشچىكلارنىڭ يېرىگە يالليىپ ئىشلەپ كەلگەن ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ يەر ـ زېمىنغا ئېرىشكەندىن كېيىنكى خۇشاللىقىنى، قەلبىدە ئۇرغۇغان خوجايىنلىق ئىپتىخارىنى، يېڭى جەمئىيەتتە شەكىللىنىۋاتقان يېڭىچە كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرنى ئەكس ئەتتۈردى. ئۇلارنى بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ دەسلەپكى نەتىجىلىرى، دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

1952 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان «ساراڭ ساقايدى» ناملىق ھېكايىسى بىلەن كەڭ كىتابخانلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان يازغۇچى ئابلىمىت مەسئۇدى مىللەت ۋە خەلقە بولغان كۈچلۈك مەسۇ-

ئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى بىلەن «ئۇ ئۆز يولىنى تاپتى»، «كاربىز پالۋانلىرى»، «ئازاد يېزىنىڭ قىزى»، «دەسلەپكى قەدەم» قاتارلىق ھېكايىلىرىنى يېزىپ، ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ غوللۇق ۋەكىللىرىدىن بولۇپ قالدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن مەيدانغا چىققان يەنە بىر ئىقتىدارلىق يازغۇچى زۇنۇن قادىرى بولدى. ئۇ 40 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپلا ئىجادىيىتىنىڭ يۆزلىنىشىنى دراممىدىن پروزىغا يۆتكەپ «مۇئەللىمنىڭ خېتى»، «ماغدۇر كەتكەندە» قاتارلىق ياخشى ھېكايىلىرى بىلەن كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىنى تارتقاندى. ئازادلىقتىن كېيىن بىر مەزگىللىك ئۆگىنىش ۋە ئۆزىنى تاۋلاشتىن كېيىن «چېنىقىش» (1955 ـ يىل) ناملىق ھېكايىسىنى يېزىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ساھەسىنى زىلزىلىگە سالدى. ئۇ ھۇرۇن دېھقان مەتنىيازنىڭ ئۆزگىرىش جەريانىنى خېلى جانلىق تەسۋىرلەش ئارقىلىق، كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش مەزگىلىدىكى دېھقانلارنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭىدا بولۇۋاتقان تېڭىرقاش ۋە ئۆزگىرىشلەرنى مۇپەسسەل ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى، ئۇنىڭدىن كېيىن «گۈمان» (1957 ـ يىل)، «رەھمەت» (1958ـ يىل)، «ئەسلەش»، «قىزىل گۈل» (1959 ـ يىل)، «خاتىرجەم بولغان ئائىلە» قاتارلىق ياخشى ھېكايىلەرنى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر سوتسىيالىستىك پروزىسىنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ۋەكىللىگە ئايلاندى.

بۇ مەزگىلدىكى پروزا ئىجادىيىتىدە يەنە «سادىق بابكار»، «پۇشايمان»، «خالتا كوچىدىن يانغاندا»، «سىناق»، «تاڭ ئالدىدىكى يۇلتۇزلار» ناملىق مۇنەۋۋەر ھېكايە ـ پوۋېستلىرى بىلەن داڭق چىقارغان ئەرشىدىن تاتلىق؛ «تىيانشان باغرىدا»، «بەش تال ئوق»، «خۇشاللىق» قاتارلىق ئۇرۇش تېمىسىدىكى ھېكايىلىرى بىلەن تېما جەھەتتە بۆسۈش پەيدا قىلغان تۇردى سامساق، «قىزىل يۇلتۇزلۇق شەپكە»، «زەينەپخان شۇجى ھەق-

قىدە ھېكايە»، «ئوراز بوۋا»، «مىنبىك دۆيجاك» قاتارلىق دېھقان تېمىسىدىكى ھېكايىلىرى بىلەن بەلگىلىك تەسىر قوزغىغان قېيۇم تۇردى قاتارلىقلارنىڭ ھېكايىلىرىنمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ.

17 يىللىق دراما ئىجادىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىن ئالغاندا، ئالدىنقى سەككىز يىلدا ھۆسۈل كۆپ بولدى. ئازادلىقنىڭ دەسلەپىدىكى ئىجتىمائىي ئىسلاھات، ئەينى دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەردىن زوق ئېلىش ئېھتىياجى، يازغۇچىلىرىمىزنىڭ تۇرمۇش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قاتارلىق جەھەتلەردىن ئېلىپ ئېيتقاندا، دراما ئىجادىيىتىگە پايدىلىق بولغان بەزى ئىمكانىيەتلەر يارىتىلدى. زۇنۇن قادىرى، ئېلى ئېزىز، سىراجىدىن زوپەر قاتارلىق دراماتورگلىرىمىز ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىرىنچى سېپىگە — كەڭ يېزىلارغا چۈشۈپ، دېھقانلارنىڭ ھەر ئىسلاھاتى ۋە كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلدى، بۇ خىل ئېھتىياج ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىنى ئەڭ ئەمەلىي ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئەتتى. 1952 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە قەشقەردە دراما كۆرىكى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاشۇ يىللاردىكى دراما ئىجادىيىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى يەكۈنلىنىش بىلەن بىللە، بۇنىڭدىن كېيىنكى دراما ئىجادىيىتىنى قانداق گۈللەندۈرۈش ھەققىدە بەزى تەسەۋۋۇرلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن 1950 ـ يىللاردىن 1957 ـ يىلىغىچە ئارىلىقتا 30 غا يېقىن سەھنە ئەسىرى ئېلان قىلىندى ۋە سەھنەلەشتۈرۈلدى. بۇلار ئىچىدە سىراجىدىن زوپەرنىڭ «ئازاد نىياسخان»، «زومىگەرلەرگە دەككە»؛ جاپپار ئەمەت، نەجمىدىن سىدىقلار يازغان «يىمىرىلگەن قۇللۇق»؛ ئېلى ئېزىز، ھامۇت مەھمۇدلار يازغان «قۇللۇقتىن ئازاد»؛ مەمەت تاتلىقنىڭ «يېتىملار يېشى»، ماناپ قادىرنىڭ «زومىگەرلەر خەلق قولىدا»، بۇرھان شەھىدىنىڭ «قانلىق كۆرەشتىكى دوستلۇق»، زۇنۇن قادىرنىڭ

«توي»، سەيپىدىن ئەزىزنىڭ «ھېيلىگەر باشلىق»، شۇكۈر يالقىننىڭ «يالغۇز قېز»، «دەل توي كۈنى» (بۇنى ئەرشىدىن تاتلىق بىلەن بىللە يازغان) دراملىرى 50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان دراماچىلىقىمىزدا ئالاھىدە تەسىرى بار ئەسەرلەر ئىدى.

1957 ـ يىلىدىكى «ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىدىن كېيىن چېكىدىن ئاشقان «سول» چىللىقنىڭ تەسىرى بىلەن رېئال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرگەن دراملار بارغانچە ئازلاپ كەتتى. سەيپىدىن ئەزىزى يازغان «كۆرەش يولى» (1959 ـ يىلى)، بۇرھان شەھىدى يازغان «يالقۇنتاغ ئەزىپى» قاتارلىق ئىككى پارچە تارىخىي دراما ئىدىن باشقا، تۇزۇكرەك ياخشى دراما چىقمىدى.

17 يىللىق ئەدەبىياتىمىزدا نەسىر ئىجادىيىتى بىلەن كىنو ئەدەبىياتى ئەڭ ئاجىز ھالقا بولۇپ قالدى. نەسىر ساھەسىدە قېيۇم تۇردى، قاھار جېلىل، ئەخمەت تۇردى قاتارلىقلارنىڭ بىر قىسىم ئوچېركلىرىدىن باشقا، تىلغا ئالغۇدەك ياخشى ئەسەر چىقمىدى. 1958 ـ يىلى ژاڭ يۈخۇ يازغان ئۇيغۇرلار تۇرمۇشى ئاساس قىلىنغان تۇنجى ھېكايە فىلىم «بوستانلىقتىكى تەنتەنە» ئىشلەنىپ تاماشىبىنلار بىلەن يۈز كۆرۈشتى. 1961 ـ يىلى ئابدۇكېرىم خوجا باشقىلارنىڭ ھەمكارلىقىدا «يىراقتىكى ئوچقۇنلار» فىلىمىنى ئىجاد قىلدى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، 1949 ـ يىلىدىن 1966 ـ يىلىغىچە ئارىلىقتىكى 17 يىللىق ئەدەبىياتىمىز «پېشقەدەم ۋە ياشلاردىن بولۇپ 300 گە يېقىن ئەدىبىتىن تەشكىللەنگەن يازغۇچىلار قوشۇنىغا ئىگە بولدى» (ئازات سۇلتاننىڭ «ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتى» ناملىق كىتابىغا قارالسۇن)، ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرمۇ خېلى كۆپەيدى. بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىز شېئىر، ھېكايە، پوۋېست، دراما، كىنو سىناريىسى قاتارلىق ژانىر ۋە

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

شەكىللەرگە بېيىپ باردى. ئەدەبىي تەنقىدمۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ياندىشىپ مېڭىپ بەلگىلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.

شۇنداقتىمۇ ئەينى يىللاردىكى سىياسىي تۈرمۇش، سىياسىي رامكا قاتارلىقلارنىڭ ئەدەبىياتىمىزغا بولغان تەسىرى تۈپەيلىدىن ئەدەبىياتىمىزدا بەزى پېتەرسىزلىكلەرمۇ ساقلاندى.

2. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

1966 - يىلى 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى «16 - مايى ئۇقتۇرۇشى» تارقىتىلغان ۋاقىتتىن، 1976 - يىلى 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تەقىپ قىلىنغان كۈنگىچە بولغان ئارىلىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىللىدىكى 10 يىل دېيىلىدۇ. بۇ 10 يىلدا ئېلىپ بېرىلغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» پارتىيىمىز، دۆلىتىمىز، خەلقىمىز ۋە مىللىتىمىزگە تولدۇرغۇسىز بالايىئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. جۈملىدىن مۇشۇ مەزگىلدىكى ئەدەبىياتىمىزمۇ مىسلىسىز زىيانغا ئۇچرىدى.

«تۆگىمەس ناخشا»، «ۋالاقىتەگكۈرۈپىنىڭ ئۆلۈمى» (تېپىپچان ئېلىيۇپ)، «غۇنچەم»، «چىنىقىش» (زۇنۇن قادىرى)، «تاڭ ئالدىدىكى يۇلتۇزلار»، «خالتا كوچىدىن يانغاندا» (ئەرشىدىن تاتلىق)، «ئالدىدا»، «ئۇچراشقاندا» (نىمشېھىت) قاتارلىق ياخشى ئەسەرلەر ھەر خىل قالپاقلار بىلەن ئاشكارا تەنقىد قىلىندى، نۇرغۇن كىتابلار كۆيدۈرۈلدى، بىرمۇنچە يازغۇچى - شائىرلار ئورۇنسىز تەنقىد قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ بىر ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئەينى دەۋردە شىنجاڭدا نەشر قىلىنىۋاتقان «تارىم» (كېيىن «شىنجاڭ ئەدەبىياتى» غا ئۆزگەرتىلگەن) ژۇرنىلى باشچىلىقىدىكى بارلىق ئەدەبىي ژۇرناللار نەشر قىلىنىشتىن توختىتىلدى. بۇ ئىش تاكى 1974 - يىلىغىچە داۋاملاشتى.

1974 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ بىۋاسىتە رەستىقلىشى بىلەن «تارىم ژۇرنىلى» «شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى» نامى بىلەن ئۇيغۇر يېزىقىدا نەشر قىلىندى. لېكىن بۇ ژۇرنالدا ئەينى دەۋردىكى سىياسىي خاھىشقا ماس كېلىدىغان، ئىشچى - دېھقان - ئەسكەرلەردىن چىققان «يازغۇچىلار» يازغان سىياسىي رەڭ قويۇق، «ئۇچنى گەۋدىلەندۈرۈش قېلىپى» غا چۈشكەن ئەسەرلەر ئېلان قىلىنىشقا باشلىدى. مۇھەممەتجان سادىقنىڭ «قېلىن قارلىقتىكى ناخشا» داستانى، قېيۇم تۇردىنىڭ «قىزىلتاغ باتۇرلىرى» پوۋېستى، زوردۇن سابىرنىڭ «ئاۋرال شامالىرى» رومانى مۇشۇ خىلدىكى ئەسەرلەرنىڭ ۋەكىللىرى ئىدى. ھەقىقىي، بەدىئىي ئەدەبىيات قانۇنىيىتى بويىچە يېزىلغان، تۇرمۇشنى چوڭقۇر، كەڭ ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بېرىدىغان ئەسەرلەر يەنىلا چەكلەنگەن رايون بويىچە قېلىۋەردى.

شۇنداقتىمۇ ئەزەلدىن سەنئەتكە ئاشىق بىر قىسىم يازغۇچىلىرىمىز بۇ خىل بۇرۇقتۇرمىلىقتا چىداپ تۇرالمىدى، بەلكى ئۇلار قەلەمنى قورال قىلىپ، قويۇن دەپتىرىگە مەخپىي يېزىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇزۇنىڭ ئاشۇ يىللارەدكى ئازابلىق ھېسسىياتىنى، كۆز ئالدىدىكى بىمەنە رېئاللىققا بولغان كۆچلۈك غەزەپ - ھەپرىتىنى ئىپادىلەيدىغان بىر قىسىم ياخشى ئەسەرلەرنى ۋەيدانغا كەلتۈردى. پەرھات جىلانىنىڭ «پۇل» ھېكايىسى (بۇ ھېكايە تۇرکىيە يازغۇچىسى «نىخار ئېلى» دېگەن نام بىلەن خەلق ئارىسىغا تارقالغانىدى)، مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «ئاخىرقى سىناق»، «قىز قەلبى» ھېكايىلىرى؛ مەھمۇت ئىلياسنىڭ «مۇھەببەت لوگىكىسى» ناملىق ھېكايىسى؛ ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئىز»، «باھار ۋەسلىگە مۇشتاقلىق» ناملىق شېئىرلىرى؛ تېيىپجان ئېلىيۇپنىڭ «گاڭگىراش»، «كۆرۈڭدىم چۈشۈمدە بۇل» ناملىق شېئىرى؛ قۇربان باراتنىڭ «ئاپەتلىك يىللاردىن ئاچچىق خاتىرە» ناملىق بىر يۈرۈش شېئىرلىرى؛ ھاجى ئەخمەت-

نىڭ «مەھبۇس تىلەكلىرى»، «ھىجران قوشاقلىرى» ناملىق شېئىرلىرى؛ مىرزاھىت كېرىمنىڭ «تۇنقۇن غەزىلى»، «مەن ئۆلمىدىم» ناملىق شېئىرلىرى مانا شۇ چاغدا يېزىلىپ، بەزىلىرى ئىسسىسىز، بەزىلىرى چەت ئەللىك ئاپتورلارنىڭ ئىسمى بىلەن ئېلىنىپ خەلق ئارىسىغا تارقىلىپ كەتتى.

1976 - يىلى «4 - ئاپرىل» دىكى تيەنئەنمېن شېئىرىيەت ھەرىكىتى خەلقىنىڭ 10 يىلدىن ئارتۇق دەرد چەككەن ئازابلىق قەلبىنىڭ ئاشكارىلىنىشى ئىدى. ئۇ چوڭقۇر پىكىرلىك مەزمۇنلىرى بىلەن «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ ئۆلۈم سىگنالىنى چالدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خەلق قوزغالدى، ئىنقىلاب بورىنى كۆچەيدى، 1976 - يىلى 6 - ئۆكتەبىر «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ تەختتىن ئولىشى بىلەن 10 يىلدىن ئارتۇق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان ئەدەبىيات - سەنئەت باغچىمىز قايتىدىن ساپ ھاۋاغا، ئىللىق باھار ئاپتىپىغا، ئۆزىنىڭ ھەقىقىي رېئالىزملىق كۆچىنى نامايان قىلىشىغان يانىشى شارائىتقا ئېرىشتى.

3. يېڭى تارىخىي باسقۇچتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

1976 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، ئېلىمىز مىقياسىدا «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نى تەنقىد قىلىش ھەرىكىتى قانات يايدى. 1977 - يىلى 12 - ئايدا «خەلق گېزىتى» تەھرىر بۆلۈمى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ «ئەدەبىيات - سەنئەت قارا يىپ دىكتاتورلىقى نەزەرىيىسى» نى تەنقىد قىلىپ كۆرەشنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئەدەبىياتىمىزنىڭ قەدىم - رەتتىمى يېڭى تارىخىي باسقۇچنىڭ بۇرۇلۇش پەيتىگە كىردى. بۇ مەزگىلدىكى ئەدەبىياتىمىزمۇ «يېڭى تارىخىي باسقۇچتىكى ئەدەبىيات» دەپ ئاتالدى.

يېڭى تارىخىي باسقۇچتىكى يېڭىچە تەقەززالىق ئىچىدە ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت، مىللەت ئالدىدىكى بۇرچىنى ۋە مەسئۇلىيىتىنى

ئويلايالايدىغان بىر تۈركۈم پىشقەدەم يازغۇچىلىرىمىز پۈتۈن - بارلىقىنى ئىجادىيەتكە بېغىشلاپ يەڭنى تۈرۈپ مەيدانغا چۈشتى. بىر قىسىم ياش ۋە ئوتتۇرا ياش يازغۇچىلىرىمىز ئۆتكەن بىر مەزگىللىك جاپالىق سەرگۈزەشتلىرىنى ئېسىدە چىڭ تۇتقان ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئېڭىنى يەنمۇ يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈردى ۋە ئىجادىيەتتە بۇرۇلۇش ياسىدى. دەل مۇشۇ تەقەززالىق جۈشۈنى، مەسئۇلىيەتچان بىر ئەۋلاد يازغۇچىلارنى ئىجادىيەت سەھنىسىگە چىقاردى. نەتىجىدە، ئەدەبىياتنىڭ تۇرمۇش بىلەن، خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يەنمۇ قويۇقلاشتى، بىر قىسىم يازغۇچىلىرىمىز «چەكلەنگەن رايونلار»غا بۆسۈپ كىرىپ، ئىلگىرى يېزىلمىغان تېمىلارغا يۈرۈش قىلدى، رېئال تۇرمۇشتىكى ھەممە ساھە، ھەرقايسى تەرەپلەر ئىجادىيەتنىڭ ئوبيېكتىغا ئايلاندى، ئان ۋە سۈپەتتە كۆرۈنەرلىك ئۆسۈش بولدى.

ژانىر تەرەققىياتىدىن ئېيتقاندا، ھەممىنىڭ ئالدىدا مېڭىپ ئەڭ كۆپ مەھسۇلات ياراتقىنى ئېرۇزا بولدى. ئۇ ھېكايە ئالىمىدىن پوۋېست ۋە رومانلار دۇنياسىغا يۈرۈش قىلدى؛ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ماڭغىنى شېئىرىيەت بولدى، بۇ ساھەدىمۇ نۇرغۇن مەشھۇر شېئىر - داستانلار يېزىلدى؛ دراما، كىنو، نەسر، ئەدەبىي ئاخبارات، ئەدەبىي ئوبزور ۋە تېلېۋىزىيە تىياتىرى ساھەسىدىمۇ تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى.

ھوسۇل جەھەتتىن ئېيتقاندا، پروزىنىڭ ئۆتۈقى ئەڭ زور بولدى. مۇشۇ 20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە 100 دىن ئارتۇق ھېكايە توپلىمى نەشر قىلىندى، ئىلگىرى پوۋېست بولماسلىقتەك ئەھۋالغا تۈپتىن خاتىمە بېرىلىپ 500 گە يېقىن پوۋېست ئېلان قىلىندى، رومانلارنىڭ سانىمۇ 80 دىن ئاشتى. پروزا ساھەسىدە ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، زوردۇن سابىر، مەمتىمىن ھوشۇر، قېيۇم تۇردى، ئەخەت تۇردى، توختى ئايۇپ، ئابدۇراخمان قاھار، نۇرمەمەت توختى، مۇھەممەت باغراش، خالىدە ئىسرائىل، ئەختەم

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئۆمەرلەرنىڭ تۆھپىسى ئالاھىدە زور بولدى. تېما جەھەتتىن ئالغاندا تارىخىي تېمىدىكى ئەسەرلەرنىڭ ھوسۇلى ھەممىدىن كۆپ، تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك بولدى. دېھقانلار، زىيالىيلار، ئايالىلار، پۇلدار سودىگەرلەر، ئىنقىلابىي كادىرلار، ئىكاھ ۋە ئائىلە تېمىسىدىكى ئەسەرلەرمۇ بەلگىلىك تەسىر قوزغىدى. ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئىز»، «ئويغانغان زېمىن» رومانلىرى؛ قېيۇم تۇردىنىڭ «كۆرۈشچان يىللار» تېرىلوگىيىسى؛ زوردۇن سابىرنىڭ «ئىزدىنىش»، «ئاتا» رومانلىرى؛ مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «سارالڭ»، «قىرلىق ئىستاكان»، «بۇرۇت ماجىراسى»، «ئالتۇن چىشلىق ئىت» قاتارلىق ھېكايىلىرى؛ ئابدۇراخمان قاھارنىڭ «ئىلى دولقۇنلىرى»، «كۆكئول»، «ئاۋات شەھەرنىڭ يېڭى پۇقراسى» ناملىق رومانلىرى؛ ئەخمەت تۇردىنىڭ «ئونتۇلغان كىشىلەر»، «ھايات شۇنداق»، «ئاي يامغۇرى»، «سەرسان روھ» رومانلىرى؛ توختى ئايۇپنىڭ «قۇم باسقان دېڭىز» پوۋېستى بىلەن «تەڭرىنىڭ ھۆكمى»، «بۇرە ئانا» رومانلىرى؛ ئەبەيدۇللا ئىبراھىمنىڭ «داغ»، «تۇندىكى چاقماق» رومانلىرى؛ جالالىدىن بەھرامنىڭ «مېھرىگىياھ» قاتارلىق رومانلىرى، مۇھەممەت باغراشنىڭ «ئاقساق بۇغا»، «مەن ئۆلگەن ئادەمنىڭ كۆز قارىچۇقىدا قېتىپ قالغان سۈرەت»، «يۇرەك تاغ» قاتارلىق پوۋېستلىرى بىلەن «تۆت قۇلاق»، «ئاپئاق ئېچىلغان سۈگەت گۈلى» ناملىق ھېكايىلىرى؛ ئەختەم ئۆمەرنىڭ «ئاھ رەھىمسىز دەريا»، «قۇرتلاپ كەتكەن كۆل»، «شۇم پېشانە» ناملىق پوۋېستلىرى بىلەن «يېگانە ئارال» رومانى؛ خالىدە ئىسرائىلنىڭ «ھاڭگىرت كۆلى»، «ئوربېتا»، «باھاردا ياغقان قار»، «قۇمۇلۇقنىڭ چۈشى»، «تىمتاس شەھەر» قاتارلىق ھېكايە ـ پوۋېستلىرى؛ مىرزاھمت كېرىمنىڭ «جۇدالىق»، «سەئىدخان»، «سۇلتان ئابدۇرەشىدخان» ناملىق تارىخىي رومانلىرى؛ پەرھات جىلاننىڭ «مەھمۇت قەشقىرى»، «ئۇرخۇن شەجەرىسى» ناملىق

تارىخىي رومانلىرى؛ ئابدۇللا ساۋۇتنىڭ «چاقماق»، «پۇتمەس سەتىرلەر»، «ھاياتلىق زەنجىرى»، «يۇلتۇز ئەپسانىسى» قاتارلىق رومانلىرى؛ خېۋىر تۇمۇرنىڭ «بالدۇر ئويغانغان ئادەم»، «موللا زەيدىن ھەققىدە قىسسە»، «ئابدۇقادىر دامۇللا ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق بىئوگرافىك رومانلىرى؛ سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ «ئەۋلىيا ئاتا»، «تەڭرىتاغ بۇركۈتى»، «سۇتۇق بۇغراخان» ناملىق ھېكايە، پوۋېست، رومانلىرى كىتابخانلار ئارىسىدا ئالاھىدە تەسىر قوزغاپ، پروزا ئىجادىيىتىنىڭ تارىختىكى ھەرقانداق دەۋرىدىكىدىن بەكرەك تەرەققىي قىلغانلىقىنى نامايان قىلدى.

شېئىرىيەت ساھەسىدە تېيىپجان ئېلىيۇپ، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابدۇكېرىم خوجا، مۇھەممەتجان سادىق، ئوسمانجان ساۋۇت، بۇغدا ئابدۇللا، روزى سايىت، قۇربان بارات، مامۇت زاھىت، مۇھەممەتجان راشىدىن قاتارلىقلارنىڭ تەسىرى ھەقىقەتەن زور بولدى. مۇختار مەخسۇت، ئابدۇقادىر جالالىدىن، باتۇر روزى، ئادىلجان تۇنىياز، ئۆمەر مەمتىمىن قاتارلىق ياش شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىمۇ بىر مەزگىل جەمئىيەتنى زىلزىلىگە سالدى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئۇلۇغ ئانا ھەققىدە چۆچەك»، «قەشقەر كېچىسى» داستانى؛ تېيىپجان ئېلىيۇپنىڭ «تۆھمەت قۇربانى»، «ئوغرىنىڭ ئەسلىمىسى» داستانى؛ مامۇت زاھىتنىڭ «گۈلمىروي»، مىرزاھمت كېرىمنىڭ «جۇدالىق» داستانى؛ قۇربان باراتنىڭ «ئاسىيا ئاسمىنىدا چاقنىغان يۇلتۇز»، «ئاق روماللىق پەرىزات» داستانلىرى؛ مۇھەممەتجان سادىقنىڭ «ۋاپا ۋە مەردلىك»، «ئىلى پەرزەنتلىرى» ناملىق داستانلىرى؛ ئەخمەت زىيائىنىڭ «يۇسۇپ ۋە مەھمۇد»، «رابىيە ـ مەئىدىن» داستانلىرى، ئوسمانجان ساۋۇتنىڭ «ئالمىچە يۈرەكتە ئالمىچە سۆيگۈ»، «تاڭ لىرىكىسى» ناملىق شېئىر توپلىمى؛ تېيىپجان ئېلىيۇپنىڭ «تېيىپجان ئېلىيۇپ شېئىرلىرى» (ئىككى قىسىم) ناملىق شېئىر توپلىمى؛ ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئۆمۈر مەنزىلـ

لىرى» ناملىق شېئىر توپلىمى؛ ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ «باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار» ، «باھار ناخشىسى» ناملىق شېئىر توپلىمى؛ بوغدا ئابدۇللانىڭ «قىز قەلئەسى» ، «سالغا تېشى» نامىلىق شېئىر توپلىمى؛ روزى سايىتنىڭ «روزى سايىت شېئىرلىرى» (ئىككى قىسىم) توپلىمى؛ مامۇت زايىتنىڭ «كارۋان بۇيۇك نەزمىسى» ، «ئۆلۈكلەر ۋە تىرىكلەر» قاتارلىق شېئىر توپلىمى؛ قۇربان باراتنىڭ «قۇربان بارات ئەسەرلىرى» (ئىككى قىسىم) ناملىق شېئىر ـ داستانلار توپلىمى؛ مۇھەممەتجان راشىدىنىڭ «كاككۇك گۈلى» ، «يىللار ئىزى» ناملىق شېئىر توپلىمى شېئىرىيىتىمىزنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى ئۇتۇقلىرىنى نامايان قىلدى.

50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ پەسكويغا چۈشۈپ قالغان دراما ئىجادىيىتىنىڭ بۇ مەزگىلدىكى تەرەققىياتى خېلىلا زور بولدى. بولۇپمۇ تۇرسۇن يۇنۇس، مۇھەممەتئىلى زۇنۇن، تۇرسۇنجان لېتىپ، جاپپار قاسىملارنىڭ دراما، كومېدىيىلىرى تاماشىبىنلارنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى تارتتى. سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ «ئامانىنساخان» ، «قانلىق ساۋاق» ناملىق تارىخىي دراملىرى؛ تۇرسۇن يۇنۇسنىڭ «قانلىق يىللار» ، «مۇقام ئەجدادلىرى» نامىلىق تارىخىي دراملىرى بىلەن «كۇتۇلمىگەن توي» ناملىق كومېدىيىسى؛ مۇھەممەتئىلى زۇنۇننىڭ «جەنۇبتىكى جەڭ مارشى» ، «كۆمۈلمەس ئىزلار» ، «ھېيتگاھ تۇمانلىرى» ، «مەسلىھەت چېيى» ناملىق دراملىرى؛ تۇرسۇنجان لېتىپنىڭ «بىزگە ئىشىنەمسىز» ، «قېرى يىگىتنىڭ تويى» ، «تانسىكەش تۆمۈر خوتۇنلار» قاتارلىق كومېدىيىلىرى؛ جاپپار قاسىمنىڭ «گۈلەمخان» ، «ۋىجدان سوتى ئالدىدا» ناملىق دراما ـ كومېدىيىلىرى ئۆزلىرىنىڭ كۈچلۈك تارىخىي قىممىتى، يۇكسەك بەدىئىي ۋە ئېستېتىك غايىسى بىلەن دراماچىلىقىمىزدا يەنە بىر قېتىم بۆسۈش پەيدا قىلدى.

نەسر ئىجادىيىتى ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدىكى بىر ئاجىز ھالقا ئىدى. يېڭى باسقۇچتا ئەخمەت ئىمىن، ئەركىن روزى، دىلدار ئەزىز، دىلبەر قېيۇم، ئەنەيتۇللا قۇربان قاتارلىق بىر تۇركۇم يېڭى يازغۇچىلارنىڭ ئىجتىمات بىلەن تىرىشىشى ئارقىسىدا بىر قىسىم ياخشى نەسر ۋە ئەدەبىي ئاخباراتلار مەيدانغا چىقتى. ئەخمەت ئىمىننىڭ «قەلب سادالىرى» ، «باھار تىنىقى» ، «جۇلدۇركېپەن خوتۇننىڭ ساداسى» قاتارلىق نەسرلەر توپلىمى؛ ئەركىن روزىنىڭ «دۆڭكۆۋرۈكتىكى كىشىلەر» ناملىق ئەدەبىي ئاخبارات توپلىمى، دىلدار ئەزىزنىڭ «ۋىناس ھەيكىلىگە قاراپ ئويلىغانلىرىم» ناملىق ئەدەبىي ئاخباراتلار توپلىمى، ئەخمەتجان ئۆمەرنىڭ «يىراق قىرلاردىن ئانا يەرگە سالام» ، «قورساق تويسىلا ھېسابمۇ؟» ناملىق ئەدەبىي ئاخباراتلىرى؛ نۇرمەمەت توختىنىڭ «رەڭگارەڭ ئالۋاستىلار» ناملىق ئەدەبىي ئاخباراتلىرى؛ ھاجى قۇتلۇق قادىرنىڭ «ھەج سەپىرىدىكى پاراڭلار» نامىلىق ئەدەبىي ئاخباراتلار توپلىمى، ئەنەيتۇللا قۇربانىنىڭ «ئۇ ئۇخلىغانمىكەن» ناملىق لىرىك نەسرلەر توپلىمى جەمئىيەتتە ياخشى باھاغا ئېرىشىپ، نەسر ئىجادىيىتىنىڭ بۇ مەزگىلدىكى مۇۋەپپەقىيىتىنى ئالاھىدە كۆرسەتتى.

كېنو ۋە تېلېۋىزىيە سىنارىيىسى ئىجادىيىتىدىمۇ بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بىر قىسىم ئەسەرلەر مەيدانغا چىقتى. «غېرىب ـ سەنەم» ، «بەخت ناخشىسى» ، «رەنانىڭ تويى» ، «ئارتىس بولمايدىغان قىز» ، «سىرلىق كارۋان» ، «پۇل دېگەن نەرسە» ، «مەمەت ھەققىدە پاراڭ» ، «يالقۇنتاغدىن كەلگەن داپچى» ، «ئانىنىڭ تۇغۇلغان كۈنى» قاتارلىق كېنو سىنارىيىلىرى ، «باغ» ، «كۆۋرۈك» ، «شادىمان دوستلار» ، «قىرلىق ئىستاكان» ، «ئۆچكەن يۇلتۇز» ، «ئاي گۈۋاھ» ، «داپ» ، «چار خوراز» ، «بۇ چوش ئەمەس» قاتارلىق تېلېۋىزىيە سىنارىيىسى ئېكرانغا چىققاندىن كېيىن تاماشىبىنلارنىڭ ياخشى باھا-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

سىغا ئېرىشتى.

ئەدەبىي ئوبزورچىلىق گەرچە بۇ مەزگىلدىكى ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئوڭ تاناسىپتا ماڭالمىغان بولسىمۇ، ئەمما مۇھەممەت پولات، ئازات سۇلتان، ئەنۋەر ئابدۇرېھىم، كېرىمجان ئابدۇرېھىم، يالقۇن روزى، ئابدۇقادىر جالالىدىن قاتارلىقلارنىڭ ئوبزور ماقالىلىرى جەمئىيەتتە زور ئالقىشقا ئېرىشىپ، ئەدەبىيات تېمىزلىنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىنى نامايان قىلدى.

2 §. ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدا شېئىرىيەت

1. تېيىپجان ئېلىيۇپ ۋە ئۇنىڭ «تۇگىمەس ناخشا» ناملىق شېئىرى

1) تېيىپجان ئېلىيۇپنىڭ ئىجادىيەت پائالىيىتى

تېيىپجان ئېلىيۇپ (1930 — 1989) ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان شېئىرىيىتىدىكى ئۆچ ۋەكىللىك شائىر. ئۇ 15 يېشىدا تۇنجى شېئىرى «جەڭچى ئاكامغا»نى يېزىپ ئەدەبىيات سەپىگە كىرىپ كەلگەن. شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇ ژاپات بولغۇچە يازغان شېئىر ـ داستانلىرى «شەرق ناخشىسى» (1951 ـ يىل)، «تىنچلىق ناخشىسى» (1955 ـ يىل)، «تۇگىمەس ناخشا» (1957 ـ يىلى)، «ۋەتەننىمنى كۆيلەيمەن» (1963 ـ يىل)، «زەپمۇ چىرايلىق كەلدى باھار» (1980 ـ يىل)، «باھار ئىلھامى» (1984 ـ يىل)، «تاللانغان شېئىرلار» (1985 ـ يىلى)، «تۆھمەت قۇربانى» (1986 ـ يىل)، «يانتاق» (1989 ـ يىل)، «تېيىپجان ئېلىيۇپنىڭ تاللانغان شېئىرلىرى» (ئىككى قىسىم) (1998 ـ يىل) قاتارلىق 10

پارچە توپلام بولۇپ ئۇيغۇر تىلىدا ئەشر قىلىندى؛ «تىنچلىق ناخشىسى» (1956 ـ يىلى)، «تېيىپجان شېئىرلىرىدىن تاللانما» (1982 ـ يىل) ناملىق ئىككى پارچە توپلىمى خەنزۇ تىلىدا ئەشر قىلىندى.

2) تېيىپجان ئېلىيۇپنىڭ «تۇگىمەس ناخشا» ناملىق شېئىرى ھەققىدە

تۇگىمەس ناخشا

(پارچە)

ھەر ئاخشىمى ناخشا ئېيتىمەن،
شۇ كوچىنى ئەگىپ كېتەلمەي.
بىر پەللىنى كۆزلەپ ماڭمەن،
ئاۋارىمەن تېخى يېتەلمەي.

بۇگۈن ئاخشام ئۆتكەنتىم يەنە،
ناخشام بىلەن دېرىزە قېقىپ.
قەيەردىندۇر ئىشىك غىچىلداپ،
كايىپ كەتتى بىر بوۋاي چېقىپ.

جارقىرايسەن ھەر كۈنى شۇنداق،
سارالىغۇ سەن ئوخشالمايدىغان؟
يا ئادەمگە ئۇيقۇ بەرمەيسەن،
قانداق ناخشا بۇ تۇگىمەيدىغان؟...

«تۇگىمەس ناخشا» شائىرنىڭ ۋەكىللىك شېئىرى بولۇپلا

قالماي، بەلكى ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان شېئىرىيىتىدىمۇ ۋەكىل-لىك شېئىر ھېسابلىنىدۇ. بۇ شېئىر 1956 - يىلى 8 - ئايدا ئېلان قىلىنغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە ھەممە كىشىلەر سۆيۈپ ئوقۇيدىغان، قايتا - قايتا ئوقۇسىمۇ قانايىدىغان ئېسىل ئەسەر بولۇپ كەلمەكتە. بۇنداق بولۇشنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى مۇنداق ئۇچ جەھەتتە كۆرۈلىدۇ:

(1) بۇ شېئىرنىڭ تۇرمۇش پۇرىقى كۈچلۈك، مىللىي ئالاھىدىلىكى روشەن. بىز «تۇغمەس ناخشا»نى ئوقۇپ چىققىدىغان بولساق، ھەر بىر مىسرادا مىللىي تۇرمۇشىمىزنىڭ ماھىيىتى-لىك ئالاھىدىلىكلىرى تەسۋىرلەنگەنلىكىنى بىلىپ يېتىمىز. مەيلى ئۇنىڭدا چاپىنىنى تۇرىسىگە سېلىپ مۇھەببەت ناخشىسىنى توۋلاپ ماڭغان يىگىتنىڭ شۇ دەقىقىدىكى تەقى - تۇرقى ۋە ھېسسىياتى بولسۇن، ياكى ناخشىنىڭ ئاۋازىدىن ئۇخلىيالماي، ئىشكىنى ئېچىپ ئاچچىقىدا يۇگۈرۈپ چىققان بوۋاينىڭ روھىي ھالىتى بولسۇن؛ مەيلى ئاشۇ ئادەملەرنىڭ ئەتراپىنى ئوراپ تۇر-غان ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي مۇھىت بولسۇن، مەيلى شېئىردىكى پىكىر چوڭقۇرلۇقى بولسۇن، ھەممىسىدىلا ئۇيغۇر مىللىي تۇر-مۇشىنىڭ كۆرۈنۈشلىرى، ئۇيغۇر مىللىي خاراكتېرىدىكى تۇيغۇ ئالامەتلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھېسسىيات ئېقىنى گۈپۈلدەپ تۇرىدۇ.

(2) بۇ شېئىردا لىرىك ئوبراز ياخشى يارىتىلغان. ئادەتتە ھەرقانداق شېئىردا شېئىرىي ئوبراز بولىدۇ. بۇ ئوبراز شائىرنىڭ ئوبېيېكتىپ تۇرمۇشتىن ئالغان تەسىراتى ئاساسىدا ئۇنىڭ سۇب-يېكتىپ غايىسى، تۇيغۇ ھېسسىياتىغا مۇجەسسەملەنگەن ھالدا كىتابخانلارنىڭ قەلب قەسرىگە كىرىپ كېلىدۇ. ناۋادا ئۇ شائىر-نىڭ ھەقىقىي مىجەزى، خاراكتېرى، ئوتلۇق ھېس - تۇيغۇسى بىلەن مۇكەممەل يۇغۇرۇلۇپ كېتەلمىسە، ئۇ ھالدا مۇنداق ئوبراز ئۆزىنىڭ ئادەمىيلىك ماھىيىتى، ھېسسىيات ئۆزگىچىلىكى، پە-

كىر چوڭقۇرلۇقى، كۈچلۈك ئېستېتىك كۈچى بىلەن كىتابخانلار قەلبىنى لەرزىگە سالالايدۇ. مانا شۇنداق تەلەپكە يېتەلىگەن ئوب-رازلار — ھەقىقىي شېئىرىي ئوبراز بولالايدۇ. «تۇغمەس ناخ-شا» شېئىرىدىكى ھەر ئاخشىمى ناخشا توۋلاپ، كوچا كېزىپ يۈرىدىغان يىگىت — «مەن» ناھايىتى مۇڭەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان شېئىرىي ئوبراز بولۇپ، ئۇ بۇ شېئىردا مۇھەببەتنىڭ سىمۇولى قىلىنغان. ئۇ مۇھەببەتكە تەلپۈنىدۇ، بىر پەللىنى كۆزلەپ ھار-ماي ئىزدىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىزدەپ ماڭغىنى مەلۇم بىر كونكرېت سۆيگۈ ئوبيېكتى ئەمەس، بەلكى تىپىكلەشتۈرۈلگەن مۇھەببەت مەنزىلىدۇر. يىگىتنىڭ سۆيگۈگە ئىنتىلىشلىرى قەلبىدە مۇھەب-بەتنىڭ ئوت - يالقۇنلىرى ئۆچكەن ياكى ئۆچۈشكە باشلىغان بوۋاينىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. شائىر ئىلگىرى سۈرۈۋاتقان تۇپ پىكىر — شېئىرىي مۇھىت ئىچىدە شەكىللەنگەن دراماتىك توقۇنۇش ئارقىلىق ناھايىتى تەبىئىي يورۇتۇلىدۇ. ئىنسان مەۋ-جۇتلا بولىدىكەن، مۇھەببەت ئۇنىڭغا مەڭگۈ ھەمراھ بولىدۇ. بۇ مەڭگۈ ئۇزۇلمەس بىر دولقۇن، مەڭگۈ تۇغمەس بىر ناخشا. ئۇنىڭدىكى گۈزەللىكنى كۆرۈش ئۈچۈن، ئۇنى كۆرەلەيدىغان كۆز كېرەك. بۇنداق كۆز ۋە بۇنداق يۈرەك مۇھەببەتكە تەلپۈنگەن، گۈزەللىك ئىزدەيدىغان ئىنسانلارغىلا مەنسۇپ بولىدۇ. مانا بۇ «تۇغمەس ناخشا»نىڭ مەزمۇن كۈچىدۇر.

(3) ئۇنىڭدا كۈچلۈك دراماتىك توقۇنۇش ئىپادىلەنگەن. ئەگەر بىز ئۇنىڭدىكى شېئىرنى بىر پۈتۈن دراما قىلىپ ئوخشاتساق، شېئىرنىڭ 1 - 2 - كۇپلېتى تولۇق كۆرۈنۈشلۈك دېكوراتسىيە-لەشتۈرۈلگەن كىچىك بىر سەھنىنى ھاسىل قىلىدۇ ۋە ئەسەردە-كى ئاساسلىق شەخسلەر (يىگىت بىلەن بوۋاي) سەھنىگە چىقىپ دراماتىك توقۇنۇش كىتابخانلارغا تاپشۇرۇلىدۇ. 3 - كۇپلېتتا بوۋاينىڭ يىگىتكە قىلغان ئاچچىق ئاربلاشقان سۆزى بىلەن زىددى-يەت - توقۇنۇش راۋاجلاندۇرۇلۇپ، كولمىناتسىيە باسقۇچىغا

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

كۆتۈرۈلىدۇ، 4 ـ كۆپلىتتا ئەسەردىكى زىددىيەت يېگىتنىڭ:

ـ كايىما، بوۋاي،
سەنمۇ بىر چاغدا
ياش ئىدىڭغۇ ئۇخلىمايدىغان.
سەنمۇ ئىپتىپ تۇگىتەلمىگەن،
شۇنداق ناخشا بۇ تۇگىمەيدىغان!

دېگەن كىنايىلىك جاۋابى ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. بۇ يەردىكى كىنايە يەنە ئەسەرگە كۆچلۈك كومېدىيىلىك تۈس بېغىشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەسەردە ئىپادىلەنگەن پەلسەپىۋى مەزمۇن مۇشۇ كومېدىيىلىك يېشىم ئارقىلىق تېخىمۇ ۋايىغا يەتكۈزۈلىدۇ. دېمەك، بۇ شېئىرنى تەپسىلىي ئوقۇپ تەھلىل قىلساق، ئۇنىڭدا دېكوراتسىيە، سەھنە، ھەرىكەت، تەقلىدىي ئاۋاز، مۇزىكىلىق تۈيغۇ، دىئالوگ، دراماتىك توقۇنۇش، ۋەقەلىك جەريانى، زىددىيەتنىڭ يۇقىرى پەللىسى، ئاخىرقى يېشىمى قاتارلىق دراما ئەسەرلىرىدە بولۇشقا تېگىشلىك بارلىق ئامىللارنىڭ تولۇق تېپىلمىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز. شۇڭا ئۇنى «دراماتىك شېئىر» ياكى «لىرىكىلاشتۇرۇلغان شېئىرىي دراما» دېيىشكە بولىدۇ.

2. ئابدۇكېرىم خوجا ۋە ئۇنىڭ «باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار» ناملىق شېئىرى

1) ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ ئىجادىيىتى

ئابدۇكېرىم خوجا (1928 ـ 1988) ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان شېئىرىيىتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى، ئاتاقلىق شائىر ۋە ئەدەبىي تەرجىمان. ئۇ ئۆزىنىڭ 1953 ـ يىلىدىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان 30 نەچچە يىللىق ئىجادىيەت ھاياتىدا ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان شېئىرىيىتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشتى،

ئۇيغۇر تەرجىمە ئەدەبىياتى ساھەسىدە بولسا يول باشلىغۇچى سەركەردىلەردىن بولۇپ قالدى.

ئۇنىڭ «ئونىنچى باھار» (1959 ـ يىل)، «باھار ناخشىسى» (1980 ـ يىل)، «تۇپراق، باھار ۋە مەن» (1984 ـ يىل)، «باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار» (1987 ـ يىلى)، «باھار يامغۇرى» (1991 ـ يىل) قاتارلىق شېئىرلار توپلىمى ئۇيغۇر تىلىدا؛ «ئابدۇكېرىم خوجا شېئىرلىرىدىن تاللانما» (1983 ـ يىل) ناملىق شېئىرلار توپلىمى خەنزۇ تىلىدا نەشر قىلىندى.

2) ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ «باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار» ناملىق شېئىرى ھەققىدە

باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار

(پارچە)

1

كەلدى بۇ يىلقى باھار بەك نادىرىن،
ئىچ ـ ئىچىمدىن ئوقۇدۇم مىڭ ئاپىرىن.
كۆز دېگەن يامان نېمە، باھارنىڭكى
بوينىغا تۇمار ئېسىپ قويساممىكىن.
قىشقۇ كەتتى، كەتمىدى زەھرى، لېكىن،
ئۆزلۈكىدىن كەتمىكى بەكمۇ قىيىن.
باغقا، بايقا، قالمىغاي ئۇششۇك تېگىپ؛
سوغ دېگەننىڭ كېلىدۇ يۈزى قېلىن.

2

قىش ئۇزاپ كەلسە باھارنىڭ نۆۋىتى،
ئەسلە قىشنى، كەلسە ئەسلەش پۇرستى.
بىلمىكىڭ تەس ئىدى كۈندۈز قەدرىنى،
تەگمىسە جېنىڭغا تۇننىڭ زۇلمىتى.
قىشتا قانچە ئەسلىسەڭ باھارنى سەن،
ئاشىدۇ شۇنچە باھارنىڭ قىممىتى.

شائىر ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ «باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار» ناملىق بۇ شېئىرى 1985 - يىلى يېزىلغان. جەمئىي 13 پارچىدىن تەركىب تاپقان بۇ شېئىر ئىپادىلەش جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكى، پىكىرنىڭ دەل ۋە ئۆتكۈرلۈكى، پەلسەپىۋى مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، تەسەۋۋۇر ۋە خىيالغا بايلىقى، ھېسسىياتنىڭ چىن ۋە جايىدىلىقى بىلەن ئابدۇكېرىم خوجا ئىجادىيىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. مېنىڭچە، بۇ شېئىرنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى مۇنداق تۆت جەھەتتە كۆرۈلىدۇ:

(1) بۇ شېئىردا شائىر ئۆزىنىڭ باھارغا بولغان مەدھىيە ناخشىسىنى ياڭراتقان، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش مەزگىلىدىكى ئىلىمىزنىڭ ھەممە يېرىنى قاپلىغان گۈزەل، خۇشبۇي باھار مەنزىرىسىگە مەدھىيە ئوقۇغان. شائىر ئۆتىۋش قارا‌ڭغۇ جەمئىيەتتە يوقسۇل ئائىلىدە تۇغۇلۇپ، نامرات، مەزلۇم ئائىلىدە چوڭ بولغاچقا، نۇرلۇق تاڭغا، ئىللىق باھارغا تەشنا بولغانىدى. ئازادلىق ھۆرلۈك تېڭى ئۇنىڭغا يېڭى ھايات، بەختلىك تۇرمۇش ئاتا قىلدى؛ ئۇ يېڭى زېمىندىكى ئىللىق باھاردىن سۆيۈندى، باھاردىن نۇر، ئوزۇقلۇق ئالدى؛ باھار بىلەن تومۇرلىرىدا قانلار ئۇرغۇدى، باھار بىلەن باشقىدىن ياشاردى؛ شۇنىڭ بىلەن ئۇ

يازغان شېئىر - داستانلىرىدا بار ئاۋازى بىلەن باھارنى كۈيلىدى، ئۆمرىدە نەشر قىلدۇرغان بەش پارچە توپلىمىنىڭ ھەممىسىگە «باھار» نى ئىسىم قىلىپ قويدى. «باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار» ناملىق بۇ شېئىردىمۇ شائىر 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن، ئىلىمىز زېمىنىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى باھار مەنزىرىسىنى كۆرۈپ ھاياجانىنى باسالمىدى، ئۇنىڭغا ئىچ - ئىچىدىن ئاپىرىن ئوقۇدى، «يامان كۆزدىن ساقلاش ئۇچۇن باھارنىڭ بوينىغا تۇمار ئاسماق» بولدى؛ مانا ئەمدى، ئۇنىڭدا «باھار مەنزىرىسى ئىلىپ كەلگەن سەلدەك سۇلارنى شەھەرلەردىن سەھرالارغىچە باشلايدۇ» غان، «باھار سۇلىرىنى توسماق بولغان» ھەرقانداق لوجا - لاتقىلارنى چاناپ - چەيلەپ تاشلايدىغان قايتماس ئىرادە پەيدا بولدى. شائىر بۇ شېئىردا دەل ئاشۇنداق قايتماس ئىرادە بىلەن ھەممە يەرگە ئىللىقلىق بېرىدىغان، تەبىئەتتىكى بارلىق جانلىقلارغا ھاياتلىق ئاتا قىلىدىغان يېقىملىق باھار مەنزىرىسىنى كۆيلىگەن؛ ئۇ يالغۇز باھارنىلا ئەمەس، بەلكى ئاشۇ باھار ئاپتېپىنى يارىتىپ بەرگەن يېڭى دەۋرنى، يېڭى تۇرمۇشنى مەدھىيىلىگەن.

(2) «باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار» نىڭ ئۇسلۇبى جۇشقۇن، ھېسسىياتلىق، قىزغىن. ئۇنىڭدا شائىرنىڭ باھارغا بولغان مەدھىيىسى ھەرگىزمۇ بىر قىسىم شېئىرلارغا ئوخشاش قۇرۇق ۋەزخانلىق بىلەن تولمىغان، شۇنداقلا ئەتتىن، مەنسىز لىكتىن خالىي بولغان؛ ئۇ باھارغا، ئانا زېمىنغا بولغان مەدھىيە ناخشىسىنى خۇددى باھار ئىشقىدا سايرىغان بۇلبۇلدەك يېقىملىق، جۇشقۇن ئۇسلۇب بىلەن ئېيتىشقا تىرىشقان؛ تىلىمۇ چۇشۇنۈشلۈك، راۋان، ئاممىباب چىققان، ھەرگىزمۇ دەبدەبىلىك سۆز، چۇشۇنىكسىز ئىبارىلەرگە چۇمكىلىپ قالمىغان؛ پىكىرلەر ساپ، ھېسسىياتلىق چىققاچقا، كىشىلەرنىڭ قەلب ئېتىزىغا دەرھاللا سىڭىپ كىرىپ، كىشى قەلبىنى پاسكىنا ئىللەتلەردىن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

پاكلاشتۇرۇشتەك ئېستېتىك ئۇنۇمگە ئىگە بولالىغان.

(3) بۇ شېئىرنىڭ ئىپادىلەش شەكلى ئۆزگىچە، بۇ شېئىرنى يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك باھار ھەققىدىكى بىر جۈپ قەسىدە دېيىشكە بولىدۇ. تېخنىكا ئىچكىرىلەپ كۆزىتىدىغان بولساق، بۇ چوڭ قەسىدە ئىچىدە مەزمۇنى رۇبائىيغا ئوخشاپ كېتىدىغان، ئەمما شەكىل جەھەتتىن رۇبائىيدىن پەرقلىنىدىغان 13 پارچە شېئىر بارلىقىنى ھېس قىلىمىز. بۇ 13 پارچە شېئىر چوڭ جەھەتتىن باھارغا ئاپىرىن ئوقۇشتىن ئىبارەت بىر چوڭ ئېقىنغا باغلانغان؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە ھاياتلىق دەرياسىنىڭ 13 تارماق ئېقىنىنى بەرپا قىلىپ، ئۆزگىچە پىكىرنى ئىپادىلىگەن؛ شائىر ئۇنىڭدىكى ھەربىر پارچە شېئىردىن بىر خىل يېڭى پىكىرنى ھاسىل قىلىپ، ئۇنى خىلمۇخىل ئاۋازلار يېڭىدىن تۇزۇلگەن بىر ئومۇمىي خورغا ئايلاندۇرغان، ئاخىردا بۇ خور شائىرنىڭ بار ئاۋازى بىلەن ئېيتقان — باھار پەيزىگە، باھارلىق زېمىنغا، زېمىندىن كۈچ ئېلىۋاتقان بارلىق ھاياتلىق ئىگىلىرىگە ئوقۇلغان مەدھىيە ناخشىسىغا ئايلانغان.

(4) بۇ شېئىر پىكرى ئىجادىي، مەنتىق، پەلسەپىۋى مەزمۇنغا باي بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئىنچىكىلىك بىلەن تەھلىل قىلىنغان بولساق، ئۇنىڭدىكى ھەربىر كۆپلەت شېئىردا كىشىنى ئويغا سالىدىغان بىر خىل يېڭى، چوڭقۇر، ئىجادىي پىكىر ئۇرغۇپ تۇرىدۇ.

3. ئوسمانجان ساۋۇت ۋە ئۇنىڭ «توزان قەسىدىسى» ناملىق شېئىرى

1) ئوسمانجان ساۋۇتنىڭ ئىجادىيىتى

ئوسمانجان ساۋۇت 1961 - يىلىدىن باشلاپ شېئىر ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغان، شۇنىڭدىن تارتىپ ھازىرغىچە يازغان ئەسەرلىرى «ئالمىدەك يۈرەكتە ئالەمچە سۆيگۈ» (1984 -

يىل)، «تاڭ لىرىكىسى» (1989 - يىل)، «تەڭرىتاغ شامالىدى» (1996 - يىل)، «تاڭلار بىلەن سۆزلىشىش» (2000 - يىل)، «تۇن تېۋىشلىرى» (2000 - يىل) قاتارلىق بەش توپلام بولۇپ نەشر قىلىندى.

2) ئوسمانجان ساۋۇتنىڭ «توزان قەسىدىسى» ناملىق شېئىرى ھەققىدە

توزان قەسىدىسى

(بىر مۇھاجىرنىڭ چەت ئەلگە بارغان ئىلىم - پەن خادىمىغا ئېيتقانلىرى)

قاقماي تۇرغىن، قېرىندىشىم، ئۇستۇڭنى،
توزىمىسۇن يۈرتتىن كەلگەن توزانلار.
ئۇنى سۈرەي كۆزلىرىمگە، سۆيەي مەن،
مەن تېنىمگەن، يول ئاداشقان توزانلار...

قاقماي تۇرغىن، قېرىندىشىم، ئۇستۇڭنى،
ئۇ زەررىلەر تەۋەررۈكتۇر، مۇقەددەس.
مەن كۆرمەن تىيانشاننى ئۇنىڭدىن،
كۆمۈش چاچلىق، مەغرۇر، ئۇلۇغ، زەپەردەس.

قاقماي تۇرغىن، قېرىندىشىم، ئۇستۇڭنى،
ئۇ ۋەتەننىڭ تۇپرىقىدۇر تۇتىيا.
ئىز تاشلىدى پىشانەمگە جۇدالىق،
يارا سالدى يۈرىكىمگە ھەرگىيا.

ئىنسان پەقەت ئۇچ نانغىلا تويارىكەن،
تويارىكەنۇ نان غېمىنى قويارىكەن.

غاپىللىقتىن ئۆچسە ئەقىل شاملىرى،
ئۆز كۆزىنى ئۆزى جەزمەن ئويارىكەن...

بۇلبۇل دەركەن تىكەنلىرىنى ۋەتىنىم،
ئالتۇن قەپەس ھەيۋىتىنى ئاچسىمۇ،
شۇ بىر قۇشچە بولالمىدىم، ۋاي ئىسىت،
ئازغۇ مېنى تاغلار كېلىپ باسسىمۇ.

قاقماي تۇرغىن، قېرىندىشىم، ئۇستۇڭنى،
قىيالمايمەن ئۇنى ھەرگىز تېقىشقا...
بىر زەررىگە تەسەددۇقتۇر مىڭ ھايات،
ئۇ زەررىلەر سەر خىل شولا چېچىشتا.

قاقماي تۇرغىن، قېرىندىشىم، ئۇستۇڭنى،
ئۇستۇڭدىكى چاڭ - توزانغا تەشنا مەن.
چۆلدە قامغاق يۇگۇرگەندەك ئالۇۋنغا،
بىر ھالەتكە مەھكۇم بولدۇم ئەسرامەن.

«توزان قەسىدىسى» 1981 - يىلى بېيجىڭدا يېزىلغان، شائىرنىڭ 1984 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئالمىدەك يۇرەكتە ئالەمچە سۆيگۈ» ناملىق شېئىرلار توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن؛ بۇ شېئىرنى ئوسمانجان ساۋۇتنىڭ شېئىرلىرى ئىچىدىكى شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىر قەدەر چوڭقۇر ئىپادىلەنگەن ياخشى شېئىر دېيىشكە بولىدۇ.

«توزان قەسىدىسى»نىڭ ھېسسىيات ۋەزنى ناھايىتى يېنىك، ئەمما ئۇنىڭدا ئىپادىلىنىدىغان مەزمۇن سالمىقى خېلىلا ئېغىر. شائىر بۇ شېئىردا چۈشىنىشلىك ۋە ئوبرازلىق سۆزلەردىن تۈزۈلگەن قىسقا مىسرالار ئارقىلىق كىشىلەرگە ۋەتەنسىزلىك ئازابى

ۋە ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان پۈشايمانىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇرۇپ، ئۇلارغا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى بويىچە بىر قېتىملىق ئەملىي دەرس ئۆتىدۇ. ئىشلەرنى ۋەتەننى قەدىرلەشكە، سۆيۈشكە، ۋەتەننى تەرك ئەتمەسلىككە دەۋەت قىلىدۇ. كونكرېت ئېيتقاندا، «توزان قەسىدىسى»نىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى مۇنداق ئۈچ جەھەتتە كۆرۈلىدۇ:

(1) «توزان قەسىدىسى» شېئىرىدا شېئىرىي ھېسسىيات ناھايىتى كۈچلۈك. ئۇنىڭدا قەلبى ۋەتەنسىزلىك ئازابىدىن ئۆرتەنگەن بىر مۇھاجىرنىڭ يات ئەلدە ئۆز يۇرتدىشىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ كىيىمىگە قونغان زەررە چاڭنى ئانا ۋەتەننىڭ ھەممە نەرسىسىگە ئوخشىتىپ ئىزدەيدۇ، ئۇنىڭ پاك ھېسسىياتى، تۇيغۇ - ئەقىدىسى، ئوي - خىيالى، ئىزدىنىش - ئىنتىلىشلىرى ۋەتەننىڭ گۈزەل تاغ - دەريالىرى، باغ - ئورمانلىرى، جان - جانىۋارلىرىدىن تارتىپ بىر زەررە توپىسىغىچە سىڭىپ كېتىدۇ. بۇ خىل گۈزەل شېئىرىي مۇھىت شائىرنىڭ چىن قەلبىدىن ئۇرغۇپ چىققان مۇڭلۇق ھېسسىيات فونتانلىرى بىلەن بىرلىشىپ، شېئىردا تەبىئىي بولغان مۇزىكىلىق پۇراقنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ خىل يېقىملىق كۈيدىن تېخىمۇ كۈچلۈك بولغان بىر خىل ئىچكى رىتىم ھاسىل بولىدۇ، بۇنداق كۈچلۈك رىتىم ئەسەردىكى شېئىرىي مۇھىتنى يەنىمۇ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈپ، شائىر ھېسسىياتىنى كىتابخانىنىڭ قەلب ئېتىزىغا تەبىئىي ھالدا سىڭدۈرىۋېتىدۇ. شۇڭا بۇ شېئىرنى ئوقۇغان ھەرقانداق كىتابخان ئۇنىڭدىكى ھاياجانلىق ھېسسىيات بىلەن بىرىككەن، كۈچلۈك رىتىم تۇيغۇسىغا ئىگە بولغان مۇزىكىلىق ھالەتتىن ئىلھۇمتە ھاياجانغا چۆممەي تۇرالمايدۇ.

(2) بۇ شېئىردا شېئىرىي ئوبىيېكت ياخشى تاللانغان. ئۇنىڭدىكى پىكىر ئوبىيېكتى بولغان «توزان» ناھايىتى جايىدا تاللانغاچقا، ئۇ شائىرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى ئىپادىلەشتە-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

كى بىر ياخشى مۇھىت بولۇپ قالغان. ئەگەر مۇنداق شېئىرىي مۇھىت بولمىغىنىدا، «سىياقسىز قارا تاش» بىلەن كىيىنكى «توزان» شېئىرىي ئوبيېكتى مۇپتىدە بۇ دەرىجىدە كونكرېتلىشىپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى لېكسىكىلىق مەنىسىدىن ھالقىپ، بۇنداق يارقىن ئوبرازلاشمىغان بولاتتى، كىتابخانىمۇ ئۇنچىلىك چوڭقۇر تەسىر بېرەلمەيتتى؛ مانا بۇ رېئاللىقتىكى مۇمكىنسىزلىكنىڭ شائىرنىڭ پىشقان قەلبى ئاستىدا شېئىرىيەتتىكى تېگىشلىك شېئىرىي مۇھىتنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ھالدا مۇمكىنچىلىككە ئايلىنالايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. شېئىردىكى پەلسەپىۋى دەل مۇشۇنداق مۇمكىنسىزلىك ئىچىدىكى مۇمكىنچىلىككە قارىتىلغان. مۇشۇ تەرەپلەردىن ئالغاندا «توزان قەسىدىسى»نى مۇئەييەن پەلسەپىۋىلىككە ئىگە شېئىر دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

(3) بۇ شېئىردا ئىشلىتىلگەن بەدىئىي تىل ئۆزىنىڭ گۈزەل، يېقىملىق ۋە تەسىرلىكى بىلەن، ئۇنىڭدىكى شېئىرىي ھېسسىيات ۋە تەسۋىر ئوبيېكتىغا نىسبەتەن دەلىللىكى ۋە كېلىشىملىكى بىلەن ئادەمنى ئۆزىگە تارتىپ تۇرىدۇ. شېئىر جەمئىي 10 كۆپلېت، ھەربىر كۆپلېت تۆت مىسرادىن، بارماق ۋەزىنىڭ ئون بىرلىك شەكلىدە يېزىلغان، ھەربىر كۆپلېتتىكى تۆت مىسرانىڭ بېشىدىكى «قاقماي تۇرغىن، قېرىنداشىم، ئۇستۇڭنى» دېگەن بىر مىسرا سەككىز كۆپلېت شېئىردا ئۈدا تەكرارلانغان. بۇ ھالەت كىتابخانىلارغا ھەرگىزمۇ زېرىكىش تۇيغۇسى بەرمەيدۇ، بەلكى ئۇ ئەسەرنىڭ ھېسسىيات تۇسىنى بارغانچە كۈچەيتىپ، كىتابخاننى بارغانچە ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ. شېئىردىكى قاپىيە گۈزەللىكىمۇ كىشىنى قايىل قىلىدۇ. شېئىردا بىرىنچى مىسرادىكى سۆز ئاخىرغىچە تەكرارلىنىپ بارغاندىن سىرت، 2 ـ، 4 ـ مىسرالىرى باشتىن ـ ئاخىر تولۇق قاپىيىدە يېزىلىدۇ. مىسرالاردىكى تۇراقمۇ تۆت، يەتتە بويىچە بۆلۈنگەن بولغاچقا،

كىشىگە تېخىمۇ يېقىملىق، مۇزىكىلىق تۇيغۇ بېرىدۇ. شېئىردىكى پەلسەپىۋى پىكىرنىڭ ئىجادىيلىقى، ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەرنىڭ جايىدا ئىشلىتىلگەنلىكىمۇ شېئىرنىڭ بەدىئىي قىممىتىنى خېلىلا ئاشۇرىدۇ. بۇ تەرەپلەردىن ئالغاندا، «توزان قەسىدىسى»نى بۈگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك تېمىسىدا يېزىلغان شېئىرلارنىڭ نەمۇنىسى دېيىشكە بولىدۇ.

3 §. ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدا پروزا

1. زوردۇن سابىر ۋە ئۇنىڭ «دولان ياشلىرى» نامىلىق ھېكايىسى

1) زوردۇن سابىرنىڭ ئىجادىيەت پائالىيىتى

زوردۇن سابىر (1937 ـ 1998) ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىزدا ئالاھىدە تەسىر قوزغىغان ئىستېداتلىق يازغۇچىدۇر. ئۇنىڭ «تاغ كەينىگە ئۆتكۈچە»، «سەھەرچى»، «گۈھەرنىڭ بەختى»، «باھار بوۋاينىڭ كۈنلىرى»، «دولان ياشلىرى» قاتارلىق ھېكايىلىرى، «سۈبھى»، «خەيرلىك ئىش»، «ئارچا ياپرىقى»، «ۋاپادارلار»، «جىگدىلەر پىچىرلايدۇ»، «قېنى ئۇ باغلار»، «كەچ كۈز» قاتارلىق پوۋېستلىرى؛ «ئىزدىنىش» (ئىككى قىسىم)، «ئاتا» قاتارلىق رومانلىرى نەشر قىلىنغان.

2) زوردۇن سابىرنىڭ «دولان ياشلىرى» ھېكايىسى ھەققىدە

«دولان ياشلىرى»

(هېكايىدىن پارچە)

كەنجى ئۆيدىن چىقتىيۇ، نەگە بېرىشىنى بىلمىدى. ۋېلىسىپىتىنى بولۇشىغا تېپىپ، كومموتا مەدەنىيەت ئۆيىگە كەلدى. ئۇ مەدەنىيەت ئۆيىدە رەسىم سىزىش بىلەن ۋاقىت ئۆتكۈزمەكچى، ئىچ پۇشۇقىدىن قۇتۇلماقچى، ئەڭ مۇھىمى، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئۆرتەۋاتقان بىر يوشۇرۇن ئوتنىڭ ئازابىدىن ئازراق بولسىمۇ پاناھ تاپماقچى بولدى... ئۇ رەسىم جازىسى ئالدىغا كەلدى، قولىغا پەلكۈچنى ئېلىپ رەسىمگە قارىدى. خۇشاللىق تەنتەنىسى قىلىۋاتقان كوممۇنا ئەزالىرى — ئۆزى سىزىۋاتقان سۈرەتتىكى ئادەملەر ئۇنىڭغا قاراپ مازاق قىلىپ كۈلۈۋاتقاندەك، بولۇپمۇ ئاۋۇ ئۇششاق ئۆرۈمە چاچلىرى ئوستىگە گۈللۈك دوپپا كىيىۋالغان 17 ـ 18 ياشلاردىكى گۈزەل قىزچاق كەنجىنى مەستەمەي كۈلۈۋاتقاندەك بىلىنىشكە باشلىدى. ئۇ پەلكۈچنى ئاق بوياقتا چىلىدى، قىزنىڭ يۈزىنى بويىۋېتىش ئۈچۈن قولىنى ئېلىپ باردى، قىز يەنىلا كۈلۈپ تۇراتتى. كەنجىنىڭ پەلكۈچ تۇتقان قوللىرى تىترىدى:

— ئاسىدە! — دېدى ئۇ سۈرەتكە قاراپ پىچىرلاپ، — بۇ سۈرەتنى نېمىشقا ئاسىدەگە ئوخشىتىپ سىزغاندىمەن. بىرەر يۈز ئادەمنىڭ سۈرىتى ئىچىدە يالغۇز سەنلا ئوبرازلىق، جانلىق سىزىلىپسەن، بۇ نېمە گەپ؟... جاۋابى ئاددىي بۇ سوئالغا ئۇنىڭ جاۋاب بەرگۈسى كەلمەيتتى، جاۋاب ئورنىغا ئۇچ كۈن بۇرۇنقى كىچىك كىنە ئىشنى ئەسلەپ قويۇش يېتەرلىك. بۇ كەنجى ئۆچۈن ھەم كۆڭۈللۈك، ھەم ئازابلىق بولسىمۇ گەرچە...

«دولان ياشلىرى» 1979 ـ يىلى يېزىلغان بولۇپ، زوردۇن ساۋىرنىڭ دەسلەپتە يازغان ئەڭ ياخشى ھېكايىسى ھېسابلىنىدۇ.

ھېكايىدە يازغۇچى تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن 80 ـ يىللىرىغىچە ئارىلىقتىكى تۇرمۇشىنى يېزىش ئارقىلىق، ئېلىمىزدە يۈز بەرگەن بىر مەزگىللىك «سولچىل» سىياسەتنىڭ دۆلەت ۋە خەلققە ئېلىپ كەلگەن ماددىي ۋە مەنىۋى زىيانلىرىنى ئوبرازلىق كۆرسىتىپ بەرگەن. يازغۇچى ئەسەردە 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە نادانلىق ۋە «سادىق» لىق ئىلكىدە ئۆسۈپ چوڭ بولغان كەنجى بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى پالتاخۇن، مەتيا، ئاسىدە قاتارلىق پېرسونا ژلارنىڭ ئۆز خەلقىنىڭ مىللىي سەنئىتىگە بولغان ئوخشىمىغان كۆز قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، كەنجىنىڭ قانداق قىلىپ «تۆت كىشىلىك گۈرۇھ» نىڭ زەھەرلىرىدىن ئۆزىنى قۇتۇلدۇرۇپ، مىللىي سەنئىتىنى سۆيۈش ئىدىيىسىنى تۇرغۇزغانلىقىنى تېما قىلىپ، مىللىي سەنئەتنىڭ غايىۋى كۆچىنى نامايان قىلغان، مەتيا، پالتاخۇن، ئاسىدە قاتارلىق خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ مىللىي سەنئەتنى سۆيۈش، مىللىي سەنئەتنى قەدىرلەش، مىللىي سەنئەتنى قوغداپ قېلىش جەھەتلەردىكى تىرىشچانلىقلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن.

كونكرېت تەھلىل قىلغاندا «دولان ياشلىرى» نىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى مۇنداق ئىككى تەرەپتىن كۆرۈلىدۇ:

بىرىنچى، «دولان ياشلىرى» ھېكايىسىدە پېرسونا ژلار ئوبرازىي ياخشى يارىتىلغان. بۇ ھېكايىدە دولان ۋادىسىدىكى ئاق كۆڭۈل، ئىشچان، ساددا، سەنئەتخۇمار دېھقانلارنىڭ تىپى بولغان كەنجى، پالتاخۇن، مەتيا، ئاسخان، ئاسىدە قاتارلىق پېرسوناژلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئىراده ـ ئېتىقادى، مىجەز ـ خاراكتېرى ناھايىتى ياخشى تەسۋىرلەنگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالدى بىلەن كەنجىنىڭ ئوبرازى ھەممىدىن بەك دىققىتىمىزنى تارتىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

كەنجى ئەسلىدە ئىلغار، ئاكتىپ، جۇشقۇن، ۋاپادار، كـ
تابخۇمار بىگىت ئىدى، شۇنىڭدەك خوتۇن - قىزلارغا ئانچە كۆز
سالمايدىغان ئادەپ - ئەخلاقلىق، تارتىنچاق خۇسۇسىيەتكىمۇ
ئىگە ئىدى. ئەينى دەۋردىكى چېكىدىن ئاشقان «سولچىل» سىيا-
سەت ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ زەھەرلىرى مۇشۇنداق
ياخشى خىسلەتلىك بىر ياشنى كىشىلەر ياقتۇرمايدىغان «ياۋايى
تەبىئەتلىك» قىلىپ قويىدۇ. بىراق كەنجى كېيىنكى تۇرمۇش
ئەمەلىيىتىنىڭ تەسىرى، ھاياتنىڭ تەقەززاسى بىلەن يېڭى دەۋرگە
ماسلىشالمايدىغان ھېلىقى يۆكلىرىدىن قۇتۇلۇپ، روھىي جەھەت-
تىن ئەركىنلىك ۋە ئازادلىققا ئېرىشىپ، مەشرەپ كەچىسىدە
ياخشى كۆرۈپ قالغان قىزى — ئاسىيە بىلەن بىللە ئۇسسۇلغا
چۈشۈپ، ئۆزى ئارزۇلىغان ئىشنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا شارائىت
يارىتىپ بەرگەن خەلقنىڭ ناخشا - ئۇسسۇلىنى ھاقارەتلىگەنلە-
كىگە ئۆچ - ئىچىدىن پۇشايمان قىلىدۇ؛ مۇشۇنداق ئېسىل
مەدەنىيەت - مىراسلىرىنى يارىتىپ ئەۋلادلارغا مىراس قالدۇرۇپ
كەتكەن ئەجدادلىرىغا مىڭلارچە رەھمەت ئېيتىدۇ.

يازغۇچى بۇ ھېكايىدە كەنجىنىڭ يۇقىرىقىدەك مۇرەككەپ
مەنىۋى ئۆزگىرىشلىرىنى ئىنچىكە تەسۋىرلەش ئارقىلىق، پۈتكۈل
مىللەتنىڭ يېرىم ئەسىرگە يېقىن ئەگرى - توقاي ھايات مۇساپە-
سىنى، مەنىۋى ئۆزگىرىشلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. شۇ-
نىڭ بىلەن بىللە، ئەينى دەۋردە قەيمۇقتان، تەمتىرىگەن نۇرغۇن
ياشلارنىڭ ئويغىنىپ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» قالدۇرۇپ كەت-
كەن بارلىق مەينەتچىلىكلەردىن ئادا - جۇدا بولۇپ، يېڭى دەۋرگە
قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقان، ئۇلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى قىياپەتلىرىدە
يېڭىچە ئۆزگىرىشلەر بولۇۋاتقان ئاشۇ مۇھىتنىى قىزغىن مەدھە-
يىلىگەن.

ئىككىنچى، بۇ ھېكايىدە مىللىي ئالاھىدىلىك ناھايىتى كۈچ-
لۈك. ئۇنىڭدىكى مىللىي ئالاھىدىلىك ئالدى بىلەن پېرسوناژلار-

نىڭ مىللىي خاراكتېرىدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ. پالتاخۇن بىلەن
ئۇنىڭ ساددا ھەم ئالدانغان ئوغلى كەنجى ئوتتۇرىسىدىكى زىددى-
يەت مىللىي سەنئەتنى سۆيۈش ۋە مىللىي سەنئەتتىن يىرگە-
نىش، ئۇنى خارلاش بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ پېرسوناژلار تەبىئىي
ھالدا مىللىي تۇرمۇشنىڭ قوينىدا ھەربىر قىلغان. مىللىي
ئالاھىدىلىك، مىللىي تۇرمۇش ئۇلارنىڭ خاراكتېرىگە سىڭىپ
كىرگەن، خاراكتېرلارنىڭ مىللىي تۇسى قويۇقلاشقان. پالتا-
خۇن، مەتيا، كەنجى، ئاسىيەلەرنىڭ پىسخىكىسى، روھىي ھالە-
تى، ئىرادە، ئېتىقادىدىن ئۇيغۇر يىگىت - قىزلىرىنىڭ ئۆزىگە
خاس خاراكتېر خۇسۇسىيىتى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

بۇ ھېكايىدىكى مىللىي ئالاھىدىلىك يەنە يەرلىك ئۆرپ -
ئادەت ۋە قائىدە - يوسۇنلارنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈش
جەھەتتىنمۇ ئىپادىلەنگەن. ھېكايىدىكى كۆكۈاش قوناق سۇتى ۋە
توخۇ گۆشى بىلەن ئېتىلگەن كوجا، سامسا، كاۋاپ، پولۇ قاتار-
لىق تاماق تۇرلىرىدىن؛ تويى بولغان قىزنى كىگىزدە كۆتۈرۈپ،
ئوتتىن ئاتلىتىپ، ئاندىن يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىش، توي كۆ-
چۈرۈش جەريانىدا مۇقام ئېيتىش، قىزنى ئۇسسۇلغا سېلىش،
يۈزىنى ئېچىۋېتىش قاتارلىق توي قائىدىلىرىدىن؛ تويى بولغان
قىزنىڭ چېچىنى شۇ كۈندىن تارتىپ ئىككى تال ئۆرۈپ قويۇش،
مەشرەپ قىلىش، مەشرەپكە ئۆستەڭ بويلاپ تولۇق چاقىرىش
قاتارلىق ئادەتلەردىن ئۇيغۇرلارنى كۆرمىگەن، ئۇيغۇرلارنى بىل-
مەيدىغان كىشىلەرمۇ ئۇلارنىڭ مىللىي تۇرمۇش ئادىتىنى خېلى
ئوبدان چۈشىنىۋالالايدۇ.

2. مەتىمىن ھوشۇر ۋە ئۇنىڭ «ئالتۇن چىشلىق ئىت» ناملىق ھېكايىسى

1) مەتىمىن ھوشۇرنىڭ ئىجادىيەت پائالىيىتى

مەتىمىن ھوشۇر ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدا ئۆزى-

ىنىڭ يۇمۇرلۇق، تەنقد خاراكتېرى كۈچلۈك ھېكايىلىرى بىلەن داڭق چىقارغان يازغۇچى.

مەمتىمىن ھوشۇر 1965 - يىلى «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئېلان قىلغان «ئالما» ناملىق ھېكايىسى بىلەن ئىجادىيەتكە كىرىپ كەلگەنىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇنىڭ ھازىرغىچە «سارالڭ»، «مۇساپىرلار قاۋىقىدا»، «قىرلىق ئىستاكان»، «بۇرۇت ماجىراسى»، «داپ»، «ئالتۇن چىشلىق ئىت»، «چار خوراز»، «چوشقىلارغا بايرام» قاتارلىق چاتما ھېكايىلىرى «نۇزۇگۇم»، «ساۋاقداشلار»، «سالام ھېسام ئاكا» قاتارلىق پوۋېستلىرى ئېلان قىلىنىدى.

مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ يازغان ئەسەرلىرى سانىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن ئەمەس، بەلكى تېمىسىنىڭ رەڭدار ۋە چوڭقۇرلۇقى، سىمۋولۇق تۇسىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، ئىپادىلەش كۈچىنىڭ يېڭىلىق ۋە ئامما‌بابلىقى، پېرسوناژلار ئوبرازىنىڭ يارقىنلىقى، بايان ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە يەرلىك پۇرىقىنىڭ قويۇقلۇقى، بەدىئىي ۋە ئېستېتىك قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى، يۇمۇرىستىك ئامىللارغا بايلىقى بىلەن باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

2) مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «ئالتۇن چىشلىق ئىت» ھېكايىسىدە ھەققىدە

ئالتۇن چىشلىق ئىت

(ھېكايىدىن پارچە)

بۇ ھېكايىنى ئائىلىمىزنىڭ ئۇنتۇلماس ئەزاسى — «ئاق تاپان» غا بېغىشلاپ يازدىم.

ئاق تاپان دېگىنىمىز ئاددىيلا بىر ئىت. ئۇ يەرلىك ئىت

بىلەن خور - خورىنىڭ ئارىلاشمىسىدىن بولغانمىكىن، جۇغى كىچىك، كۆرۈنۈشى شۇنچە سۆيۈملۈك، قۇيرۇقى ئۇزۇن. كۆزلىرى نەمخۇش نۇر چاچىدۇ، قارامتۇل تۇمشۇقلىرى قاچانلا قاردىن ئېچىلا مايلاپ قويغان شىبلىتىنىڭ تۇمشۇقىدەك پارقىراپ تۇرىدۇ، قاپقارا تۇكلىرى قوندۇزدەك يالتىراپ كۆزنى قاماشتۇرىدۇ. پەقەت ئۇنىڭ تۆت پۇتىنىڭ بېغىشىدىلا خۇددى سىرتىپ قويغاندەك ئازراقتىن ئېقى بار. شۇڭا بىز ئۇنىڭغا ئاق تاپان دەپ ئىسىم قويغان.

ئاق تاپان ئاددىي بىر ئىت بولغىنى بىلەن ئۇنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاڭلىمىڭىز چوقۇم ھەيران بولىسىز. ئالدى بىلەن ئۇنىڭ كېلىش تارىخىنى سۆزلەپ بېرەي: ھاراقنى كۆپ ئىچىپ قويۇپ، ئايدا بىر - ئىككى قېتىم ئۆيىنى تېپىپ كېلەلمەي تالادا تەمتىرەپ قالىدىغان بىر چاغلىرىم ئىدى. بىر كۈنى كەچقىسى تازا مەست، نەق - نېسى دەسسەپ كوچىدا كېلىۋاتسام، پۇتۇمغا يۇمشاق بىر نېمە ئۇرۇنغاندەك قىلدى. ئېڭىشىپ قارىسام، كىچىككىنە بىر كۆچۈك، سوغۇقتىن تىترەپ، ئاياغلىرىمنى يالاپ، يېلىنغاندەك غىڭشىپ تۇرۇپتۇ. رەھىم كېلىپ كۆچۈكنى ئېلىپ قوينۇمغا سالتىمەن، تالڭ سەھەرگە يېقىن ئۆيىنى ئاران تېپىپ كەلتىمەن. شۇ كۈندىن باشلاپ بۇ كۆچۈك ھويلىمىزنى ئاۋات قىلىشقا باشلىدى. ئايالىم ئۇنىڭغا ئاشقان - تاشقان نەرسىلەرنى تۆكۈپ بېرەتتى. مەنمۇ بىكار بولسامىلا ئەركىلىتىپ ئۇنىڭ بىلەن ھەپىلىشەتتىم.

ئاق تاپان چوڭ بولغانسېرى ئەقىللىقلىقى بىلەن بىزنى خۇشال قىلىشقا باشلىدى. ئۇ ئېشىكلەرنى ئۆزى ئېچىپ ئۆيگە كىرەلەيتتى. شوتىغا ئەچىلىك بىلەن يامىشىپ ئۆگزىلەرگە چىقىۋالاتتى. چوڭ - كىچىك تەرتىنى خالىي بىر يەرگە بېرىپ قىلىپ، ئارقا پۇتلىرى بىلەن توپىنى تاتىلاپ ئۇبدان كۆمۈپ قويۇپ قايتىپ كېلەتتى. ئاۋازىنىڭ سازلىقىنى دېمەيسىلەر تېخى. ئۇ ھويلىدا

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

تۇرۇپ قاۋايدىغان بولسا، يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئۇششاق بالىلار ئىختىيارسىز قەدىمىنى توختىتىپ، دەرۋازىنىڭ يوچۇقىغا كېلىپ مارىشاتتى. بىر يەرگە بارماقچى بولساق، ئۇيىنى ئاق تاپانغا ئىشەنچلىك تاشلاپ قويۇپ كېتىۋېرەتتۇق. ئۇ ئۆي ئىچىدە. كى ھېچنېمىگە چېقىلمايتتى، ناھايىتىمۇ سەزگۈر بولۇپ، كە. چىككىنە غەيرىي شەپە بولسا قۇلاقلىرىنى دىك تۇتۇپ ئەتراپقا قارايتتى، قاۋاپ، خىرىس قىلىپ يات ئادەمنى بوسۇغىغىمۇ يولاتـ. ماياتتى...

«ئالتۇن چىشلىق ئىت» يازغۇچى مەتىمىن ھوشۇرنىڭ ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكىنى ئېھلى ئوبدان گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدە. غان ياخشى ھېكايە. بۇ ھېكايە 1993 - يىلى «تارىم ژۇرنىلى» نىڭ شۇ يىللىق 11 - سانىدا ئېلان قىلىنىپلا ھېكايە كەيپىياتـ. نىڭ يۇقىرىلىقى، تىلىنىڭ ئۆتكۈر ۋە يۇمۇرلۇقى، ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن كىشى ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا كۆچلۈك تەسىر قوزغىدى.

بۇ ھېكايىنىڭ ۋەقەلىكى مۇقەددىمىسىدىن باشقا جەمئىي بەش بۆلەككە بۆلۈپ بايان قىلىنغان. بىرىنچى بۆلەكتە: ھېكايىدىكى ئاساسلىق پېرسوناژ ئوسمانجان، ئايالى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتىۋارلىق ئىتى — «ئاق تاپان» نىڭ چېگرادىن ئۆتۈشىنىڭ ئالدى - كەينىدە. كى ئىش - ئىزلىرى بايان قىلىنغان. ئىككىنچى بۆلەكتە: «مەن» (ئوسمانجان)، ئۇنىڭ ئايالى ۋە «ئاق تاپان» نىڭ چەت ئەلدىكى ئاجايىپ قىزىق سەرگۈزەشتىلىرى سۆزەتلەنگەن. ئۈچىنـ. چى بۆلەكتە: ئۇلار چەت ئەلدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «ئاق تاپان» نىڭ ھەممە ئادەمگە «ئالتۇن چىش» نى كۆز - كۆز قىلىپ «ھاكاۋۇر» لىشىپ كەتكەنلىكى، ئوسمانجاننىڭ ھەرقانداق قە. لىپمۇ ئىتىنىڭ ئاغزىغا سالدۇرۇپ ئەكەلگەن ئالتۇن چىشنى ئېلە. ۋالالمىغانلىقى قىزىقارلىق تەسۋىرلىنىش ئارقىلىق ئەسەر مەزمۇـ.

ى بېيىتىلغان. تۆتىنچى، بەشىنچى بۆلەكتە «مەن» نىڭ ئايالى بىلەن دوختۇرخانا ئوتتۇرىسىدىكى بەزى بىمەنە ئىشلار تەسۋىرلە. نىش ئارقىلىق جەمئىيىتىمىزدىكى ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ پۇل - مالنى دەپ ھەرقانداق رەزىل ئىشنى قىلىشـ. تىن يانمايدىغان ناچار قىلىقلىرى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلانغان.

بۇ ھېكايىنىڭ ئەڭ ئۆتۈقلۇق يېرى شۇكى، يازغۇچى ئۇنىڭدا جانلىق ۋە يۇمۇرلۇق تىل، ئوخشىتىش ۋە قىلىقلاندۇرۇش ۋاسـ. تىلىرى ئارقىلىق كۆچلۈك ساتىرىك كەيپىيات ھاسىل قىلغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاشۇنداق ساتىرىك كەيپىيات ئىچىدە ناھايىتى مول تەركىبلەرگە ئىگە مەدەنىيەت تېندۇرمىسىنى يۇدۇپ بۆگۈدـ. كى زامانىدىكى مۇرەككەپ تۇرمۇش ئىچىگە كىرىپ كەلگەن. كـ. شىلەرنىڭ ئادەم بولۇش ئۆلچەملىرى، ئەخلاقىي مىزانلىرى، قىممەت قاراشلىرى، ئېستېتىك چۈشەنچىسى ۋە تۇرمۇش ئادەتلە. رىدىكى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز، ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن ھالەتتە يۈز بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى ئۆزگىرىشلەرنى ئۇستىلىق بە. لەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، ھازىرقى مۇرەككەپ جەمئىيەتتە ياشاۋاتقان ئادەملەرنىڭ ئاڭ ۋە ھەرىكەتلىرىدىكى بىمەنىلىكلەرنى، نۆۋەتتە. كى پۇلپەرەسلىك قاپلاپ كەتكەن ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى ئاچ كۆزلۈك، نەپسانىيەتچىلىك، ساختىپەزلىك، مەنمەنچىلىككە ئوخشاش ناچار ئىللەتلەرنى ئۆتكۈر، كىنايىلىك تىل بىلەن كۆر. سىتىپ بەرگەن. ئېستېتىكىلىق قىممەت نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بۇ ھېكايىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى يۇقىرى، پېرسوناژلىرى ئاز، ئەمما جانلىق، تىلى ئۆتكۈر ھەم يۇمۇرلۇق، ۋەقەلىكى قىزىقار. لىق چىققان. مۇشۇ ھېكايىنى يېزىش ماھارىتى، ئىپادىلەش ئۇسـ. لۇبىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، بايان قىلىش ئۇسۇلىنىڭ غەيرىيلىكـ. دىن مەتىمىن ھوشۇرنىڭ پروزا ئىجادىيىتىدىكى ماھارىتىنىڭ نەقەدەر يۇقىرىلىقىنى كۆرسۈالالايمىز.

§ 4 . ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىـ
ياتىدا دراماتورگىيە

دراماتورگىيە ئۇيغۇرلاردا تارىخى خېلى ئۇزۇن ژانىر بولسىـ
مۇ، ئەمما نۆۋەتتىكى ئەدەبىياتىمىزدا نىسبەتەن ئاجىز ھالقا بوـ
لۇپ قالدى. ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان دراماچىلىقىدا دراما ئېلان
قىلىپ كېلىۋاتقانلار ئانچە كۆپ ئەمەس. مەرھۇم زۇنۇن قادىرى،
سەيپىدىن ئەزىزى، ئەمەت ئۆمەر، ئېلى ئېزىز، مەمتىلى زۇـ
نۇن، تۇرسۇن يۇنۇس، تۇرسۇنجان لېتىپ، جاپپار قاسىم، سا ـ
يىت سادىق، ئەختەم ئۆمەر قاتارلىقلار مۇشۇ ساھەدىكى تۆھپىـ
كار دراماتورگلار ھېسابلىنىدۇ.

تۇرسۇنجان لېتىپ ۋە ئۇنىڭ «قەبرى يىگىتنىڭ تويى» ناملىق كومېدىيىسى

1) تۇرسۇنجان لېتىپنىڭ ئىجادىيەت پائالىيىتى

تۇرسۇنجان لېتىپ 1982 ـ يىلى «ئېزىتقۇ» ناملىق كومېـ
دىيىسىنى يازغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە «توختاق، توختىمەت»
(1983 ـ يىل)، «چىن مودەن» (1984 ـ يىلى شاھىدىن
گۆھىرى بىلەن)، «بىزگە ئىشىنەمسىز» (1986 ـ يىل)،
«قەبرى يىگىتنىڭ تويى» (1988ـ يىل)، «تانسىكەش تۆمۈر
خوتۇنلار» (1995 ـ يىل) قاتارلىق ئونغا يېقىن دراما؛ «بۇ
كىشىنى تونۇمسىز؟» (1987 ـ يىل) ناملىق تېلېۋىزىيە تىياتـ
رى؛ «غىزا ھەققىدە»، (1993 ـ يىل)، «كۆپۈك» (1995ـ
يىل) «مېھمان» (1998 ـ يىل)، «سەھرا يولىدا» (1999ـ
يىل)، «ياسانغۇم كېلۇر» (1999 ـ يىل) قاتارلىق ئېتوتلارنى
يېزىپ ئەسەرلىرىدىكى يۇمۇرىستىك تۇسىنىڭ قويۇقلۇقى، كومېـ

دىيىلىك ۋەقەلەرگە بايلىقى، تېما جەھەتتىكى رەڭدارلىقى، ئۇسـ
لۇب جەھەتتىكى يېڭىلىقى بىلەن ئۇيغۇر دراماتورگىيە باغچىسىـ
دىكى ئۆزگىچە بىر گۈل بولۇپ قالدى.

2) تۇرسۇنجان لېتىپنىڭ «قەبرى يىگىتنىڭ تويى» ناملىق كومېدىيە ھەققىدە

قەبرى يىگىتنىڭ تويى

(پارچە)

(سەككىز كۆرۈنۈشلۈك بىمەنە ئۇسلۇب شەكلىدىكى كومېـ دىيە)

ئىككىنچى كۆرۈنۈش.

سەھنە ئالدى كۆرۈنۈش.

[پازىل، تۇيغۇن، ياشار ۋە ئابلىمتلار بولاقلىق يېمەكلىكـ لەرنى كۆتۈرۈپ سەھنىگە چىقىدۇ.]

پازىل: يۇرۇڭلار، ئەمدى قالغان مەسلىھەتنى ئۆيگە بېرىپ قىلىشايلى.

ياشار: بىراق، مەسلىھەتنىڭ ئاخىرى چىقمىدى ـ دە.

ئابلىمت: خاتىرجەم بول، ياشار، بىز بولساقلا ھەرقانداق مەسلىھەتنىڭ ئاخىرى چىقماي قالمايدۇ.

تۇيغۇن: يېڭى باشلىنىڭ سۆزى پۈتۈنلەي توغرا، مەسلـ ھەتچىلەر قۇرۇلتىيى چاقىرىش كېرەك.

[ئىشىك ئالدىغا كېلىدۇ]

تۇيغۇن: كەلدى مېھمان ئۆيۈڭگە، دېرىزەڭنى ئېچىۋەت.

جان تەسەددۇق تويۇڭغا، بۇگۈن پۈتسۇن مەسلىھەت.

[پازىل ئۆينىڭ ئىشىكىنى چېكىدۇ، قوشنىسى ھەسەن ئۆيدىن چىقىدۇ]

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

[پازىل ئىشىكنى يەنە چېكىدۇ].

ھەسەن: ئۆيۈڭدە بىر كىم بارمىدى؟

پازىل: ھەسىنكا، ئادەمنى زادىلىق قىلىدىكەنسىز، بويتاق ئادەم تۇرسام، ئۆيۈمدە كىم بولاتتى؟ مانا ھازىر ئۆيگە كىرگىنىمدىن كېيىن ئۆزۈم بار بولىمەن. ئېسىڭىزدە بولسۇن، ھەسىنكا، شەنبە كۈنى كەچكە ئالتۇن چىشىنىڭ زىياپىتىنى بېرىمەن. ئىسمىڭىزنى باغاققا يازدىم. (يانچۇقىدىن باغاقنى چىقىرىپ بېرىدۇ)

ھەسەن: (باغاقنى ئېلىپ) نېمە؟ «ھۆرمەتلىك پازىل ئەپەندىم، يەكشەنبە كۈنى... ئوغلىمىز ئەركىنىڭ تويىغا...»

پازىل: ھوي، چاتاق قىلماي ئەكېلىڭە، بۇ دېگەن يىگىرمە كويلۇق باغاق. سىزنىڭ باغقىڭىز ماڭۇغۇ دەيمەن ... (يەنە بىر باغاقنى بېرىدۇ).

ھەسەن: (باغاقنى ئېلىپ) «ھۆرمەتلىك پازىل ...»

پازىل: ئۇمۇ ئەمەس، توختاڭچۇ... (باغاقلارنى چىقىرىپ بىر ياقتىن كۆرۈشكە باشلايدۇ.)

سۈننەت تويى... مۇھەممەت ئېلىنىڭ ئوي تويى، ئابدۇۋېلىنىڭ بۆشۈك تويى... ئاناڭنىڭ تويى، ئۆزۈڭنىڭ تويى... بالاڭنىڭ تويى... ئاكاڭنىڭ تويى، ئاچاڭنىڭ تويى، ھاممانىڭ تويى... ھە، ماڭۇ سىزنىڭ باغقىڭىز، ھېرىپمۇ كەتتىم، ئۇھ!...

ھەسەن: ئابرۇيلۇق ئىكەنسىز، نېمىدېگەن جىق باغاق.

پازىل: غەم قىلماڭ، بۇ ئابرۇيدىن سىزمۇ قۇرۇق قالمايسىز تېخى.

[تۇيغۇن بوتۇلكىنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، يېمەكلىكلەرنى ئۈستەلگە تىزىپ تەخ بولۇپ ئولتۇرىدۇ.]

تۇيغۇن: يولداشلار، دىققەت! شۇنى خۇشاللىق بىلەن ئېلان قىلىمەنكى، مەسلىھەتچىلەر ئۆمىكى تەركىبىگە يەنە بىر يېڭى ئەزا قوشۇلدى. ئۇ بولسىمۇ پېشقەدەم زىيالىي ھەسەن ئاكام.

ياشار: ھەسەن ئاكىنى باش مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلەش كېرەك. خىزمەت تارىخىمۇ ئۇزۇن، تۆھپىسىمۇ زور.

باشقىلار: (قىزغىن ھالدا) قوشۇلىمىز!

ھەسەن: ياق، بولمايدۇ. ۋاي ياق. سىلەردەك ياشلار تۇرغان يەردە...

ئابلىمىت: كەمتەرلىك قىلماڭ. قارار ماقۇللىنىپ بولدى. قىزغىن چاۋاك چېلىنسۇن!

[كۆپچىلىك قىزغىن ئالقىشلايدۇ.]

تۇيغۇن: ئەمسە، ئاغىنىلەر، مەسلىھەتنى باشلىدۇق. ئالدى بىلەن باش مەسلىھەتچى ھەسەن ئاكامنى تونۇشتۇرۇپ قويايلى. ھەسەن ئاكام بىلەن بىز بىر ئىداردە ئىشلەيمىز. ئۆزى پېشقەدەم مۇھەررىر، تويىنىڭ باش مەسلىھەتچىسى...

ياشار: تۇيغۇن ئاكا، ھەممىمىز تونۇشقۇ...

ئابلىمىت: شۇ ئەمەسمۇ، قۇيە ھارىقىڭنى.

تۇيغۇن: توختاپ تۇرمامسىلەر، ھەر ئىشنىڭ بىر قائىدىسى بولىدۇ - دە. مانا ماڭۇ قالغانلىرىمىز يارەمچى مەسلىھەتچىلەر...

«قېرى يىگىتنىڭ تويى» 1991 - يىلى «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلىنىڭ شۇ يىللىق 2 - سانىدا ئېلان قىلىنغان. ئۇ تېمىسىنىڭ يېڭىلىقى، كومېدىيىلىك تۇسىنىڭ قويۇقلۇقى، قۇرۇلمىسىدا ئۇسلۇبنىڭ ئىجادىيلىقى بىلەن 20 - ئەسرىنىڭ 90 - يىللىرىدىكى ئۇيغۇر درامىچىلىقىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

بۇ كومېدىيە ئېلان قىلىنغان ۋە ئوينالغاندىن كېيىن جەمئىيەتتە كۈچلۈك تەسىر قوزغىدى؛ كەڭ ئوبزورچىلار ئاپتورنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىش جەريانىدىكى ئىزدىنىشى ۋە يېڭىلىق يارىتىش روھىغا يۈكسەك باھا بەردى؛ شۇنىڭ بىلەن بۇ كومېدىيە

1991 - يىلى پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تىياتىر كۆرۈ-
كىدە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

«قېرى يىگىتنىڭ تويى» جەمئىي سەككىز كۆرۈنۈشلۈك، پەردە - كۆرۈنۈشلەرگە ئايرىلماي يېزىلغان يېڭى ئۇسلۇبتىكى كومېدىيە.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، قېرى يىگىتنىڭ تويى كومېدىيىسى تۆ-ۋەندىكىدەك تۆت خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە:

بىرىنچى، بۇ كومېدىيە ستېرېئولۇق كۆرۈنۈشكە ئىگە. ئۇ-نىڭدا شائىرلىقى ھېچنەرسىگە ئەرزىمىگەن، ئالتۇن چىشىدىنمۇ ئايرىلغان، نامراتلىق تۇپەيلىدىن توي قىلىش مۇمكىنچىلىكىگىمۇ ئېرىشەلمىگەن پازىلدىن ئىبارەت بۇ پېرسوناژ ئارقىلىق، رېئال-لىقتىكى ھەر خىل ئىللەتلەر، ھازىرقى زامان بەزى ئادەملىرىدە-كى مېھرىسىزلىك، ساختىلىق، مەككارلىق، ئالدامچىلىق، مەد-ھەنچىلىك قىلمىشلىرى بىر - بىرىگە ئۇستىلىق بىلەن گىرەلەش-تۇرۇلۇپ، ئۇنىڭدىكى زامان - ماكان مۇناسىۋىتى ستېرېئولاش-تۇرۇش ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

ئىككىنچى، «قېرى يىگىتنىڭ تويى» كۆچلۈك سىمۇوللۇق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭدىكى سىمۇول — ئەسەرنىڭ پۈتۈن گەۋدىسىگە سىڭدۈرۈلگەن. توي ئىزچىللىققا ئىگە بولغان، ئە-سەرنىڭ مەركىزىدە تۇرىدىغان ئاساسىي سىمۇول، باغاق قىسمەن سىمۇول، توي ئۆزىنىڭ ئەسلىي مەنىسىدىن ھالقىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ ئادەملەر ئېرىشمەكچى بولغان، ئەمما ھەرقانچە ئۇرۇ-نۇپمۇ ئېرىشەلمەيۋاتقان بىر مەقسەتنىڭ سىمۇولى قىلىنغان. ئۇ-نىڭدىكى ھەر خىل باغاق — ئادەملەرنىڭ ماددىي بايلىقىنى ئۆز ئىلكىدە تۇرغۇزمايدىغان، ئادەملەرگە ئارام‌لىق بەرمەيدىغان، بە-زىدە ئۆزلىرىمۇ پەيدا قىلىدىغان ھەر خىل بېسىم ۋە كۆڭۈلسىز-لىكلەرنىڭ سىمۇولى. قىسقىسى، بۇنداق سىمۇوللىستىك تۇس — بۇ كومېدىيىنىڭ پىكرىنى ئابستراكتلاشتۇرۇش، پەلسەپىۋى مە-

نىگە ئىگە قىلىش رولىنى ئويناپ، ئۇنى يۈكسەك بەدىئىي سەۋ-يىگە، چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇنغا ۋە روشەن پەلسەپىۋىلىككە ئىگە قىلغان.

ئۇچىنچى، «قېرى يىگىتنىڭ تويى» ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئە-گە. ئۇنىڭدا غەرب بىمەنە تىياتىرچىلىق ئېقىمىنىڭ ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ماھىرلىق بىلەن قوللىنىلغان، ئەسەردىكى پېرسو-ناژلار قەھرىمانسىزلاشتۇرۇلغان، ئۇنىڭدىكى پېرسوناژلارنىڭ ھەممىسى روشەن ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە، ئەمما ئۇلار ئىجابىي ياكى سەلبىي، ئاساسلىق پېرسوناژ ياكى قوشۇمچە پېرسوناژ، دەپ ئايرىلمىغان، ھەممىسى ئۆز مەقسەت - مۇددىئالىرى ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىپ، سەھنىدە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ بار-غان. ۋەقەلىك جەريانىدىمۇ بىرەر كونكرېت ۋەقە تەپسىلاتى يوق، تۇرمۇشتىكى ھەر خىل بىمەنە قائىدە - يوسۇنلار ۋە شۇ قائىدە يوسۇنلارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلالمايۋاتقان ئادەملەرنىڭ بىمەنە قىلىق - ھەرىكەتلىرى ئۇستىلىق بىلەن بىر - بىرىگە چېتىلىپ، بىر خىل دولقۇنسىمان ۋەقەلىكنى پەيدا قىلغان. ئادەملەرنىڭ بىمەنە قىلىق - ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئۆز ئارزۇ - مەقسەتلىرى يولىدا گويا قۇرتتەك تىرمىشىپ يۈر-ىدىغانلىقى، ئەمما ھېچقايسىسىنىڭ مەقسەت - مۇرادىنىڭ ھەل بولمايدىغانلىقى، بۇ مەقسەتنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئادەملەر چوقۇم ھەر خىل چاكىنا قائىدە - يوسۇنلارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ قەيسەرلىك بىلەن تىرىشقاندىلا، ئاندىن كۆزلىگەن ئىشنى ئەملگە ئاشۇرالايدىغانلىقى يۇشۇرۇن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئاشۇ قۇتۇپسىزلاشتۇرۇلغان، قەھرىمانسىزلاشتۇرۇلغان پېرسو-ناژلارنىڭ قاملاشمىغان، غۇۋا، چۈشىنىكسىز تۇيۇلىدىغان سۆز - ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق ھازىرقى زامان ئادەملىرىنىڭ مەنىۋى پاجىئەلىرى، چوڭكۇنلۇكى، بىنارامىلىقى، تەنھالىقى، موھتاجلىقى خېلى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىلگەن.

ئۇيغۇر كىتاب ئامبىرىكتى
www.uyghurkitap.com

تۆتىنچى، «قېرى يىگىتنىڭ تويى» ئۆزگىچە قۇرۇلمىغا ئىگە. دراما‌دا تەسۋىرلەنمەكچى بولغىنى قېرى يىگىتنىڭ تويى، كۆرسىتىلگەن بارلىق تىرىشچانلىقلار، ئادەملەرنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىمۇ شۇنىڭ ئۈچۈن بولىدۇ. بىراق، دراما‌نىڭ ئاخىرىغىچە قېرى يىگىتنىڭ تويى بولمايدۇ، ھەتتا توي قىلىش بارغانسېرى كەينىگە سۈرۈلۈپ كېتىدۇ. نەتىجىدە، ھېچقانداق ئىش باشقا چىقمايدۇ، ھېچبىر ئىشمۇ قىلىنمايدۇ؛ ئەسەردىكى نۇرغۇن تەپسىلاتلار مۇشۇ نەتىجىسىزلىكنى كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ دراما‌دا، ئىلگىرىكى دراما‌لاردىكى ۋەقە، ئورۇن، ھەرىكەت بىردەك بولۇشتەك كلاسسىزمنىڭ «ئۈچتە بىردەك بولۇش» پرىنسىپى بۇزۇپ تاشلىنىپ، ۋەقەلىك پەردە، كۆرۈنۈشلەرگە ئايرىلمىغان، ئورۇننىڭ يۆتكىلىشى، دېكوراتسىيىلەرنىڭ ئالمىشىشى پېرسوناژلارنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىگە گىرەلەشتۇرۇۋېتىلگەن ھەم يوشۇرۇن ئىپادىلەش، زامانىۋى ئۇسكۇنىلەرنىڭ ياردىمىگە تايىنىش ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلىنغان بولغاچقا، كىشىلەرگە قۇرۇلما جەھەتتىن ئالاھىدە يېڭى ۋە ئىجادىلىق تۇيغۇسى بېرىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، «قېرى يىگىتنىڭ تويى» كومېدىيىسى ئوبراز يارىتىش، سۈژىت بۆلەكلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە تىل ئىشلىتىش جەھەتلەردە يۇقىرى سەۋىيە يارىتالىغان؛ ئۇسلۇب جەھەتتىن ئالغاندا، بىمەنە ئۇسلۇبتىكى دراما‌لارنىڭ ھەممۇ، مەسخىرە ئۇسلۇبتىكى دراما‌لارنىڭ ھەممۇ، ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبتىكى دراما‌لارنىڭ ھەممۇ ئوخشىمايدىغان، ئەنئەنە بىلەن يېڭىلىق، مىللىيلىك بىلەن زامانىۋىلىق، تراگىدىيىلىك تۇس بىلەن كومېدىيىلىك ئۇسلۇب ئۆزئارا گىرەلەشتۇرۇلگەن يېڭى ئۇسلۇبتىكى دراما.

5 § . ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدا نەسر

ئەخمەت ئىمىن ۋە ئۇنىڭ «سادا» ناملىق نەسرى

1) ئەخمەت ئىمىننىڭ ئىجادىيەت پائالىيىتى

ئەخمەت ئىمىن ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدا ئۆزىنىڭ پاساھەتلىك نەسرلىرى بىلەن داڭق چىقارغان تالانتلىق نەسرىچى.

ئۇ 1981 ـ يىلى «قەلب سادالىرى» ناملىق چاتما نەسرلىرى بىلەن ئىجادىيەت سەپىگە كىرىپ كەلگەن. شۇنىڭدىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر ئۇنىڭ «قەلب سادالىرى» (1985 ـ يىل)، «باھار تىنىقى» (1992 ـ يىل)، «جۇلدۇر كېپەن خوتۇننىڭ ساداسى» (2000 ـ يىل) قاتارلىق نەسرلەر توپلىمى، «ئانىلىق قەسىدە» ناملىق تاللانغان نەسرلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە سېلىشتۇرما نۇسخىسى نەشر قىلىندى.

ئۇنىڭ نەسرلىرى تېما جەھەتتىكى مەخسۇلۇقى، سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرىلىقى، تىلىنىڭ چىرايلىق ۋە ئۇيناقلىقى، خەلق تۇرمۇشىغا يېقىنلىقى بىلەن بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر نەسرچىلىكىنىڭ ئالاھىدە سەۋىيىسىنى ياراتتى.

2) ئەخمەت ئىمىننىڭ «سادا» ناملىق نەسرى ھەققىدە

سادا

(نەسىردىن پارچە)

تەڭرىتېغىم، ئەي تەڭرى بەرگەن تېغىم! سەندە تەڭرىنىڭ

بۇيۇكلۇكى بار. سەن جىمى مەخلۇقات - مەۋجۇداتقا شاپائەت قىلىسەن، جىلغىلاردا ساڭا مەڭگۈلۈك تەبىئەت ناخشىسىنى توۋلاپ، تولغىنىپ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھلار، پۈتكۈل ئادەمزات دۇنياسىنى سەگىتىپ ۋە ئۇلارغا ھاياتىي كۈچ بەخش ئېتىپ توختىماي سۆيكۈشلەۋاتقان ساپ ھاۋالار ھەممە، ھەممىسى سېنىڭ شاپائىتىڭ، سېنىڭ خاسىيىتىڭ.

سەن ھاياتلىقنىڭ بۆشۈكى، سەن ھاياتلىققا ھايات قوشقۇچى، مەن سېنى ئۇلۇغلايمەن ھەم ساڭا تەۋىنىمەن.

مانا بۈگۈن ئاجايىپ ھېسسىياتلار بىلەن قوينۇڭغا كەلدىم، لېكىن قوينۇڭغا باھارىڭدا ئەمەس، يازىڭدا ئەمەس، كۈزۈڭدىمۇ ئەمەس، بەلكى قىش مەزگىلىڭدە كەلدىم. راست، بۇرۇن قويىنۇڭغا باھارىڭدىمۇ كەلگەن، يازىڭدىمۇ كەلگەن، كۈزۈڭدىمۇ كەلگەن، لېكىن قىش مەزگىلىڭدە كەلمىگەنىكەنمەن. بۈگۈن كەلدىم، دوپپامدەك شەھەردە ئىچىم سىقىلغاچقا كەلدىم، «ئۇھ...» دەپ چوڭقۇر بىر نەپەس ئېلىۋالسام، ئىچىم بوشارمۇ دەپ كەلدىم؛ جىلغىلىرىڭدا ئاۋازىمنى قويۇۋېتىپ يىغلاپ - يىغلاپ يىغلىۋالسام، دەردلىرىم يەڭگىللەرمۇ دەپ كەلدىم؛ چوققىلىرىڭدا ساماغا قاراپ ۋارقىراپ - ۋارقىراپ ھال ئېيتىۋالسام، يۈرىكىمنىڭ سىقىلىشلىرى قويۇپ بېرەرمۇ دەپ كەلدىم. شۇنداق، دەردىم كۆپ، تېخىم. دەردلىرىمنى ئىشەنگەن تاغلىرىمغا ئېيتمىسام كىمگە ئېيتاي!

ئەنە، كۆرۈۋاتقانسەن - ھە، قارا سەللە يۆگىۋالغان شەھەرلىرىمنى! مەن... ياق، مەنلا ئەمەس، بىز خېلى زور كۆپچىلىك شۇ يەردە ياشاۋاتىمىز. باغرىڭدىكى قارلار كۆزۈمگە ئاپئاق مامۇقتەك كۆرۈۋاتىدۇ، لېكىن شەھىرىمدە تەبىئەتنىڭ بۇ پاك سىمۋولىچىسى قارا - قۇرا بىلەن بۆلغانغان. ئۇ يەردە قار بەزىدە تېخى ئاسماندا چۈشۈۋاتقاندىلا بۆلغىنىدۇ. كۆككە پۈركۈۋېتىلگەن قاپقا

را توزانلار قارلارغا خۇددى ئاق پاراشوتقا ئېسىلغاندەك ئېسىلىپ ياكى ئۇچار گىلەمگە قونغاندەك قونۇپ لەيلىگىنىچە بېشىمىزغا چۈشىدۇ. ئىس - تۈتەكلىرىمىز ئاجايىپ ھۇنەرلىك. بەزىدە قارنى ئاق پېتى چۈشتى دېگەندىمۇ، ھەش - پەش دېگۈچە ئۇنى سۇر گۆش ئىسلىغاندەك ئىسلاپ ئۇلگۇرىدۇ...

ئاھ، تېغىم، قارىغايلىرىڭ شۇنچە كۆركەم، شۇنچە ھەيۋەت؛ ئۇملۇكىدىن خۇددى يېشىل دېڭىزدەك تاۋلىنىپ يېتىپتۇ، كۆچلۈكلۈكىدىن خۇددى كۆك ئاسماننى كۆتۈرۈۋاتقاندەك تىك تۇرۇپتۇ. بۇلارغا سېلىشتۇرغاندا شەھىرىمىزدىكى دەرەخلەر نەقەدەر بىچارە! ئۇلار ۋاقتىسىز تۇغۇشكەن قىزدەك رەڭگىنى يوقاتتى، خۇددى بىلىدىن كەتكەن يىگىتتەك دۈمچەكلىشىپ كەتتى. ئۇلار خۇددى بۇ دۇنياغا يىگانە كەلگەندەكلا، ئۇملۇك مۇھىتىنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدۇ. بەزىدە شۇ دەرەخلەرنىڭ يېنىك شىلدىراشلىرىنى ئاڭلىغىنىمدا، مىسكىن كۆيلەرنى ئاڭلاۋاتقاندەك مۇڭلىنىپ قالىمەن. بۇنداق چاغلاردا ئۇ دەرەخلەر مەن ئۈچۈن دەرەخ ئەمەس، خۇددى بىر ئىنساندەك، مۇڭلۇق مۇزىكىسىنى چېلىپ، يېنىك تەۋرەنگىنىچە دېڭىزقاي يېلىمىدەك ئېرىپ كېتىۋاتقان، غازاڭ بولۇپ كەتكەن باھارى ئۈچۈن پىغان چېكىپ، زامان زۇلمىدىن ئۇھ تارتىۋاتقان بىر دەردەن ئىنسانەك بىلىنىدۇ.

«سادا» — ئەخمەت ئىمىننىڭ 90 - يىللاردا يازغان ۋەكىلىك نەسرلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭدا يازغۇچىنىڭ ھەقىقىي قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىن ئۇرغۇپ چىققان پارتلاش خاراكتېرىدەكى ھېسسىياتى، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشىغا بولغان نارازىلىق ساداسى؛ تەبىئەت ئالىمىدىكى ئېكولوگىيىلىك ئالمىشىشلارغا بولغان ئۆزگىچە قارىشى، كۆچلۈك غۇرۇرى، ئاچچىق كۆز يېشى، ئاجايىپ ئىلتىجاسى... ئىنتايىن تەبىئىي، نورمال ۋە جانلىق ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

يىغىنچاقلىغاندا، «سادا» دا مۇنداق تۆت خىل ئالاھىدىلىك ئىپادىلەنگەن:

بىرىنچى، يازغۇچىنىڭ كەڭ تەبىئەت دۇنياسىغا بولغان ساپ، سەمىمىي مۇھەببىتى چوڭقۇر ئىزھار قىلىنغان. يازغۇچى بارلىق زېھىن - قۇۋۋىتى بىلەن تۇجۇپىلەپ يارانقان لىرىك قەھرىمانىنىڭ مەنىۋى پائالىيىتى ئىچىدە، ئۆزى مۇھەببەت قويغان كەڭ تەبىئەتتىكى ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ سىمۋولى بولغان تاغنىڭ ئىلاھىي سۈپىتىگە، ئارامبەخش تەسىر كۆچىگە، كۆركەم، گۈزەل لاتاپىتىگە بىر خىل ئۇنۇتۇلماس سېزما بېرىش ئارقىلىق، تاغنىڭ بۇيۇك قۇدرىتى - كامالىتىگە ئىچ - ئىچىدىن ئاپىرىن ئوقۇغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، كۆچلۈك ھاياجانغا تولغان قەلبىدىن ئاشۇ تاغقا — مېھرى ئىللىق ئانا تەبىئەتكە قارىتا ئېتىلىپ چىقىۋاتقان ھەسرەتلىك پىغانىنى، تەبىئەتنىڭ، ئىنسانىنىڭ كەلگۈسىگە بولغان ئەندىشىسىنى ئىپادىلىگەن.

ئىككىنچى، يازغۇچىنىڭ كەڭ تەبىئەت ئېكولوگىيىسىدىكى بۇلغىنىشقا بولغان كۆچلۈك نارازىلىق ساداسى ئىپادىلەنگەن. بۇلار ئەسەردىكى يەتتە كىچىك بۆلەككە تەبىئىي سىڭدۈرۈلۈپ، ئەسەر مەزمۇنىنى يەنمۇ كېڭەيتىش رولىنى ئۆتەش بىلەن بىللە، يەنە ئۇنى تېخىمۇ چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە قىلغان. بۇ يەتتە بۆلەكتىكى مەزمۇنىنى يىغقاندا، ئۇ يازغۇچىنىڭ شەھەر - مۇھىتىنىڭ بۇلغىنىشىغا بولغان نارازىلىقىنى؛ كۇنسايىن كۆچىيىۋاتقان ماشىنىلارنىڭ ئىس - تۈتەكلىرىگە بولغان نارازىلىقىنى؛ شەھەردىكى زاۋۇت - كانلارنىڭ تۇرخۇنلىرىدىن، ھەر خىل ماتورلاردىن چىقىۋاتقان سېسىق گازلارنىڭ پۇرىقىغا بولغان نارازىلىقىنى؛ «ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىدىن پەيدا بولغان ئىللەتلەرنىڭ شىپاچىسى بولغان دەرەخ» لەرنىڭ نابۇت قىلىنىۋاتقانلىقىغا بولغان نارازىلىقىنى؛ ساپ - پاكىز، سۈزۈك سۇلارنىڭ، دەريا

ئۆللەرنىڭ، قار - مۇزلۇق تاغلارنىڭ بۇلغىنىپ كېتىشىگە بولھان نارازىلىقىنى؛ تەبىئەتتىكى ھەر خىل گۈزەل قۇشلارنىڭ يوقىلىق ئاۋازىنىڭ ئورنىغا دەسسىگەن ھەر خىل ماتور، گۇدۇكلەرنىڭ يېقىمسىز شاۋقۇنىغا بولغان نارازىلىقىنى؛ ھەر خىل بايلىقلارغا ھېرىسمەنلىك بىلەن زېمىننىڭ ئۈچەي - باغرىنى چۈرۈۋېتىدىغان ئىنسانىنىڭ ئاچ كۆز، ياۋايىلارچە رەھىمسىزلىكىگە، شەپقەتسىزلىكىگە بولغان نارازىلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىل نارازىلىق ئىچىدە ھەجۋىي تۇس، يۇمۇرىستىك ئۇسلۇب، كىنايىلىك تەنقىد خېلى ئوبدان گەۋدىلەندۈرۈلگەن؛ ئاپتورنىڭ مەدەنىيەت ئىللەتلىرىگە بولغان نارازىلىق كەيپىياتى ئىپادە قىلىنغان.

ئۈچىنچى، «سادا» دا، يازغۇچىنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىپ مەدەنىيەتنى يارانقان ئىنسان ۋە ئۇنىڭ تەقدىرى ھەققىدىكى ئىچىنىش تۇيغۇسى ئىپادە قىلىنغان. يازغۇچى بۇ بۆلەكتە، دەسلەپكى بەدىئىي ئىپادە شەكلىدىن تەدرىجىي چېكىنىپ، شەھەر ھاياتىدىكى ئومۇمىي كۆرۈنۈش، مەنزىرە، تەسىر ئوبيېكتلىرىنىڭ تاللانغان ئوبرازىنى بېرىش ئارقىلىق، زامانىۋىلىشىش بىلەن تەبىئەتنىڭ قانۇنىيەتلىك رېتىمى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلىك ئاڭنى ئىپادىلىگەن. ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە، تەبىئىيلىككە ئىنتىلىش تۇيغۇسى، زوقلىنىش ھەۋىسى بىلەن ئۇلار ئۆزلىرى پەيدا قىلغان روھىي گادايلىقنىڭ زىددىيىتىنى ئېچىپ بەرگەن، ئاندىن «سانائەت دەۋرىنىڭ ئەسەبىي رېتىمىغا ماسلىشىش» يولىدا مەدەنىيەت ئىزچىللىقى ۋە مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ، بىر - بىرىنىڭ ئاچ كۆز مەقسەتلىرىنىڭ تويماس خېرىدارىغا ئايلىنىپ كەتكەن ئىنسانىنىڭ تەقدىرىگە بولغان ئېچىنىش تۇيغۇسىنى نامايان قىلغان.

تۆتىنچى، «سادا» دا، يازغۇچىنىڭ كەڭ تەبىئەتنى قوغداش، ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىش توغرىسىدىكى كۆچلۈك ئىلتىجاسى ئىپادىلەنگەن. يازغۇچى بۇ پىكىرنى ئەسەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى

بۆلىكىده ئاشكارىلىغان. ئۆزىنىڭ باشتا ئوتتۇرىغا قويغان پىكرىگە قايتىش ئۈچۈن ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشىغا بولغان نارازىلىقىنى تەدرىجىي ھالدا ئۆز تەقدىرىنىڭ دۈشمىنى، ئىستىقبالىنىڭ كۈشەندىسى، ماددىي ۋە مەنىۋى تۈرمۈش رىتىمىنىڭ بۇزغۇنچىسى بولغان ئىنسانىنىڭ ئۆزىگە، ئۇنىڭ قىسمەتلىك تەقدىرى ھەققىدىكى ئويلىنىشقا يۆتكىگەن.

«سادا» ھەقىقەتەن ياخشى قويۇلغان تېما. ئۇنىڭدا ئىلتىجالىق قەلبىنىڭ يالۋۇرۇشى بار؛ ئىلاھىي تاغلارنىڭ زارلىنىشى بار؛ خارلانغان تەبىئەتنىڭ ئاچچىق كۆز يېشى بار؛ ئالدانغان ئىنسانىنىڭ ئازابلىق ئىگرىشى بار. ئۇنىڭدا ئاچ كۆز پىسخىكىغا رام قىلىنغان مەدەنىيەتنىڭ مەسخىرىلىك كۈلكىسى بار؛ خۇددى يازغۇچى ئۆزى ئېيتقاندەك: «بۇ سادادا ئىنسانغا بولغان ئاجايىپ تېۋىنىش بار؛ بۇ سادادا ئىنسانغا بولغان ئاجايىپ ئېچىنىش بار؛ بۇ سادادا ئىنسانىنى ئويغىتىش بار؛ بۇ سادادا يەنە ئىنسانىنى قوزغىتىش بار! بۇ سادادا يەنە شۇ ئىنسانغا ئىشىنىش بار، بۇ سادادا كېلەچەككە، گۈزەل كەلگۈسىگە ئىنتىلىش بار!» شۇڭا دەيمىزكى، ئەخمەت ئىمىن يازغان بۇ «سادا» — ۋەيران بولغان تەبىئەتنىڭ سادالىسى، ئويغانغان قەلبىنىڭ سادالىسى؛ بۇ ئاچچىق ياش تۆكۈپ زارلىنىۋاتقان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بىلەن توختاۋسىز تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىلىم - پەننىڭ سادالىسى.

«سادا» ناملىق بۇ نەسر تېمىسىنىڭ ئاكتۇاللىقى، تىلىنىڭ رەڭدارلىقى، پىكرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، قۇرۇلمىسىنىڭ تەبىئىيلىكى، ھېسسىياتىنىڭ ئۇيناقلىقى، ئۇسلۇبىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن يالغۇز ئەخمەت ئىمىن ئىجادىيىتىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان نەسرچىلىك تارىخىدىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. 17 يىللىق ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان شائىرلار كىم؟ ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى قايسىلار؟
2. 17 يىللىق ئۇيغۇر پروزىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى قانداق بولدى؟ بۇ جەرىيانىدىكى ئاساسلىق يازغۇچىلار كىم؟ ئەسەرلىرى چۇ؟
3. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر درامىچىلىقىدا قانداق دراملار مەيدانغا كەلدى؟ ئۇلارنىڭ نامى ۋە ئاپتورىنى ئېيتىپ بېرىڭ.
4. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەھۋالى قانداق بولدى؟ چۈشەنچىڭىزنى سۆزلەڭ.
5. يېڭى تارىخىي باسقۇچتىكى ئۇيغۇر پروزىچىلىقىدا قانداق ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى؟ ئالاھىدىلىكىنى سۆزلەڭ.
6. يېڭى تارىخىي باسقۇچتىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەھۋالىنى تەھلىل قىلىڭ.
7. يېڭى تارىخىي باسقۇچتىكى ئۇيغۇر درامىچىلىقىدا قانداق ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى؟
8. تېيىپجان ئېلىيۇپنىڭ داستان ۋە شېئىرلار توپلىمىنىڭ نامىنى ئېيتىپ بېرىڭ.
9. «تۇغمەس ناخشا» ناملىق شېئىر قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟ تەھلىل قىلىڭ.
10. ئابدۇكېرىم خوجا شېئىرلىرى قايسى توپلاملارغا كىرگۈزۈلگەن؟ ئېيتىپ بېرىڭ.
11. «باھار بىلەن كەلگەن شېئىرلار» نىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكىنى سۆزلەڭ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

12. ئوسمانجان ساۋۇتنىڭ قانداق شېئىرلار توپلىمى بار؟ نامىنى ئېيتىپ بېرىڭ.

13. «توزان قەسىدىسى»نىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى نېمە؟ ئۇنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى قايسى تەرەپتە كۆرۈلىدۇ؟

14. زوردۇن سابىر كىم؟ ئۇنىڭ قانداق ئەسەرلىرى بار؟ نامىنى ئېيتىپ بېرىڭ.

15. «دولان ياشلىرى» ھېكايىسىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكىنى سۆزلەڭ.

16. «دولان ياشلىرى» ھېكايىسىدىكى كەنجى ئوبرازنى تەھلىل قىلىڭ.

17. مەتتىمىن ھوشۇر كىم؟ ئۇنىڭ قانداق ئەسەرلىرى بار؟ نامىنى ئېيتىپ بېرىڭ.

18. «ئالتۇن چىشلىق ئىت» ھېكايىسىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكىنى سۆزلەڭ.

19. تۇرسۇنجان لېتىپ كىم؟ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ نامىنى ئېيتىپ بېرىڭ.

20. «قەبرى يېگىتنىڭ تويى» كومېدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەھلىل قىلىڭ.

21. ئەخمەت ئىمىن كىم؟ ئۇنىڭ قانداق نەسرلەر توپلىمى بار؟ نامىنى دەپ بېرىڭ.

22. «سادا» ناملىق نەسرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەھلىل قىلىڭ.

توققۇزىنچى باب

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى

ئوسمان ئىسمايىل
تۈزگۈچىلەر: تۇرسۇنمۇھەممەت ساۋۇت
راھىلە داۋۇت

§1. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

1. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى — ئەمگەكچى خەلق كوللېكتىپ ھالدا ئىجاد قىلغان ئاغزاكى تىل سەنئىتىدۇر. ئۇ يازغۇچىلار ئەدەبىياتىدىن پەرقلىق ھالدا، بىرەر ئەدىب تەرىپىدىن يېزىق ئارقىلىق ئىجاد قىلىنغان بولماستىن، بەلكى خەلقتىن ئىبارەت بىر پۈتۈن كوللېكتىپ تەرىپىدىن ئاغزاكى تىل ئارقىلىق ئىجاد قىلىنىپ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا تارقىلىپ كەلگەن ئەسەرلەردۇر.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىن باشلاپلا مەيدانغا كەلگەن. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى كىشىلەر تېخى يېزىق ئىشلىتىشنى بىلمىگەچكە، پەقەت ئاغزاكى تىل ئارقىلىقلا ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغانىدى. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە يېزىق ئىجاد قىلىنىپ، يازما ئەدەبىيات پەيدا بولدى. ئەمما يېزىقتىن ئىبارەت بۇ قورالنى ئاز ساندىكى كىشىلەرلا ئىگىلەپ، زور كۆپ سانلىكى خەلق ساۋاتسىز قالدى. شۇڭا، ئۇلار ئاۋۇالقىدەكلا ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئاغزاكى تىل بىلەن ئىجاد قىلىش ۋە ئاغزاكى تىل بىلەن تارقىتىش ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. بۇگۈنكى كۈندە، مۇتلەق كۆپ قىسىم ئاھالىنىڭ ساۋاتلىق بولۇشى، يازما ئەدەبىيات دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە زامانىۋى سەنئەت پائالىيەتلىرىنىڭ كەڭ ئومۇملىششىغا ئەگىشىپ، ئېغىز ئەدەبىياتى ئىجادىيىتىنىڭ دائىرىسى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بارغانسېرى تارىيىپ بارماقتا.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆزىگە خاس ئەدەبىيات بولۇش سۈپەتى بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلى، مەزمۇنى، ئوبرازلىرى ۋە شەكلى جەھەتتىن يازما ئەدەبىياتتىن روشەن پەرقلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىجاد قىلىنىش ۋە تارقىلىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ئىنتايىن گەۋدىلىك بولۇپ، بۇ خىل ئالاھىدىلىكنى تۆت تەرەپتىن كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن:

1) كوللېكتىپلىق. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئىجاد قىلىنىشتىن تارقىلىشقىچە، پىششىقلاپ ئىشلىنىشتىن ئۇزاق مەزگىل ساقلىنىشقىچە بولغان جەريانىدا باشتىن - ئاخىر كەڭ ئەمگەكچى خەلقتىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ كوللېكتىپتىن ئايرىلالمايدۇ. ئەمگەكچى خەلق دائىم بەلگىلىك سورۇنلاردا ئۇ ياكى بۇ ئېغىزدىن، بۇ ياكى ئېغىزدىن كوللېكتىپ ئىجاد قىلىدۇ. مەسىلەن، ئەمگەك قوشاقلىرى، مۇراسىم قوشاقلىرى، شۇنداقلا كوللېكتىپ تەجرىبىلەرنىڭ يەكۈنى بولغان ماقال - تەمسىللەر ۋە لەتىپە - چاقچاقلار مانا شۇنداق ئىجاد قىلىنغان. يەنە بىر خىل ئەھۋالدا، بەزىلەر مەلۇم بىر ھېكايىنىڭ مەزمۇنىنى تۈزۈپ چىقىدۇ. بىر قىسىم كىشىلەر ئۇنى تۈزەشتۈرىدۇ، يەنە باشقا كىشىلەر ئۇنى قوشاق شەكلىگە كىرگۈزسە، يەنە بەزىلىرى ئۇنى ئاھاڭغا سالىدۇ. شۇنداق قىلىپ ھەر خىل چۆچەك، رىۋايەت، داستان قاتارلىقلار مەيدانغا كېلىدۇ. بۇ خىل ئىجادىيەت ئىنتايىن تەبىئىي، ئىستېخىيىلىك ھالدا ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئەمگىكى سىڭىدۇ. شۇ سەۋەبتىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى شەخسىلەرنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىمۇ ئەمەس، ئۇ مەلۇم شەخسكە ئاپتورلۇق ھوقۇقىمۇ بەرمەيدۇ. ئەمگەكچى خەلق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كوللېكتىپ ئىجادچىلىرى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭ تۈزەتكۈچىلىرى، تارقاتقۇچىلىرى ۋە ئاساسلىق ئاڭلىغۇچىلىرىدۇر. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقتىن ئىبارەت

رەت بۇ چوڭ كوللېكتىپنىڭ ئىچىدە ساقلىنىدۇ ۋە قەدىرلىنىدۇ.

2) ئاغزاكىلىق. ئاغزاكىلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ روشەن بىر ئالاھىدىلىكى. مەلۇمكى، يازما ئەدەبىيات يېزىق ئارقىلىق ئىجاد قىلىنىپ، يېزىق ئارقىلىق تارقىتىلىدۇ. يېزىق ئۇنىڭ زۆرۈر ۋاستىسى. ئەمما ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقنىڭ جاڭلىق ئاغزاكى تىلى بىلەن ئىجاد قىلىنىپ، يەنە ئاغزاكى تىلى بىلەن تارقىلىدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ ئېغىزى بىلەن قۇلىقى ئوتتۇرىسىدا پائالىيەت قىلىدىغان ئەدەبىياتتۇر. شۇڭا، بىز ئۇنى «ئېغىز ئەدەبىياتى» دەيمىز.

3) ئۆزگىرىشچانلىق. مەلۇمكى، يازما ئەدەبىيات ئەسەرلىرى تۇراقلىق، ئۆزگەرمەس تېكىستكە ئىگە. ئەمما، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى داۋاملىق دېگۈدەك ئۆزگىرىشتىن خالىي بولالمايدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەستە قالدۇرۇشقا تايىنىپ ساقلىنىدۇ ۋە تارقىتىلىدۇ. شۇڭا، ئېيتقۇچىلارنىڭ ئۇنتۇپ قېلىپ خاتا بايان قىلىپ قويۇشى ياكى ئۆز ئارزۇسى بويىچە قايتا پىششىقلاپ ئىشلىشى ۋە ياكى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ تولۇق ئەستە قالدۇرالماسلىقى سەۋەبىدىن ئەسەرلەر ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. خەلق سەنئەتكارلىرىدا ئاپتورلۇق ھوقۇقى كۆز قارىشى بولمىغاچقا، ئۇلار ئەسەرلەرنى كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ كۆز قارىشى، يېڭى دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى، جايلارنىڭ ئوخشىمىغان شارائىتى ۋە ئۆرپ - ئادىتى بويىچە داۋاملىق ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى كۆپ خىل ۋارىيانتقا ئىگە بولىدۇ.

4) ئەنئەنىۋىلىك. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ داۋاملىق ئۆزگىرىپ تۇرۇشتەك ئالاھىدىلىكى بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ يەنە بىر قاتار نىسپىي مۇقىم ئامىللىرى بولۇپ، بۇ خىل ئاممىلار ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس بولۇپ داۋاملىشىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋىلىك ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭدىكى ئوبراز ۋە

بەدىئي شەكىلدە روشەن ئىپادىلىنىدۇ. چۆچەكلەردىكى بىر قىسىم سېھىرلىك ئوبرازلار، ھايۋانات ئوبرازلىرى ۋە خاسىيەتلىك نەرسىلەر ئوبرازلىرى نەچچە يۈز يىلدىن بېرى چۆچەكتىن - چۆچەككە ئۆتۈپ كەلدى. چۆچەكلەردە يەنە قېلىپلاشقان ۋەقەلەرنى كۆپلەپ قوللىنىش، ۋەقەلىكنى تەكرارلاپ ئىككى خىل ئوخشىمىغان خاراكتېرنى ئېچىپ بېرىش قاتارلىق بەدىئي ئۇسۇللار كەڭ ئومۇملاشقان. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قوشاق، ئېپوس ۋە ماقالە - تەمسىللىرىگە كەلسەك، ئۇلاردىكى ئۆزىگە خاس بولغان مىسرا، تۇراق ۋە قاپىيە شەكىللىرى، شۇنداقلا مۇقىملاشقان تەسۋىرىي تىل ۋاستىلىرىمۇ ئەنئەنە سۈپىتىدە ئىزچىل قوللىنىپ كېلىنگەن.

دېمەك، يۇقىرىدىكى تۆت خىل ئالاھىدىلىك بىرلىشىپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتنىڭ مۇھىم پەرقىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ.

2. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ قىممىتى

قەدىمدىن تارتىپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلقىنىڭ تۇرمۇشى، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە ئىجتىمائىي كۈرەشلىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ، ئىنتايىن زور ئەمەلىي ئىشلىتىلىش رولىنى ئويناپ كەلدى. ئۇ يەنە يازما ئەدەبىياتنى پەيدا قىلىدىغان ۋە يېتىلدۈرىدىغان «ئانا» بولدى. مانا شۇ سەۋەبتىن، ئۇ كېيىنكى كۈنلەردە ئىلىم - پەن تەتقىقاتچىلىرى ئۈچۈنمۇ قىممەتلىك پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولۇپ قالدى. بىز خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۇنداق كۆپ تەرەپلىمىلىك قىممىتىنى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىغا يىغىنچاقلاپ كۆرسىتەلەيمىز.

1) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەمەلىي ئىشلىتىلىش قىممىتى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەمەلىي ئىشلىتىلىش قىممىتى

تى تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدە مۇھىم رول ئويناپىدۇ. دەسلەپكى ئەمگەك قوشاقلىرى بىۋاستە ئەمگەكنىڭ رىتىمىدىن، كوللېكتىپنىڭ ئەمگەك پائالىيىتىنى رەتكە سېلىش ۋە كۈچنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئېھتىياجىدىن پەيدا بولغانىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ داۋاملىق تۇرده كوللېكتىپ ئەمگەككە قوماندانلىق قىلىپ، كىشىلەرنىڭ ئورتاق كۈچ چىقىرىپ، ئەمگەكنى يېنىك ۋە ئەپچىل قىلىپ بېرىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەمگەك جەريانىدا ئېيتىلىدىغان ناخشا كىشىلەرنىڭ ھېرىپ - چارچىشىنى ئازايتىپ، قىزغىنلىقىنى ئۇرغۇتىدۇ، غەيرىتىگە ئىلھام بېرىپ، ئەمگەكنىڭ ئۈنۈمىنى ئاشۇرىدۇ، جاپالىق ئەمگەك پائالىيىتىگە بىر خىل جۇشقۇنلۇق، خۇشاللىق ۋە ئازادىلىك بېغىشلايدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يەنە ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى خۇلاسىلەش، ئەمگەك بىلىملىرى ۋە تېخنىكىلىرىنى تارقىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

(2) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئويناپىدۇ. ئۇنىڭ مۇنداق رولىنى تۆۋەندىكىلەرگە يىغىنچاقلاش مۇمكىن: ① خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئارقىلىق كىشىلەرگە ئەنئەنىۋى ئەخلاق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ساغلام ئىدىيىۋى مەزمۇنلار ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ياخشى بىلەن ياماننى ئېنىق تونۇپ، خۇنۇكلۇك بىلەن گۈزەللىكنى، ياخشى ئادەت بىلەن يامان خۇلقنى روشەن پەرق ئېتىدۇ، ئېلىشىغا ياردەم بېرىدۇ. ② خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئارقىلىق تارىخ بىلىملىرىنى تارقاتقىلى بولىدۇ. مەلۇمكى، يېزىق پەيدا بولماستىن بۇرۇنقى ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەر ئىچىدە تارىخ پەقەت خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى شەكلى ئارقىلىقلا ئىپادە قىلىنغان ۋە ساقلىنىپ قالغان. ھەتتا، يېزىق پەيدا بولغاندىن كېيىنمۇ نۇرغۇن

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

غۇن ئەمگەكچى خەلق ساۋاتسىز قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئۆز تارىخىنى يەنىلا ئاغزاكى داستان، رىۋايەت ۋە قوشاق شەكلى ئارقىلىق ئىپادە قىلغان ۋە تارقاتقان، شۇڭا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارىخ دەرسلىكى، خەلق سەنئەتكارلىرى بولسا، شۇ مىللەت تارىخىدىن دەرس بېرىدىغان ئوقۇتقۇچى رولىنى ئۆتىگەن. ③ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئارقىلىق ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى ئۇيۇشتۇرغىلى بولىدۇ. خەلق ئامىمىسى ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بۇ قورالنى ئەمەلىي تۇرمۇشتا دائىم ئىشلىتىدۇ. ھەر خىل ئۆرپ - ئادەت پائالىيەتلىرى، مۇراسىملار ۋە دىنىي ئېتىقاد شەكىللىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ناخشا - قوشاقلارنىڭ ياردىمىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىسىز بۇ خىل پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس. ④ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئارقىلىق كۆڭۈل ئاچقىلى بولىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلق ئاممىسىغا پىششىق تونۇش بولغان ۋە ئۇلار ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان سەنئەت شەكلى، ئەڭ ئومۇملاشقان ۋە ئەڭ قولاي كۆڭۈل ئېچىش قورالى. بولۇپمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆز ۋاقتىدا يېزىلاردىكى دېھقانلارنىڭ بىردىنبىر كۆڭۈل ئېچىش ۋاستىسى بولۇپ قالغان. ئۇلار كەچتە ئىشتىن قايتقاندىن كېيىن بىرەر جايغا توپلىنىپ لەتىپە، چۆچەك، رىۋايەت، داستانلارنى ئېيتىشقان ياكى قەرەللىك يوسۇندا مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇپ، ناخشا ئېيتىپ، ئوسسۇل ئويناشقان، شۇنداق قىلىپ ئۆز كۆڭلىنى ئۆزلىرى ئېچىپ، جىسمانىي كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

2) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىلىم - پەن قىممىتى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقنىڭ تۇرمۇش قىياپىتىنى رېئال ۋە ئەتراپلىق ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى، خەلقنىڭ ئىدىيىۋى - ھېسسىياتىنى بىۋاستە چوڭقۇر ئىپادە قىلغانلىقى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز تارىخىنى بايان قىلغانلىقى، ئىجتىمائىي كۈرەش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ تەجرىبىلىرىنى خۇلاسىلەپ بەرگەنلىكى،

قىسقىسى، ئۇ خەلقنىڭ ئۇنۇتۇلماس بىلىم قامۇسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئىجتىمائىي پەنلەر ۋە بىر قىسىم تەبىئىي پەنلەر تەتقىقاتىنى قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ: (1) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تارىخ تەتقىقاتىدىكى قىممىتى گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ. مەلۇمكى، ئىنسانىيەت يېزىقنى ئىجاد قىلىپ، ئۆز تارىخىنى خاتىرىلىگىلى تېخى ئەمدىلا بىر نەچچە مىڭ يىل بولدى. شۇڭا بىز يېزىق پەيدا بولماستىن بۇرۇنقى ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي دەۋرنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئاساسلىقى، قەدىمكى زامانلاردىن بېرى تارقىلىپ كېلىۋاتقان ئېغىز ئىجادىيىتى ئىچىدىن ماتېرىيال ئېلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. يېزىق پەيدا بولۇپ، يازما خاتىرىلەر مەيدانغا كەلگەن دەۋرلەردىكى ئېغىز ئىجادىيىتىنىڭ تارىخىي قىممىتىگىمۇ ئوخشاشلا سەل قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى، بۇرۇنقى تارىخىي كىتابلاردا ئىنسانىيەت تارىخى مۇكەممەل خاتىرىلەنگەن ئەمەس، كۆپلىگەن تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ ئىلمىيلىكىمۇ كەم. ئەكسىچە خەلق ئېغىز ئىجادىيىتىدە تارىخىي ھادىسىلەر ئوبيېكتىپ ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭدىكى بايانلار ئارقىلىق تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالغىلى ۋە كەم قالغان جايلىرىنى تولۇقلىۋالغىلى بولىدۇ. (2) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ تۇپ ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن فولكلور ھادىسىلىرى بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇلار بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، ئېپوس، قوشاق قاتارلىقلار خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقادى، مۇھەببەت - نىكاھ، تەي - تۆكۈن، ئۇلۇم - يېتىم، نەزىر - چىراغ، ھېيت - ئايەم، ناخشا - ئوسسۇل پائالىيەتلىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن. شۇڭا فولكلورشۇناسلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى ئۆزىنىڭ مۇھىم بىر تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. (3) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئېتنوگرافىيە ۋە ئانتروپو-

لوگىيە پەنلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىمۇ ناھايىتى زىچ. ئېتنوگرافلار داۋاملىق دېگۈدەك ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەپسانە، رىۋايەت، ئېپوس ۋە چۆچەكلىرىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق، مىللەتلەرنىڭ شەكىللىنىشى، كۆچۈشى، بۆلۈنۈشى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئەھۋاللىرىنى ئېنىقلاپ چىقىدۇ. (4) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ فونېتىكا ۋە دىئالېكتولوگىيە تەتقىقاتىدىكى رولى ئاللىقاچان دۇنيا تىلشۇناسلىرىنىڭ ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشكەنىدى. ئۇلار ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىنى توپلاش ئارقىلىق مىللىي تىلنىڭ دىئالېكت ۋە شېۋە پەرقلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. (5) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىر خىل تىل سەنئىتى بولۇش سۈپىتى بىلەن رېئال تۇرمۇشنى ئېستېتىكىلىق بىلىش ۋە ئوبرازلىق تەپەككۇر بىلەن ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ گۈزەللىك كۆز قارىشى ۋە سەنئەت ئەنئەنىسى روشەن گەۋدىلەندۈرۈلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېستېتىكا تارىخى، ئېستېتىك ئاڭ ۋە سەنئەت ئىجادىيىتى مېتودلىرىنى تەتقىق قىلغاندا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى نەزەردىن ساقىت قىلىش مۇمكىن ئەمەس. (6) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تىل سەنئىتىنىڭ باشلىنىشى. نۇرغۇنلىغان ئېستېلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئالدى بىلەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئىجاد قىلىنغان ۋە قوللىنىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېستېلىستىكا تەتقىقاتچىلىرى پىكىرنى جانلىق ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئۈستىدە ئىزدەنگەندە، دائىم دېگۈدەك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن پايدىلىنىدۇ. (7) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىر قىسىم تەبىئىي پەنلەر بىلەنمۇ زىچ باغلىنىدۇ. بولۇپمۇ ماقال - تەمسىللەردە دېھقانلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ئائىت بىلىم - تەجرىبىلىرى كەڭ كۆلەمدە ئىپادە قىلىنغان. بۇلار ئېچىدە تېرىقچىلىق، باغۋەنچىلىك، ھاۋارايى، چارۋىچىلىق، جۇغراپىيە قاتارلىق پەنلەرگە ئائىت بىلىملەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇ ئۆز ۋاقتىدىكى مۇشۇ

پەنلەرنىڭ مەلۇم ساھەسىدىكى تەرەققىيات سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ماقال - تەمسىللەر يەنە خەلق ئاممىسىنىڭ تېبابەتچىلىك ھەققىدىكى بىلىملىرىنىمۇ ئىپادە قىلىپ بېرىدۇ. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى يۇقىرىقىدەك تەبىئىي پەنلەرگە ئائىت بىلىملەر ئالىملارنىڭ تەتقىقاتىدا قىممەتلىك ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە.

3) خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەدەبىي قىممىتى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى خەلقنىڭ ئۇنۇتۇلماس بىلىمى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئۆزىنىڭ تۈپ خاراكتېرى جەھەتتىن ئەڭ ئالدى بىلەن بىر خىل ئەدەبىي ھادىسە ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەدەبىي ئالاھىدىلىكى ئىنتايىن روشەن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئادەتتە ئۇ «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى» دەپ ئاتىلىدۇ.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىنسانىيەت ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىش سۈپىتى بىلەن، كېيىنكى يازما ئەدەبىياتقا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئېنىقراق ئېيتقاندا، يازما ئەدەبىيات پەقەت خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسىدا پەيدا بولغان، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتنىڭ ھايات بۇلىقى، سۈت ئانىسى بولغان. دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى كلاسسىك شائىر - يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن تېما ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇن قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئىجادىي يوسۇندا پىششىقلاپ ئىشلىگەن، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئوبرازلارنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى تېپ دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن، شۇنداقلا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ شەكلى، ئىپادىلەش ئۇسۇلى، تىل ئالاھىدىلىكى ۋە بەدىئىي ئۇسلۇبىغا تەقلىد قىلىپ، ئۆز ئەسەرلىرىنى خىلمۇخىل شەكىلدە ۋە رەڭدارلىقتا ئېگە قىلغان. بىز بۇنىڭغا ئائىت مىسالالارنى ياۋروپا ئەدەبىياتىدىنمۇ، جۇڭگودىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىنمۇ ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىنمۇ كۆپلەپ تاپالايمىز. دېمەك، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يازما ئەدەبىياتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى پۈتكۈل ئەدەبىيات تارىخىدا باشتىن - ئاخىر سالماق ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى.

§ 2 . خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ژانىرلىرى

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ژانىرلارنى ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەك، مەسەل، لەتىپە، چاقچاق، لاپ، قوشاق، ماقال - تەمسىل، تېپىشماق، خەلق داستانلىرى قاتارلىق تۈرلەر بويىچە كۆرسىتىش مۇمكىن. تۆۋەندە بۇلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1. ئەپسانە

ئەپسانە — ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى يۇكسەك خىيالىي تەسەۋۋۇرلار بىلەن ئىلاھلارغا باغلاپ ئىنكاس قىلىدىغان ھېكايىلىرىدۇر.

ئەپسانىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئۆز ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تەبىئەتكە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۆز ۋاقتىدا ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئىنتايىن ئاددىي بولۇپ، ئۆزگىرىشچان تەبىئەت كۈچلىرى ئىنسانىيەتكە قاتتىق تەھدىت سېلىپ تۇراتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنياغا نىسبەتەن بىلىشىمۇ ئىنتايىن گۆدەكلىك باسقۇچىدا ئىدى. ئومۇمەن ئاسماندىكى ئاي - كۈنلەرنىڭ ئايلىنىشى، كېچە - كۈندۈزنىڭ ئۆزگىرىشى، قىش - يازنىڭ ئالمىشىشى، ئىنسانلارنىڭ تۇغۇلۇشى، كېسەل بولۇشى ۋە ئۆلۈشى قاتارلىقلار ئۇلارنى گاڭگىرىتىپ ھەيران قالدۇراتتى، ھەتتا قورقىتاتتى. تەبىئەت كۈچلىرى ئىپتىدائىي ئىنسانلارغا نىسبەتەن مەلۇم بىر خىل يات،

سىرلىق، ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نەرسە ئىدى. بىراق، ئەنە شۇنداق تەبىئەت ھادىسىلىرى ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، تەبىئەتنى بىلىش ئۇلارنىڭ جىددىي ئېھتىياجىغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۆزلىرىنى ئاساس قىلىپ، كائىناتتىكى بارلىق شەيئىلەرنى جانلىق، ئىرادىلىك ئادەم سۈپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلدى، شۇنداقلا، تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەممە نەرسە قۇدرەتلىك ئىلاھلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. ئۇلار مانا شۇنداق ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە شەيئى ۋە ھادىسىلەرنىڭ قانداق ۋە نەدىن پەيدابولغانلىقى ھەققىدە ئاجايىپ - غارايىپ ھېكايىلەرنى توقۇشتى. شۇنداق قىلىپ ئەپسانىلەر پەيدا بولدى. شۇڭا ئەپسانىلەردە ئاسمان، زېمىن، قۇياش، ئاي، يۇلتۇز، سۇ، تاغ، تۇپراق، ئۆسۈملۈك، ھايۋانات ۋە ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى، شۇنداقلا ئۇلاردىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ سەۋەبلىرى توغرىسىدىكى ئىپتىدائىي چۈشەنچىلەر كەڭ كۆلەمدە ئىپادە قىلىنىدۇ.

ئەپسانىلەرنىڭ باش قەھرىمانى ئىلاھلار (تەڭرىلەر) بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاساسەن ئىلاھلارنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ، يەنى ئىلاھلارنىڭ شەيئىلەرنى قانداق پەيدا قىلىدىغانلىقى ۋە باشقۇرىدىغانلىقى چۈشەندۈرۈلىدۇ.

2. رىۋايەت

رىۋايەت — ئەمگەكچى خەلق تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان تارىخىي شەخس، تارىخىي ۋەقە، جايلارنىڭ خاس مەنزىرىسى ۋە ھايۋانلارنىڭ ھەر خىل خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن ئاغزاكىي ھېكايىلەردۇر.

رىۋايەتلەر مەلۇم مىللەت ياكى رايونىنىڭ تارىخىنى ماتېرىيال قىلىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ۋە تارىخنى يارىتىشقا تۆھپە قوشقان ئالاھىدە شەخسلەرنى

مەدھىيىلەيدۇ. ئۇ تارىختا ئۆتكەن رېئال مەۋجۇت شەخسلەرنى، مەسىلەن، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى يارىتقۇچىلارنى، دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىنى، مىللىي قەھرىمانلارنى بايان قىلىش ئوبيېكتى قىلىدۇ. ئۇنىڭ باش قەھرىمانلىرى گەرچە غايىۋىلاشتۇرۇلۇش ئارقىلىق سىرلىق كۆچ - قۇدرەتكە ئىگە قىلىنسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا ئىلاھ ئەمەس، بەلكى ئادەمدۇر.

ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى ئىنتايىن مول بولۇپ، ئۇلارنى تارىخىي شەخس ۋە تارىخىي ۋەقەلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر، ئاشىق - مەشۇقلار توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر، مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر، ئورۇن - جاي توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر، ھايۋانات توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر، ھۆنەر - بىلىم ۋە يەرلىك مەھسۇلات ھەققىدىكى رىۋايەتلەر، دەپ ئالتە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

3. چۆچەك

چۆچەك — توقۇلما سۈژىت ئىچىدە كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئارزۇ - غايىلىرىنى ئىپادە قىلىپ بېرىدىغان ئاغزاكىي ھېكايىدۇر.

چۆچەكلەر ئادەم بىلەن ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئاساس قىلىپ، ھەم رېئال، ھەم خىيالىي بولغان ۋەقەلەر ئىچىدە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە تۇرمۇشنىغا بولغان كۆز قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. چۆچەكلەر جەمئىيەتتىكى ئاق كۆڭۈل ئەمگەكچى خەلقنى ئۇزىنىڭ تەسۋىرلەش ۋە مەدھىيىلەش ئوبيېكتى قىلىدۇ. تۆۋەن قاتلام كىشىلىرىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە گۈزەل ئارزۇلىرى چۆچەك ئاپتورلىرىنىڭ دىققەت مەركىزىدۇر. دېمەك، ئۇنىڭ باش قەھرىمانى ئىلاھ ياكى مەشھۇر شەخس ئەمەس، بەلكى ئادەتتىكى توقۇلما ئادەم.

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى تۆۋەندىكىدەك تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

1) سېھىرلىك چۆچەكلەر. بۇ كۆچلۈك فانتازىيە ۋاستىسى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ بەختلىك تۇرمۇشقا بولغان ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان چۆچەكلەردۇر.

2) ھايۋانات چۆچەكلىرى. بۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە غايىلىرىنى ھايۋانلارنىڭ ئۇستىگە يۈكلەپ خىيالىي تۇقۇپ چىقىلغان چۆچەكلەردۇر.

3) تۇرمۇش چۆچەكلىرى. بۇ تەركىبىدە فانتازىيە بولمايدىغان، تۇرمۇش مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن ۋەقەلەر بايان قىلىنىدىغان چۆچەكلەردۇر.

4) ھەجۋىي چۆچەكلەر. تەركىبىدە فانتازىيە ئازراق بولىدىغان، ئۆتكۈر ساتىرىك ۋە كۆچلۈك يۇمۇرىستىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە چۆچەكلەردۇر.

ئوبۇل كاج بىلەن جىمىلەك جاھىل

(ھەجۋىي چۆچەك)

بۇرۇن بىر يېزىدا ئوبۇل دېگەن بىر كىشى بار ئىكەن. ئۇ قول - ئىلكىدە خېلى نەرسىلىرى بولغاچقا ھاللىق تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن.

ئوبۇل كېيىنكى كۈنلەردە تېخىمۇ باي بولۇپ، ئۆزۈمنىڭ قىلغىنى قىلغان، ئەتكىنى ئەتكەن دەپ، كاجلىقى ھەرقانداق جاھىللارنى ھەيران قالدۇرغۇدەك بولۇپ كېتىپتۇ. ئەل - مەھەللە ئۇنى ئوبۇل كاج دېيىشىدىغان بوپتۇ. ئەگىلا بارسا، ئوبۇل كاجنىڭ گېپى...

نېمىشقىدۇر ئوبۇل كاجنىڭ ئۆيىدە خوتۇن تۇرمايدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئۆيلىنەي دېسە، «ۋاي - يەي، ھېلىقى ئوبۇل كاجغە-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

مۇ؟ ئۇنىڭ بايلىقى قۇرۇسۇن!» دەپ ھېچ يەردىن لايىق چىقماپتۇ.

ئوبۇل بىر كۈنى ھارۇنسىغا بىر دەللىنى ئولتۇرغۇزۇپ شەھەرگە مېڭىپتۇ.

ئەمدى شەھەردىن گەپ ئاڭلايدىغان بولساڭلار يەنە قىزىق: شەھەردىمۇ يەنە بىر جاھىل جۇڭان بار ئىكەن. ئۇ ھەممىسە: «ۋىيەي، ئاپتاپتا كۆيۈپ كېتىدۇ كىشى، سەھرايى قىيامەت دەپ بىكار دەمدۇ كىشى، مەيلى بولسا ئاق بۇغدايمۇ ئالدىمغا كەلسۇن، قوغۇن - تاۋۇزلىرىمۇ...» دەپ ئۆمرىدە يېزىغا چىقىپ باقمىغانىكەن، قانداقتۇر ئۇنىڭ ئۆيىدىمۇ ئەر توختىمايدىكەن. كىم دېسە، جىمىلەك جاھىل دەپ ھەممىگە پۇر ئىكەن...

ئوبۇل بايمۇ شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. «تېپىشمىغۇچە ئېلىشماس» دېگەندەك ئىككىسى تېپىشىپتۇ.

«ھەرنېمە بولسا باي ئۆتكەن ئادەمنىڭ قىزىكەنغۇ... ئىنكاھ غايىب، دېگەن شۇ» دەپ ئوبۇل ھېلىقى جۇڭاننى ئاپتۇ، بىر كۈن ئۆتەر - ئۆتمەي خوتۇننىى ھارۇنسىغا سېلىپ، ئاتىنى ئۆزى ھەيدەپ يېزىغا ئېلىپ مېڭىپتۇ. كۈزلەككە يېقىنلاشقاندا، كۆرەڭلەپ ئېتىزلارنى تاماشا قىلدۇرۇپتۇ، تۇمىقىنى قىرلاپ:

— ئاشۇ كۆز يەتمەيدىغان قىرلارمۇ بىزگە قارايدۇ، — دەپ ھارۇننى بۇغدايلىق تەرەپكە تارتىپ سۆزلەپتۇ، — قارىغىنا، بىزنىڭ بۇغدايلار نېمىدېگەن تەكشى تاختا بولۇپ كەتكەن!...

— ۋاي ئاتا...م، راستلا بۇ بۇغدايىنى ئەجەب تەكشى قىرقىپتا. قانداقمۇ قىرقىپ بولغاندۇ؟! — دەپتۇ خوتۇنى.

— قىرقمىغان. تاختا بوپتۇ.

— نېمە دېگەنلىرى ئۇ؟ قىرقىپتۇ.

— ياق، قىرقمىغان.

— قىرقىپتۇ.

— ھوي، تاختا بوپتۇ، تاختا!

— قىرقىپتۇ!

— قىرقمىغان دەيمەن، قىرقمىغان!

— قىرقىپتۇ.

ئوبۇل «تاختا بولغان» دېگۈزەلمەي، كاجلىق ئاچچىقىدىن «مانا قىرقىپتۇ» دەپ خوتۇنىنىڭ تىلىنى قىرقىۋېتىپتۇ. جىمىلەك يەنە «قىرقىپتۇ» دېگەن ئىشارە بىلەن ھەدەپ ئىككى قولىنى قايچىدەك ھەرىكەتلەندۈرۈپتۇ.

ئوبۇلنىڭ قۇيقا چېچى تىك بولۇپ، كاجلىقى مېڭىسىدىن تېشىپ چىقىپتۇ، «مانا ئەمىسە» دەپ، خوتۇنىنىڭ ئىككى قولىنى دولىسىغا يېقىن جايدىن چورتلا كېسىپ تاشلاپتۇ.

خوتۇن يىقىلىپتۇ، شۇنداقتىمۇ بوي بەرمەي، يېتىپ تۇرۇپ، «قىرقىپتۇ» دېگەن مەنىدە ئىككى پۇتىنى قايچىدەك ھەرىكەتلەندۈرۈۋېرىپتۇ.

ئوبۇلنىڭ ئوغىسى تېخىمۇ قايناپ كۆزىگە قان تولۇپتۇ، غالجىرلىشىپ ئۆزىنى ئۇنتۇپتۇ - دە، خوتۇنىنى ھارۇنغا بېسىپ ئاپىرىپ، تىك قىرغاقتىن دەريانغا تاشلىۋېتىپتۇ.

— ھە، مانا توي! — دەپ قاريسا، خوتۇن سۇنىڭ ئوستىدە ئوڭدا يېتىپ دولىسى بىلەن ئۆزۈپ، بوي بەرمەي، ئىككى پۇتىنى يەنە قايچىدەك ھەرىكەتلەندۈرۈپ، «قىرقىپتۇ» دېگەندەك قىلىپ كېتىپ بارغۇدەك، ئوبۇل قىرغاق ياقىلاپ يۇگۈرۈپ، بەزگەكتەك تىترەپ توۋلاپتۇ:

— تاختا بولغان دە، تاختا! ! — دەپ ۋارقىراپ تىللاپتۇ ۋە، — توختا، مەن سېنى تۇتۇپ چىقىپ، ئىككى پۇتۇڭنى تامام كېسىپ تاشلىمىسام... — دەپتۇ - دە، ئارقىدىن ئۆزىنى تىك ياردىن دەريانغا تاشلاپتۇ.

تازا قىرقىپتۇ، كاجلىق ھەر ئىككىسىنىڭ ئۆمرىنى قىرقىپتۇ.

4. مەسەل

خەلق مەسەللىرى — ھايۋانات، نەرسە ۋە ئادەملەرنىڭ بەدئى ئوبرازى ئارقىلىق تەجرىبە - ساۋاق مەزمۇنىغا ئىگە بولغان مەلۇم ھېكمەتلىك پىكرىنى چوڭقۇر چوشەندۈرۈپ بېرىدىغان قىسقا ئاغزاكى ھېكايىدۇر.

مەسەللەردە چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. بۇ خىل پىكىر ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا قايتا - قايتا ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ شەيئىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنى توغرا ۋە جايىدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن، بىر خىل مەڭگۈلۈك ھېكمەتكە ئىگە بولىدۇ. مەسەللەرنىڭ ئوبراز يارىتىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئادەم، ھايۋان، دەل - دەرەخ، ئوت - چۆپ، قۇرت - قوڭغۇز، تاغ تاش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش قوراللىرى، ئاش - تاۋاق، كېيىم - كېچەك قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى باش قەھرىمان قىلىنىدۇ. مەسەللەرنىڭ شەكلى كىچىك، ئۇزى سەرخىل، پېرسوناژلىرى ئاز، ۋەقەلىكى دائىم بىر كىچىككىنە ئاددىي ئىش ئۈستىگە قۇرۇلغان بولىدۇ. كۆپىنچە مەسەللەر بايان قىلىنىش جەھەتتە مەغلۇبىيەتلىك يېشىم ئارقىلىق (باش قەھرىمانىنىڭ مەغلۇبىيىتى ئارقىلىق) ئىدىيىۋى ئۇنۇمگە ئېرىشىدۇ. بۇ دەل مەسەللەردىكى ئىدىيىۋى مەزمۇننىڭ ئېھتىياجى بولۇپ، ئۇنىڭ مەقسىتى كىشىلەرگە مەغلۇبىيەتلىك ساۋاق ئېچىدىن ئاكتىپ نەرسىنى قوبۇل قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت.

5. لەتىپە

لەتىپە دېگىنىمىز — ئادەم باش قەھرىمان قىلىنغان كۆچىلۇك ھەجۋىي خاراكتېرگە ئىگە ئىنتايىن قىسقا ئاغزاكى ھېكايىدۇر.

لەتىپىلەر كۆچلۈك مەسخىرە ۋە ئۆتكۈر ھەجۋىيلىك خاراكتېرگە تولۇپ تاشقاندۇر. لەتىپىلەردىكى بۇ خىل ھەجۋىي ۋە مەسخىرە ئۇنىڭ يېشىمىدىكى كۈلكىگە مەركەزلەشكەن. لەتىپىلەرنىڭ شەكلى ئىخچام، ۋەقەلىكى ئاددىي، قۇرۇلمىسى چاققان بولۇپ، ئومۇملاشتۇرۇش كۈچى ئالاھىدە كۈچلۈك. ئۇنىڭدا مەركىزىي ئىدىيىنى ئىپادىلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ، باش قەھرىمانغا مۇناسىۋەتسىز بارلىق ئىشلار نەزەردىن ساقىت قىلىندۇ. لەتىپىلەرنىڭ تىلى ئۆتكۈر، توغرا، ئېنىق ۋە ئىخچام بولۇپ، ئاز سۆز بىلەن مول مەزمۇننى ئىپادە قىلالايدۇ. لەتىپىلەردىكى كۆچلۈك ئۆتكۈر سۆزلەر ئاساسەن باش قەھرىمانىنىڭ تىلى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇ لەتىپىلەرنىڭ مەزمۇن تەلىپىگە ۋە پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىگە ناھايىتى ماس كەلگەن.

ئۇيغۇر خەلق لەتىپىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى نەسىردىن ئەپەندى نامىغا توقۇلغان. لەتىپىلەرنىڭ باش قەھرىمانى بولغان نەسىردىن ئەپەندى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ كۈرەشچانلىق روھى بىلەن باتۇرانە جاسارىتىنى، ئۆتكۈر زېھنىي قۇۋۋىتى بىلەن يۇكسەك ئەقىل - پاراسىتىنى، ئېنىق مۇھەببەت - نەپرىتىنى، ئاق كۆڭۈل ۋە ئەمگەكچانلىقىنى، خۇشچاقچاق، ھەققانىيەتچى ۋە ئالىجاناب خىسلەتلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۇرگەن ئۆلمەس ئوبرازدۇر.

نەسىردىن ئەپەندى لەتىپىلىرىدىن ئۈرنەكلەر

ئارانلا ئىككى غېرىچ

بىر كۈنى ئەپەندىم مۇنچىغا چۈشۈپتۇ، ئۇ ئالدىراپ بارغىنىچە سۇپىدا ئولتۇرغان بىر كىشىنىڭ يېنىغا ئولتۇرۇپ يۇيۇنۇشقا باشلاپتۇ، سۇپىدا ئولتۇرغان كىشى ئەھەرنىڭ ھاكىمى ئىكەن.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئەپەندىنىڭ بىھۇرمەتلىكىدىن ئاچچىقى كەلگەن شەھەر ھاكىمى:
— ئەي بىھۇرمەت، ئەدەپسىز، سېنىڭ ئېشەكتىن پەرقىڭ قانچىلىك زادى؟ — دەپتىكەن، ئەپەندى دەررۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى غېرىچلاپ كۆرۈپ:
— پەرق كۆپ ئەمەسكەن، ئارانلا ئىككى غېرىچ! — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ئەزرائىل ۋە ئەپەندىم

ئەپەندىنىڭ خوتۇنى ئاغرىپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قاپتۇ. ئەپەندىم خوتۇنىنىڭ كۆڭلىنى ياساش ئۈچۈن: «خۇدايا، خوتۇنۇمغا بەرگەن ئاغرىقنى ماڭا بەرسەڭچۇ، خوتۇنۇم تارتقان ئازابنى مەن تارتسامچۇ» دەپ خۇداغا يالۋۇرۇشقا باشلاپتۇ. دەل شۇ پەيتتە، بوغۇز سېۋىتىنى بېشىغا كىيىۋالغان كالا ئۈيگە كىرىپ كەپتۇ. ئەپەندىم بۇنى ئەزرائىلمىكىن دەپ، دەررۇ ياقىسىنى تۇتۇپتۇ — دە:
— يا ئەزرائىل، كىمنىڭ ئاغرىق، كىمنىڭ ساقلىقىنى ئۈزۈڭ كۆرۈپ تۇرۇپسەن. جان ئېلىشتىمۇ شۇنىڭغا قاراپ ئىش كۆرەرسەن، — دەپتۇ.

سەنمۇ شۇكۇر قىل

ئەپەندىم بىر كۈنى ئېشىكىنى يوقىتىپ قويۇپ، كەينى-كەينىدىن شۇكۇر دەپتۇ. خوتۇنى:
— ھوي، ئېشەك يوقاتقان ئادەم ئىچى ئېچىشماي، شۇكۇر قىلامدۇ؟ — دەپتۇ ئاچچىقلاپ.
— خۇدايىم بىر ساقلىدى دېگىنە، ئېشەكنىڭ ئۈستىدە ئۈزۈم بولغان بولسام، مېنىڭدىنمۇ ئايرىلىپ قالاتتىڭ. سەنمۇ شۇكۇر قىل، — دەپتۇ ئەپەندىم.

6. چاقچاق

چاقچاق دېگىنىمىز — كىشىلەرنى ئىختىيارسىز كۈلدۈرەلەيدىغان يۇمۇرستىك گەپ ـ سۆزلەردۇر.

چاقچاق ئۆزىنىڭ شەكلى بويىچە دىئالوگ بولۇپ، ئىككى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئادەملەرنىڭ سۆزلىشىشى بىلەن نامايان بولىدۇ. ئەمما ئۇ ھەرگىزمۇ كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى سۆھبىتى ئەمەس. چاقچاقنىڭ ئالاھىدىلىكى ھازىرجاۋابلىقتا، ھەجۋىيلىكتە، سۆز مەزمۇنىنىڭ مەنتىقىلىقىدە ۋە «رەقىب» تەرەپلەرنىڭ سۆز ـ ئىبارىلىرى ياكى پىكىر مەزمۇنىنىڭ بىر ـ بىرىگە چەمبەرچاس باغلىنىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. چاقچاقنىڭ ئەڭ مۇھىم گەۋدىسى كۈلكىدۇر. كۈلكە چاقچاقنىڭ مەزمۇنىغا بۇ ئاستە باغلانغان ھالدا توساتتىن پەيدا بولىدۇ. كۈلكىنىڭ كۈچى چاقچاقنىڭ سۈپىتىنى ئۆلچەيدىغان ئاساسىي ئۆلچەمدۇر.

خەلق چاقچاقچىلىرى كىشىلەرنى كۈلدۈرۈشكە ناھايىتى چېۋەر بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مول تەجرىبىلىرى ئارقىلىق كۈلكە پەيدا قىلىشنىڭ نۇرغۇن ئۇسۇللىرىنى ئىجاد قىلغان. تېپىكىلەشتۇرۇپ ھەجۋىي قىلىش، تېز جاۋاب بېرىش، ئوخشىتىش، مۇبالىغە قىلىش ۋە سۆز ئويۇنى قىلىش قاتارلىقلار چاقچاقلار داۋاملىق قوللىنىدىغان ئۇسۇللاردۇر.

ئۇيغۇر خەلق چاقچاقلىرىنىڭ نۇرغۇن شەكىللىرى بار. گەۋدىلىكرەكلىرى ھۆجۇم قىلىش شەكلىدىكى چاقچاق، لەقەملىك چاقچاق، ماقال ـ تەمسىللىك چاقچاق، ھېكايىلىق چاقچاق ۋە قاپىيىلىك چاقچاق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

7. لاپ

لاپ — ھەر خىل ئىجتىمائىي تۇرمۇش ھادىسىلىرىنى كۆچۈك تەسۋىرلەر ۋە مۇبالىغە ۋاستىسى ئارقىلىق ئەملىي ئەھۋال-

دىن ئاشۇرۇپ ئىپادە قىلىدىغان كىچىك تىپتىكى ئاغزاكى ھېكا-
يىدۇر.

لاپ كۆپىنچە لەتىپە ۋە چاقچاقلارغا ئوخشاش ئىككى كىشى-
نىڭ ئۆزئارا قىلىشقان سۆھبىتى ئارقىلىق نامايان بولىدۇ. بۇ
ئىككى كىشى ئۆزلىرىنىڭ مۇبالىغە ۋە تەسەۋۋۇر قابىلىيىتىنى
ئىشقا سېلىپ، ئاجايىپ - غارايىپ ۋەقەلەرنى توقۇپ چىقىدۇ ۋە
بۇ ئارقىلىق بىر - بىرى بىلەن مۇسابىقىلىشىدۇ. بىرىنچى كىشى
ھەيران قالارلىق، ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان ئىشلارنى ھېچقاند-
اق ۋەھىمىسىز، دەبدەبىسىز، ئاددىي ۋەقە تەرزىدە، بىر خىل
ئىغىر - بېسىق ئاھاڭدا بايان قىلسا، ئىككىنچى كىشىمۇ ئالدىن-
قى كىشى بايان قىلغان ئىشلار خۇددى دائىم بولۇپ تۇرىدىغان،
ئادەتتىكى ئىشلاردەك ئېرەن قىلمىغان ھالدا، ئۇنىڭدىنمۇ ئاشۇ-
رۇپ لاپ ئۇرىدۇكى، بۇ ئاڭلىغۇچىلاردا بىر خىل يېقىملىق ۋە
خۇشچاقچاق كۈلكە كۆتۈرۈلۈشكە مەۋەب بولىدۇ.

8. قوشاق

قوشاق دېگىنىمىز، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئاغزاكى ھالدا تارقىلىپ
كېلىۋاتقان خەلق شېئىرى نەمۇنىلىرىدۇر.

خەلق قوشاقلىرى ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن پەيدا
بولغان تىل سەنئىتىنىڭ بىرى. ئىپتىدائىي دەۋر قوشاقلىرى
ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك ھەرىكىتىگە ماس ھالدا پەيدا بولغان. ئۆز
ۋاقتىدىكى كىشىلەر كوللېكتىپ ئەمگەك جەريانىدا كىشىلەرنىڭ
ھەرىكىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئەمگەكنى يېنىك ۋە ئەپچىل
ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ئەڭ ئاۋۋال ئەمگەك رىتىمىغا ماس بولغان
مەلۇم سادالارنى چىقارغان. مانا بۇ ئىپتىدائىي مۇزىكىلارنىڭ
دەسلەپكى ئۇندۇرمىسى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەمگەك سادال-
رىنىڭ ئارىسىغا ئۆزلىرىنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەي-
دىغان ئاددىي سۆزلەرنى قوشۇش بىلەن قوشاقلارنى ئىجاد قىل-

غان. شۇنداق قىلىپ قوشاق بىلەن مۇزىكا بىر - بىرىگە چەمبەر-
چاس باغلانغان ھالدا پەيدا بولغان ۋە مۇنداق زىچ مۇناسىۋەتنى
باشتىن - ئاخىر ساقلاپ كەلگەن.

قوشاقلارنى شەكلى، ئورۇنداش ئۇرنى ۋە ئۇسۇلىغا ئاسا-
سەن قوشاق (تار مەنىدىكى قوشاق)، ناخشا ۋە بېيىت دەپ ئۈچ
تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ: قوشاق — بىر كۆپلىت ئىچىدە تولۇق
ئايالاشقان ئۇي - پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان، بىر خىل مۇقىم
ئاھاڭنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان خەلق شېئىر ئىجادىيىتى-
دۇر. ناخشا دېگىنىمىز — مەزمۇنى ئاساسەن بىر - بىرىگە
باغلانغان ۋە ئۆزىگە خاس مۇقىم ئاھاڭغا ئىگە بولغان قوشاقلار
گۇرۇپپىسىدۇر. بېيىت دېگىنىمىز — مۇزىكا ئارقىلىق ئېيتىل-
مايدىغان، دېكلاماتسىيە قىلىنىدىغان، بوغۇم، تۇراق ۋە مىسرالىرى
چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان، مۇئەييەن پىكىر ئىزچىللىقىغا ئىگە
خەلق قوشاقلىرىدۇر.

قوشاقلارنى مەزمۇنى جەھەتتىن ئەمگەك قوشاقلىرى،
ئۆرپ - ئادەت قوشاقلىرى، تارىخىي قوشاقلار، مۇھەببەت قو-
شاقلىرى، تۇرمۇش قوشاقلىرى ۋە بالىلار قوشاقلىرى، دەپ ئالتە
تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەت قوشاقلىرى
يەنە شەخسىي مۇراسىم قوشاقلىرى، مەۋسۇم مۇراسىمى قوشاقلە-
رى، دىنىي مۇراسىم قوشاقلىرى، مەشرەپ قوشاقلىرى ۋە يو-
سۇن - ئادەت قوشاقلىرى، دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى خىلمۇ خىل شەكىللەرگە ئىگە.
ئۇنىڭدا تۆت بوغۇمدىن 16 بوغۇمغىچە بولغان شەكىللەرنىڭ ھەم-
مىسى بار. ۋەزىن جەھەتتىن بارماق ۋەزىن، ئاروز ۋەزىن ۋە
ئەركىن ۋەزىنلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. مىسرا جەھەتتىن تۆت
مىسرالىق قوشاقلار ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بەش مىسرا-
لىق، ئالتە مىسرالىق، سەككىز مىسرالىق ۋە ئون مىسرالىق
قوشاقلارمۇ بار.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى يۈكسەك تەسەۋۋۇرغا ئىگە. ئۇنىڭ-
دا گۈزەل تەسۋىرلىي سۆزلەر ۋە رەڭگا - رەڭ ئىستىلىستىك
ۋاستىلەر كەڭ قوللىنىلغان.

توي قوشاقلىرى

هاي - هاي يولەن، هاي يولەن،
ئىز كېلىدۇ، يار - يار.
قىزىل تونغا پۈركىلىپ،
قىز كېلىدۇ، يار - يار.
يىغلىما قىز، يىغلىما،
تويۇڭ بولدى، يار - يار.
ئالتۇن گۈللۈك كۆشكىڭ،
ئۆيۈڭ بولدى، يار - يار.
يىغلىما. قىز، يىغلىما،
خۇش بولۇرسەن، يار - يار.
قارچۇغىدەك يىگىتكە،
دوست بولۇرسەن، يار - يار.
يىغلىما قىز، يىغلىما،
تويلىشىڭدۇر، يار - يار.
ئالتۇن بويلۇق گۈل يىگىت
سىردىشىڭدۇر، يار - يار.
يىغلىما قىز، يىغلىما،
باغرى يارا، يار - يار.
سۆيگۈنگە تەگمەننىڭ
بەختى قارا، يار - يار.
تەكچىدىكى قايچىنى
چاڭ بېسىپتۇ، يار - يار.

كېلىنچەكنىڭ ئانىسىنى
غەم بېسىپتۇ، يار - يار.

مۇھەببەت قوشاقلىرى

قارا قاشىم بار مېنىڭ،
كۆيدۈرمە قاش لازىم ئەمەس.
بىر ئاداشىم بار مېنىڭ،
ئىككى ئاداش لازىم ئەمەس.

مەككىگە بارماڭ، يارىم،
بۇندىمۇ بىر مەككە بار.
ئاي يۈزۈڭنى كۆندە كۆرسەم،
مەككىگە بارغۇنچە بار.

ئەجەبمۇ كەلمىدىڭ، يارىم،
يولۇڭغا بارغۇدەك بولدۇم.
قولۇمغا قوش پىچاق ئېلىپ،
يۈرەكنى يارغۇدەك بولدۇم.

بۇ چىنار ئېگىز چىنار،
چىقمايدۇ، يارىم، شاخى سۇنار.
شاخىغۇ سۇنسا سۇنار،
بۇلبۇل كېلىپ نەگە قونار.

ئاقمۇ ئايدىڭ كېچىلەر،
ئاپئاقمۇ ئايدىڭ كېچىلەر.
گۈل بىلەن رەيھان پۈرايدۇ،

يارىم يۇرگەن كوچىلار.

ئاھ ئۇرارمەن، ئاھ ئۇرارمەن،
ئاھلىرىم تۇتقاي سېنى.
كۆز يېشىم دەريا بولۇپ،
بېلىقلىرىم يۇتقاي سېنى.

بېيىتلاردىن پارچە

يىگىت: سىرلىق ساندۇق سىرى سىز،
پەرىلەرنىڭ بىرى سىز.
ئويناي دەيدۇ كۆڭلىڭىز،
ئەما قورقۇپ تۇرىسىز.

قىز: سىرلىق ساندۇق سىرى بىز،
بارچە قىزنىڭ پىرى بىز.
ھېچنەرسىدىن قورقمايمىز،
يامان ئىشتىن نېرى بىز.

يىگىت: ياغلىقىڭىز رەڭمۇرەڭ،
سەل سىلىقراق گەپنى دەڭ.
لەۋلىرى سۇزۇك جانان،
ئالما بېرەي، يېرىپ يەڭ.

قىز: ئالمىڭىزنى يېمەيمەن،
يېسەم مەيدەم ئاغرىيدۇ.
يار ئۈستىگە يار تۇتسام،
يارنىڭ كۆڭلى ئاغرىيدۇ.

9. ماقال - تەمسىل

ماقال - تەمسىل — ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلىمى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەجرىبىلىرى خۇلاسىلەنگەن ئوبرازلىق ۋە ئىخچام تىل جەۋھىرى. ئۇ بىر خىل تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە، بىلىش رولىغا ۋە پەلسەپىۋى چۈشەنچىگە ئىگە تارقىلىشچان سۆز.

ماقال - تەمسىللەر مەزمۇن جەھەتتىن ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرى ھەققىدىكى ماقال - تەمسىللەر ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ھەققىدىكى ماقال - تەمسىللەر، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرى ھەققىدىكى ماقال - تەمسىللىرىدە دېھقانلارنىڭ تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك ۋە ھاۋا رايى ھەققىدىكى قىممەتلىك بىلىملىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئىجتىمائىي تۇرمۇش ھەققىدىكى ماقال - تەمسىللەردە بولسا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھايات پەلسەپىسى ۋە كۆندىلىك تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

بىز ماقال - تەمسىللەرنى تۇرمۇشنى ئىنكاس قىلىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن ماقال، تەمسىل ۋە تەمسىللىك ماقال دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلىمىز. ماقالنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا پىكىر ھايۋانات ۋە باشقا نەرسىلەرگە تەمسىل قىلىنماستىن، بەلكى ئاساسەن ئوچۇق - ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن، «ئالىم بولساڭ ئالىم سېنىڭكى»، «يەر تويمىغۇچە ئەر تويماس». ماقاللار بىر مەنىلىك ماقال، كەڭ مەنىلىك ماقال، ئەكسى مەنىلىك ماقال، مەنىداش ماقال ۋە زىت مەنىلىك ماقاللارغا بۆلۈنىدۇ. تەمسىلنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا پىكىر ماقاللارغا ئوخشاش بىۋاستە ئوتتۇرىغا قويۇلمايدۇ، بەلكى تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل نەرسىلەرنىڭ قىياپىتى، خۇسۇسىيەتلىرى ئارقىلىق ۋاستىلىك ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن، «قاغا بالام ئاپئاق، كىرپە بالام يۇمشاق»، «توخۇ داڭگال چۈشەر، ئۆچكە

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

جاڭگال» . تەمسىللىك ماقال بولسا، تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل نەرسىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئىجتىمائىي تۇرمۇش ھادىسىلىرىگە ئوخشىتىلغان، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى بىۋاستە ئوتتۇرىغا قويۇلغان، يەنى تەمسىل ئارقىلىق ماقال ئىزاھلانغان ئەقلىيە سۆزلەردۇر. مەسىلەن، «يولۋاس ئىزىدىن قايتماس، يىگىت سۆزىدىن» ، «ئانا كۆرۈپ قىز ئال، قىرغاق كۆرۈپ بۆز ئال» ، «ئالتۇن ئوتتا بىلىنەر، ئادەم مېھنەتتە» .

ماقال ـ تەمسىللەر تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى يۇكسەك دەرىجىدە يىغىنچاقلاپ ئىپادە قىلىپ بېرىدۇ. ئۇ يەنە كۈچلۈك ئوبرازچانلىققا ئىگە بولۇپ، جانلىق، ھېسسىي نەرسىلەر ئارقىلىق ئابستراكت ۋە مەۋھۇم نەرسىلەرنى روشەن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ماقال ـ تەمسىللەر مۇستەھكەم ۋە تۇراقلىق شېئىرىي ئاممىلارغا ئىگە بولغاچقا، كۈچلۈك ئاھاڭدارلىقنى ھاسىل قىلىدۇ.

10. تېپىشماق

تېپىشماق — مېتافورا ۋە ئىما ـ ئىشارەت ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، بىرەر شەيئى ۋە ھادىسىنى باشقا بىرەر شەيئىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن يوشۇرۇن كۆرسىتىپ بېرىپ، ئۇنى تېپىپ چىقتۇرۇش ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى سىنايدىغان ۋە يېتىلدۈرىدىغان ئالاھىدە بىر خىل تىل سەنئىتى.

تېپىشماق بىر خىل قايمۇقتۇرۇش رولىغا ئىگە ئەدەبىي شەكىل. تېپىشماقنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ شەيئىلەرنى بىۋاستە تەسۋىرلىمەيدۇ، بەلكى مېتافورا ۋە ئىما ـ ئىشارەت ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. كىشىلەر بۇ خىل ئىما ـ ئىشارەتكە ئاساسەن يىپ ئۇچىغا ئىگە بولۇپ، مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق بۇ شەيئىنى تېپىپ چىقىدۇ. شۇڭا، ئۇ قۇرۇلما جەھەتتىن باشقا ئېغىز ئەدەبىياتى ژانىرلىرىغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە، يەنى ھەرقانداق تېپىشماق يىپ ئۇچى ۋە جاۋابتىن ئىبارەت

ئىككى بۆلەكتىن تەركىب تاپىدۇ. يىپ ئۇچى — تېپىشماقنىڭ ئەدەبىي شەكلى بولۇپ، ئۇ بىرەر مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. جاۋاب تېپىشماقنىڭ تۈپ گەۋدىسى بولۇپ، ئۇ يىپ ئۇچىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىگە جاۋاب بېرىدۇ. جاۋاب بىلەن يىپ ئۇچى ئىپادە قىلىۋاتقان شەيئى ۋە ھادىسىلەردە ئورتاقلىقى بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئىككىسى بىر ـ بىرى بىلەن تەبىئىي باغلىنىدۇ.

تېپىشماقلار مەزمۇن جەھەتتىن نەرسىلەر ھەققىدىكى تېپىشماقلار، ھادىسىلەر ھەققىدىكى تېپىشماقلار، سانلار ھەققىدىكى تېپىشماقلار، يېزىق ۋە سۆزلەر ھەققىدىكى تېپىشماقلار، دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇنداق بۆلۈش تېپىشماقتا يوشۇرۇلغان شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسلانغان.

ئۇيغۇر خەلق تېپىشماقلىرىنى شەكىل جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن:

1) جۇملە شەكلىدىكى تېپىشماقلار. بۇنداق تېپىشماقلار كۆپىنچە نەسرىي تىل بىلەن قىسقا جۇملىلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ خىل تېپىشماقلار بىرەر شەيئىنىڭ پەقەت بىرلا بەلگىسىنى ئوبرازلاشتۇرۇپ كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، «كۆك ئۆچكەم كېپەك قوسىدۇ» (ھەرە) ، «ئاغزىدىن ئىچىپ بۇرنىدىن چىقىرىدۇ» (چەينەك) ، «ئاتتىن ئېگىز، ئىتتىن پەس» (ئېگەر) ، «بىر داۋاننى چولاق سېغىز خان ئەگىدۇ» (ئۇستىرا) .

2) شېئىرىي تېپىشماقلار. بۇ خىل تېپىشماقلاردا تولۇق شېئىرىي خۇسۇسىيەت بولىدۇ. ئۇنىڭ كۆپچىلىكى ئەدىبلەر تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىپ، خەلق ئارىسىدا ئومۇملىشىدۇ. مەسىلەن:

بېشى قارا بويالغان،
ئاق چاپانغا ئورالغان.

قارا تامغا سۈركىلىپ،
قىزىل نۇرلار چىقارغان. (سەرەڭگە)
ئۆزۈمنى دەپ ئۇنى ئۇرۇپ،
ئۇنى دەپ ئۆزۈمنى ئۇرۇپ.
مىجۇەتتىم قورسىقىنى،
قانلىرىمنى ئاقتۇرۇپ. (پاشا)
بېشى يوغان قاپاقتەك،
پۇتى ئىنچىكە ساپاقتەك.
ئۇچىيى قورسىقىنىڭ تېشىدا،
قۇلىقى پۇتىنىڭ ئۇچىدا. (دۇتار)
ئىشىكىگە ئوت قويساڭ،
ئوت ئالىدۇ ئۆي ئىچى.
ئوت كەتكەننى كۆرسىمۇ،
ئۆچۈرمەيدۇ ھېچ كىشى. (مەش)

3) ھېكايىلىق تېپىشماقلار. بۇنداق تېپىشماقلار روشەن ھېكايىلىق تۈسكە ئىگە بولغان، پېرسوناژلارنىڭ مەلۇم ئىش-ھەرىكەت جەريانىدىكى پائالىيىتىنى ۋە گەپ-سۆزلىرىنى يوشۇرۇپ كۆرسىتىدىغان تېپىشماقلاردۇر. ھېكايىلىق تېپىشماقلارنىڭ بەزىلىرى نەسرىي بايان بىلەن شېئىرىي قوشاقلارنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن تۈزۈلىدۇ. يەنى ئۇنىڭدىكى پېرسوناژلارنىڭ ئاساسىي پائالىيەتلىرى نەسرىي ئۇسۇلدا، تېپىشماقنىڭ يېپ ئۇچى بولسا شېئىرىي شەكىلدە بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بۇرۇن ئۆتكەن تۈيلارنىڭ بىرىدە مۇنداق بىرگەپ بوپتىكەن: تويغا كەلگەن يىگىتلەرنىڭ بىرسى ئۆز مەشۇقىنى كۈتۈپ، كۆزلىرى تېشىلەي دەپ قاپتۇ - دە، سەۋر - تاقىتى تۈگەپ، كىچىك سىڭلىسىنى چاقىرىپ، قۇلىقىغا پىچىرلاپ:

— سىڭلىم، ئالدىنقى كۈنى ساڭا مېغىز بەرگەن ئاچاڭنى چاقىرىپ كەلگىن، — دەپ ئەۋەتىپتۇ.
قىزچاق خېلىدىن كېيىن قايتىپ كېلىپ، كېلەلمىگەن قىز ئۆگىتىپ قويغان جاۋابنى دەپتۇ:
بېرئۇندىم قىچارغىلى،
يوق ئىگەن، كېلەي، دېدى.
كەلسىمۇ كېلەر ئىدى،
كەپ قېلىپ، كېلەلمىدى.
بۇ گەپنىڭ مەنىسىنى يىگىت چۈشىنىپتۇ. بىراق باشقىلار چۈشىنەلمەي بىر - بىرىگە قارىشىپتۇ.
(جاۋابى: قىزچاق ئاكىسىنىڭ سۆيگىنىنى چاقىرغىلى بارغاندا ئۆيدە قىزنىڭ ئانىسى يوق ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن «يوق ئىكەن، كېلەي، دېدى» دېگەن. ئەمما قىز ماڭاي دەپ تۇرغاندا ئۇنىڭ ئانىسى پەيدا بولۇپ قېلىپ، يىگىتنىڭ يېنىغا بېرىشقا ئامال قىلالمىغان. ئۇ ئەھۋالنى «كەپ قېلىپ، كېلەلمىدى» دەپ ئۇقتۇرغان.)

11. خەلق داستانلىرى

خەلق داستانلىرى نەسرىي بايان ۋە نەزمىي تەسۋىرلەر ئارقىلىق مول ئىجتىمائىي تۇرمۇش مەزمۇنىنى ئىپادە قىلىپ بېرىدىغان چوڭ ھەجىمدىكى سۈژېتلىق ئەسەرلەردۇر.
خەلق داستانلىرىنىڭ ئەكىس ئەتتۈرگەن تۇرمۇش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولىدۇ. ئۇنىڭدا شەخسلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە مۇھىم ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى بايان قىلىش ئاساس قىلىنىدۇ. خەلق داستانلىرى قۇرۇلما جەھەتتىن ئالغاندا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ھەممە ژانىرلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۈرگەن بولىدۇ. ئۇ ھەم نەسر، ھەم نەزم شەكلىنى، ھەم لىرىكىلىق، ھەم ئېپىكىلىق، ھەم رېئالىزملىق، ھەم رومانتىزم-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

لىق ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئەنئەنىۋى قوشاقلار، قەدىمكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر، بىر مۇنچە ماقال - تەمسىل ۋە تېپىشماقلارمۇ ئۇچرايدۇ. خەلق داستانلىرىنىڭ نەسرىي قىسمى ئاغزاكى بايان قىلىنسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نەزمىي قىسمى پۈتۈنلەي دېگۈدەك مۇزىكا ئاھاڭى بىلەن ئېيتىلىدۇ. دېمەك، خەلق داستانلىرى نىسبەتەن مۇرەككەپ، ئۇنىۋېرسال سەنئەت ھادىسىسىدۇر.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى قەھرىمانلىق داستانلىرى، مۇھەببەت داستانلىرى ۋە تارىخىي داستانلار، دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) قەھرىمانلىق داستانلىرى (ئېپوس) دېگىنىمىز — ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنى، شۇنداقلا مىللىي كۆرەش ۋە مىللىي قەھرىمانلارنىڭ شانلىق مۇڭۇپپەقىيەتلىرىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان داستانلاردۇر. مەسىلەن، «ئوغۇزنامە»، «چاشتانى ئېلىكبەگ»، «چىن تۆمۈر باتۇر» قاتارلىقلارغا ئوخشاش.

2) مۇھەببەت داستانلىرى دېگىنىمىز — مۇھەببەت مەسىلىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۆرەش، بولۇپمۇ مۇھەببەت تراگېدىيىلىرى ئارقىلىق فېئودالىق قانۇن ۋە ئەخلاقنى تەنقىد قىلىدىغان داستانلاردۇر. مۇھەببەت داستانلىرىنى سېھىرلىك مۇھەببەت داستانلىرى ۋە رېئالىستىك مۇھەببەت داستانلىرى، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن. «قەمەرشاھ ۋە شەمسى جانان»، «ھۆرلىقا - ھەمراجان»، «سەنۇبەر» قاتارلىق داستانلار سېھىرلىك مۇھەببەت داستانلىرىغا كىرىدۇ. «غېرىب - سەنەم»، «تاھىر - زۆھرە» داستانلىرى بولسا، رېئالىستىك مۇھەببەت داستانلىرىغا كىرىدۇ.

3) تارىخىي داستانلار دېگىنىمىز — تارىختا بولۇپ ئۆتكەن رېئال ۋەقە ۋە رېئال شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرى ئاساسىدا يارىتىلغان داستانلاردۇر. بۇ خىل داستانلار فېئودالىزم تۈزۈمى

زاۋاللىققا يۈز تۇتقان دەۋرنىڭ مەھسۇلى. ئۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھۆكۈمران سىنىپلارغا قارشى كۈرەشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. تارىخىي داستانلارنى شەخسى سەرگۈزەشتلىك داستانلار ۋە تارىخىي ۋەقەلىك داستانلىرى، دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن. «نۇزۇگۇم» ۋە «سېيىت نوچى» شەخسىي سەرگۈزەشتلىك داستانلارغا، «ئابدۇراخمان خوجا» تارىخىي ۋەقەلىك داستانلىرىغا كىرىدۇ.

سېيىت نوچى

(داستاندىن پارچە)

ئەمدى گەپنى قاراشەھەردىن ئاڭلايمىز.

ئەلقىسسە، سېيىت گاڭگۇك قاراشەھەرنىڭ بېقىنىدىكى، چوڭكۆۋرۈكنىڭ قېشىدىكى، دەريانىڭ ئېقىنىدىكى خوجۇلۇق بونجالىققا كېلىپ راۋابنى ئالدى، زەخمەك ئۇرۇپ تارىغا شۇنداق لەرزان چالدى، تەرەپ - تەرەپتىن كەلگەن ئەھلى جاپاكەش، مۇساپىر - مۇجاپىرلار ئۇنىڭ قولىغا قاراپ قالدى. راۋاب ئاۋازى ئۇلارنىڭ يۈرىكىگە بىر ئوت سالدى.

بىر چاغدا سېيىت نوچى شۇنداق قارايلا ھەيۋەت بىلەن باستۇرۇپ كېلىۋاتقان بىر پارچە قارا بۇلۇتنى كۆردى. سېيىت ئاخۇن دېدىكى: بۇ خۇدانىڭ كارامىتىمۇ، يا ئەزرائىلنىڭ مالامىتىمۇ؟ ياكى بىر كاساپەتنىڭ ئالامىتىمۇ؟... سېيىت ئاخۇن سەپسېلىپ قارىغۇدەك بولسا، كېلىۋاتقىنى قارا بۇلۇت ئەمەس، ئات تۇياقلىرى ئاستىدا كۆتۈرۈلگەن توپا - چاڭ ئىكەن، ئاتلىقلار ئالدىدا كېلىۋاتقىنى قارا شەھەرگە نامى پۇر كەتكەن بىر زالىمنىڭ بالىسى پور بايۇەچچە دېگەن چۈلە - زاڭ ئىكەن، ئۇنىڭ ئەخمەقلىقى، پوچىلىقى پۈتۈن قاراشەھەرگە داڭق ئىكەن.

پۇقرالار دېدىكى: ھەي سېيىت نوچى — سېيىت ئاخۇن! ئالدىڭدىكى ئاتلىق پور بايۇەچچىدۇر، خۇمسىلىقتا ئۆزۈپ كەتكەن بىر بەچچىدۇر، ئاتارمەن - چاپارمەنلىرى قىرىق نەچچىدۇر، ئۇنىڭ يۆلەك - پاناھى چوڭ، خەلق ئالدىدا گۇناھى چوڭ، ئۆزىنى شىر سانايدۇ، نوچىلىقتىن تەمەيى چوڭ. ئۇنىڭ ئۆزى ئۆتۈپ كەتكەن مۇتتەھەم لالما، ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىپ قالما، بەل تۇتۇشۇپ چېلىشىپ قالما، بەل تۇتۇشىڭ دەس كۆتۈر، يانپىشىڭغا ئالما!

سېيىت نوچى شۇنداق قارايدىغان بولسا، پور بايۇەچچىنىڭ بىر قولىدا تىزگىن، بىر قولىدا قامچا، كەينىدە ئون نەچچە چېرىك غالچا، غالچىلار قولىدا نەيزە، كالتەك، ئارغامچا.

پور بايۇەچچە سېيىت ئاخۇنغا قاراپ دۈەيلەپ، ئۆزىچە كۆرەڭلەپ، نېمە دەيدۇ قېنى، قامچىسىنى تەڭلەپ:

قەيەرلىكسەن، نەلىكسەن؟
ئاتىڭنى سۆزلە.
راۋاب، زەخمەك قولۇڭدا
زاتىڭنى سۆزلە.
ئايىغىمغا باش قويۇپ،
دادىڭنى سۆزلە.
قەيەرلىكسەن، قەلەندەر،
دۈانىمۇ سەن؟
يا بېشىڭغاكۇن چۈشكەن
سەرسانىمۇ سەن؟
ۋەيا داچەن دەردىدە،
ئاۋارىمۇ سەن؟
ياكى ئۇغرى بۇلاڭچى،
قاراقچىمۇ سەن؟
قانداق غەرەزدە كەلدىڭ،

ھالىڭنى سۆزلە.

سېيىت نوچى بۇ ھاقارەتنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بولۇپ، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، كېلىشكەن قاپقارا بۇرۇتىنى بىر تولغاپ قويۇپ نېمىدەپ جاۋاب بېرىپتۇ دەڭلا:

ئەزىزانە قەشقەرنىڭ
سېپىل تېشىدىن.
شەھەر - شەربەت سۇيى بار
تۇمەن قېشىدىن.
خۇمدانچىلار مەلىسى—
كوزىچى يار بېشىدىن.
چىققان سېيىت ئىسىملىك
پېقىر يىگىتمەن.
كىچىكىگە كىچىكمەن،
چوڭىغا چوڭمەن.
پىششىقىغا پىششىقمەن،
توڭىغا توڭمەن.
تەتۇرىگە تەتۇرمەن،
ئوڭىغا ئوڭمەن.
مىسكىنلارنىڭ مۇڭدىشى،
ئامراق يىگىتمەن.
ئالداشنىمۇ ئۇقمايمەن،
رەمبال ئەمەسمەن.
يا قەلەندەر، دۈانە،
ئابدال ئەمەسمەن.
خەقنى ئۇرۇپ - سوقمايمەن،
ئامبال ئەمەسمەن.
يامىنىدىن قورقمايمەن،
چەبدەس يىگىتمەن.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

نەگە بارسام ھەمراھىم
مېنىڭ راۋابىم.
چالسام سازىم، ماداريم،
قىلسام تاۋابىم.
بىلمەك بولساڭ شۇ ساڭا
بېرەر جاۋابىم.
ئەزىزانە قەشقەردىن
چىققان سېيىتمەن.

پور بايۇەچچە دېدىكى: ئەي ئەھلى يۇرتى يوق ھارامزادە، مەن بولسام ئارزۇلۇق بەگزادە، كىيىم - سەرپايىلىرىم ئازادە، بەخت- دولەتتە يېتىشەلمەيدۇ ماڭا ھەرقانچە شاھزادە. مەن بول- سام قاراشەھەردە ئاتالغان گاڭگۇڭمەن، نامى شۆھرەتتە رۇستەمى داستاندىن چوڭ مەن. قېنى، كۇچ سىنىشايلى، بىر قەپەس ئېلىشايلى. گاڭگۇك بولساڭ، مەيدانغا چۇش، چېلىشايلى.

سېيىت نوچى دېدىكى: سەندىن قورقۇنچ، دېشۇارىم يوق. ساڭا ئاتار پەشۇارىم يوق. بىر پەس ئارام ئالغىلى قوي، ئىككى پەدە چالغىلى قوي.

پور بايۇەچچە دېدىكى: پۇراپ باقساڭ مۇشتۇمۇمنى، يوقتىد- سەن ھوشۇڭنى، بىر مۇشت بىلەن سېستاي جىگىرىڭنى - گۆشۇڭنى، باش ئۇستۇڭگە قوندۇراي ئەبەل - ماتەم قۇشۇڭنى!

پور بايۇەچچە شۇ سۆزلەردىن كېيىن سېيىت نوچىغا شۇنداق بىر مۇشت ئاتتى، مۇشتى قاڭقىپ كېتىپ ئۆزى ئېغىناپ بىر ئازگالدا ياتتى، زەي - پاتقاقتا پاتتى، بۇ ئىزاغا چىدالمىغان پور بايۇەچچە سېيىت گاڭگۇڭغا شۇنداق بىر پەشۋا ئاتقانىدى، بايۇەچ- چىنىڭ پۇتلىرى سىرقىراپ كەتتى، كاللىسى پىرقىراپ كەتتى، ئۆزى بىلەن ئۆزى «ۋاي پۇتۇم!» دەپ چىرقىراپ كەتتى، ئۇنى بوغۇلۇپ خىرقىراپ كەتتى. «يەقىلغان چېلىشقا تويماپتۇ، توۋا قىلسا كۆڭلى قويماپتۇ» دېگەندەك، پور بايۇەچچە پۇتۇن كۇچىنى

كاللىسىغا يىغىپ سېيىت نوچىنىڭ مەيدىسىگە شۇنداق ئۇستىكى، بايۇەچچىنىڭ باش - كۆزى زىڭىلداپ كەتتى، قولاقلىرى ۋىڭىلـ- داپ كەتتى، پېشانىسى ھۇررەكلەپ سېسىق تۇخۇمدەك لىغىرلاپ كەتتى. بايۇەچچىنىڭ بېشى دوقمىدىن ئۈتۈپ سوقمىغا ئايلىنىپ كەتتى. خەلقئالەم ئالدىدا يۈزى تۆكۈلگەن، قەددى پۈكۈلگەن، يۈرەك چېكى سۆكۈلگەن پورىبايۇەچچىنىڭ جېنى بوغۇزىغا قاپلاش- تى، سېيىت گاڭگۇڭنىڭ ياقىسىغا كانىدەك چاپلاشتى. «ھەي سېھرىگەر گادای! ئۆزۈڭگە سۆرى ئەپسۇنىنى ھۇرئاپسەن، ئادەم سىياقىغا كىرئاپسەن. يۇر يامۇلغا، مەن شۇ يەردە سىرىڭنى ئاچاي، باش - كۆزۈڭگە ئەدەپ دورىسى چاچاي...»

سېيىت نوچى دېدىكى: مەرتەم - مەرتەم ئۈچ مەرتەم ئىدى، بۇنى ئۇقمايسەن، ئۈچ نۆۋەتنى ساڭا بەرسەم ئۆزۈڭنى سورىماي- سەن، ئاستا دېسەم بەك دەيسەن، داپقا چۈشكەن مايا قىتەك سەك- رەيسەن، كۆرۈپ باق مېنىڭمۇ كارامىتىمنى!

سېيىت نوچى پور بايۇەچچىنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپلا شۇنداق كۆتۈرۈۋىدى، ئۇ يىلتىزى يوق سېسىق كۆتەكتەك، پاشىنىسى يوق ئەسكى ئۈتۈكتەك يولۇنۇپ چىقتى. سېيىت نوچى ئۇنى بىر قولى بىلەن شۇنداق ئايلاندۇرۇۋىدى، ئەيىۋەھەناس! چاقپىلەكمۇ ئۇن- داق ئايلانماس، پىر - پىر - پىر! ! !... سېيىت نوچى ئۇنى قارا شەھەر دەرياسىغا شۇنداق ئېتىۋىدى، پور بايۇەچچە خۇددى داشقا چۈشكەن ماشتەك، تاغدىن چۈشكەن تاشتەك، كۆزدىن ئاق- قان ياشتەك، تۇز قويمىغان ئاشتەك، قىلىچ ئۇزگەن باشتەك، دەريانىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا چۈشتى.

ئەمدى گەپنى قارا شەھەر ئامبالىلىرىدىن ئاڭلايمىز: چېرىك- لەر پور بايۇەچچىنى سۇزۇۋېلىشتى، ئۆزلىرىنىمۇ ئازراق تۇزۇۋې- لىشتى. دېيىشتىلەركى: سېيىت نوچى تولىمۇ قارام ئىكەن، ئۇنىڭ خۇسۇسىدا بۆلەكچەئويلاش ھارام ئىكەن، كۇچ تۇرقىدا كۆڭلى ئارام ئىكەن، كەمبەغەل پۇقرالار ئۇنىڭغا رام ئىكەن.

ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىشاق بىزگە خۇڭلۇق بولماس. چىرايلىقچە سوۋغا - سالام تارتۇق قىلىپ، بەزىسىنى ئارتۇق قىلىپ ئۆزىتىپ قويۇپ، ئۇ كەتكەندىن كېيىن بۇ زىيانىنى پۇقرالارغا چېچىپ بىرنى ئون قىلىپ ئوندۇرۇۋالساق.

بۇ يامان نىيەتلىك غەرەزدىن سېيىت ئاخۇن تامامەن بىخەۋەر ئىدى. ئەتىسى ئۇلار قارا شەھەر ئېتىدىن بىرنى ئونىڭغا يوللۇق تۇتۇپ: «ھەي سېيىت نوچى — سېيىت گاڭگۇك، بالىلار سېنى رەنجىتىپ قويغان بولسا بىز ناماقۇل. سەپىرىڭدىن يانمىساك، شەھىرىمىزدە تۇرۇپ قالمىساك» دېيىشتى.

سېيىت ئاخۇن «بولىدۇ» دەپ جاۋاب بېرىپ، يارۇ دوستلىرى بىلەن خوشلىشىپ ئاتقا بىر قامچا سالدى، ئىلىخوغا قاراپ يول ئالدى:

ئېلىخوغا بارماڭلار،
يولى خەتەردۇر.
زىمىستان قىش نەشتىرى
جاندىن ئۆتەدۇر.
مۇساپىرلار، دەردىمەنلەر
يولدا ياتادۇر.
ئۆز يۇرتىنى ياد ئېتىپ،
غەمگە پاتادۇر.
ئىلىخوغا مەن بېرىپ
قالدىم بالاغا.
ياغاق يۈزلۈك چېرىكلەر
ئالدى ئاراغا.
ئالتىسىنىڭ سۆزىندۇرۇپ
ئوتتۇر چىشىنى.
پەشۋا بىلەن، مۇشت بىلەن
ياردىم بېشىنى.

ئىلى دەريا بويىدا
چالدىم راۋابىنى.
خالاس ئەتتىم قۇل - يېتىمنى،
تاپتىم ساۋابىنى.
قۇل - يېتىمنىڭ ياتقان يېرى
پىتىلىق ئاۋاقتا.
قۇل - يېتىمغا ئاش بېرەركەن
سۈنۈق تاۋاقتا.
ئاۋاقتىنى ئالي يورۇقى،
ئايدىڭدا چاقتىم.
قوش قولۇمنى قېيىق قىلىپ،
دەريادا ئاقتىم.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ يازما ئەدەبىياتتىن پەرقلىنىدىغان ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى قايسىلار؟
2. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەمەلىي ئىشلىتىلىش قىممىتى قايسى تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟
3. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئىلىم - پەن قىممىتى نېمىنى كۆرسىتىدۇ؟ ئۇ قايسى پەنلەرنىڭ تەتقىقاتى ئۈچۈن ماتېرىيال بولالايدۇ؟
4. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يازما ئەدەبىياتقا قانداق تەسىر كۆرسىتىدۇ؟
5. ئەپسانە دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق پەيدا بولغان؟
6. رىۋايەت دېگەن نېمە؟ ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟
7. چۆچەك دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ ئاساسىي خاراكتېرىنى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

شەرھلەك.
8. ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
9. خەلق مەسەللىرى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ ئاساسىي خاراكتېرىچۇ؟
10. لەتىپە دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ خاراكتېرىنى قىسقىچە شەرھلەك.
11. نەسىردىن ئەپەندى قانداق ئوبراز؟
12. چاقچاق دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكىچۇ؟
13. ئۇيغۇر خەلق چاقچاقلىرىنىڭ قانداق شەكىللىرى بار؟
14. قوشاق دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق پەيدا بولغان؟
15. قوشاقلارنى شەكىل جەھەتتىن قانچە تۈرگە، مەزمۇن جەھەتتىن يەنە قانچە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن؟
16. ماقال - تەمسىل دېگەن نېمە؟ ئۇنى مەزمۇن جەھەتتىن ۋە تۈرمۇشنى ئىنكاس قىلىش ئۇسۇلى جەھەتتىن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈش مۇمكىن؟
17. ماقال، تەمسىل ۋە تەمسىلىك ماقالىلارنىڭ ئۆزئارا پەرقى نېمە؟
18. تېپىشماق دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟
19. ئۇيغۇر خەلقى تېپىشماقلىرى مەزمۇن جەھەتتىن ۋە شەكىل جەھەتتىن قانداق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ؟
20. خەلق داستانلىرى دېگەن نېمە؟ ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكىچۇ؟
21. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى نەچچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟

ئوننىنچى باب

جۇڭگو كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى

تۈزگۈچى: ئالىيە جېلىل

§1 . ئومۇمىي بايان

جۇڭخۇا مىللىتى ئۇزۇن تارىخقا ۋە باي مىراسقا ئىگە مىللەت. بىزنىڭ باتۇر ئەقىل - پاراسەتلىك ئەجدادلىرىمىز ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، شانلىق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنى ئىجاد قىلدى. جۇڭگو قەدىمكى زامان ئەدەبىياتى مانا مۇشۇ شانلىق قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. جۇڭگو كلاسسىك ئەدەبىياتى جۇڭگونىڭ 3000 يىللىق ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ پۈتۈن جەريانى.

بۇ باي مەزمۇنغا ئىگە ئەدەبىي مىراسلار ۋەتىنىمىزنىڭ قىممەتلىك خەزىنىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىمۇ مۇھىم ئورۇنغا ئىگە.

جۇڭگو قەدىمكى زامانىدىكى ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچلارنىڭ، جەمئىيەت ئومۇمىي تەرەققىياتى، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەت ھەمدە ئەدەبىي ئىجادىيەتكە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى تۇرلۇك ئامىللارنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، جۇڭگو كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىمۇ روشەن دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى ئەدەبىيات مەملىكىتىمىز قەدىمكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىشى، ئۇ مەملىكىتىمىز قەدىمكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى مۇھىم باسقۇچ.

ئەدەبىيات - سەنئەت گۈلزارىمىزدا قەدىمكى زامان ئەپسانىلىرى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ رىۋايەتلىرى سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ مەڭگۈلۈك سېھرىي كۈچىنى ساقلاپ كەلمەكتە. ئۇ ئەپسانىلەر رومانتىزملىقى مول فانتازىيىلەر بىلەن تولۇپ تاشقان بو-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

لۇپ، قەدىمكى زامان خەلقىمىزنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت كۆچ-
لىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان ئاجايىپ قەھرىمانلىق جاسارىتى-
نى ھەمدە ئۇلارنىڭ گۈزەل ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.
شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، قەدىمكى زامان ئەپسانىلىرى مەملە-
كىتىمىز كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ مەنبەسى.

مەملىكىتىمىزنىڭ شېئىرىيىتىنى ئالساق، ئەسەرلىرىنىڭ
مولۇقى، بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتىنىڭ يۇقىرىلىقى ۋە شائىر -
نەزمىچىلىرىنىڭ كۆپلۈكى جەھەتتە دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدا ئالا-
ھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. «نەزمىنامە» ئېلىمىزنىڭ تۇنجى شېئىرلار
توپلىمى. بۇ شېئىر - قوشاقلار تۆتلۈك شېئىر شەكلىدە يېزىلغان
بولۇپ، ئېلىمىز شېئىرىيىتىنىڭ رېئالىزملىق ئەنئەنىسىنى باش-
لاپ بەرگەن. «چۇ نەزمىلىرى» «نەزمىنامە» دىن كېيىن بارلىققا
كەلگەن شېئىرىيەتنىڭ بىر خىل يېڭى ژانىرى بولۇپ، يېغىلىق
دەۋرىدە چۈيۈەن ۋەكىللىكىدىكى چۇ بەگلىكى شائىرلىرى ئىجاد
قىلغان. خەن سۇلالىسى، ۋېي، جىن سۇلالىلىرى، جەنۇبىي،
شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە ئىجتىمائىي زىددىيەتنىڭ
كەسكىنلىشىشى ۋە مۇرەككەپلىشىشىگە ئەگىشىپ، شېئىرىيەت
ئىجادىيىتىدىمۇ زور ئۆزگىرىش يۈز بەردى، خەن سۇلالىسى مۇ-
زىكا - مەھكىمە خەلق قوشاقلىرى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي
مۇزىكا - مەھكىمە خەلق قوشاقلىرى بارلىققا كەلدى. بۇنىڭدىن
باشقا، يەنە كۆپلىگەن شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىمۇ مەيدانغا چىقتى.
ئېلىمىز شېئىرىيىتىدىكى بەشلىك شېئىر خەن سۇلالىسى دەۋرىدە
شەكىللەندى. ۋېي پادىشاھلىقى دەۋرىدە يەتتىلىك شېئىر شەكىل-
لەنگەن. بۇ مەزگىلدىكى شائىرلار ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر بولغانلە-
رى ساۋ فامىلىلىك ئاتا - بالا، جىيەنئەن دەۋرىدىكى يەتتە ئەدىب
ۋە ئايال شائىر سەي يەندىن ئىبارەت. بۇ شائىرلار يېڭىدىن
مەيدانغا كەلگەن بەشلىك شېئىر شەكلىدىن پايدىلىنىپ، روشەن
دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە شېئىرلارنى يېزىپ «جيەنئەن ئۇسلۇ-

بى» غا ئىگە دېگەن نامغا ئېرىشتى. جىن سۇلالىسى دەۋرىگە كەل-
گەندە جۇڭگو شېئىرىيەت تارىخىدىكى ئاتاقلىق شائىر تاۋ يۈەنمىڭ
مەيدانغا چىقتى. ئەينى ۋاقىتتا شېئىرىيەت ساھەسىدە سۆزلىرى
يالتىراق، مەزمۇنى پۇچەك بولغان ئوردا شېئىرلىرى پۈتۈن شې-
ئىرىيەت ساھەسىنى ئىگىلىگەنىدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاس-
تىدا تاۋيۈەنمىڭ يېزا - قىشلاق مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان
شېئىرىيەت ئېقىمىنى باشلاپ بەردى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرى جۇڭ-
گو شېئىرىيەت تەرەققىيات تارىخىنىڭ ئالتۇن دەۋرىدۇر. تاڭ
خاندانلىقى دەۋرىنىڭ 300 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە مىراس
قالدۇرغان شېئىرلىرى 50 مىڭ پارچىگە يېقىن بولۇپ، بۇ
شېئىرلار غەربىي جۇ خاندانلىقى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي خاندانلىق-
لار ھۆكۈم سۈرگەن 1600 — 1700 يىل ئىچىدە قالدۇرۇپ
كەتكەن شېئىرلارنىڭ ئومۇمىي سانىدىن ئىككى - ئۈچ ھەسسە
ئارتۇق. شائىرلار 2300 دىن ئارتۇق بولۇپ. بۇنىڭ ئىچىدە خاس
ئۇسلۇب يارىتقان ئاتاقلىق شائىرلاردىن 50 - 60 ى بار. چېن
زېئىڭ، لى بەي، دۇفۇ، بەي جۈيى، خەن يۈ، لىيۇزۇڭيۈەن
قاتارلىقلار مۇشۇ دەۋردە ئۆتكەن ۋەكىل خاراكتېرلىك شائىرلار-
دۇر. گۇللەنگەن تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە شېئىرىيەتتە ئىككى ئېقىم
شەكىللەنگەن: بىرى، تاغ - دەريا مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان
شېئىرىيەت ئېقىمى. بۇ ئېقىمنىڭ ۋەكىلى ۋاڭ ۋېي، مېڭ خاۋ-
رەن؛ يەنە بىرى، چېگرا قورۇلى شېئىرىيەت ئېقىمى. بۇ ئېقىم-
نىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى گاۋشى، سېن شېن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ
ئوتتۇرا مەزگىلىگە كەلگەندە بەي جۈيى، يۈەن جىن «يېڭى مۇزىكا
مەھكىمە شېئىرىيەت ھەرىكىتى» گە رەھبەرلىك قىلدى. سۇڭ
سۇلالىسى دەۋرى جۇڭگو كلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ يەنە بىر خىل
شەكلى — «نەزمە» نىڭ ئالتۇن دەۋرى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرى
نەزمىچىلىرى ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر بولغانلىرى سۇشى، فەن جۇڭ-
يەن، ئۇۋ يائۇشيۇ، لىيۇيۇڭ، ۋاڭ ئەنشى قاتارلىقلار. جەنۇبىي

سۇئ سۇلالىسىنىڭ «نەزمە» ساھەسىدە لى چىڭجاۋ ئالاھىدە ئۇسلۇبقا ئىگە ئايال نەزمىچىدۇر. بۇ دەۋردىكى ۋەتەنپەرۋەر نەزمىچىلەر ئىچىدە شىن چىجىننىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئەڭ زور. يۇەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىسى شېئىر - نەزمىلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى بۇرۇنقى دەۋرلەرگە يەتمەيدۇ. لېكىن، بۇ دەۋرلەردە غەزەل، خەلق قوشاقلىرى قاتارلىق بىر قىسىم يېڭى ژانىرلار مەيدانغا كېلىپ مەلۇم دەرىجىدە ئۆز تەسىرىنى قانات يايدۇرغان.

ئېلىمىزنىڭ نەسرچىلىك تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. 1898 - 1899 - يىللىرى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئەنياڭ ناھىيەسىدە كۆپلىگەن تاشپاقا قېپى، ھايۋانلارنىڭ ئۈستىخانلىرى تېپىلغان. ئۇلارنىڭ ئۈستىگە قەدىمكى زامان يېزىقلىرى ئويۇلغان. بۇ يېزىقلار چىغناق - تاغاق يېزىقى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يېزىق شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، مۇشۇ يېزىقتا يېزىلغان ئەسەرلەرنى «نەسرىي ئەسەرلەر» دىمەك ئەڭ دەسلەپكى بىخلىرى دېيىشكە بولىدۇ. چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى نەسرىي ئەسەرلەر «تارىخىي نەسرىي ئەسەرلەر» ۋە «ئالىم - ئۇلىمالارنىڭ پەلسەپىۋى نەسرىي ئەسەرلىرى» دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنگەن. «نەسىرنامە»، «ئەمسىنىيە»، «زۇچىيۇمىڭ تەبىرى»، «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان»، «يېغىنلىق دەۋرىدىكى تەدبىرلەر» — تارىخىي نەسرىي ئەسەرلەردۇر. «مۇھاكىمە ۋە بايان»، «مىڭزى»، «شۇنزى»، «موزى» «جۇاڭزى»، «لاۋزى»، «خەن فېيزى» قاتارلىق پەلسەپىۋى نەسرىي ئەسەرلەر كۆڭزىچىلار، موزىچىلار، تەرىقەتچىلەر ۋە قانۇنچىلار ئېقىملىرىنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەرلىرى ھېسابلىنىدۇ. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇلۇغ تارىخشۇناس سىماچيەننىڭ مەشھۇر ئەسىرى «تارىخنامە» مەيدانغا كەلدى. ئۇ تەرجىمھال ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىنى يارىتىپ بەرگەن. «تارىخنامە»نىڭ تەسىرىدە شەرقىي خەن خاندانلىقى دەۋرىدە بەن

گۈنىڭ «خەننامە»سى بارلىققا كەلدى. ۋېي، جىن، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە جۇپلۇك ئۇسلۇبتا يېزىلغان نەسرىي ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. بۇ خىل ئۇسلۇبتىكى ئەسەرلەرنىڭ ئىلى ئۆزئارا قاپىيىداش بولۇشى، جۇملىسى تۆت ياكى ئالتە خەتتىن تەركىب تاپقان بولۇشى، تون بەلگىسى ئۆزئارا ماس كەلگەن بولۇشى، كلاسسىك ئەسەرلەردىن نەقىل كەلتۈرۈش تەلەپ قىلىنىدىغان بولغاچقا، بۇ خىل شەكىل نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ تەرەققىياتىنى توسقۇنلۇققا ئۇچراتتى. بۇ خىل ئەسەرلەر نەسرىي ئەسەرلەر ساھەسىدە شەكىلۋازلىقنى شەكىللەندۈردى. ئۇنىڭ تەسىرى تاكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگىچە داۋاملاشتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىگە كەلگەندە، خەن يۇ، لىيۇزۇڭيۈەن «قەدىمكى ئۇسلۇبتىكى نەسرچىلىك ھەرىكىتى»نى قوزغاپ ھەم ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىپ، جۇپلۇك ئۇسلۇبتا يېزىلغان نەسرلەرگە خاتىمە بېرىپ، نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بەردى. بۇ سۇئ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى دەۋردىكى نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. تارىختا خەن يۇ، لىيۇزۇڭيۈەن بىلەن سۇئ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئوۋ ياڭشىيۇ، ۋاڭ ئەنشى، زىڭ گۇڭ، سۇشى، سۇشۇن، سۇجيې قاتارلىقلار «تاڭ ۋە سۇئ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر سەككىز ئەدىب» دەپ ئاتالغان. يۇەن، مىڭ، چىڭ دەۋرلىرىدە نەسرچىلىكتە ئانچە چوڭ ئىلگىرىلەش بولمىغان. ئەپسۇن ئۇرۇشى ۋە شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدە قاراڭغۇ - زۇلمەتلىك رېئاللىقنى پاش قىلىدىغان، ئىلغار سىياسىي تەشەببۇسلارنى تەرغىب قىلىدىغان نەسرىي ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. «4 - ماي يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى»دىن باشلاپ ئاممىباب، ئەدەبىي تىلدا يېزىلغان نەسرىي ئەسەر ھەممە ئېتىراپ قىلىدىغان بىر خىل ژانىر بولۇپ شەكىللىنىپ، قەدىمكى نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ۋېي، جىن سۇلالىلىرى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلىرى دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن جىن - شاياتۇنلار توغرىسىدىكى ھېكايە-لەر ئېلىمىز رومانلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى، لېكىن ئېلە-مىز رومانلىرىنىڭ تارىخى يەنىلا ئۇزۇن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىزنالە-رىنى قەدىمكى دەۋردىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن ئىزدەشكە بولە-دۇ. لېكىن، دەسلەپكى دەۋرلەردە شەكىللەنگەن رومان ئانچە مۇكەممەللەشمىگەن بولغاچقا، تەسىرى ئانچە كۈچلۈك بولمىغان. مىڭ خاندانلىقى قۇرۇلۇپ 100 يىلدەك ۋاقىت ئۆتكەندىمۇ ئەدەبە-يات مۇنبىرىدە ھېچقانچە كۆپ نەرسە كۆرۈلمىدى. بۇ دەۋردە پەقەت ئىلگىرىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى توپلاش، رەتلەش جەھەتتە ئانچە - مۇنچە خىزمەتلەر ئىشلەندى. مەسىلەن، «ئۇچ پادىشاھ-لىق ھەققىدە قىسسە»، «سۇ بويىدا» ناملىق ئەسەرلەر قايتا پىششىقلاپ ئىشلەندى. مىڭ خاندانلىقىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەل-گەندە، جەمئىيەت ئەھۋالىدا ناھايىتى روشەن ئۆزگىرىشلەر بار-لىققا كېلىپ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ گۈللىنىشىگە تۈرتكە بول-دى. بولۇپمۇ بابلىق شەكىلدىكى رومانلارنىڭ ئىجادىيىتى ئەدەبە-يات تارىخىدا يېڭى دەۋرنى باشلاپ بەردى. جياچىڭ، ۋەنلى يىل-لىرىدىن كېيىن سىياسەت، ئىقتىساد ۋە پەلسەپە پىكىر ئېقىمىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئە-دەبىيات بىلەن رېئاللىقنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇقلاشتى، كۆپلىگەن رومان ۋە ھېكايىلەر بارلىققا كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر بالدۇر مەيدانغا كەلگەن ھەم ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلغان رومان «غەربكە سايا‌ھەت» بولۇپ، ئۇ ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر رو-مانتىزملىق ئەپسانىۋى رومانىدۇر. چىڭ سۇلالىسى دەۋرى بابلىق شەكىلدىكى رومانلار ئەڭ چوڭ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن دەۋر. «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» بۇنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالى. ئەپسۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئىسلاھات تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، قاراڭغۇ - زۇلمەتلىك رېئاللىقنى قامچىلايدىغان ئەيىبلەش خاراك-

تېرىدىكى بىر تۈركۈم رومانلار بارلىققا كەلدى. «ئەمەلدارلار سورۇنىنىڭ نەق خاتىرىسى»، «20 يىلدا كۆزگە چېلىققان ئاجا-يىپ ئەھۋاللار»، «قېرى مەجرۇھنىڭ سايا‌ھىتى» قاتارلىق رو-مانلار تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇ رومانلار يېقىنقى زامان-لاردىكى رومانلارنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ بەردى.

ئېلىمىز قەدىمكى دەۋردىكى دراما‌لار ئادەتتە «شىچۈي» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ نەزمە - دىئالوگ، مونولوگ ۋە قېلىپلاشقان ھەرە-كەت قاتارلىق ئامىللاردىن تەركىب تاپىدۇ. ئېلىمىز دراما‌لىرى ئەينى دەۋردىكى باشقا ئەدەبىي ژانىرلارغا ئوخشاش ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئۇ قەدىمكى زامان ناخشا - ئۇسسۇللىرى ئاساسىدا تەرەق-قىي قىلغان. چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا خەلق ئىچىدە سەھنە ئويۇنلىرى شەكىللەنگەن. سۇڭ ۋە جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە دراما بارلىققا كېلىپ، يۈەن سۇلالە-سى دەۋرى دراما‌لىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس يارىتىپ بەرگەن. يۈەن خاندانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە يەنىمۇ بىر بالداق ئۆرلەپ، ئالدىنقىلاردىن ئۆزىنەك ئېلىپ، رېئاللىق تەلىپى ۋە ئامما‌نىڭ قىزىقىشىغا ئاساسەن تېما ۋە مەزمۇن جەھەتتە دائىرە-سىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتىپ، ئېلىمىز دراما‌چىلىق تارىخىدا يېڭى بىر بۆسۈش ھاسىل قىلدى. بىر قىسىم ئەدىبلەر خەلق ئەنئەنچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ تىياتىر چىلار، ئەلنەغمىچىلەر جەمئىيىتىنى تەشكىللىدى. بۇ دەۋرنى ئېلىمىز دراما‌چىلىقىدىكى ئالتۇن دەۋر دېيىشكە بولىدۇ. بۇ دەۋردە ئۆتكەن دراما‌چىلار 100 كىشىدىن ئاشىدۇ. ھازىرغىچە ساقلانغان دراما ئەسەرلىرى 160 پارچىدىن كۆپ. بۇ دەۋردىكى دراما يازغۇچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى تۆۋەن قاتلامدىن كېلىپ چىققان زىيالىيلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەينى دەۋردىكى جەمئىيەت ھەر تەرەپلىمە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ دەۋردىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە يازغۇچى گۇەن خەنچىڭ بولۇپ، ئۇنىڭ «رۇئېنىڭ ناھەق جازالىنىشى»

دېگەن ئەسىرى يۇكسەك ئىدىيىۋىلىككە ۋە بەدئىيلىككە ئىگە. مىسال، چىنگىز سۇلالىلىرىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى دراما مۇنبىرىدە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان سەھنە ئەسەرلىرى «چۆەنچى» دەپ ئاتالدى. بۇ دەۋرلەردىكى دراما ئەسەرلەرنىڭ سانى يۈەن سۇلالىسىنىڭكىدىن كۆپ. تاڭ شەنزۇ مىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن ۋەكىل خاراكتېرلىك يازغۇچى. «مودەنگۇل شىپاڭى» ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرىدۇر. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى ۋاقتىدا كۆڭ شياڭرېن ۋە خۇڭ شىڭ قاتارلىق دراما يازغۇچىلىرى بارلىققا كەلدى. كۆڭ شياڭرېننىڭ «شاپتۇل گۈللۈك يەلپۈگۈچ»، خۇڭ شىڭنىڭ «چاڭ شېڭ ساريىي» دېگەن ئەسىرى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يەرلىك تىياتىرلارنىڭ تەرەققىياتى بېيجىڭ تىياتىرىنى، يەنى «جىڭجۈي»نى شەكىللەندۈردى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە، «جىڭجۈي» تىياتىرى مەملىكەت بويىچە تەسىرى ئەڭ زور بولغان دراما تۈرى بولۇپ قالدى.

§ 2. «جۇدالىق زارى» ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى چۈيۈەن ھەققىدە

جۇدالىق زارى

(پارچە)

پەشلىرىمگە تىزلىنىپ دەردىمنى تۆككەندىن كېيىن،
ئاخىر تاپتىم ئەمىنلىك، بۇ يورۇق كۆڭلۈم تىنىپ.
دەل شۇئان قېقىنۇسنى ھارۋا، ئەجدىھانى ئات قىلىپ،
كۆك ئارا يۈردۈم كېزىپ، لەرزان شامالدا يەلپۈنۈپ.

ئەتىگەن چاڭقۇ چۆلىدىن مەن چىقىپ قىلدىم سەپەر،
كەچلىكى كەلدىم كوئېنلۇن ئۆزرە شۇەنپۇ باغرىغا.①
بىر مەھەل ئارىلاي دېگەنتىم بۇ پەرىلەر يۇرتىنى،
شۇنداق كۈن چاقى يېقىنلاپ قاپتۇ مەنزىلگاھىغا.

مەن قۇياش ھارۋىكىشى شىخۇغا ئاستا ماڭ دېدىم،
ئانچە ئالدىرىما قۇياشنىڭ مەنزىلى — يەنزىگە سەن.
شۇنچىلىك چەكسىز ئۇزۇن كەزمەكچى بولغان يوللىرىم،
يەر ۋە كۆكنى ئاختۇرۇپ تاپماقچى مەھبۇبىمنى مەن.

ئەجدىھا ئاتنى شىيەنچىدا②كۈن كۆلچىكىدە سۇغىرىپ،
قېقىنۇس ھارۋامنى يەنە فۇساڭ③شېخىغا باغلىدىم.
تۇبى④شېخىدا قۇياشنىڭ نۇرىغا مەن يول ئېچىپ،
بۇ گۈزەل مەنزىلدە بىر راھەت ئېلىشنى خالىدىم.

ئاينىڭ ئات باقارى ۋاڭ شۇنى ھىراۋۇل بول دېدىم،
ھەم دېدىم بولسۇن قاراۋۇل ماڭا فېيلياڭ - يەل بېگى.
تەڭرى توخۇسى ھۇما بولسۇن ماڭا جارچى دېسەم،
دېدى گۈلدۇرماما بېگى كەمغۇ تەييارگەرلىكى.

قېقىنۇس ھارۋامنى شۇئان قوشتۇم - دە، ئىلدام ھەيدىدىم،
قىلدى پەرۋاز توختىماي ئۇ تۇننى كۈندۈزگە ئۇلاپ.
شۇنداق بىر چاغدا شەپەقنى ھەم بۇلۇتنى باشلىغاچ،

---

① شۇەنپۇ - كوئېنلۇن تاغلىرى ئۈستىدىكى بىر خاسىيەتلىك تاغ ئىسمى.
② شىيەنچى - ئەپسانىدىكى قۇياش يۇيۇنىدىغان جاي.
③ فۇساڭ - ئەپسانىدىكى بىر خىل دەرەخنىڭ ئىسمى. ئۇ قۇياش چىقىدىغان جايدا ئۆسەرلىشىدۇ.
④ تۇبى (رومۇ) - ئەپسانىدىكى بىر خىل دەرەخنىڭ ئىسمى. ئۇ قۇياش ئولتۇرىدىغان يەردە ئۆسەرلىشىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

قارشى ئېلىپ ئۆچقۇر شامال ئالدىمغا چىقتى غۇرقىراپ.

شۇندا بىز قىلدۇق سەپەر گاھ يىغىلىپ، گاھ تارىلىپ،
ھەم يۇقىرىغا، ھەم تۆۋەنگە نۇر چېچىپ پەرۋاز قىلىپ.
تەڭرىنىڭ ئىشىك باقارغا ئىشكىنى ئاچ دېسەم،
ئۇ ئىشككە يۆلىنىپ قويدى قاراپ بىر قايرىلىپ.

ھەممە ياق گۈڭگا - غۇۋا، چۆكتى زاۋاللىققا زامان،
مەن بىزەك زۇننار بىلەن قالدىم تېڭىرقاپ جىم بولۇپ.
ئايرىيالماس دانا بىلەن نادانىنى بۇ ئازغىن جاھان،
ئۆتىدۇ باقماي ئېسىل خىسلەتكە ياكى ھومىيىپ.

تاڭنى كۈتتۈم بىر ھازا بەيشۇيدىن[1] ئۆتمەكچى بولۇپ،
ھەم چۈشەپ قويماق بولۇپ لاڭقىنىڭ[2] تېغىغا ئانىمۇ.
شۇندا ئەسلەپ كەچمىشىمنى يىغلىۋەتتىم ياش تۆكۈپ،
ۋادەرىغا، ماڭا دىلبەر يوق ئىكەن جەننەتتىمۇ.

شۇندا مەن باردىم ئۇچۇپ شەرقىي ئىلاھ دەرگاھىغا،
شاخ ئۈزۈپ زۇمرەت دەرەختىن يەنە تاقىدىم بىزەك.
قوزغىلاي دېدىم شۇئان يەرگە چۈشۈپ دىلبەر تېپىپ،
ۋاقتىدا تەقدىم قىلاي سولاشقۇچە بۇ گۈل - چېچەك.

مەن بۇلۇتنىڭ ببگى فېڭلۇڭنى[3] بۇلۇتقا مىندۈرۈپ،
بىر دېرەك ئالغىن دېدىم فۇفېي[4] مەلىكە نەدە دەپ.

① بەيشۇي - رىۋايەتلەردىكى دەريانىڭ ئىسمى. بۇ دەريا كوئېنلۇن تېغىدىن باشلىنىدىكەن.
② لاڭقىنىڭ - رىۋايەتلەردىكى تاغنىڭ ئىسمى. بۇ تاغ كوئېنلۇن تېغىنىڭ ئۇستىگە جايلاشقان ئىسىش.
③ فېڭلۇڭ - بۇلۇت ئىلاھى.
④ فۇفېي - رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشچە، ئېيتىدائىي زامان پادىشاھى فۇشىنىڭ قىزى لېشۇي دەرياسىغا چۆكۈپ ئۆلگەندىن كېيىن پەرى بولغانىمىش.

ئەلچى قىلدىم جىيەنشيۇنى[1] گۈلچەمبىرەكلەرنى بېرىپ،
سەن بېرىپ ئارزۇمنى ئىزھار ئەيلىگىن دەپ جېكىلەپ.

ئۇ مەلىكە باشتا بەرمەپتۇ ماڭا روشەن جاۋاب،
قايتۇرۇپتۇ ئارقىدىن ئىشقىمنى كەسكىن رەت قىلىپ.
ئاخشىمى قايتار ئىمىش مەغرىپتىكى چۆكۈشىغا ئۇ،
چاچ يۇيارمىش ئەتىسى ۋېيپەن دېگەن كۆلگە كېلىپ.

.....

ئەقىلاي لەۋزىم مېنىڭ ئاجىز ئىكەن، ئەلچىم بوشاڭ،
بۇ قېتىمقى ئەلچىلىكىڭمۇ يولى بولماس راۋان.
ئالجىغان دۇنيا پەزىلەت ئەھلىنى كۆرمەيدىكەن،
كارى يوق خىسلەت بىلەن ئىللەتنى ئىزلەيدۇ ھامان.

ئىچكىرىدىن ئىچكىرىكەن ساھىبجامالالار خانىسى،
ئالىي ھەزرەت، سەن يېتىپسەن يەنە غەپلەتكە پېتىپ.
كۆكسى - قارنىمدىكى دەردىمنى تۆكۈپ بولماي تۇرۇپ،
مەن كېتەلمەيمەن بۇ دۇنيادىن ئۇنى بوخچا ئېتىپ.

[ئوقۇش يېتەكچىسى] ئېلىمىزنىڭ ۋەتەنپەرۋەر، تۇنجى رومانتىك ئۇلۇغ شائىرى چۈيۈەن مىلادىيەدىن ئىلگىرى 340 - يىلى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە دۇنياغا كېلىپ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 277 - يىلى ۋاپات بولغان. ئىسمى پاك، تەخەللۇسى لىڭجۇن. چۈيۈەن ياشلىق دەۋرىدە چۇ خاندانلىقىنىڭ خانى چۇ خۇەيۋاڭنىڭ مۇئاۋىن باش ۋەزىر دەرىجىلىك مىرزىلىق مەنسىپىگە ئېرىشىپ، ئوردىدىنىڭ سىياسەت، ئەمر -

① جىيەنشيۇ - پادىشاھ فۇشىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن بىرسى.

پەرمانلىرىنى تۇزۇش، مۇھىم ھۆججەتلەرنى تەييارلاش، ھەرقايسى خاندانلىقلارنىڭ ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلىش ۋە ئۇلار بىلەن دىپلوماتىيە ئىشلىرى بويىچە سۆھبەتلىشىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ، خۇەيۋاڭنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان. بۇ جۇڭگو تارىخىدا كەسكىن ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىۋاتقان، ھەرقايسى خاندانلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن جىددىي جەڭلەر بولۇۋاتقان يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ئىدى. ئەينى دەۋردىكى يەتتە خاندانلىق ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈك بولغان چىن خانلىقى ھەدەپ زوراۋانلىق قىلىپ ھەرقايسى بەگلىكلەرگە تەھدىت سالاتتى ۋە ئۇلارنى يۇتۇۋېلىش مەقسىتىدە ئۇزلۇكسىز ئۇرۇش قوزغايتتى. چۇ يۈەن ئەنە شۇنداق رېئال ئاساستا ئىچكى جەھەتتە مەملىكەتنى بىرلەشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئىلغار ئادەملەرنى خىزمەتكە قويۇپ، تەرەققىپەرۋەر سىياسەت قوللىنىشنى، تاشقى جەھەتتە چى خاندانلىقى بىلەن بىرلىشىپ، چىن خاندانلىقىغا قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ۋەھالەنكى، چۇ خاندانلىقىنىڭ خانى خۇەيۋاڭ ئۆزىگە پايدىلىق بولغان بۇ تەكلىپنى رەت قىلىدۇ، چۇيۈەننىڭ ئاقىلانە تەكلىپىگە پىسەنت قىلمايدۇ. چىن خاندانلىقى تەرەپدارلىرى چۇيۈەنگە بەتنام چاپلاپ ئۇنى خۇەيۋاڭغا چاقىدۇ. خۇەيۋاڭ بۇ قارانىيەت سۈيىقەستچىلەرنىڭ تۆھمەتلىرىگە ئىشىنىپ چۇيۈەننىڭ ئوردىدىكى بارلىق مەنسەپلىرىنى ئېلىپ تاشلىغانلىقىنىڭ ئۈستىگە، ئۇنى يەنە خەنشۇي دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە سۈرگۈن قىلىدۇ. چۇخۇەيۋاڭنىڭ چوڭ ئوغلى چىڭ شياڭۋاڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، چۇيۈەن يەنە ئوردىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ چىڭ شياڭۋاڭغا بەگلىككە شان - شەرەپ كەلتۈرۈش، مەرھۇم بەگنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى توپلاش، چاكىنىلاردىن يىراق تۇرۇش، سەركەردە - لەشكەرلەرنى ئىلھاملاندۇرۇش، قوشۇننى مەشىق قىلدۇرۇپ تەربىيىلەش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىدۇ. نەتىجىدە چۇيۈەننىڭ بۇ تەكلىپى چىن بەگلىكى تەرەپدارلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، ئۇ ئىككىنچى قېتىم جاڭنەنگە سۈرگۈن قىلىنىدۇ. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 278 - يىلى چىن خاندانلىقىنىڭ قوماندانى بەي چى چۇ خاندانلىقىنىڭ پايتەختى يىڭدۇغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇ يەرنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ. بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغان چۇيۈەننىڭ قەھرى - غەزىپى ئاخىرقى چېكىگە يېتىدۇ - دە، شۇ يىلى كونا يىل ھېسابى بويىچە 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، مىلۇجياڭ دەرياسىغا ئۆزىنى تاشلاپ ئۆلۈۋالىدۇ.

چۇيۈەننىڭ ئىدىيىسى: چۇيۈەن ئىلغار سىياسىي غايىگە ئىگە ھەمدە چۇ بەگلىكى ئۈچۈن سىياسىي جەھەتتە يول باشلىغۇچى بولۇشنى ئۆمىد قىلاتتى. ئۇنىڭ سىياسىي غايىسى چۇ بەگلىكىنى مۇستەقىل، قۇدرەتلىك قىلىش، شۇ ئارقىلىق ئۇزۇن مۇددەت پارچىلىنىپ تۇرۇۋاتقان جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىشلىرىنى ياۋ، شۇن زامانىدا ئۆتكەن خانلاردەك ئادىللىق بىلەن باشقۇرۇش ئىدى. كونكرېت تەشەببۇسى ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى خىزمەتكە قويۇپ، ئىچكى جەھەتتە قانۇن تۈزۈشنى يولغا قويۇش ئىدى.

«خەننامە» نىڭ «خەننامە ئەدەبىيات ۋەسىقىلىرى مۇندەرىجىسى» دېگەن بابىدا چۇيۈەننىڭ 25 پارچە ئەسىرىنىڭ بارلىقى خاتىرىلەنگەن. ئۇلار «جۇدالىق زارى»، «توققۇز ناخشا»، «ئون بىر سەھنە»، «تەڭرى سوئاللىرى»، «توققۇز نەزىم»، «توققۇز مەھنە»، «يىراققا سەپەر»، «پال ئېچىش»، «بېلىقچى بوۋاي» قاتارلىقلار. بۇنىڭ ئىچىدە «جۇدالىق زارى» چۇيۈەننىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسىرىدۇر.

«جۇدالىق زارى» ئېلىمىز كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ ئۇزۇن لىرىك داستان، شۇنىڭدەك پارلاق، ئۆلمەس رومانتىزملىق نەمۇنىدۇر. بۇ داستان ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. 1 - بۆلەكتە شائىر ئۆز تارىخىنى ئەسلەيدۇ، ئۇنىڭدا ئۆزى ۋە ئەجداد-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

لىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئىسىم - تەخەللۇسى، شۇنىڭدەك چۈ
ېگىنى يۆلەش ئۈچۈن سىياسىي جەھەتتە ئېلىپ بارغان ئىسلاھات
كۆرەشلىرى بايان قىلىنىدۇ. 2 - بۆلەكتە گۈزەل كېلەچەككە
بولغان ئىزدىنىشلىرى تەسۋىرلىنىدۇ. شائىر چىرىك ئاقسۆڭەك-
لەر گۈرۈھى تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىپ، سىياسىي جەھەتتە
زەربىگە ئۇچراپ، ئازابلىنىش، ئازىسالدىلىق ئىچىدە كېلەچەككە
يۈزلىنىدۇ. ئاپتور قەدىمكىلەرنىڭ گۈللەنگەن ۋە ۋەيران بولغان
تارىخىنى تەھلىل قىلىپ، ئۆز پوزىتسىيىسىنىڭ توغرىلىقىنى
ئىسپاتلايدۇ، پاسسىپ قاچاقلار يولىنى رەت قىلىدۇ. شۇنداق
قىلىپ، ئۆز غايىسىنى ئەملگە ئاشۇرۇشنىڭ كۈچلۈك ئارزۇسى
ئۇنى ئەرشكە ئېلىپ چىقىدۇ. ئۇ جەننەتكە بېرىپ جەننەتنىڭ
ئىشىك باقارىغا ئىشكىنى ئاچقۇزالمايدۇ. ئۇ يەنە فۇفېي مەلىكىنى
تېپىپ ئۇنىڭ ياردىمى بىلەن ئەرش ئىلاھىنىڭ ئىشكىنى ئاچماق-
چى بولغان بولسىمۇ، فۇفېي مەلىكە بىلەن ئۈچرىشالماي يەرگە
قايتىپ چۈشىدۇ. ئاپتورنىڭ نەزىرىدىكى ئەرش، ئەمەلىيەتتە
ئىنسانىيەت دۇنياسىنىڭ سىمۋولى ئىدى. بۇ ئارقىلىق ھەر نېمە
قىلغان بىلەنمۇ چۈ ېگىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكىلى بولمايدە-
غانلىقى چۈشەندۈرۈلگەن.

ئۇنىڭدىن كېيىنلا شائىر پالچى مومانىنى تېپىپ يول كۆرسە-
تىپ بېرىشنى سورايدۇ. پالچى مومای ئۇنىڭغا بەگلىكلەرنى ئار-
لاپ سایاھەت قىلىشقا، ئۆز تالانتىنى جارى قىلالىغۇدەك بىرەر
بەگلىكنى تېپىشقا مەسلىھەت بېرىدۇ. پال مۇئەككىلى بولسا،
ئۇنى ئۆز بەگلىكىدە قېلىپ پۈرسەت كۈتۈشكە نەسىھەت قىلىدۇ.
لېكىن، شائىر بۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا پەرۋا قىلماي، ۋاقىتنىڭ
ساقلاپ تۇرمايدىغانلىقىنى، زۇلمەتلىك چۈ بەگلىكىدە قېلىشنىڭ
ئىستىقبالى يوقلۇقىنى ھېس قىلىپ، كېتىشنى ئىرادە قىلىدۇ؛
بىراق شائىرنىڭ بۇ ھەرىكىتى بىلەن ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك
ھېسسىياتى ئۇتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت پەيدا بولىدۇ. ئۇ

يىراق سەپەرگە ئاتلانماقچى بولۇپ، ۋەتەننىڭ كەڭ زېمىنىغا نەزەر
تاشلايدۇ:

تەخرىنىڭ پارلاق نۇرىدا پەيزى تۇتقاندا مېنى،
كۆز يۇگۇرتۇپ، كونا يۇرتۇمغا نەزەر سالدىم شۇئان.
ھارۋىكەشلەر قايغۇرۇپ ھەيدەشكە رايى بارمىدى،
ئاتلىرىم غەمكىن تىرەجەپ ماڭمىدى ئالغا تامان.

شائىر ئاخىر كېتىش نىيىتىدىن يالتىيمىدۇ. ئۇ مۇشۇ بىر
قاتار خىيالىي مەنزىرىلەر ئارقىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى-
غا، ئۇلۇغۋار غايىسىگە زىت كېلىدىغان ھەر خىل يوللارنىڭ
ھەممىسىنى كەسكىن رەت قىلىپ، ئەڭ ئاخىردا ئۆزىنىڭ ئەزىز
جىسمىنى ئۇلۇغۋار غايىسى يولىدا قۇربان قىلىش ئىرادىسىگە
كېلىدۇ:

چىقمىدى زادى گۈزەل مەسلەك يولىدا ھەدىمىم،
ئەمدى رەھمەتلىك ئۇلۇغ فېئك شېئەن قېشىدىن جاي ئالاي.

مانا بۇ يول شائىرنىڭ ئەينى چاغلاردا تاللىۋالغان، ئۇلۇمى
ئارقىلىق غايىسىدە چىڭ تۇرۇش يولى، زۇلمەتلىك سىياسەتكە
قارشىلىق قىلىش يولى ئىدى. دېمەك، «جۇدالىق زارى» دا شا-
ئىرنىڭ بىر ئۆمۈر بوشاشماي قىلغان كۈرەشلىرى ۋە ئۆزىنى غايە
يولىدا قۇربان قىلغان دىيانەتلىك ھەرىكەتلىرى بايان قىلىنىش
ئارقىلىق شائىرنىڭ يۈكسەك جەڭگىۋار روھى، ۋەتەن بىلەن
جاپا - مۇشەققەتتە، ھايات - ماماتتا بىللە بولىدىغان چوڭقۇر
سەمىمىي ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى، يەنە شۇنىڭدەك يۈكسە-
لىشنى قىزغىن سۆيىدىغان، قاراڭغۇلۇققا نەپرەتلىنىدىغان پارلاق
ساپ پەزىلىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شائىر-

نىڭ جەڭگىۋار ھايات مۇساپىسى ۋە تراگىدىيىلىك ئاقىۋىتى تەسۋىرلىنىش ئارقىلىق چۇ بەگلىكىنىڭ سىياسىي سەھنىسىدىكى ئىلغار كۈچلەر بىلەن ئەكسىيەتچى كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇن كۈرەش ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، چۇ بەگلىكىنىڭ سىياسىي جەھەتتە چىرىكلەشكەنلىكى، ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ غالجىر - زالىملىقى پاش قىلىنغان. «جۇدالىق زارى» ئىجتىمائىي رېئال-لىقتىكى مول مەزمۇنلارنى ئەكس ئەتتۈرگەن، چوڭقۇر رېئاللىققا ئىگە، ئېلىمىز ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئۇلۇغ داستان بولۇشقا مۇناسىپ.

«جۇدالىق زارى» نىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى:

«جۇدالىق زارى» چوڭقۇر رېئاللىققا ئىگە ئاكتىپ روماn-تىزملىق ئەسەر. ئۇ قەدىمكى خەلقلەرنىڭ ئېغىز ئىجادىيىتى بولغان ئەپسانىلەرنى رومانتىزملىق ئەدەبىياتقا باشلىنىش قىلىپ بەردى. داستانغا باشتىن - ئاخىر شائىرنىڭ غايە ئارقىلىق رېئال-لىقنى ئۆزگەرتىشتەك كۈچلۈك كۈرەش روھى سىڭدۈرۈلگەن. ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش ئۇسۇللىرىنى كەڭ قوللىنىش «جۇدا-لىق زارى» نىڭ بەدىئىيلىك جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىدۇر. لىرىك شېئىرلار ئادەتتە قىسقا بولۇپ، ئۇنىڭدا ھېكايە سۈژىتى بولماy-دۇ. لېكىن، «جۇدالىق زارى» نىڭ ھەجمى چوڭ، ھەيۋەتلىك بولۇپ، شائىر داستاننىڭ ئالدىنقى بۆلىكىدە ئۆزىنىڭ ئۆمۈر تارىخىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ لىرىكىلىق بايانىنى قانات يايدۇ-رىدۇ، كېيىنكى قىسمىدا سىڭلىسىنىڭ نەسىھىتى، پال مۇئەك-كىلىنىڭ پال ئاچقانلىقى ۋە ساماغا قىلغان غايىبانە سەپەر قاتارلىق بىر يۇرۇش خىيالىي تەسۋۋۇرلار ئەسەرنى ھېكايە سۈژىتىنىڭ ئامىللىرىغا ئىگە قىلىدۇ. بۇ شەكىل جەھەتتە «نەزمىنامە» دىن كېيىن «چۇ نەزمىلىرى» دەپ ئاتالىدىغان شېئىرىيەتنىڭ بىر خىل يېڭى ژانىرىنى بارلىققا كەلتۈردى.

§ 3 . «لەشكىرىي يۇرۇش توغرىسىدا نەزمە» ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى دۇفۇ ھەققىدە

لەشكىرىي يۇرۇش توغرىسىدا نەزمە

(پارچە)

ھارۋىلار گۈلدۈرلىشىپ، ئاتلار چېپىپ كەلدى بۇيان،
سەپ تۇزەپ سەپەرچىلەر يان - بېلىگە باغلاپ كامان.
ئۇزىتىپ كەلدى ئاتا - ئانا، كېلىن ماڭغانلىنى،
ئالدى شىەنياڭ كۆۋرۈكىنى[1] قوينىغا چاڭ ھەم تۇمان.
ئېسىلىپ بىر - بىرىگە يولنى توسۇپ ئاچتى ھازا،
يىغا - زارغا پايلىماي سىلكىندى يەرۋ ئاسمان.
نېمە ئىش بۇ، دەپ سورىدى يولۇچى[2] سەپەرچىدىن،
جەڭگە ماڭدۇق دەپ جاۋاب بەردى بىراۋ سۇرۇپ زۇۋان.
دېدى: ئون بەش ياشتا خۇاڭخې جېڭگە بارغانىدىم،
كەپتىمەن قىرىققىچە چىرىك بولۇپ، گاھى دېھقان.
بارغىنىمدا جەڭ - چېلىشقا نەۋقىران بىر ياش ئىدىم،
يانغىنىمدا ياقا يۇرتتىن بولدى ساچىم قارسىمان.
ياقا يۇرت بوسۇغىسىدا ئاقتى قان دەريا بولۇپ،
شۇندىمۇ نەپسى تاقىلداپ تويمىدى تۇپراققا خان.
ئاڭلىغىن، تاغ شەرقىدە يۇزلەپ ئۆلايەت، ناھىيە،
چۆللىشىپ كەتتى تامام، مىڭلاپ يېزا بولدى خازان.

① شىەنياڭ كۆۋرۈكى — ۋېيخې دەرياسى كۆۋرۈكىنى دېمەكچى، بۇ كۆۋرۈك چاڭئەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
② يولۇچى — بۇ يەردىكى يولۇچى شائىر دۇفۇنىڭ ئۆزىدۇر.

ئۇيغۇر كىتاب نۇر بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئىشلىدى قاۋۇل ئايالار يەر تېرىپ ساپان يۆلەپ،
بەرمىدى ئاخىر كېلىپ يەرۇ زېمىن بىر تالمۇ دان.
تۇتتى چىنچۇەنلىكنى① تىنماي، جەڭگە بەرداش يۈرت بۇ دەپ،
ئىت ـ ئېشەك ئورنىدا ھەيدەلدۇق يېغىغا ھەر زامان.
دېدى بىراۋ: ھالىمىزنى سوراپ قالدىڭىز، بېگىم،
دەردىمىزنى دادىخاھلار بارمىدۇ ئاڭلايدىغان؟
باشقىنى دېمەي تۇراي، بۇ يىل مانا قىش كەلگۈچە،
جەڭگە كەتكەنلەر تېخى يانماي تۇرۇپلا يۈرت سايان؛
بىزنى قىستاپ كەلدى شەنگەن يامۇلىدىن غەلله دەپ،
بۇ سېلىقنى نەق تۆلەشكە ئەمدى بارغاي ئەل قايان!
بەلكى ئوغۇل تاپقۇچە، قىز تاپ دېگەن سۆز راست ئىكەن،
بولمىسا، دەردۇ ئەلەمدە بولمىغاي بېشىڭ ئامان.
قىز كېتەر يەتسە بويىغا ياقىغا ياتلىق بولۇپ،
قالىدىكەن ئەر ـ يىگىت يانتاق تۇغۇن ئەيلەپ ماكان.
ئاشۇ كۆكنۇر② بويىغا ئەگەر نەزەر سالغاندا سىز،
چېلىقار ئەسىر بويى تۇپراقتا ياتقان ئوستىخان.
شىر ـ شىر ئەيلەپ ياغسا يامغۇر بۇزۇلۇپ ئوندا ھاۋا،
بىگۇناھ ئۆلگەنلىنى يىغلايدۇ دەڭ، تارتىپ پىغان!

[ئوقۇش يېتەكچىسى]

دۇفۇ (712 ـ 770) تاڭ سۇلالىسى گۈللىنىشتىن زاۋال-لىققا، قۇدرەتلىكتىن زەئىپلىككە، پۈتۈنلۈكتىن پارچىلىنىشقا يۈز تۇتقان دەۋردە ئۆتكەن بۈيۈك رېئالىزمچى شائىر. ئۇ ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ گۇڭشېيەن ناھىيىسىدىن.

شائىر دۇفۇ ئىجادىيەت يولىدا خەلققە ھېسداشلىق قىلىپ، يۈكسەك بەدئىيلىككە ئىگە شېئىرلىرى ئارقىلىق ئاشۇ دەۋرنىڭ

① چىنچۇەنلىك — شەنشى ئۆلكىسىدىكى خەلقنى كۆرسىتىدۇ.
② كۆكنۇر — ھازىرقى چىڭخەي كۆلىنى كۆرسىتىدۇ.

تارىخىي رېئاللىقىنى چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۆز زامانىسىدا رېئاللىزمنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتكەن. شۇڭا، كېيىنكىلەر ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى «شېئىرىي تارىخ»، ئۆزىنى بولسا «ئەۋلىيا شائىر» دەپ ئاتاشقان. ئۇنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن شېئىرلىرى 1400 پارچىدىن ئارتۇق.

دۇفۇنىڭ ئىجادىيىتى ۋە ئىدىيىۋى تەرەققىياتى تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ. مىلادىيە 746 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىل شائىر ئىجادىيىتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. 20 يېشىغىچە ئائىلىدە ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل بولغان، 20 يېشىدىن باشلاپ ئون نەچچە يىل ۋاقىت ئىچىدە، ھازىرقى شەندۇڭ، خېنەن، جيانگسۇ، جېجيانگ ئۆلكىلىرىنى كېزىپ، ۋەتەننىڭ گۈزەل تاغ ـ دەريالىرىنى سەيلە قىلىپ، شۇ زامانىنىڭ داڭدار شائىر، سەنئەتكارلىرى بىلەن تونۇشۇپ، كېيىنكى ئىجادىيىتى ئۈچۈن ئاساس سالغان. ئۇنىڭ بۇ باسقۇچتىكى شېئىرلىرى قويۇق رومانتىزملىق تۇسكە ئىگە بولۇپ، «تەيشەن تېغىنى كۆرۈپ» ناملىق شېئىرى مۇشۇ مەزگىلگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. مىلادىيە 746 ـ يىلىدىن 755 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىل شائىر ئىجادىيىتىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى. بۇ شائىرنىڭ چاڭئەن شەھىرىدە مۇشكۇلـلۇكتە ئۆتكەن 10 يىللىق مەزگىلىدۇر. شائىر دۇفۇ «خاننى ئۇندەپ ياۋ ـ شۇندىنمۇ ئۆتۈشكە، تۇرغۇزمەن ئېسىل ئىستىل ھەرياندا» دېگەن ئارزۇ ـ ئىستەك بىلەن پايتەخت چاڭئەن شەھـرىگە كەلگەن، ئۇ يەردە 10 يىل تۇرغان. بۇ جەريانىدا ئۇ سىياسىي جەھەتتە قايتا ـ قايتا زەربىگە ئۇچراپ، تۇرمۇش جەھەتتە موھتاجلىقتا ياشىغان. بۇ خىل تۇرمۇش دۇفۇنى قەدەممۇ قەدەم خەلققە يېقىنلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا خەلقنىڭ جاپا ـ مۇشەقـقەتلىرىنى، ھۆكۈمرانلارنىڭ جىنايەتلىرىنى تونۇتقان. نەتىجىدە ئۇ «لەشكىرىي يۇرۇش توغرىسىدا نەزمە»، «سەنەم» قاتارلىق كۆپلىگەن رېئاللىستىك ئېسىل شېئىرلارنى يازغان. بۇ دۇفۇ

شېئىر ئىجادىيىتىنىڭ پىشىپ يېتىلگەن باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىلادىيە 756 ـ يىلىدىن 759 ـ يىلىغىچە شائىر ئىجادىيىتىنىڭ ئۇچىنچى باسقۇچىدۇر. بۇ ئۇنىڭ تۇنجۇن بولغان ۋە ئەمەلدار بولغان مەزگىلى بولۇپ، ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى تازا كەسكىنلەشكەن چاغلار ئىدى. بۇ تۆت يىل جەريانىدا دۇفۇ بىر مەزگىل تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدار بولغان. لېكىن، ئۇنىڭ تۇز كۆڭۈللۈكى، توغرا نىيەتلىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ كۆڭىكەن تەلىپىدىن چىقالمىغان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇزۇن ئۆتمەيلا ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ سىياسىي جەھەتتە قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغان. لېكىن، بۇنىڭلىق بىلەن ئۆز ئىرادىسىنى بوشاشتۇرماي ئىدىيە ۋە ئىجادىيەتتە خەلقە تېخىمۇ يېقىنلىشىپ بىر قاتار يۇكسەك خەلقچىللىققا ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا ئىگە شېئىرلارنى يازغان. مەسىلەن، «ئۇچ بەگ»، «ئۇچ جۇدالىق»، «باھار زوقى» قاتارلىقلار. بۇ باسقۇچ دۇفۇ رېئالىزملىق ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىدۇر. مىلادىيە 760 ـ يىلىدىن 771 ـ يىلىغىچە شائىر ئىجادىيىتىنىڭ تۆتىنچى باسقۇچىدۇر. بۇ ئۇنىڭ غەربىي جەنۇب ئۆلكىلىرىدە سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن مەزگىلى. ئۇ مۇشۇ مەزگىلدە تولىراق سىچۈەننىڭ چېگىدۇ، گۇيجۇ شەھەرلىرىدە ئۆزىنىڭ ئاخىرقى ئۆمرىنى غۇربەتچىلىك ئىچىدە ئۆتكۈزگەن. ئۇ سىياسىي كۆرەشتىن قولىنى ئۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن دۆلەتنىڭ تەقدىرى ۋە خەلقنىڭ جاپا ـ مۇشەققەتلىرىگە يەنىلا كۆڭۈل بۆلۈپ ئۆز ئىجادىيىتىنى توختىتىپ قويماي داۋام-لاشتۇرغان. بۇ 11 يىل ئىچىدە 1000 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر يازغان، «كۆز بوررىسىدا ۋەيران بولغان كەپەمگە بېغىشلاپ» مۇشۇ باسقۇچتىكى ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسىرىدۇر. بۇ مەزگىلدىكى شېئىرلىرىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلدىكىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇ-كى، لىرىكىلىك خۇسۇسىيىتى كۈچلۈك، شەكلى ھەر خىل. دۇفۇنىڭ ئىدىيىسى ئاساسىي جەھەتتىن كۆڭزىچىلارغا يېقىن.

لېكىن، ئۇنىڭدا بۆسۈش ۋە ئىلگىرىلەش بار. ئۇ خانغا سادىق بولۇش، ۋەتەننى سۆيۈشنى ئىراده قىلىپ، ئىجتىمائىي رېئاللىققا ئاكتىپ پوزىتسىيە تۇتقان، خەلقە چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلغان ھەمدە سەگەكلىك بىلەن بايقاپ، زور ئەھمىيەتكە ئىگە نۇرغۇن ئۆچمەس شېئىرلارنى يېزىپ قالدۇرغان.

«لەشكەر يۇرۇش توغرىسىدا نەزمە» دۇفۇنىڭ ۋەكىل خا-راكتېرلىك ئەسىرى بولۇپ، ئاپتور بۇ شېئىرنى تەخمىنەن مىلا-دىيىنىڭ 751 — 752 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا يازغان. ئۇ تاڭ خاندانلىقىنىڭ سىياسىتى كۈندىن ـ كۈنگە چىرىكلىشىشكە قاراپ يۈز تۇتقان مەزگىللەر ئىدى. خۇددى ئاپتور مەزكۇر شېئىردا «ئەمما نەپسى بەك يوغىناپ تويمىدى زېمىنغا خان» دېگىنىدەك. تاڭ شۇەنزۇڭ زېمىن ـ تۇپراققا بولغان ئاچ كۆزلۈكى قاتتىق كۈچەيگەنلىكتىن، ھەدەپ لەشكەر تارتىپ ئۇرۇش ئېلىپ بارغاندى-دى. تارىختا چوڭ ۋەقە ھېسابلىنىدىغان، تاڭ خاندانلىقى بىلەن يۇڭنەندىكى نەنچاۋ ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ ـ جېدەللەر-مۇ بۇ شېئىردا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئۇ چاغدا ئاشۇ ھەققانىي بولمىغان ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن نەلق ئېغىر ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە قالغان، ئۇرۇشتىن قاتتىق يىرگەنگەن ۋە ئۇنىڭغا نەپرەت بىلدۈرگەن. ئاپتور بۇ شېئىردا جەڭگە ئاتلانغۇچىلارنى ئۇزاتقان چاغدىكى ئېچىنىشلىق ھالەتنى تەسۋىرلەش ۋە جەڭگە بارغانلارنىڭ قان بىلەن ياش ئارىلاشقان ناله ـ زارىنى بايان قىلىش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغاپ خەلقە ئېغىر بالايىئاپەت ئېلىپ كەلگەنلىكىنى چوڭقۇر پاش قىلغان. تاڭ پادە-شاھلىقىنىڭ زېمىن كېڭەيتىشىنى مەقسەت قىلغان ئۇرۇش سىيا-ستىنى رەھىمسىز قامچىلىغان، ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى ھارپىسىدىكى تاڭ پادىشاھلىقىنىڭ جەمئىيەت رېئاللىقىنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرگەن. شېئىردىكى: «بەلكى ئوغۇل تاپقۇچە، قىز تاپ، دېگەن سۆز راست ئىكەن. بولمىسا، دەردۇ ئەلەمدە بولمـ-

ئۇيغۇر كىتاب نۇر بېكىتى
www.uyghurkitap.com

غاي ببشىڭ ئامان. » دېگەن مىسرالار بۇ نامۇۋاپىق ئۇرۇشلارنىڭ خەلققە كەلتۈرگەن بالايىئاپەتلىرىنى ئېچىپ بېرىپ، بۇ شېئىرنى چوڭقۇر رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە قىلغان.

«لەشكىرىي يۈرۈش توغرىسىدا نەزمە» ناملىق شېئىرنىڭ ئىدىيىۋىلىكى چوڭقۇر بولۇپلا قالماستىن، بەدىئىي مۇڭەپپەقىيىتىمۇ ناھايىتى يۇقىرى. بۇ شېئىردا ئاپتور ئۆز ھېسسىياتىنى شېئىر ۋەقەلىكىگە سىڭدۈرىۋەتكەن. مەيلى ئالدىنقى بۆلەكتىكى ئېچىنىشلىق كۆرۈنۈش بولسۇن ياكى كېيىنكى بۆلەكتىكى باشقىلارنىڭ سۆزىنى بايان قىلىش بولسۇن، ھېچقايسىسىدا شائىر ئۆز ھېسسىياتىنى ئوچۇق - ئاشكارا بايان قىلمىغان، بىراق ھۆكۈمرانلارنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتىش سىياسىتىگە بولغان نارازىلىقى، خەلققە بولغان ھېسداشلىقىنى پۈتۈن شېئىرغا سىڭدۈرىۋەتكەن. دۇفۇ رېئال تۇرمۇشنى تېپىكلەشتۈرۈشكە ماھىر. بۇ شېئىردىكى يولۇچىنىڭ سۆزى لەشكەرلىككە ئېلىنىپ جەڭگە كېتىۋاتقان، ئۆزىگە ئوخشاش ئاقىۋەتكە ئۇچراش ئالدىدا تۇرغان ياكى ئۇچرىغان مىڭلىغان - تۈمەنلىگەن لەشكەرلەرنىڭ سۆزى ئىدى. يولۇچىنىڭ ناله قىلىشىدا ئوخشىتىش، مۇبالىغە، بايان، تەسۋىر، مۇھاكىمە رىنىڭ ھەممىسى بار. بۇ شېئىردىكى پېرسوناژلارنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتى بىلەن ماسلىشىپ، پېرسوناژلارنىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىك ھېسسىياتىنى نەتىجىلىك يارىتقان. «لەشكىرىي يۈرۈش توغرىسىدا نەزمە» ناملىق شېئىردا خەلق تۇرمۇشى يېزىلغان. ئاپتور شېئىردا خەلق تىلىدىن پايدىلىنىپ شېئىرنىڭ چىنلىقىنى، يېقىملىقىنى كۆچەيتكەن ھەمدە پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى، تىل ئىندىۋىدۇئاللىقىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. مەسىلەن:

ئۇزىتىپ كەلدى ئاتا - ئانا، كېلىن ماڭغانلىنى،
ئېسىلىپ بىر - بىرىگە يولنى توسۇپ ئاچتى ھازا.

دېگەن مىسرالار بۇنىڭغا تىپىك مىسال بولالايدۇ. دۇفۇ ئىپادىلەش كۆچىگە باي تەپسىلاتلارنى ماھىرلىق بىلەن تۇتۇۋېلىپ، شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ۋە پېرسوناژلارنىڭ روھىي قىياپىتىنى ئۇجۇرىغىچە كۆرسىتىپ بەردى. مەسىلەن:

دېدى بىراۋ: ھالىمىزنى قالدىڭىز سوراپ، بېگىم،
دەردىمىزنى دادىخاھلار بارمىدۇ ئاڭلايدىغان؟

بۇ تەپسىلات سەپەرگە ئاتلانغۇچىنىڭ سۆز قىلىشتىن ئەيمىنىدىغان غەزەپلىك كەيپىياتىنى كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ شەپقەتسىز زۇلمىنىمۇ پاش قىلىپ بەرگەن.

دۇفۇ رېئالىزملىق شېئىرىيەت تارىخىدا ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكىلەرگە يول ئېچىپ بەرگەن ئۇلۇغ شائىر. دۇفۇ ئېلىمىز ئەدەبىياتىنىڭ رېئالىستىك ئەنئەنىسىنى يەكۈنلەش ۋە جارى قىلدۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغان. ئۇ رېئالىزمنى يېڭى ھەم تېخىمۇ يۇقىرى، تېخىمۇ پىشىپ يېتىلگەن باسقۇچقا كۆتۈرگەن.

4 §. «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى ساۋشۇچىن ھەققىدە

قىزىل راۋاقتىكى چۈش

(رومانىدىن پارچە)

لىن دەييۇ ئۆيگە كىرىش بىلەنلا، ئىككى كىشى قولتۇقىدىن يۆلىگەن ھالدا، كۈمۈشتەك ئاق چاچلىق بىر موماينىڭ ئالدىغا

چىقىۋاتقانلىقىنى كۆردى. لىن دەيىۋ بۇ ئۆزىنىڭ مومىسى ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇنىڭغا تىزلىنىپ تەزىم قىلىشقا تەمشىلگەندە، موماي ئۇنى دەرھال قۇچىقىغا ئالدى - دە، باغرىغا باستى ۋە كۆزىگە لىققىدە ياش ئالغان ھالدا:

— ئاھ، باغرىم! — دەپ ھۆڭرەپ يىغلىۋەتتى.

قاراپ تۇرغانلارمۇ كۆڭلى بۇزۇلۇپ، ئىختىيارسىز كۆز يېشى قىلىشتى. دەيىۋمۇ ئۆزىنى توختىتالماي ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ يىغلاپ كەتتى. تۇرغانلار ھەر ئىككىسىگە كەينىدىن تەسەللى بەردى. دەيىۋ مومىسىغا تەزىم قىلدى. مومىسى ئۇنى تۇغقانلار بىلەن بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرۇشقا باشلىدى:

— بۇ سېنىڭ چوڭ ھامماچاڭ، — دېدى ئۇ، — مانا بۇ ئىككىنچى ھامماچاڭ، بۇ بولسا، مەرھۇم بىر نەۋرە چوڭ ئاكاڭ جيا جۇنىڭ ئايالى، سېنىڭ يېڭەڭ بولىدۇ.

دەيىۋ بۇلارغا ئايرىم - ئايرىم تەزىم قىلدى. جيا ئانا:

— قىزلارنى تەكلىپ قىلىڭلار، بۈگۈن يىراقتىن مېھمان كېلىپ قالدى. ئۇلار مەكتەپكە بارمىسمۇ بولىدۇ، — دەپ بۇيرۇدى، ھەمە «خوش» دەپ بىردەك جاۋاب بېرىشتى، ئارىدىن ئىككىسى چىقىپ كەتتى.

ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇچ ئىنىكئانا، بەش - ئالتە دېدەك ئۇچ قىزنى ئوتتۇرىغا ئالغان ھالدا كىرىپ كېلىشتى. ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى سەل - پەل ئەتلىك، ئوتتۇرا بويلۇق، ئىككى مەڭزى پىشاي دېگەن توقاچتەك، قاڭشىرى خۇددى ئەتىر سوپۇندەك يالتىراپ تۇرغان، مۇلايىم، جىمغۇر، كۆرۈنۈشى يېقىملىق ئىدى؛ ئىككىنچىسى تار خامۇت يەلكىلىك، بەللىرى ئىنچىكە، بويى زىلۋا، يۈزى سوزۇنچاق، كۆزلىرى چىرايلىق، قاشلىرى قىيغاچ ئىدى. ئۇنىڭ قاراشلىرىدا سېھىرلىك ئالامەتلەر ئۇچقۇنداپ، پۇتۇن بەدىنىدە بولسا كىشىنى بىئەدەپلىكتىن خالىي قىلمايدىغان نازاكەت گۈلزارلىقىنىڭ ئېسىل چېچەكلىرى جىلۋىلىنىپ

تۇراتتى. ئۇچىنچىسىگە كەلسەك، ئۇ تېخى بالاغەتكە يەتمىگەن گۆدەك ئىدى. كىيىم - كېچەك، زىبۇ زىننەت جەھەتتە، بۇ ئۇچ قىز ئوخشاش ياسانغانىدى. لىن دەيىۋ دەررۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ سالاملاشتى، تونۇشتى، ئاندىن ئۆز ئورۇنلىرىغا كېلىپ ئولتۇرۇشتى. دېدەكلەر چاي كەلتۈرۈشتى. ئۇلار دەيىۋنىڭ ئانىسىنىڭ قانداق كىشىلىك بولغانلىقى، قانداق تېۋىپلارغا كۆرسىتىپ، قانداق دورىلارنى بەرگەنلىكى ۋە ئۇنى قانداق ئۇزىتىپ، قانداق دەپنە قىلغانلىقى توغرىسىدا پاراڭلاشتى. بۇنى ئاڭلاپ ئولتۇرغان جيا ئانىنىڭ كۆڭلى يەنە بۇزۇلدى ۋە دەيىۋگە قاراپ:

— قىزلىرىم ئىچىدە سېنىڭ ئاناڭغا ھەممىدىن بەك ئامراق ئىدىم، تۇيۇقسىز ئۇ مەندىن بۇرۇن ۋاپات بولدى، دىدارىنى كۆرەلمىدىم. قانداقمۇ ھەسرەت چەكمەي تۇرالايمەن! — دېدى - دە، دەيىۋنىڭ قولىغا ئېسىلىپ ھۆڭگىرەپ يىغلاپ تاشلىدى ھەمدە مەيلەن ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىشتى، جيا ئانا ئۆزىنى تۇتۇۋالدى.

دەيىۋ تېخى كىچىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشلىرى، گەپ - سۆزلىرى ناھايىتى ئەدەپلىك - لاتاپەتلىك ئىدى؛ ژۇجۇدىنىڭ زەئىپ ۋە چىرايىنىڭ جۇدەڭ بولۇشىغا قارىماي، ناھايىتى تۇغۇشلۇق ئىدى، ئولتۇرغانلار ئۇنىڭ بىتاپ ئىكەنلىكىنى پەملەشتى - دە:

— قانداق دورا ئىچىۋاتىسىز؟ نېمىشقا تېخى تۇزۇلۇپ كېتەلمەيدىكىز؟ — دەپ سوراشقا باشلىدى.

— مەن تۇغۇلغاندىن تارتىپلا شۇنداق، - دەپ جاۋاب بەردى دەيىۋ، — غىزا يېيىشنى ئۆگەنگىنىمدىن تارتىپلا دورا ئىچىپ كېلىۋاتىمەن، مەشھۇر تېۋىپلارنىڭ ھەممىسىگە كۆرۈندۈم، لېكىن ھېچقانداق پايدىسى بولمىدى. ھازىرغىچە رەنسىپىدىن ياسالغان كومىلاچ دورا ئىچىپ كېلىۋاتىمەن.

— تولىمۇ ياخشى بوپتۇ، — دېدى جيا ئانا، — بىزنىڭكىدە

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

كومىلاچ دورا ياساۋاتىدۇ، كۆپرەك بۇيرۇتساقلا بولىدىكەنغۇ.
جيا ئانىنىڭ سۆزى تۈگىمەيلا، ئارقا-ھويلىدىن كۈلكە ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ:

— مەن كېچىكىپ قاپتىمەن! يىراقتىن كەلگەن مېھمانىڭ ئالدىغا چىقىشقا ئۈلگۈرەلمەپتىمەن، — دېگەن سۆزلەر ئاڭلاندى، دەيىۋ بۇ كۈلكە ئاۋازىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن: «بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېمىنى چىقىرالماي تۇرۇۋاتسا، ئۆزىنى بۇنچىلىك بەشەم ۋە بىئەدەپ تۇتقان كىم بولغاي بۇ» دەپ ئويلىدى. شۇ پەيتتە، بىر نەچچە خىزمەتكار ئايال ۋە دېدەكلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا ئارقا ئۆيدىن بىر ساھىبجامال كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ ياسىنىشى باشقا خېنىملارنىڭكىگە ئوخشىمايتتى، ئۇ خوددى ھۆر قىزلاردەك ۋال - ۋۇل ياسىنىۋالغانىدى. ئۇنىڭ تۇرۇلگەن چېچىغا كالاۋتونغا ئوتكۈزۈلگەن مەرۋايىت تىزىقلىرى تاقالغان ۋە ئۇنچە - مارجان چىشلەپ كۈنگە قاراپ پەرۋاز قىلىۋاتقان بەش ئەنقالىق چازا قىسىتۇرولغانىدى...

دەيىۋ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنى قارشى ئالدى.

— سەن ئۇنى تونۇمايسەن، — دېدى جيا ئانا، — ئۇ بىزنىڭ بۇ يەردىكى ئاتىقى چىققان كۆكەمە، ئەنجىگىلىقلارنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا «لازا»، سەن ئۇنى «فېڭ لازا» دەپ قىچقارساق بولىدۇ.

دەيىۋ كىرگەن ئايالنى نېمىدەپ ئاتىشنى بىلەلمەي ھودۇقۇپ قالدى. ئاچا - سىڭىللار ئۇنى قېيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلدۇرۇشقا ئالدىراپ:

— بۇ خېنىم جيالەن ئاكىگىزنىڭ ئاغىچىسى، — دېدى.

دەيىۋ بۇ خېنىم بىلەن بۇرۇن تونۇش بولمىسىمۇ، لېكىن ئانىسىدىن بۇ خېنىم توغرۇلۇق ئاڭلىغانىدى، شۇڭا ئۇنىڭ بىلەن كۆلۈپ تۇرۇپ سالاملاشتى ۋە «يەڭگە» دەپ ھۆرمەت بىلدۈردى.

ۋاقىت شەپەكتەك دەيىۋنىڭ قولىدىن تۇتۇپ، باشتىن - ئاياغ

تىكىلىپ سەپسالدى - دە، ئۇنى جيا ئانىنىڭ قېشىغا ئولتۇرغۇزۇپ:

— ئالەمدە بۇنداقمۇ كېلىشكەن ئادەم بولىدىكەن - ھە! بۇ-گۈنلا ئۇچرىتىۋاتىمەن! ئۇنىڭ پۇتۇن تۇرقى - سىياقىدىن بۇزۇرۇكۇار ئانىمىزنىڭ باشقا جەمەتتىن بولغان قىز نەۋرىلىرىگە ئەمەس، قان - قېرىنداش قىز نەۋرىلىرىگىلا ئوخشايدىكەن. بۇزرۇكۇار ئانىمىزنىڭ بۇ خېنىمنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەي داۋىم ئەسلەپ تۇرۇشى بىكار ئەمەس ئىكەن! سىڭىلىمىزنىڭ بەختسىزلىكىگە ئىچىنىمەن، نېمىشقىمۇ ھامىمام شۇنچە بالدۇر ئالەمدىن ئوتۈپ كەتكەندۇ! — دېدى - دە، قول ياغلىقى بىلەن كۆز ياشلىرىنى ئېرتتى...

— تاغىكىز بۇگۈن ئىبادەتكە كەتكەندى، كېيىن كۆرۈشەرسىز، — دېدى ۋاڭ خېنىم، — سىزگە يەنە شۇنىمۇ دەپ قويايكى، بۇ يەردە بىر نەۋرە ئۇچ ھەمشىرىكىز بار... بىزدە بىر بالايىئەزىم بار، ئۇ «ئالەمنى مالەم قىلىدىغان بىر يالماۋۇز»، ئۇمۇ ئىبادەتخانىغا كەتتى، تېخى كەلمىدى، سىز كەچقۇرۇن ئۇنى كۆرگەندە بىلىپمۇ قالارسىز، ئۇنىڭغا ئونچىلا پەرۋا قىلىپ كەتمىسىكىزمۇ بولىدۇ، ھەمشىرىلىرىكىزمۇ ئۇنىڭغا چېقىلىشتىن ھەزەر ئەيلەيدۇ.

دەيىۋ بىر چاغلاردا، ئانىسىدىن ھېكمەتلىك قاشتېشى چىشلەپ تۇغۇلغان بىر نەۋرە قېرىندىشى بارلىقىنى، ئۇ ئىنتايىن كەپسىز ئىكەنلىكىنى، ئوقۇشقا كۆڭۈل قويماي، ھە دېسە ھەرەم ئىچىگە كىرىۋېلىپ بەتقىلىقلىق قىلىدىغانلىقىنى، لېكىن مومىسى ئۇنىڭغا تولىمۇ ئامراق بولغانلىقتىن ھېچكىممۇ ئۇنىڭغا چېقىلالمايدىغانلىقىنى ئاڭلىغانىدى. ۋاقىت ئاغىچا خېنىمنىڭ دېگەن گېپىدىن ئەنە شۇ بىر نەۋرە قېرىندىشى ئىكەنلىكىنى بىلدى - دە، تەبەسسۇم بىلەن ھامماچىسىدىن سورىدى:

— ھاممىچا، ئۆزلىرىنىڭ دەۋاتقانلىرى ھېلىقى ئاغزىدا ھېكى-

مەتلىك قاشتاش چىشلەپ تۇغۇلغان بەگزادىغۇ دەيمەن؟ ئېسىمدە قېلىشچە، ئانام رەھمەتلىك ماڭا پات - پاتلا بۇ بەگزادىنىڭ مەندىن بىر ياش چوڭ ئىكەنلىكىنى، ئەركىلەتمە ئىسمى باۋيۇ ئىكەنلىكىنى، ئۆزى تەرسا بولسىمۇ، ئاچا - سىڭىللىرى بىلەن بەك چىقىشىدىغانلىقىنى سۆزلەپ بېرەتتى. ئەمدى مەن بۇ يەردە ئالۋەتتە ئاچا - سىڭىللىرىم بىلەن بىللە تۇرمەن، ئاكا - ئۇكىلارغا كەلسەك، ئۇلار باشقا هويلا هۇجرىلاردا تۇرىدۇ، شۇنداق بولغاندىكىن، بىر - بىرىمىزگە چېقىلغۇدەكمۇ بولماسمىز؟

— سىز تېخى ئىشىنىڭ ۋەجىنى چۈشەنمەيسىز، — دېدى ژالڭ ئاغىچا خېنىم، — گەپ شۇنىڭدىكى، ئۇ باشقا بالىلارغا ئوخشىمايدۇ، ئۇلۇغ ئاغىچا خېنىم ئۇنى كىچىكىدىن تارتىپلا بەك ئارزۇلىغاچقا، هەمشىرىلىرى بىلەن بىللە تۇرغۇزۇپ كۆندۈرۈپ قويغان. هەمشىرىلىرى ئۇنىڭغا تەگمىسە ئۇمۇ تىنچ يۈرىدۇ، ئەگەر ئۇنىڭغا بىرەر ئېغىز ئارتۇق گەپ قىلدىمۇ، بولدى، شۇنچىلىك ئەزۈيلەپ كېتىدۇكى، ئويلىمىغان ئىشلارنى چىقىرىدۇ. سىزنى ئۇنىڭغا پەرۋا قىلىپ كەتمەك دېگىنىمنىڭ سەۋەبىمۇ شۇ. ئۇ بىر تۇرۇپ گەپدانلىق قىلىپ دېمىگەن تاتلىق گەپلىرى قالمايدۇ، يەنە بىر تۇرۇپ ئاغزىنى بۇزۇپ قىيقىزىل سارالىغا بولىۋالىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭغا گول بولۇپ قېلىشتىن پەندىيات ئەيلىسىڭىز بولىدۇ...

سۆھبەت تۇگىمەيلا، تالادىن ئاياغ تاۋۇشى ئاڭلاندى، بىر دېدەك كىرىپ «باۋيۇ غوجام كەلدى» دەپ مەلۇم قىلدى. «بۇ باۋيۇ دېگەن راسا لاكا - لوزا نېمە ئوخشايدۇ!» دەپ ئويلىدى دەييۇ. ئۇ ئىشككە قارىشىغا، قەددى - قامىتى كېلىشكەن بىر بەگزادىنى كۆردى...

دەييۇ ئۇنى كۆرۈش بىلەن قاتتىق شۇركىنىپ كەتتى، ئىچىدە «بۇ ئاجايىپ قىسمەت - هە! ئۇنى قەيەردىدۇ كۆرگەنىدەك قىلىمەنغۇ! نېمىدېگەن تونۇش!»..... دېگەن ئويلارغا كەلدى. ئەۋلادلار ئۇنىڭ هەققىدە ئىككى نەزمە يېزىپ راسا جايىدا

تەرىپلىگەن:

ۋەجىسىز ئىستەيدۇ رەنجىش ياكى غەم،
گاهىدا تەلۋە بولۇپ، گاهىدا لال.
يارىلىشىدا شۇبهىسىزكى سەرۋى بوي ساهىبجامال،
ئىچى سامان، ئەسلى ۋەسلىدىن ئاۋۋال.
ئوردا - دىۋان كارىدىن ئۇ بىخەۋەر،
قاچىدۇ دەرستىن قېلىپ ئۇ هەر ئامال؛
ئۆزى تەرسا، خۇلقى يوچۇن، پەيلى هەم ئەجەب ئوسال،
پىتىنگە قېلىشنى قىلمايدۇ خىيال.

غەنىيلىكتە بىلمىدى دۆلەتنى ئۇ،
قاقشىدى بېشىغا چۈشكەنده زاۋال؛
خاسىيەتلىك نى ژاقىتلار ئۆتتى، ئىسىت، بىمالال،
ئىستىكى ئەجدادىنىڭ كەتتى ئۇۋال.
يەر يۈزىده يوق نادان ئادىن بەتتەر،
تا ئەزەلدىن ئەهلى بىدئەت بىرلا تال؛
هەرنه بايۋەچچه قۇلاغىڭ پەندۇ نەسىهەتىمگه سال:
ئاشۇ ئىسكەتتىن هەزەر قىل، ئىبرەت ئال!

— مېهمان بىلەن كۆرۈشمەي تۇرۇپلا كىيىملىرىڭنى يەڭگۈشلىۋېتىپسەنغۇ! بېرىپ سىڭلىڭ بىلەن كۆرۈشمەمسەن! — دېدى جيا ئانا.

باۋيۇ تال چۈنقىتەك نازىنىن قىزنى كۆرۈش بىلەنلا، بۇ هامماملىن خېنىمنىڭ قىزى بولسا كېرەك، دەپ ئويلىدى - ده، دەرهال ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ تەزىم قىلدى؛ ئاندىن ئۆز ئورنىغا قايتىپ بېرىپ، قىزغا دىققەت بىلەن نەزەر تاشلىدى، ئۇ هەقىقەتەن هېچقانداق قىزلارغا ئوخشىمايتتى، شۇنداق بىر قىز

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئىدىكى:

تۇرار ئىدى ئەگمە قاشىن گويا تۇرۇپ، گويا تۇرمەي،
ئوينار ئىدى ئويچان كۆزى ۋە يا كۈلۈپ ۋە يا كۈلمەي.
نېسىپ بولمىش زىناق غەمكىن رۇخسارىغا،
خۇلق قوشۇپ لۇپتى يەنە بىسارىغا.
چاقنايدۇ ياش دانە - دانە،
نەپەس ئالۇر ناتىۋانە.
تۇرۇشى گۈلناز مىسالى سۇغا ئەكسى ئورنىغان،
مېڭىشى خۇد تالى مەجنۇندۇر شامالدا ئوينىغان.
كۆڭلىنىڭ بىر كۆزى كۆپ بىگەن[1] بېگىمنىڭ كۆڭلىدىن،
دىلى ھەم ئوچ ھەسسە خەستە شىشى[2] خېنىمنىڭ دىلىدىن.

باۋيۇ نەزەر سالغاندىن كېيىن، كۈلۈپ سۆزلىدى:
— بۇ سىڭلىمنى مەن قەيەردىدۇ كۆرگەنەدەك قىلىمەن.
— جۆيلۇمە، — دېدى جيا ئانا، — ئۇنى سەن نەدە كۆرەتتىڭ؟
— بىلكىم كۆرمىگەندىمەن، — دېدى باۋيۇ كۈلۈمسىرەپ، — لېكىن ماڭا كونا تونۇشتەك، ئۇزاق مۇددەت ئايرىلىپ كەتكەندىن كېيىن، قايتا دىدار كۆرۈشكەندەك تۇيۇلۇۋاتىدۇ.
— ياخشى! تولىمۇ ياخشى! بۇ سۆزۈڭدىن قارىغاندا، پاتلا چىقىشۋالمىغاندەك كۆرۈنىسەن! — دېدى جيا ئانا.
— سىڭلىم، سىز ئوقۇغانغۇ دەيمەن؟ — دە سوردى باۋيۇ.
— ئوقۇمىدىم دېسەممۇ بولىدۇ، — دەپ جاۋاب بەردى

① بىگەن — رۇۋايەتكە قارىغاندا، يىلك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا بىگەن ناملىق بىر ۋەزىر ئۆتكەنمىكەن. ئۇ ئىنتايىن ئەقىللىق بولۇپ، ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ كۆزى باشقىلارنىڭكىدىن كۆپ ئىكەن. — ت.

② شىشى — شەرقىي جۇ سۇلالىسىدىكى يۇ بەگلىكىنىڭ رۇيى ئېرىقى بويىدا ياشىغان نازاكەتلىك ھەم ناتىۋان بىر بايكار قىز، كېيىن ساھىبجامال ئايالارنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغان — ت.

دەيىۋ، — پەقەت بىر يىللا ئوقۇيالمىدىم، ئاران بىر نەچچە خەتلا تونۇيمەن...

[ئوقۇش يېتەكچىسى]

«قىزىل راۋاقتىكى چوش» ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى رومان ئىجادىيىتىنىڭ يۇكسەك پەللىسى ھەم فېئودالىق جەمئىيەتنى ئومۇمىيۈزلۈك تەنقىدلىگەن ئۇلۇغ رېئالىزملىق ئەسەر بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مەيدانغا كەلگەن. رومان جەمئىي 120 باب بولۇپ، 1 مىليون خەتتىن تەركىب تاپقان.

«قىزىل راۋاقتىكى چوش» رومانىنىڭ دۇنياغا كېلىشىدە ساۋ شۆچىننىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى، ياشىغان تۇرمۇش مۇھىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ رومانىنىڭ «سۇ بويىدا»، «غەربكە سايا‌ھەت»، «ئوچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» گە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، بۇنىڭدا ئاپتور ئىجادىيەت ئاساسى قىلغۇدەك خەلق ھېكايىلىرى ۋە رۇۋايەتلەر بولمىغان. بۇ ئەسەر باشتىن - ئاخىر ئاپتورنىڭ ئىجادىي ئەمگىكىگە ئاساسلانغان. ساۋشۆچىن «قىزىل راۋاقتىكى چوش» رومانىنى بېيجىڭنىڭ چېتىدىكى ۋەيرانە كەپىدە ئاچ - توق، يېرىم يالىڭاچ تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان يىللاردا، ئۆزىنىڭ ئوبيېكتىپ تۇرمۇش كەچۈرمىشلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىققان. ئۇ گەرچە جاپالىق ئىشلەپ، زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ھەددىدىن ئارتۇق چارچاش ۋە ئوغلىنىڭ ئاچلىقتىن ئۆلۈشىدىن پەيدا بولغان روھىي ئازاب قاتارلىقلار سەۋەبىدىن رومانىنى تولۇق يېزىپ بولالماي، بەختكە قارشى ئالەمدىن ئوتكەن. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، «قىزىل راۋاقتىكى چوش» رومانىنىڭ ساۋشۆچىن يېزىپ پۈتتۈرگەن قىسمى 80 باب بولۇپ، ئۇنىڭغا «تاش ھەققىدە رۇۋايەت» دېگەن نام بېرىلگەن. ساۋشۆچىن ۋاپات بولۇپ، 30 يىل ئوتكەندىن كېيىن يازغۇچى گاۋئې رومانىنىڭ كېيىنكى 40 بابىنى يېزىپ ئاخىرلاشتۇرۇپ،

نامىنى «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» دەپ ئۆزگەرتكەن.

ساۋشۆچىن (1715؟ — 1764؟ - يىللار) مەملىكىتىمىز-نىڭ چىگىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان رېئالىستىك يازغۇچى، تەخەللۇسى مېڭ رۇەن بولۇپ، شۆچىن، چىنفۇ، چىنشى دېگەن ئىسىملارنى قوللانغان. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر زاتلىرىنىڭ بىرسى بولۇپ، شېئىر، بېيىت، ئەلنەغمە، تىياتىر يازالايتتى ھەمدە داڭلىق كىتاب ساقلىغۇچى ئىدى. ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىسى مانجۇلار تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ كەتكەن خەنزۇلاردىن بولغانلىقى ئۈچۈن، خان بىلەن مۇناسىۋىتى پەۋقۇلئاددە يېقىن بولغان. كېيىن بۇ ئائىلە خانلىق تالىشىش كۈرىشىگە چېتىلىپ قېلىپ پۈتۈنلەي خانىۋەيران بولغان. ساۋشۆچىن ساۋ جەمەتى گۈللىنىشتىن زاۋال-لىققا يۈز تۇتقان جەريانىنى باشتىن ئۆتكۈزگەن. مەشھۇر «ئۇلۇغ تاڭ خاندانلىقى شېئىرلىرى» توپلىمى ساۋ شۆچىننىڭ رىياسەت-چىلىكىدە نەشردىن چىققان. ساۋشۆچىن ئۆزىنىڭ «قىزىل راۋاق-تىكى چۈش» رومانىدىمۇ ئەينى دەۋردىكى ئۆزگىرىشنى ئېنىق تونۇپ يېتىپ، مول تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا ئېلىمىز فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ھالاكەتلىك تەقدىرىنى تولۇق نامايان قىلىپ، ئەينى دەۋردە زور تەسىر پەيدا قىلغان.

«قىزىل راۋاقتىكى چۈش» ئېلىمىز كلاسسىك رومانلىرى ئىچىدە رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنىڭ تەرەققىي قىلىپ ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىنىڭ نامايەندىسى. ئۇ چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇنغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ناھايىتى زور جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە. بۇ رومانىدا تەسۋىرلەنگىنى نوقۇل ھالدا «ھەشەمەتلىك دۆلەتمەن ئائىلە» دىكى مۇھەببەت ھېكايىسى بولماي، بەلكى فېئودال ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئىسيانچى ياش جيا باۋيۇ بىلەن لىن دەييۇ ۋە فېئودال ئەخلاق بىلەن چىرىگەن ياش قىز شۆباۋچەي قاتارلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت، نىكاھ پاجىئەسىدۇر. ئاپتور بۇ پاجىئە ئارقىلىق كەڭ

ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىپ، جيا ئائىلىسىنىڭ گۈللىنىشتىن گۇمران بولۇشقا قاراپ مېڭىش ۋەقەسىنى ئاساسلىق ھېكايە قىلىش بىلەن بىرگە، جيا، ۋاڭ، شى، شۆدىن ئىبارەت «تۆت چوڭ جەمەت» نىڭ چىرىكلىكىنى ۋە جىنايەتلىرىنى پاش قىلغان ۋە قاتتىق تەنقىد ئاستىغا ئالغان، ئوقۇرمەنلەرگە فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ زاۋاللىق تەقدىرىنى ئېنىق ھېس قىلدۇرغان. «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» رومانىدا ئاپتور يەنە ھەر خىل زىددىيەت - توقۇنۇشلارنى، يەنى پومېشچىكلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، ئىسيانكارلار بىلەن فېئودال ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئەركىنلىككە ۋە شەخسىي ئازادلىققا بولغان دەسلەپكى ئىنتىلىش ۋە ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئىپادىلەگەن. شۇڭا، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش»نى كىشىلەر فېئودالىزم جەمئىيەتنىڭ «قامۇسى» دەپ ئاتاشقان.

جيا باۋيۇ «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» رومانىدىكى ئىجابىي باش پېرسوناژ، ئاقسۆڭەك ئىسيانكار، تەرەققىپەرۋەر كۆچىلەرنىڭ ۋەكىلى، ئاپتور باشتىن - ئاخىر قىزغىن مەدھىيىلىگەن ھەم مۇئەييەنلەشتۇرگەن شەخس. جياباۋيۇنىڭ خاراكتېرىنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى فېئودالىزم تۈرمۇش يولىغا قارشى چىقىقانلىقتۇر. ئۇ فېئودالىزم تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، «ئوقۇپ مەرتىۋىگە ئېرىشىش»نى «شۆھرەتپەرەسلىك»، «تەييارتاپلىق»، باگوچىلىقنى «ئەلنىڭ ئوغرى ھارامتاماقلىرىنىڭ ساختىپەزلىك قورالى» دەپ تونۇيدۇ. ئۇ ئەدەپ - قائىدىلەرگە قارشى ھالدا نىكاھ ئەركىنلىكى تەلەپ قىلىدۇ، خاسلىققا ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ. ئۇنىڭ خاراكتېرى لىن دەييۇ بىلەن بولغان ئەركىن مۇھەببەتلىشىشتە تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ يەنە ئاقسۆڭەك ئائىلىنىڭ چىرىكلەشكەن ۋە بىر - بىرى بىلەن پۈت تېپىشىدىغان رېئاللىقىدىن يىرگىنىدۇ، ئەر - ئاياللارنىڭ باراۋەر بولۇشىنى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

تەشەببۇس قىلىدۇ ۋە ساپ، مۇلايىم دېدەك قىزلارنىڭ پاجىئەلىك
تەقدىرىگە چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، «دۇن-
يادىكى بارلىق گۈزەللىكلەر ئايالىلارغا خاس، ئەرلەر بولسا داش-
قاللاردىن ئىبارەت»، ئۇ يەنە «قىزلارنى كۆرسەم سۆيۈنۈپ كېتە-
مەن، ئەرلەرنى كۆرسەم سەسكىنىپ كېتىمەن» دەيدۇ. بۇ ئۇنىڭ
ئۆز ۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «ئەرلەر ئەزىز، ئايالىلار
خار» دەيدىغان فېئودالىلىق قائىدە - يوسۇنلارغا قارشى جەڭ ئېلان
قىلغانلىقى. بۇ ئەينى دەۋرگە نىسبەتەن روشەن ئىلغارلىققا ئىگە
كۆز قاراشتۇر. دادىسى جيا جىڭ «نەسلىنى ئۇنتۇغان تەلۇە»
ئوغلىنى «جېنىدىن جۇدا قىلىۋېتىپ، ئۇنىڭدىن كېلىدىغان ئا-
پەتنىڭ ئالدىنى ئالماق» چى بولۇپ ئۇنى ئۇرىدۇ. ئەمما باۋ يۈ
باشتىن - ئاخىر «توۋا» قىلمايدۇ. باۋ يۈ بىلەن دەييۈ نىكاھ
ئەركىنلىكلىرى قولىدا بولمىغانلىقى، تايانچسىز بولغانلىقىدىن
فېئودال كۈچلەرنىڭ توزىقىغا چۈشۈپ پاجىئەگە ئۇچرايدۇ. لىن
دەييۈنىڭ قان قۇسۇپ ئۆلگەنلىك خەۋىرىنى ئۇققان جيا باۋيۈ
فېئودالىلىق ئائىلىدىن ئادا - جۇدا بولۇپ تەركىدۇنيالىق يولىنى
تاللىۋالىدۇ. ئەسەردە ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى بىر قىسىم چەكلە-
مىلىكلەرمۇ ئىپادىلەنگەن. بۇنى ئۇ ياشاۋاتقان چىرىك ئائىلە
مۇھىتى كەلتۇرۇپ چىقارغان، ئەلۋەتتە.

لىن دەييۈ — يەنە بىر ئاقسۆڭەك ئىسيانكار، فېئودالىزم
دەۋرىدە مۇھەببەت پاجىئەسىگە ئۇچرىغان قىز - ئايالىلارنىڭ تە-
پىي. ئۇ ئاتا - ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەنلىكتىن، مومىسى (جيا ئانا)
نىڭ يېنىدا تۇرىدۇ. جيا ئائىلىسىدىكى مۇھىتنىڭ ئېپلاسلىقى،
ھەممىدە پايدا قوغلىشىش ۋە بىر - بىرىگە ئورا كولاش قاتارلىق
مۇرەككەپ مۇھىت ئۇنى «ئېھتىياتچان بولۇش، ئۆزىنىڭ ئىز-
زەت - ئابرۇيىنى ساقلاش»، «پاك تۇرەلدىكى پاكلىقىچە كەت
يەنە، سەن پاك پەقەت بۇلغىما زاتىڭنى لايدا، ساقلا ئەسلىڭنى
ئەبەد» دېگەننى ئۆزىنىڭ ھاياتلىق مىزانى قىلىشقا مەجبۇر بولـ-

دۇ. ئۇ فېئودالىلىق نىكاھ تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، ھەقىقىي
مۇھەببەت، ئەركىن تۇرمۇشنى ۋە شەخسىي ئەركىنلىكنى ئىزدەيـ-
دۇ. بۇ ئۇنى جياباۋيۇ بىلەن باغلاپ تۇرغان ئورتاق ئىدىيىۋى
ئاساستۇر. لېكىن، فېئودال كۈچلەرنىڭ زورلۇق بىلەن ئارىلـ-
شىشى، زىيانكەشلىكى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ فېئودالىلىق ئىدىيـ-
نىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلالماسلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇ مۇھەببەت
مەسلىسىدە دادىل ۋە ئوچۇق بولالمايدۇ. يەنى جياباۋيۇ
سۆيگۈ - مۇھەببەتتىن سۆز ئاچقان ھامان «شەلپەردەك قىزد-
رىپ، ئاچچىقىدىن بوغۇلۇپ سۆز قىلالماي» نارازى بولىدۇ. بۇ
ئۇنىڭدىكى روھىي ئازابنى ۋە كېسەلچانلىقنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇ-
رۇۋېتىدۇ. ئۇ ئىككىسىنىڭ مۇھەببىتى فېئودال كۈچلەرنىڭ
كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئازاب ئىچىدە
جياباۋيۇدىن ئاغرىنىپ، جيا ئائىلىسىدىكى خوجايىنلارغا نەپرەت-
لىنىپ، قان قۇسقان ھالدا مۇھەببەتنامىلەرنى كۆيدۈرۈپ، يات
ھويلىدىن كېلىۋاتقان توي نەغمە - ناۋالىرىنىڭ ئاستىدا بۇ دۇنيا-
دىن پاجىئەلىك ئايرىلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ لەنەت تەگكۈر فېئودالىلىق
جەمئىيەتكە بولغان قارشىلىقى. بىز لىن دەييۈدىن يېڭى تېپتىكى
ئايالىلارغا خاس ئىدىيىۋى ئاڭنىڭ بىخلىرىنى كۆرىۋالالايمىز.

«قىزىل راۋاقتىكى چۈش» رومانىنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك بەدـ-
ئىي ئالاھىدىلىكى، رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسلۇبىنىڭ ئەڭ
يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىدىن ئىبارەت. ئاپتور بۇ رومانىنى
مول ئىجادىي تۇرمۇش ئاساسىدا ئەينى دەۋر رېئاللىقىغا ئۇيغۇن
ھالدا يازغان. ئەسەردە يارىتىلغان ئوبرازلار 900 دىن ئارتۇق
بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇل ۋە تەسۋىرلەر ئارقىلىق پېر-
سوناژلار ئىندىۋىدۇاللىقى، خاراكتېر، خۇسۇسىيەتلىرى نامايان
قىلىنغان. «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» تە كۇندىلىك تۇرمۇش
تەسۋىرلىرى ناھايىتى كۆپ، بۇ تەسۋىرلەر شۇنچە ئىنچىكە، شۇن-
چە جانلىق بولۇپ، كۈچلۈك تېپىكلىككە ۋە خاھىشچانلىققا ئىگە.

رومانىنىڭ تىلى ئىخچام ۋە ساپ، ئېنىق ھەم جانلىق، ئاددىي ۋە رەڭدار بولۇپ، پىشىپ كامالەتكە يەتكەن.

ئېلىمىز ئەدەبىيات تارىخىدا «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» نىڭ مەشھۇر رېئالىزملىق ئىجادىيەت مۇۋەپپەقىيىتى كېيىنكى دەۋر-لەردىكى رومان ئىجادىيىتىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. «جۇدالىق زارى» داستانىنىڭ مەزمۇنىنى سۆزلەڭ.
2. نېمە ئۈچۈن دۇفۇنى رېئالىستىك شائىر دەيمىز؟
3. «لەشكىرىي يۇرۇش توغرىسىدا نەزمە» نامىلىق شېئىر-نىڭ مەزمۇنى نېمە؟
4. «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» نامىلىق رومانىنى نېمە ئۈچۈن رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسلۇبىنىڭ يۇقىرى پەللىسى دەيمىز؟
5. «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» رومانىدىكى جيا باۋيۇ ئوبرا-زىنى تەھلىل قىلىڭ.
6. «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» رومانىدىكى لىن دەييۇ ئوبرا-زىنى تەھلىل قىلىڭ.

ئون بىرىنچى باب

جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىيات تارىخى

تۈزگۈچى: ئابدۇشۈكۈر موللاك

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

§1. ئومۇمىي بايان

1. هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كېلىشى

1919 - يىلى پارتلىغان «4 - ماي» ۋەتەنپەرۋەرلىك هەرىكىتى مەزگىلى جۇڭگو هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ بىخ سۈرۈش ۋە شەكىللىنىش مەزگىلى بولدى. بۇنىڭ بىلەن بۇ ئەدەبىيات خاراكتېر جەهەتتىن روشەن هالدا جاهانگىرلىككە، فېئودالىزمغا ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمغا قارشى روهنى نامايان قىلدى. «4 - ماي» هارپىسىدا باشلانغان يېڭى مەدەنىيەت هەرىكىتى بىلەن ئەدەبىيات ئىنقىلابىنى ئۆزىگە ئاساس ۋە تەرەققىيات يۆزلىنىشى قىلغان بۇ ئەدەبىيات بىر خىل يېڭى شەيئى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، كومۇنىستىك ئىدىيىلەرنىڭ تەسىرى ۋە يېتەكچىلىكىدە ئۇزۇل - كېسىل ئىنقىلابىي دېموكراتىزملىق ئىدىيىگە ئىگە بولدى.

جۇڭگو هازىرقى زامان ئەدەبىياتى مەيدانغا كەلگەن كۈندىن باشلاپ، ئىنقىلاب ۋە سىياسىي بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ، رېئال كۆرەشكە ئاكتىپ خىزمەت قىلدى، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ بارلىققا كېلىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە ئاخىرىدا غەلبە قىلىشىدىن ئىبارەت پۈتكۈل جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ مۇهىم تەركىبىي قىسمى بولىدى. ئۇ 1919 - يىلىدىن ئىلگىرى ۋە 1949 - يىلىدىن كېيىنكى ئەدەبىياتقا سېلىشتۇرغاندا ئۆزىگە خاس روشەن ئالاهىدىلىكىنى نامايان قىلىپ، يېڭى بىر دەۋرنىڭ يېڭىچە بولغان ئەدەبىياتىنى بەرپا قىلدى. بۇ خىل ئالاهىدىلىك شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بىرىنچىدىن، پرولېتارىيات سىنىپىنىڭ رەهبەرلىكى جۇڭگو ها-

زىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ جەنى بولدى؛ ئىككىنچىدىن، جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى خەلق ئاممىسىنىڭ ئەدەبىياتى بولدى؛ ئۈچىنچىدىن، جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمغا قارشى ئەدەبىيات بولدى؛ تۆتىنچىدىن، جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىيات بولدى.

جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى تەرەققىيات جەريانىدا بىر تەرەپتىن، ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان ئەدەبىياتى بىلەن تارىخىي يوسۇندا باغلىنىشلىق بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، چەت ئەل ئىلغار ئەدەبىياتىنىڭ ئىجابىي تەسىرلىرىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلىپ، پرولېتارىيات ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە مول نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، «4 ـ ماي» دىن كېيىن يېتىشىپ چىققان لۇشۈن، گومورو، ماۋدۇن قاتارلىق مەشھۇر يازغۇچىلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشقا ھەم ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشقا كۆپ ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنىڭدىن مول بەدىئىي ئوزۇقلارنى ئېلىپ قالماستىن، بەلكى يەنە «4 ـ ماي» ھەرىكىتىدىن كېيىنكى ئىنقىلاب دولقۇنىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە يۇقىرى ئۆرلىشى ۋە ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى بەرپا قىلىشنىڭ جىددىي ئېھتىياجىغا ئاساسەن، چەت ئەل ئەدەبىياتىنى ئېلىمىزدە كەڭ كۆلەمدە تونۇشتۇرۇشقا باشلىدى. چەت ئەل ئەدەبىياتىنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى ئىچىدە رۇس ـ سوۋېت ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى ھەممىدىن چوڭقۇر ھەم كەڭ بولدى. ئەينى ۋاقىتتا رۇس ـ سوۋېت ئەدەبىياتى ئېلىمىز ھازىرقى زامان يازغۇچىلىرىنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك دوستى بولۇپ قالغانىدى. دېمەك، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى يۇقىرىقى ئىككى ئاساستىن ئىجابىي جەھەتتە ئوزۇق ئېلىپ راۋاجلاندى.

جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بىر قانچە مۇھىم باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى دەۋر، 1917 ـ يىلىدىن 1920 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىق بولۇپ، بۇ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى بارلىققا كەلگەن دەۋر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئەدەبىيات ئىنقىلابى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ماركسىزم ـ لېنىنىزم تەلىماتى ۋە باشقا ئېقىملار جۇڭگوغا تارقىلىپ كىردى.

ئىككىنچى دەۋر، 1921 ـ يىلىدىن 1927 ـ يىلىغىچە بولغان ۋاقىت بولۇپ، بۇ ۋاقىت جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى ئەدەبىياتى تەرەققىيات باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردە نۇرغۇن ئەدەبىي تەشكىلاتلار ۋە «ساپ ئەدەبىيات ـ سەنئەت» ژۇرناللىرى بارلىققا كەلدى.

ئۈچىنچى دەۋر، 1928 ـ يىلىدىن 1936 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئىككىنچى تەرەققىيات باسقۇچى، شۇنداقلا بۇرۇلۇش دەۋرى بولۇپ، بۇ باسقۇچتا ماركسىزم ـ لېنىنىزملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى كەڭ كۆلەمدە تارقىلىپ، ئۇنىڭ تەسىرى ھەرقانداق بۇرژۇئا ئەدەبىيات ـ سەنئەت پىكىر ئېقىمىدىن ئېشىپ كەتتى.

تۆتىنچى دەۋر، 1937 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان ئارىلىق بولۇپ، بۇ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئۈچىنچى تەرەققىيات باسقۇچى، شۇنداقلا يېڭى ئەدەبىياتنىڭ بۆلۈنۈشتىن بىرلىشىشكە قاراپ ئۆتكەن دەۋرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

جۇڭگو هازىرقى زامان ئەدەبىياتى قىسقىغىنا ئارىلىقتا يۈز لۇقتىن بارلىققا كېلىپ، تېيىزلىقتىن چوڭقۇرلۇققا قاراپ تەرەققىي قىلىپ، ئۆزىگە خاس تارىخىي خاراكتېرلىك تۆھپە يارىتى. يولداش ماۋ زېدۇڭ «يېڭىدىن ئەدەبىيات - سەنئەت سۆھبىتى يىغىندا سۆزلەپ نۇتۇق» دېگەن ئەسىرىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «4 - ماي» دىن بۇيانقى مەدەنىيەت سېپىدە ئەدەبىيات ۋە سەنئەت مۇھىم، نەتىجىلىك بىر تارماق بولۇپ قالدى»، «4 - ماي» دىن بۇيانقى ئىنقىلابىي ئەدەبىيات - سەنئەت ھەرىكىتىنىڭ 23 يىل داۋامىدا ئىنقىلابقا قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىسى بار» دەپ كۆرسەتكەنىدى. بىز مۇشۇ نۇقتىنى چىقىش قىلىپ، هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ پۈتكۈل تەرەققىيات مۇساپىسىگە نەزەر سالساق، بۇ ئەدەبىيات بىرنەچىدىن، جۇڭگو ئىنقىلابىغا يارىدەم بەردى. چۈنكى، بۇ ئەدەبىيات جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان جاھانگىرلىككە، فېئوداللىزمغا ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمغا قارشى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابقا ئاكتىپ ماسلاشتى ۋە بۇ كۆرەشلەرنى كۆچلۈك ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۆزىنىڭ تارىخىي بۇرچىنى تولۇق ئادا قىلدى؛ ئىككىنچىدىن، پرولېتارىياتنىڭ يېڭى ئەدەبىيات - سەنئەت قوشۇنىنى شەكىللەندۈردى. بۇ قوشۇن يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشۇپلا قالماستىن، بەلكى دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاساسىي تايانچ كۈچى بولۇپ قالدى؛ ئۇچىنچىدىن، ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى جەھەتتە، بىر دەۋرنىڭ يېڭى ئەدەبىياتىنى يارىتىتى. شېئىرىيەت، پروزا، دراماتورگىيە قاتارلىق تۈرلەرنىڭ هەممىسىدە، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا كۆچلۈك تەسىر پەيدا قىلغان زور بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. بۇ ئەسەرلەر مەزمۇن جەھەتتە يېڭى تېما ۋە يېڭى شەخسلەرنى ئىپادىلىگەن بولسا، شەكىل جەھەتتە

ئۇرغۇن يېڭىلاش ۋە ئىجاد قىلىشلارنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، ئوخشاش بولمىغان ئەدەبىيات - سەنئەت ئۇسلۇبلىرى بىلەن هەر خىل ئېقىملارنى بارلىققا كەلتۈردى.

دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم پرولېتارىيات سىنىپىنىڭ ئۆتكۈر قورالى. بىز هازىرقى زامان ئەدەبىياتىنى مۇشۇ پرىنسىپ بويىچە تەتقىق قىلىپ، ئۇنىڭ يۇقىرىدىكى تۆھپىلىرىنى مۇقىملاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە تۆۋەندىكىدەك كەمچىلىكلىرىنىڭمۇ ۋە تارىخىي چەكلىمىلىكلىرىنىڭمۇ بارلىقىنى كۆرۈشىمىز لازىم: بىرىنچى، «4 - ماي» دىن بۇيانقى ئەدەبىيات - سەنئەت هەرىكىتى ئازاد رايونلارنى هېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن شەهەر ئۇششاق بۇرژۇئازىيىسى ۋە بۇرژۇئازىيە زىيالىيلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىپ، ئىشچى، دېھقان، ئەسكەرلەر بىلەن هەقىقىي تۇرە بىرلىشەلمىدى؛ ئىككىنچى، خېلى كۆپ ساندىكى ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بۇرژۇئا ئىدىيىسى بىلەن كاپىتالىزم ئىدىيىسىنىڭ چەك - چېگرىسىنى ئۈزۈل - كېسىل ئاجرىتالمىدى. ئۇلار پەقەت بۇرژۇئازىيىنىڭ مەلۇم بىر خىل ئىدىيىسىنى قورال قىلىپ، فېئوداللىق كونا تۈزۈمگە، كونا ئىدىيىگە، كونا مەدەنىيەتكە ۋە باشقا قارا كۈچلەرگە كۈرەش ئېلىپ باردى؛ ئۇچىنچى، بەزى يازغۇچىلارنىڭ ماركسىزملىق دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق روهى كەمچىل بولۇپ، ئىدىيە هەم كۆز قاراشلىرىدا مېتافىزىكىلىق نەرسىلەر نىسبەتەن كۆپ بولدى.

2. «4 - ماي» يېڭى مەدەنىيەت هەرىكىتى ۋە ئەدەبىيات ئىنقىلابى

مۇئەييەن مەدەنىيەت مۇئەييەن جەمئىيەت سىياسىيسى ۋە ئىقتىسادىنىڭ ئىدىئولوگىيە جەهەتتىكى ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ يەنە مۇئەييەن جەمئىيەت سىياسىيسى ۋە ئىقتىسادى ئۈچۈن خىزمەت

قىلىدۇ. سىياسىي ساھەدىكى يېڭى ئۆزگىرىشلەر مەدەنىيەت سا-
ھەسىدە يېڭى ئۆزگىرىشلەرنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. «4 - ماي»
يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىمۇ خۇددى شۇنداق. ئۇ جاھانگىرلىككە
ۋە فېئودالىزمغا ئۇزۇل - كېسىل، مۇرەسسەسىز قارشى تۇرغان
زور سىياسىي ھەرىكەت، شۇنداقلا ماركسىزمنى تەرغىب قىلىپ،
فېئودالىق دىنىي قائىدە - يوسۇنلارنى ۋە فېئودالىق ئىجتىما-
ئىي تۈزۈمنى پاش قىلغان، كونا ئەدەبىياتقا قارشى تۇرۇپ، يېڭى
ئەدەبىياتنى تەشەببۇس قىلغان مەدەنىيەت ھەرىكىتى، شۇنداقلا ئۇ
جۇڭگو ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تارىخىي سەھنىگە چىقىشقا باشلا-
غانلىقىنىڭ بەلگىسى.

1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە جاھانگىرلار ئۇرۇش بىلەن
بولۇپ كېتىپ، جۇڭگوغا قاراتقان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزچىلىقىنى
ۋاقتىنچە بوشاشتۇرۇپ قويغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ مىللىي
سانائىتى بىر قەدەر تېز تەرەققىي قىلدى. بۇنىڭ بىلەن بۇرژۇئا-
زىيىنىڭ دېموكراتىك ئىدىيىلىرى كۈندىن - كۈنگە جانلىنىپ،
بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئىدە-
يىۋى ئويغىنىش ھەرىكىتى بارلىققا كەلدى. «يېڭى ياشلار»
ژۇرنىلى بۇ ھەرىكەتنىڭ تەشكىلاتچىسى ۋە غايىۋى روھلاندۇرغۇ-
چىسى بولدى. بۇ ژۇرنال 1915 - يىلى شاڭخەيدە نەشر قىلىن-
دى. بۇنىڭ نەشر قىلىنىشى يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ باش-
لانغانلىقى بولدى. چېن دۇشيۇ (1880 — 1942) نىڭ باش
مۇھەررىرلىكىدە نەشر قىلىنغان بۇ ژۇرنال ئەينى دەۋردە ئۆكتە-
بىر ئىنقىلابىدىن بۇرۇنقى فېئودالىزمغا قارشى ئىدىيىۋى ئويغە-
نىش ھەرىكىتىدە زور رول ئويناندى. چېن دۇشيۇ بۇ ژۇرنالنىڭ
1 - سانىدا «ياشلارغا مۇراجىئەت» دېگەن ماقالىنى ئېلان قە-
لىپ، ياشلاردىن كۈتىدىغان ئالتە تۈرلۈك ئۇمىدىنى ئوتتۇرىغا
قويدى. ئۇ يەنە بۇ ماقالىدە «دېموكراتىيە» ۋە «ئىلىم - پەن»
دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى مەدەنىيەت ۋە ئىدىيە

ئىنقىلابىنىڭ ئىككى بايرىقى قىلىشنى چاقىرىق قىلدى. بۇ ژۇر-
نال 1916 - يىلى بېيجىڭغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن يولداش
لى داجاۋ (1889 — 1927) بۇ ژۇرنالنىڭ تەھرىرلىك خىزمە-
تىگە قاتناشتى. ئۇ بۇ ژۇرنالدا كەينى - كەينىدىن «ياش-
لىق»، «ياشلار ۋە ياشانغانلار»، «كۆڭزى ۋە ئاساسىي قانۇن»
قاتارلىق مۇھىم ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. ئۇ «ياشلىق»
دېگەن ماقالىدە، ياشلارنى تەدرىجىي تەرەققىيات قائىدىسى بويىچە
«ئۆتمۈش تارىخنىڭ چۈشەكلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، كونا تەلىمات-
لارنىڭ رامكىسىنى بۆسۈپ تاشلاشقا، قۇيرۇقىنى قۇم باسقان
كونا جەسەتلەرنىڭ جۇشقۇن ھاياتلىق كىشىلەرنى چىرمىۋېلىشىغا
يول قويماسلىققا، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئۆتكەن ياشلىقنى چۆرۈپ
تاشلاپ ھازىرقى ياشلىقنى قەدىرلەشكە» چاقىردى. «4 - ماي»
دىن كېيىن يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى تېخىمۇ يۇقىرى دولقۇنغا
كۆتۈرۈلدى. 1919 - يىلى 5 - ئايدا «يېڭى ياشلار» ژۇرنىلى
«ماركسىزمنى تەتقىق قىلىش» قا بېغىشلانغان مەخسۇس سانىنى
چىقىرىپ، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ئىنتايىن زور تەسىر پەيدا
قىلدى. بۇ چاغدا لۇشۈنمۇ بۇ ژۇرنالدا ئۆزىنىڭ ھېكايە، فېلىيە-
تونلىرىنى ئېلان قىلىشقا باشلىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى «4 -
ماي» يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قە-
لىشىنى ئوبيېكتىپ شارائىت بىلەن تەمىن ئەتتى. شۇنىمۇ كۆر-
سىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، «4 - ماي» يېڭى مەدەنىيەت
ھەرىكىتى بىرلىك سەپ خاراكتېرىنى ئالغان بولغاچقا، بۇنىڭغا
ئىشتىراك قىلغان كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى ئوخشاش بولمىغان
سىنىپلارنىڭ مەيدانىغا ۋەكىللىك قىلغاچقا، ئۇلارنىڭ يېڭى مەدە-
نىيەت ھەرىكىتىگە تۇتقان پوزىتسىيىسىمۇ ۋە بۇ ھەرىكەتتە ئويناد-
خان رولىمۇ ئوخشاش بولمىدى. لى داجاۋ قاتارلىق كوممۇنىزم-
چى زىيالىيلار ماركسىزمنى تەشۋىق قىلىشنىڭ ئاۋانگارتلىرى
بولۇپ، فېئودالىق مەدەنىيەتكە ۋە قائىدە - يوسۇنلارغا قارشى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

تۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئويناندى. لېكىن، «4 ـ ماي» ھەرىكىتى بۇرۇن يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ ئاساسىي رەھبەرلىرى بولغان چېن دۇشيۇ بولسا «4 ـ ماي» ھەرىكىتى مەزگىلىدە ئاشكارا ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ كېلىشتۇرمىچىلىك پەلسەپىسىنى تەرغىب قىلدى. «4 ـ ماي» ھەرىكىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە فېئودالىلىق مەدەنىيىتىگە قارشى تۇرغان خۇشى (1891 ـ 1962) مۇ يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى چوڭقۇرلاپ ماركسىزملىق ئىدىيىۋى ھەرىكەتكە ئايلانغاندىن كېيىن، يېڭى مەدەنىيەت بىرلىكىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كەتتى.

«4 ـ ماي» يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى ئەنە شۇنداق ئۇزاق مۇددەتلىك مۇرەككەپ كۈرەشلەر ئىچىدە راۋاجلىنىپ، «4 ـ ماي» ئەدەبىيات ئىنقىلابى ئوچۇن داغدام يول ئېچىپ بەردى.

«4 ـ ماي» ھەرىكىتىنىڭ پارتلىشى ۋە جوڭگودا كوممۇنىستىك ئىدىيىلەرنىڭ تارقىلىشى ـ «4 ـ ماي» ئەدەبىيات ئىنقىلابىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئىككى ئاساسىي سەۋەبتۇر. بۇ ئىككى سەۋەب توپەيلىدىن ئەدەبىيات ئىنقىلابى باشلىنىش بىلەنلا جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزمغا قارشى تۇرۇشنى ئۆزىنىڭ بىرىدىنبىر ۋەزىپىسى قىلىپ بەلگىلىدى. شۇنىڭ ئوچۇن ئەدەبىيات ھەرىكىتىنىڭ مەزمۇنى پۈتۈنلەي يېڭى ۋە ئىجادىي بولدى. بۇ يېڭى مەزمۇنغا ماسلىشىش ئوچۇن ئۇنىڭ يېڭى بىر شەكلىنى قوللىنىشى مۇقەررەر ئىدى. شۇڭا، «4 ـ ماي» ئەدەبىيات ئىنقىلابى شەكىل جەھەتتىن ئىنقىلابنى يېڭى ئەدەبىي تىلنى تەشەببۇس قىلىشتىن باشلىدى. «4 ـ ماي» ئەدەبىيات ئىنقىلابى توغرىسىدا ئەڭ بۇرۇن گەپ ئاچقان كىشى خۇشى بولدى. ئۇ 1917 ـ يىلى 1 ـ ئايدا «يېڭى ياشلار» ژۇرنىلىدا «ئەدەبىيات ئىسلاھاتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» دېگەن ماقالىنى ئېلان قىلدى. بۇ مەزگىلدە چېن دۇشيۇمۇ «ئەدەبىيات ئىنقىلابى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىنى ئېلان قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئەدەبىيات

ئىنقىلابى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. خۇشى «ئەدەبىيات ئىسلاھاتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» دېگەن ماقالىدە ئەدەبىيات ئىسلاھاتىنى «بىرىنچىدىن، قۇرۇق گەپ قىلماسلىق؛ ئىككىنچىدىن، قەدىمكىلەرنى دورىماسلىق؛ ئۈچىنچىدىن، گرامماتىكىغا ئەمەل قىلىش؛ تۆتىنچىدىن، يوق كېسەلگە ئىگرىماسلىق؛ بەشىنچىدىن، كونا مۇقامنى تەكرارلىماسلىق؛ ئالتىنچىدىن، ئىدىئوم ئىشلەتمەسلىك؛ يەتتىنچىدىن، قاپىيىداش سۆزلەرنى قوللانماسلىق؛ سەككىزىنچىدىن، جانلىق ئىبغىز تىلنى قوللىنىش» تىن ئىبارەت «سەككىز ئىش» تىن باشلاشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

كونا ئەدەبىي تىل ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان شارائىتتا، بۇ خىل تەشەببۇسلارنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى زور ئىلغارلىق ئىدى. شۇڭا بۇ تەشەببۇسلار ئەينى دەۋردە زور تەسىر قوزغىدى. ئەدەبىيات ئىنقىلابىنىڭ بايراقدارلىرى ئىچىدە لۇشۇن، لى داجاۋ، لارمۇ بار ئىدى. لى داجاۋ 1919 ـ يىلى 12 ـ ئايدا «يېڭى ياشلار» ژۇرنىلىدا «ئەدەبىيات دېگەن نېمە» دېگەن ماقالىنى ئېلان قىلدى. ئۇ ئىنىق قىلىپ: «يېڭى ئەدەبىي تىلدا ماقالە يېزىش، ئاز ـ تولا يېڭى بىلىملەرنى تونۇشتۇرۇش، ئانچە ـ مۇنچە يېڭى ئىشلارنى ۋە يېڭى كىشىلەرنى تەسۋىرلەپ، يېڭى ئاتالغۇلارنى كىرگۈزۈشلا يېڭى ئەدەبىيات ھېسابلانمايدۇ. بىزنىڭ يولغا قويالمايۋاتقىنىمىز رېئال ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى تەسۋىرلەيدىغان ئەدەبىياتتۇر. بىز ئېھتىياجلىق ۋە بۇرژۇئازىيە ئىدىيىلىرىنى تەشۋىق قىلىدىغان ئەدەبىياتقا قارشى تۇرىمىز، ئەدەبىياتتا ئىنىق مەسلەك بولۇشى لازىم» دەپ كۆرسەتتى.

بۇ يەردە دېيىلگەن «مەسلەك» شەك ـ شۇبھىسىز ھالدا ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى كۆرسىتەتتى. لى داجاۋ ئەدەبىيات بىلەن ماركسىزمنى بىرلەشتۇرۇشكە تىرىشىپ، يېڭى ئەدەبىياتنى ئىنقىلابنىڭ تەلىپى بويىچە ساغلام راۋاجلىنىشقا يېتەكلەپ،

«4 ـ ماي» ئەدەبىيات ئىنقىلابىنى كەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئىگە قىلدى. بۇ دەۋردە يۇقىرىقىلاردىن سىرت، لۇشۈن، گومو-رو قاتارلىق يازغۇچى، شائىرلارمۇ ئاممىباب ئەدەبىي تىلدا يېزىلىغان ئەسەرلىرى بىلەن «4 ـ ماي» ئەدەبىيات ئىنقىلابىنى ئىلگىرى سۈردى.

«4 ـ ماي» ئەدەبىيات ئىنقىلابى «كونا ئەخلاققا قارشى تۇرۇپ، يېڭى ئەخلاقنى تەشەببۇس قىلىش ۋە كونا ئەدەبىياتقا قارشى تۇرۇپ، يېڭى ئەدەبىياتنى تەشەببۇس قىلىش» تا باشتىن ـ ئاخىر چىڭ تۇرۇپ تۇرۇندىكى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى:

بىرىنچىدىن، «4 ـ ماي» ئەدەبىيات ئىنقىلابى فېئودالىزملىق ئەدەبىياتنى ھۆكۈمرانلىق ئورنىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يېڭى ئەدەبىياتنى تىكلەپ، شۇ دەۋردىكى سىياسىي سەپتىكى ئىنقىلابقا كۈچلۈك ماسلىشىپ، جۇڭگو خەلقىنىڭ «4 ـ ماي» دەۋرىدىكى جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزمغا قارشى كۈرىشى سېپىنىڭ مۇھىم بىر يۆنىلىش ئارمىيىسى بولدى.

ئىككىنچىدىن، «4 ـ ماي» ئەدەبىيات ئىنقىلابى ئەدەبىي تىل ۋە شەكىل جەھەتتە زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. ئۇ كونا دېموكراتىزم مەزگىلىدە قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلەر ئاساسىدا، فېئودالىلىق كونا ئەدەبىياتنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى ـ قەدىمكى ئەدەبىي تىلغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. ئۇنىڭ بىلەن ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قەدىمكى ئەدەبىي تىلنىڭ ئورنىنى خەلق تىلىغا يېقىن بولغان ئاممىباب ئەدەبىي تىل ئىگىلەپ، يېڭى ئەدەبىي تىل شەكىل جەھەتتە ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشتى.

ئۇچىنچىدىن، «4 ـ ماي» ئەدەبىيات ئىنقىلابى جەريانىدا ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ قىياپىتى غايەت زور دەرىجىدە ئۆزگىرىپ، يېڭى ئىدىيەۋى مەزمۇنغا ئىگە بولغان ئەدەبىي ئەسەرلەر كۆپلەپ

مەيدانغا كەلدى. بۇ ئەسەرلەر ئىلىم ـ پەن ۋە دېموكراتىيىنى تەشۋىق قىلىشتا ھەم مىللىي ئاڭنى ئويغىتىپ ئىدىيىنى ئازاد قىلىشتا ئاكتىپ رول ئوينىدى. گەرچە، بۇ دەۋردە «4 ـ ماي» يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ دائىرىسى ئاساسەن زىيالىيلار بەلەنلا چەكلىنىپ قېلىپ، ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدىغان يېزىلارغا يېتىپ بارالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئومۇمىي نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇ ئىجادىيەتتە باش تېما، شەخسلەر ئوبرازى، تىل، شەكىل ۋە ئىجادىيەت ئۇسۇلى قاتارلىق تەرەپلەردە مىسلى كۆرۈلمىگەن يېڭى ئالاھىدىلىكلەرنى بارلىققا كەلتۈردى.

2 §. لۇشۈن

1. لۇشۈننىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيەت يولى

لۇشۈن — ئۇلۇغ يازغۇچى، مۇتەپەككۇر، ئىنقىلابچى ۋە ئېلىمىز يېڭى ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى. ئۇنىڭ پۈتكۈل ئىدىيىسى ۋە ئەدەبىياتتىكى يۈكسىلىش يولى جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىنقىلاب ئىشلىرى بىلەن زىچ باغلانغان.

لۇشۈن (ئەسلىي ئىسمى جۇشۇرېن) 1881 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ شاۋشىن ناھىيىسى (ھازىرقى شاۋشىن شەھىرى) دە ۋەيران بولغان پومېشچىك ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، 12 يېشىدا شاۋشىندىكى مەشھۇر سەۋېي ئىلىم يۇرتىدا ئوقۇغان، 1898 ـ يىلى باھاردا ئائىلىسىدىن ئايرىلىپ، نەنجىڭغا ئوقۇشقا بارغان، بۇ جەريانداردا دارۇنىنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆپلەپ ئوقۇپ، تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇنى جەمئىيەتنى كۆزىتىشتىكى بىر خىل ئىدىيىۋى قورال قىلغان. 1902 ـ يىلى باھاردا، لۇشۈن ياپونىيىگە ئوقۇشقا بارغان، دەسلەپتە ياپون تىلى ئۆگەنگەن،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

1903 ـ يىلى ئىرقىي ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ سىمۇولى بولغان ئۇزۇن چېچىنى كېسىۋېتىپ «كىچىككىنە سۇرىتىمگە بېغىشلىـ ما» دېگەن شېئىرنى يېزىپ، بارلىقىنى ۋەتەننىڭ ئازادلىقىغا بېغىشلاش ئىرادىسىنى بىلدۈرگەن. 1904 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، لۇشۈن ۋەتەن، خەلقنىڭ ئۈمىدىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، سېنداني تېببىي مەكتىپىگە كىرىپ، مېدىتسىنا ئىلمىنى ئۆگىنىشكە باشـ لىغان، ئەمما ئەمەلىيەتنىڭ تەرىبىيىلىشى ئاستىدا ۋەتەننى قۇتۇلـ دۇرۇشنىڭ ھەممىدىن زۆرۈرلۈكىنى، تېببىي ئىلمىنى ئۆگـ نىش ئۈنچىۋالا زۆرۈر ئەمەسلىكىنى، ئىنقىلابنىڭ «بىرىنچى تەلىپى» جۈڭگو خەلقىنىڭ روھىنى ئۆزگەرتىش ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، «ئەدەـ بىيات ـ سەنئەت ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئېڭىنى ئويغىتىش» قارارىغا كەلگەن، شۇنىڭ بىلەن ئىدىيىۋى تەرەققىياتتا مۇھىم بىر قەدەمنى باسقان، 1908 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىنقىلاـ بىي تەشكىلات «گۇاڭپۇخۇي» غا قاتناشقان ۋە بۇرژۇئا ئىنقىلابچىـ لىرىنى قوللىغان، 1907 ـ يىلىدىن 1908 ـ يىلىغىچە «ئىنـ سانلار تارىخى» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان، 1909 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ياپونىيىدىن ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن، 1911 ـ يىلى شىنخەي ئىنقىلابى پارتلىغاندا، بۇ ئىنقىلابنى قىزغىن قوللىغان، 1930 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن باشلاپ «جۈڭگو سول قانات يازغۇچىلار ئىتتىپاقى» غا رەھبەرلىك قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ مەدەنـ يەت جەھەتتىكى قورشاپ يۇقتىش سۇيىقەستىنى گۇمران قىلغان.

جاپا ـ مۇشەققەتلىك خىزمەت ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان كېسەلـ لىك لۇشۈننى تولىمۇ ئاجىزلاشتۇرىۋەتكەن. ئۇ 1936 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى تاڭ سەھەردە شاڭخەيدە ئالەمدىن ئۆتكەن.

لۇشۈن ئەدەبىي ئىجادىيىتىنى 1918 ـ يىلى 5 ـ ئايدا «يېڭى ياشلار» ژۇرنىلىدا، ئىلمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا فېـ ئودالىزمغا قارشى يېڭى ئەدەبىي تىل بىلەن يېزىلغان تۇنجى ھېكايىسى ـ «سەۋدايى خاتىرىسى» نى ئېلان قىلىش بىلەن باشـ لىغان. بۇ ئەسەر «ئەدەبىيات ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى گۈلدۈرمـ ماسى» بولۇپ، فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشتە مۇھىم رول ئويـ نىغان. لۇشۈن مۇشۇ ھېكايىدىن كېيىن كەينى ـ كەينىدىن «چۇقان» ۋە «تېڭىرقاش» قاتارلىق توپلاملىرىغا كىرگۈزۈلگەن «كۈڭ يىجى» ، «دورا» ، «كىچىككىنە بىر ۋەقە» ، «يـۇر ـ تۇم» ، «بەخت تىلەش» ، «ئا Q نىڭ رەسمىي تەرجىمھالى» ، «ھەسرەت» قاتارلىق 25 پارچە ھېكايىنى يېزىپ ئېلان قىلغان.

لۇشۈننىڭ ھاياتىدا ئەڭ كۆپ يازغىنى فېلىيەتون. ئۇ 1918 ـ يىلى فېلىيەتون يېزىشنى باشلىغاندىن تارتىپ ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە «ئىسىق شامال» ، «قەبرە» ، «سايىۋەن» ، «سايـ ۋەننىڭ داۋامى» ، «ئالا كۆڭۈل» ، «خالاس» ، «ئۇچ بىكار» ، «ئەجەش مۇقام» ، «ساختا ئەركىنلىكنامە» ، «گۈلشەن پاراڭلىـ رىغا ئىستىئارە» ، «كونۇس بوتكىسى فېلىيەتونلىرى» ... قاتارلىق نۇرغۇنلىغان توپلاملارنى نەشر قىلدۇرغان. لۇشۈن كۆپ ھوسۇل ـ لۇق، تىرىشچان يازغۇچى. ئۇ ھېكايە، فېلىيەتون ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ قالماستىن، بەلكى نەسىر ئىجادىيىتى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا نەسىر ئىجادىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ زور كۈچ چىقارغان. ئۇنىڭ 1924 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1926 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە يازغان 23 پارچە ئەسىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ياۋا گىياھ» ناملىق نەسرىي شە ـ ئىرلار توپلىمى بىلەن 1926 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن 11 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا يازغان 10 پارچە ئەسىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «كەچتە ئۇزۇلگەن سەھەر غۇنچىسى» ناملىق ئەسلىمە خاراكتېر ـ لىك نەسرىي ئەسەرلەر توپلىمى بۇنىڭ تىپىك مىسالى بولالايدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىش كېرەككى، لۇشۇن يەنە تارىخىي تېمىلاردا ھېكايە يېزىپ، قەدىمكىنى ھازىر ئۇچۇن خىز-مەت قىلدۇرۇشنىڭ يولىنى ئېچىپ بەرگەن يازغۇچى بولۇپ ھې-ساپلىنىدۇ. ئۇنىڭ 1922 ـ يىلىدىن 1936 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يازغان «يېڭىدىن تۇزۇلگەن كونا ھېكايىلەر» ناملىق ئەسىرى بىزنىڭ يۇقىرىقى قارىشىمىزنى دەلىللەيدۇ. بۇ توپلام سەككىز ھېكايىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇلارنىڭ تېمىسى قەدىمكى زاماندىكى رىۋايەت، ئەپسانە، تارىخىي ھېكايە ۋە چۆچەك-لەردىن ئېلىنغان. لۇشۇن بۇ توپلامدا رېئال كۆرەش ئېھتىياجـ-نى كۆزدە تۇتۇپ، نۇرغۇنلىغان تارىخىي پاكىتلاردىن رېئاللىققا يېقىن كېلىدىغان ياكى رېئال ئەھۋاللارغا بەكمۇ ئوخشاپ كېتىدە-غان ئادەم ۋە ۋەقەلەرنى تاللىۋېلىپ، «بىرەر سەۋەبنى تۇتقا قىلىپ تۇرۇپ ئۇنىڭغا خالىغانچە رەڭ بېرىش» تەك ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللانغان.

ماۋ زېدۇڭ «يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىدە كوممۇنىزم جەڭچىسى لۇشۇنگە ناھايىتى يۇكسەك باھا بېرىپ: «لۇشۇن جۇڭگو مەدەنىيىتى ئىنقىلابىنىڭ سەركەردىسى. ئۇ ئۇ-لۇغ ئەدىب بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ۋە ئۇلۇغ ئىنقىلابچى. لۇشۇننىڭ سۆزىكى ناھايىتى قاتتىق ئىدى. لۇشۇندە قۇلچىلىق ۋە خۇشامەتچىلىكتىن ھىلىچە ئەسەر يوق ئە-دى. بۇ مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە خەلقلىرى ئۇچۇن ئەڭ قىممەتلىك خىسلەت. لۇشۇن مەدەنىيەت سېپىدە پۈتۈن مىللەت-نىڭ زور كۆپچىلىكىگە ۋەكىللىك قىلىپ، دۇشمەن ئىستىھكام-لىرىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن ئەڭ توغرا، ئەڭ باتۇر، ئەڭ قەتئىي، ئەڭ سادىق، ئەڭ يالقۇنلۇق، مىسلى كۆرۈلمىگەن مىل-لىي قەھرىمان. لۇشۇننىڭ يۇنىلىشى — جۇڭخۇا يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ يۇنىلىشى» دەپ كۆرسەتكەن.

2. لۇشۇننىڭ «سەۋدايى خاتىرىسى»، «ئا Q نىڭ رەسمىي تەرجىمھالى» قاتارلىق ھېكايىلىرى

لۇشۇننىڭ «چۇقان» ناملىق ھېكايىلەر توپلىمىدىكى بىرىن-چى ھېكايە «سەۋدايى خاتىرىسى» دۇر. بۇ ئەسەر ئەڭ دەسلەپ 1918 ـ يىلى 5 ـ ئايدا «يېڭى ياشلار» ژۇرنىلىنىڭ 4 ـ جىلد، 5 ـ سانىدا «لۇشۇن» دېگەن تەخەللۇس بىلەن ئېلان قىلىنغان. ئۇ جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا تۇنجى قېتىم ئاممىباب ئەدەبىي تىلدا يېزىلغان ھېكايە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەسەر سەۋ-داينىڭ نورمالسىز پسىخىكىسىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ۋە سەم-ۇوللۇق دارتىمىلاش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، «فېئودالىق ئەدەپ ـ ئەخلاق ۋە ئۇرۇقداشلىق تۇزۇم» نىڭ ئىللەتلىرىنى پاش قىلغان. بۇ ئاپتورنىڭ جۇڭگو تارىخىنى ۋە جۇڭگو مەدەنىيىتىنى ئۇزۇن مۇددەت تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ھاسىل قىلغان زور يېڭىلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھېكايىدە فېئودالىزم جەمئىيىتى-دىكى ئەزگۈچىلەرنى «شىرغا ئوخشاش رەھىمسىز، توشقانغا ئوخ-شاش قورقۇنچاق، تۆلكىگە ئوخشاش ھىيلىگەر» دەپ قاتتىق سۆكىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئاپتور فېئودالىق ئەدەپ ـ ئەخلاقنىڭ رەھىمسىزلىكىنى چوڭقۇر پاش قىلىپ، مىللەتكە بولغان يۇك-سەك مېھىر ـ مۇھەببىتىنى، ئېچىنىش تۇيغۇسىنى ئەسەر مەز-مۇنىغا سىڭدۇرىۋەتكەن. ئەسەردە يارىتىلغان سەۋدايى ئوبرازى ئاپتورنىڭ گەۋدىلەندۇرگەن سىمۋوللۇق مەنە نۇقتىسىدىن ئالغاند-ا، ھازىرقى زامان ئېڭىغا ئىگە بولغان، فېئودالىق جەمئىيەت-تىن يۈز ئۆرۈگۈچىلەرنىڭ ئوبرازى. ئۇ فېئودالىق ئەنئەنگە دادىللىق بىلەن گۇمانىي قاراشتا بولدى، شۇنداقلا جەڭ ئېلان قىلدى: «ئادەم يەيدىغانلار كەلگۈسىدە بۇ دۇنيادا ياشىيالمايدۇ» دەپ چۇقان سالدى. لۇشۇننىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ بۇ ئەسەرنى مەرىپەتپەرۋەرلىك مەقسىتىدە «كىشىلىك ھايات ئۇچۇن، شۇنداق-لا تۇرمۇشنى ياخشىلاش» ئۇچۇن يازغان. شۇڭا، ئۇ بۇ ئەسەرنىڭ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ماتېريالللرىنى ئاساسەن «كېسەلچان جەمئىيەتتىكى بەختسىز كىشىلەردىن ئالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاھۇزارىنى كۆرسىتىپ بېرىش، ئۇلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن جەمئىيەتنىڭ دىققىتىنى قوزغاش مەقسىتىدە بولغان». شۇڭا ئۇنىڭ پاش قىلىش ۋە تەنقىد قىلىشتىكى چوڭقۇرلۇقى فېئودالىزمغا قارشى روھتا يېزىلغان ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ھەر قانداق ئەدەبىي ئەسەردىن ئېشىپ چۈشىدۇ. شۇنىمۇ كۆرۈش كېرەككى، لۇشۈن تەسۋىرلىگەن سەۋدايى تېخى ئويغىنىش جەريانىدا تۇراتتى. شۇڭا، ئۇ «ئادەم يەيدىغان ئادەملەر»نى تىللاش بىلەن بىلله يەنە ئۇلارنى «نىيىتىدىن ياندۇرماقچى» بولۇپ، «دەرھال نىيىتىگىلارنى ئۆزگەرتىگىلار، چىن دىلىگىلاردىن ئۆزگەرتىگىلار» دەيدۇ. «بالىلارنى قۇتۇلدۇرۇڭلار» دېگەن شوئارمۇ بىر ئاز توماتاق ۋە ئابستراكت. بۇ لۇشۈننىڭ «4 ـ ماي» مەزگىلىدىكى تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسى ئىدىيىسىنىڭ ئىنكاسى، خالاس.

لۇشۈن ئۇنىڭدىن كېيىن يازغان نۇرغۇنلىغان ھېكايىلىرىدە بىر تۈركۈم بەختسىز كىشىلەرنى تەسۋىرلەشنى ئاساس قىلدى. بۇ ئاساسەن دېھقانلار، يەككە ئەمگەكچىلەر ۋە تۆۋەن قاتلامدىكى زىيالىيلارنىڭ تراگىدىيىسىگە مەركەزلىشىدۇ. بۇ ئوخشاشمىغان تەبىقىنىڭ ئۆزىگە تۈشلۇق خورلىنىش، زىيانكەشلىككە ئۇچراش جەريانى، ئاھ ـ زار، قان ياشلىق ھايات تارىخى بار. بۇلار ئارقىلىق ئاپتور فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ ئادەم يەيدىغان ماھىيىتىنى، قاراڭغۇلۇقى، ۋەھشىيلىكى ۋە شەپقەتسىزلىكىنى تېخىمۇ روشەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. «ئا Q نىڭ رەسمىي تەرجىمھالى» ناملىق ھېكايە بۇنىڭ تىپىك مىسالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«ئا Q نىڭ رەسمىي تەرجىمھالى» لۇشۈن ئىجادىيىتىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسەر بولۇپ، ئۇ 1921 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1922 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە ئارىلىقتا يېزىلغان، «سەھەر گېزىتى»نىڭ قوشۇمچە بېتىدە «بارىن» تەخەللۇسى بىلەن

لەن ئۈدۈللۇق ئېلان قىلىنغان. ئەسەر شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى جۇڭگو يېزىلىرىنىڭ تارىخىي قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ پارلاق نامايەندىسى. بۇ ئەسەرنىڭ ئېلان قىلىنىشى جۇڭگو-نىڭ ئەدەبىيات ساھەسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا غايەت زور تەسىرلەرنى قوزغىدى ھەمدە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى.

لۇشۈن بۇ ئەسىرىدە نامرات دېھقان ئا Q نىڭ ئىنقىلاب قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، «ئىنقىلاب قىلىشقا يول قويۇلمىغان» لىقى ۋە ئاخىرىدا «ئىنقىلابچى» دېگەن ۋىۋىسكىنى ئېسىۋالغان «ئۇزۇن چاپانلىق ئەرباباللار» تەرىپىدىن ئۆلۈم مەيدانىغا يوللانغانلىق پاجىئەسى ئارقىلىق، شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئاچچىق تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، بۇرژۇئازىيە زىيە رەھبەرلىكىدىكى كونا بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ئۆزۈل ـ كېسىلسىزلىكىنى قاتتىق تەنقىد قىلغان. بۇرژۇئازىيە بىلەن «يېڭىلاش» تونىغا ئورىنىۋالغان پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دېھقانلارغا ئىنقىلابنى ئىنئام قىلىدىغانلىقىغا ئۈمىد قىلماي، «ئىسيان كۆتۈرۈش» لازىملىقىنى، نامرات دېھقانلارغا ئۆزى قوزغىلىپ كۆرەش قىلىشتىن باشقا نىجاتلىق يولىنىڭ يوقلۇقىنى كۆرسەتكەن. ئەسەر لۇشۈن ئىجادىيىتىدىكى بىر يۇقىرى پەللە بولۇپ، ئۇ ئىدىيىۋىلىك ھەم بەدىئىيلىك جەھەتلەردە غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ ئاساسىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) ئەسەردە روھىي غالىبىيەتچىلىك پاش قىلىنغان.

روھىي غالىبىيەتچىلىك ئا Q نىڭ قالاقلىقىنىڭ، غاپىللىقىنىڭ مۇھىم سەۋەبى. لۇشۈن مۇشۇ ئالاھىدىلىكىنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى چوڭقۇر ۋە ھەقىقىي يورۇتۇپ بەرگەن. ئا Q «مىللىي روھنىڭ تىپى»، «مىللىي زەئىپلىكنىڭ ئىپادە-

سى» ، «كىشىلەرنىڭ ئورتاق ئاجىزلىقى» نىڭ گەۋدىلىنىشى بو-
لۇپلا قالماستىن ، بەلكى يېرىم مۇستەملىكە ، يېرىم فېئودالىلىق
كونا جۇڭگونىڭ مەھسۇلىدۇر .

ئا Q دىكى روھىي غالىبىيەتچىلىكنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلە-
كى — ئۆزىنى چوڭ تۇتۇش ، باشقىلارنى مەنسىتمەسلىك ، ياۋاش-
نى بوزەك قىلىش ، ياماندىن قورقۇش ، ئۆزىنىمۇ ھەم ئۆزگىنىمۇ
ئالداشتىن ئىبارەت . ئۇ رېئاللىقتا يۈزلىنىشنى خالىمايدۇ ، سا-
ۋاقلارنىمۇ قوبۇل قىلمايدۇ . ئۇ ئىنتايىن ئونتۇغاق . مەيلى جىس-
مانىي جەھەتتە ھەر قانچە ئازابلانسۇن ، روھىي جەھەتتە قانچە
خورلانسۇن ، ئۇ ھامان تۇرلۇك باھانە — سەۋەبلەرنى تاپىدۇ ، ھەتتا
ئۆزىنى ئۆزى ئۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىگە تەسەللىي بېرىپ ، شېرىن
خىياللارغا چۆمىدۇ . ئا Q نىڭ روھىي غالىبىيەتچىلىكى ھۆكۈم-
ران سىنىپلار تەرىپىدىن ئونىڭغا تېڭىلغان بولۇپ ، ئۇ ھۆكۈمران
سىنىپلارنىڭ ئاڭ — پىكرىنىڭ بىر قىسمى ، ئەمما ئا Q نىڭ
ۋۇجۇدىغا سەرسان — سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن نامرات دېھقانلار-
نىڭ تامغىسى بېسىلغان بولۇپ ، بۇ ئونىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى
كۆرسىتىدۇ . ئا Q نىڭ قالاق ، ئويغانمىغان دېھقانلارنىڭ بەدىئىي
تىپى بولۇشنىڭ تۆپ سەۋەبى ئەنە شۇ يەردە .

2) فېئودال ئۇرۇقداشلىق تۇزۇم تەنقىد قىلىنغان .

ئاQ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى — كەينىدە ياشىغان بو-
لۇپ ، ئۇ جۇڭگو جەمئىيىتى يېرىم فېئودالىلىق ۋە يېرىم مۇستەم-
لىكە ھالەتكە چۈشۈپ قالغاندىن كېيىنكى ئەڭ زۇلمەتلىك يىللار
ئىدى . ئا Q قاتمۇ قات زۇلۇم ۋە ئاسارەتلەر ئىچىدە قانچە تىپىر-
لىسىمۇ ، ھامان ھالاكەتلىك تەقدىرىدىن قۇتۇلالمايدۇ . شۇنىڭ
ئۈچۈن ئونىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى روشەن دەۋر ئالاھىدىلىكىگە
ھەم مۇقەررەرلىككە ئىگە . ۋېيجۇاڭ يېزىسىدا ئا Q دەھشەتلىك
سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيىگە ھەم زۇلۇمغا ئۇچرىغانلىقتىن ، ئۇ-
نىڭ باش تەققۇدەك ئۆيى ھەم بىر يارماق پۇلىمۇ يوق ئىدى .

شۇڭا ، ئۇ ئۆي — ئوچاقلىق بولۇش ۋە بىرەر ئىشنىڭ بېشىنى
تۇتۇشقا ئامالسىز قېلىپ ، ئىبادەتخانىدا يېتىپ — قوپۇپ بويتاق
ئۆتۈشكە مەجبۇر بولىدۇ . ئۇنىڭ «بەلگىلىك بىر كەسپىمۇ
يوق» ، ئۇ باشقىلارغا يالليىپ كۈنلۈك ئىشلەيدۇ ، ئورما ئورۇي-
دۇ ، گۈرۈچ ئاقلايدۇ ، قولۇاق ھەيدەيدۇ ... ئۇ ئەنە شۇنداق
«ئىشقا چېۋەر» لىكىگە قارىماي ، ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش ئېھتىيا-
جىنىمۇ قامدىيالمايدۇ . ئۇ بىر يالالنما دېھقان بولغاچقا ، جاۋ
فامىلىسىنى قوللىنىش ھوقۇقىدىنمۇ مەھرۇم قىلىنىدۇ . ئېكس-
پىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئائىلە نەسەب شەجەرىلىرى
بولىدۇيۇ ، لېكىن ئا Q نىڭ ھەقىقىي ئىسىم — فامىلىسى بىلەن
يۇرت — ماكانىنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاشقا مۇمكىن بولمايدۇ . بۇ
ئارقىلىق ئاپتور فېئودالىلىق ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمىنىڭ تۇۋرۇكى
بولغان كۆڭزى — مېڭزى يولىنىمۇ چوڭقۇر پاش قىلغان .

3) شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تارىخىي قىياپىتىنى ئەكس ئەت-
تۈرگەن .

شىنخەي ئىنقىلابى پارتلاپ كۆپ ئۆتمەي ، ئۇنىڭ خەۋىرى
ۋېيجۇاڭغا يېتىپ كېلىدۇ . بۇ ئۇشتۇمتوت ئەھۋال فېئودال ھۆ-
كۈمران سىنىپلارنى قاتتىق ئالاقزادە قىلىۋېتىدۇ . شەھەر —
بازارلاردىكى چوڭ — كىچىك لويىلارنىڭ ھەممىسى مال — مۈلكى-
نى يۆتكەپ قېچىشقا تەييارلىنىدۇ . بۇ چاغدا جاۋ بېگىم بىلەن
ئونىڭ ئوغلى ئادەتتىكىدىن باشقىراق ھالغا كېلىپ ، ئاQ غا
خۇشامەت قىلىپ ، ئۇنى «ھۆرمەتلىك ئاQ» ، «بۇرادەر ئاQ»
دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن ئاتايدۇ . ئۇزاق مۇددەت ئېكسپىلا-
تاتسىيە قىلىنغان ۋە چىدىغۇسىز خورلانغان ئاQ مۇشۇ بىردەملىك
زور جاھان ئۆزگىرىشى جەريانىدا ، گەرچە ئىنقىلابنىڭ ئەھمىيە-
تىنى تولۇق چۈشىنىپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن ئىنقىلاب-
نىڭ ئۆزىگە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى غۇۋا ھېس قىلىدۇ . شۇنىڭ
بىلەن ئۇ «ئىنقىلاب بولسا بولسۇن ، ئۇ ئاناڭنى ... لارنىڭ جېنە-

ئۇيغۇر كتاب تور بېكتى www.uyghurkitap.com

نى ئالسۇن» دەيدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلار ئىنقىلابتىن قورقىدۇ، Qلا بولسا ئىنقىلابنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ نېمىدېگەن روشەن سېلىشتۇرما - ھە! بۇ ئىككى قارىمۇ قارشى تېپىنىڭ ئىنقىلابقا تۇتقان پوزىتسىيىسىدىكى روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ، بۇ سېلىشتۇرما نامرات دېھقانلارنىڭ، جۈملىدىن Qلا غا ئوخشاش ئويغانمىغان، قالاق دېھقانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپتە شىنخەي ئىنقىلابىغا باغلىغان ئۈمىدىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ.

4) Qلا دىن ئىبارەت قالاق دېھقاننىڭ بەدىئي تەپى يارىتىلغان.

Qلا شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى جۇڭگو يېزىلىرىدا ياشىغان غاپىل، قالاق دېھقانلارنىڭ بەدىئي تېپى. ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە مۇھىم ئالاھىدىلىكى بار: بىرىنچىدىن، Qلا دىن ئىبارەت بۇ بەدىئي تىپ سىنىپتىن تاشقىرى ئەمەس. ئۇ بىر سەرگەردان يالالانما دېھقان بولۇپ، كېيىنچە «ھۆرىيەتچى» بولۇپ قالىدۇ. ئەمما، ئۇ ئىنقىلاب قوشۇنىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان يالغان «ئەجنەبىي شەيتان» نىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرايدۇ، يەنە ھېچبىر گۇناھسىزلا ئېتىپ تاشلىنىپ، شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ قۇربانى بولۇپ كېتىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، Qلا نىڭ خاراكتېرى قالاق دېھقانلارنىڭ خاراكتېرى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئۇ نادان، قۇۋۇ، تەكەببۇر، قورقۇنچاق ۋە خارلانغۇچى، شۇنداقلا ئۇنتۇغاق. ئۇ كۆچلۈكلەردىن قورقىدۇ، ئاجىزلارنى بوزەك قىلىدۇ. شۇڭا Qلا جۇڭگو دېھقانلىرىنىڭ تىپى ئەمەس، بەلكى شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى قالاق، غاپىل دېھقانلارنىڭ تىپى بولالايدۇ؛ ئۇچىنچىدىن، Qلا نىڭ روھىي غالىبىيەتچىلىكىدە ئۇنىڭ ئۆز تەبىئىتىنىڭ تامغىسى بار، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ خاسلىقىمۇ بار. بۇ خاسلىق يەنە ھۆكۈمران سىنىپلار ۋە باشقا سىنىپلارداىمۇ بولىدىغان روھىي غالىبىيەتچىلىكتىن ئىبارەت ئومۇمىيلىقنى ئەكس ئەتتۇرگەن. بۇ سىنىپلاردا ئىپادىلەنگەن روھىي غالىبىيەتچىلىكنىڭ يەنە ئۆز سىنىپىيلىكى ۋە ئۆز خاسلىقى بولىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، Qلا دىن ئىبارەت بۇ قالاق دېھقاننىڭ تېپى مەلۇم جەھەتلەردە ئۇنىڭ ئۆز سىنىپىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بەدىئىي تېپقا ئايلانغان.

«ئا Q نىڭ رەسمىي تەرجىمھالى» دۇنياۋى خاراكتېرلىك ئۆلمەس ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئوبراز يارىتىشتىلا كۆرۈلۈپ قالماي، بەلكى بەدىئىيلىك جەھەتتىمۇ كۆرۈلىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، پېرسوناژلار ئوبرازى جانلىق، ئوبرازلىق، كونكرېت ھەم تەسىرلىك، شۇنداقلا تەپسىلاتلار تەسۋىرى چىن ۋە ئىشەنچلىك، ھەجۋىيلىكى كۈچلۈك. ئەسەردە ئون نەچچە پېرسوناژ تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، بۇلار ئىچىدە ئەڭ جانلىق، كونكرېت ھەم تەسىرلىك تەسۋىرلەنگىنى Qلا ئوبرازىدۇر. لۇشۈن بۇ ئوبرازنى يارىتىشتا، ئۇنى ئادەتتىن تاشقىرى كەڭ بولغان تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ۋە ئىجتىمائىي شارائىت ئىچىگە قويۇپ، Qلا نىڭ ھەر قايسى سىنىپ ۋە شەخسلەر بىلەن بولغان زىددىيەت - توقۇنۇشلىرىدىن ئۇنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكلىرىنى روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ، روھىي غالىبىيەتچىلىكىنى ئوخشىمىغان تەرەپتىن تولۇق ئېچىپ بەرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاپتور خىلمۇ خىل تېپىك ۋەقەلەر ئىچىدە ئا Q نىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە ھەرىكىتىنى ۋە تولۇق ئىندىۋىدۇئاللاشتۇرۇلغان تېپىنى كۆز ئالدىغا قويۇپ تەسۋىرلەپ، Qلا نىڭ «نام - ئەمەلىگە» بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ روھىي ھالىتىنى ئىنچىكە سۈرەتلەپ بەرگەن. ئەسەردە تەپسىلاتلار تەسۋىرىمۇ ئىنتايىن چىن ۋە ئىشەنچلىك بولۇپ، ئۇلار سۈژېتنى بارلىققا كەلتۈرۈش، ئوبرازنى يارىتىش جەھەتتە تولۇق ماسلاشتۇرۇلغان. بۇلاردىن سىرت، ئەسەردە كۆچلۈك ھەجۋىيلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ئوخشاش بولمىغان

مىغان پىرسوناژلارنى ئوخشاش بولمىغان پوزىتسىيە بىلەن ھەج-
ۋىيلەشتۇرگەن. لۇشۈن بۇ ئەسەردە يەنە جۇڭگو كلاسسىك ئەدە-
بىياتىنىڭ تىپىك ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، بايلىق شەكلى-
دىكى رومان بىلەن تەزكىرە ئەدەبىياتىنى بىرلەشتۇرۇشكىمۇ ئەھ-
مىيەت بەرگەن.

§ 3 . گومورو

1. گومورونىڭ ھايات ۋە ئىجادىيەت يولى

گومورو 1892 - يىلى 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى سىچۈەن
ئۆلكىسىنىڭ لىشەن ناھىيىسىدە پومېشچىك ئائىلىسىدە دۇنياغا
كەلگەن. ئەسلىي ئىسمى گوكەيجىن. ئۇ جۇڭگو ھازىرقى زامان
ئەدەبىياتىدىكى ئۇلۇغ يازغۇچى، شائىر، دراماتورگ ۋە ئاتاقلىق
ئىجتىمائىي پائالىيەتچى. ئۇ 1897 - يىلىدىن باشلاپ خۇسۇسىي
مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇشنى باشلىغان. ئۇنىڭ ئۆسمۈرلۈك چاغلى-
رىدا قىزىقىدىغىنى كلاسسىك شېئىرلار ئىدى. ئۇ 1905 - يىلى
لىشەن ناھىيە بازىرى ئىچىدىكى روشىتى باشلانغۇچ مەكتىپىگە
ئىمتىھان بېرىپ كىرگەن، 1907 - يىلى جىيادېك ئوتتۇرا مەك-
تىپىگە كىرگەن. ئۇ بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابچىلىرىنىڭ
كىتابلىرىنى ئۇسسۇزلۇققا تەشنا بولغاندەك ئوقۇپ، ئۇلارنى
چوڭقۇر ھۆرمەت قىلدى، 1914 - يىلى 1 - ئايدا ياپونىيىگە
بېرىپ، 1918 - يىلى مېدىتسىنا ئۆگىنىشكە باشلىدى. ياپونلار
چەت ئەل تىلىنى ئوقۇشتا ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇشلۇق قىلىش-
نى ياخشى كۆرەتتى. بۇ ئىش ئەزەلدىنلا ئەدەبىياتقا ئامراق گومو-
رو ئۈچۈن چەت ئەل ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشۇش ۋە ئۆگىنىش
پۇرسىتىنى يارىتىپ بەردى. ئۇ تاگور، شېللېر، شېكسپىر،
گىيوتى قاتارلىق يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ، ئۇلارنىڭ
ئەسەرلىرىدىن فېئودالىزمغا قارشى دېموكراتىك روھنى قوبۇل

قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە پانتېئىزم ئىدىيىسىنىڭ تەسىر-
ىنىمۇ قوبۇل قىلدى. دەۋر ئېقىمىنىڭ داۋالغۇشى، شەرقىي ياۋ-
روپا ئىلغار ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى ئۇنىڭغا ئۆز كۈچىنى كۆرسەت-
تى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ئىككىلا قۇلىقى ئېغىر بولغاچقا، تېببابەت-
چىلىكنى ئۆگىنىشكە مۇۋاپىق بولماي قالدى. شۇ سەۋەبلەر تۈپەي-
لىدىن، گومورو پۈتۈن كۈچ - قۇدرىتىنى ئەدەبىياتنى تەتقىق
قىلىشقا قارىتىپ، ئەدەبىياتنى قورال قىلىش ئارقىلىق «جەمئى-
يەتنى ئۆزگەرتىش» كە بەل باغلىدى.

1919 - يىلى گومورو ياپونىيىدە ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە
جۇڭگودا «4 - ماي» ھەرىكىتى پارتلىدى. بۇ دەۋر گومورونىڭ
شېئىر ئىجادىيىتىنىڭ پارتلاش مەزگىلى بولدى. ئۇنىڭ تۇنجى
شېئىرلار توپلىمى «ئىلاھە» دەل مۇشۇ مەزگىلدە مەيدانغا كەل-
دى. بۇ شېئىرلار توپلىمىدا ئاپتور خەلق ئىنقىلابىغا مەدھىيە
ئوقۇپ، ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى ئارقىلىق
جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزمغا ئۆزۈل - كېسىل قارشى تۇرۇش
روھىنى گەۋدىلەندۈردى. بۇ توپلامدىن كېيىن شائىر «ئاۋاز-
گارت»، «يۇلتۇزلۇق ئاسمان»، «ۋازا»، «ئەسلىگە كېلىش»
قاتارلىق شېئىرلار توپلاملىرىنى نەشر قىلىپ، دەۋرنىڭ ئەدەبى-
ياتتىن كۈتكەن تەلىپىنى دەل جايىدا ئىسپاتلاپ بەردى.
1921 - يىلى گومورو يەنە ياپونىيىدە چىڭ فاكۈ، يۈدافۇ
قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ «ئىجادىيەت جەمئىيىتى»نى قۇرۇپ
چىقتى، 1923 - يىلى 3 - ئايدا ياپونىيەدىكى ئوقۇشنى
تاماملاپ، 4 - ئايدا ۋەتەنگە قايتىپ كەلدى، شۇنىڭدىن كېيىن
تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە (1978 - يىلى) ئەدەبىي ئىجادىيەت
ۋە رەھبەرلىك خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلدى. ئۇنىڭ
ھايات ئىنقىلابىي ھايات. ئۇ 1928 - يىلى ئىنقىلابىي دېموكرا-
تىزمچىدىن كوممۇنىزمچىغا ئايلىنىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئۆزگە-
رىشنى تاماملىدى. ئۇنىڭ ئىدىيە تەرەققىيات يولى ماركسىزمنى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئۆگىنىش ۋە ئۇنى ئىنقىلابىي كۆرەش ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈش — «4 ـ ماي» دىن بۇيانقى جۇڭگو ئىلغار زىيالىيلىرىنىڭ ئىدىيە تەرەققىياتىنىڭ ئورتاق يولى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇنىڭ 60 يىللىق ئىجادىيەت يولىنى (1918 — 1978) ئىككى باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ. ئالدىنقى باسقۇچ 1928 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋرنى يەنە ئىچىدىن ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرىنچىسى، 1918 ـ يىلىدىن 1921 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىق؛ ئىككىنچىسى، 1921 ـ يىلىدىن 1925 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىق؛ ئۈچىنچىسى، 1925 ـ يىلىدىن 1927 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى باسقۇچ، 1928 ـ يىلىدىن تارتىپ گومورو ۋاپات بولغانغا قەدەر بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2. گومورونىڭ تارىخىي دراملىرى

گومورو ئۇلۇغ شائىر، شۇنداقلا ئاتاقلىق تارىخىي دراما يازغۇچىسى. ئۇ 20 ـ يىللاردا «جاۋۇبنجۇن»، «ۋاڭ جاۋجۇن» ۋە «لې يىڭ» قاتارلىق ئۈچ تارىخىي دراممىنى يازغان، بۇ دراملارنى 1926 ـ يىلىغا كەلگەندە «ئۈچ ئىسيانكار ئايال» ناملىق توپلام قىلغان، بۇلاردىن باشقا، 1941 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1943 ـ يىلىنىڭ باشلىرىغىچە «چۇ يۈەن»، «ئالۇچا گۈل»، «يولۇاس سۇرەتلىك يارلىق»، «گاۋجەنلى»، «كۆك تاش» قاتارلىق تارىخىي دراملارنى يازدى. گومورو «ئۈچ ئىسيانكار ئايال» ناملىق توپلامدىكى دراملاردا ئاساسەن ئايالالار ئازادلىقى مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ دەۋر ئايالالار ئازادلىقى تەشەببۇس قىلۇاتقان مەزگىل بولغاچقا، ئايالالارنى ئويغىتىش، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇش دەۋرنىڭ ئەدەبىياتتىن كۆتكەن تەلىپى ئىدى. گومورو يۇقىرىقى

دراملىرى ئارقىلىق ئايالالارنى روھىي جەھەتتىن تەربىيىلەش مەقسىتىگە يەتتى. ئۇنىڭ 40 ـ يىللاردا يازغان دراملىرى ئالدىنقى دەۋردىكى دراملىرىغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ ئۇتۇقلۇق چىققان بولۇپ، ئۇلاردا ئاساسەن ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنتىلىپاقلىق، بىرلىك قاتارلىق رېئاللىقتا ئەمەلىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

«جاۋۇنجۇن» 1923 ـ يىلى يېزىلغان تارىخىي دراما. بۇ دراممدا ئاپتور خەن دەۋردىكى داڭدار ئايال جاۋۇنجۇننىڭ فېئوداللىق ئەدەپ ـ ئەخلاققا باتۇرلۇق بىلەن قارشى چىقىپ، سىماشاڭرۇي بىلەن ئۇچراشقان ۋەقەسىنى ئاساسىي تېما قىلىپ، فېئوداللىق ئەدەپ ـ ئەخلاقنىڭ چىرىك ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلىغان. جاۋۇنجۇن «ئائىلىدىكى چاغدا ئاتىسىغا ئىتائەت قىلىش، ياتلىق بولغاندا ئېرىگە ئىتائەت قىلىش، ئېرى ئۆلگەندە ئوغلىغا ئىتائەت قىلىش» دېگەن فېئوداللىق بەلگىلىمىگە خىلاپ ھالدا باتۇرلۇق بىلەن قېچىپ بېرىپ سىماشاڭرۇي بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى تارىختىن بۇيان فېئودال ئەخلاقشۇناسلار ۋە ماۋارىپچىلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي ئەدەپسىز ھەرىكەت، دەپ قارىلىپ كەلگەنىدى. گەرچە بەزى ئەدىبلەر مەلۇم دەرىجىدە مۇئەييەنلەشتۇرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى ئەخلاق نۇقتىسىدىن ئەدەپكە ئۇيغۇن دەپ قاراشقا جۈرئەت قىلالمىغان. بۇ تېمىنى پەقەت گومورولا باشقا بىر نۇقتىدىن يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈپ، جاۋۇنجۇننىڭ فېئوداللىق ئەدەپ ـ ئەخلاققا قارشى چىقىشتەك روھىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن.

ئومۇمەن ئالغاندا، ئاپتور «جاۋۇنجۇن»، «ۋاڭ جاۋجۇن» «لې يىڭ» قاتارلىق ئۈچ تارىخىي دراممدا ئەينى دەۋردىكى، فېئوداللىق ئەدەپ ـ ئەخلاققا قارشى چىققان ئۈچ ئىسيانكار ئايالنى مەدھىيىلەيدۇ. بۇ ئۈچ دراممنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى — ئايالالارنىڭ تراگېدىيىلىك تەقدىرىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان

خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىكى جەمئىيەتنى، ئەرلەرنى مەركەز قىلغان كونا ئەدەپ - ئەخلاقنى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ كونا تۈزۈم ۋە كونا ئەخلاققا قارشى تۇرغان جاسارەتلىك روھىنى مەدھىيىلەش، شۇنداقلا پۈتكۈل جەمئىيەتنى ئايالالارنىڭ ئازادلىقى ۋە ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا ئۈندەشتىن ئىبارەت.

گومورو يازغان سەككىز تارىخىي دراما جۈملىدىن ئەدەبىيات - سەنئەت خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بۇلاردا تارىخ بىلەن شېئىرنىڭ بىرلىكى، قەدىمكى بىلەن ھازىرقىنىڭ بىرلىكى ھەقىقىي يوسۇندا ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭ تارىخىي دراملىرىنى ئىدىيىۋى ۋە بەدئىي جەھەتتىن كۆزەتكەندە: بىرىنچىدىن، بۇلاردا رېئاللىق ۋە جەڭگىۋارلىق، شۇنىڭدەك ئاپتورنىڭ ئېنىق سىياسىي ماھىيىتى ئىپادىلەنگەن. «جاۋۇزلار جۇن»، «ۋاڭ جاۋجۇن» قاتارلىقلار بۇنىڭ تىپىك مىسالى. ئىككىنچىدىن، بۇ دراملارنىڭ ھەممىسىگە ھەيۋەتلىك تراگېدىيىلىك روھ سىڭدۈرۈلگەن. گومورو بۇ دراملاردا بەش قەھرىمانىنىڭ ئادالەت يولىدا ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى، شۇنداقلا يەنە بەزىلىرىنىڭ زۇلۇم ئاستىدا ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەتكە گىرىپتار بولغانلىقىنى يازغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ تەسۋىرلىگەن قەھرىمانلار كىشىلەرگە بىر خىل ئېچىنىشلىق ھالەتنى ئەمەس، بەلكى ھەيۋەتلىك روھ ۋە جاسارەتنى ھېس قىلدۇرىدۇ. ئېلىمىز تارىخىدا خەلققە، جۈملىدىن ئىلغار كۆچىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان پېشۋالار ئەركىن، مۇستەقىل ھايات كەچۈرۈش ۋە تىنچ، بىرلىككە كەلگەن دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن ئېگىلمەي - سۇنماي كۈرەش ئېلىپ باردى، بەزىلىرى ئادالەت ۋە ھەققانىيەت يولىدا ئۆز ھاياتىنى قۇربان قىلدى. ئۇلارنىڭ بۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە قەھرىمانلىق روھى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گومورونىڭ يۇقىرىقى دراملىرىدا بۇنداق مىللىي ئەنئەنىۋى

روھنى تولۇق ئىپادىلەيدىغان نۇرغۇن تراگېدىيىلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە شەخسلەر مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تراگېدىيىسى ئارقىلىق مىللىي ئەنئەنە راۋاجلاندۇرۇلغان. بۇ خىل ئەنئەنە رېئال ھاياتتا خەلقنىڭ جاھانگىرلىككە ۋە فېئودال لىزمغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىش روھى ئورنىدا ئىپادە قىلىنغان ۋە مەدھىيىلەنگەن. ئۇچىنچىدىن، بۇ سەككىز تارىخىي دراملىنىڭ ھەممىسىدە قاينىق رومانتىك شېئىرىي تۈيغۇ چاقناپ تۇرىدۇ. چۈنكى، گومورو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدا «4 - ماي» دەۋرىدىن باشلاپ شېئىرىيەت ساھەسىدە رومانتىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدا شېئىر يېزىپ داڭق چىقارغان شائىردۇر. ئۇ دراما ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللانغاندا ئالدى بىلەن رومانتىك شائىر سۈپىتىدە تارىخىي دراما ئىچىلىقىنى باشلىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ تارىخىي دراما سەھنە تىلىنى شېئىرلاشتۇرۇش ۋە پېرسوناژلارنى شېئىرلاشتۇرۇش جەھەتتە كېيىنكىلەرگە بىر خىل ئۆرنەكنى ھازىرلاپ بەردى.

ئەمدى گومورونىڭ تارىخىي دراملىرىغا ۋەكىللىك قىلالايدىغان «چۈ يۈەن» دراما ئۈستىدە قىسقىغىنا توختىلىمىز. بۇ تارىخىي دراما 1942 - يىلى 1 - ئايدا يېزىلغان، 4 - ئايدا چۆڭچىڭدا سەھنىلەشتۈرۈلگەن. بۇ ئەسەر چوڭقۇر رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، يازغۇچى بۇ ئەسەردە چۈ يۈەن ياشىغان دەۋردىكى زىددىيەت ۋە كۈرەشلەرنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردىكى زىددىيەت ۋە كۈرەشلەرنى ئېچىپ بەرگەن.

چۈ يۈەن بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ نەچچە يىل ئىلگىرى ئۆتكەن جۇڭگونىڭ ئۇلۇغ ۋەتەنپەرۋەر شائىرى، شۇنداقلا مۇتەپەككۇرى ۋە سىياسىي ئەربابى ئىدى. چۈ يۈەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 340 - يىلى زىگۇ ناھىيىسىدە دۇنياغا كېلىپ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 277 - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئىسمى پاك،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

تەخەللۇسى لىڭچۇن. پىك ئائىلىسى چۇ بەگلىكىنىك ۋەيران بولغان ئاقسۇنىڭ كىلىرىدىن ئىدى. ئۇ چۇنچيۇ دەۋرىدىكى 12 چوك بەگلىكىنىك بىرلىشىپ يەتتە بەگلىكنى تەشكىل قىلغان ۋە جۇڭ-گونى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۆزئارا ئۇرۇشۇۋاتقان مەز-گىل ئىدى.

چۇ يۇەن گەرچە تارىخىي ۋەقەلىك ئاساسىدا يېزىلغان دراما بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تەسلىمچىلىككە، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىش، زۇلمەتكە نەپرەت ئوقۇش ۋە يورۇقلۇقنى مەدھىيىلەشتەك ئاساسىي ئىدىيە-لەر رېئاللىقنى ئىنكاس قىلىدۇ. ئەسەردىكى چۇ يۇەننىڭ غەزەپ - نەپرىتى جۇڭگودىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ غەزىپى. ئاپتور چۇ يۇەننىڭ غەزىپى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ گومىنداڭ ئەكسى-يەتچىلىرىگە ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنى بىلدۇرگەن. خۇەي ۋاڭ ۋەكىللىكىدىكى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى-نىڭ تاشقى دۇشمەنلەرگە تەسلىمچىلىك سىياسىتىنى يۇرگۈز-گەنلىكى جياڭ جېيشى ھۆكۈمران گۇرۇھىدىكىلەرنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارىتا تەسلىمچىلىك سىياسىتىنى يۇرگۈزگەنلە-كىنىڭ، جۇڭگو خەلقىغە قارىتا كەڭ دائىرىدىكى تېررورلۇقنى ئېلىپ بارغانلىقىنىڭ سىمۋولى. سەھنىگە ئېلىپ چىقىلغىنى تارىخىي دراما، ئەيىبلەنگىنى قەدىمكى ئادەملەر، لېكىن كۆزدە تۇتۇلغىنى زالىم جياڭ جېيشىدۇر.

گومورونىڭ «چۇ يۇەن» دراممىسى خەلق ئاممىسىنى، بولۇپ-مۇ ياشلار ۋە زىيالىيلارنى چوڭقۇر ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن تەربىيىلەيدۇ. گومورو كىشىلەرگە ئەھمىيەتلىك ياشاشنىڭ يولىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

گومورو چۇ يۇەن دراممىسى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ۋەتەن، خەلق-قە بولغان ساداقىتىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۆز مىللىتىنىڭ خارلىققا ئۇچراۋاتقانلىقى، ئۆلتۈرۈلۈۋاتقانلىقى، ياپون باسقۇنچىلىرى تە-

رىپىدىن بوزەك قىلىشقا ئۇچراۋاتقانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۆز مىللىتىدىن چىققان مۇناپىق - خائىنلارنىڭ ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىپ مىللەتنى ئۇنتۇلغۇسىز ھەم چىدىغۇسىز ئازابلارغا سېلە-ۋاتقانلىقى ۋىجدانلىق يازغۇچىنى قاندىق قىلغاندا مىللەتنىڭ تەق-دىرىنى ئۆزگەرتكىلى بولىدىغانلىقى توغرىسىدا ئويلاندۇرماي قال-مايدۇ، ئەلۋەتتە. گومورو روھىي جەھەتتىن چۇشكۇنلىشىپ كې-تىۋاتقان مىللەتكە مەدەت بېرىشنىڭ لازىملىقىنى، ھەممە يەردە قىرغىنچىلىق ئاپەتلىرى يېغىپ تۇرغان بۇنداق شارائىتتا نېمە قىلىشنى بىلەلمەي تۇت تەرىپىگە قاراپ گاڭگىراپ تۇرغان بۇ خارلانغان مىللەتكە روھىي جەھەتتىكى بىر يېتەكچىنىڭ زۆرۈر-لۈكىنى تونۇپ يېتىپ، چۇ يۇەندىن ئىبارەت بۇ ۋەتەنپەرۋەر شائىرنى ئوتتۇرىغا چىقىرىش ئارقىلىق، ئۇلارغا مەنىۋى جەھەت-تىن يول كۆرسەتكەن ۋە مەدەت بەرگەن. بۇ ئۇنىڭ مىللەتنىڭ تەقدىرى، دۆلەتنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈن ئىزدىنىدىغان ۋەتەنپەر-ۋەر شائىر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ ئەسەر ئەينى چاغدا سەھنىلەشتۈرۈلگەندە، خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ئالقى-شىغا ئېرىشكەن، خۇددى قاراڭغۇلۇق ئىچىدە پارتلىغان بومبىغا ئوخشاش دۇشمەنلەرنى قاتتىق چۆچۈتۈۋېتىپ، خەلق ئاممىسىنى چەكسىز خۇشاللىققا چۆمدۈرگەن. كۆرۈرمەنلەر بۇ دراما ئارقە-لىق مەلىكە نەن خۇ بىلەن خۇەي ۋاڭنىڭ جاڭ يى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ چۇ يۇەنگە زىيانكەشلىك قىلغان ۋە چۇ دۆلىتىنى ساتقان جىنايەتلىرىدىن جياڭ جېيشى ئەكسىيەتچىلەر گۇرۇھىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، كوممۇنىستىك پارتىيىگە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى ساتقان جىنايەتلىرىنى چۈشىنە-ۋالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دراممىدىكى يانار تاغ پارتىلىغاندەك ئېتىلىپ چىققان غەزەپ - نەپرەت، قارشىلىق كۆرسىتىش روھى دەل خەلق ئاممىسىنىڭ جياڭ جېيشىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى سۆيۈشتىمن ئىبارەت يۈكسەك يۇرەك ساداسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ،

خەلق ئاممىسىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان چەكسىز قارشىلىقىنى، يوروقلۇق ۋە ھۆر-لۈككە بولغان تەلپۈنۈشىنى ئىپادىلەيدۇ.

گومورو دراماسىدا كىشىلەرنى چۈ يۈەنگە ئوخشاش ھاياتلىق ماماتلىق پەيتتە دۆلەتنىڭ ئىستىقبالى ۋە مىللەتنىڭ تەقدىرى ئۈچۈن، ھەرقانداق قىيىنچىلىق، جەبىر - جاپا ۋە قان تۆكۈلۈشتىن قورقماي، بىرلىشىپ دۈشمەنلەرگە قارشى تۇرۇپ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشكە چاقىرغان.

§ 4 . لاۋشى

1. لاۋشىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيەت يولى

لاۋشى (1899 — 1966)نىڭ ئەسلىي ئىسمى شۇچىڭچۈن، تەخەللۇسى شى يۈ، يۈرتى بېيجىڭ، مىللىتى مانجۇ. ئۇ شەھەر كەمبەغەل ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتىسى مەنچىڭ خانلىقى شەھەر ياساۋۇل ئارمىيىسىنىڭ بىر ئەسكىرى بولۇپ، سەككىز دۆلەتنىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسى بېيجىڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن چاغدا ئۇرۇشتا قازا قىلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئائىلىسى ئائىلىنى ۋە ئوغلىنى قاتارغا قوشۇشنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. لاۋشىنىڭ ئائىلىسىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ئۇنى تۆۋەن قاتلام. شەھەر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى پىششىق ئۆگىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان.

لاۋشى 1919 - يىلى بېيجىڭ دارىلمۇئەللىمىنىنى پۈتتۈرۈپ تىل ئوقۇتقۇچىسى، باشلانغۇچ مەكتەپ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن، 1923 - يىلىنىڭ بېشىدا ئۆزى ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان تەجرىبىلىك ئەنگلىيە ئەنكەي مەكتىپىنىڭ «ئەنكەي پەسىللىك ژۇرنىلى»دا تۇنجى ئەسىرى «كىچىك قوڭغۇراق» ناملىق ھېكايىنى ئېلان قىلغان، 1924 - يىلى ئەنگلىيە لوندون ئۇنۋېرسىتېتى

شەرق ئىنستىتۇتىغا جۇڭگو ئەدەبىياتىدىن دەرس سۆزلىگىلى بارغان. ئۇنىڭ ھەقىقىي ئىجادىيىتى مۇشۇ يىلدىن باشلانغان. ئۇ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ھەر خىل ژانىرلىرىنى كەڭ كۆلەمدە ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزگەن يازغۇچى. ئۇ يازغان رومان، ھېكايە، پوۋېست، شۇنداقلا فېلىيەتون، دۇمباق نەزمىلىرى، يېڭىچە شېئىرلار، كونىچە تېياتىرلار جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى تارىخىدا زور تەسىرگە ئىگە.

لاۋشى 1929 - يىلى لوندوندىن يازدا ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن. بۇ ئارىلىقتا ئۇ «لاۋجاڭنىڭ پەلسەپىسى» (1926)، «جاۋزىيۈ» (1927)، «ما فامىلىلىك ئىككىيلەن» (1929) قاتارلىق ئۇچ رومانىنى تاماملاپ «ھېكايىلەر ئايلىق ژۇرنىلى»دا ئارقا-ئارقىدىن ئۇلاپ ئېلان قىلغان. لاۋشى ئەينى چاغدا ئەنگلىيىچە رومانلارنى كۆپلەپ ئوقۇغاچقا، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە دىككىنىس قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، بۇ خىل تەسىر ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە مەلۇم دەرىجىدە سىڭگەن.

لاۋشى 30 - يىللاردىكى پروزا ئىجادىيىتىدە مول ھوسۇللۇق يازغۇچى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ 1937 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا «مۇشۇكلەر شەھىرىدىكى خاتىرىلەر»، (1932)، «ئاجرىشىش» (1933)، «نيۇتيەنسى تەزكىرىسى» (1934)، «شياڭزى تۆگە» (1936)، «ۋېن دوكتور» (1936 - 1937)، «دامىڭخۇ كۆلى» قاتارلىق رومانلارنى، «يېڭى دەۋرىدىكى كونا تراگېدىيە» ناملىق پوۋېست، «بازارغا بېرىش»، «قۇلۇلە يۇسۇنلىرى»، «گىلاس-لىق باغ» قاتارلىق ھېكايىلەر توپلاملىرىنى ئېلان قىلغان. «مۇ-شۇكلەر شەھىرىدىكى خاتىرىلەر» مەسخىرە خاراكتېرلىك رومان بولۇپ، ئۇنىڭدا مارستىكى بىر مۇشۇكلەر دۆلىتى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ رېئاللىقىغا دائىتمىلانغان. مۇشۇك دۆلىتىنىڭ يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مەسخىرىلىك روھىي ھالىتى، مۇ-شۇك دۆلىتىدىكى ئاۋاملارنىڭ شەخسىيەتچىلىكى، ئاچ كۆزلۈ-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

كى، تەمەخورلۇقى، بايلىق ۋە مەرتىۋىگە قاراپ مۇئامىلە قىلىدۇ. غان چاكىنلىقى، مۇتەئەسسىپلىكى قاتارلىق ھەر خىل «دۆلەت پۇقرالىرىنىڭ خاراكتېرى» توغرىسىدىكى تەسۋىرلەر لاۋشىنىڭ زۇلمەتلىك كونا جۇڭگوغا بولغان كۆچلۈك نارازىلىقىنى ئىپادىلەگەن. گەرچە ئەسەردە كومپارتىيىنى ۋە ئوقۇغۇچىلار ھەرىكەتلىرىنى ناتوغرا كەيپىيات بىلەن تەسۋىرلىگەن مەزمۇنلار بولسىمۇ، ئەمما ئەسەرنىڭ ئاساسىي خاھىشى يەنىلا جۇڭگونى ئىدارە قىلىۋاتقان گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى رەھىمسىزلەرچە سۆكۈش ۋە يېرىم فېئوداللىق، يېرىم مۇستەملىكە كونا جۇڭگودىكى مىللىي خاراكتېرنى قاتتىق تەنقىد قىلىشتا كۆرۈلىدۇ. بۇنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەك.

ئومۇمىي نۇقتىدىن لاۋشىنىڭ رومان، پوۋېست، ھېكايىلىرىنى كۆزەتكەندە ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىۋاتقان ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت ھەققىدە قايتا ئويلىنىش ۋە ئۇنى تەنقىد قىلىشتىن ئىبارەت بىر ئاساسىي باش تېمىنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

2. «شياڭزى تۆگە»

لاۋشىنىڭ رېئالىزملىق ئىجادىيىتى ئۆسۈلىدا يازغان ئەسەرلىرىنىڭ ئىچكى داڭلىقى «شياڭزى تۆگە» رومانىدۇر. رومان 1935 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، 1936 - يىلى 9 - ئايدىن 1937 - يىلى 10 - ئايغىچە «كائىنات بورانلىرى» ژۇرنىلىدا ئۈلاپ ئېلان قىلىنغان، 1939 - يىلى تۇنجى قېتىم كىتابچە قىلىپ نەشر قىلىنغان.

«شياڭزى تۆگە»نىڭ مەزمۇنى مۇنداق: يېزىدىن سەرسان بولۇپ بېيجىڭ شەھرىگە كەلگەن شياڭزى پۇل تېپىپ بىر قول ھارۋىسى سېتىۋېلىپ، شۇ ئارقىلىق ھالال نان تېپىپ يېسەم، دېگەن ساددا ئارزۇدا بولىدۇ، لېكىن تۇنجى قېتىم ئالغان ھارۋە-

سىنى مىلىتارىستلار بۇلاپ كېتىدۇ، ئىككىنچى قېتىمدا ھارۋا ئالمەن دەپ يىغقان پۇلىنى چارلىغۇچى قورقىتىپ تارتىۋالىدۇ. كېيىن ئۇ رېكشا زاۋۇت خوجايىنىنىڭ قىزى خۇنيۇ بىلەن بىر ئۆيگە كىرىدۇ. خۇنيۇ ئۆيىنىڭ بىساتىنى خەجلەپ بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدۇ - دە، شياڭزى تىكەندەكلا يېگانە قالىدۇ. كەينى - كەينىدىن كەلگەن زەربىدىن كېيىن شياڭزى پۈتۈنلەي چۈشكۈنلىشىدۇ، ھەتتا پۇلىنى دەپ ئىنقىلابچىلارنى ساتىدىغان ئىشنىمۇ قىلىدۇ. ئاپتور بۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى شەخسىيەتچىلىكنى تەنقىدلىمەكچى ھەم ئۇنىڭ پاجىئەلىك سەرگۈزەشتىلىرىگە ھېسداشلىق بىلدۈرمەكچى ئىدى، ئەمما رومانىدىكى شياڭزىنىڭ ئۇچ قېتىم ئۆرلەپ، ئۈچ قېتىم چۈشۈپ كېتىشى توغرىسىدىكى تەسۋىرلەر كونا جەمئىيەتنىڭ مېھنەتكەش خەلق ئاممىسىنى رەھىمسىز ئەزگەنلىكىگە بېرىپ تاقالدى.

رومانداشياڭزى ۋە خۇنيۇدىن ئىبارەت ئىككى پېرسوناژ تەسۋىرلەنگەن. شياڭزى رومانىدىكى ئاساسلىق پېرسوناژدۇر. ئۇ ۋەيران بولغان ياش دېھقان، شۇنداقلا ئىشچان، ئاددىي - سادداشەمسىمي، ئاق كۆڭۈل، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك، باشقىلارغا ھېسداشلىق قىلىدىغان شەخس. ئۇ شەھەردىكى ھەممە شەيئىلەرگە ياۋاش دېھقانلارغا خاس نەزەردە مۇئامىلە قىلىدۇ. ئۇنىڭدا قەيسەرلىك بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەيدىغان بىر خىل روھ بار. بۇ خىل روھ ئۇنىڭ بىر رېكشا سېتىۋېلىپ مۇستەقىل ئەمگەكچى بولۇشقا ئىنتىلىشتەك تۇرمۇش غايىسىدە مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ئوخشاش ئۇنىڭمۇ نەزەر دائىرىسى تار بولغاچقا، ئۇ ئۆز ھالىنى ئۆڭشاشقا تىرىشقاندىن باشقا ھېچقانداق ئىشقا كۆڭۈل بۆلمەيدۇ. بۇ شياڭزىدىكى بىر خىل شەخسىيەتچىلىكنىڭ ئىپادىسى ئىدى. بۇ شەخسىيەتچىلىك ئۇنى ئاخىرقى ھېسابتا قان - ياشلىق تراگېدىيىگە ئېلىپ بارىدى.

ئوبيېكتىپ جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شياڭزىنىڭ تراگېدىيىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاساسىي سەۋەب ئىككى. ئۇنىڭ بىرى، ئادەمنى ئالۋاستىغا ئايلاندۇرغان كونا جەمئىيەتنىڭ زورلىشى. چۈنكى، شياڭزىنىڭ ئارزۇ قىلىدىغىنى ۋە يەتمەكچى بولغان ئارزۇسى پەقەت بىر رېكشا ئىدى. بۇ بىر دېھقان ئۈچۈن ئەڭ تۆۋەن ئارزۇ ئىدى. ئەمما، بۇ توغرا ئارزۇ ئەينى جەمئىيەتتە پەقەت قۇرۇق خىيالغا ئايلاندى، خالاس؛ ئىككىنچى، رېكشا خوجايىنىنىڭ قىزى خۇنيۇنىڭ ئۇنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرىشى. شياڭزى بىلەن خۇنيۇنىڭ ھېسسىياتى، خاراكتېرى، تۇرمۇش غايىسى قاتارلىقلاردا قىلچە ئورتاقلىق يوق. ئۇلار ئارىسىدا ئەمەلىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋاتقان نەرسە پەقەت ئۆتكۈر توقۇنۇش، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ نىكاھىدا مۇھەببەت مەۋجۇت ئەمەس ئىدى.

«شياڭزى تۆگە» رومانىنىڭ يەنە بىر ئارتۇقچىلىقى، لاۋشى شياڭزىنىڭ ئۆزىدىن ئۇنىڭ تراگېدىيىسىنىڭ سۈبيېكتىپ ئامىللىرىنى قېزىپ چىققانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. چۈنكى، شياڭزى ئەينى ۋاقىتتىكى جەمئىيەتنىڭ ماھىيىتىنى ئېنىق تونۇمايدۇ، شەخسىي كۆرەش قىلىش يولىنىڭ ھەرگىزمۇ ئەمگەكچى خەلقنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرىدىغان يول ئەمەسلىكىنى چۈشىنىپ يەتمەيدۇ.

شياڭزى رومانىنىڭ باش قەھرىمانى بولۇش سۈپىتىدە ئاپتور ئەڭ كۆپ كۈچ سەرپ قىلغان پېرسوناژ. ئۇنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى يېقىنقى زامان جۇڭگوسىدىكى يېزىلارنىڭ ۋەيران بولۇشى سەۋەبلىك توپلىشىپ شەھەرلەرگە ئېقىپ كىرگەن نامرات دېھقانلارنىڭ كىگە ئوخشايدۇ. ئاپتور شياڭزىنىڭ خاراكتېرىنى ئۇنىڭ بەختسىز سەرگۈزەشتىلىرى ئىچىدە يورۇتۇپ، كۈچلۈك تراگېدىيىلىك پۇقرانى گەۋدىلەندۈرگەن. لاۋشى شياڭزىنىڭ تراگېدىيىسىنى لەنتى كونا جەمئىيەتكە، قەبىھ كۈچلەرگە ئارتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنىڭ چۈشكۈنلىشىشكە تەن بەرگەنلىكىنمۇ رەھىمسىز قامچىلايدۇ. بولۇپمۇ ئەڭ مۇھىمى، ئاپتور شياڭزىنىڭ چۈشكۈنلىشىشگە يالغۇز جەمئىيەتنىڭ بېسىملا ئەمەس، يەنە ئۇنىڭ ئۆزىدىكى قاتمال پىسخىكىنىڭمۇ سەۋەب بولغانلىقىنى سەگەكلىك بىلەن ئوچۇق كۆرگەن.

رومانداۋ تەسۋىرلەنگەن خۇنيۇ ئوبرازىنى ئالساق، ئۇ بىر تەرەپتىن، رېكشا خوجايىنى ليۇنىڭ قىزى، يەنە بىر تەرەپتىن، شياڭزىنىڭ خوتۇنى بولۇشتەك قوش سالاھىيەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. رومانداۋ ئاپتور بۇ ئايالنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشىنىڭ قېرى، سەتلىكىدىن تارتىپ مىجەزىنىڭ غەلىتە، ھەرىكىتىنىڭ قوپاللىقىغىچە شۇنچە تەلتۆكۈس تەسۋىرلىگەن. خۇنيۇنىڭ ھەر بىر ئېغىز سۆزىدىنمۇ ئۇنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقى چىقىپ تۇرىدۇ. ئۇ شياڭزىنى يولدىن ئازدۇرۇش ئۈچۈن شارائىبقا زورلىغاندا، شياڭزىنى «پىتىر باش» دەپ تىللاپ، ئىچىمسەك «قۇلىقىڭدىن چوجاپ تۇرۇپ ئاغزىڭغا قۇيىمەن» دەيدۇ. ئۇ بۇنىڭ دەل قوپاللىق شەكلىدە ئىپادىلىگەن مېھىر ـ ھېسسىياتى ئىدى. چۈنكى، ئۇ ھەرەمخانىدا ئولتۇرۇپ ـ قوپىدىغان ئېسىل قىزلارغا خاس تۇرمۇش مۇھىتىنىمۇ، ئەجنەبىي خېنىملارەدەك تەربىيىمۇ كۆرمىگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىردىنبىر كۆرگىنى ئاتىسى ليۇسىنىڭ ئايالالارغا قىلغان ھاقارىتى ئىدى. دېمەك، ئۇنىڭ چۈشەنچىسىچە، ئەر ـ ئايالىق مۇناسىۋىتى ئاشۇنچىلىك بىر ئىشتىنلا ئىبارەت ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ليۇسىنىڭ ھارۋىكەشلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ئۆزۈندىن بۇيان يارەملىشىپ كەلگەچ، ئۇنىڭدا جاھانكەچتىلەرگە خاس خۇلقىمۇ پەيدا بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، خۇنيۇنىڭ غەيرىي، غەلىتە بولۇپ قالغان پىسخىكىسى ۋە ھەرىكەتى ئارقىلىق يېرىم مۇستەملىكە جەمئىيەتنىڭ ليۇسەك مۇشۇنداق مۇتتەھەم ـ لۇكچەكلەرنىڭ خاراكتېرىنى شەكىللەندۈرگەنلىكتىن ئىبارەت تۇرمۇش رېئاللىقى دەل جايىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئائىلە ئىچىدە خۇنيۇ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

نىڭ يەنە لىيۇسى بىلەن ئۆتكۈر زىددىيىتى بار. چۈنكى، شەخسىي يەتچى لىيۇسى ربكشا زاۋۇتىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن قىزىنىڭ بەختىنى نەزەرگە ئالمايدۇ ـ دە، خۇنيۇ ياشلىق باھارىدىن مەھرۇم قالىدۇ. بۇ مەندىن ئىلىپ ئىيتقاندا، گەرچە خۇنيۇ بۇ دۇنيادىن كۆز يۇمۇپ كەتكەنگە قەدەر ئىدىيە جەھەتتە ئائىلىسىدىن يۈز ئۆرۈمىگەن بولسىمۇ، ئۇ بەربىر زىيانكەشلىكە كە ئۇچرىغۇچىدۇر. خۇنيۇنىڭ شياڭزىنى ياخشى كۆرۈشىمۇ ئۇنىڭ قاۋۇل ئەر بولغانلىقىدا ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ دادىسىدىن شياڭزىنى كەلگۈسىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار قاتارىغا ئۆستۈرۈپ قويىدىغۇ، دەپ ئۈمىد كۈتكەن. ئۇ كېيىن بۇ ئۈمىدى يوققا چىققاندىن كېيىن شياڭزىنى ئېزىدۇ، شياڭزىغا ھېسداشلىق قىلغان شاۋفۇزىغا خۇددى چاينات پۈركۈۋېتىدىغاندەك ئۆچمەنلىك بىلەن رەھىمسىزلىك قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى خۇنيۇنىڭ لىيۇسىغا قارشىلىق قىلغانلىقى «4 ـ ماي» دەۋرىدىكى ئايالالارنىڭ ئازادلىق روھى بىلەن قىلچە سىغىشالمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«شياڭزى تۆگە» رومانىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتىمۇ گەۋدىلىك بولۇپ، ئۇنىڭدا لاۋشىنىڭ ئۆزىگە خاس مۇستەقىل ئۇسلۇبى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى مۇكەممەل، ۋەقەلىكى بىر قەدەر ئاددىي. ئۇنىڭدا شياڭزىنىڭ تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ جاپالىق ئىشلىشى بىلەن ئۇنىڭدىكى ئۇمىدنىڭ تەدرىجىي يوقىلىپ بېرىشىدىن ئىبارەت بىر ۋەقەلىك ئاساسىي لىنىيە قىلىنىپ، مۇرەككەپ ھەم كەڭ ئىجتىمائىي مەنزىرە ناماياں قىلىنغان. ئاپتور ئالدى بىلەن ئۆزى يازماقچى بولغان تۇرمۇشنىڭ ماھىيىتىنى پۈختا ئىگىلەپ، ئاددىي، يېقىملىق، جانلىق، نەپىس ۋە مۇكەممەل بولغان ھەر خىل ئىپادىلەش ئۇسلۇبىنى قوللىنىپ، ئېزىلگۈچىلەرگە بولغان ھېسداشلىقىنى، قارا‌ڭغۇ جەمئىيەتكە بولغان كۈچلۈك نەپرىتىنى ئىپادىلىگەن. رومان يەنە بېيجىڭنىڭ

روشەن يەرلىك تۇسى ۋە قويۇق تۇرمۇش پۇرىقى بىلەن تولغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەينى دەۋردىكى بېيجىڭنىڭ تەبىئىي مەنزىرىسى بىلەن تۆۋەن قاتلام جەمئىيىتىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ۋە ئۆزىگە خاس ئۇرپ ـ ئادىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. رومانداۋ بۇلاردىن باشقا، ئوبيېكتىپ بايان بىلەن سۇبيېكتىپ تەھلىل ئۇزۇلۇ زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، پېرسوناژلارنىڭ پسىخىك پائالىيەتلىرى بىلەن روھىي داۋالغۇشلىرى تاشقى دۇنيا مەنزىرىلىرىنىڭ يارىدىمى ئاستىدا جانلىق يېزىلغان.

ئومۇمەن ئالغاندا، لاۋشىنىڭ «بىر ئائىلىدىكى تۆت ئەۋلاد» (1944 — 1948) بىلەن «شياڭزى تۆگە» ناملىق رومانلىرى ئۇنىڭ ئىجادىي خاھىشىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەسەرلەر بولۇپ، ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئۇچىنچى ۋە تۆتىنچى دەۋرلىرىدىكى پروزا ئىجادىيىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شۇڭا «شياڭزى تۆگە» رومانىنى بىر كۆرەشكۆچى، قارشىلىق كۆرسەتكۈچىنىڭ ھالاكىتىگە قارىتا ئاھ ئۇرۇش دېيىلسە، «بىر ئائىلىدىكى تۆت ئەۋلاد»نى خەلق ئاممىسىنى قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىشكە، كۆرەش قىلىشقا ئۈندەيدىغان چۈقان دېيىشكە بولىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كېلىش سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرۈڭ.

2. ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى قانچە دەۋرگە بۆلۈنىدۇ؟

3. «4 ـ ماي» يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى ۋە ئەدەبىيات ئىنقىلابى قانداق پارتىلىغان؟

4. لۇشۈننىڭ تەرجىمھالىنى تونۇشتۇرۇڭ.

5. لۇشۈننىڭ قانداق ئەلىيەتون توپلاملىرى بار؟

6. لۇشۈننىڭ «چۈقان» ۋە «تېڭىرقاش» ناملىق ھېكايىلەر

توپلاملىرىغا قايسى ھېكايىلەر كىرگۈزۈلگەن؟
7. «سەۋدايى خاتىرىسى» ناملىق ھېكايىنىڭ مەزمۇنىنى بايان قىلىڭ.
8. ئا Q ئوبرازى قانداق ئوبراز؟
9. «ئا Q نىڭ رەسمىي تەرجىمھالى» نىڭ مۇئاپپەققىيەتسىلىرىنى بايان قىلىڭ.
10. گومورونىڭ تەرجىمھالىنى تونۇشتۇرۇڭ.
11. گومورونىڭ قانداق تارىخىي دراملىرى بار؟
12. «چۇ يۈەن» ئوبرازىنى تەھلىل قىلىڭ.
13. لاۋشىنىڭ تەرجىمھالىنى تونۇشتۇرۇڭ.
14. شياڭزى ئوبرازىنى تەھلىل قىلىڭ.

ئون ئىككىنچى باب

جۇڭگو بۇگۈنكى زامان ئەدەبىيات تارىخى

تۈزگۈچى: مۇھەممەت ئەيسا جامى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

1 §. جۇڭگو بۇگۈنكى زامان ئەدەبى-
ياتىدىن ئۇمۇمىي بايان

1949 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلدى، بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئېلىمىز سوتسىيالىزم دەۋرىگە قەدەم قويۇشقا باشلىدى. ئالاھىدە ئالاقە فورمىسى ھېسابلىنىدىغان ئەدەبىياتنىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئۆزگىرىش بولدى. كىشىلەر بۇ تارىخىي باسقۇچتىكى ئەدەبىياتنى «جۇڭگو بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتى» دەپ ئاتاشتى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئەدەبىيات «4 - ماي» يېڭى ئەدەبىيات ھەرىكىتىنىڭ يېڭى تارىخىي شارائىتتىكى داۋامى ۋە تەرەققىياتى ئىدى. بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتى تا ھازىرغىچە 52 يىللىق تارىخىي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇ جەريانداا ئۇنىڭ تەرەققىياتى بەزىدە ئىنتايىن مۇشكۈل ۋە ئەگرى - توقاي بولدى، ئۇمۇمەن ئېيتقاندا، ئۇ تەرەققىيات جەريانىدا ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىكە، بىر خىللىقتىن كۆپ خىللىققا قاراپ يۈزلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئالاھىدە تارىخىي قىياپىتىنى نامايان قىلدى. نۆۋەتتە، كەڭ ئىلىم ساھەسىدىكىلەر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىنى مۇنداق ئۈچ دەۋرگە بۆلدى: 1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغۇچە بولغان ئارىلىقنى «17 يىللىق ئەدەبىيات» دەپ؛ 1966 - يىلىدىن 1976 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقنى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى ئەدەبىيات» دەپ، 1976 - يىلىدىن كېيىنكى ئەدەبىياتنى «يېڭى باسقۇچتىكى ئەدەبىيات» دەپ ئاتىدى.

1. 17 يىللىق ئەدەبىيات

1949 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن 19 ـ كۈنگىچە جۇڭخۇا مەملىكەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «بىرىنچى قېتىملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيى» دېيىلىدۇ) بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلدى. ماۋزېدۇڭ، جۇ دې، جۇئېنلەي قاتارلىق رەھبەرلەر قۇرۇلتايدا نۇتۇق سۆزلىدى. قۇرۇلتايدا جۇڭخۇا مەملىكەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى، گومورو رەئىسلىككە سايلاندى. قۇرۇلتايدا ماۋزېدۇڭنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى خەلق ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئىشچى ـ دېھقان ـ ئەسكەرلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يۆنىلىشىنى يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئاساسىي يۆنىلىشى قىلىش قارار قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى يېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ ئاساسىي لۇشيەنى ۋە يۆنىلىشى بەلگىلەندى. كېيىن ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدە ئۇچ قېتىملىق چوڭ ئىدىيۋى تەنقىد ھەرىكىتى قانات يايدى. بىرىنچى قېتىم «ۋۇشۇننىڭ تەرجىمھالى» ناملىق كىنو تەنقىد قىلىندى، 1950 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى ۋۇشۇننىڭ «ماۋارىپ ئارقىلىق ئەلنى گۇللەندۇرۇش» تىن ئىبارەت «ھەققانىي ھەرىكىتى»نى مەدھىيەلەش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان «ۋۇشۇننىڭ تەرجىمھالى» ناملىق كىنو فىلىمىزىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قويۇلۇپ كەڭ تاماشىبىنلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشكەنىدى. 1951 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى «خەلق گېزىتى»دە يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ «‹ۋۇشۇننىڭ تەرجىمھالى› فىلىمىنىڭ مۇھاكىمىسىگە ئەھمىيەت بېرەيلى» ناملىق ماقالىسى ئېلان قىلىندى. ماقالىدە بۇ فىلىم سىياسىي جەھەتتىن تەھلىل قىلىنغانىدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا «ۋۇشۇننىڭ تەرجىمھالى» ناملىق كىنو فىلىمىنى تەنقىد قىلىش ھەرىكىتى قانات يېيىپ كەتتى. ئىككىنچى قېتىم، يۆپىڭبونىڭ «قىزىل راۋاقتە-

كى چۇش» تەنقىقاتى تەنقىد قىلىندى. 1952 ـ يىلى يۆپىڭبونىڭ «‹قىزىل راۋاقتىكى چۇش› ھەققىدە تەنقىقات» ناملىق ئەسىرى نەشر قىلىنىش بىلەن تەڭ، ھەرقايسى گېزىت ـ ژۇرناللاردا مۇھاكىمە ماقالىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلىنىپ، ئاپتورنىڭ «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» تەنقىقاتى ھەققىدىكى نۇقتىئەنەزەرلىرى سىستېمىلىق تونۇشتۇرۇلغانىدى. 1954 ـ يىلى 9 ـ، 10 ـ ئايلاردا لى شىفەن، لەن يۈ ئىككىسى ئارقا ـ ئارقىدىن يۆپىڭبونىڭ كۆز قاراشلىرىنى تەنقىد قىلىدىغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. 1954 ـ يىلى 10 ـ ئايدا يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ خەت يېزىشى بىلەن مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بيۇروسى بۇ ئىشقا ئارىلاشتى، شۇنىڭ بىلەن يۆپىڭبونىڭ «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» تەنقىقاتى ۋە خۇشىنىڭ ئىدىيىسىنى تەنقىد قىلىش ھەرىكىتى پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە قانات يېيىپ كەتتى. ئۇچىنچى قېتىمقىسى، كۆلىمى ئەڭ زور بولغان ئاتالمىش «خۇپىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھى»نى تەنقىد قىلىش ھەرىكىتى ئىدى. خۇپىڭ ئەسلى جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى نامى بار ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيەچىسى ئىدى، ئۇنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى ھەققىدىكى كۆز قارىشى 30 ـ يىللاردىن تارتىپلا سول قانات ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئاساسىي ئېقىم نەزەرىيىسىدىن روشەن پەرقلىنەتتى، 40 ـ يىللارغا كەلگەندە ئازراق بەس ـ مۇنازىرە قوزغالغاندى، ئازادلىقتىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت نۇقتىئەنەزەرى ئەيىبلەشكە ئۇچرىدى. 1954 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇ 300 مىڭ خەتلىك ئۇزۇن ماقالىسى «ئەدەبىيات ـ سەنئەت مەسىلىلىرى ھەققىدىكى پىكرىم»نى يېزىپ چىقىپ رەددىيە بەردى. 1955 ـ يىلى 2 ـ ئايدا جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتى خۇپىڭنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىدىيىسىنى ئومۇميۈزلۈك تەنقىد قىلىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشنى قارار قىلدى، 1955 ـ يىلى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

5 ـ ئايدىن 6 ـ ئايغىچە «خەلق گېزىتى» «خۇپيانە ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھى ھەققىدىكى ماتېرىيال» دىن ئۇچ تۆركۈمنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلدى ھەمدە ئۇنىڭغا ماۋزېدۇڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان تەھرىر ئىلاۋىسىنى قوشۇپ باستى. شۇنىڭ بىلەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىدىيىسى ھەققىدىكى نەزەرىيىۋى جەڭ بىراقلا پۈتۈن مەملىكەت خاراكتېرلىك ئەكسىلئىنقىلابچى گۇرۇھلار بىلەن بولغان بىر مەيدان سىياسىي كۈرەشكە ئۆزگەرىپ كەتتى. بۇ قېتىملىق ھەرىكەتتە، خۇپيانە ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار بىر قىسىم يازغۇچىلار «ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر» دەپ، لىپ تۇرمىگە سولاندى، ھەتتا بەزىلەر ئۆلتۈرۈلۈپ، پۈتۈن ئائىلىسى ۋەيران قىلىندى. 1953 ـ يىلى ئېچىلغان 2 ـ قېتىملىق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيى مۇشۇنداق «سولچىل» خاھىشنى تۈزىتىشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ قۇرۇلتايدا، قەھرىمان شەخسلەرنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش «ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ ئەڭ يۇكسەك ۋەزىپىسى»، «ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى چوقۇم پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى ئىپادىلىشى لازىم» دېگەندەك «سولچىل» قارارلار ماقۇللاندى. مانا بۇلار دۆلىتىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدىكى «سولچىل» خاھىشنىڭ ئىنتايىن ئېغىرلىقىنى ھەمدە ئۇنىڭ تەدرىجىي كۈچەيگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. 1956 ـ يىلى ماۋزېدۇڭ ئېلان قىلغان «قوش فاڭجېن» ھەققىدىكى نۇتۇق ئەدەبىي ئىجادىيەتكە بەزى جانلىنىشلارنى ئېلىپ كەلگەنىدى، ئەمما ئاز ىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، يەنى 1957 ـ يىلى باشلانغان «ئوڭچى» لارغا قارشى تۇرۇش كۈرىشى ئۇنى بۆشۈكىدىلا تۇنجۇقتۇرۇپ قويدى. 1958 ـ يىلىدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ھەرىكىتى ئەينى دەۋردىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىگە بىر مۇبالىغىچە لىك شامىلىنى ئېلىپ كەلدى. «يېڭى قوشاق» چىلىق ھەرىكىتى بولسا سىياسىي ۋەزىپە سۈپىتىدە ھەرقايسى جايلارغا بىر خىل

بوپا بولۇپ قالدى. 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرى، پارتىيىمىز ئەدەبىيات ـ سەنئەت سىياسىتىگە قارىتا بەزى تەڭشەشلەرنى ئېلىپ بارغانىدى، بىراق 1962 ـ يىلىدىن كېيىن، ئىنتايىن «سول» پىكىر ئېقىمىنىڭ يەنە بىر قېتىم يامرىشى بىلەن يەنە بۇزۇلۇش بولدى. 1965 ـ يىلى ۋۇخەننىڭ «خەيرۇينىڭ مەنسەپتىن قالدۇرۇلۇشى» ناملىق يېڭى تارىخى دراممىسى تەنقىد قىلىنغان چاغدىلا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ پۈرىقى كېلىپ بولغانىدى.

مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىر دەۋردىكى ئەدەبىيات ھەرىكىتى بىلەن ئەدەبىيات پىكىر ئېقىمىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. 17 يىللىق ئەدەبىي ئىجادىيەتمۇ دەل يۇقىرىقىدەك تارىخىي دەۋرنىڭ مەھسۇلى. كونكرېت تەھلىل قىلغاندا، ھەر خىل ژانىرلاردا بۇ خىل كۆز قاراش بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق ھالدا ئىپادىلىنىپ، ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىكلىرىنى شەكىللەندۈردى.

شېئىرىيەت ئىجادىيىتىدە، مەدھىيە شېئىرلىرى بىلەن جەڭ قەسىدىلىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، شائىرلىرىمىز يېڭى جۇڭگونىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىدىن ئىلھاملىنىپ، كۆپلىگەن قەسىدىلەرنى ئىجاد قىلدى. مەسىلەن، خې چىفاڭنىڭ «بىزنىڭ شانلىق بايرىمىز»، گومورونىڭ «يېڭى جۇڭگوغا مەدھىيە»، ئەي چىڭنىڭ «ۋەتىنىمنى سېغىندىم»، فېڭ جىنىڭ «خەن پونىڭ ئوتۇن تېرىشى» قاتارلىقلار ئۆلار ئىچىدىكى ۋەكىللىك شېئىرلاردۇر. 60 ـ يىللاردا سىياسىي لىرىك شېئىرلار كۆپ يېزىلىپ، ئۇرۇش قەسىدىلىرى ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىدى. شېئىر بىلەن ئىجتىمائىي، سىياسىي تۇرمۇشنىڭ مۇناسىۋىتى بارغانچە قويۇقلاشتى. گوشياۋچۇەن بىلەن خې جىڭجى ئەينى دەۋردىكى سىياسىي لىرىكا ساھەسىدە «بىر جۇپ يۇلتۇز» دەپ نام ئالدى.

گوشياؤچۇەننىڭ «شېكەر قومۇشلۇق يېشىل ئېكىنزار» ، «شيا-
مېن ھۆسنى» ، «يېزا يولى» ، «كۆز ناخشىلىرى» قاتارلىق
شېئىرلىرى، خې جىڭجىننىڭ «لېي فېڭ ناخشىسى» ، «غەربكە
ماڭغان پويىزنىڭ دېرىزىسى ئالدىدا» قاتارلىق شېئىرلىرى كىتاب-
خانلارنى ئالاھىدە مەپتۇن قىلدى.

نەسر ئىجادىيىتىدە، ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە
يارىدەم بېرىش ئۇرۇشىنى ۋە قەھرىمانلارنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى
تەسۋىرلىگەن ئەسەرلەر بۇگۈنكى زامان نەسرچىلىك تارىخىدا
كىشىنى تەسىرلەندۇرىدىغان يېڭى بەتلەرنى ئاچتى. ۋېي ۋېينىڭ
«ئەڭ سۆيۈملۈك كىشىلەر كىم؟» ، «ئايرىلىشقا قىيمايدىغان
چوڭقۇر دوستلۇق» ، باجىننىڭ «ھايات قەھرىمانلار ئارد-
سىدا» ، «باش قوماندان پېڭ دېخۇەي بىلەن كۆرۈشكەندە» ،
لېۋبەييۇننىڭ «چاۋشيەن ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە ئالغا باسماقتا» ،
ياڭ سۇننىڭ «يالۇجياڭنىڭ جەنۇب - شىمالىدا» ، خەن زىننىڭ
«مەن شاڭگەنلىڭ چوققىسىدىن كەلدىم» قاتارلىقلار مۇشۇلار ئە-
چىدىكى ۋەكىللىك ئەسەرلەردۇر. ئارقىدىنلا يېڭى تۇرمۇشنى،
ۋەتەننىڭ گۈزەل تاغ - دەريالىرىنى مەدھىيىلەيدىغان ئەسەرلەر
تۇركۈم - تۇركۈملەپ مەيدانغا چىقتى. ياڭ سۇننىڭ «شياڭشەندە-
كى قىزىل ياپراقلار» ، چىن مونىڭ «دۇجىتەن لىرىكىسى» ،
بىڭ شىننىڭ «جۇزە شەكىللىك پانۇس» ، بې يېنىڭ «تەڭرىتاغ
مەنزىرىسى» ، خەنزىنىڭ «خۇاڭشەن خاتىرىسى» قاتارلىق ئەسەر-
لىرى مۇشۇ خىلدىكى مەشھۇر ئەسەرلەردۇر. بۇ مەزگىلدە يېزىل-
غان بىر قىسىم ئىنقىلابىي ئەسلىمىلەرمۇ ئالاھىدە دىققىتىمىزنى
تارتىدۇ. بۇلار ئىچىدىكى ۋەكىللىك ئەسەرلەر دەپ ۋۇيۇندۇنىڭ
«بارلىقىمنى پارتىيىگە بېغىشلايمەن» ، لۇگۇاڭبىننىڭ «يالقۇن
ئىچىدىكى مەڭگۈ ھايات» قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.
ھەممە يەر مەدھىيە بىلەن تولۇپ كەتكەن ئاشۇ ۋەزىيەتنى بۆسۈپ
ئۆتۈپ، جەمئىيەتتىكى مەۋجۇت مەسىلىلەرنى ئاشكارىلىغان ئە-

سەرلەر ئىچىدە «كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى ئورنىدا» ، «گېزىتىمىز-
نىڭ ئىچكى خەۋەرلىرى» قاتارلىق ئەدەبىي ئاخباراتلارنىڭ تەسە-
رى چوڭ بولدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرى، پارتىيىنىڭ ئەدەبە-
يات - سەنئەت سىياسىتىنى تەرتىپكە سېلىشنىڭ ئىلھامى بىلەن
نەسر ئىجادىيىتى يەنە گۈللىنىشكە قاراپ يۈزلەندى ۋە بىر قىسىم
مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر مەيدانغا چىقتى. ئۇلار ئىچىدە ياڭ سۇنىڭ
«لى جى ھەسىلى» ، «قار بۇرغۇنلىرى» ، لېۋبەييۇننىڭ «چاڭجە-
ياڭ دەرياسىدا ئۈچ كۈن» ، «قىزىل ھېقىق» ، چىن مونىڭ
«قەدىمكى ئۇرۇش مەيدانىدىكى باھار ئەتىگىنى» ، «گۈلزار شە-
ھەر» ، بىڭ شىننىڭ «نورۇز گۈلىگە مەدھىيە» ، ۋۇپاسۇننىڭ
«چاق خاتىرىسى» ، ساۋ جىڭخۇانىڭ «گۈل» ، ۋېي گاڭيەننىڭ
«كېمىچىلەر كۈيى» ، فاڭ جىننىڭ «قول پۈلاڭلىتىش ئارىلىقى-
دا» ، جۇنچىڭنىڭ «كۆز نەزمىسى» ، يۈەن يېڭنىڭ «چىڭشەن
تېغىدىكى بامبۇكزارلىق» قاتارلىقلارنىڭ تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك
بولدى. ئىنقىلابىي ئەنئەننىنى قانداق جارى قىلدۇرۇش، داۋاملىق
تۇرده جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىش، تېخىمۇ گۈزەل تۇرمۇش
يارىتىش ئۈچۈن تىرىشىش ... قاتارلىقلار يۇقىرىقى لىرىك ئەسەر-
لەرنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى ئىدى. بۇ مەزگىلدىكى فىلىمىتون
ئىجادىيىتىدە ۋۇخەن، دېڭ تو، لياۋموشالار بىرلىشىپ يازغان
«ئۇچ ئائىلىلىك كەنت» ناملىق فىلىمىتون توپلىمىنى ۋەكىللىك
ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ.

پروزا ئىجادىيىتىنىڭ 17 يىللىق ئەدەبىيات ئىچىدىكى نەتە-
جىسى ئەڭ گەۋدىلىك بولدى. 50 - يىللارنىڭ ئالدىنقى مەزگە-
لىدە، ئىنتايىن «سول» ئەدەبىيات پىكىر ئېقىمىنىڭ كاشىلىسى
تۇپەيلىدىن، يازغۇچىلارنىڭ ئىجادىيەت ئەركىنلىكى بەزى چەكلە-
مىلەرگە ئۇچرىغاچقا، يازغۇچىلارنىڭ يېڭى تۇرمۇشقا ماسلىشىش
جەريانى دېگەندەك تېز بولمىدى، شۇڭا ئىجاد قىلىنغان ھېكايە-
لەرنىڭ سانى ئاز بولۇپلا قالماي، يەنە سۈپىتىمۇ ئانچە يۇقىرى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بولمىدى. بۇ مەزگىلدە بىر قەدەر مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان ئە-
سەرلەردىن جاۋشۇلىنىڭ «تىزىمغا ئالدۇرۇش»، ماغىزىنىڭ
«پاختا ئېتىش ماشىنىسى»، سۈيىمۇنىڭ «ئەر - خوتۇنلار ئار-
سىدا»، لۇلىڭنىڭ «ئويمانلىقتىكى (جەڭ)»، لى جۇننىڭ «بۇ
يول بىلەن مېڭىپ بولمايدۇ»، جۇن چىڭنىڭ «سەھەردىكى دەريا
بويى»، ۋاڭ يۈەنجەننىڭ «پارتىيە ئەزالىق بەدىلى» قاتارلىق
ھېكايىلەر؛ دۇيېڭچېڭنىڭ «يەنئەن مۇداپىئەسى»، سۇن لىنىڭ
«دەسلەپكى بوران - چاپقۇن»، جاۋشۇلىنىڭ «سەنلىۋەن كەنتە-
دە» قاتارلىق رومانلار بار ئىدى.

«قوش فاڭجېن» ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن مۇنداق ئىك-
كى خىلدىكى ئەسەرلەردە «چەكلەنگەن رايونلار» بۆسۈپ ئۆتۈل-
دى. بۇلارنىڭ بىرى، مۇھەببەت ۋە ئائىلە تۇرمۇشىدىكى چەكلە-
نىلەرنى بۆسۈپ ئۆتكەن ئەسەرلەردۇر. ئازادلىقتىن كېيىن مۇشۇ
تېمىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ئەسەرلەرنىڭ سەرخىللىرى دەپ سۇ
يېمۇنىڭ «ئەر - خوتۇنلار ئارىسىدا»، لۇلىڭنىڭ «ئويمانلىقتىكى
(جەڭ)» قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىشقا بولاتتى، بىراق بۇ ئەسەر-
لەر ئېلان قىلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئەيىبلەندى. چۈنكى سوتسىيا-
لىستىك قۇرۇلۇشنىڭ نۇرلۇق دەۋرىدە، يازغۇچىلار چوقۇم كەڭ
ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش لازىم، ھەمىشە ئائىلە
ۋە مۇھەببەتنىڭ گېپىنى قىلىش پەقەت تېپىك ئۇششاق بۇرژۇئا-
زىيىچە ھېسسىياتنىڭ ئىپادىسى، دەپ قارالدى. شۇنىڭدىن كې-
يىن بۇ خىل تېمىنى يازىدىغانلار بارغانچە ئازلاپ كېتىپ، ئۇ
ئۆزلۇكىدىنلا چەكلەنگەن رايون بولۇپ قالدى. بۇخىل «چەكلە-
نگەن رايون» بۆسۈپ ئۆتۈلگەن ئەسەرلەردىن كېيىنچە دەڭ يۈمېي-
نىڭ «ھاڭنىڭ لېۋىدە»، لۇۋېنفۇنىڭ «تاركوچىنىڭ ئىچكىرە-
سىدە»، لى ۋېيلۇننىڭ «مۇھەببەت»، زۇڭ پونىڭ «قىزىل
پۇرچاق» قاتارلىقلار مەيدانغا چىقتى. بولۇپمۇ «قىزىل پۇرچاق»
ھېكايىسى مۇھەببەت بىلەن سىياسىي تۇرمۇشنىڭ توقۇنۇشىنى

بېۋاستە ئىپادىلەشكە جۇرئەت قىلدى. گەرچە ھېكايە ئاخىرى
سىياسىينىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، ئەمما ئە-
سەردىكى نەپس مۇھەببەت تەسۋىرلىرى كىتابخانلارنىڭ قەلبىنى
لەرزىگە سالدى. يەنە بىرى، قاراڭغۇلۇقنى پاش قىلىشتا چەكلەن-
گەن رايون بۆسۈپ ئۆتۈلدى. 40 - يىللاردىكى ئازاد رايون
ئەدەبىياتى باشلانغان چاغدىلا قاراڭغۇ تەرەپنى يېزىش ئىزچىل
ئېغىر ئالىدىغان تېمىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ئازادلىقتىن كېيىن
ئېچىلغان 2 - قېتىملىق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر قۇرۇلتىيىدا،
يازغۇچىلارغا ئىجتىمائىي تۇرمۇشىمىزدىكى نۇرلۇق تەرەپنى يې-
زىشنى ئاساس قىلىش چاقىرىق قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە،
ئىجادىيەتتە قاراڭغۇ تەرەپنى تەسۋىرلەش ئىنكار قىلىندى. «قوش
فاڭجېن» ئوتتۇرىغا قويۇلۇشنىڭ ھارپىسىدا «تىزىمغا ئالدۇ-
رۇش» قاتارلىق بىر قىسىم ئەسەرلەر بۇ مەسىلىگە تېگىپ ئۆتكە-
نىدى، ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ ئەسەرلەر ئەيىبلەندى. بۇ مەز-
گىلدە مۇشۇ تەرەپتىكى «چەكلەنگەن رايون» لاردىن بۆسۈپ ئۆتۈ-
كەن ئەسەرلەردىن ۋاڭ مېڭنىڭ «تەشكىلات بۆلۈمىگە كەلگەن
ياش يىگىت»، گېڭجەننىڭ «بايراق خادىسىغا ياماشقان كە-
شى»، لى جۇننىڭ «كۆل رەڭ يەلكەن»، دەڭ نەننىڭ «بۆلۈم
باشلىقى»، چېۋلۇڭشياڭنىڭ «پارتىيىگە كىرىش»، لى گوۋېن-
نىڭ «قايتا سايلام» قاتارلىقلار بار. رومان ئىجادىيەت جەھەتتە
ئۇزۇنراق ۋاقىت تەلەپ قىلىدىغان ژانىر بولغاچقا، 50 - يىللار-
نىڭ ئاخىرى ۋە 60 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئاندىن
كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان بىر تۈركۈم ياخشى رومانلار
بارلىققا كەلدى. ئۇلاردىن لياڭبىننىڭ «قىزىل بايراق شەجەر-
سى»، لۇگۇاڭبىن، ياڭ يىيەنلەرنىڭ «قىزىل قىيا»، ۋۇچياڭ-
نىڭ «قىزىل قۇياش»، چۇبونىڭ «چەكسىز ئورمان قارلىق
دالا»، ياڭ مونىڭ «ياشلىق ناخشىسى»، ئەي ۋۇنىڭ «پولات
بولۇپ چىنىقىش»، ساۋ مىڭنىڭ «دولقۇنلار يېرىپ ئالغا»،

لیۇجىنىڭ «پولات تاۋلاش»، لى يىڭرۇنىڭ «قەدىمىي شەھەردىكى باھار ۋە كۆز»، فېڭ دېيىڭنىڭ «كۆسەي گۈلى»، لیۇچېڭنىڭ «ئەگىلمەس تىكلەش ھەققىدە قىسسە»، جۇلىبۇنىڭ «تاللىق يېزىدىكى ئۆزگىرىش»، جۇئېرفۇنىڭ «شائىخەينىڭ سەھىرى»، (بىرىنچى قىسمى)، لى جېرېننىڭ «ئۇلۇغ كۆرەش»، ئۇۋياڭشەنىڭ «ئۇچ ئائىلىلىك كوچا». لى لیۇرۇنىڭ «60 يىللىق ئۆزگىرىش»، ياۋ شۆيىننىڭ «باھادىر شاھ — لى زىچىڭ» (بىرىنچى قىسمى) قاتارلىق رومانلار يازغۇچىلارنىڭ تەدرىجىي تۇرمۇشقا ماسلىشىش بىلەن ئەينى جەمئىيەتتىكى دېموكراتىك كەيپىياتنى پۈتۈنلەي تۇگىتىۋەتمىگەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئەينى دەۋردە يەنە بىر قىسىم ھېكايىلەرمۇ كىتابخانلارنىڭ دىققىتىنى تارتتى. ئۇلار ئىچىدە مافېڭنىڭ «ئۇچ يىل ئاۋۋال بىلەتتىم»، «مېنىڭ بىرىنچى باشلىقىم»، ۋاڭ ۋېنشىنىڭ «يېڭى تونۇشقان ھەمراھلار»، ۋاڭ يۈەنجەننىڭ «ئاددىي ئەمگەكچى»، «يەتتە تال سىرەڭگە»، جاۋشۇلىننىڭ «چېنىقىش»، رۇجىجۇەننىڭ «پىيازگۈلى»، «جىمجىت تۇغۇتخانا»، لى جۇننىڭ «لى شۇاڭشۇاڭنىڭ تەرجىمھالى»، دۇپېڭچېڭنىڭ «كېچىدە لېڭگۈەن بوغۇزىغا بېرىش» قاتارلىقلار ۋەكىللىك ئەسەرلەر ئىدى. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بولغىنى شۇكى، بۇ مەزگىلدە يەنە جاۋشۇلى ۋەكىللىكىدىكى «ياڭيۇچىلار ئېقىمى»، سۇنلى ۋەكىللىكىدىكى «نېلۇپەر كۆلى ئېقىمى»، جۇلىبو ۋەكىللىكىدىكى «چايچىلار ئېقىمى» قاتارلىقلارغا ئوخشاش ئۆزگىچە ئۇسلۇب ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە بەزى ئىجادىيەت ئېقىملىرى شەكىللەندى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاتالمىش «ئوتتۇرىدىكى پىرسوناژلار نەزەرىيىسى»نىڭ نەمۇنىسى دەپ ئاتالغان شېن رۇڭنىڭ «ھورۇن يەڭگە» ناملىق ھېكايىسى بىلەن چېن شياڭخېنىڭ 60 ـ يىللاردىلا «زەھەرلىك چۆپ» دەپ تەنقىدلەنگەن

«تاۋيۇەنمىڭغا يېزىلغان «مەرسىيە»»، «دۇزمېينىڭ يۇرتىنى سېغىنىشى» قاتارلىق ھېكايىلىرىمۇ مۇشۇ مەزگىلدە مەيدانغا كەلىپ كىشىلەرنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى تارتتى.

17 يىللىق دراما ئىجادىيىتىدىمۇ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر بارلىققا كەلدى. بۇ مەزگىلدە بىر قەدەر مۇھىم تارىخىي دراملاردىن گومورونىڭ «سەي ۋېنجې»، تيەن خەننىڭ «گۈەن خەنچىڭ»، لاۋشېنىڭ «لوشۇي خەندىكى» قاتارلىقلار ئىجاد قىلىندى. لاۋ شېنىڭ 1958 ـ يىلى ئېلان قىلغان ئۇچ پەردىلىك دراما سى «چايخانا» يالغۇز ئاشۇ دەۋردىكى دراما ئىجادىيىتىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىپلا قالماي، بەلكى بۈگۈنكى زامان دراما ئىجادىيىتىدە ئاز تېپىلىدىغان نادىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرى، پارتىيىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت سىياسىتىنى تەڭشىشى بىلەن شېن شىمىڭنىڭ «رەڭگا ـ رەڭ چىراغ ئاستىدىكى قاراۋۇل»، چېن يۈننىڭ «ياش ئەۋلاد»، سۇڭ شېننىڭ «سالامەت بولۇڭ» قاتارلىقلارغا ئوخشاش رېئال تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر دراملار مەيدانغا كەلدى. بۇ ئەسەرلەر ئەينى دەۋردىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىدىيىسىنىڭ بەزى «سول» چىللىق رامكىسىنى دادىللىق بىلەن بۆسۈپ ئۆتۈپ، خەلق تۇرمۇشىدىكى بەزى زىددىيەتلەرگە تېگىش بىلەن ئەينى دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنى بىر قەدەر چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

2. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەۋرىدىكى ئەدەبىيات

1965 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ياۋ ۋېنيۈەن بۇيرۇق بويىچە يازغان ئەكسىيەتچىل ماقالە «يېڭى تارىخىي دراما «خەيرۇيىنىڭ مەنسەپتىن قالدۇرۇلۇشى، غا باھا» ئېلان قىلىنىپ، ئىنتايىن سول پىكىر ئېقىمىنىڭ يالغۇز ئەدەبىيات ـ سەنئەت

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ساھەسىنى ئىگىلەش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئۇنى سىياسىي جەھەت-
تىن قانۇنلاشتۇرۇشقا باشلىغانلىقىنى نامايان قىلدى. شۇنىڭدىن
باشلاپ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ تۇنجى پەردىسى ئېچىل-
دى. 1966 - يىلى 2 - ئايدا جياڭ چىڭ، لىن بياۋلار «قىسىم-
لار ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتى سۆھبىتە يىغىنىنىڭ مۇھىم
خاتىرىسى»نى قەپەستىن چىقاردى. بۇ ئەملىيەتتە «مەدەنىيەت
زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىگە
سىياسىي جەھەتتىن زىيانكەشلىك قىلىش، مەدەنىيەت مۇستەبىت-
چىلىكى يۈرگۈزۈشنىڭ پروگراممىسى بولۇپ قالدى. قىسمىلار
ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتى سۆھبىتە يىغىنىنىڭ ئاساسىي
مەزمۇنى مۇنداق ئىككى نۇقتىدىن ئىبارەت ئىدى: ئۇنىڭ بىرى،
ئازادلىقتىن كېيىن ئەدەبىيات - سەنئەت تارماقلىرى قولغا كەل-
تۈرگەن بارلىق نەتىجىلەرنى ئومۇميۈزلۈك ئىنكار قىلىپ، ئاتال-
مىش «ئەدەبىيات - سەنئەت قارا يىپ دىكتاتورلىقى نەزەريە-
سى»نى ئويدۇرۇپ چىقاردى ھەمدە ئازادلىقتىن كېيىنكى ئەدەبە-
يات - سەنئەتنى «ئوچ قارا»، يەنى نەزەريە «قارا»، يازغۇچى
«قارا»، ئەسەر «قارا» دەپ ئاتىدى. يەنە بىرى، «تۆپ ۋەزىپە
نەزەريىسى»، «ئوچنى گەۋدىلەندۈرۈش پرىنسىپى» قاتارلىق
بىر مۇنچە ئەكسىيەتچىل ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەريىسىنى ئوي-
دۇرۇپ چىقاردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» يېڭىدىن مەيدانغا
چىققان سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئىتىمىزگە مىسلىسىز
بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى. بىر مىليارد خەلقتە پەقەت سەككىز
«ئۈلگىلىك تىياتىر»، بىرلا يازغۇچى، بىرلا ژۇرنال قېلىپ،
بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ئوزۇقى ئوزۇلۇپ قېلىشتەك
ناچار ۋەزىيەت شەكىللىنىپ قالدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»مەزگىلىدىكى ئاساسلىق ئەدەبە-
يات ھادىسىلىرى تۆۋەندىكىدەك تۆت خىل بولدى:

1) ئاتالمىش «ئىنقىلابىي ئۈلگىلىك تىياتىرلار» بارلىققا

كەلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ھازىرقى زامان
تىياتىرلىرىدىن «قىزىل چىراغ»، «شياجيابانگ»، «ۋېيخۇشەن
تېغىنى پەم بىلەن ئېلىش» «ئاق يولۋاسلار ئەتىرىتىگە ئۇشتۇمۇ-
تۇت ھۇجۇم»، «دېڭىز پورتى»، «لۇڭجيانگغا مەدھىيە» بىلەن
بالىت تىياتىرى «قىزىل ئايالالار قوشۇنى»، «ئاق چاچلىق قىز»
قاتارلىق سەككىز «ئۈلگىلىك تىياتىر» زور كۆچ بىلەن ئومۇ-
لاشتۇرۇلدى.

2) سۈيىقەست ئەدەبىيات - سەنئىتى مەيدانغا چىقتى. بۇ
خىل ئەسەرلەرنىڭ ۋەكىللىرى دەپ «جاراڭلىق قوڭغۇراق ئاۋا-
زى» ناملىق ھېكايىنى، «ھەل قىلغۇچ جەڭ»، «ئۆركەشلەپ
ئاققان شياۋلياڭخې دەرياسى»، «قايتۇرما زەربە» قاتارلىق كىنو
فىلىملىرىنى، «ئۇزۇن يىللىق كەسىپ»، «شانلىق بايرام» قا-
تارلىق دراممىلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھەم-
مىسى «كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلار بىلەن بولغان
كۈرەش»نى باش تېما قىلغان، سىياسىي مۇددىئاسى بەكمۇ ئې-
نىق، ئىپادىلەش ئۇسۇلى ئىنتايىن ناچار، بەدئىيلىكى ناھايىتى
تۆۋەن ئەسەرلەر ئىدى.

3) دەۋر خاراكتېرلىك ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. بۇنىڭدا،
بىر تەرەپتىن ئاپتورلار سىياسىي كۈرەشكە بېۋاستە قاتنىشىشنى
خالىمىغان بولسىمۇ، ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن ئوخشىمىغان سەۋ-
يىدىكى رەسىم - يوسۇنلارنى قوغلاشتى، ھەتتا ئەينى دەۋرنىڭ
روشەن تامغىسىنى ئۆزىدە بىللە ئېلىپ كەلدى. بۇ خىل ئورتاق
ئالاھىدىلىككە ئىگە ئەسەرلەردىن خاۋرەننىڭ «پارلاق يول»،
«شىشيا پەرزەنتلىرى» رومانىنى، جاڭ يۈڭمۇنىڭ «شىشيادىكى
جەڭ» ناملىق داستانىنى، چىن رۇڭنىڭ «مەڭگۈلۈك ياشلىق»
ناملىق تۇنجى رومانىنى بىر قەدەر ۋەكىللىك ئەسەرلەر دېيىشكە
بولىدۇ.

4) مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە تېگىشلىك بولغان قارشىلىق رو-

هىغا ئىگە ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. 1976 ـ يىلى مەيدانغا كەلگەن «تىەنئەنمېن شېئىرىيەت ھەرىكىتى» دىكى شېئىرلارنى ھەقىقىي قارشىلىق روھىغا ئىگە ئەسەرلەر دېيىشكە بولىدۇ. بۇ قېتىملىق ھەرىكەت شېئىرنى قورال قىلىش ئارقىلىق جۇئېنلەي زۇڭلىغا قايغۇردى، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»قا قاتتىق لەنەت ـ نەپرەت ئوقۇدى، مۇشۇ ئارقىلىق يېڭى باسقۇچتىكى ئەدەبىياتنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. مۇشۇ مەزگىلدىكى مۇئەييەن لەشتۇرۇشكە تېگىشلىك بولغان ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى قول يازما شەكلىدە مەخپىي تارقالدى، بۇلاردىن جاڭ ياڭنىڭ «ئىككىنچى قېتىم قول ئېلىشىش» ناملىق رومانى بىلەن شى فەننىڭ «ئاشكارىلانغان مۇھەببەت خېتى» رومانى بىر قەدەر ۋەكىللىك ئەسەرلەردۇر. بۇ ئەسەرلەر سىياسىي جەھەتتە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ خاراكتېرىدىن گۇمانلاندى، ئۇنى تەنقىدلىدى، شۇڭا ئاممىا ئارىسىدا كۆچلۈك تەسىر قوزغىدى.

3. يېڭى باسقۇچتىكى ئەدەبىيات

بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلدىكىگە ئوخشاشلا، يېڭى باسقۇچتىكى ئەدەبىياتمۇ بىر زور سىياسىي ۋەقە بىلەن باشلاندى. 1976 ـ يىلى 10 ـ ئايدا «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ئاغدۇرۇلۇپ، ئېلىمىز بىر يېڭى تارىخىي باسقۇچقا — سوتسىيالىزمنىڭ يېڭى بىر باسقۇچىغا قەدەم قويدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ باسقۇچتىكى ئەدەبىياتمۇ «يېڭى باسقۇچتىكى ئەدەبىيات» دەپ ئاتالدى.

ئاساسىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، يېڭى باسقۇچتىكى ئەدەبىيات 10 يىللىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئۈزۈپ قويغان يېڭى ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا باشلانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنە بىر قەدەر يۇقىرى قاتلاملىق جۇڭگو يېڭى ئەدەبىياتىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن يېڭى تۆھپە قوشتى. بۇلارنىڭ

گەۋدىلىك ئىپادىسى تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپتە كۆرۈلىدۇ:

1) رېئالىزم ئەسلىگە كەلدى ۋە يەنمۇ تەرەققىي قىلدى.

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، جۇڭگو بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتى كۆپىنچە ھاللاردا رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى تەكىتلىمدى. بىراق، كونكرېت ئەملىيلەشتۈرۈش جەريانىدا كىشىلەر نۇرغۇن پەرقلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 17 يىللىق ئەدەبىياتتا، ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتتىن «ۋەزىپىنى قوغلىشىش»، «سىياسىينى چۈشەندۈرۈش» بىلەن قوشۇپ ئىپادىلەشنى تەلەپ قىلدى؛ 10 يىللىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا، ئۇ «پوچىلىق ۋە ئالدامچىلىق» بىلەن تولغان ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى قانۇنلاشتۇرۇۋەتتى. شۇڭا يېڭى باسقۇچتىكى ئەدەبىيات باشلىنىش بىلەنلا ئەدەبىياتنىڭ چىنلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى. ئەينى دەۋردىكى ئىدىيىنى ئازاد قىلىش پىكىر ئېقىمىنىڭ تۇرتكىسى ئاستىدا «جاراھەت ئەدەبىياتى»، «تەپەككۇر ئەدەبىياتى»، «ئىسلاھات ئەدەبىياتى» قاتارلىق ئىجادىيەت ئېقىملىرى ئارقا ـ ئارقىدىن مەيدانغا چىقتى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى جاپا ۋە راھىتى، قايغۇ ۋە شادلىقىغا ئالاقىدار مەسىلىلەر چىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلدى ۋە كۆرۈنەرلىك ئىجتىمائىي ئۇنۇمگە ئېرىشتى. بۇلار ھەم «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى ئەدەبىياتنىڭ خاتالىقىنى تۈزەتتى، ھەم 17 يىللىق ئەدەبىياتقا ۋارىسلىق قىلدى. تېخىمۇ قىممەتلىك يېرى شۇكى، 17 يىللىق ئەدەبىياتتىن ھالقىپ كەتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن گەۋدىلىك ئىپادىسى شۇكى، بۇ مەزگىلدىكى ئەدەبىيات پېرسوناژلار ئوبرازىنى يارىتىشتا ئادەملەرنىڭ ئۆزىدىكى ھەرىكەتچانلىق ۋە مۇرەككەپلىككە ئالاھىدە دىققەت قىلدى، پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ كۆپ مەنىچىلىك، كۆپ قىرلىق ۋە كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇشىغا ئەھمىيەت بەردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەزگىلدىكى ئەدەبىيات ئەنئەنىۋى ئەدەبىياتتىكى ئادەمگە قاراش، ئادەمنىلا تەسۋىرلەشتىن ئىبارەت جەمئىيەت قا-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

رشددن بىراقلا بۆسۈپ ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ مەزگىلدىكى رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى ياشقا ئىجادىيەت ئۇسۇللىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىشقىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىپ، رېئالىزمنى كۆپ مەنبەلىك فورمۇلىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت يېڭى ۋەزىيەتنى يارىتتى. يۇقىرىقى ئۇچ ئېقىمدىن باشقا، يەنە يىلتىز ئەدەبىياتى ئېقىمى، ئەمەلىيەتتىكى ئەدەبىيات ئېقىمى، ئاممىباب ئەدەبىيات ئېقىمى، يېڭى رېئالىزملىق ھېكايىلەر ئېقىمى قاتارلىق ئىجادىيەت ئېقىملىرى ئارقىمۇ ئارقا مەيدانغا چىقىپ، رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلدۇردى ۋە مۇكەممەللەشتۈردى.

2) «مۇدىرىنىزم ئېقىمى» ئەدەبىياتى مەيدانغا چىقتى

ئالدى، بىلەن «گۈڭگا شېئىرلار» مەيدانغا چىقتى ھەمدە ئاڭ ئېقىمى ئۇسلۇبىمۇ پروزىچىلىقتا قوللىنىلدى. ئەڭ باشتا ۋاڭ مېڭ ئۆزىنىڭ 1979 ـ يىلى ئىلان قىلغان «تۇنىنىڭ كۆزى»، «باھار تەۋرىشى» قاتارلىق ھېكايىلىرىدە ئاڭ ئېقىمى قوللاندى. 1985 ـ يىلىغا كەلگەندە ئۇنى قوللىنىش يۈقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. بۇ خىلدىكى ئەسەرلەردىن لیۇسۇلانىڭ «ئۇنى تال-لىما»، شۇشىنىڭ «تېمىسىز ۋاقىتاسىيە» قاتارلىقلارنى ۋە-كىللىك ئەسەرلەر دېيىشكە بولىدۇ. بىراق بۇ ھېكايىلەردە پېر-سوناژلارنىڭ «ئۆزلۈك ئېڭى»نى ئىپادىلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئەدەبىيات ساھەسىدە مەخسۇس ھېسسىياتنى ئاساس قىلغان سىناق شەكلىدىكى ھېكايىلەر ئېقىمى مەيدانغا چىقتى. ئاپتورلار ھېكايىلەرنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى «نې-مىنى يېزىش»تىن قانداق يېزىشقا ئۆزگەرتتى، شۇنىڭ بىلەن ھېكايىچىلىقىمىزدا بىر مەيدان بايانچىلىق ئىنقىلابى كۆتۈرۈلدى، مايۇەن مۇشۇ ئېقىمدىكى ۋەكىللىك يازغۇچى ھېسابلىنىدۇ. بۇ سىناق بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئىپادىلەش ئۇسلۇبىنى يەنە-مۇ بېيىتتى، بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىنى يەنىمۇ يېڭى تارىخي

باسقۇچقا ئېلىپ كىردى.

ۋەھالەنكى، بۇ باسقۇچتا ئەدەبىياتنىڭ ھەر قايسى ژانىرلىرى-نىڭ ئىجادىيەت ئەھۋالى ئوخشاش بولمىدى.

(1) يېڭى باسقۇچتا ئەدەبىياتتىكى پىكىر ئېقىملارغا ئەڭ يېقىندىن ماسلاشقىنى ھېكايىچىلىق بولدى.

1977 ـ يىلى 11 ـ ئايدا «خەلق ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىدا، لیۇشىۋۇ «سىنىپ مەسئۇلى» ناملىق ھېكايىسىنى ئېلان قىلدى. بۇ ھېكايە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ مەدەنىيەت مۇستەبىتچى-لىكىنىڭ بىر ئەۋلاد ياشلارنىڭ قەلبىنى زەھەرلىگەنلىكى ۋە نابۇت قىلغانلىقىنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىش بىلەن «جاراھەت ھېكايىلە-رى»نى ئىجاد قىلىشنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلىدى. شۇنداقلا ئۇ يېڭى باسقۇچتىكى پروزا ئىجادىيىتى يېڭى دەۋرنىڭ باشلانغانلى-قىنى نامايان قىلدى. «جاراھەت ھېكايىلىرى» دەپ ئاتالغان بۇ خىل ھېكايىلەر «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ دۆلەت ۋە خەلقە-ئېلىپ كەلگەن بەختسىزلىك ۋە ئاچچىق جاراھەتلەرنى پاش قە-لىشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان ئەسەرلەردىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا ئۇ لۇشىنخۇانىڭ «جاراھەت» ناملىق ھېكايىسىنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئورتاق ئىسىم قىلىپ قويۇۋالدى. جاراھەت ھېكايىلىرىغا تەۋە بولغان ئەسەرلەردىن مۇشۇ مەزگىلدە يەنە زۇك پونىڭ «مەن كىم»، چېن گوتەينىڭ «ئەمدى مەن قانداق قىلاي»، جاڭ جېنىڭ «ئورمانلىقتىن كەلگەن بالا»، جۇكېجىننىڭ «شۇي ماۋ ۋە ئۇنىڭ قىزلىرى»، ۋاڭ شىيەنلياڭنىڭ «زىنداندىكى مۇھەببەت سۆزى»، مويىڭفېڭنىڭ «گېنېرالنىڭ خىتابى»، سوك ۋېيشە-نىڭ «سېپىل ئاستىدىكى خۇاڭ يولەن»، چېن شىچۇنىڭ «كە-چىك بازاردىكى گېنېرال» قاتارلىقلارمۇ مەيدانغا كەلدى. بۇ خىل ھېكايىلەرنىڭ ئاپتورلىرى ئاساسەن ئىلگىرىكى تراگېدىيە-لەر ۋە كىشىلەر قەلبىدىكى جاراھەتلەرنى ئېچىپ بېرىشنى مەق-سەت قىلغانلىقتىن، ئەسەرلەردە ھەمىشە ھېسسىيات ئىدراكتىن

ئۇستۇن تۇرىدىغان، قۇرۇلما مۇكەممەللىكى ۋە ئەقلىي چوڭقۇر-
لۇق كەم بولۇپ قالمىدىغان ئەھۋاللار سادىر بولۇپ قالدى. بەدە-
ئىيلىك جەھەتتىن ئالغاندىمۇ، قوپاللىق ۋە ئاددىيلىقتىن خالىي
بولالمىدى. شۇڭا ئۇ ناھايىتى تېزلا بۇنىڭ ئارقىدىنلا باشلانغان
«تەپەككۇر ھېكايىلىرى» غا ئورۇن بوشتىپ بەردى. «تەپەككۇر
ھېكايىلىرى» مۇ «جاراھەت ھېكايىلىرى» غا ئوخشاش كىشىلەر
قەلبىدىكى جاراھەتلەرنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئوخشاشمايدىغان يېرى
شۇكى، ئۇ «تەپەككۇر چوڭقۇرلۇقى» غا ئەھمىيەت بېرىش بىلەن
«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت مۇشۇنداق ئىجتىمائىي
تراگېدىيە نېمە ئۈچۈن يۈز بەردى؟ تارىخنىڭ تەجرىبە - ساۋاقى
نېمە؟ بۇنىڭدىن كېيىنكى يولىمىزنى قانداق بېسىشىمىز كېرەك؟
دېگەندەك مەسىلىلەر ھەققىدە كىشىلەرنى ئويغا سالىدىغان، تە-
پەككۇر قىلىشقا ئۇندەيدىغان پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. لۇيەن-
جۇنىڭ «تېخى يۇنشەن تېغىدىكى لەتىپە»، گاۋشياۋشىڭنىڭ «لى
شۇندانىڭ ئۆي سېلىشى»، «چېن خۇەنشىڭنىڭ شەھەرگە كىر-
شى»، لىيۇجېننىڭ «قارا بايراق»، جاڭ شۇەننىڭ «مۇھەببەت
ئونتۇلغان بۇلۇڭ»، ۋاڭ مېڭنىڭ «بولشېۋىكلارچە سالام»،
«كېپىنەك»، جاڭ يىنيىننىڭ «جىنايەتچى لى تۇڭجۇڭنىڭ ھې-
كايىسى»، گۇخۇانىڭ «فۇرۇڭ بازىرى»، جاڭ شەنلياڭنىڭ
«جان ۋەتەن»، «كۆكەرگەن دەرەخ»، «ئەرلەرنىڭ يېرىمى ئايال-
لار»، لياڭ شاۋشىڭنىڭ «بۇگۈن كېچە جۇدۇن بولىدۇ»، «بۇ
بىر مۇقەددەس زېمىن»، لى سۇنباۋنىڭ «تاغدىكى ئاشۇ 19
قەبرە»، چېن رۇڭنىڭ «ئادەم ئوتتۇرا ياشقا كەلگەندە»، يې
ۋېيلىڭنىڭ «چۇشىدە كۆرمىگەن ھاڭ» قاتارلىقلار تەپەككۇر ھې-
كايىلىرى ئىچىدىكى ۋەكىللىك ئەسەرلەردۇر. ئومۇمەن ئېيتقاند-
ا، تەپەككۇر ھېكايىلىرىدە ئىدراك ھېسسىياتتىن ھالقىپ كەت-
تى، ئۇنىڭدا يېزىلغان بەزى پىكىرلەر كىشىلەرنى چوڭقۇر ئويغا
سالدى، بەدىئىي ئىپادىلەش جەھەتتىن ئېيتقاندىمۇ، ئۇ «جاراھەت

ھېكايىلىرى» دىن يەنە بىر قەدەم ئېشىپ كەتتى. بۇ چاغدا، مەيلى
«جاراھەت ئەدەبىياتى» بولسۇن ياكى «تەپەككۇر ئەدەبىياتى» بول-
سۇن، ئۇلارنىڭ مۇھىم نۇقتىسى تارىخقا قارىتىلدى، بىراق
ئۇلاردا ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ۋەزىيەتكە بولغان بايان ھەم
مۇلاھىزە سەل - پەل كەم بولۇپ قالدى.

«ئىسلاھات ھېكايىلىرى» بولسا پۈتۈن دىققەت نۇقتىسىنى
ئەينى دەۋردە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان قايناق - تاشقىنلىق ئىسلاھات
دولقۇنىغا قاراتتى، ئىسلاھاتنى مەدھىيىلەش، بۇ جەريانداغا مەيدانغا
چىققان زىددىيەتلەرنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىش، مەسىلىلەرنى دەل
جايىدا ئىپادىلەش بۇ خىلدىكى ھېكايىلەرنىڭ ئورتاق مەزمۇنى
بولۇپ قالدى. ئىسلاھات ھېكايىلىرى ئىجادىيىتىدە، جياڭ زە-
لۇڭنىڭ قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھەممىدىن زور
بولدى. جياڭ زىلۇڭ 1979 - يىلى «چياۋ چاڭجاڭنىڭ ۋەزىپىگە
تەيىنلىنىشى» ناملىق ھېكايىسىنى ئېلان قىلىپلا نام چىقاردى،
شۇنداقلا بۇ ھېكايە ئىسلاھات تېمىسىدىكى ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ
نادىرى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ ئارقا - ئارقىدىن
«ئىسلاھاتچىلار»، «رەڭگا رەڭ تۇرمۇش»، «قازان - قومۇش
سىمفونىيىسى»، «چاۋ، يەن ھەققىدىكى مۇڭلۇق ناخشا» قاتار-
لىق ئىسلاھاتچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرگەن چاتما ھېكا-
يىلىرىنى يازدى. ئۇنىڭدىن باشقا، مۇشۇ تېمىدىكى ئەسەرلەردىن
جاڭ شەنلياڭنىڭ «ئەجدىھار پۇشتى»، «ئەرلەرنىڭ ئۇس-
لۇبى»، جاڭ جېنىڭ «ئېغىر قانات»، لى گوۋېننىڭ «گۈلزار-
لىق كوچىدىكى 5 - نومۇرلۇق قورۇ»، كې يۇنلۇنىڭ «يېڭى
يۇلتۇز»، جىياپىڭۋانىڭ «12 - ئاي ۋە 1 - ئاي»، «يەڭگىل-
لىك»، «كىچىك ئاينىڭ ئالدىدىكى نۇسخا» قاتارلىقلارمۇ جەمئى-
يەتتە مۇھىم تەسىر قوزغىدى.

يېڭى باسقۇچنىڭ دەسلىپىدە، يۇقىرىقى ئۇچ خىل ئەسەر-
لەرگە ئوخشاش نەتىجىسىنى ئاسانلا يەكۈنلىگىلى بولمايدىغان يەنە

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

بىر تۈركۈم ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. لۇياۋنىڭ «كىشىلىك تۈرمۇش»، جاڭ جېنىڭ «مۇھەببەتنى ئۇنتۇما»، ۋاڭ زىڭچىنىڭ «پاتقاقلىقتىكى خاتىرىلەر»، «ئۇزۇك ئالماشتۇرۇش»، لۇنۇنىڭ «قۇدۇق»، «رېستۇوران»، دېڭ يۈمېيىنىڭ «ھېلىقى بەشىنچى»، «كۈلدان»، جاڭ چېڭجىنىڭ «قارا تۇلپار»، «شىمالدىكى دەريا»، جاڭ ۋېينىڭ «قەدىمكى قولۋاق»، فېڭ جىسەينىڭ «بۇغا پۇت»، لىياڭ شياۋشىڭنىڭ «قارلىق سېپىل»، جۇمىنسىڭنىڭ «ھەربىيلەر مارشى» قاتارلىقلار بۇلار ئىچىدىكى ۋەكىللىك ئەسەرلەردۇر. بۇ ئەسەرلەردە ئەخلاقىي قاراش — ئەخلاقىي ئۆلچەملەردىن ئىنسان تەبىئىتى ۋە ئايرىم قەھرىمانلارنىڭ ئىچكى دۇنياسىنچە، شەھەر، بازارلاردىكى خەلقلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدىن مەدەنىيەت ئەھۋالىغىچە، زىيالىيلارنىڭ ئالاھىدە تۇرمۇش سەرگۈزەشتلىرىدىن ئۇلارنىڭ ئادەتتىكى ھايات ـ پائالىيىتىگىچە تەسۋىرلىنىپ، يېڭى باسقۇچتىكى ھېكايە ئىجادىيىتى يەنمۇ بېيىتىلدى.

1985 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى پروزا ئىجادىيىتىدە يەنە بىر خىل يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. ئىجتىمائىي، سىياسىي تۇرمۇش ھەققىدىكى دىققەت ـ نەزەر تەدرىجىي تۇردە مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى ئويلىنىش ۋە قۇرۇلۇشقا قاراپ يۆتكەلدى. بۇلارنىڭ ئاساسىي مۇۋەپپەقىيىتى تۆۋەندىكىچە بولدى:

① «مەدەنىيەت مەنبەسىنى ئىزدەش»نى مەقسەت قىلغان بىر خىل پروزا ئېقىمى مەيدانغا چىقتى. بۇنى ئالدىدا تەشەببۇس قىلغان كىشى خۇنەن يازغۇچىسى خەن شاۋگۇڭ بولدى، ئاچېڭ، جېڭ يى، جېڭ ۋەنلۇڭ، جياپىڭۋا قاتارلىقلار بۇنىڭغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشتى. ئۇلار يەرلىك خەلقلەرنىڭ مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت ئەھۋالى، توپلىشىپ ياشاش شەكلى ۋە ياشاش پىسخىكىسىدىن تارتىپ مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىغىچە، تارىخىي

ۋەقەلەردىن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مەنبە ـ يىلتىزىغىچە ئاختۇرۇپ، خەلقىمىزنىڭ مىللىي روھىنى جانلاندۇرۇۋاتىدۇ. بۇ خىلدىكى ئەسەرلەر ئىچىدە خەن شاۋگۇڭنىڭ «دادا»، ۋاڭ ئەنيىنىڭ «بېلىقچىلار كەنتى»، ئاچېڭنىڭ «ئوچ پادىشاھ» («شاھمات پادىشاھى»، «دەرەخ پادىشاھى»، «بالا پادىشاھى»)، جېڭ يىنىڭ «كونا قۇدۇق»، جىڭ ۋەنلۇڭنىڭ «چەت يېزىدىكى غەيرىي گەپلەر»، جياپىڭۋانىڭ «شاڭجۇدىكى خاتىرىلەر»، مويەننىڭ «قىزىل قوناقلىقتا» قاتارلىقلارنى ۋەكىللىك ئەسەرلەر دېيىشكە بولىدۇ.

② «مۇدىرىنىزم ئېقىمى»غا تەۋە بولغان ھېكايە ئېقىمى مەيدانغا چىقتى. ناۋادا، 1979 ـ يىلى ۋاڭ مېڭنىڭ ئاك ئېقىمى ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئىجاد قىلغان «باھار تەۋشى» ناملىق ھېكايىسىنى مۇدىرىنىزمنى بىر خىل قورال خاراكتېرلىك ياكى تېخنىكىلىق جەھەتتىن قوبۇل قىلغان دېسەك، ئۇ ھالدا، 1985 ـ يىلى لېيۇسۇلارنىڭ «ئۇنى تاللىما»، شۇشىڭنىڭ «تېمىسىز ۋاراقىياتسىيە» ناملىق ئەسەرلىرى دۇنياغا كېلىپلا ھەقىقىي جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە «مۇدىرىنىزم ئېقىمى» ھېكايىلىرىنىڭ مەيدانغا چىققانلىقىنى نامايان قىلدى، دېيىشكە بولىدۇ. مەيلى نېمىلا بولسۇن، بۇ ھېكايىلەر ئىجادىيەت ھادىسىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا غەرب مۇدىرىنىزم ئەدەبىياتىنىڭ نامىنى كۆچۈرۈپ قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، مۇدىرىنىزمنى مەلۇم سەۋىيىدە شەكلەن قوبۇل قىلدى، ئىپادىلەش جەھەتتە يەنىلا جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتى ۋە قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى ئاساس قىلدى. بۇ خىلدىكى ئەسەرلەر ئىچىدە يەنە سەن شۆنىڭ «بوۋاينىڭ تەقدىرى»، «پاتقاقلىق كوچا»، مايۇەنىڭ «ئويدۇرما»، جاۋيەنمىننىڭ «چىلان ھەققىدە ھېكايە»، يۈخۇانىڭ «چۇقان ۋە سىم ـ سىم يامغۇر»، سۇتۇڭنىڭ «ئايالالار توپى»، «1934 ـ يىلىدىكى سەرسانلىق»، كې فېينىڭ «جەن

گەررەك قاغىلار توپى» ، «قىزىللىق مەستانىسى» ، چىن شۇنىڭ «ئۇلۇغ دەريا» قاتارلىقلارمۇ ۋەكىللىك ئەسەرلەردۇر.

③ 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن مەيدانغا چىققان «يېڭى رېئالىزم» لىق ھېكايىلەرمۇ كىشىلەرنىڭ ئەڭ دىققىتىنى قوزغىغان ھېكايە ئېقىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى رېئالىزم بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشى ئۇنچىۋالا ئاددىي بولمىدى، بەلكى ئۇ ئەنئەنىگە قارىتا بىر خىل ئىسيانكارلىق بىلەن جەڭ ئېلان قىلدى. ئۇ سىياسىي بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىن ئىمكانقەدەر ئۆزىنى قاچۇرۇپ، پۇقرالارغا ئالاقىدار ئىشلارنى تەسۋىرلەشكە ئەھمىيەت بەردى، شۇنىڭ بىلەن پۇقرالار ھاياتىنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى ئەڭ يۇكسەك دەرىجىدە نامايان قىلدى. بۇ خىل رېئالىزم تېپىكلەشتۈرۈشتىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ، ئۆزلۇكسىز ئىپادىلەشكە ئەھمىيەت بەردى، دراملاشتۇرۇشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، تۈرمۇشنىڭ ئېقىنىغا ماسلاشتى، ھېسسىياتقا ئەھمىيەت بېرىشتىن ئۆزىنى ئېلىپ قېچىپ، «تەرتىپسىز بايان» نى قوغلاشتى. دېمەك، بۇ خىل يازغۇچىلار ھەقىقىي بىر خىل ئىجادىيەت سىنىقىنى خەلق ئارىسىغا قايتۇرۇپ كەلدى. بۇلارنىڭ ۋەكىللىك ئەسەرلىرى دەپ چى لىنىڭ «ئازابلىق تۈرمۇش» ، «سۆزلەپ بولۇنمىغان مۇھەببەت» ، لىيۇجېنيۇننىڭ «ئورگان» ، «بىر تال توخۇ پېيى» ، لىيۇخېننىڭ «قاينام» ، «تومۇز ئىسسىقى» ، فاڭ فاڭنىڭ «مەنزىرە» ، «ئەركىن ئۇسلۇب» ، يې جاۋيەننىڭ «مۇھەببەت ناخشىسى» قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

(2) يېڭى باسقۇچتىكى شېئىرىيەتمۇ خېلى يۇقىرى نەتىجىگە ئېرىشكەن ژانىرلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

ئەدەبىياتتىكى پىكىر ئېقىمىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن تەڭ قاتاردا، يېڭى باسقۇچتىكى شېئىرىيەتمۇ «توت كىشىلىك گۈرۈھ» نى ئەيىبلەش، ئىنقىلابىي ئەۋلادلارنى ئەسلەش بىلەن باشلاندى.

خې جېڭجىنىڭ «جۇڭگونىڭ ئۆكتەبىرى» ، كې يەننىڭ «جۇزۇڭ-لى سىز قەيەردە؟» ، لى يېڭنىڭ «يانۇار قايغۇسى» ، جاۋپۇچۇ-نىڭ «سەيلىگاھتىكى سۆرۈن چۈش» قاتارلىق بىر قىسىم شېئىر-لار ئەينى دەۋردىلا بىرقەدەر زور تەسىر پەيدا قىلدى. «توت كىشىلىك گۈرۈھ» بىلەن بولغان كۆرەش جەريانىدا قۇربان بول-غان قەھرىمانلارنى سېغىنىش، ئۇلارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشنى تېما قىلغان شېئىرلارمۇ خېلى كۆپ يېزىلدى. ئەي چېڭنىڭ «دولقۇن-لار ئەۋجىدە» ، جاۋ يەنشيانىڭنىڭ «دۇشۇفاڭغا سالام» ، لېي شۇ-يەننىڭ «يايلاق ناخشىسى» ، گۇڭلىيۇنىڭ «ئەي ئورمان» قاتار-لىقلار مۇشۇ خىلدىكى ئەسەرلەرنىڭ ۋەكىللىرىدۇر. ئارقىدىنلا «تەپەككۇر قىلىش» نى شېئىرنىڭ باش تېمىسى قىلىدىغان بىر قىسىم «تەپەككۇر شېئىرلىرى» مەيدانغا كەلدى. بۇ خىل شې-ئىرلار ئىلىم - پەن ۋە دېموكراتىيە ھەققىدە، زامانىۋىلاشتۇرۇش ھەققىدە چۇقان سېلىشنى ئۆزىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قىلدى. بۇلارنىڭ ئەڭ ۋەكىللىك ئەسەرلىرى ئەي چېڭنىڭ «نۇر قەسدە-سى» ، بەي خۇانىڭ «كۈن نۇرىنى توسالماس ھېچكىم» ، جاۋ-يەنشيانىڭنىڭ «سەددىچىن سېپىلى» ، جاڭ جىمېننىڭ «ۋەتىنىم، سانا ئېيتاي» ، لوگېڭيېننىڭ «نارازىلىق» ، جاڭ شۆمېڭنىڭ «زامانىۋىلاشتۇرۇش ۋە بىز» قاتارلىقلاردۇر. بۇ مەزگىلدە ئەس-لىي ئورنىغا قايتىپ كەلگەن بىر تۈركۈم شائىرلارنىڭ شېئىرلى-رىمۇ كىشىلەرنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى تارتتى، بۇلار ئىچىدە «ئوچچى» لارغا قارشى كۆرەشنىڭ كېچەيتىۋېتىلىشى بىلەن شېئى-رىيەت ساھەسىدىن بىر مەزگىل يوقاپ كەتكەن بىر قىسىم شا-ئىرلارمۇ؛ 40 - يىللاردىلا ئۆزىنىڭ ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرگەن بولسىمۇ، بىراق ئازادلىقتىن كېيىنكى شېئىرىيەتكە يېقىن كەل-مىگەنلىكتىن ئىجادىيىتى ئۆزۈلۈپ قالغان «توققۇز ياپراق شا-ئىرلىرى» مۇ؛ 50 - يىللاردىكى ئاتالمىش «خۇپىك ئەكسىلئىن-قىلابىي گۈرۇھى» نىڭ ئەنزىسىگە چېتىلىپ قالغان «ئىيۇل ئېقى-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

مى» نىڭ شائىرلىرىمۇ بار ئىدى. ئۇلار «قايتىپ كېلىش» تىن ئىبارەت بۇ باش تېما ئاساسىدا بىر تۈركۈم داڭلىق شېئىر - داستانلارنى ئىجاد قىلدى، بۇلار ئىچىدە ئەي چىڭنىڭ «مەر مەرتاش»، سېڭ جونىڭ «يارنىڭ لېۋىدىكى دەرەخ»، جاۋېەنشىياڭنىڭ «باشلىسام تۈرمۇشنى يېڭىدىن ئەگەر»، لېۋشياخېنىڭ «قايتىپ كېلىش» قاتارلىقلارنى بىر قەدەر داڭلىق ئەسەرلەر دېيىشكە بولىدۇ.

70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، شېئىرىيەت ساھەسىدە بىر مەزگىل شېئىرنىڭ بەدىئىيلىكىنى يېڭىلاش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇ ھەرىكەت «گۈڭگا شېئىر»نى مەيدانغا چىقىرىشتا كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، «گۈڭگا شېئىر»لارنى ئەمەلىيەتتە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن، ھەسسىلەپ سوغۇق مۇئامىلىگە ۋە تەنقىد - تەنبىھكە ئۇچرىغان بىر تۈركۈم ياش شائىرلار ئىجاد قىلدى. بۇ خىل شېئىرلاردا سۈبېېكتىپ چىنلىق كۆپرەك تەكىتلەندى، سىمۋوللۇق خاراكتېر بىلەن ئىماگىلاشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلدى، ھېسسىي كەيپىيات بىلەن ئىسيانكارلىق روھ قويۇق بولدى، شۇڭا كىتابخانلار دەسلەپكى مەزگىلدە ئۇنىڭ مەزمۇنىنى چۈشىنىپ كېتەلمىگەچكە، ئۇنى «گۈڭگا شېئىرلار» دەپ ئاتىدى. بېي داۋ، گۇچېڭ، شۇ تىڭ قاتارلىقلار بۇ ئېقىمنىڭ ۋەكىللىك شائىرلىرى ئىدى: بو لۇپمۇ بېي داۋنىڭ «جاۋاب»، «توكقا سوقۇلۇش»، گۇچېڭنىڭ «مەن ئۇزۇم بەڭگاش بالا»، «بىر ئەۋلاد كىشىلەر»، شۇتىڭنىڭ «ۋەتىنىم! ئېخ سۆيۈملۈك ۋەتىنىم»، «ئىلاھە چوققىسى» قاتارلىقلار ئەينى دەۋردە زور تەسىر پەيدا قىلغان شېئىرلاردۇر.

80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئاتالمىش «يېڭى ئىرا» شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرى مەيدانغا چىقتى، گەرچە ئۇلارغا بولغان تەشۋىقات ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، ئەمما بۇلاردىن ئەمەلىيەتتىكى سىنىقىدىن ھەقىقىي ئۆتەلەيدىغان ئەسەرلەر

كۆپ چىقمىدى.

(3) يېڭى باسقۇچتىكى نەسىر ساھەسىدە نەتىجىسى ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ئەدەبىي ئاخبارات بولدى، ھەتتا ئۇنىڭ نەتىجىسى ھېكايىگە يېقىنلاشتى، 1978 - يىلى شۇي چىنىڭ «گۈلدىباخ قىياسى» ناملىق ئەدەبىي ئاخباراتى «خەلق ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ شۇ يىللىق 1 - سانىدا ئېلان قىلىنىپ، جەمئىيەتتە كۆچلۈك تەسىر قوزغىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن كې يېنىڭ «ئالاھىدە مەكتۇپ»، خۇاڭ گاڭنىڭ «ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى»، چىن زوفېينىڭ «ۋەتەن ھەممىدىن ئەلا»، تاۋ سىلياڭنىڭ «ئەڭ ئاخىرى ئەۋەتىلگەن بىر پارچە خەت»، خۇاڭ زۇڭيېنىڭ «ياۋا غاز مۇھەببىتى»، لۇگۇاڭنىڭ «جۇڭگو قىزى»، لېۋياجۇنىڭ «ئالۋاستى رېژىسسورلۇق قىلغان ئۇرۇش»، خەن يىنىڭ «جۇڭگودىكى ‹ئۆسمۇر پادىشاھ›» قاتارلىق ئەدەبىي ئاخباراتلار مەيدانغا چىقتى.

يېڭى باسقۇچتا، ئەدەبىي ئاخباراتتىن باشقا، نەسىرنىڭ باشقا تۈرلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلەرمۇ كىشىلەرنى ئالاھىدە خۇشال قىلدى. بۇلار ئىچىدە باجىننىڭ «سۇسەننىي ئەسلەيمەن»، بىڭ شىننىڭ «بېيجىڭغا كەلدىم»، دىڭ لېڭنىڭ «كالا قوتىنىدىكى لەتىپىلەر»، لېۋبەييۇنىڭ «كۇئېنلۇن تېغىدىكى قۇياش نۇرى»، چىن مۇنىڭ «ھەيۋەتلىك ۋە گۈزەل تاغ - دەريالار»، خې ېېينىڭ «باغچىدىكى كىچىك ئائىلە»، چېن خۇڭمىينىڭ «ئاشما، سەن قەيەردە»، ياڭ جيانىنىڭ «كادىرلار مەكتىپىدىكى ئالتە پارچە خاتىرە»، يۈەن يىڭنىڭ «ئۇچۇش»، دىڭ لېڭنىڭ «يۈيەندىكى شېئىرىي ئىلھام»، جاڭ كاڭكاڭنىڭ «يەر ئۈستى ئورمانلىقى ھەققىدىكى ئويلار»، شۇكەيېېينىڭ «خىيال ئىچىدە جەم بولۇش»، سۇنلىنىڭ «‹چىزې› توپلىمىنىڭ داۋامى»، فېڭ شۇنىڭ «شارقىراتما ناخشىسى»، فېڭ جىسەينىڭ «يېزىق ئۇسۇلى»، جۇن چېڭنىڭ «شيۇڭگۇەن قورۇلى نەزمىسى»، جاڭ

جيهننىڭ «چۇپۇرشاڭ كولاش» ، «باشاق تاللاش» ، جياپىكۈزانىڭ «كۆرۈمسىز تاش» ، «ئاينىڭ دېغى» ، زۇڭ پونىڭ «يىغلاڭغۇ ئۇكا» ، خۇاڭ زۇڭيىڭنىڭ «كۆكلەمدە تۈيدۇرماي تىكىلگەن كۆچەت» ، بى يېنىڭ «سېغىندىم سېنى كالا» ، يەن جىڭۈننىڭ «قاغىلار ئەگەردە قاقىلدىمىسا» قاتارلىقلارمۇ مۇنەۋۋەر نەسىرلەر ھېسابلىنىدۇ .

بولۇپمۇ 90 - يىللاردىن كېيىن، نەسىر ئىجادىيىتىدە تېخىمۇ گۈللىنىش بولدى. يۈچيۈيۇ، جاڭ چىڭجى، خەن شياۋگۇڭ، شى تېشىڭ قاتارلىق تەسىرى بار نەسىرچىلەر مۇشۇ مەزگىلدە مەيدانغا چىقتى. يۈچيۈيۇنىڭ «بىر خاقانىڭ سايىسى» ، جاڭ چىڭجىنىڭ «شىخەيگو بىلەن خۇشلىشىش» ، خەن شاۋگۇڭنىڭ «كەچلىك سەيلىچىلەرنىڭ چۈشى» ، شى تېشىڭنىڭ «مەن ۋە مۇنبەر» قاتارلىق نەسىرلىرى كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ياقتۇرۇپ ئوقۇشىغا مۇيەسسەر بولدى.

(4) يېڭى باسقۇچتىكى تىياتىر ئەدەبىياتىدا دراما ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتتى.

ئەڭ دەسلەپكى ئۇچ يىلدا، رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ تارمار قىلىنىشى، ئىسلاھات جەريانىدىكى مۇھىم مەسىلىلەر، پېشقەدەم پرولېتارىيات ئىنقىلابچىلىرىنى سېغىنىش قاتارلىق ۋەقە ۋە ئىشلار مۇشۇ مەزگىلدىكى دراما ئىجادىيىتىنىڭ مەركىزىي تېمىسى بولۇپ قالدى. زۇڭ فۇشىيەننىڭ «تىمتاس ئەمەس بۇ ماكان» ، «ئىسسىق قان هامان ئۇرغۇيدۇ» ، سۇ شويائېنىڭ «قىزىل قەلب شەجەرىسى» ، جېن جېنجيا بىلەن ژاڭ جىڭيۇنىڭ «ئېغىر ياپراقى قىزارغان چاغدا» ، سۇي دېجىنىڭ «باھاردىن دېرەك بېرىدۇغان گۈل» ، جۇ شىنشيۇڭنىڭ «كەلگۈسى چاقىرماقتا» ، جاۋ گوچېڭنىڭ «ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىڭلار» ، شىڭ يېشۇننىڭ «هوقۇق ۋە قانۇن» ، بەي خۇانىڭ «تاڭ نۇرى» ، شايېشىننىڭ «شەھەر

باشلىقى چېن يى» قاتارلىقلار مۇشۇ مەزگىلدىكى ۋەكىللىك دراما-لار بولۇپ قالدى. 80 - يىللارغا كەلگەندە مەيدانغا چىققان بىر قىسىم ئىزدىنىش خاراكتېرلىك دراملار كىشىلەرگە ئالاھىدە بىر يېڭى تۈيۇلدى. بۇلار ئىچىدە گاۋشىڭجەننىڭ تەسىرى ھەممىدىن زور بولدى. ئۇنىڭ «مۇتلەق سىگنال» ، «قاتناش بېكىتى» ، «ياۋايىلار» قاتارلىق ۋەكىللىك دراملىرى، ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان بىر قىسىم دراممىغا ئائىت نەزەرىيىۋى قاراشلار بۇ دەۋردە ئالاھىدە تەسىر پەيدا قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، لىيۇشۇگاڭنىڭ «بىر ئەرۋاھنىڭ تىرىكلەر ئارىسىدىكى ساياھىتى» ، سەن يۈەننىڭ «گۈزېرىنىڭ ئۆلۈمى» قاتارلىقلارمۇ مۇشۇ مەزگىلدىكى ياخشى دراملار قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

4. بۇگۈنكى زامانىدىكى تەيۋەن، شياڭگاڭ ئەدەبىياتى

بۇگۈنكى زامانىدىكى تەيۋەن، شياڭگاڭ ئەدەبىياتىمۇ جۇڭگو بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىدۇر.

1) تەيۋەن ئەدەبىياتى

50 - يىللاردا، تەيۋەن ئەدەبىياتى ساھەسىدە «يۇرتىنى سېغىنىش» ۋە «قەدىناسلىرىنى ئەسلەش» ئاساس قىلىنغان «ئەسلىمىلەر» بىر قەدەر ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەنىدى. لىن خەيىنىڭ «شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى ئىشلار» ، جۇڭ لىخېنىڭ «نامراتلار - خوتۇن» ، نى خۇالىڭنىڭ «تەيۋەندىكى غەيرىي ئىشلار» ۋەكىللىك ئەسەرلەر ئىدى. 60 - يىللارغا كەلگەندە، تەيۋەن ئەدەبىياتى ساھەسىدە مۇدىرنىزم ئەدەبىياتى ئالاھىدە جانلاندى. نى خۇالىڭ مۇدىرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ داڭلىق يازغۇچىسى، ئۇنىڭ «كۆك رەڭ ۋە ھال رەڭ» ، فاڭ لىڭخۇانىڭ «قايتا ئۇچراشقان پالما دەرىخى» قاتارلىقلار مۇشۇ ساھەدىكى ۋەكىللىك ئەسەرلەر بولۇپ قالدى. جى شۇەن، شۇ گۇاڭجۇڭ، چېن زىخاۋ،

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

لۇفۇ، ياشۇەن قاتارلىقلارمۇ مۇشۇ مەزگىلدىكى مۇدرىنىزمچى شائىرلار دەپ ئاتالدى. 70 ـ يىللاردا، سەھرا ئەدەبىياتى ئالاھىدە گۈللەندى. جۇك جاۋجىك، خۇاڭ چۇنمىڭ، بەي شيەنيۇڭ، چىن ياڭجىن، چاڭ جىنخي، ۋاڭ تو قاتارلىقلار مۇشۇ ساھەدىكى ۋەكىللىك يازغۇچىلار ئىدى. بەي شيەنيۇڭنىڭ «مەڭگۈ ياشناپ تۇرىدىغان يى شۇيەن»، «جېنداۋەندىكى ئەڭ ئاخىرقى كېچە» قاتارلىق ئەسەرلىرى تەيۋەندىلا ئەمەس، بەلكى چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدىمۇ ئالاھىدە تەسىر قوزغىدى. ژۇچىڭ، جياڭ شۇنلەرمۇ سەھرا ئەدەبىياتىنىڭ ئاتاقلىق شائىرلىرى دەپ ئاتالدى. ئاشۇ چاغدا يەنە ئىشق ـ مۇھەببەت ھېكايىلىرىمۇ تەيۋەن ئەدەبىياتىدا بىر مەزگىل يۇقىرى ئورۇننى ئىگىلىدى. مەشھۇر ئىشق ـ مۇھەببەت يازغۇچىسى چيۇڭ ياۋ مۇشۇ مەزگىلدە ئۆزىنىڭ بارلىق كارامىتىنى ئىشقا سالدى. ئۇ 1963 ـ يىلى «دېرىزە سىرتىدا» ناملىق ھېكايىسىنى ئېلان قىلغاندىن تارتىپ 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغىچە تەيۋەن، شياڭگاڭ ۋە چوڭ قۇرۇقلۇقتا ئىگىلىرى ـ كېيىن بولۇپ «چيۇڭ ياۋ قىزغىنلىقى» كۆتۈرۈلدى. «پېتىۋاتقان قۇياش»، «سىم ـ سىم يامغۇر» قاتارلىقلار چيۇڭ ياۋنىڭ ۋەكىللىك ئەسەرلىرىدۇر. ئۇنىڭدىن كېيىن تەيۋەندە سەن ماۋنىڭ نەسىرلىرى قىزغىن ئالقىشلىنىپ، ئىلمىز ئىچى ـ سىرتىدىكى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئالاھىدە دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىدى.

2) شياڭگاڭ ئەدەبىياتى

شياڭگاڭ ئەدەبىياتى ئومۇمىي ئەھۋالدىن ئالغاندا، جىددىي ئەدەبىيات ۋە ئاممىباب ئەدەبىيات دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. جىددىي ئەدەبىياتنىڭ ۋەكىللىك يازغۇچىسى لىيۇ يىچاڭدۇر، ئۇنىڭ «ئاڭ ئېقىمى» ئۇسلۇبىدا يېزىلغان «ھاراقكەش» ناملىق ھېكايىسى شياڭگاڭ ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. جىن كاڭ بىلەن لياڭ يۇشاڭ قاتارلىقلار ئاممىباب ئەدەبىياتنىڭ ۋەكىللىك يازغۇچىسىدۇر، ئۇلار يازغان «شي دىياۋنىڭ قەھرىمانلىق قىسسىسى» ـ شياڭگاڭنىڭ ئىچى ـ سىرتىدا داڭق چىقارغان ئەسەردۇر. ئومۇمەن ئېيتقاندا، شياڭگاڭدا ئاممىباب ئەدەبىياتنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى جىددىي ئەدەبىياتنىڭكىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ.

2 §. ئەي چىڭ ۋە ئۇنىڭ «نۇر قەسىدىسى» ناملىق داستانى

1. ئەي چىڭنىڭ ئىجادىيەت ھاياتى

ئەي چىڭ (1910 — 1995) جۇڭگو بوگۇنكى زامان ئەدەبىياتىدىكى داڭلىق شائىر، 1929 ـ يىلىدىن 1932 ـ يىلىغىچە فرانسىيەدە ئوقۇغان، 1933 ـ يىلى «دايەنخي مېنىڭ ئانام» ناملىق شېئىرى بىلەن ئەدەبىيات ساھەسىگە كىرىپ كەلگەن، شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇزۇنىڭ ئاخىرىغىچە «دايەنخي ـ مېنىڭ ئانام»، «شىمال»، «ئۇ ئىككىنچى قېتىم ئۆلدى»، «بىپايان دالا»، «باھار بالدۇر كەلسەڭچۇ»، «يېزامغا بېغىشلانغان شېئىرلار»، «رولچى قەسىدىسى»، «سەھەردىكى خەت»، «كاكۇك»، «باھار»، «گۆھەردەك قىزىل يۈلتۈز»، «دېڭىز بوغۇزىدا»، «تەنتەنە»، «قايتىش قەسىدىلىرى»، «رەڭدار شېئىرلار»، «قار لەيلىسى»، «ئەي چىڭ شېئىرلىرىدىن تالانما»، «غازاڭ تۇپلىمى»، «سېپىل سىرتىدىكى شېئىرلاردىن تاللانما»، «ئەي چىڭ داستانلىرىدىن تاللانما» قاتارلىق 20 دىن ئارتۇق شېئىرلار توپلىمى؛ «قۇياشقا قاراپ»، «مەشئەل»، «دولقۇنلار ئەۋجىدە»، «نۇر قەسىدىسى» قاتارلىق 10 دىن ئارتۇق داستانى ئېلان قىلىندى.

2. ئەي چىڭنىڭ «نۇر قەسىدىسى» ناملىق داستانى ھەققىدە

«نۇر قەسىدىسى»

(داستاندىن ئارىبە)

نۇر شۇنداق ئاجايىپ نازۇك بىر ماددا،
ئالتۇندەك چاقنايدۇ، ئەمما ۋەزنى يوق؛
كۆرگىلى بولسىمۇ، بولماس تۇتقىلى،
دۇنياغا تولغان ئۇ ئەمما شەكلى يوق.
ئۇ كەمتەر، مۇلايىم، ئەقىللىق، چېچەن،
ياشايدۇ بىرلىكتە گۈزەللىك بىلەن.

كېلىدۇ سۇركىلىش ۋە سوقۇلۇشتىن،
كېلىدۇ يېنىشتىن ۋە يوقىلىشتىن.
ئوتلاردىن، توكلاردىن ھاسىل بولار نۇر،
مەنبەسى ئەبەدىي يانغان قۇياشتۇر.

قۇياش تۇرىدۇ پارلاق نۇر چېچىپ،
بەك يىراق جايلاردىن ئالەمگە بېقىپ.
بېرىدۇ ھاياتقا ئىللىق بىر ھۇزۇر،
ئۇ بارچە جانلىقلا بېغىشلايدۇ جان.
جانلىقلار بىلدۇرەر ئاڭا ئېھتىرام،
چۈنكى ئۇ مەڭگۈگە يوقالماس بىر نۇر.

گاز ئەمەس، ئۇ شۇنداق دېرەكسىز ماددا،

ئەمەس ئۇ سۇيۇقلۇق يا قاتتىق جىسىم،
كېلىش، بېرىش ئىزسىز جاھاندا؛
ئۇ تىنچ، داۋراڭ سالمايدۇ پەقەت.
كۈچى بار، ئەمما ئۇ كۆتۈرمەس قىلىچ،
ئۇ شۇنداق ساداسىز بۇيۇك سەلتەنەت.

ئۇ بۇيۇك مەۋجۇدات شۇنداق نۇرانە،
ئۇ ئۆزى ئوچۇق قول مەرد ۋە مەردانە.
كۆڭلى كەڭ، كۆكسى كەڭ، مىجەزى ئوچۇق،
بېرىشنى بىلىدۇ، بىلمەس ئېلىشنى،
ئۇ خالىس ھەرياڭغا بېرىدۇ يورۇق.

«نۇر قەسىدىسى» 1978 ـ يىلى 12 ـ ئايدا يېزىلغان بولۇپ، ئەي چىڭنىڭ ئىجادىيىتىدە، جۇملىدىن ئازادلىقتىن بۇ- يانقى جۇڭگو بۇگۈنكى زامان شېئىرىيىتىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدى- غان مەشھۇر داستاندۇر. شائىر 1957 ـ يىلىدىن 1978 ـ يىلىغىچە بولغان 21 يىللىق سۇرگۈنلۈك ھاياتىدىن قايتىپ كە- لىپ، قايتىدىن قولىغا قەلەم ئالغاندىن كېيىن، يۇرەكلىك ھالدا ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئېزىلگەن، خارلانغان، زارلانغانلارنى، ئىس- يانلارنى كۆيلىگەن؛ ئۇ ئۇزۇن يىللىق جاپالىق سەرگۈزەشت ئىچىدە ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئۇزۇن ئېقىنى ئىچىدىن نادانلىق بىلەن ئىلىم ـ پەننىڭ، مۇستەبىتلىك بىلەن دېموكراتىيەنىڭ ئوت بىلەن سۇدەك كەسكىن كۇرىشىنى ئېنىق كۆرۈۋالغان. شۇڭا ئۇ: «ھەر قانداق دەۋردىكى ئەزگۈچى كۈچلەر باشقىلارنىڭ ئىقتى- دارسىز بولۇشىنى، ھەتتا قارشىلىق كۆرسىتىشكىمۇ جۇرئەت قىلالماسلىقىنى، ئۆزىنى بولسا ئىلاھىي سۈپەتكە ئىگە قىلىشنى ئويلايدۇ؛ ھەرقانداقلىكى ئېكسپىلاتاتۇرلار باشقىلارنىڭ ئەخمەق، دۆت بولۇشىنى، دۆتلۈكتە ھېساب ـ كىتاب قىلىشنىمۇ بىلمەيدى-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

غان، بىرگە بىرنى قوشسا قانچە بولىدىغانلىقىنىمۇ ئوقمايدىغان بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ» دەپ يېزىش ئارقىلىق، جۈڭگو تارىخ-ىدىكى رەھىمسىز پادىشاھلارغا قارشى كۆچلۈك شىكايەت قىلغان، شۇنداقلا نۇرنى، يورۇقلۇقنى توسقۇچى بارلىق كىشىلەرگە ئۆز-ىنىڭ مەسخىرىلىك نەپرىتىنى ئىپادىلىگەن. شائىر بۇ داستاندا يەنە «يورۇقلۇق ھامان ھېچنېمىگە قارىماي كۆرەش قىلىدىغان، ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ كېيىنكىلەرگە مېڭە قالدۇرالايدى-غان باتۇرلارغا مەنسۇپ، جۈكۈدىيەنىڭ تاغ غارلىرىدىن تېپىلىدى-مېنىڭ ھەشەمەتلىك راۋاقلىرىغىچە بىز سانسىزلىغان ئىسـ-سىق - سوغۇق كۈنلەرنى، ئەگىرى - توقاي مۇساپىلەرنى بېسىپ ئۆتتۇق. نادانلىق ئىچىدىن ئويغىنىپ، بىلىمسىزلىك ئىچىدىن ئەقىل ۋە ھوشيارلىققا، ئىلىم - مەرىپەتكە ئىرىشتۇق» دەپ يېزىش بىلەن جۈڭگونىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك كۆرەش مۇساپىسىنى ئوبرازلىق سۈرەتلەپ بەرگەن. شائىر نۇرغا مەدھىيە ئوقۇش، نۇرنى چۈرىدەپ كۆرەش قىلىش روھى ئارقىلىق، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىنكى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، ئىلىم - پەن بىلەن خۇراپاتلىق، ئەقىل - پاراسەت بىلەن نادانلىق، ماتېرىيالىزم بىلەن ئىدىئالىزم، ئالغا ئىلگىرى-لەش بىلەن ئارقىغا چېكىنىش، ئىنقىلاب بىلەن ئەكسىلئىنقىلاب ئوتتۇرىسىدىكى ھايات - ماماتلىق ئېلىشىشنى ئوبرازلىق تۇرده يەكۈنلەپ چىققان. داستاندا شائىر تەبىئىي نۇرنى مەدھىيىلەش ئارقىلىق دېموكراتىيە، ئىلىم - پەن، غايە ۋە ھاياتلىق نۇرلىرى-نى ئىپادىلەپ بەرگەن؛ نۇرنى ھەقىقەتكە، دېموكراتىيىگە، ئىلىم - مەرىپەتكە، جۇملىدىن ئىنسانلارنىڭ ھاياتلىق نۇرىغا سىمۇۋول قىلغان.

ئەي چىڭ شېئىرىي ئوبرازنى يارىتىشقا، شېئىرىي مۇھىتنى كېڭەيتىشكە ئالاھىدە ماھىر شائىر. ئۇ «نۇر قەسىدىسى» داستان-ىدا بىر تەرەپتىن، ھېسسىي تۇيغۇنى تاۋلاپ بېسىمۇ بار، روھىمۇ

بار بەدىئىي ئوبرازلارنى ياراتسا، يەنە بىر تەرەپتىن، كۆپ خىل بەدىئىي ئۇسۇل ئارقىلىق شېئىرىي مۇھىتنى كېڭەيتكەن. ئۇ ئالدى بىلەن نۇرنى ھەقىقەت نۇرى ۋە ئىلىم - پەن نۇرىغا سىم-ۋول قىلىدىغان تۇيغۇنى ئىپادىلىگەن، ئاندىن بۇ سىمۇوللارنى ۋاقىت ۋە ئورۇننىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە، جىمىكى بوشلۇقلارغا كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ، كونكرېت ۋە ھېس قىلغىلى بولىدىغان، ئاپتونۇمىنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتى ۋە ئېستېتىك كۆز قاراشلىرى ئاشكارىلىنىپ تۇرىدىغان سىماغا ئىگە قىلغان. شائىر ئەسەردە «گۈلخان»، «ئوت»، «مايماق» دېگەندەك گۈزەل نەرسىلەر ئار-قىلىق، «كۆركىلى بولسىمۇ، تۇنقىلى بولمايدىغان» بۇ مەۋجۇدا-يەتكە ئىدىيە ۋە خاراكتېر ئاتا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ دۇنيادا ئەڭ تېز ھەرىكەتلىنىدىغان، ئەڭ تېز ئۆزگىرىدىغان بۇ نەرسە ئاپتونۇمىنىڭ قەلبىمى ئاستىدا سەزگىلى بولىدىغان كونكرېت ئوب-رازغا ئايلىنىپ يورۇقلۇق، ھۆرلۈك، پەم - پاراسەتنىڭ ۋەكىلى بولۇپ قالغان. شائىرنىڭ نۇر ھەققىدىكى مەدھىيىسى ئەمەلىيەتتە ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىدىكى يورۇقلۇق بىلەن زۇلمەتنىڭ، ئادالەت بىلەن رەزىللىكنىڭ ھايات - ماماتلىق ئېلىشىشلىرىنىڭ بەدىئىي يېغىنچاقلىنىشىدۇر.

3 §. ۋاڭ مېڭ ۋە ئۇنىڭ «ئەڭ قىممەتلىك» ناملىق ھېكايىسى

1. ۋاڭ مېڭنىڭ ئىجادىيەت ھاياتى

ۋاڭ مېڭ (1934—) جۈڭگو بۇگۈنكى زامان ئەدەبىيا-تىدا «ئىجتىمائىي مەسىلە» ھېكايىلىرىنى يېزىش بىلەن داڭق چىقارغان مەشھۇر يازغۇچى. ئۇ 1934 - يىلى بېيجىڭدا تۇغۇل-غان، 1945 - يىلى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان

چېغىدىلا ئەدەبىي ئىجادىيىتىنى باشلىغان، 1957 - يىلىدىن 1978 - يىلىغىچە خاتا ھالدا «ئوڭچى» دېيىلىپ، 20 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىجادىيەتكە يېقىنلىشالمىغان، شىنجاڭغا ھەيدىلىپ ئون نەچچە يىل دېھقان بولغان. ئاشۇ مەزگىلدىكى جاپالىق سەر-گۈزەشت، تارتقان ئازاب - ئوقۇبەت ئۇنى ئاممىغا، تۇرمۇشقا يېقىنلاشتۇرۇش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ كېيىنكى مەزگىلدىكى ئىجا-دىيىتىنى مول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى. ئۇ 1978 - يىلى قايتا ئىجادىيەت ئورنىغا قايتىپ كەلگەندىن تارتىپ ھازىرغىچە ھېكايە، پوۋېست، رومان، نەسرىلەرنى يېزىپ 30 دىن ئارتۇق كىتابنى نەشر قىلدۇردى، بىرمۇنچە ئەسەرلىرى مەملىكەتلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى، چەت ئەل تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يۇقىرىقىدەك ئىجادىيىتى بىلەن دۆلەت ئىچى - سىرتىدا كەڭ تەسىر پەيدا قىلدى.

2. ۋاڭ مېڭنىڭ «ئەڭ قىممەتلىك» ناملىق ھېكايە-سى ھەققىدە

«ئەڭ قىممەتلىك»

(پارچە)

شەھەرلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى يەن يىشىڭ ماتەم مۇراسىمىغا قاتنىشىپ بولۇپ خىزمەت بىناسىغا قايتىپ كەلدى.

— شياۋلى، سەن كېتىۋەرگىن، — دېدى ئۇ دىمىغىدىراق گەپ قىلىپ.

— كەچ سائەت يەتتىدىكى دائىمىي كومىتېت يىغىنى .....

— ئېسىمدە، سېنىڭ ئىشىڭ تۈگىدى، كېتىۋەرگىن.

شياۋلى يېڭىلا ئۆيلەنگەچكە، شۇجى كەچكى ۋاقىتلارنى ئەم-

كانىيەتنىڭ بارچە ئۇنىڭ ئۈز ئىختىيارىغا بېرەتتى. لېكىن يەن يىشىڭ كاتىپ شياۋلىنىڭ نېمىشقىدۇر ئىككىلىنىپ تۇرغانلىقىدىن كۆرۈپ سورىدى:

— بىرەر ئىش بارمىدى؟

— ياق ..... ھە..... يوق.....

شياۋلىنىڭ دۇدۇقلىشى ئۇنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ قوزغىدى:

— گەپ بولسا دەۋەرگىن، تۇرمۇشۇڭدا بىرەر قىيىنچىلىق بولدىمۇ يە؟ سىلەرنىڭ ئۆيۈڭلار.....

— ياق، — دېدى شياۋلى دەررۇ ئىنكار قىلىپ.

— ئۇنداقتا ماڭا پىكرىڭ بار ئوخشىمامدۇ؟ قېنى ئولتۇرۇپ سۆزلىشەيلى. قۇلىقىمغا ياقمايدىغانراق سۆزلەرنى دائىم سۆزلەپ تۇرۇشۇڭنى ئۈمىد قىلىمەن، — دېدى يەن يىشىڭ شياۋلىنى سافاغا ئولتۇرغۇزۇپ ئېسىل لۈڭجىڭ چېيىدىن بىر پىيالە دەملەپ ئۇنىڭ ئالدىغا قويۇپ.

گەپنى يوشۇرماي توغرىدىن - توغرا دېيىش شۇجىنىڭ ئۆز يېنىدىكى كادىرلارغا قويغان ئەقەللىي تەلىپى ئىكەنلىكى شياۋلىغا ئايان ئىدى. ئۇ مۇنداق دېدى:

— بىر ئەھۋال بار ئىدى، زېڭ مېڭيۈن ئۆزىگە 10 يىلدىن بۇرۇن چېن شۇجىنىڭ تۇرار جايىنى ئاشكارىلاپ بەرگەن كىشىنىڭ كىملىكىنى تاپشۇرۇپتۇ.

— كىم ئىكەن؟ — دېدى يەن يىشىڭ. ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى ئۆتكۈر كۆزلىرىدىن غەزەپ نۇرلىرى چاقناپ كەتتى.

— ئۇ— ..... شياۋلى ئوخايسىزلىنىپ دۇدۇقلاپ، — دەن دەن ئىكەن، — دېدى.

— ھە؟ — يەن يىشىڭ ئورنىدا قېتىپلا قالدى.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىدى. ئاسما سائەتنىڭ ئاۋازى قۇلاققا خۇددى تاش بىلەن ئۇرغاندەك ئاڭلىناتتى.

— سەن چېن شۇجىغا زىيانكەشلىك قىلدىڭ، سېنى كىچىكىدىن كۆتۈرۈپ ئويناتقان چېن تاغاڭغا زىيانكەشلىك قىلدىڭ، — دېدى يەن يىشىڭ ئېچىنغان ھالدا ئوغلى دەن دەنگە.

— ئۇ چاغدا زېڭ مېڭيۈن مەن بىلەن مۇشۇ يەردە سۆزلەشىپ، مېنى ئىككى يولنىڭ بىرىنى تاللا، دەپ قىستىغان تۇرسا...

— شۇنداق قىلىپ سەن قايسى يولنى تاللىدىڭ؟ باشقىلارنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا ئۆزۈڭنى قوغدىدىڭ، نېمە قىلغىنىڭ بولدى بۇ؟

دادىسىنىڭ شەمشەرىدەك ئۆتكۈر سۆزلىرىدىن دەن دەن ئولۇغ تۇرغان يېرىدە تۇڭلۇپ قېلىپ، تىترەشكە باشلىدى.

«ئەڭ قىممەتلىك» — ژاڭ مېڭنىڭ «جاراھەت ۋە ھاياتى» غا تەۋە ئەسەرلىرى ئىچىدە بىر قەدەر ياخشى يېزىلغان ھېكايە. دۇر. بۇ ھېكايە 1978 - يىلى يېزىلغان، «ئەسەرلەر» ژۇرنىلىنىڭ شۇ يىللىق 7 - سانىدا ئېلان قىلىنغان، 1978 - يىلى مەملىكەت بويىچە 1 - دەرىجىلىك ئىجادىيەت مۇكاپاتىغا ئېرىشىپ «1978 - يىللىق مۇكاپاتلانغان ھېكايىلەر توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن.

«ئەڭ قىممەتلىك» ناملىق بۇ ھېكايىدە پېشقەدەم رەھبىرىي كادىر، مەلۇم شەھەرلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى يەن يىشىڭ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى دەن دەندىن ئىبارەت ئىككىلا پېرسوناژ يېزىلغان. ئاپتور بۇ ھېكايىدە بىر ئائىلىدىكى ئىككى ئەۋلادنىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئىدىيە، ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراش ۋە بىر - بىرىدىن پەرقلىق غايە ۋە ھەرىكەتلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دۆلىتىمىز، خەلقىمىزگە ئېلىپ كەلگەن بالايىئاپەتلىرىنى، يەن يىشىڭغا ئوخشاش مىليونلىغان كىشىلەرنىڭ ئاشۇ دەۋر- دىكى «سول» چىللىق قالدۇرۇپ كەتكەن قەلب جاراھىتىنى چوڭقۇر ئېچىپ بەرگەن.

ھېكايىدىكى دەن دەن — «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بىر غەيرىي بالا. ئەمما ئۇ «جاراھەت» ھېكايىسىدىكى ژاڭ شياۋخۇا، «سىنىپ مەسئۇلى» ھېكايىسىدىكى شې خۇيمىنلارغا ئوخشىمايدۇ. گەرچە بۇلارنىڭ ھەممىسى 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق ئىچىدە ئۆسۈپ چىققان دەۋرداش ياشلار بولسىمۇ، لېكىن دەن دەن تراگېدىيىلىك شەخس ئەمەس، ھەتتا ھېچقانداق ئالاھىدە بىر «غەيرىي» بالىمۇ ئەمەس، ئۇ ئەسلى بىر ئىلغار، پاك، سەمىمىي بالا، پارتىيىگە كىرىش ئىلتىماسىمۇ تەستەلىنىپ بولغان ئاكتىپ بىر ياش. ئەمما ئۇنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى، پاك قەلبىنى، قىزغىنلىقىنى، ئىنتىلىشىنى ئاشۇ چاغدىكى چېكىدىن ئاشقان سول سىياسەت تارتىپ كەتكەن. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت بۇ تەلۈە ھەرىكەت ئۇنى ساپ ۋىجداندىن، پاك قەلبتىن ئايرىۋېتىپ، ئاشۇنداق ياۋايى قىلىۋەتكەن. مۇنداق- چە ئېيتقاندا، دەن دەن تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە بىر شەخس. ئۇنىڭدا جاراھەت بار، لېكىن يوشۇرۇن، بىر قاراش بىلەنلا بىلگىلى بولمايدۇ. بۇ ھېكايىنىڭ ئەڭ تۇپ ئەھمىيىتى — ھېچقانداق بىر يېرىدە «جاراھەت» بولمىغان ئىلغار بىر ياشنىڭ قەلبىدىكى ئەڭ يوشۇرۇن «جاراھەت» نى ئېچىپ بېرىلگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭ جاراھىتى ھەرگىزمۇ تەقدىرنىڭ جاراھىتى ئەمەس، بەلكى مەنۋى جەھەتتىن «پرولېتارىياتچى مەسلەك، ئەخلاق ۋە ۋىجدان» نى يوقىتىپ قويغانلىقىدىن بولغان جاراھەت؛ 10 يىللىق قالايمىقانچىلىقتىن كېيىن، ئىجتىمائىي كەيپىيات تازا ياخشىلانمىغان، نۇرغۇن كىشىلەر نېمىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك، نېمىنىڭ ئەڭ پەسكەش ئىكەنلىكىنى ئايرىۋېلىشقا تېخى ئۇلگۈرەل-

مىگەن ئەھۋال ئاستىدا، بۇ ھېكايە دەرھال دەۋرگە، خەلقنىڭ يۈرەك ساداسىغا ماسلاشقان ھالدا ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئەڭ قىمەتلىك نەرسىنىڭ پارتىيىلىكلەرنىڭ ئاغزاكى قەسىمىۋى، ئالتۇن - كۈمۈشمۇ، ئورۇن - مەرتىۋىمۇ ئەمەس، بەلكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھەقىقىي ۋىجدانى، ئىنقىلابچىلارنىڭ ساپ قەلبى ۋە كومۇنىزملىق غايە ئىكەنلىكىنى دادىل ئوتتۇرىغا قويىدى.

بەدىئىي ئالاھىدىلىكىدىن ئېيتقاندا، بۇ ھېكايە ئاددىيلىق ۋە ئىخچاملىقنىڭ ئۇلگىسىدۇر. ئۇنىڭدا يەن يېشىڭ، دەن دەن ۋە لاۋچېندىن ئىبارەت ئۈچلا پېرسوناژ سۈرەتلەنگەن. پېرسوناژ ئاز، ۋەقەلىك ئاددىي، سۈژىت ئىخچام بولسىمۇ، ئەمما بۇ قىسقىغىنا ھېكايە ئارقىلىق ئاپتور ئەينى دەۋردە كىشىلەر بىلىشىنى ئىزدەۋاتقان، ھەممە ئادەم كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان مۇھىم ئىجتىمائىي مەسىلىنى دەل جايىدا ئېچىپ بەرگەن. مانا بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر يېزىقچىلىققا يېڭىدىن كىرىشكەن ھەۋەسكارلارنىڭ ئوبدان ئۆگىنىش ئۇلگىسى بولالايدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. 17 يىللىق ئەدەبىيات قايسى يىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟ بۇ مەزگىلدىكى ژانىرلارنىڭ تەرەققىياتى قانداق بولدى؟
2. 50 - يىللارنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە قانات يايغان ئوچ قېتىملىق ئىدىيىۋى تەنقىد قايسى ھەربىكەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟ قىسقىچە جاۋاب بېرىڭ.
3. 17 يىللىق شېئىر ئىجادىيىتىدىكى مۇھىم شائىرلاردىن كىملەرنى بىلىسىز؟ ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى قايسىلار؟
4. 17 يىللىق نەسىر ئىجادىيىتىدىكى ۋەكىللىك نەسىر يازغۇچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ نامىنى ئېيتىپ بېرىڭ.

5. 17 يىللىق پروزا ئىجادىيىتىدىكى ۋەكىللىك يازغۇچىلار كىملەر؟ ئۇلارنىڭ قانداق رومان، پوۋېست، ھېكايىلىرى بار؟
6. 17 يىللىق دراما ئىجادىيىتىدىكى ۋەكىللىك دراملار قايسىلار؟ نامىنى ئېيتىپ بېرىڭ.
7. «مۇھىم خاتىرە» قاچان ئوتتۇرىغا چىقتى؟ ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى نېمىلەردىن ئىبارەت؟
8. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى ئاساسلىق ئەدەبىيات ھادىسىلىرى قانچە خىل؟ ئۇلارنىڭ مەزمۇنىنى قىسقىچە تەھلىل قىلىڭ.
9. يېڭى تارىخىي باسقۇچتىكى ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى قايسى تەرەپلەردە كۆرۈلىدۇ؟ ئۇلار قايسىلار؟
10. يېڭى تارىخىي باسقۇچتىكى ھېكايە ئىجادىيىتىنىڭ ئەھمىيىتى قانداق بولدى؟ قىسقىچە تەھلىل قىلىڭ.
11. يېڭى باسقۇچتىكى شېئىرىيەتنىڭ نەتىجىلىرىنى بايان قىلىڭ.
12. يېڭى باسقۇچتىكى نەسرىنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىدە قانداق ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى؟ نامىنى ئېيتىپ بېرىڭ.
13. يېڭى باسقۇچتىكى تىياتىر ئەدەبىياتىدا قانداق مۇۋەپپەقىيەتلەر بولدى؟ قىسقىچە تەھلىل قىلىڭ.
14. تەۋەن، شىيائىگالىڭ ئەدەبىياتىدىكى مۇھىم يازغۇچىلار قايسىلار؟ ئۇلارنىڭ ۋەكىللىك ئەسەرلىرىنى ئېيتىپ بېرىڭ.
15. ئەي چېڭنىڭ قانداق ئەسەرلىرى بار؟ نامىنى ئېيتىپ بېرىڭ.
16. «نۇر قەسىدىسى» داستانى قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟ تەھلىل قىلىڭ.
17. ژالىڭ مېڭنىڭ قانداق ئەسەرلىرى بار؟ نامىنى ئېيتىپ بېرىڭ.
18. ژالىڭ مېڭنىڭ «ئەڭ قىممەتلىك» ھېكايىسى قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە؟ تەھلىل قىلىڭ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ئون ئۈچىنچى باب

چەت ئەل ئەدەبىياتى

تۈزگۈچى: ئابدۇللا مەتقۇربان

§1. چەت ئەل ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

ئېلىمىز ئالىي مەكتەپلىرىدە ئۆتۈلىدىغان چەت ئەل ئەدەبىياتى غەرب ئەدەبىياتى ۋە شەرق ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ.

1. غەرب ئەدەبىياتى

«غەرب ئەدەبىياتى» ئومۇمەن ياۋروپا، ئامېرىكىدىكى ھەر قايسى ئەللەر ئەدەبىياتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ تەرەققىياتى تۆۋەندىكىدەك جەريانلارنى بېسىپ ئۆتكەن:

1) ياۋروپادا يۇنان تۈنجى بولۇپ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىن قۇلدارلىق جەمئىيەتكە ئۆتكەن ھەم شۇ ئاساستا بۇ جايدا غەربنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىياتى شەكىللەنگەن.

قەدىمكى يۇنان ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مۇۋەپپەقىيىتى ئەپسانە ۋە ئېپوس. يۇنان ئەپسانىلىرى يۇنانلىقلارنىڭ كوللېكتىپ ئىجادىيىتىنىڭ مەھسۇلى، يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھلار ئادەملەر بىلەن تاشقى قىياپەت ۋە ئىچكى ھېسسىيات جەھەتتە ئوخشاشلىققا ئىگە بولغاچقا، ئۇنىڭ ئوبرازلىرى تەسىرلىك، بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچى كۈچلۈك. قەدىمكى يۇنانلىقلاردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل يازما ئەدەبىيات ۋەسىقەسى ئەما شائىر ھومېر رەتلىگەن «ئىلئادا» ۋە «ئودىسسا» ئېپوسلىرى. ئۇلاردا قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىدىكى كوللېكتىۋىزملىق قىزغىنلىقى، تۇرمۇشنى قىزغىن سۆيۈش، ئاكتىپ ئىلگىرىلەش روھى ئىپادىلىنىدۇ. يۇنانلىقلار قۇل

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

دارلىق تۇزۇمگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئۇلاردا ئېئىر، نە-
سىر، بولۇپمۇ تىياتىرچىلىق گۈللەنگەن. يۇنان تىياتىرلىرى
چوڭقۇر ئىدىيىۋى مەزمۇنى ۋە يۇكسەك بەدىئىي مۇكەممەللىكى
بىلەن ئەدەبىيات تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئېسىل (مىلا-
دىيىدىن ئىلگىرىكى 525 — مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 456 -
يىللىرى)، سوفوكىل (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 496 —
مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 406 - يىللىرى)، ئېۋرىپىد (مىلادىيە-
دىن ئىلگىرىكى 485 — مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 406 - يىللە-
رى) دىن ئىبارەت ئۈچ نەپەر يازغۇچى، شائىر قەدىمكى يۇنان
تىياتىرچىلىقىدىكى تېراگىدىيىگە، ئارىستوفان (مىلادىيىدىن
ئىلگىرىكى 446 — مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 385 - يىللىرى)
كومېدىيىگە ئۆكتىلىك قىلىدۇ.

قەدىمكى رىم ئەدەبىياتى قەدىمكى يۇنان ئەدەبىياتى زاۋاللىققا
يۈزلەنگەن مەزگىلدە شەكىللەنگەن، ئۇ يۇنان ئەدەبىياتىنىڭ مۇ-
كەممەللىشىش قانۇنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇ غەرب ئەدە-
بىياتىنىڭ ئىككى دەسلەپكى مەنبەلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان.

رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە خرىستىئان
دىنى روناق تېپىپ، دىنىي ئەدەبىيات گۈللەنگەن، ئىبرىي مەدەنە-
يىتىنىڭ غەرب ئەللىرىگە بولغان تەسىرىمۇ كۈنسېرى چوڭقۇرلە-
شىپ، غەرب ئەدەبىياتىنىڭ يەنە بىر مەنبەسى بولۇپ قالغان.

غەربتىكى ھەرقايسى ئەللەر ئېئودالىلىشىشتىن ئىلگىرى،
بەزى مىللەتلەرنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى مەيدانغا كەلگەن،
ئېئودالىلىق تۈزۈم گۈللەنگەن مەزگىللەردە دىندىن خالىي ئەدەبە-
ياتمۇ روناق تاپقان. بۇ مەزگىللەردە ئالدى بىلەن ھەرقايسى ئەل
خەلقلىرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى نامايان قىلىدىغان قەھرە-
مانلىق داستانلىرى، ئاندىن ئېئودال خوجايىنلارنىڭ غايىسىنى
نامايان قىلىدىغان رىتسارلىق ئەدەبىياتى، شۇنداقلا شەھەر ئاھالە-
سىنىڭ ئېڭىنى ئىپادىلەيدىغان شەھەر تىياتىرى مەيدانغا كەلگەن.

ئىتالىيىلىك شائىر دانتې (1265 — 1321) ئوتتۇرا ئەسىر ياۋرو-
پاسىنىڭ ئەڭ بۈيۈك شائىرى، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئەسىردىن يېقىنە-
قى زامانغا ئۆتۈشتىكى كۆۋرۈك ھېسابلىنىدۇ.

2) 14 - ئەسىردىن 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، ياۋرو-
پادا قەدىمكى يۇنان، رىم مەدەنىيىتىنى تىرىلدۈرۈشنى بايراق
قىلغان، ئېئودالىزمغا، دىنىي جەمئىيەتلەرگە قارشى يېڭى مەدە-
نىيەت ھەرىكىتى يۈز بەردى، بۇ تارىختا «ئەدەبىيات - سەنئەتنى
قايتا گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ھەرىكەت جەر-
يانىدا دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ ئىلاھ ئاساس، ئىلاھ مەركەز ئىدە-
يىسىگە قارشى ھالدا ئادەم ئاساس، ئادەم مەركەز ئىدىيىسىنى،
تەركىدۇنيالىق ۋە زاھىتلىققا قارشى ھالدا ئىنسانپەرۋەرلىك ئازاد-
لىقنى، رېئال دۇنيا ھۆزۈر - ھالاۋەتلىرىنى تەكىتلەيدىغان يېڭى
بىر خىل ئىدىيە — گۇمانىزم (ئىنسانپەرۋەرلىك) ئىدىيىسى
شەكىللەندى. ئەدەبىي گۈللىنىش ھەرىكىتى بىلەن گۇمانىزم ئى-
دىيىسى ھەمىدىن بۇرۇن ئىتالىيەدە بارلىققا كەلدى.
پېترارکا (1304 — 1374)، بوكاچچو (1313 — 1375)
گۇمانىزملىق ئەدەبىياتنىڭ ئاساۋالىغارتلىرى بولدى. فرانسە-
يىلىك رابلې (1495 — 1553) ئىسپانىيىلىك سېرۋانتېس
(1547—1616)، ئەنگلىيىلىك شېكسپىر (1564 — 1616)لار
مۇشۇ دەۋردىكى غەرب ئەدەبىياتىنىڭ ئۈچ گىگانتى ھېسابلىنىدۇ.

17 - ئەسىردە ئەنگلىيەدە بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىل-
دى. مىلتون (1608 — 1674) ئەينى ۋاقىتتىكى مۇھىم شائىر
ئىدى. فرانسىيەدە ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بۇرژۇئازىيە كۈچلىرى
تەڭلىشىپ، مۇستەبىت تۈزۈم تازا گۈللەنگەن مەزگىلدە، كلاس-
سىزملىق ئەدەبىيات پەيدا بولدى. كلاسسىزملىق ئەدەبىياتتا دۆ-
لەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداش، ئىدراك پرىنسىپلىرىغا ئەمەل قى-
لىش، قەدىمكى يۇنان، رىم ئەدەبىياتىنى ئۈرنەك قىلىش،
«ئۈچنى بىرلىككە كەلتۈرۈش» تەلەپ قىلىندى. موللىر

(1622 — 1673) دېموكراتىك خاھىشى كۈچلۈك دراماتورگ بولۇپ، كلاسسىزمنىڭ كومېدىيەچىلىكتىكى مۇۋاپپەقىيىتىگە ۋەكىللىك قىلدى.

18 ـ ئەسىردە، بۇرژۇئازىيىنىڭ فېئودالىزمدىن ھاكىمىيەت تارتىۋېلىش كۈرىشى ھەل قىلغۇچى باسقۇچقا ئەدەم قويدى. بۇ چاغدا بۇرژۇئازىيىنىڭ بۇ كۈرەش جەريانىدىكى ئىدىيىۋى ئىز-دىنىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى يۈز بەردى. 18 ـ ئەسىرنىڭ غەرب ئەدەبىياتى ئاشۇ مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. فرانسىيە يازغۇچىلىرىدىن ۋولتېر (1694 — 1778)، دىدېرو (1713 — 1784)، روسسو (1712 — 1778) لار مەرىپەتچى مۇتەپەككۇرلار ئىدى. 18 ـ ئەسىردىكى ئەنگلىيە ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي مۇۋاپپەقىيىتى رېئالىزملىق پروزىدا كۆرۈلدى. دېفو (1660 — 1731)، رىچاردسون (1689 — 1761)، فېلدىڭ (1707 — 1754) لارنىڭ ئىجادىيىتى دەسلەپكى قەدەمدە يېقىنقى زامان رومانلىرىنىڭ كۆلىمىگە ئىگە بولدى. ئۇزۇن مەزگىل بىر ئىزدا توختاپ قالغان گېرمانىيە ئەدەبىياتىمۇ بۇ مەزگىلدە تەرەققىياتقا ئېرىشىپ، گېيوتى (1749 — 1832) بىلەن شىللېر (1759 — 1805) ئىجادىيىتىدە ياۋروپانىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە يېتىشۋالدى. گېيوتىنىڭ «فاۋست» ئوپېراسىنى تاردىمي يەكۈن خاراكتېرلىك ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ.

3) 1789 ـ يىلىدىكى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە ياۋروپادا رومانتىزملىق ئەدەبىيات ھەرىكىتىمۇ شەكىللەندى. ئۇنىڭدا ئەدەبىي ئىجادىيەت يازغۇچىنىڭ سۇبېيكتىپ ھېسسىياتىنىڭ ئىپادىسى، دەپ قارىلىپ، تەسەۋۋۇر بىلەن ھېسسىياتنىڭ ئىجادىيەتتىكى رولى تەكىتلەندى؛ كلاسسىزم قائىدىلىرىگە قارشى تۇرۇلۇپ، ئىجادىيەت ئەركىنلىكى تەشەببۇس قىلىندى. رومانتىزملىق ئەدەبىيات ھەممىدىن بۇرۇن گېرمانىيىدە

پەيدا بولۇپ، ئاندىن باشقا ئەللەرگە كېڭەيدى، ئۇنىڭ فرانسىيە بىلەن ئەنگلىيىدىكى مۇۋاپپەقىيىتى ھەقىقەتەن زور بولدى. ۋور-دىسۋورس (1770 — 1850) دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئەنگلىيە رومانتىزم ئەدەبىياتىنىڭ «كۆل بويى ئېقىمى» غا ۋەكىللىك قىل-دى. بايرون (1788 — 1824) بىلەن شېللىي (1792 — 1822) لار ئەنگلىيىدىكى يېڭى بىر ئەۋلاد رومانتىزمچىلاردۇر. فرانسىيە رومانتىزم ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ مۇھىم يازغۇچى — ۋېكتور ھىيو-گو (1802 — 1885).

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، كىشىلەر 18 ـ ئەسىردىكى غايىچىلىكتىن مەھرۇم بولدى، چۈنكى ئۇلار پۇل ھەممىگە ھۆ-كۈمرانلىق قىلىدىغان بىر خىل رېئاللىققا دۇچ كەلگەن بولۇپ، بۇ خىل رېئاللىق ئۇلارنى قۇرۇق خىيالدىن ۋاز كېچىپ، تۇر-مۇشقا سوغۇق قانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا دەۋەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئاشۇ خىل ئىجتىمائىي پىسخىكىنى ئىپادىلەيدىغان رېئالىزملىق ئەدەبىيات بارلىققا كەلدى. رېئالىزمچىلار روما-نتىزمچىلاردىن پەرقلىق ھالدا ئوبېيكتىپلىق بىلەن چىنلىقنى ئىجادىيەت نىشانى قىلىشتى، تۇرمۇشنى ئەسلىي قىياپىتى بويىچە تەسۋىرلەشكە، شەيئى ـ ھادىسىلەرنى تىپىكلەشتۇرۇش ئارقىلىق رېئاللىقتىكى مەلۇم ماھىيەتلىك نەرسىلەرنى ئىپادىلەشكە ئەھمى-يەت بەردى. بۇ دەۋر رېئالىزم ئەدەبىياتى رېئاللىقنى پاش قىلىش ۋە تەنقىد قىلىش ئالاھىدىلىكىگىمۇ ئىگە بولغاچقا، «تەنقىدي رېئالىزم» دەپ ئاتالدى.

تەنقىدي رېئالىزملىق ئەدەبىيات ھەممىدىن بۇرۇن فرانسە-يىدە بارلىققا كەلدى. ستېندال (1783 — 1842) ۋە بالزاك (1799 — 1850) فرانسىيە تەنقىدي رېئالىزمىغا ئاساس سالدى. مېرىمي (1803 — 1870)، فلوبېر (1821 — 1880)، زولا (1840 — 1902)، مۇپاسسان (1850 — 1893) قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلدى. دىككېنس

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

(1812 — 1870) ئەنگلىيە تەنقىدىي رېئالىزمنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ھاردي (1840 — 1928)، بىرنارد شاۋ (1856 — 1950) لار كىيىنكى مەزگىلدە ۋەكىللىك قىلدى.

رۇسىيە ۋە شىمالىي ياۋروپا رېئالىزمى كىيىنرەك كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مۇۋاپپەقىيىتى كۆرۈنەرلىك بولدى. پۇشكىن (1799 — 1837) ئىجادىيىتى رۇسىيىدە رومانتىزمدىن رېئالىزمغا بۇرۇلۇشنىڭ بەلگىسى بولدى. گوگول (1809 — 1852) رۇسىيە رېئالىزمىغا ئاساس سالدى. كىيىنچە، تۇرگېنېۋ (1818—1883)، دوستويېۋسكىي (1821—1881)، لېۋ. تولستوي (1828 — 1910)، چېخوپ (1860 — 1904) لارنىڭ ئىجادىيىتى ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتتى. ئاندىرسىن (1805 — 1875) بىلەن ئىبسىن (1828 — 1906) شىمالىي ياۋروپانىڭ مەشھۇر رېئالىزمچىلىرى بولۇپ قالدى. ئىبسىن «ئىجتىمائىي مەسىلىلىك دراما» لىرى بىلەن شۆھرەت قازاندى.

19 ـ ئەسىردە يەنە پرولېتارىيات ئەدەبىياتى دۇنياغا كېلىپ تەرەققىي قىلدى. ئەنگلىيەدىكى «ئاساسىي نىزامچىلار ئەدەبىياتى»، گېرمانىيە ئىشچىلىرىنىڭ شېئىرلىرى ۋە گېئورگى ۋېرت (1822 — 1856) نىڭ ئەسەرلىرى دەسلەپكى پرولېتارىيات ئەدەبىياتىغا تەۋە. 1870 ـ يىللاردىكى پارىژ كوممۇنىسى ئەدەبىياتى دۇنيا پرولېتارىيات ئەدەبىياتىنىڭ خاتىرە مۇنارىنى تىكلىدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئامېرىكىدىكى رومانتىزملىق ھەرىكەت مىللىي ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئامېرىكا رومانتىزم ئەدەبىياتىغا ۋىتمان (1819 — 1892) ۋەكىللىك قىلدى. 1880 ـ يىللاردىن كىيىن، رېئالىزملىق ئەدەبىيات گۈللىنىپ، تېزلا يۇقىرى سەۋىيە يارىتتى. ئۇنىڭغا مارك تۋېن (1835 — 1910) ۋەكىللىك قىلدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىدېئولوگىيە ساھەسى مۇرەككەپلەشتى، كىشىلەر ئىلگىرىكى ئىدىيىۋى ئاساسلاردىن گۇمانلىنىپ، يېڭىچە مەنىۋى يۆلەنچۈك ئىزدىدى. ئەدەبىياتتا رېئالىزم گەرچە ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، ناتۇرالىزم، ئېستېتىزم، سىمۋولىزمغا ئوخشاش ئېقىملار ئەدەبىيات ساھەسىگە چېقىپ ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىكى بىر دەۋرده بىرلا ئاساسىي ئېقىم بولۇش ئەندىزىسى بۇزۇپ تاشلاندى.

4) 20 ـ ئەسىردە، ياۋروپا، ئامېرىكا ئەللىرى غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈردى. ئاك فورمىسى ساھەسىدىمۇ مىسلى كۆرۈلمىگەن مۇرەككەپلىك شەكىللەندى. بۇ خىل مۇرەككەپلىك ئەدەبىياتىمۇ ئىپادىلەندى: رېئالىزم يېڭىلاندى، ئەنئەنگە قارشى بولغان مودېرنىزم باش كۆتۈرۈپ چىقتى، پرولېتارىيات ئەدەبىياتى ئىزدىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلىدى. بۇ ئوچ خىل ئەدەبىيات ئۆزئارا زىتلىشىپ ۋە سىڭىشىپ، ئاخىر 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن كېيىن ئەدەبىياتتا كۆپ مەنبەلىك، ئۇنىۋېرسال، ئۆزگىرىشچان ھالەت شەكىللەندى.

20 ـ ئەسىر غەرب ئەدەبىياتىدا ئەدەبىيات كۆزقاراشلىرى، ئىجادىيەت پرىنسىپلىرى، ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇن ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. يازغۇچىلارنىڭ دىققىتى تاشقى دۇنيادىن ئىچكى دۇنياغا بۇرالدى ۋە مەركەزلەشتى، سىمۋول، بېشارەت ۋە شەكىل ئۆزگەرتىش ھادىسىلىرى ھە دېگەندە ئوچرايدىغان بولدى. ئەنگلىيەلىك گولسۋارت (1867 — 1933) فرانسىيەلىك رومېن رولان (1866 — 1944)، گېرمانىيەلىك توماس مان (1875 — 1955)، ئاۋستىرىيەلىك سىتفان زىۋىگ (1881 — 1942)، ئامېرىكىلىق دېرىيسىر (1871 — 1945) قاتارلىق يازغۇچىلار يەنىلا ئەنئەنىۋى كۆز قاراش ۋە مېتودقا مايىل بولدى. ئەنگلىيەلىك لاۋرېنس (1885 — 1930)، فرانسىيەلىك كود (1869 — 1951)، ئامېرىكىلىق ھېمىڭۋاي (1899 — 1961) قاتارلىق يازغۇچىلار بولسا يېڭىلىق يارىتىش

تەرەپدارى بولدى.

پرولېتارىيات ئەدەبىياتى رۇسىيدە يېڭى تەرەققىياتقا ئىگە بولۇپ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى - كەينىدە دۇنياۋى ئەھمىيەت ۋە تەسىرگە ئىگە ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى. گوركىي (1868 — 1936) بىلەن شولوخوپ (1982 — 1905) نىڭ ئىجادىي شۇ جۈملىگە كىرىدۇ. ئۇلار ۋەكىللىك قىلغان ئىجادىيەت ئۇسۇلى «سوتسىيالىستىك رېئالىزم» دەپ ئاتالدى.

ئاۋستىرىيىلىك كافكا (1883 — 1924)، ئىرلاندىيىلىك جويىز (1882 — 1941)، فرانسىيىلىك پروست (1871 — 1922) قاتارلىقلار ئۇل سالغان مودېرنىزملىق ئەدەبىيات بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە شەكىللىنىپ، 40 - يىللاردا ئاجىزلاشتى. مودېرنىزملىق ئەدەبىيات بەزى ئەلەردە «ئاۋانگارتلار ئەدەبىياتى» دەپمۇ ئاتالدى. ئەنئەنىگە قارشى تۇرۇش ئۇنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيتى بولۇپ، مودېرنىزمچى يازغۇچىلار ئىدىيە جەھەتتە ئەدەبىي گۇللىنىشتىن بۇيان شەكىللەنگەن ئەنئەنىۋى كۆز قاراشلاردىن گۇمانلاندى، ئادەم بىلەن ئادەم، ئادەم بىلەن جەمئىيەت، ئادەم بىلەن تەبىئەت ۋە ئادەم بىلەن ماددىنىڭ قارىمۇ قارشى، بۇرمىلانغان، ياتلاشقان مۇناسىۋىتىنى كۆچەپ نامايان قىلىپ، غەرب ھازىرقى زامان زىيالىيلىرىنىڭ مەنىۋى كرىزىسى، ئۇلارنىڭ ئۆزلۈك ھەققىدىكى يېڭى ئىزدىنىشلىرىنى ئىپادىلىدى. ئىجادىيەت ئۇسۇلىدا ئۇلار ئىپادىلەشنى ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى، ئىدراك ۋە مەنتىقىگە يات بولغان سىمۋول، بېشارەت، بىمەنىلىك، باغلانما تەسەۋۋۇر قاتارلىقلارنى كۆپ قوللاندى. بۇ ئارقىلىق ئادەم ئېڭىنىڭ يوشۇرۇن قاتلاملىرىدىكى سىرلارنى قېزىپ، ئۇنىڭدىكى مۇرەككەپ كەيپىيات ئۆزگىرىشىنى نامايان قىلدى. فرانسىيىلىك شائىر بودلىر (1821 — 1867) مودېرنىزمنىڭ (جۈملىدىن دەسلەپكى سىمۋولىزمنىڭ) ئاۋانگارتى بولدى. فرانسىيىلىك ۋالېرى

(1871 — 1945)، ئىرلاندىيىلىك يېتىز (1865 — 1939)، ئەنگلىيىلىك ئېلىئوت (1888 — 1965)، ئامېرىكىلىق ئىزرا فوند (1885 — 1973)، بېلگىيىلىك دراماتورگ مېتىرلىنكى (1862 — 1949) قاتارلىقلار مودېرنىزمدىكى كېيىنكى سىمۇولىزمغا، پروست، جويىز، ئەنگلىيىلىك ۋولف (1882—1941) لار 1920 - يىللاردا شەكىللەنگەن ئاڭ ئېقىمى پروزىچىلىقىغا ۋەكىللىك قىلدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، غەرب ئەدەبىياتىدا مەۋجۇدىيەتچىلىك، «گۇمران بولغان ئەۋلاد»، «غەزەپلەنگەن ياشلار»، بىمەنە تېياتىرچىلىق، يېڭى پروزا، قارا يۇمۇر قاتارلىق ئەدەبىي ئېقىملار مەيدانغا كەلدى. سارتر (1905 — 1980) بىلەن كامۇس (1913 — 1960) مەۋجۇدىيەتچىلىك ئەدەبىياتىغا، فرانسىيىلىك ئىيونىسكو (1912—) بىلەن ئىرلاندىيىلىك بېككىت (1906—) لار بىمەنە تېياتىرچىلىققا ئاساس سالدى. قارا يۇمۇر 1960 - يىللاردا ئامېرىكىدا پەيدا بولدى. ئىئوسىپ ھېللىر (1923—) نىڭ «ھەربىي نىزامنامىسى 22 - ماددىسى» رومانى بۇ ئېقىمنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ.

لاتىن ئامېرىكىسىدىكى «سېھرىي رېئالىزم» 20 - ئەسىر ئەدەبىياتىدىكى يەنە بىر ئالاھىدە ھادىسە بولدى. كىشىلەر ئۇزۇن مەزگىل تۇرغۇن ھالەتتە تۇرغان لاتىن ئامېرىكىسى ئەدەبىياتىدىكى بۇنداق كۆتۈرۈلۈشنى «ئەدەبىياتتىكى پارتلاش» دەپ ئاتىدى. لاتىن ئامېرىكىسى يازغۇچىلىرى مىللىي ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلىش ھەم مودېرنىزمدىن ئوزۇق ئېلىش ھېسابىغا يېڭىچە بىر خىل ئەدەبىيات ياراتتى. كۇبالىق كاپېنتېر (1904—1980) گۋاتىمالالىق ئاستورىئاس (1889—1974)، مېكسىكىلىق رۇلفۇ (1918 — 1986)، بولۇپمۇ كولۇمبىيىلىك گارسىيا ماركوس (1928—) لار «سېھرىي رېئالىزم» نىڭ غوللۇق يازغۇ-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

چىلىرى دېيىلىدۇ.

2. شەرق ئەدەبىياتى

شەرق ئەدەبىياتى ئومۇمەن ئاسىيا، ئافرىقىدىكى ھەر قايسى ئەللەر ئەدەبىياتىنى كۆرسىتىدۇ. ئومۇ دۇنيا ئەدەبىياتىدىكى مۇھىم بىر تەركىب بولۇپ، ئۇنىڭغا سەل قاراشقا بولمايدۇ.

1) شەرقتە ئەڭ قەدىمكى ئەدەبىيات قەدىمكى مىسىر بىلەن بابىلدا مەيدانغا كەلگەن. مىسىر ئەدەبىياتىدىكى دىنىي خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان «ئەرۋاھنامە» بابىل ئەدەبىياتىدىكى قەھرىمانلىق ئېپوسى «گىلگامىش» ناھايىتى بالدۇر خاتىرىگە ئېلىنغان ئەدەبىي ئەسەرلەردۇر.

قەدىمكى ھىندىستان ئەدەبىياتىمۇ ناھايىتى مول بولغان. ئەدەبىي قىممىتى يۇقىرى بولغان «ۋىدا»، «ماھابخاراتا»، «رامايانا» ئېپوسلىرى، سۈدراكا، كالىداسانىڭ شېئىرىي دراملىرى قەدىمكى ھىندىستان ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلىرى سانىلىدۇ.

يەھۇدىي دىنىنىڭ دەستۇرى بولغان «تەۋرات» ئۆز نۆۋىتىدە قەدىمكى ئىبرىي ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي توپلىمى بولۇپ، نۇرغۇن ئەپسانە، قەھرىمانلىق داستانلىرى، رىۋايەت، لىرىك شېئىر، قوشاق ۋە مەسەللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2) ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى ۋە ئوتتۇرا مەزگىلىدە شەرق ئەدەبىياتىدا گۈللىنىش ۋەزىيىتى شەكىللىنىپ، دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ ئالدىنقى سەپىنىسى يارىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن 15 - ئەسىردىن كېيىن شەرق ئەدەبىياتى ئومۇمەن دېگۈدەك ئاجىزلىشىپ كەتتى. بۇ كۆپ خىل ئامىللارغا باغلىق بولدى.

ئوتتۇرا ئەسىردە شەرق رايونىدا جۇڭگونى مەركەز قىلغان جۇڭگو مەدەنىيىتى سىستېمىسى، ھىندىستاننى مەركەز قىلغان ھىندى مەدەنىيىتى سىستېمىسى، ئەرەبلەرنى مەركەز قىلغان

ئىسلام دىنى مەدەنىيەت سىستېمىسى شەكىللەندى.

جۇڭگو مەدەنىيىتى سىستېمىسىغا ياپونىيە، كورىيە، ۋىيېتنام تەۋە بولدى. ياپونىيىدە 8 - ئەسىردە ئەڭ دەسلەپكى ناخشىلار توپلىمى — «سۆزلەر قامۇسى» تۈزۈلدى. ئايال يازغۇچى زىشىبۇ (تەخمىنەن 978 — 1015 - يىللىرى) نىڭ «يۈەنشى ھېكايىلىرى» رومانى ھېكايە ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىسىنى ياراتتى. 17 - ئەسىردىن كېيىن ياپونىيىدە شەھەر ئاھالىسىنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان شەھەر ئەدەبىياتى شېئىرىيەت، پروزا، دراما ژانىرلىرى بوينچە تەرەققىي قىلدى. كلاسسىك ئەسەر «چۈنشياڭ قىسسىسى» 18 - ، 19 - ئەسىرلەردىكى كورىيىدە خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ئاساسىدا شەكىللەندى. كورىيە يازغۇچىسى پياۋ جىيۈەن (1737 — 1805) مۇ پروزا ژانىرىدا نەسىر ئىجادىيىتىدە مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. ۋىيېتنام كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مۇۋاپپەقىيىتىگە رۇەنيۇ (1765 — 1820) ژە ئۇنىڭ «جىنيۈنچاۋ تەزكىرىسى» داستانى ژەكىللىك قىلدى.

ھىندىستان ژە شەرقىي - جەنۇبىي ئاسىيادىكى بەزى ئەللەر ھىندى مەدەنىيىتى چەمبىرىكى دائىرىسىگە كىردى. تۇلاسداس (1532 — 1623) نىڭ «رامانىڭ شاپائىتى» داستانى ئوتتۇرا ئەسىر ھىندىستان ئەدەبىياتىدىكى شانلىق نامايەندە بولدى.

ئەرەب، ئىران، ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيا ژە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى بەزى ئەللەر ئەرەب مەدەنىيىتى سىستېمىسىغا تەۋە بولدى. ئەرەب ئەدەبىياتى 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا شەكىللەندى. «قۇرئان» ھەم ئىسلام دىنىنىڭ دەستۇرى، ھەم ئەرەبلەرنىڭ تۇنجى مۇھىم ئەدەبىي ئەسەرلەر توپلىمى ھېسابلىنىدۇ. چوڭ ھەجمىدىكى ئەرەب خەلق چۆچەكلىرى توپلىمى «مىڭ بىر كېچە» ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم مۇۋەپپەقىيىتى دېيىلىدۇ. ئىران ئەدەبىياتى 9—15 ئەسىرلەردە شېئىرىيەتنى ئاساس قىلىپ گۈللەندى. ئۇ-

ران ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتىدا ئۆمەر ھەييام(1048—1122)، فىردەۋسى (940—1020)، نىزامى گەنجىۋى (1141—1209)، شەيخ سەئدى (1208 —1292)، ھافىز شىرازى (1327—1390) لارنىڭ ئىجادىيىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

3) يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، شەرقتىكى ياپونىيىدىن باشقا ئەللەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇستەملىكە ياكى يېرىم مۇستەملىكە ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. بۇ خىل تەقدىرگە دۇچ كەلگەن يېقىنقى زامانىدىكى شەرق مىللەتلىرى ئەدەبىياتىدا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، مۇستەقىللىق، ئەركىنلىك تەلەپ قىلىش خاھىشى ئاساسىي مەزمۇن قىلىندى. يېقىنقى زامان شەرق ئەدەبىياتى غەرب ئەدەبىياتىغا ئوخشاش تەرەققىي قىلالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا يەنىلا نۇرغۇن مەشھۇر يازغۇچىلار ۋە مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى.

مىڭجى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتىدىن كېيىن، ياپونىيە ئەدەبىياتى غەرب ئەدەبىياتى بىر نەچچە ئەسىرە بېسىپ ئۆتكەن مۇساپىنى قىسقىغىنا يېرىم ئەسىرە تاماملىدى. ئېرىيىتىلگەن سەھىي (1864 — 1909) ياپونىيە يېقىنقى زامان رېئالىزملىق ئەدەبىياتىغا ئاساس سالدى. شامۇشۇشى (1867 — 1916) رېئالىزملىق ئەدەبىيات بايرىقىنى تىخىمۇ ئېگىز كۆتۈردى، داۋچى تىكىسۇن (1872 — 1943) ناتۇرالىزملىق ئەدەبىياتقا ۋەكىللىك قىلدى.

يېقىنقى زامانىدىكى ھىندىستان ئەدەبىياتىدا تىل جەھەتتە كۆپ خىل بولۇش بىلەن مەزمۇن جەھەتتە تەقدىرداشلىق ئىشقا ئاشۇرۇلدى. ئۇنىڭدا بېنگال ۋە ھىندى تىلى ئەدەبىياتىنىڭ مۇئاپىقىيىتى زور بولدى. تاگور (1861 — 1941) بېنگال ۋە ھىندى تىلى ئەدەبىياتىنىڭ شانلىق ۋەكىلى، ئۇز نۆۋىتىدە نوبېل ئەدەبىياتى مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن تۇنجى شەرقلىق. يېقىنقى زامان شەرق ئەدەبىياتى پاكىستانلىق ئىقبال (1877 — 1938)،

ئىسرائىلىق باھار (1886 — 1951)، مىسىرلىق بارۇدى (1838 — 1910) لارنىڭ نامى بىلەنمۇ باغلىنىدۇ.

4) 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن كېيىن، شەرق ئەدەبىياتى ھازىرقى زامان دەۋرىگە قەدەم قويدى. بولۇپمۇ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، شەرقتىكى نۇرغۇن مىللەتلەر مۇستەقىل بولۇپ، ئوخشىمىغان يوللارغا ماڭدى. بۇنىڭ بىلەن شەرق ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى دەۋرى باشلاندى، ئۇنىڭ مىللەت ۋە دۆلەت تەركىبىمۇ كۆپەيدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى ياپونىيە ئەدەبىياتىدا پرولېتارىيات ئەدەبىياتى بىلەن بۇرژۇئازىيە ئەدەبىياتى پارالىل ھالدا تەرەققىي قىلدى. ئالدىنقىسىغا شاۋلىندوشېر (1903 — 1933)، كېيىنكىسىگە گۇچىرۇ نىيلاك (1886—1965) قاتارلىقلار ۋەكىللىك قىلدى. ئۇرۇشتىن كېيىن ياپونىيىدە نۇرغۇن ئەدەبىي ئېقىملار بارلىققا كەلدى. ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرى يېجىيەنخۇك (1915 — 1991)، تەيزەيجى (1909—1948)، سۇئىبىن چىڭجاك (1909 — 1992)، جىڭشاڭجىك (1907 — 1991)، داجياك جەنسەنلاك (1935—) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۇرۇشتىن ئىلگىرىدىكى چاۋشىيەندە لىجيۇك (1895 — 1984) ۋەكىللىك قىلغان پرولېتارىيات ئەدەبىياتى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. ئۇرۇشتىن كېيىن چاۋشىيەن جەنۇب ۋە شىمالغا بۆلۈنۈپ كەتكەندە، شىمالدا يەنىلا پرولېتارىيات ئەدەبىياتى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن، جەنۇبتا تۇرلۇك بۇرژۇئا ئەدەبىي ئېقىملىرى ئەۋج ئالغان.

ئۇرۇشتىن ئىلگىرىكى ھىندىستان ئەدەبىياتى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، لېكىن ئۇرۇشتىن كېيىن ئوخشىمىغان ئېقىم ۋە ئەدەبىيات قاراشلىرى تەرەققىي قىلغان. ئۇنىڭدا ھىندى تىلى يازغۇچىسى پرېمچاند (1880 — 1936)، ئوردۇ تىلى يازغۇچىسى كىرىشان چاندىر

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

(1914 — 1977) لارنىڭ ئىجادىيىتى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئەرەب دۆلەتلىرىدە ئۇرۇشتىن ئىلگىرى «ئامېرىكىدىكى ئەرەب يازغۇچىلىرى» بىلەن مىسىر مودېرنىزمچىلىرى ئېقىمى باش كۆتۈرۈپ چىقتى، ئالدىنقى ئېقىمغا جىبران (1883—1931)، كېيىنكى ئېقىمغا تەھا ھۈسەيىن (1889 — 1973) ۋەكىللىك قىلدى. ئۇرۇشتىن كېيىن نەجىپ مەھپۇز (1911—) ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنى نامايان قىلدى.

ئافرىقىدىكى باشقا رايونلارنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى سەل كېيىنرەك شەكىللەنگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ يېقىنقى تەرەققىياتى تېز بولدى. سېنېگال شائىرى زاگور (1906—)، نېگىرىيە دراماتورگى سوينكا (1934—) ۋە جەنۇبىي ئافرىقىلىق ئايال يازغۇچى نادىمە گوردىمېر (1923—) لارنىڭ ئىجادىيىتى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولدى.

ئومۇمەن، تارىخىنىڭ ئۇزۇن، تەرەققىياتىنىڭ ئەگرى-توقاي، مىللىي تۈسىنىڭ قويۇق، دىندىن قوبۇل قىلغان تەسىرىنىڭ چوڭقۇر بولۇشى، ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەنگەنلىكى شەرق ئەدەبىياتىنىڭ غەرب ئەدەبىياتىدىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ.

2 §. «ھاملېت» ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى شېكسپىر ھەققىدە

ھاملېت

(پارچە)

ئۇچىنچى پەردە، بىرىنچى كۆرۈنۈش. قەلئەدىكى بىر ئۆي.

پادىشاھ، خانىش، ئوپېلىيا، پولونىيۇس، روسىنكىلان ۋە كىرىدستونلار كىرىدۇ.

پادىشاھ: سىلەر گەپنى ئۇدۇل قويمىساڭلارمۇ بىر ئامال قىلىپ، ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن ئەقىل - ھوشىنى يوقىتىپ، ئارام-خۇدا تۇرمۇشنى پەلىپەتىش، خەتەرلىك سەۋدايىلىق بىلەن قالايمىقانلاشتۇرۇپ يۈرگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى ئېنىقلىيالمىدىڭلارمۇ؟

روسىنكىلان: نېرۋىسى جايىدا ئەمەسلىكىگە ئۆزىمۇ ئىقرار ئىكەن، لېكىن سەۋەبىنى زادىلا دېگىلى ئۇنمايۋاتىدۇ.

كىرىدستون: ئۇنىڭ بىزنىڭ سوئالىمىزغا جاۋاب بېرىدىغان ئەلپازى يوق. بىز ئۇنىڭ ئاغزىدىن راست گەپنى ئالايلى دەپ سۆزنى ئەمدى شۇ يەرگە ئەكەلسەك، ئۇ قەستەن ساراڭلىقىغا ئېلىپ، گەپنى باشقا ياققا بۇرىۋەتتى.

خانىش: ئۇ سىلەرگە چىرايلىق مۇئامىلە قىلدىمۇ؟

روسىنكىلان: ناھايىتى ئەدەپلىك مۇئامىلە قىلدى.

كىرىدستون: لېكىن تازا تەبىئىي ئەمەس.

روسىنكىلان: ئۆزى ھەقتىكى گەپنى زادىلا ئېغىزىدىن چىقارغۇسى كەلمىدى، لېكىن باشقا گەپلەرنى سورىساق، قىلچە قورۇنماي جاۋاب بەردى.

خانىش: سىلەر ئۇنى بىرەر ئىشقا مەلىكە بول، دەپ باقتىڭلارمۇ؟

روسىنكىلان: خانىش ئايىم، بىز يولدا بۇ ياققا كېلىۋاتقان ئۈيۈنچىلار بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان، بۇ خەۋەرنى ئۇنىڭغا ئېيتقۇدۇق، ئۇ ئاڭلاپ خۇشال بولغاندەك قىلدى. ئۇلار بۇگۈن ئوردىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ ئۇلارغا بۇگۈن كەچتە ئويۇن قويۇپ بېرىشنى بۇيرىدىغۇ دەيمەن.

پولونىيۇس: بۇ راست، ئۇ تېخى ماڭا ئىككىلىرىگە دەپ قويغىن، كېلىپ ئويۇن كۆرسۇن، دېدى.

پادىشاھ: بۇ ناھايىتى ياخشى بوپتۇ. ئۇنىڭدا بۇنداق قىزىقارلىق ئويۇن بارمىكىن؟

قىش پەيدا بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولۇۋاتىمەن، ئىككىڭلار يەنە بىر غەيرەت قىلىپ، ئۇنى مۇشۇنداق ئويۇن بىلەن مەشغۇل بولۇشقا تېخىمۇ قىزىقتۇرۇپ باقساڭلار.

روسىنكلان: خوپ ئالىيلىرى (روسىنكلان بىلەن كردىستون چىقىپ كېتىدۇ).

پادىشاھ: سۆيۈملۈك گەرترود، سىزمۇ ۋاقتىنچە بۇ يەردىن چىقىپ تۇرسىڭىز. چۈنكى بايا ھاملېتنىڭ بۇ يەرگە باشلاپ قويۇشقا بىرسىنى بۈيرۈيدۇق. ئۇ ئوپېلىيا بىلەن كۆرۈشۈپ باقسۇن، بۇ خۇددى تاسادىپىي ئۇچرىشىشتەك بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاتىسى بىلەن ئىككىمىز خۇددى پايلاقچىدەك بىر يەرگە مۆكۈپ، ئۇلارنى كۆزىتىپ تۇرىمىز، ئۇلار بولسا بىزنى كۆرمەيدۇ. قېنى، ئۇلار كۆرۈشكەن چاغدىكى ئەھۋالغا قاراپ، ئۇنىڭ سارالىقىغا زادى ئىشق - مۇھەببەت سەۋداسى سەۋەب بولغانمۇ - ئانداق، بىلىپ باقىمىز.

خانىش: مەن سىزنىڭ ئىرادىڭىزگە بويسۇنمەن. ئوپېلىيا، ھاملېت سېنىڭ گۈزەل رۇخسارىڭ تۈپەيلى ئېلىشىپ قالغان بولۇپ چىققاي، ئىلاھىم. سېنىڭ گۈزەل پەزىلىتىڭ ئۇنىڭ ئەقلۇ ھوشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە يارىدىم قىلسۇن، ئىككىلارلا ئىززەت - ھۆرمەت، شان - شەرەپتىن بەھرىمەن بولۇپ ياشىغايسىلەر.

ئوپېلىيا: ئېيتقىنىڭىز كەلسۇن، خان ئايىم (چىقىپ كېتىدۇ).

پولونىيۇس: ئوپېلىيا، سەن مەشەدە قېلىپ، مېڭىپ يۈر، ئالىيلىرى، بىز ئۆزىمىزنى دالدىغا ئالايلى، (ئوپېلىياغا) سەن ماۋۇ كىتابنى ئوقۇغاچ تۇر، ئۇ سېنى بۇ ھالەتتە كۆرسە، بۇ يەردە يالغۇز يۈرگەنلىكىدىن گۇمانلانمايدۇ. ئادەملەر كۆپ ھالارىدا سەمىمىي قىياپەت، ھۆرمەتكە سازاۋەر ھەرىكەتلەر بىلەن ئالۋاستىنىڭكىدەك روھىي دۇنياسىنى يوشۇرىدۇ. بۇنداق مىسالار ناھايىتى نۇرغۇن.

پادىشاھ: (تاماشىبىنلارغا قاراپ) بۇ قالتىس ئەمەلىي گەپ بولدى. بۇ مېنىڭ ۋۇجدانىمغا زەرب بىلەن ئۇرۇلغان بىر قامچا! جالاپ خوتۇنمۇ خۇنۇك چىرايىنى ئۇپا - ئەڭلىك بىلەن بېزەپ يۈرىدىكەن، مەنمۇ قىلمىشلىرىمنى ساختا گەپ بىلەن يېپىپ بۇرىمەن، مېنىڭ رەزىللىكىم ئالدىدا جالاپ خوتۇنىنىڭكى بىر يەردە قالمىدۇ. ئاھ، نېمىدېگەن ئېغىر روھىي يۈك بۇ!

پولونىيۇس: ئۇنىڭ ئايىغ تېۋىشى ئاڭلىنىۋاتىدۇ، بىز كەرىپ كېتەيلى، ئالىيلىرى (پادىشاھ بىلەن پولونىيۇس كىرىپ كېتىدۇ).

ھاملېت كىرىدۇ.

ھاملېت: ھايات ياشاش ياكى ھالاك بولۇش — بۇ ئويلاشقا ئەرزىيدىغان مەسىلە. تەقدىرنىڭ ئۆكتەملەرچە ئاتقان زەھەرلىك ئوقىغا غىڭ قىلماي بەرداشلىق بېرىش كېرەكمۇ ياكى بۇ پانىي ئالەمنىڭ چەكسىز ئازاب - ئوقۇبەتلىرىگە قارشى كۆكرەك كېرىپ چىقىپ كۈرەش قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭغا خاتىمە بېرىش كېرەكمۇ، بۇ ئىككىسىدىن قايسىسى ئالىيجانابلىققا كىرىدۇ؟ ئۆلدۇق، ئۇخلىدۇق، ھەممە نېمە تۈگىدى. ناۋادا مۇشۇ ئويقۇ بىلەن يۈرىكىمىزدىكى قايغۇ - ئەلەملەر ھەم گۆش ۋە قاندىن پۈتۈلگەن مۇشۇ جىسمىمىزغا مۇقەررەر يوسۇندا كېلىشۋاتقان سوققا - زەربىلەر بىر يولىلا تۈگەپ كەتسىدى، ئۇ چاغدا مۇرادىمىز ھاسىل بولغان بولاتتى. ئۆلسەك، ئۇخلايمىز، ئۇخلىغاندا چۈش كۆرىدىغان گەپ، كاشىلا دەل مۇشۇ يەردە. بىز چىرىگەن تېنىمىزدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن ئاشۇ ئۆلۈم ئويقۇسىدا زادى نېمە چۈشلەرنى كۆرىمىز، مانا بۇ مەسىلە بىزنى ئەنسىرەتمەي قالمايدۇ. ئىنسانىنىڭ ئازاب - ئوقۇبەت ئىلكىدە ئۇزاققىچە ياشاشقا رازى ئىكەنلىكىنىڭ سەۋەبىمۇ مۇشۇ. كىشىلىك دۇنياسىنى رەنجىتىدىغان، تەنە - مالامەتكە، ئەزگۈچىدىن كەلگەن خورلۇق -

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

هاقاره‌تكه چىداپ يۈرۈشكه كىم هېرىس زادى، كىبىر ئىگىسى-
نىڭ سوغۇق قاراشلىرىغا، كەمستىلگەن مۇھەببەتنىڭ ئاھۇ پە-
غانىغا، قانۇننىڭ بوشاڭلىقىغا، تۆرە - ئەمەلدارلارنىڭ زوراۋان-
لىقىغا، جاپالىق ئەجىر بەدىلىگە چۈپرەندىلەر تەرىپىدىن كېلىۋاتا-
قان مەسخىرىلەرگە كىمنىڭ چىداپ ئۆتىۋەرگۈسى بار. خالىغان
كىشى ئۆز هاياتىنى كېچىككىنە بىر قەلەمتىراچ بىلەن ئاخىرلاش-
تۇر ۋىشقا تامامەن قادىرغۇ؟ ئۆلۈمدىن كېيىنكى ئەشۇ نامەلۇملۇق-
لاردىن، بىرمۇ سەپەرچى قايتىپ كېلىپ باقمىغان ئەشۇ تىلسى-
مات دۇنيادىن قورقمىغان بولساق، هاياتلىقنىڭ شۇنچە ئېغىر
يۈكى ئاستىدا ئىگراپ، قارا تەرگە چۆمۈپ ياشاپ يۈرىۋېرەتتۇق-
مۇ؟ ! ئىرادىمىزنى غەپلەتتە قالدۇرۇۋاتقانمۇ، بىزنى ئاشۇ نامە-
لۇم رىيازەتلەر قوينىغا قانات ياساپ ئۇچۇپ بېرىشقا جۇرئەت
قىلدۇرماي، كۆز ئالدىمىزدىكى قىينىلىشلارغا ئەل بۆكمىللا دې-
گۈزىۋاتقانمۇ دەل ئاشۇ قورقۇنچ ئەمەسمۇ؟ ! مانا مۇشۇنداق قاتمۇ
قات تەشۋىشلەر بىزنى پۈتۈنلەي رەزگى - زەئىپلەرگە ئايلاندۇرۇ-
ۋەتتى. ئىرادىنىڭ يالقۇنلۇق ئوتلىرى ئېھتىياتچان خىياللىرىمىز
تۈپەيلى قوقاسقا ئايلاندى، ئۇلۇغۋار ئىشلىرىمىز بايىقى سەۋەب
تۈپەيلى، كەينىگە چېكىنىپ، هەددى - هەرىكەت مەنسىنى پۈ-
تۈنلەي يوقاتتى. توختاڭ، گۈزەل ئوپىليا! پەرىشتەم، ئىبادىتە-
ئىزدە گۈناهلىرىمغا مەغپىرەت تىلەشنى ئۇنتۇمغايسىز.

ئوپىليا: جانابىم، يېقىنقى كۈنلەردىن بۇيان مۇبارەك تىنە-
ئىز ياخشىدۇ؟

هاملېت: رەهمەت سىزگە، ياخشى، بەك ياخشى، ناهايىتى
ياخشى.

ئوپىليا: جانابلىرى، سىز ماڭا سوۋغا قىلغان بىر نەچچە
نەرسە بار ئىدى، ئۆزۈن بولدى، شۇنى قايتۇرۇپ بېرەي دېگەن،
مۇمكىن بولسا، هازىر ئېلىۋالسىڭىز.

هاملېت: ياق، ئالمايمەن، مەن سىزگە هېچنېمە بەرمە-

گەن.

ئوپىليا: جانابلىرى، سىز ماڭا بەرگەن. بۇ ناهايىتى ئې-
نىق ئېسىمدە، تۇرۇپتۇ، تېخى سىز شۇ ۋاقىتتا نۇرغۇن شېرىن
گەپلەرنى قىلىپ، ئۇ نەرسىلەرنى تېخىمۇ ئەتىۋارلىق قىلىۋەتكە-
ئىدىڭىز. ئەمدى ئۇلارنىڭ پەيزى ئۇچتى، مەرھەمەت قىلىپ
ئېلىۋېلىڭ. چۈنكى ۋۇجدانلىق ئادەمنىڭ نەزەرىدە سوۋغات بەرگۈ-
چى ئاينىغانىكەن، سوۋغات قانچىلىك قىممەتلىك بولسىمۇ، بەر-
بىر قىممىتىنى يوقىتىدۇ. سوۋغىتىڭىزنى قوبۇل قىلمىغا ئېلىڭ،
جانابلىرى.

هاملېت: ها - ها! سىز پاكمۇ؟

ئوپىليا: جانابلىرى!

هاملېت: سىز گۈزەلمۇ؟

ئوپىليا: جانابلىرى، بۇ نېمە دېگىنىڭىز؟

هاملېت: ناۋادا سىز ھەم پاك، ھەم گۈزەل بولسىڭىز،
ئۇنداقتا پاكلىقىڭىز چوقۇم گۈزەللىكىڭىزدىن ئالاقىنى ئۈزۈشى
كېرەك.

ئوپىليا: جانابلىرى، گۈزەللىكنىڭ پاكلىقتىنمۇ ئېسىل
هەمراهى بولامدۇ؟

هاملېت: هە، دۇرۇس، لېكىن گۈزەللىك پاكلىقنى
شاللاقلىققا ئايلاندۇرۇۋەتكەندە، پاكلىق گۈزەللىكنى ئۆزىنىڭ
خىلىغا ئايلاندۇرۇشقا قادىر بولالماي قالىدۇ. بۇ سۆز بۇرۇن
سەپسەتىدەك بىلىنەتتى، لېكىن ئۇنىڭ راستلىقى ئەمەلىيەتتە
ئىسپاتلاندى. دەرھەقىقەت، مەن بۇرۇن سىزنى ياخشى كۆرگەن.

ئوپىليا: بۇ راست، جانابلىرى، مېنى ياخشى كۆرىدىغانلى-
قىڭىزغا سىز مېنى بۇرۇن ئىشەندۈرگەن.

هاملېت: سىز شۇ چاغدا ماڭا ئىشەنمەسلىكىڭىز كېرەك
ئىدى. چۈنكى گۈزەل پەزىلەت بىزنىڭ گۇناهكار تەبىئىتىمىزنى
ئۆزگەرتەلمەيدۇ. مەن سىزنى ياخشى كۆرمىگەن.

ئوپېلىيا: ئۇنداقتا، مەن راست ئالدىنىپتىمەن.

هاملېت: مۇناخلار ماكانىغا كېتىڭ. نېمىشقا گۇناھكار بەندىلەرنى تۇغماقچىسىز؟ مەن ھازىرچە ئۇچىغا چىققان بۇزۇقلاردىن ئەمەسمەن، شۇنداقتىمۇ نۇرغۇن سەۋەنلىكلىرىم بار، ئانا دېگەن شۇنداق نۇرغۇن سەۋەنلىكى بار ئادەملەرنى تۇغۇپ نېمە قىلىدۇ!؟ مەن شۇ قەدەر تەكەببۇر، قىساسكار، قارا نىيەتچى، قىسقىسى گۇناھلىرىم شۇ قەدەر كۆپكى، ھەتتا ئۇلارنى كاللامدىن ھۇ بىر - بىرلەپ ئۆتكۈزۈپ بولالمايمەن. ئۇلارنى سۈرەتلەپ بېقىشقا تەسەۋۋۇر ۋەمۇ يېتىشەلمەيدۇ، ئەملىدە كۆرسىتىشكە بولىسا ۋاقتىم تېخىمۇ يار بەرمەيدۇ. ماڭا ئوخشاش نەرسىنىڭ بۇ جاھاندا قۇرتتەك لۆمشۇپ يۈرگىنىنىڭ نېمە پايدىسى بار؟ بىز ھەممىمىز ئۇچىغا چىققان بۇزۇقلار، بىزگە ھېچكىم ئىشەنمەسلىكى كېرەك. مۇناخلار ماكانىغا كېتىڭ. دادىڭىز قېنى؟

ئوپېلىيا، ئۆيدە، جانابلىرى.

هاملېت: ئۇنى سولاپ قويۇش كېرەك، ئۇ سارالىخلىقىنى ئۆيىدە قىلسۇن. خوش، ئەمسە!

ئوپېلىيا: ۋاي خۇدايىم، ئۇنى قۇتۇلدۇرغايسەن!

.....

(ئەخمەت ئىمىن تەرجىمە قىلغان «شېكسپىر تراگېدىيىلىرى (ھاملېت)» (رومىئو - ژۇلېتتا)، (ماكبېت)» تىن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1993 - يىل نەشرى)

[ئوقۇش يېتەكچىسى]

ۋىليام شېكسپىر (1564 — 1616) ئەنگلىيىنىڭ ئەدەبىي گۈللىنىش مەزگىلىدىكى ئەڭ بۈيۈك شائىرى ۋە دراماتورگى.

شېكسپىرنىڭ ئىجادىيىتى شېئىر ۋە دراما دېگەن ئىككى تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ھاياتىدا 154 سونېت، ئىككى داستان ۋە 37 دراما يازغان بولۇپ، دراما ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

شېكسپىرنىڭ ئىجادىيىتى ۋە ئىدىيىۋى تەرەققىياتى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ. 1590 — 1600 - يىللار ئۇنىڭ ئىجادىيىتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى بولۇپ، بۇ چاغدا شېكسپىر ئاساسەن تارىخىي دراما ۋە كومېدىيە يازغان. شېكسپىرنىڭ تارىخىي دراملىرىدا مەركىزىي ھاكىمىيەت فېئودال بۆلۈنمىچىلىك ئۈستىدىن چوقۇم غەلبە قىلىدۇ، دۆلەتنى ئىنسانپەرۋەرلەرنىڭ غايىسىدىكى ئادىل پادىشاھ ئىدارە قىلىش كېرەك، دەيدىغان ئىلغار ئىنسانپەرۋەرلىك قاراشلىرى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. «ۋېنتسىيە سودىگىرى»، «ياز كېچىسىدىكى چۈش»، «ئون ئىككى كېچە» قاتارلىقلار شېكسپىرنىڭ مۇھىم كومېدىيىلىرى. «ۋېنتسىيە سودىگىرى» دە «بىر قاداق گۆش» ھېكايىسى ئارقىلىق قىز - ئوغۇل ياشلارنىڭ سەمىمىي مۇھەببىتى بىلەن دوستلۇقى مەدھىيىلەنگەن، ئاچ كۆزلۈك بىلەن رەھىمسىزلىك ئەيىبلەنگەن، دۇنيا ئەدەبىياتىدا شارۇقتىن ئىبارەت مەشھۇر بېخىل تىپى مۇڭاپپەقىيەتلىك يارىتىلغان. 1601 — 1607 - يىللىرى شېكسپىر ئىجادىيىتىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى بولۇپ، شېكسپىر ئىجادىيىتىدىكى تۆت چوڭ تراگېدىيە — «ھاملېت»، «ئوتېللو»، «پادىشاھ لىر»، «ماكبېت» مۇشۇ مەزگىلدە يېزىلغان. ئۇلاردا گۈزەل غايە بىلەن خۇنۇك رېئاللىقنىڭ زىددىيىتى ھەمدە غايىنىڭ بەربات بولۇشى ئىپادىلىنىپ، فېئوداللىق مۇناسىۋەتلەر يىمىرىلىپ كاپىتالىستىك ئىپتىدائىي جۇغلانما ئىلىپ بېرىلىۋاتقان مەزگىلدىكى دەۋرنىڭ تۈرلۈك جىنايەتلىرى ئېچىپ تاشلانغان. ئۇ تراگېدىيىلەر بەدئىي جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەن، كلاسسىك تراگېدىيىچىلىكنىڭ نەمۇنىلىرى ھېسابلىنىدۇ. 1608 - يىلىدىن كېيىنكى ۋاقىت شېكسپىر ئىجادىيىتىنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچى بولۇپ، بۇ مەزگىلدە شېكسپىر رېئاللىقنى تەسۋىرلەشتىن ئۈتۈپىيىگە يۈزلەنگەن. ئومۇمەن، شېكسپىر ئەسەرلىرى دەۋرنىڭ روھىنى نامايان قىلغان، شۇڭا كىشىلەر

ئۇيغۇر كىتاب نۇر بېكىتى
www.uyghurkitap.com

شېكىسپېرنى «دەۋرىنىڭ روھى»، «ئۇ بىرلا دەۋرگە ئەمەس، ھەممە دەۋرگە مەنسۇپ» دەپ تەرىپلەشكەن.

«ھاملېت» شېكىسپېرنىڭ ۋەكىللىك تراگېدىيىسى بولۇپ، شېكىسپېر ئەسەرلىرىنىڭ ئىدىيە ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى بۇ تراگېدىيىدە مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ.

بۇ دراما‌نىڭ ۋەقەلىكى 12 ـ ئەسىردىكى دانىيە تارىخىدىن ئېلىنغان، ئۇنىڭدا دانىيە شاھزادىسى ھاملېتنىڭ دادىسى ئۇچۇن قىساس ئېلىش ھېكايىسى بايان قىلىنىدۇ.

«ھاملېت» تراگېدىيىسىنىڭ ئىدىيىۋى ئەھمىيىتى: بىرىنچىدىن، ھاملېت بىلەن كلاۋدىۋسنىڭ توقۇنۇشى يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىۋاتقان ئىنسانپەرۋەرلەرنىڭ ئىپلاس، كۆچلۈك فېئودال كۆچلەر ئالدىدا ئاجىز كېلىپ قالغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش ئارزۇسىنىڭ ئىشقا ئېشىشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، ھاملېتنىڭ تراگېدىيىسى دەۋرنىڭ تراگېدىيىسى، رېئاللىقنىڭ چەكلىمىلىكى تۇپەيلىدىن ئىنسانپەرۋەرلىك غايىسىنىڭ مۇقەررەر بەربات بولغانلىقىنىڭ تراگېدىيىسى ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، ھاملېت بىلەن كلاۋدىۋسنىڭ توقۇنۇشى ئىنسانپەرۋەرلەر بىلەن كونسېرى ئەكسىيەتچىلەشكەن فېئودال پادىشاھلىق ھاكىمىيەتنىڭ كۈرىشىنى نامايان قىلىپ، ئەينى چاغدىكى ئەنگلىيە رېئاللىقنى كۆرسىتىپ، فېئودال كۆچلەرنىڭ رەزىللىكىنى ئېچىپ تاشلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. دراما‌دىكى قالايمىقانچىلىق ۋە كرىزىس بىلەن تولغان، رەزىللەر ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىككە ئۇۋال قىلىنىدىغان ھادىسە — ئەينى ۋاقىتتىكى ئەنگلىيە جەمئىيىتىنىڭ ئەينەن تەسۋىرىدىن ئىبارەت.

باش قەھرىمان ھاملېت — ياۋروپا ئەدەبىي گۈللىنىش دەۋرىدىكى ئىنسانپەرۋەرلەرنىڭ تىپىك ئوبرازى. ئۇ كىشىلىك دۇنياسىغا ۋە ئىنسانىيەتكە گۈزەل ئۇمىدلەرنى باغلىغان، لېكىن

دادىسىنىڭ ئۆلۈشى، ئانىسىنىڭ قايتا ياتلىق بولۇشى، تاغىسىنىڭ تەختتە ئولتۇرۇۋېلىشى ئۇنىڭ بارلىق ئۇمىد ۋە غايىلىرىنى بەربات قىلىۋېتىدۇ. ئۇ رېئاللىقتىن ئۈمىدسىزلىنىپ، ئۆزىگە «ياشاش كېرەكمۇ ياكى ئۆلۈش كېرەكمۇ» دەپ سوئال قويىدۇ. غەمكىنلىك بۇ ئوبرازنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى. بىر تەرەپتىن، ئۇ غايە بىلەن ئېتىقاد كىرىزىسىگە پېتىپ قالىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، رېئاللىق ھەققىدە پەيلاسوپلاردەك چوڭقۇر پىكىر قىلىدۇ. بۇ ئوبرازنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى ھەربىكەتنى ئارقىغا سۈرۈشتىن ئىبارەت. ئاتىسى ئۈچۈن قىساس ئېلىش مەجبۇرىيىتى ئۇنى ھەر ۋاقىت سەگىتىپ تۇرىدۇ، ئىنسانپەرۋەرلەرنىڭ ئېتىقادى ئۇنى يەنە بارلىق ئىجتىمائىي جىنايەتلەرنى يوقىتىشقا دەۋەت قىلىدۇ. ئۇ ئاتىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش بىلەن «قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاش» نى بىرلەشتۈرگەنلىكتىن، يەنە كېلىپ بۇ قوش ۋەزىپىنى ئادا قىلىشنىڭ ئۇنۇملۇك يولىنى تاپالمىغانلىقتىن، بۇ ئىشلارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماسلىقتىن ئەنسىرەپ، روھىي زىددىيەتكە پېتىپ قالىدۇ، ئارىسالدى بولۇپ ھەربىكەتنى ئارقىغا سوزىدۇ، خىيالى ھەربىكىتىدىن كۆپ بولىدۇ. ئۇ ئاخىر رەقىبى بىلەن بىرگە ھالاك بولغان بولسىمۇ، لېكىن قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاش مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلالمايدۇ، غايە بىلەن رېئاللىقنىڭ زىددىيىتىنى ئاخىرقى ھېسابتا ھەل قىلالمايۋاتىدۇ.

يۇقىرىدىكىسى ھاملېتنىڭ «ياشاش كېرەكمۇ ياكى ھالاك بولۇش كېرەكمۇ؟» دېگەن مەشھۇر مونولوگىنى مەركەز قىلغان بۆلەك بولۇپ، ئۇنىڭدا ھاملېتنىڭ ئەرۋاھنىڭ سۆزى (ھاملېتنىڭ دادىسىنىڭ قاتىلى كلاۋدىۋس ئىكەنلىكى) نى ئىسپاتلاش ئۈچۈن سارايغا قىياپەتكە كىرىۋالغانلىقى، لېكىن قىساس ئېلىشتا زادى قانداق قىلىشنى بىلمەي گاڭگىراپ قېلىپ، ھەتتا ھاياتىدىن ۋاز كەچمەكچى بولغانلىقىدىن ئىبارەت مۇرەككەپ رو-

هېي هالىتى بىر قەدەر مۇۋاپىقىيەتلىك ئېچىپ بېرىلگەن. بۇ بۆلەك هاملېتنىڭ مۇرەككەپ خاراكتېرىنى ئېچىپ بېرىش ۋە ئەسەر سۈژېتىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئاچقۇچلۇق رول ئوينايدۇ.

3 §. «گورىيو بوۋاي» ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى بالزاك هەققىدە

گورىيو بوۋاي

(رومان‌دىن پارچە)

— بىرىمۇ كەلمىدى، — دەپ توۋلىۋەتتى راستىنياك، — ئۇلارغا خەت يېزىپ ئەۋەتەي.

— بىرىمۇ كەلمىدى، — دېدى بوۋاي بېشىنى ئۆتۈرۈپ ئولتۇرۇپ گەپكە ئولاپلا، — ئۇلارنىڭ ئىشى بار، ئۇلار ئۇخلاۋاتىدۇ، ئۇلار كەلمەيدۇ. بۇرۇنلا بىلگەنىدىم بۇنى. ئۇلىدىغان ۋاقتىمىدىلا ئاندىن قىز دېگەننىڭ قانداق نەرسە ئىكەنلىكىنى بىلىدىم. هەي بۇرادەر، سەن ئۆيلەنمە، بالا تاپما جۇمۇ! سەن ئۇلارغا هاياتلىق بەرسەڭ، ئۇلار سېنى گۆرگە تىقىدۇ. سەن ئۇلارنى يورۇق دۇنياغا ئەپكەلگەن بولساڭ، ئۇلار سېنى دۇنيادىن قوغلايدۇ. ئۇلار كەلمەيدۇ! مەن بۇنى بىلگىلى ئون يىل بولدى. بەزىدە كۆڭلۈمدە شۇنداق ئويلىغان بولسامۇ، بىراق بۇنىڭغا ئىشىنەلمەي كەلگەنىدىم.

ئۇ كۆزلىرىگە ياش ئالدى، ياش ئېغىپ چۈشمەي چانىقىدا توختاپ قالدى.

— هەي، ناۋادا مېنىڭ پۇلۇم بولغان بولسا، مال — مۈلكۈم

قولۇمدا بولسا، مال — بىساتىمنى ئۇلارغا بۆلۈپ بەرگەن بولسام، ئۇلار كەلگەن بولاتتى، لەۋلىرى بىلەن يۈزۈمنى يالايتتى! مەن بىر قەسىردە تۇرغان بولاتتىم، چىرايلىق ئۆيلىرىم، چاكارلىرىم بولغان بولاتتى، مەشكە ئوت قالانغان بولاتتى؛ ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەرلىرى، بالىلىرى ياش تۆكۈپ يىغلاپ هالى قالمايتتى، هەممە ئىش شۇنداق بولغان بولاتتى. هازىر بولسا هېچنېمەم يوق. پۇل بولسا هەممىنى سېتىۋالغىلى بولىدىكەن، قىزىڭنىمۇ سېتىۋالالايدىكەنسەن. ئاھ! پۇللىرىم نەگە كەتتى مېنىڭ؟ ئەگەر قولۇمدا يەنە مال — مۈلكۈم قالغان بولسا، ئۇلار كېلىپ خىزمىتىمدە بولغان بولاتتى، ماڭا قارىغان بولاتتى؛ ئۇلارنى كۆرۈپ، ئاۋازىنى ئاڭلىغان بولاتتىم؛ ئاھ! ئېيزىن، جېنىم بالام، مېنىڭ بىردىنبىر بالام، مەن خەقلەرنىڭ مېنى تاشلىۋېتىشىگە رازىمەن، شۇم تەلەي ئادەم بولۇشقا رازىمەن! شۇم تەلەينى ياخشى كۆرىدىغان، هەقىقىي ياخشى كۆرىدىغان ئادەملەر بولىدۇ — هە، ياق، مېنىڭ پۇلۇم بولۇشى كېرەك، شۇنداقتا مەن قىزلىرىمنى كۆرەلەيمەن. هەي، كىم بىلسۇن؟ ئۇلارنىڭ باغرى تاشتەك ئىكەن. مەن بارلىق مېهرىمنى قىزلىرىمغا سىڭدۈرۈپ بولدۇم، ئۇلارنىڭ ئەمدى مېنى ياخشى كۆرۈشى مۇمكىن ئەمەس. ئاتا بولغان ئادەمنىڭ مەڭگۈ پۇلى بولۇشى كېرەك ئىكەن. شاش ئاتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ تۇرغاندەك، قىزلىرىڭنىڭمۇ تىزگىنىنى تارتىپ تۇرۇشۇڭ لازىم ئىكەن. بۇنىڭ ئەكسىچە، مەن ئۇلارغا تىز پۈكتۈم، هەي، شورۇم قۇرۇسۇن! ئۇلارنىڭ ئون يىلدىن بېرى ماڭا قىلغان — ئەتكەنلىرى هازىر چېكىگە يەتتى. ئۇلار يېڭى توي قىلغاندا، مېنى قانداق ئەتىۋارلاپ، ئىززەتلىگىنىنى بىلەمسەن! (ۋاييەي! زەھەر سانجىغاندەك ئاغرىۋاتىدۇ!) مەن ئۇلارنىڭ هەر بىرىگە 800 مىڭ فرانك بەردىم. ئۇلار ۋە ئەرلىرى مېنى كۆزگە ئىلماسلىققا پېتىنالمايتتى. مېنى ياخشى كۆتەتتى؛ «جېنىم دادا، بۇياققا كېلىڭ، ئالتۇن دادا، ئۇياققا بېرىڭ» دەيتتى. ئۇلارنىڭ ئۆيلەر

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

ىرىدە قاچانلا بولسا ماڭا تېگىشلىك پىچاق - ۋېلكىلىرىم بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەرلىرى بىلەن بىر داستىخاندا غىزا يەيتتىم. ئۇلار مېنىڭ قولۇمدا يەنە خېلى نېمە بارلىقىنى كۆرۈپ، مېنى بەك ھۆرمەتلەيتتى. نېمىشقا دېسەڭ، مەن تىجارەت ئىشلىرىم ھەققىدە ئۇلارغا بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلمىغانىدىم. قىزىغا 800 مىڭ فرانك بەرگەن ئادەم ئىززەتلىنىشى كېرەك - تە. ئۇلارنىڭ ماڭا شۇنچىلىك ئەتراپلىق غەمخورلۇق قىلىشى، كۆيۈنۈشى، مېنىڭ پۇلۇم بولغانلىقىدىن ئىدى. دۇنيانىڭ مەزىسى يوقكەن، مەن كۆرۈپ يەتتىم! مەن ئۇلار بىلەن بىللە پەيتۇنغا ئولتۇرۇپ تىياتىر خانىلارغا باراتتىم، ئۇلارنىڭ كەچكى ئولتۇرۇشلىرىدا قاز-چىلىك ئولتۇرۇشنى خالىسام، شۇنچىلىك ئولتۇراتتىم. ئۇلار مېنىڭ ئاتا ئىكەنلىكىمنى، ئۆزلىرى مېنىڭ قىزلىرىم ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلاتتى. مېنىڭ يەنە ئەقلىم بار، ھەي، ھېچنېمە مېنىڭ كۆزۈمدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. مەن ھەممىنى سېزىپ يۈرەتتىم، يۈرىكىم پارە - پارە بولۇپ كەتتى. ئۇلارنىڭ يالغان مېھرىبانلىق قىلىپ يۈرگەنلىكىنى ئوچۇق كۆرۈپ يۈرەتتىم، بىراق ئامالسىم يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆيىدە بولغىنىمدا، بۇ يەردە-كى غىزا ئۇستىدە بولغاندەك ئەركىن بولالمايتتىم. مەن پاراڭ سېلىشنى بىلمەيتتىم. بەزى چىرايلىق كىشىلەر كۈيئوغلىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ: «بۇ جاناب كىم بولىدۇ؟» دەپ سورايتتى. «ئۇ بايلىق مۇئەككىلى، پۇلدار ئادەم» دېگەن جاۋابنى ئاڭلاپ كىشىلەر: «ھە، شۇنداقمۇ» دېيىشىپ ماڭا خۇددى پۇلغا قارىغان-دەك ئىززەت - ئىكرام بىلەن قارايتتى. بەزىدە مەن ئۇلارنى ئوڭايسىز ھالەتتە قالدۇرغىنىمدىمۇ، مېنىڭ گۇناھىم كەچۈرۈ-لەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر جەھەتتە تاكامۇل ئادەم نەدە بار دەيسەن؟ (ۋاي جېنىمەي! كاللام كۆيدۈرگە چىققاندەك ئاغرىپ كەتتىغۇ!) مېنىڭ تارتىۋاتقان بۇ ئازابلىرىم ئۆلۈم ئالدىدىكى ئازاب، سۆيۈملۈك ئىنژىن، بىراق بۇ تارتقان ئازابىم، بىر چاغلار-

دا نازى ماڭا بىرىنچى قېتىم ئالايغان چاغدا تارتقان دەردىم ئالدىدا ھېچ گەپ ئەمەس. ئۇ چاغدا مەن خاتا گەپ قىلىپ قويۇپ، ئۇنىڭ يۈزىنى چۈشۈرگەنلىكىم ئۈچۈن ماڭا ئالايغاندى؛ ھەي، ئۇنىڭ شۇنداق بىر ئالىيشى بىلەن مېنىڭ پۈتۈن ئەزايى - بەدىنىمدىكى قان تومۇرلىرىم كېسىپ تاشلانغاندەك بولۇپ كەتكەندى. مېنىڭ ئالاقە سورۇنلىرىدىكى قائىدە - يوسۇنلارنى ناھايىتى بىلگۈم كې-لەتتىيۇ، بىراق مەن بىرلا نەرسىنى، بۇ دۇنيادا ئۆزۈمنىڭ ئوشۇقچە بولۇپ قالغىنىمنىلا بىلەتتىم. ئەتىسى مەن كۆڭلۈمنى ئاۋۇتقىلى دېلفىنانىڭ ئۆيىگە باردىم، بىراق ئويلىمىغان يەردىن يەنە كۈلكىگە قېلىپ، ئۇنى خاپا قىلىپ قويدۇم. بۇنىڭ ئۈچۈن مەن تىتىلداپ ئەقلىمنى يوقاتتىم. سەككىز كۈنگىچە نېمە قىلە-شىمنى بىلمەي يۈردۈم. ئۇلارنى رەنجىتىپ قويارمەنمىكىن دەپ، ئۇلارنىڭكىگە بېرىشقا جۈرئەت قىلالمىدىم، شۇنداق قىلىپ مەن قىزلىرىمنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلاپ كىرەلمەيدىغان بولۇپ قال-دىم. ئاھ پەرۋەردىگار! مېنىڭ تارتقان دەرد - ئەلىمىمنى بىلىپ تۇرۇپ، مېنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلەر دەستىدىن يۈرەك - باغرىم پارە - پارە بولۇپ، چاچلىرىم ئاقىرىپ، جانۇ تېنىم شېكەستىلەنگەنلىكىنى خاتىرىلەپ تۇرۇپ، بۈگۈنكى كۈندە يەنە نېمىشقا ئۆزۈڭ مېنىڭ بېشىمغا مۇنچىلىك ئازاب سالىسەن؟ مې-نىڭ قىزلىرىمنى ھەددىدىن زىيادە ياخشى كۆرگەنلىكىم گۇناھ بولۇپ ھېسابلانغاندىمۇ، گۇناھىمنى يۇيۇشقا يەتكۈدەك جازانى تارتقاندىمغۇ. ئۇلارغا بولغان مېھرىبانلىقىمغا ئۇلار شەپقەتسىز-لىكى بىلەن جاۋاب يانداۋردى، مېنى خۇددى جاللاتلاردەك رەھىم-سىز جازالىدى. ھەي، ئاتا بولغان ئادەم نېمىدېگەن ئەخمەق بولىدۇ - ھە! قىمارۋازلار قىمارخانىدىن نېرى كېتەلمىگىنىگە ئوخشاش، مەن ئۇلارنى ھەددىدىن ئارتۇق ياخشى كۆرەتتىم، ھەر نۆۋەت ئۇلارنى ئەپۇ قىلاتتىم، مېنىڭ ياخشى كۆرىدىغىنىم، سۆ-يىدىغىنىم، بارلىقىم شۇ ئىككى قىزىم ئىدى، ئۇلارنىڭ زىبۇ

زىننەت دېگەندەك نەرسىلەرنى ئالغۇسى كەلگەنلىكىنى ئايال خىز-
مەتكارلىرىدىن بىلىپ قالغىنىمدا، شۇ نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ
قىزلىرىمغا سوۋغا قىلاتتىم، بۇنىڭ بىلەن ئۇلاردىن ئوبدان مۇئا-
مىلە كۆتەتتىم! بىراق ئۇلار مېنىڭ خەقلەر ئالدىدىكى ئۆزۈمنى
تۆتۈشۈمنى كۆرۈپ، يەنە ماڭا دەشنام بېرەتتى، ھەرگىز ئەتىنى
كۆتۈپ ئولتۇرمايتتى!...

— سەن جەزمەن ئاتاڭنى ياخشى كۆرگەن، — دېدى بوۋاي
دەرمانسىز قوللىرى بىلەن ئېڭىنىڭ قولىنى سىقىپ، —
چۈشىنىۋاتامسەن، مەن ئۆلىمەن، قىزلىرىمنىڭ دىدارىنى بىر
كۆرمەي ئۆلىدىغان بولدۇم. ئون يىلدىن بېرىقى ھاياتىم ھامان
چاڭقاپ تەشنالىقىم قانماي ئۆتتى... ئىككى كۆيۈنغلۇم قىزلىرىم-
نى نابۇت قىلدى. شۇنداق بولدى، قىزلىرىم ياتلىق بولغاندىن
كېيىن، مەن قىزلىرىمدىن ئايرىلدىم. ئاتا ھەققىدە بىر قانۇن
تۈزۈشنى تەلەپ قىلىڭلار. قىزلىرىڭلارنى ياخشى كۆرسەڭلار ئەر-
گە بەرمەڭلار! كۆيۈغۇل دېگەن قىزلىرىڭلارنى خاراب قىلىدىغان
بۇزۇقلاردۇر، ئۇلار ھەممىنى ھاقارەت قىلىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن
توي قىلىش دېگەن نەرسە بولماسلىقى كېرەك! توي دېگەن قىز-
مىزنى تارتىپ كېتىدىكەن - دە، ئۇلارنى ئۆلۈش ئالدىدىمۇ
كۆرەلمەيدىكەنمىز. ئاتىنىڭ ئۆلۈمى ئۈچۈن بىر قانۇن تۈزۈش
لازىم! نېمىدېگەن دەھشەت! ئۆچ ئېلىڭلار! ئۆچ ئېلىڭلار! كۆي-
ۈغۇللىرىم قىزلىرىمنىڭ كېلىشىگە يول قويمىغان گەپ. ئۇلار-
نى بوغۇپ ئولتۇرۇڭلار! رېستونى، نوسېنگىننى ئولتۇرۇڭلار!
ئۇلار مېنىڭ قاتىللىرىم! قىزلىرىمنى ياندۇرۇپ بەرمەيدىغان
بولسا، جېنىنى ئالمەن ئۇلارنىڭ! ئاھ قىزلىرىمنىڭ دىدارىنى
كۆرەلمەيدىغان بولدۇم! نازى، دېلفىنا، ھەي، كېلىڭلارچۇ،
داداڭلار كېتىدىغان بولدى...

(ئابلەخەت ئىبراھىم تەرجىمە قىلغان «گورىيو بوۋاي» رومانىدىن.
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى)

[ئوقۇش يېتەكچىسى]

ھونورى. دې. بالزاك (1799 — 1850) فرانسىيە يازغۇچى-
سى. 1829 - يىلى «جۇئانستلار» ناملىق تۇنجى تارىخىي روماڼ-
نى ئېلان قىلىپ، رېئالىزملىق ئىجادىيەت يولىغا قەدەم باسقان.
شۇنىڭدىن كېيىنكى 20 يىلدا «ئىنسان كومېدىيىسى» دېگەن ئو-
مۇمىي نام ئاستىدا نۇرغۇن ئەسەر نەشر قىلدۇرغان. «ئىنسان
كومېدىيىسى» 96 پارچە روماڼ، پوۋېست، ھېكايىدىن تەركىب
تاپقان، 2000 دىن ئارتۇق پېرسوناژنىڭ ئوبرازى يارىتىلغان
«فرانسىيىنىڭ شانلىق رېئالىستىك تارىخى» دەپ ئاتىلىدىغان
ئەسەر. «ئىنسان كومېدىيىسى» دە نۇقتىلىق ھالدا پۈلنىڭ جىنا-
يەتلىرى ئېچىپ تاشلىنىدۇ. ئەگەر بىز بۇنى بىر مەركىزىي تېما
دېسەك، ئاپتور مۇشۇ مەركىزىي تېمىنى چۆرىدەپ، فرانسىيىنىڭ
ناپولېئون ئىمپېرىيىسى دەۋرى، خاندانلىقنىڭ تىرىلگەن دەۋرى
ۋە ئىيۇل سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى چىنلىق
بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن، بولۇپمۇ 1816 — 1848 - يىللاردىكى
فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئاقسۆڭەكلەرگە زەربە بېرىپ ئۈس-
تۈنلۈك ئىگىلەش جەريانىنى تەسۋىرلەپ، كاپىتالىستىك تۈزۈم-
نىڭ فېئودالىلىق تۈزۈمنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەنلىكىدىن ئىبارەت
مۇقەررەر تارىخىي قانۇنىيەتنى ئېچىپ بەرگەن. ئاپتور تېپىكلەش-
تۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، پۇل مۇناسىۋەتلىرىنىڭ جەمئىيەت-
نىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى كونترول قىلغانلىقىنى، پۈلغا چو-
قۇنۇش ئادەتنى پەيدا قىلغان پاجىئەلەرنى ئاشكارىلىغان، تېخىمۇ
مۇھىمى ئۇنىڭدا يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان بۇرژۇئازلارنىڭ
مۇ پۇل مۇناسىۋەتلىرى ۋە بايلىق تالىشىش رىقابىتىدە ۋەيران
بولۇۋاتقانلىقى مۇۋەپپەقىيەتلىك كۆرسىتىلگەن، ئۇنىڭدا ھەتتا
بەزى «يېڭى كىشىلەرنىڭ — كەلگۈسىگە تەۋە كومموننىستلار»
نىڭ ئوبرازىمۇ يارىتىلغان. ئۇنىڭدا بالزاك ئاساسەن تۇرگە ئاي-
رىپ رەتكە تۇرغۇزۇش ۋە پېرسوناژلارنى تەكرار گەۋدىلەندۈرۈش

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئۇسۇلىنى قوللانغان ۋە بۇ ئارقىلىق 96 پارچە ئەسەرنى بىر ئورگانىك گەۋدىگە ئايلاندۇرغان. بالزاك «ئىنسان كومېدىيىسى» نى «ئۆرپ ـ ئادەت تەتقىقاتى»، «پەلسەپە تەتقىقاتى»، «ئانالىز تەتقىقاتى» دىن ئىبارەت ئۈچ مەزمۇنغا بۆلگەن، بۇنىڭدىن پۈتكۈل فرانسىيە جەمئىيىتىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت تارىخى شەكىللەنگەن. «پېرسوناژلارنى تەكرار گەۋدىلەندۇرۇش» نۇرغۇن پېرسوناژلارنى ئوخشىمىغان ئەسەرلەردە قايتا ـ قايتا سەھنىگە چىقىرىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ خاراكتېرىنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىنى ئېچىپ بېرىشكە قارىتىلغان.

«گورىيو بوۋاي» رومانى بالزاكنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى، ئادەتتە ئۇ «ئىنسان كومېدىيىسى»نىڭ «مۇقەددىمىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدا 1820 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە پارىژنىڭ نامراتلار رايونىدىكى ۋۇكې سارىيى ۋە بايلار رايونىدىكى بوسىئان ئاغىچا سالونى قاتارلىق سورۇنلاردا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر تەسۋىرى ئارقىلىق كاپىتالىزمنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىنى پۈتۈن مۇناسىۋىتى بىرىنىڭ ئىنسان تەبىئىتىنى نابۇت قىلغانلىقىدىن ئىبارەت رېئال. لىق ئاشكارىلانغان، كاپىتالىزمنىڭ «ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدا ئاپئاشكارا پۈل مۇناسىۋىتىدىن باشقا ھەممە ئالاقىلەرنى بۈزۈپ تاشلىغان» لىقى ئوبرازلىق چۈشەندۈرۈلگەن. گورىيو بوۋاينىڭ ئائىلە پاجىئەسى تەسۋىرىدە پۈل مۇناسىۋىتىنىڭ جەمئىيەت، ھەتتا ئائىلە ئەخلاقىغا قارىتا ئوينىغان چىرىتىش رولى ئېچىپ تاشلانغان، بوسىئان ئاغىچا قاتارلىقلارنىڭ تەقدىرى ئارقىلىق فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈنسېرى زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، كاپىتالىزمنىڭ ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىۋاتقانلىقى نامايان قىلىنغان.

يۇقىرىدىكىسى «گورىيو بوۋاي» رومانىدىكى «ئاتىنىڭ ئۆلۈمى» قىسمىدىن ئارىيە. گورىيو كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى ئاقچا پرىنسىپلىرىنى ئوبدان بىلىدىغان، لېكىن ئۇنىڭدىكى كىشىلىك ھايات پەلسەپىسىنى بىلمەيدىغان، شۇ سەۋەبتىن تراگېدىيە-

لىك ئاقىۋەتكە قالغان بىر تىپ. ئۇ بۇيۇك ئىنقىلاب مەزگىلىدە ئاشلىق ھايانكەشلىكى ۋە سىياسىي يانچۇقچىلىق قىلىپ بېيىغان، ئائىلىدە بارلىق مېھرى ـ مۇھەببىتىنى ئىككى قىزىغا بېغىشلاپ، ئۇلارنىڭ چېكى يوق نەپسىنى پۇل ئارقىلىق قاندۇرغان، قىزلىرى ئۈنى ساختا بالىلىق مېھرى بىلەن ئالداپ قاقسىنەم قىلىپ قويغان، ئاخىر ئۇ ئاقچا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ كەتكەن، بۇ پاكىتنى سەكراتقا چۈشكەندە ئاندىن تونۇپ يەتكەن. «ئاتىنىڭ ئۆلۈمى» كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى پۇل مۇناسىۋەتلىرى پەيدا قىلغان جىنايەتلەر ھەققىدىكى شىكايەتنامە، شۇنداقلا گورىيونىڭ سەكراتقا چۈشكەن ۋاقتىدىكى روھىي ھالىتىنى ئىپادىلەيدىغان مىسلىسىز گۈزەل كۈي. ئۇنىڭدا ئاپتور بىر تەرەپتىن گورىيو بوۋاينىڭ قىزلىرىغا بولغان «خرىستوسچە ئاتىلىق مۇھەببىتى»نى يازىدۇ، گورىيو سەكرات مەزگىلىدىكى بارلىق ئازابلار ئىچىدە ئىگراپ يېتىپمۇ قىزلىرىنىڭ كىچىك ۋاقتىدىكى ئۆزىگە ئاتا قىلغان بالىلىق مېھرىنى ئەسلەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، گورىيو سەكراتقا چۈشكەندىمۇ قىزلىرىنىڭ ئۇنى كۆرگىلى كەلمىگەنلىكىدىن ھەسرەتلىنىپ، «ئاتا بولغان ئادەمنىڭ مەڭگۈ پۈلى بولۇشى كېرەك ئىكەن، شاش ئاتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ تۇرغاندەك، قىزلىرىڭنىمۇ تىزگىنىنى تارتىپ تۇرۇشۇڭ لازىم ئىكەن» دەيدۇ. بوۋاينىڭ شۇ ھالەتتە ياتقانلىقىنى ئۇنىڭ ئىككى كۈيئوغلى بىلەن ئىككى قىزى بىلىپ تۇرسىمۇ، ئەرزىمىگەن ئىشلارنى باھانە قىلىپ، ئاخىرقى تىنىقى قالغان بوۋاينى يوقلاپ قويمايدۇ. بوۋاي ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، قىزلىرى بىلەن كۈيئوغۇللىرى مېيىتىنى ئۈزىتىشقا ئىككى قۇرۇق پەيتۇننى ئەۋەتمىدۇ. چۈنكى بوۋاينىڭ ھېچنېمىسى قالمىغانىدى.

«ئاتىنىڭ ئۆلۈمى» دىن ئېلىنغان يۇقىرىقى ئارىيە گەرچە بالزاكنىڭ ھەممە بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتىنى تولۇق نامايان قىلىپ بېرەلمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن بالزاك رېئالىزملىق ئىجادىيىتى-

ىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى ھېس قىلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئاپتور گورىيودىكى ئاتىلىق مۇھەببەتنى نۇقتىلىق گەۋدىلەندۈ-رۈپ بۇ خىل مۇھەببەتنى ئاخىرقى چەككە يەتكۈزىدۇ. ۋ قىسسىدا مەركەزلىك ھالدا گورىيونىڭ سەكراتقا چۈشۈپ قالغاندىكى ئېچە-نىشلىق ھالىتى يېزىلىدۇ. ئاپتور گورىيونىڭ قىزلىرىغا بولغان مۇھەببەت ۋە نەپرەت ئارىلىشىپ كەتكەن نالىلىرى ئارقىلىق ئا-لىيجاناب ئاتىلىق مېھرى ئاياغ ئاستى قىلىنغان ئېچىنىشلىق مۇھىت شەكىللەندۈرۈپ، كىتابخانلارنىڭ يۈرەك تارىنى تىترىتە-دىغان بەدىئىي ئۇنۇم ھاسىل قىلىدۇ. كىتابخانلار ئۇنىڭدىن گورىيونىڭ كۈيئوغۇللىرىنىڭ زومىگەرلىكىنى، قىزلىرىنىڭ ئاچ كۆز ۋە ۋاپاسىزلىقىنى، گورىيونىڭ كاپىتالىستىك ئاقچا مۇناسە-ۋەتلىرىنىڭ قۇربانى ئىكەنلىكىنى، قىسقىسى گورىيو پاجىئەسى-نى پەيدا قىلغان بارلىق ئامىللارنى — جەمئىيەتنى كۆرۈپ يېتە-لەيدۇ.

4 §. «بوۋاي ۋە دېڭىز» ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى ھېمىڭۋاي ھەققىدە

بوۋاي ۋە دېڭىز

(پوۋېستتىن پارچە)

دەل كۈن چىقىۋاتقاندا بېلىق بۇرۇلۇشقا باشلىدى. بۇ، بوۋاي دېڭىزغا چۈشكەندىن بېرى قۇياشنىڭ ئۇچىنچى قېتىم چە-قىشى ئىدى.

قىيىپاش تاشلىنىپ تۇرغان تاناتوسۇۋالغانلىقتىن، ئۇ بېلىق-

نىڭ بۇرۇلۇۋاتقانلىقىنى دەماللىققا كۆرەلمىدى. كۈن تېخى ئەتە-گەن ئىدى. ئۇ تاننىڭ سالمىقى يېنىكلەپ قالغاندەك ھېس قىلىپ، ئۇنى ئوڭ قولى بىلەن يېنىك تارتىپ تۇردى. بىر ئازدىن كېيىن بۇرۇنقىدەكلا تاناپەتنىڭ چىڭىپ كەتتى — دە، گويا ئۇزۇلۇپ كېتىدىغاندەك كۆرۈندى. شۇڭا ئۇ مۇرىسى بىلەن بېشى-نى تاننىڭ ئاستى تەرىپىدىن چىقىرىپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن تاننى ئىككى قوللاپ غۇلاچلاپ تارتىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ماغ-دۇرسىز ئىككى پۇتى ۋە گەۋدىسى تاننىڭ تارتىشىغا ئەگىشىپ، ئالدى — كەينىگە ۋە ئوڭ — سولغا دەلدۇگۇنۇپ تۇراتتى.

«بۇ بىر چوڭ چەمبىرەك، — دېدى ئۇ، — بىراق ئۇ بەرىبىر بۇرۇلدى.»

بىردەمدىن كېيىن، تاننى ھەرقانداق قىلىپمۇ ئۇستىگە تارتالمىدى، بىراق ئۇ تاننى يەنىلا مەھكەم تۇتۇقلۇق ئىدى. شۇ ئەسنادا ئۇنىڭ كۆزى كۈننىڭ نۇرىدا تانا ئۇستىدىكى سۇ تامچىلە-رىنىڭ ھەر تەرەپكە چاچراۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئارقىدىن، قار-ماق تانىسى ئۇنىڭ قولىدىن ئۇچقاندەك چىقىپ كەتتى، بوۋاي ھاپىلا — شاپىلا زوڭزىيىپ ئولتۇرۇۋېلىپ، ئىلاجسىز ھالدا ئۇنى قاپقارا ئوغۇ سۇ ئىچىگە قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

«ئۇ چوڭ چەمبىرەك ھاسىل قىلىپ چۆرگىلەۋاتىدۇ، — دېدى ئۇ، ئاندىن، — بار كۈچۈم بىلەن تاننغا مەھكەم ئېسىلۋېلە-شىم كېرەك، تاننى مەھكەم تارتىپ تۇرالسامىلا، ئۇنىڭ ئايلە-نىش دائىرىسى بارغانسېرى كىچىكلەپ بارىدۇ. بىرەر سائەتتىن كېيىن ئۇنى كۆرەلىشىممۇ مۇمكىن، ھازىرچە ئۇنى ئوبدان كونت-رول قىلىپ تۇرۇپ، بىردەمدىن كېيىن جەھەننەمگە يوللىماي قويمايمەن» دەپ ئويلىدى.

بىراق، بېلىق يەنىلا ئالدىرىماي — تېنىمەي ئاستا — ئاستا چۆرگىلەۋاتاتتى. ئىككى سائەت ئۆتكەندىن كېيىن، بوۋاينىڭ پۈتۈن بەدىنى چىلىق — چىلىق تەرگە چۆمۈلدى، قاتتىق چارچە-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

غانلىقتىن ھەتتا ئۇنىڭ سۆڭەكلىرىمۇ سىرقىراپ ئاغرىماقتا ئىدى. بىراق، شۇ تاپتا چەمبىرەك خېلىلا كىچىكلەپ قالغانلىقتىن، بوۋاي تاننىڭ يانتۇلۇقىدىن بېلىقنىڭ بىر تەرەپتىن ئۇزۇپ، بىر تەرەپتىن ھەدەپ يۇقىرى ئۆرلەۋاتقانلىقىنى كۆردى.

يەنە بىر سائەتتىن كېيىن، بوۋاي كۆز ئالدىدا تەۋرىنىپ تۇرغان قارا توچكىلارنى كۆردى. بېشىدىن ئاققان تەر ئۇنىڭ كۆزىنى، قاپقىدىكى ۋە پېشانىسىدىكى جاراھەتلەنگەن جايىنى ئېچىشتۇرماقتا ئىدى. ئۇ قارا توچكىلاردىن قورقمايتتى، شۇڭا تاننىڭ كۆچەپ تارتقاچ، قارا توچكىلارنىڭ ئادەتتىكىچە ئىكەنلىكىنى كۆردى. ئەمما ئۇ ئىككى قېتىم بېشى قېيىپ، كۆزى قارائۇغۇلىشىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى، مانا بۇ ئۇنى ئەندىشىگە سالىدىغان ئىش ئىدى.

«مەن بەدىنىمنىڭ ئۆزىنى قويۇۋېتىشىگە يول قويمايمەن، بىر تال بېلىقنىڭ قولىدا ئۆلۈپ كەتسەم قانداق بولىدۇ؟ — دېدى ئۇ، — مەن ئۇنى ئەپچىللىك بىلەن ئوستىگە چىقىرىۋالدىم، مېنىڭ بەرداشلىق بېرىشىمگە ئاللادىن مەدەت تىلەيمەن، يۈز قېتىملاپ «بىز خوداىنڭ بەندىسى»، «خەير - ساخاۋەتلىك بۇۋى مەريەم»، دەيمەن. بىراق ھازىر دېمەيمەن.»

«بۇرۇن مەن شۇنداق دېگەن، — دەپ ئويلىدى ئۇ، — بىرەۋىدىن كېيىن يەنە شۇنداق دەيمەن.»

شۇ ئەسنادا، ئۇ ئىككى قوللاپ مەھكەم تۇتۇپ تۇرغان قارماق تانىسى گويا بىر نەرسە قاتتىق ئۇرۇلغاندەك كۆچلۈك سىلكىندى.

ئۇ ئۇزۇن تۇمشۇقى بىلەن سىمغا ئوسۇۋاتىدۇ، بۇنداق ئىشلار بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇ ئاشۇنداق قىلماي قالمايدۇ، بىراق ئۇ بۇ قېتىم سەكرەپ چىققىنىغان بولسا، ئۇنىڭ يەنە بۇرۇنقىدەك پىرقىرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئۇ ئاشۇنداق بىر - ئىككىنى سەكرەپ ئىچىگە ھاۋا يىغىۋالمىسا بولمايدۇ. لېكىن، ئۇ ھەر قېتىم سەكرىگەندە، ئاغزىنىڭ قارماقتا ئىسلىنىغان يېرى كېڭىيىپ كېتىدۇ - دە، ئاخىر بىرىپ قارماقنى ئاغزىدىن چىقىرىۋەتمەيدۇ، دېگىلى بولمايدۇ.

«بولدى سەكرىمە، بېلىق، — دېدى ئۇ، — بولدى سەكرىمە!»

بېلىق، تۇم سىمغا يەنە بىر نەچچە قېتىم ئوستى، ھەر قېتىم ئوسكەندە، بوۋاي دەلدۇگۇنۇپ، قارماق تانىسىنى ئازراق قويۇۋېتەتتى.

مەن چوقۇم ئۇنىڭ جېنىنى قىيناپ باشقا جايغا ماڭغۇزمايمەن. مېنىڭ ئازابلىنىشىمنىڭ كارى چاغلىق، مەن بەرداشلىق بېرەلەيمەن، بىراق ئۇنى ئاشۇنداق قىيناۋېرىپ سارالىڭ قىلماي قويمايمەن.

.....

لەھەڭ، ھايت - ھۇيت دېگۈچە قېيىقنىڭ ئارقىسىغا كېلىپ قالدى ۋە ھېلىقى ئۆلۈك بېلىقنى قاساشقا باشلىدى. بوۋاي، لەھەڭنىڭ ئاغرىنى يوغان ئىچىپ، چىشلىرىنى قارسىلدىتىپ، ئادەم چۆچىگۈدەك كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ، بېلىقنىڭ قۇيرۇقى تەرەپتىن باشلاپ يەۋاتقانلىقىغا قاراپ تۇرۇپ قالدى. لەھەڭنىڭ بېشى سۇ ئوستىدە ئىدى، دۇمبىسىمۇ سۇ يۈزىگە كۆتۈرۈلۈپ چىقىۋاتاتتى. بۇ چاغدا بوۋاي ئارىسىنى دەللەپ ئاپىرىپ، لەھەڭنىڭ بېشىغا سانجىدى، ئارىنىڭ نەشتىرى لەھەڭنىڭ قاسىرىقىنى تېشىپ ئۆتۈپ گۆشىگە پاتتى. ئۇنىڭ ئارىسى لەھەڭنىڭ ئىككى كۆزى ئوتتۇرىسىدىكى سىزىق بىلەن بۇرۇن كۆمۈرچىكىنىڭ تۆتاشقان جايىغا يېقىن سانجىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئىككى تال سىزىقنىڭ كېلىشكەن يېرىگە دەل سانجىلمىغانىدى. شۇڭا، لەھەڭنىڭ ئۇچلۇق كەلگەن كۆكۈچ يوغان بېشى، كۆزى ۋە بېلىقنى گاراچىلدىتىپ چاينايدىغان چىشلىرى، ئۇزۇن سوزۇلغان تۇمشۇقى، ھەممىنى يالماپ ئالىدىغان ئىككى تاڭلىيى شۇ پېتىچە تۇراتتى.

تى. بۇڭاي ئارىسىنى يۆلۈۋېلىپ يەنە بىرنى سانجىدى ۋە پۈتۈن كۈچىنى يىغىپ، قانغا بويىلىپ كەتكەن قولى بىلەن ئۆتكۈر ئارىسىنى ھە دەپ نىقتاشقا باشلىدى. ئۇ لەھەڭنىڭ بېشىغا ئارا سانجىۋاتقان چاغدا ھېچنەرسىنى ئارزۇ قىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا بىر خىل قەتئىي ئىرادە ۋە لەھەڭگە بولغان ئىچ - ئىچىدىن قاينىاپ چىققان ئۆچمەنلىك پەيدا بولغانىدى.

لەھەڭ سۇ ئىچىدە تولغىنىۋاتاتتى. ئۇنىڭ كۆز قارىچۇقىمۇ نۇرسىزلىنىپ كەتكەنىدى. شۇ ئەسنادا لەھەڭ بىرلا تولغىنىپ تاننىنى بەدىنىگە چىرمىۋالدى. بۇڭاي لەھەڭنىڭ ئۆلگەنلىكىنى پەرەز قىلدى. بىراق ئەمەلىيەتتە ئۇ جان تالاشماقتا ئىدى. بىر دەمدىن كېيىن، لەھەڭ سۇدا ئوڭدىسىغا يېتىپ، قۇيرۇقىنى ھەدەپ سۇغا ئۇرۇشقا باشلىدى، ئۇنىڭ تاڭلىيى خۇددى موتورلۇق كېمە سۇ يېرىپ كېتىۋاتقاندەك ئاۋاز چىقىراتتى. ئۇنىڭ قۇيرۇقىنىڭ ئۇرۇلۇشى بىلەن دېڭىز سۈيى داۋالغۇپ ھەر تەرەپكە چاچرايتتى. بىر ئازدىن كېيىن تاڭا چىڭ تارتىلىپ، لەھەڭنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمى سۇ يۈزىگە چىققاندا، تاڭا تۆيۈقسىز ئۇزۇلۇپ كەتتى. لەھەڭ مىدىر - سىدىر قىلماي بىر دەم ياتقاندىن كېيىن ئاستا - ئاستا چۆكۈپ كەتتى.

«بىلىقمەدىن ئاران 40 قاداقچىلىكلا يېيەلەپتۇ» دېدى بۇڭاي خۇشال بولۇپ.

مانا ئەمدى تاڭا بىلەن ئارامنى قوشۇپ ئېلىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بىلىقمەنىڭ ئۇستىگە قان ئېقىپ قاپتۇ، يەنە باشقا لەھەڭلەرمۇ كېلىپ قالامدۇ تېخى.

بۇڭاي ئىچى سىيرىلغان ھالدا، قاساپ كەمتۈك بولۇپ كەتكەن بىلىققا قاراپ قويدى. چۈنكى لەھەڭ بىلىقنى يەڭاتقان چاغدا ئۇنىڭغا خۇددى ئۆز گۆشىنى يەپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلغانىدى.

«نېمىلا بولمىسۇن، بىلىقمغا چاڭ سالغان لەھەڭنىڭ جەسىنى ئالدىم. ئەزەلدىن بۇنداق چوڭ دېڭىزسونى كۆرمىگەنىكەن-

مەن. كىم بىلىدۇ، مەن كۆرمىگەن بۇنىڭدىنمۇ چوڭ لەھەڭلەر بارمۇ تېخى. يەنە بىر ئاز چىداشلىق بېرەلسەم بەك ياخشى بولاتتى. چۈشۈمدە مۇشۇنداق ئىشلارنى كۆرەلسەم بەك ھوزۇر-لىناتتىم. بۇنداق چوڭ بىلىقنى تۇتالمىغان بولسام، تەنھا ئۆزۈم گېزىت سېلىنغان كارىۋاتسىمانىڭ ئۈستىدە شېرىن چۈشلەرنى كۆ-رۈپ ياتقان بولاتتىم».

«بىر ئادەم ھەرگىزمۇ يېڭىلىش ئۈچۈنلا تۇغۇلمايدۇ، سەن ئۇنى ئامال قىلىپ يوقاتمىغان بولساڭ، ئۇنى يېڭەلمىگەن بولا-تىڭ» دېدى ئۇ پەخىرلەنگەن ھالدا.

«ئىشقىلىپ بۇ بىلىقنى ئۆلتۈردۈم، ئۇنىڭغا يۈز كېلەلمە-مەن. مانا ئەمدى پالاكەت باسىدىغان چاغلار يېتىپ كېلەي دەپ قالدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئارامدىنمۇ ئايرىلىپ قالدىم. دېڭىزسو دېگەن بۇ ئەبلەخ رەھىمسىز، قابىل، كۆچلۈك، زېرەك، ئۇنداق دېسەممۇ بولماس، ھېچ بولمىغاندا، مەندە ئۇنىڭدا يوق قورال بار - دە»...

(قۇربان ياسىن، قاھار جېلىل تەرجىمە قىلغان «بوۋاي ۋە دېڭىز» دىن ئېلىنىدى. بۇ ئەسەر «غازاڭ پەسلى» ناملىق پوۋېستلار توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن. شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشرى.)

[ئوقۇش يېتەكچىسى]

ئېرنىست ھېمىڭۋاي (1899 — 1961) ئامېرىكىنىڭ ھازىرقى زامان يازغۇچىسى. 20 - يىللاردا، «گاڭگىرىغان ئەۋلاد» ئېقى-مىنىڭ ۋەكىللىك يازغۇچىسى بولۇپ قالغان، «دەۋرىمىزدە» ناملىق ھېكايىلەر توپلىمى، «قۇياش يەنىلا كۆتۈرۈلدى»، «خەير - خوش قورال - ياراغلار» رومانلىرىنى يېزىپ، ياۋروپا ياشلىرى ئارىسىدا شۆھرەت قازانغان، 1937 - يىلى ئىسپانىيە ئىچكى ئۇرۇشىغا قاتناشقان مەزگىلدە «بەشىنچى كالوننا»، «ما-تەم قوڭغۇرىقى كىم ئۈچۈن چېلىنىۋاتىدۇ» قاتارلىق دراما ۋە رومانلارنى يېزىپ، ئادالەتلىك ئۇرۇش بىلەن ئادالەتسىز ئۇرۇش-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

نىڭ پەرقى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزگەن، 50 ـ يىللاردا «دەريا-
دىن ئۆتۈپ ئورمانغا بېرىش» رومانى بىلەن «بوۋاي ۋە دېڭىز»
پوۋېستىنى يازغان. ھېمىڭۇاينىڭ ئەسەرلىرىدە جەڭگاھ، مۇشتلە-
شىش، ئوۋ ئوۋلاش، بىلىق تۇتۇش كۆرۈنۈشلىرى ئارقىلىق
ئۇرۇش، زوراۋانلىق، ئازاب ۋە ئۆلۈم تېمىسى ئىپادىلىنىدۇ،
بۇ ئارقىلىق بىر تەرەپتىن زوراۋانلىقنىڭ كىشىلەرنىڭ جىسمانە-
يىتى ۋە روھىيىتىدە پەيدا قىلغان جاراھەتلەر، يەنە بىر تەرەپتىن
ئادەمنىڭ قەيسەرلىكى بىلەن جاسارىتى نامايان قىلىنىدۇ.

«بوۋاي ۋە دېڭىز» 1952 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان، شۇ يىلى
ئامېرىكىدا پىلىس مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. 1954 ـ يىلى ھېمىڭۇاي-
غا «بەدىئىي ئىپادىلەشتە كامالەتكە يەتكەنلىكى، بولۇپمۇ بۇ خىل
ماھارەت ئۇنىڭ يېقىنقى ئەسىرى «بوۋاي ۋە دېڭىز» دا گەۋدىلىك
ئىپادىلەنگەنلىكى، شۇنىڭ بىلەن بىللە زامانىمىزنىڭ ئەدەبىي
ئۇسلۇبىنى بېيىتقان» لىقى ئۈچۈن نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتى بە-
رىلگەن.

«بوۋاي ۋە دېڭىز» دا كۆبالىق ياشانغان بېلىقچى سانتىياگ-
نىڭ ئۆز تەقدىرى بىلەن ئېلىشقانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ.

بۇ ئەسەردىكى ئىدىيە — ئادەمنىڭ يېڭىلمەس مەنىۋى كۈچ-
گە مەدھىيە ئوقۇش، كىشىلەرنى مەغلۇبىيەتكە باتۇرانلىق بىلەن
مۇئامىلە قىلىشقا ئۈندەشتىن ئىبارەت. تەقدىر بىلەن ئېلىشىش
ھېمىڭۇاي ئىزچىل ئىپادىلەپ كېلىۋاتقان تېما. ئۇ ئۆز باش قەھ-
رىمانىنى ھەمىشە خەتەرلىك مۇھىتقا — ئۆلۈم گىردابلىرىغا
ئېلىپ بېرىپ، زوراۋانلىق ۋە ئۆلۈمگە دۇچ كەلگەن ئادەمنىڭ
باتۇرلۇقىنى، ئىززەت ـ غۇرۇرىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنداق شەخس-
لەر «ئەزىمەتلەر» دەپ ئاتالىدۇ. ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماسلىق،
ئۆز ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى ساقلاش، باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىك —
بۇ «ئەزىمەت» لەرنىڭ خاراكتېرىدىكى ئالاھىدىلىكلەر بولۇپ،
«بوۋاي ۋە دېڭىز» دىكى سانتىياگ ئاشۇ خىلدىكى «ئەزىمەت»

لەر ئوبرازىنىڭ يەكۈنى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەككە ھەربىكەت قىلە-
دىغان ئەزىمەت بولۇپ، قاباھەتلىك تەقدىر بىلەن ئېلىشىش جەر-
يانىدا ئۇ بىر بەختسىز ۋە مەغلۇبىيەتچى، لېكىن ئۇ يەنە مەنىۋى
جەھەتتىكى غالىب. ئۇ ئۆزىگە بەكلا ئىشىنىدۇ، قىلماقچى بولغان
ئىشىدا نىيىتىدىن ھەرگىز يانمايدۇ، گەرچە 84 كۈنگىچە بىر
تالمۇ بېلىق تۇتالمىغان بولسىمۇ، ھەرگىز ئۈمىدسىزلەنمەيدۇ.
شارائىت قانچىلىك جاپالىق ۋە قىيىن بولسىمۇ، قەتئىي بەل
قويۇۋەتمەيدۇ، چوڭ بېلىق تۇتىمەن دەپ، تاكى ئۆزى كۆزلىگەن
بېلىق قارماققا ئېلىنغۇچە دېڭىزغا ئىچكىرىلەپ كىرىۋېرىدۇ.
مارلىن بېلىقى ئۇنىڭ قېيىقىنى سۆرەپ ئىككى كېچە ـ كۈندۈز
ماڭىدۇ، قارماق تانىسى ئۇنىڭ مۇرىسىنى، دۈمبىسىنى، قوللە-
رىنى يېغىر قىلىۋېتىدۇ، ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق ئۇنى قىينايدۇ.
لېكىن ئۇ قارماق تانىسىنى قويۇۋەتمەيدۇ. ئۇ ئەملىي ھەربىكىتى
ئارقىلىق «بىر ئادەمنىڭ نېمىنى قىلالايدىغانلىقى، نېمىگە بە-
داشلىق بېرەلەيدىغانلىقى» نى ئىسپاتلايدۇ. لەھەكلەر ئۇنىڭ ئول-
جىسىنى تالاپ كەتكەندە، ئۇ لەھەكلەرنى يېڭەلەيدىغانلىقىغا كۆزى
يەتمىسىمۇ قەتئىي بوشاشمايدۇ. ئۇ «بىر ئادەم ھەرگىزمۇ يېڭە-
لىش ئۈچۈنلا تۇغۇلمايدۇ، سەن ئۇنى ئامال قىلىپ يوقاتمىغان
بولساڭ، ئۇنى يېڭەلمىگەن بولاتتىڭ» دېگەن ھېكمەتكە ئىشىنە-
دۇ. بوۋاينىڭ مارلىن بېلىقى ۋە لەھەكلەر بىلەن ئېلىشىشى
ئادەمنىڭ تەبىئەت بىلەن ئېلىشىشىغا سىمۋول قىلىنىدۇ. بۇ
ئېلىشىشتا گەرچە بوۋاي مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ
جىسمانىي جەھەتتىكىلا مەغلۇبىيەت بولۇپ، ھەرگىزمۇ بوۋايدىكى
«ئەزىمەتلىك سالاپىتى» نىڭ مەغلۇبىيىتى ئەمەس. سانتىياگ
مەغلۇبىيەت ئالدىدا ھەرگىز باش ئەگمەيدۇ، ئادەمنىڭ ئىز-
زەت ـ غۇرۇرىنى ساقلاپ، ئادەمنىڭ مەنىۋى جەھەتتە غالىب
ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئاپتور ئۆزىنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ تەقدە-
رى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى كىنايىلىك ئۇسۇلدا ئىپادىلەيدۇ.

سانتىياگ دۇچ كەلگەن تۇرلۇك ئوڭۇشسىزلىقلار كىشىلىك هايات سەپىرىگە سىمۇۋول قىلىنىدۇ. قاباھەتلىك تەقدىر بىلەن مەغلۇبە- يەت ئوبېيكتىپ مەۋجۇت، ئەمما ئادەمدىكى قەيسەر ئىراده كۈچى بۇلاردىن غالىب كېلىدۇ، گۈزەل كېلەچەكنى يارىتىدۇ. مەغلۇپ بولغان سانتىياگنىڭ ئوخلاۋاتقىنىدا شىر چوشىنى ئاپتورنىڭ غەلە- بە ۋە كېلەچەككە تەلپۈنۈشىنى ئىپادىلىسە، كېلەچەكنىڭ سىمۋو- لى بولغان مانولىنىڭ بوۋاينىڭ يارەمچىسى بولىدىغانلىقى ئىن- سانىيەت ئەقىل - پاراسىتى بىلەن مەنىۋى كۈچىنىڭ ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد داۋاملىشىدىغانلىقىغا بولغان ئىشاره هېسابلىنىدۇ.

«بوۋاي ۋە دېڭىز»نىڭ بەدىئىيلىكى ناھايىتى يۇقىرى. هېمىڭۋاي ئەدەبىي ئەسەرلەرنى دېڭىز - ئوكيانلاردىكى مۇز تاغقا ئوخشىتىپ، مۇز تاغنىڭ 1/8 قىسمىلا سۇ يۈزىده كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ، ئۇنى كۆز بىلەن كۆرۈش مۇمكىن، 7/8 قىسمى سۇ ئاستىدا بولغاچقا، ئۇنى كۆرگىلى بولمايدۇ، دېگەن. «بوۋاي ۋە دېڭىز»دا «مۇزتاغ» نەزەريىسى راۋاجلاندۇرۇلغان. ئەسەرده قا- رىماققا سانتىياگنىڭ مارلىن بېلىقىنى تۇتۇش ۋە لەھەڭلەر بىلەن ئېلىشىشى يېزىلغاندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتته كىتابخان تەسەۋ- ۋۇرغا تايىنىپ سانتىياگنىڭ قارشىلاشقىنى بېلىق ئەمەس، بەلكى تەبىئەت دۇنياسى ئىكەنلىكىنى، هېمىڭۋاينىڭ مەدھىيىلىگىنى سانتىياگنىڭ قەيسەر ئىرادىسى، بېلىق تۇتۇش تېخنىكىسىلا ئە- مەس، مۇهىمى ئۇنىڭ قۇدرەتلىك مەنىۋى كۈچى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالىدۇ. «مۇز تاغ»نىڭ سۇ ئاستىدىكى قىسمىغا ئوخشايدىغان بۇ مەزمۇنلارنى كىتابخان تەسەۋۋۇرغا تايىنىپ هېس قىلالايدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭدا سىمۋول ئۇسۇلى قوللىنىلغان. بۇ نۇق- تىدىن، دېڭىز ئۆزگىرىشچان ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا، بوۋاينىڭ بېلىق تۇتۇشى كىشىلىك هاياتتىكى تىرىكچىلىك سەرگۈزەشتىگە، مارلىن بېلىقى هاياتتىكى غايىگە، لەھەڭلەر قاباھەت ۋە قەبە- تەقدىرىگە، بوۋاينىڭ ئۇلار بىلەن ئېلىشىشى مەنىۋى كۈچىنىڭ

قۇدرىتىگە، شىر باتۇرلۇق بىلەن تەڭداشسىزلىققا سىمۋول قىلى- نىدۇ. ئۇچىنچىدىن، مونولوگ ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ مونولوگلار سانتىياگنىڭ پسىخىك پائالىيىتىنى ئىزاهلاپ، ئەسەرنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەزمۇنغا ئىگە قىلغان، ئەسەرنىڭ تەسىر كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇش رولىنى ئويناغان.

يۇقىرىدىكى پارچىدا، سانتىياگنىڭ مارلىن بېلىقىنى قارد- ماققا ئېلىندۇرۇپ ئۇچىنچى كۈنىدىكى جىسمانىي ۋە روهىي هالىتى بىلەن «دېڭىزسۇ» دەپ ئاتالمىدىغان يېرىتقۇچ لەھەڭ بىلەن ئېلىشىش، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ سۇغا غەرق قىلىش جەريانى بايان قىلىنغان. ئۇلار قىسقا سەھىپىلىك پارچىلار بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل ئەسەرنى ئىگىلەش، سانتىياگنىڭ مۇرەككەپ خاراكتېر- نى چۈشىنىشته كەم بولسا بولمايدىغان هالقىلار هېسابلىنىدۇ.

تەكرارلاش سوئاللىرى

1. «ئەدەبىيات - سەنئەتنى قايتا گۈللەندۈرۈش هەرىكىتى» دېگەن نېمە؟
2. مۇدىرنىزم ئەدەبىياتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى قايسىلار؟
3. «هامىبت» تراگىدىيىسىنىڭ ئەهمىيىتى نېمە؟
4. هاملىت قانداق ئوبراز؟
5. «ئىنسان كومېدىيىسى» قانداق ئەسەر؟ ئۇنىڭدا نېمىلەر تەسۋىرلەنگەن؟
6. «پېرسوناژلارنى تەكرار گەۋدىلەندۈرۈش» دېگەن نېمە؟
7. «گورىيو بوۋاي» رومانىنىڭ مەزمۇنى نېمە؟
8. گورىيو قانداق ئوبراز؟
9. «بوۋاي ۋە دېڭىز» پوۋېستىدىكى سانتىياگ ئوبرازىنى تەهلىل قىلىڭ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەخمەت ئىمىن
بېكىتكۇچى: كۇرەش مەھمۇتجان
مەسئۇل كوررېكتورى: زۇلەيخا ئەزىز
مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
مۇقاۋا خېتىنى يازغۇچى: نىياز كېرىم شەرقى

ئالىي مەكتەپ تىل - ئەدەبىياتى
باش تۈزگۈچى: خەمىت زاكىر

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى348№)
شىنجاڭدىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
ئۈرۈمچى دېھقانبېسىم باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر، 1/32
باسما تاۋىقى: 19.875 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2002 - يىل 7 - ئاي 1 - نەشرى
2002 - يىل 9 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1—3000
ISBN7—228—07315—0/H.538
باھاسى: 33.00 يۈەن

بۇ دەرسلىك تۆۋەندىكى كەسپىلەرنىڭ مەخسۇس كۆرسىدا ئورتاق قوللىنىلىدۇ

- قانۇن
- بوغالتىرلىق
- پۇل - مۇئامىلە
- روس تىلى
- ئېلېكترونلۇق ئۇچۇر باشقۇرۇش
- ئاخباراتچىلىق
- سودا - سانائەت كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش
- مەمۇرىي باشقۇرۇش
- چارۋىچىلىق
- مال دوختۇرلۇق
- دېھقانچىلىق
- باشلانغۇچ مائارىپى

ISBN 7-228-07315-0
H·538(民文)定价:33.00元

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com